

❧ શેઠ નગીનભાઈ મંછુભાઈ જૈન સાહિત્યોદ્ધારે : ગ્રન્થાંક ૫ ❧

આચાર્ય શ્રીમદ્-વિજયલાલિધ સૂરિશ્વર-વિરચિત

શ્રી વૈરાગ્ય રસ મંજરી

:: પ્રકાશક ::

શેઠ નગીનભાઈ મંછુભાઈ, જૈ. સા. ફંડ ખાતે,

ભાઈચંદ નગીનભાઈ ઝવેરી,

સુરત.

शेठ नगीनलाळ मंछुलाळ जैन साहित्योद्धार ग्रन्थांक प

श्री मह विजयलक्ष्मि सूरीश्वर विरचित
वैराग्यरसमंजरी.

— अनुवादक अने विवेचक —

प्रा. हीरालाल रसिकदास कापडिया जेम. जे.,
स्तुति-चतुर्विंशतिका, तत्त्वार्थाधिगमसूत्र, ऋषल-पंचाशिका
पणेरेना अनुवादक.

:: प्रकाशक ::

शेठ नगीनलाळ मंछुलाळ जैन साहित्योद्धार इंड भाटे.
लाक्ष्मिचंद नगीनलाळ अवेरी.

सुरत.

सं. १९८६.]

वीर संवत् २४५६

[छ. सं. १९३०,

प्रथम आवृत्ति

प्रत १०००.

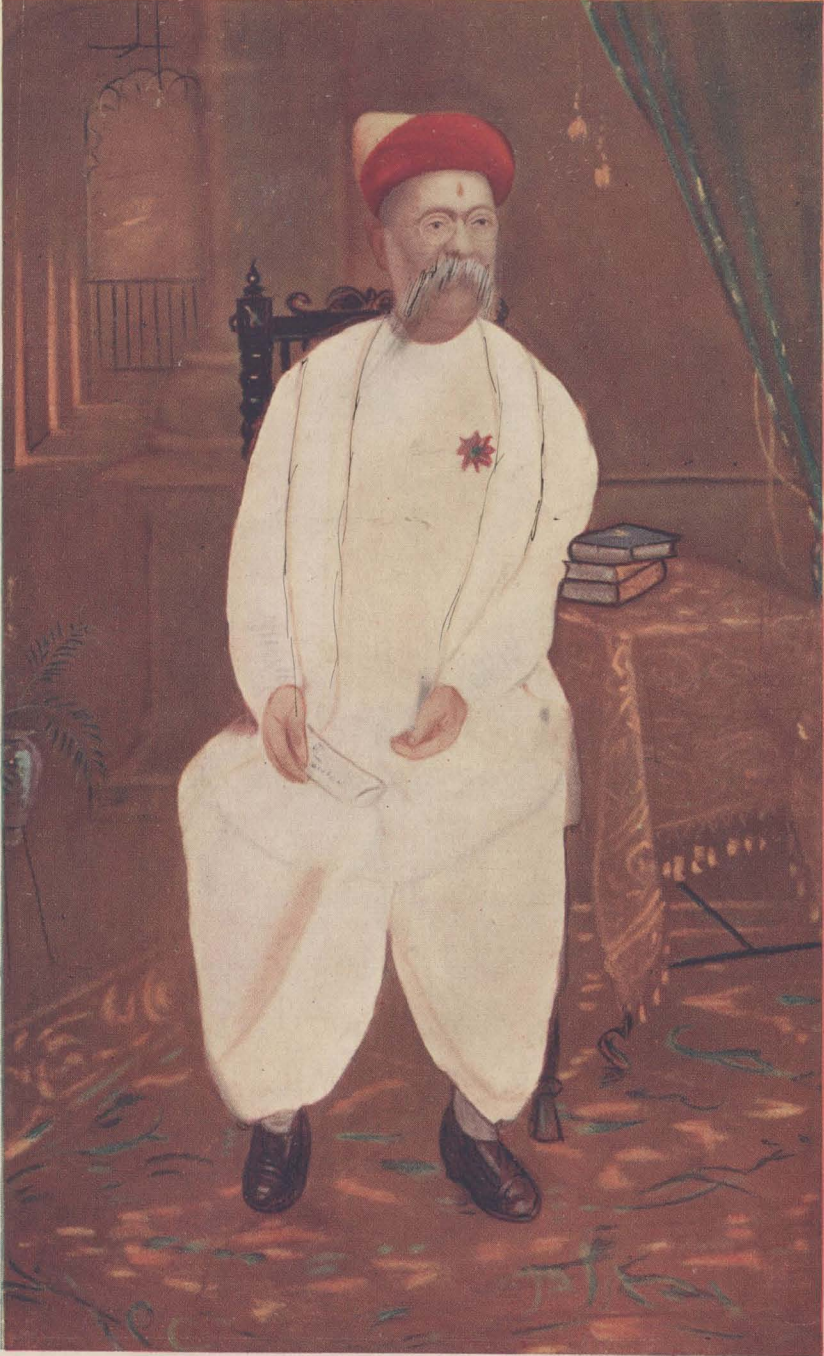

मूल्य ३. १-४-०

આ ગ્રંથ ફરીથી છાપવા છપાવવા વિગેરેનો સર્વ
હક આ ફંડના કાર્યવાહકોને જ આધીન છે.

Published by:—
Bhaichand Naginbhai Javeri
Anandabhuvan, Gopipura, Surat
for Sheth Naginbhai Manchhubhai Javeri
Salityoddhar Fund, Surat.

Printed by: Chimanlal Ishwarlal Mehta, Vasant P. Press,
Ghee Kanta Road, Ahmedabad.

શ્રી નગીનભાઈ મંજુભાઈ ઝવેરી, સુરત.

જન્મ વિક્રમ ૧૯૧૪

વૈશાખ કૃષ્ણ ૩.

સ્વર્ગવાસ વિક્રમ ૧૯૭૭

કાર્તિક શુકલ ૧૦.

ઉપાદ્ધાત

પ્રારંભમાં પૂર્વાચાર્યોની કૃતિઓ પૈકી ઉપાધ્યાય શ્રીમદ્ ચંદ્રતિલક વિરચિત સંસ્કૃત મહાકાવ્ય શ્રીઅભયકુમારનું ભાષાંતર જનસમૂહ સન્મુખ રજુ કર્યા બાદ વિદ્યમાન આચાર્યની કૃતિનું ભાષાંતર રજુ કરવાનો આ પ્રથમ પ્રસંગ છે. ન્યાયાભોનિધિ જૈનાચાર્ય શ્રી ૧૦૦૮ શ્રીમદ્ વિજયાનન્દ-સૂરીશ્વર પદ્મપ્રભાવક જૈનાચાર્ય શ્રી ૧૦૦૮ શ્રીમદ્ વિજયકમળસૂરી-શ્વર મહારાજના શિષ્યરત્ન આચાર્યશ્રી ૧૦૦૮ શ્રીમદ્ વિજયલઙ્ઘિ-સૂરીશ્વરજીના મુખાઈના આતુર્માસ વખતે તેઓ પાસે અમારા ફંડ માટે કોઈ ગ્રંથ તૈયાર કરાવવાની વિનંતિ થતાં તેઓ તરફથી તૈયાર થએલા સંસ્કૃત વૈરાગ્યરસમંજરીના પુસ્તક તરફ અમારું ધ્યાન ખેંચવામાં આવ્યું. અને તેનું ભાષાંતર કરવાથી સામાન્ય વર્ગ પણ લાલ લઈ શકે એવા હેતુથી આ ગ્રંથનું ભાષાંતર કરાવવા નક્કી કર્યું અને તે માટે બાણીતા પ્રોફેસર હીરાલાલ રસિકદાસ કાપડિયા એમ. એ. પાસે ભાષાંતર તથા વિવેચન તૈયાર કરાવવામાં આવ્યાં છે.

આ ગ્રંથમાં વૈરાગ્યનો વિષય ઘણો સારી રીતે ચર્ચવામાં આવ્યો છે, જે વાંચકોને ખાસ ઉપયોગી થઈ પડશે એવી આશા રાખીએ છીએ. ગ્રંથ તૈયાર થયા બાદ ગ્રંથકર્તા આચાર્યશ્રીને કેટલોક ભાગ વંચાવવામાં આવ્યો હતો તેમજ સમગ્ર ગ્રંથનું શુદ્ધિપત્ર તેમની પાસે તૈયાર કરાવવામાં આવ્યું છે જેથી શાસ્ત્રીય દૃષ્ટિએ ભૂલ રહે નહિ. તે છતાં જે કાંઈ ન્યૂનતા રહી જતી હોય તે તરફ વિદ્વાન વાંચક વર્ગ અમારું ધ્યાન ખેંચવા કૃપા કરશે તો ખીજી આવૃત્તિ વખતે સુધારો કરવામાં આવશે. આશા છે કે બાહર પ્રબલ અમારા આ પ્રયાસને ટેકો આપશે અને તેમ કરી ખીજાં પુસ્તકોનો અડધી કીંમતે પ્રચાર કરવામાં મદદ કરશે.

અત્રે આ ફંડનો ટુંક ઇતિહાસ રજુ કરવો યોગ્ય ધારીએ છીએ. મહુમ શેઠ નગીનભાઈ મંઘુભાઈ ઝવેરીએ પોતાની પાછળ રૂા. ૨૫૦૦૦) અંકે પચ્ચીસ હજારની રકમ કાઢી જૈન ધર્મનાં પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ કરવા માટે એક

ફંડ સ્થાપવા પોતાના પુત્રો તથા અંધુઓને જણાવ્યું હતું. તેમાં તેઓશ્રીના વડીલ પુત્ર મહુમ શેઠ મોતીચંદ નગીનભાઈ ઝવેરીએ રૂ. ૫૦૦૦) અંકે પાંચ હજારની રકમ આપી છે તે ઉમેરતાં આ ફંડ કુલે રૂ. ૩૦૦૦૦) નું થયું છે. તેનો મુખ્ય હેતુ જૈન શ્રેતાંબર મૂર્તિપૂજક સાહિત્યના પ્રાચીન તથા અર્વાચિન ગ્રન્થો મુખ્યત્વે ગુજરાતી તથા હિંદી ભાષામાં પ્રસિદ્ધ કરી સસ્તી કીંમતે વેચવાનો છે.

આ સ્થળે પરમ પૂજ્ય આગમોદ્ધારક સાક્ષરશિરોમણિ આચાર્ય ૧૦૦૮ શ્રીમદ્ સાગરાનંદ સૂરીશ્વરજીનો આભાર માનતાં અમોને અત્યંત હર્ષ થાય છે. તેઓશ્રીની સલાહથી જ આ ફંડ સ્થાપવામાં આવ્યું છે અને મહુમ શેઠ નગીનભાઈ મંદુભાઈનો તેઓશ્રી તરફ સંપૂર્ણ ભાવ હોવાથી તેઓશ્રીના ઉપદેશનું જ આ પરિણામ છે.

વિ. સં. ૧૯૮૬ }
ગોપીપુરા-સુરત }

ભાઈચંદભાઈ નગીનભાઈ ઝવેરી
અને બીજાઓ.

કિંચિદ્ વક્તવ્ય

જૈન દર્શનમાં વૈરાગ્યની સામગ્રી—

જૈન દર્શન એ વીતરાગે પ્રરૂપેલો માર્ગ છે એટલે એમાં વૈરાગ્યને પ્રધાન પદ આપેલું જણાય તે સ્વાભાવિક છે. સાચી કે કાલ્પનિક જૈન કથાઓનું ધ્યેય પ્રાયઃ અશુભ કર્મના કટુ વિપાકોનું આઘેહુબ ચિત્ર આલેખવાનું હોઈ વાર્તાઓમાં છેવટે પૂર્વ ભવના વૃત્તાન્તનો ઉલ્લેખ નજરે પડે છે. આ રજુ કરવામાં ચેતન ચેતીને ચાલે અને તેમ થતાં તે સાંસારિક ઉપાધિઓથી મુક્ત થાય એવો ઉદ્દેશ કથાકરોનો હોય એવું અનુમાન કરાય છે. આવી પરિસ્થિતિમાં વૈરાગ્યની ભાવનાને પુષ્ટ કરનારી—અધ્યાત્મ-દશાને વિકસિત કરનારી સામગ્રીની જૈન સાહિત્યમાં સુલભતા જણાય તો તેમાં શું આશ્ચર્ય? કિન્તુ અધ્યાત્મ-વિષયક ગ્રન્થોને ગાબુ ઉપર રાખીએ અને જેમના નામમાં પણ 'વૈરાગ્ય' પદ ગુંથાયેલું હોય એવા ગ્રન્થોની તપાસ કરીએ તો તેની સંખ્યા અતિશય અલ્પ નજરે પડે છે. વૈરાગ્યકુલક, શતાર્થિક શ્રીસોમપ્રભસૂરિકૃત 'શૃંગારવૈરાગ્ય-તરંગિણી' તેમજ શ્રીદિવાકરમુનિકૃત 'શૃંગારવૈરાગ્યતરંગિણી' તો નાની નાની કૃતિઓ છે. પ્રૌઠ અને પાણ્ડિત્યપૂર્ણ કૃતિ તરીકે તો ન્યાયાચાર્ય ન્યાયવિશારદ મહામહોપાધ્યાય શ્રીચશોવિજયગણિએ રચેલી 'વૈરાગ્યકલ્પલતાનો જ નિર્દેશ કરી શકાય તેમ ભાસે છે. મુનિવર શ્રીસિદ્ધર્ષિકૃત ઉપમિતિભવપ્રપંચા કથાની રૂપક-પદ્ધતિ આમાં દષ્ટિગોચર થાય છે. ભાષાંતર સહિત આનો પૂર્વાર્ધ ઇ. સ. ૧૯૦૧ માં બહાર પડ્યો હતો તેને આજે આટલાં બધાં વર્ષ થઈ ગયાં તોપણ તેનો અપૂર્ણ વિભાગ પ્રસિદ્ધ થયો નથી એ ખેદકારક કથની છે. આ દિશામાં પ્રયાસ કરવાની મારી પૂરેપૂરી ઉમેદ હતી અને છે, છતાં તે માટે સુયોગ નહિ મળવાથી તે પાર પડી નથી. પ્રસ્તુત વૈરાગ્યરસમંજરીના અનુ-વાદાદિનું કાર્ય હાથ ધરતાં પૂર્વે એ સંબંધમાં શ્રીવિજયલઘ્નિધસૂરિનું તેમજ આ પુસ્તકના પ્રકાશકનું ખાસ ધ્યાન મેં ખેંચ્યું હતું, પરંતુ પ્રસિદ્ધિ માટે દ્રવ્યાદિની યથેષ્ટ અનુકૂલતા નહિ હોવાથી એ વિચાર સક્રિય થતો અટક્યો.

૧ આ મહીય અનુવાદ અને સ્પષ્ટીકરણ પૂર્વક 'જૈન સ્વયંસેવક મંડળ' ઇન્દોર તરફથી ઇ. સ. ૧૯૨૩ માં પ્રસિદ્ધ થયેલ છે.

વૈરાગ્યરસમંજરી માટે પ્રસ્તાવ--

સ્વોપજ્ઞ લાભ્ય અને બૃહદ્વૃત્તિ સાથે પ્રસિદ્ધ થતા તત્ત્વાર્થાધિગમસૂત્રના દ્વિતીય વિભાગની પ્રસ્તાવના માટે સાક્ષરરત્ન જૈનાચાર્ય શ્રીવિજયનેમિ-સૂરિ પાસેથી વિશિષ્ટ સામગ્રી મેળવી મારી સંપાદક તરીકેની ફરજ બજાવવા હું અમદાવાદ જવા નીકળ્યો હતો તેવામાં માર્ગમાં હું મારી જન્મ-ભૂમિ સુરતમાં સહજ રોકાયો. આ વખતે મને વૈરાગ્યરસમંજરીનું પુસ્તક એના પ્રણેતા તરફથી પ્રથમ સમાગમે ભેટ મળ્યું. ત્યાર બાદ એ સૂરિજીવું (મુંબઈના પરા) અંધેરીમાં આગમન થતાં હું તેમના દર્શનાર્થે ગયો. તે સમયે મારા હાથમાં શ્રીશોભન મુનિવર્યકૃત સ્તુતિચતુર્વિંશતિકાનું દળદાર પુસ્તક જોઈ તેમણે વૈરાગ્યરસમંજરીને આવી રીતે તૈયાર કરાવવાની અભિલાષા પ્રદર્શિત કરી. મેં તે વૈરાગ્યકલ્પલતાનું સૂચન કર્યું અને વાત એટલેથી પડતી મૂકી. સૂરિજીની મોહમયી નગરીમાં ચાતુર્માસ માટે પધરામણી થતાં ફરીથી આ પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થયો અને અંતકાર તેમજ પ્રકાશક સાથેના વાટાઘાટ પછી આ કામ આરંભાયું.

અત્યારે જૈન મુનિમંડળમાં ગીર્વાણુ ગિરામાં પદબદ્ધ કાવ્યો રચનારા એાછા છે એ વાતને ધ્યાનમાં રાખીને તેમજ વળી આ કૃતિમાં પંચાલિંગી જેવા પ્રાઠ ગ્રન્થની છયારૂપે પ્રાયઃ પંચમ ગુચ્છક રચાયેલો છે એવું ગ્રન્થકાર તરફથી સ્પષ્ટ સૂચન થવાથી તેમજ આના સ્પષ્ટીકરણમાં અન્યાન્ય કથાઓનો પણ સમાવેશ કરવાનો હોવાથી એ દિશામાં પણ મને અભ્યાસ કરવાની તક મળી શકશે તેમ જણાયાથી મેં આ કાર્ય માટે હા પાડી.

કાર્ય-ક્રમ--

લગભગ ૫૦ ફાર્મ જેટલું ગ્રન્થનું કલેવર પ્રથમથી નિર્ણીત થયેલું હોવાથી સ્પષ્ટીકરણને ગોણુ રાખી સૌથી પ્રથમ મેં આનો ગૂર્જર ગિરામાં અનુવાદ તૈયાર કરવા માંડ્યો. રોજ થોડા થોડા શ્લોકોનું લાપાંતર તૈયાર કરી હું સૂરિજી પાસે સાચંકાલે ચારેક વાગે જતો હતો, કેમકે તેઓ બપોરના પ્રાયઃ એકથી ચાર સુધી મૌન સેવતા હતા. મને એ નિવેદન કરતાં આનંદ થાય છે કે અનુવાદ કરતી વેળા મને ન્યાં ન્યાં મૂળ શ્લોકોમાં કેટલોક ફેરફાર કરવો જરૂરી જણાયો તે તરફ મેં સૂરિજીનું સવિનય લક્ષ્ય ઝેંચ્યું ત્યારે તેમણે ત્યાં ત્યાં પ્રમાર્જન કર્યું. આથી આ દ્વિતીય આવૃત્તિ વિશેષ આદરણીય બની છે અને વળી એથી તે પ્રથમ આવૃત્તિ કરતાં આમાં ઘણું સ્થળે સિદ્ધતા જોવાય છે. આલપ્રહાર્યારી સ્વર્ગસ્થ શ્રીવિજયકમલસૂરીશ્વરના ઉપદેશથી રા. ઝવેરચંદ પન્નાજીના બ્રાતૃજ રા. મોહનલાલ પીતાંબરદાસે આની પ્રથમ આવૃત્તિ 'બુહારી'થી

વિ. સં. ૧૯૮૨ માં બહાર પાડી હતી. આમાં સમગ્ર (૬૪૨) શ્લોકોને આ પુસ્તકની પેઠે બુદ્ધા બુદ્ધા અધિકારસૂચક ગુચ્છકોમાં વિભક્ત ન કરતાં એકસામટા આપવામાં આવ્યા હતા. વળી પત્રાકારે બહાર પાડેલ આ પુસ્તકના હાંશિયામાં વિષયોનો સ્થળ નિર્દેશ-સામાન્ય જ ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો હતો. આ દ્વિતીય આવૃત્તિમાં મેં યથામતિ શ્લોકને એકત્રિત કરી તેને વિવિધ ગુચ્છકોમાં ગુંથ્યા છે. લગભગ પ્રત્યેક શ્લોકના વિષયનો ઉલ્લેખ કરી અન્યની વિષય-વિપુલતા સ્ફુટ કરવા પ્રયાસ કર્યો છે. વિશેષમાં મૂળ શ્લોકગત ભાવ તેમજ પારિભાષિક શબ્દાદિ સમજાવવા માટે જૈન તેમજ અજૈન અન્યોનો આધાર લઈ મેં સ્પષ્ટીકરણ તૈયાર કર્યું છે. આ માટે હું તે તે અન્યના પ્રણેતાનો ઋણી છું. સમ્યક્ત્વના ૬૭ પ્રકારો ઉપર પ્રકાશ પાડનારી કથાઓ પૈકી પ્રસ્તુતમાં જેનો અન્યકારે નામ-નિર્દેશ કર્યો છે તે પૈકી ઘણીખરી સંક્ષેપમાં અત્ર ઉપસ્થિત કરવામાં આવી છે એટલે વૈરાગ્યનો વિષય કે તાત્વિક પ્રતિપાદન જેણે શુષ્ક જણાય તેને આ ઠારા પોતાના ચિત્તનું રંજન કરવાની વાનગી મળી રહેશે. સામાન્ય સ્ત્રીસમૂહ પણ આ અન્યનો લાભ લઈ શકે એવી અન્યકારની ઇચ્છાને અનુલક્ષીને સાદી અને સરળ ભાષામાં અનુવાદાદિ તૈયાર કરવા માટે બનતી ટાળજી રાખવામાં આવી છે.

૩૯મા ફોર્મ સુધીનાં મુદ્રણ-પત્ર (proofs) શોધવાનું કાર્ય મેં એકલાએ મારી મનઃ મતિ અનુસાર કર્યું છે, જ્યારે બાકીનાં બીજા વારનાં મુદ્રણ-પત્રો તપાસી જવામાં અન્યકાર તરફથી સહાયતા મળી છે. ભાષાંતર તેમજ સ્પષ્ટીકરણ-માફે સમગ્ર લખાણ છાપવા આપવા પૂર્વે તે મોટે ભાગે અન્યકારને મેં વાંચી સંભળાવ્યું હતું. એકંદર રીતે સાવધાન ચિત્તે આ અન્યનું કાર્ય મેં કર્યું છે. વળી ખુદ અન્યકારે એનું શુદ્ધિપત્રક પણ તૈયાર કરી મોકલવા કૃપા કરી છે તેમજ ત્યાં રહી ગયેલી એક બે વિશિષ્ટ બાબતોનાં મેં પણ આલોચનમાં ખુલાસો કર્યો છે. છતાં અક્ષરચોજકના પ્રમાદથી છપાતી વેળા બીબાં તૂટી કે ભાડી જવાથી કે ક્ષયોપશમની વિચિત્રતાથી જે કોઈ દૃષ્ટિ-દોષ કે મતિ-દોષ આ અન્યમાં ઉદ્ભવવા પામ્યો હોય તે બદલ સહૃદય સાક્ષરોની હું ક્ષમા યાચું છું અને સાથે સાથે આ પુસ્તકમાં જે સ્પષ્ટતાઓ તેમની નજરે પડે તે મને નિવેદન કરવાની કૃપા કરવા હું તેમને વિનવું છું. અંતમાં સમગ્ર પ્રહ્લાણનું કલ્યાણ થાઓ એ ભાવના ભાવતો હું વિરમું છું.

લગતવાડી, ભૂલેશ્વર,
મુંબઈ
જ્ઞાનપંચમી વીર સં. ૨૪૫૬.

મુજ સંતોનો સેવક

હીરાલાલ રસિકદાસ કાપડિયા.

અનુક્રમણિકા

વિષય	પૃષ્ઠાંક
ઉપોદ્ધાત	૩-૪
કિંચિદ્ વક્તવ્ય	૫-૭
અનુક્રમણિકા	૮
આલોચન	૯-૧૪
વિષય-સૂચી	૧-૧૭
શુદ્ધિપત્રક	૧૮-૨૬
મૂળ ગ્રંથ અનુવાદાદિ સહિત	૧-૪૭૬

આલોચન

જીવનના ઉદ્દેશનો નિર્ણય કરવાની આવશ્યકતા—

આ જગતમાં અનેક મનુષ્યો એવા છે કે જેમણે પોતાના જીવનમાં કયો ઉદ્દેશ સિદ્ધ કરવો છે તેનો કદાપિ વિચાર સરખો પણ કર્યો નથી, પરંતુ જ્યાં સુધી ઉદ્દેશ નહીં ન કરાય ત્યાં સુધી જીવનની સ્થિતિ સુકાન વિનાની નૌકા જેવી છે અને તેને અંગે કરાયેલા પ્રયત્નો પ્રાયઃ નિષ્ફળ જાય છે. મનુષ્ય-જીવન એ સર્વોત્કૃષ્ટ છે અને એ અદ્ભુત જીવન છે. એ જીવન દ્વારા અનેક અસાધારણ કાર્યો થઈ શકે તેમ છે. જગતની મહાવિભૂતિઓ તરીકે પંકાયેલી પુનિત વ્યક્તિઓના જીવનનું અવલોકન કરવાથી જણાશે કે તેમણે અનેક ઉચ્ચ અને ઉન્નવણ કર્તવ્યો વડે પોતાનું જીવન સાર્થક, રોચક અને સુખપ્રદ બનાવ્યું છે. તેનું મુખ્ય કારણ એ છે કે ઉદ્દેશ વિનાનું જીવન ગાળનારની જેમ પોતાનું અસાધારણ પરાક્રમ વેદશ્રી નાંખવાનો પ્રસંગ તેમણે આવવા જ દીધો નથી. તેમણે પ્રથમથી જ પોતાના ઉદ્દેશનો નિર્ણય કર્યો, એની સુરુપદ રૂપ-રેખા દોરી, પોતાના મનને તેને વિષે ઓતપ્રોત કર્યું, પોતાની સમગ્ર શક્તિઓ સાધ્યની સિદ્ધિ માટે કામે લગાડી અને તેમ કરી મહાપદ મેળવ્યું, વિજય મેળવ્યો, સિદ્ધિ સાધી અને જીવનની પૂરેપૂરી સફળતા કરી. સાથે સાથે સંસાર-સાગરમાં વ્યામોહરૂપ ખડક સાથે અક્ષળાઈ મરતી જીવન-નૌકાઓના રક્ષણ માટે તેમણે અપૂર્વ દીવાકાંડી પૂરી પાડી.

આથી એ ક્લિત થાય છે કે ઉદ્દેશનો નિર્ણય ન કરનારો માનવ પોતાના બળનો વ્યર્થ ક્ષય કરે છે. તેનું જીવન નિઃસત્ત્વ, નિરતેજ અને મૃતપ્રાય છે. જે સુંદર ઘાસની ગંજીઓ વચ્ચે ઊભો રહેલો ગધેડો કઈ ગંજીમાંથી ઘાસ ખાવું તેનો નિર્ણય ન કરવાથી ભૂખે મરે તેવી શોચનીય સ્થિતિ ઉદ્દેશ વિહીન જીવન ગાળનારની છે. એના જેવો ગમાર દુનિયાલરમાં મળવો મુશ્કેલ છે. પરિસ્થિતિ આવા પ્રકારની હોવાથી દરેક સમજી મનુષ્યે ગમે તે એક ઉચ્ચ ઉદ્દેશ ધારણ કરી તેને સિદ્ધ કરવા પૂરતો પ્રયાસ કરવો જોઈએ. તેમ કરતાં કરતાં જો એથી વધારે ઉચ્ચ ઉદ્દેશ લક્ષ્યમાં આવે તો તેને સિદ્ધ કરવા મથવું જોઈએ. એમ કરતાં કરતાં પરિણામે માનવ મટીને તે દેવ બને, દેવનો પણ દેવ થાય અને અવર્ણનીય એવા પરમ પદને પણ પામે. પરંતુ આ બધું ક્યારે? જીવનનો ઉચ્ચ ઉદ્દેશ નહીં કરી તેને સિદ્ધ કરવા પૂર્વ પ્રયત્ન કરે ત્યારે.

આ ગ્રંથમાં સૂચનાયેલું સાધ્ય—વૈરાગ્યવાસિત જીવન—

આ ગ્રંથમાં જીવનનો મુખ્ય ઉદ્દેશ સંસાર-વાસનાઓને વશ ન થતાં વૈરાગ્ય-રંગથી આત્માને રંગવો એવો દર્શાવવામાં આવ્યો છે તે વાસ્તવિક છે, કેમકે વૈરાગ્ય જ વ્યક્તિની આધ્યાત્મિક પ્રગતિરૂપ નિઃશ્રેણિનું પ્રથમ પગથિયું છે. પ્રચલિત વૈષયિક સુખ પરત્વે અને સામે નજર આગળ ચાલૂ રહેલી ખીજી ક્ષણભંગુર બાબતો પ્રતિ ઉદ્દાસીન રહી એના કરતાં શુદ્ધતર બાબતોથી ઉલ્લાસ-વતા આનંદનો છંદ લાગવો એ દ્વિતીય પગથિયું છે.

અર્થશક્તિને દેખાતી બાહ્ય વસ્તુઓ ઉપર અવલંબી રહેલું સુખ એ વાસ્તવિક સુખ ન હોઈ અંતઃકરણની સનાતન પ્રસન્નતા એ જ ખરું સુખ છે એવો દૃઢ વિશ્વાસ બેઠો કે પછી આત્માનંદની પ્રાપ્તિ માટેના પ્રયાસના ગણેશ મંડાય છે. મનુષ્યની આધ્યાત્મિક ઉન્નતિનો આરંભ અહીંથી જ થાય છે. ત્યારબાદ ખરી જીવાનીના બહારમાં પણ વિષયોપભોગને તુરંત ગણી તમામ ઐશ્વર્યને ઠોકરે મારી વૈરાગ્યદીપિકા હાથમાં લઈ હંસાધ્ય નિર્વાણના સુખની પ્રાપ્તિ માટે ગૃહ-ત્યાગ કરવા મુમુક્ષુ લલચાય એ સ્વાભાવિક છે, પરંતુ એ પછો ન પડે તે માટે જ્ઞાન-ગર્ભિત વૈરાગ્યની આવશ્યકતા છે. રોમે રોમ એવી ભાવના પ્રસરી જવી બોધએ કે સનાતન શાંતિ અને અનાહત આનંદની પવિત્ર પ્રતિમારૂપ આત્મરમણતાની આરાધના સિવાયનું જીવન-વહન નિતાન્ત નિઃસાર અને નિષ્પ્રયોજન છે.

વૈરાગ્યની શુદ્ધ ભાવનાને જે ઝીલી ન શકે તે ભલે ગૃહસ્થ તરીકેનું જીવન ગુજારે; બાકી જેનામાં એ ભાવનાને સક્રિય કરવાનું શ્રાતન છે તે તો સર્વવિરતિ અંગીકાર કરી પોતાના ઉદ્દેશને ફલીભૂત કરે અને સમગ્ર વિશ્વની સાથે મૈત્રીભાવ ધારણ કરે, સહભાવનાથી પોતાના આત્માને વિભૂષિત કરે.

આત્મરમણતાનો આનંદ—

સાચી શ્રમણતાથી વિભૂષિત આત્મા સાંસારિક આધિ, વ્યાધિ અને ઉપાધિ સામે પડકાર કરે; પ્રેમરૂપ ખડ્ગ અને ધૈર્યરૂપ ઢાલને હાથમાં રાખી, અભયતારૂપ કવચ ગ્રહણ કરી, આસ્તિકતારૂપ શિરસ્ત્રાણ સજી સમતારૂપ રથમાં બેસી વિજય પ્રાપ્ત કરે; સાધુતાભર્યા સંન્યાસને સિદ્ધ કરે; અને તેના ઉદ્દાસ અને ઉત્સાહથી પરિપૂર્ણ જીવનમાં આનંદ અને અમૃતત્વના આંદોલનોના સામીપ્ય અને સાયુજ્યનો સાક્ષાત્કાર કરે.

૧ સહભાવના એ દેવેચ્છા છે, એ અમર આત્માની પરમ પવિત્ર, પ્રેરણાત્મક, પ્રકૃત્વ અને પ્રાણપ્રકાશિની અનુભૂતિ છે, સાર્થક જીવનની સચ્ચિદાનંદ સ્વરૂપિણી છે અને પરિશ્વરની એજર્ચિની લીલા છે.

કિંચિદ્ વસ્તવ્યમાં સૂચવ્યા મુજબ વૈરાગ્યરસમંજરીને મેં પાંચ ગુચ્છકોમાં વિભક્ત કરી છે. આ પ્રત્યેકનું નામ, તદ્ગત વિષય અને તેનું શ્લોકપ્રમાણ નીચે મુજબ રજુ કરવામાં આવે છે:—

ગુચ્છકાંક	શીર્ષક	શ્લોકાંક	પૃષ્ઠાંક
૧	મનઃપ્રબોધ	૧-૪૮	૧-૪૧
૨	આત્મ-વિવેક	૧-૬૪	૪૨-૭૭
૩	નરક-વર્ણન	૧-૨૩	૭૮-૮૪
૪	તત્ત્વ-ત્રયી	૧-૩૪૦	૮૫-૨૯૧
૫	ધર્મ-ચર્ચા	૧-૧૬૬	૨૯૨-૪૪૮

રખલનાનું પ્રમાર્જન—

શુદ્ધિપત્રકમાં મોટે ભાગે તો છપાતી વેળા બીબાં તૂટી કે ભડી જવાથી ઉપસ્થિત થયેલી અશુદ્ધિઓનું પ્રમાર્જન કરવામાં આવ્યું છે. એ સંબંધમાં કશો વિશેષ નિર્દેશ ન કરતાં જે રખલનાઓ સુધારવી ત્યાં રહી ગયેલી જણાય છે તેની અત્ર ટુંક નોંધ લેવી આવશ્યક સમજાય છે. જેમકે ૯૬ માં પૃષ્ઠના મથાળે આપેલાં બે પદો. આ પદો તત્ત્વનિર્ણયપ્રાસાદ (પૃ. ૪૩૩)માંથી મેં ઉદ્ધૃત કર્યા હતાં, પરંતુ ત્યાં એનું આઠ ચરણ અશુદ્ધ હતું. હાલમાં યોગશાસ્ત્ર (પ્ર. ૨, શ્લો. ૧૪)ની સ્વોપસૃ વૃત્તિના ૬૩ પત્રમાં એ મારી નજરે પડ્યાં. એના આધારે આઠ ચરણ છાયા સહિત નીચે મુજબ હોવાનું સૂચવું છું:—

“ રાગી દેવો દોસી દેવો મામિ ! સુન્નં પિ દેવો ”

[રાગી દેવો દ્વેષી દેવઃ સર્વે ! શૂન્યોઽપિ દેવઃ]

વિશેષમાં આ વૃત્તિમાં પ્રથમ પદના અંતિમ અને દ્વિતીય પદગત પ્રાથમિક ચરણોનો વિનિમય જોવાય છે.

વળી ૧૭૩ માં પૃષ્ઠના અંતમાં આપેલી ગાથા ઉત્તરાદ્યયન (અ. ૧૬)-ની ૧૬ મી ગાથા છે અને એની સાથે મેળવતાં અનું ચોથું ચરણ અશુદ્ધ જણાય છે એટલે એને બદલે શુદ્ધ ચરણ છાયા સહિત નીચે મુજબ સુધારી લેવા લલામણુ છે:—

“ દુઃકરં જે કરંતિ તે ” [દુઃકરં યઃ કરોતિ તદ્]

પ્રથકારના વંશ વગેરેનો પરિચય—

અત્યારે જે તપાગચ્છીય મુનિવરો સચ્ચારિત્ર વડે સંસ્કૃતિ અને તત્ત્વજ્ઞાન-માટે મશહૂર એવી આ ‘ભારત’ભૂમિને પાવન કરી રહ્યા છે તે પૈકી ઘણાખરા

મુનિરત્ન શ્રીમદ્ બુદ્ધિવિજય (બુટેરાયજી) મહારાજશ્રીના સંતાનીયો છે. આ મહાત્માના સુપ્રસિદ્ધ શિષ્યો પૈકી શ્રીવિજયાનંદસૂરીશ્વરના પ્રપૌત્ર હોવાનું માન આ ગ્રંથકારને મળે છે. એમના (શ્રીવિજયલઙ્ઘિસૂરિના) પ્રપિતામહત્તું નામ તેો પૌર્વાત્ય તેમજ પાશ્ચાત્ય પશ્ચિમોત્તરમાં સુપ્રસિદ્ધ છે. ન્યાયાલોનિધિ શ્રીવિજયાનંદ-સૂરીશ્વર (આત્મારામજી મહારાજ)ની યશઃપતાકા ચારે દિશામાં આજે પણ ફરકી રહી છે. અજ્ઞાનરૂપ અંધકારમાં અથડાતા જનોને માર્ગદર્શક, સમયોચિત, પ્રતિભાશાળી અને વિદ્વદ્-વર્ગને વલ્લભ એવા અજ્ઞાનતિમિરભારકર, જૈનતત્ત્વાદર્શી, તત્ત્વનિર્ણયપ્રાસાદ, 'નવતત્ત્વસંગ્રહ' આદિ અનેક ગ્રંથોના સૂત્રધાર, જૈન સાહિત્યના સાચા સેવકોના અલંકાર, 'અમેરિકા' જેવા વિદેશમાં વસતા જનોને સ્વ. વીરચંદ રાઘવજી ગાંધી ખાસ્ અંટ લો દ્વારા સત્ય તત્ત્વામૃતનું યથેષ્ટ પાન કરાવનાર, સ્વ. ડૉ. હોર્નલ જેવાને પોતાની વિદ્વત્તાથી મુગ્ધ બનાવનાર, સ્થાનકવાસી, આર્યસમાજ જેવાના બ્રાન્ત વિચારોનું નિર્ભયતાથી નિરસન કરનાર, વિવિધ ગુણોથી વિભૂષિત, શિષ્ય-પ્રશિષ્યાદિના મુખ્ય આધાર અને સુગૃહીતનામધેય પંજાબકેસરી શ્રીવિજયાનંદસૂરીશ્વરના વંશની ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ અને એમના લક્ષ્મણ વર્ગની વિપુલતા આ વાતને સમર્થિત કરે છે.

પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનો સાથે પત્રવ્યવહારનો પ્રારંભ કરનારામાં પ્રથમ અને તેમ કરીને જૈન ધર્મનાં વિશ્વોપકારી તત્ત્વોનું 'જર્મની' જેવા દૂર દેશોમાં બીજ રોપનારા આ મહાત્માનો મારા સહગત પૂજ્ય પિતામહ અને પિતાશ્રી ઉપર નિઃસીમ ઉપકાર છે એ વાતનું અત્ર સૂચન કરતાં મને આનન્દ થાય છે. મને આ પ્રભાવશાળી મહાનુભાવના દર્શન-વન્દનનો લાભ મળ્યો નથી, કિન્તુ સહલાગ્યે એમના સુશિક્ષિત શિષ્ય-પ્રશિષ્યાદિ પૈકી કેટલાકના તેો વિશિષ્ટ સમાગમનો પણ લાભ મને મળ્યો છે. આ પ્રસંગે, મને સાહિત્ય-ક્ષેત્રમાં અવાર નવાર અમૂલ્ય સહાયતા આપનારા દક્ષિણવિહારી મુનિરાજ શ્રીઅમરવિજય અને તેમના શિષ્યવર્ય શ્રીચતુરવિજય, પૂજ્યપાદ પ્રવૃતક મુનિવર્ય શ્રીમત્ કાંતિવિજય અને તેમના શિષ્યવર્ય શ્રીચતુરવિજય, મુનીશ્વર શ્રીહંસવિજય, મારા સ્વર્ગસ્થ પિતાશ્રીના સતીર્થ અને ગાઠ ધર્મસ્નેહી શ્રીવિજયવહ્નિસૂરિ, મારા પિતામહ સાથે વિશેષતઃ ધર્મ પરિચય રાખનાર શ્રીવિજયદાનસૂરિ પ્રમુખનાં શુભ નામોનો નિર્દેશ કરવા હું લલચાઉં છું.

પ્રસ્તુત ગ્રંથકાર શ્રીમદ્ વિજયાનંદસૂરીશ્વરના વિદ્વાન શિષ્યરત્ન શ્રી-લક્ષ્મીવિજય મુનીશ્વરના એક શિષ્ય થાય છે, જ્યારે જાતિ અને ધર્મથી સાચા

૧ આ ગ્રંથ મુખ્યત્વે હિંદી ભાષામાં રચાયેલો છે. આજ દિન સુધી એ અ-પ્રસિદ્ધ રહ્યો તે સર્વેશ્વર્યની વાત છે. હાલમાં એનું સંપાદન કાર્ય આ સેવકે હાથ ધર્યું છે.

બ્રાહ્મણ, બાલબ્રહ્મચારી, પુણ્યપ્રતાપી, સ્વર્ગસ્થ શ્રીમદ્ વિજયકમલસૂરિવરના આર શિષ્યો પૈકી એક છે. આ સૂરિવરે વિશ્વના મીમાંસક સહુદયોને માટે **મત-મીમાંસા** રચી છે. અહિંસાના પ્રચારની ધગશ ધરાવનારા પુણ્યલોકે વૃદ્ધાવસ્થામાં પણ સેનાખાસખેલ સમશેર બહાદુર નામદાર ગાયકવાડ શ્રીમંત સરકાર સયાજીરાવ મહારાજના આમંત્રણને માન આપી 'અહિંસા' સંબંધી ભૂરિ ભૂરિ ઉપદેશ આપ્યો હતો. તેમના આ વિદ્વાન્ શિષ્યે ગુરુકૃપાના પ્રસાદીરૂપ **વૈરાગ્યરસમંજરી** રચી છે.

ગૂર્જર ગિરામાં પૂજાઓ, સ્તવનો વગેરે રચી ભક્તિ-રસને પુષ્ટ કરનાર, પંજાબ જેવા દૂર દેશમાં લગભગ સાત વર્ષ વિહરનાર તેમજ ઉર્દૂ ભાષાના પણ ભણકાર આ સૂરિનો જન્મ શ્રીયુત પિતાંબરદાસની ધર્મપત્ની **મોતીબાઈ**ની કુક્ષિથી ગુજરાતમાંના 'સોંચણી' ગામની નજદીકમાં આવેલા 'બાલસાસણ' ગામમાં થયો હતો. એમણે વિક્રમ સંવત ૧૯૫૯માં શ્રીવિજયકમલસૂરિવર પાસે દીક્ષા ગ્રહણ કરી તે વખતે એમનું નામ **લખિંધવિજય** પાડવામાં આવ્યું.

અન્યત્ર સૂચવાયું છે તેમ અન્ય દર્શનીયો સાથે વાદ-વિવાદ કરવાની એમની વાકપટુતાથી, જાહેર ભાષણો આપવાની એમની વક્તૃત્વ-કલાથી તેમજ એમના વિવિધ ગ્રંથોના અવલોકનથી પ્રસન્ન થઈ વિ. સં. ૧૯૭૧માં એમના ગુરુવર્યે ઈંદરના શ્રીસંઘની વિનતિ સ્વીકારી એમને જૈનરત્ન વ્યાખ્યાન વાયસ્પતિ'નો ઇલકાબ આપ્યો હતો. આ નગરમાં રહીને તેમણે ગીર્વાણુ ગિરામાં **મેરુત્રયોદશી** કથા રચી હતી કે જે ભાવનગરની 'શ્રી જૈન આત્માનંદ સભા' દ્વારા પ્રસિદ્ધ થઈ છે.

વિ. સં. ૧૯૮૧માં છાણીમાં શ્રીવિજયકમલસૂરિએ આ ગ્રંથ-કારને તેમજ ઉપાધ્યાય શ્રીવીરવિજયના શિષ્યવર્ય પં. શ્રીદાનવિજયને (અત્યારે શ્રીવિજયદાનસૂરિને) આચાર્ય-પદવી આપી હતી.

સૂરિજી સાથે ફક્ત એક ચાતુર્માસ જેટલો જ મારે પરિચય હોવાથી એમના જીવન-વૃત્તાન્ત પરત્વે હું વિશેષ પ્રકાશ પાડી શકું તેમ નથી એટલે તેમની અન્યાન્ય કૃતિઓનો હું નિર્દેશ કરું છું.

૧ આથી સમજાય છે કે પ્રસ્તુત ગ્રંથકારને ત્રણ ગુરુભાષ્યો છે. એનાં નામો અનુક્રમે **હીંમતવિજય, નેમવિજય** અને **લાવણ્યવિજય** છે. અત્યારે એ ત્રણે વિદ્યમાન છે.

૨ આથી પ્રસ્તુત ગ્રંથકારની ગુરુ-પરંપરા નીચે મુજબ છે:—

શ્રીવિજયલખિંધસૂરિ-શ્રીવિજયકમલસૂરિવર-શ્રીલક્ષ્મીવિજય-શ્રીવિજયાનંદસૂરીશ્વર-શ્રીયુટે-રાયજી મુનિપુરંદર.

૩ આનો પૂર્વાર્દ્ધ ઇ. સ. ૧૯૨૧ માં પ્રસિદ્ધ થયો હતો, પરંતુ ઉત્તરાર્ધ હજી બહાર પડ્યો નથી તો તેનું સત્વર પ્રકાશન કરવા તેના કાર્યવાહકને મારી નમ્ર સૂચના છે.

ગ્રન્થકારની કૃતિઓ—

નામ	ભાષા	રચના-સ્થલ	રચના-સમય
દયાનન્દકૃતકર્તિમિરતરણિ	હિંદી		વિ. સં. ૧૯૬૫
મૂર્તિમંડન	હિંદી		
દુધિહાના-વ્યાખ્યાન-સંગ્રહ			,, ૧૯૬૫
અવિદ્યાધકારમાર્તંડ		હુશ્યારપુર	,, ૧૯૬૭
હી ઐર લી	હિંદી	મુલતાન	,, ૧૯૬૮
ભેરુત્રયોદશી કથા	સંસ્કૃત	ઈડર	,, ૧૯૭૧
પૂજા તથા સ્તવનાદિ સંગ્રહ	ગૂજરાતી		,, ૧૯૮૦
વૈરાગ્યરસમંજરી	સંસ્કૃત	બુહારી	,, ૧૯૮૨

આ પ્રમાણે વિવિધ વિષયના ગ્રંથો ગૂજરાતી, હિંદી અને સંસ્કૃત એમ ત્રિવિધ ભાષામાં રચવા ઉપરાંત આ સૂરિજીએ પૂર્વાચાર્યકૃત ગ્રંથોનું સંશોધન કરવામાં પણ ભાગ લીધો છે એમ કંપૂરમંજરીની સાક્ષર મુનિરાજ શ્રીચતુરવિજયની પ્રસ્તાવના ઉપરથી જણાય છે.

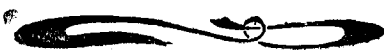
આ પ્રમાણે: આલોચન હું પૂર્ણ કરું તે પૂર્વે એટલું નિવેદન કરવું અનુચિત નહિ ગણાય કે ઉપર સૂચવેલી તેમની પ્રત્યેક કૃતિ મારા વાંચવામાં આવી નથી એટલું જ નહિ પણ કેટલીક તો મેં જોઈ પણ નથી. આથી હું પ્રત્યેકના ગુણ-દોષની રૂપરેખા આલેખી શકું તેમ નથી. અબશિષ્ટ સમગ્ર કૃતિઓ માટે પણ તેમ કરવા જેટલો મારે સમય કે અભિલાષ નથી. હી ઐર લી અને મૂર્તિમંડન એ બે પુસ્તકોનું વિહંગમદષ્ટિએ અવલોકન કરતાં મને જણાયું છે કે ગ્રંથકારે પ્રતિપાદન-શૈલીથી એ રચ્યાં છે. આ માટે તેમને હાર્દિક અભિનંદન આપતો અને સાથે સાથે અત્યારે અલભ્ય થઈ પડેલાં આ પુસ્તકોની દ્વિતીય આવૃત્તિ તૈયાર કરાવવા તરફ તથા આવી શૈલીથી અન્ય પુસ્તકો રચવા તરફ તેમનું સવિનય લક્ષ્ય ખેંચતો તેમજ આ ગ્રંથનું અનુવાદાદિ કાર્ય કરીને મેં જે પુણ્ય હાંસલ કર્યું હોય તેની નિમિત્તતાને અંગે ગ્રંથકારને ઉપકાર માનતો હું વિરમું છું.

ભૂલેશ્વર, મુંબઈ.
શ્રાવણ કૃષ્ણ દ્વાદશી
વિ. સં. ૧૯૮૫

}

શ્રમણોપાસક

હીરાલાલ રસિકદાસ કાપડિયા.

વિષય-સૂચી

પદ્યાંક	વિષય	પદ્યાંક	વિષય
	પ્રથમ ગુચ્છક-મન:પ્રબોધ		
૧	મંગલાચરણ અને વિષયનિર્દેશ મંગલાચરણનો હેતુ (ચોવીસ તીર્થકરોનાં નામો) શ્રીવાસુપૂજ્યને નમસ્કાર કરવાનું કારણ (શ્રીઋષભદેવાદિને પ્રણામ કરવારૂપ મંગલાચરણો) (બુહારીનો સ્થલ-નિર્દેશ) અનુબન્ધ-ચતુષ્ટય શ્રીવાસુપૂજ્યનો પરિચય નામકરણ લોકનું લક્ષણ 'વાસુપૂજ્ય'નો ંયુત્પત્તિ-અર્થ		કુલકનો અર્થ અને તેનાં ઉદાહરણો લોજન, પાશક, ધાન્ય, ઘૂત, રત્ન, સ્વપ્ન, ચક્ર, ચર્મ, યુગ અને પર- માણુનાં દષ્ટાંતો મનુષ્ય-જન્મની સફલતા મોક્ષનું સ્વરૂપ કમલાની કુટિલતા સાંસારિક અને મૌકિતિક મુખ (રજગ્નુનું સ્વરૂપ)
૨	જીવનની અનિત્યતા કાલની કરાલતા અગ્રેજી અવતરણ મુક્તિ-મંદિર (મુક્તની અવગાહના)	૬	યોગનો નિરોધ યોગનો અર્થ સંબોધ્ય વિનાનું સંબોધન
૩	મોક્ષ માટેની સામગ્રીની દુર્લભતા	૧૦	મનની ઉચ્છૃંખલતા ચિત્તનું દમન કષાય-વિચાર કોધાદિથી હાનિ કોધાદિની સ્થિતિ
૪-૮	માનવ-જીવન અને જૈન શસનની પ્રાપ્તિ	૧૧	વાણીનો સંયમ વાણીની સાપેક્ષતા
	મનુષ્ય-લવની દુર્લભતા	૧૨	દેહનું દમન 'અગ્રેય' એટલે શું ? તપાવેલા લોખંડના ગોળાની ઉપમા સંધિની આવશ્યકતા

૧ કૌંસમાં ભયવેલો વિષય ત્રિપણુપત્ત સમજવો.

પદ્યાંક	વિષય
૧૩-૧૪	યોગના નિરોધનું સાધન
૧૫	જ્ઞાનનું શરણ વ્યતિક્રમ-વિચાર
૧૬	સંતોષનું સેવન વૃષ્ટ્યાની શાંતિ અંગ્રેજી અવતરણ
૧૭	સંસારને ઇન્દ્રજાળની ઉપમા ઉપમાનો હેતુ
૧૮	સમતાનો પ્રભાવ સમતાથી સ્વપર સુખ
૧૯	સમાન ભાવથી પરમ સુખ સમતાશાળીનું સ્થાન
૨૦	મરણનું ચિન્તન મરણનું વિન્મરણ
૨૧	સંસારને વિષે અનાસક્તિ
૨૨	સંસારી જીવનની અનિત્યતા
૨૩	અશુભ વિકલ્પ-બલ
૨૪	પ્રવ્રજ્યા-પ્રસંગે મુંઝવણ
૨૫	શુભ કાર્યમાં વિદ્વ
૨૬	ચિન્તાથી બંધન
૨૭	ઇચ્છાની અમર્યાદા
૨૮	કામાદિથી કષ્ટ જ અભ્યન્તર શત્રુઓ
૨૯	મોહથી વિડંબના
૩૦	કાર્યની સિદ્ધિ
૩૧	વિષયોનો પહેલેથી ત્યાગ 'વિષય'નો વ્યુત્પત્તિ-અર્થ પદ્ય-દેવનિ
૩૨	પ્રસ્તુતની પુષ્ટિ

પદ્યાંક	વિષય
૩૩	વિષયોથી વિડંબના
૩૪	વિષયાસક્તની ગતિ
૩૫	શુભ ધ્યાનની ભલામણ
૩૬	કામીને શાસ્ત્રોપદેશથી શું ?
૩૭	હૃદયનું વલોણું સમુદ્ર-મંથન
૩૮	વિશ્વમાં વિષનો પ્રચાર
૩૯	વિષયોનો પરિત્યાગ
૪૦	આત્મહિત વિના અધાર્જ
૪૧	આત્માનું પથ્ય
૪૨-૪૩	વિષયાતુરની સુખની અલિલાષા
૪૪	સુખની પ્રાપ્તિનો માર્ગ
૪૫	સંવેગનો આશ્રય
૪૬	સંપત્તિની અનિચ્છા
૪૭	સંપત્તિથી વિપત્તિ
૪૮	ધનના પરિગ્રહનો પરિત્યાગ

દ્વિતીય ગુચ્છક-આત્મવિવેક

૧-૨	કારાગૃહ સમાન દેહને વિષે મોહ
૩	મમત્વથી મુશીબત કોશેટાનો કીટો
૪	બ્રાન્ત ચિત્ત
૫	ઉપમાનો સાક્ષાત્કાર પદ્યનો નિબંધ કેશપાશ, લલાટ, તિલક, ભવાં, નેત્ર, નાસિકા, કર્ણ, કપોલ, અધર, મુખ, કંઠ, કંઠ, કટિ, નિતંબ, ઊરુ અને ચરણ એ અવયવોનું વર્ણન

પદ્યાંક	વિષય	પદ્યાંક	વિષય
૬	અનુચિત પ્રશંસા પદ્યનું તાત્પર્ય	૨૮	ઔઠી દિશામાં પ્રયાસ
૭	દયિતાનો દેહ	૨૯	સંસારની અસારતા
૮	મચ્છીમાર મદન	૩૦	મુક્તિની પ્રાપ્તિ માટે અન્તન
૯	ઉત્તમ સુખનો માર્ગ રમણીનો સંયોગ	૩૧	સમાધિરૂપ મન્ત્રની અલિહારી
૧૦	ધર્મ-નૌકાનું ભંગાણુ ઉપમા-પરામર્શ	૩૨	મન્ત્રની શોધ
૧૧	ધર્મરૂપ હોડીનું નિમજ્જન	૩૩	સુખી કોણુ ?
૧૨	જિનેશ્વરોની પ્રરૂપણા જૈન દર્શનમાં નારીનો નિર્દેશ	૩૪	દુઃખનું મૂળ
૧૨	દેહ અને જીવનો સંયોગ	૩૫	મૂર્ખના ઉદ્ગાર
૧૪	પ્રસ્તુતનું સમર્થન	૩૬-૩૭	સિદ્ધિરૂપ સુન્દરીનું સ્વામિત્વ
૧૫	આશ્ચર્યકારી ઘટના	૩૮-૩૯	ઉત્કૃષ્ટ કલ્યાણુ માટેની તૈયારીઓ
૧૬	સ્વજનનો સંયોગ	૪૦-૪૨	ચિત્તની અનુકૂળતા પ્રાર્થનાની રીતિ અંગ્રેજી અવતરણુ
૧૭	વિષયોને વિષની ઉપમા	૪૩-૪૪	કોગટ પ્રાંધાં
૧૮	ધર્મનું સ્થાપન પદ્યાર્થ-વિચાર	૪૫	૪૬ રતનાકર બનવાનો ઉપાય
૧૯	સંતોષજન્ય સુખની પરાકાષ્ટા	૪૭	ઈન્દ્રિયોનું દમન
૨૦	સંતોષથી ઉદારતા	૪૮	વજ્યનો માર્ગ
૨૧	સંતોષ સમાન સુખ નહિ	૪૯	મુનિપદ માટેની લાયકાત
૨૨	અર્થથી અનર્થ	૫૦	સાચા મુનિ કોણુ ? ('ચોષિત'ની વ્યુત્પત્તિ)
૨૩	યાચકતાથી લઘુતા	૫૧-૫૨	જ્ઞાન-દીપકનો મહિમા
૨૪	કર્તવ્ય-વિમુખતા	૫૩-૫૪	તત્ત્વરૂપ વૃક્ષનું આરોહણુ
૨૫	કથન અને ક્રિયામાં ભિન્નતા	૫૫	ચિત્તને ભલામણુ
૨૬	બાહ્ય અને આંતરિક સ્વરૂપમાં અંતર	૫૬	ફલહીન પ્રવૃત્તિ
૨૭	બહારનો દેખાવ અને અંદરથી પોલ	૫૭	રસ-શૂન્યતા
		૫૮	આશ્ચર્યજનક ઘટના પદ્યનો સાર

પદ્માંક
૫૯ મરણનો પ્રસંગ
૬૦ પ્રમાદનો પરિત્યાગ
૬૧-૬૩ દીક્ષાથી સત્વર મુક્તિ
૬૪ ઉપસંહાર
જ્ઞાનનું માહાત્મ્ય
જ્ઞાનનો મહિમા

તૃતીય ગુચ્છક—નરક-વર્ણન

૧-૨ પાપને પુષ્ટિ આપનારાં સાધનો
૩-૪ નરકનાં દુઃખનો પ્રસ્તાવ
૫ પરમાર્થાભિંકાનું આગમન
૬ શરીરની વેતરણ
૭ દેહનું આસ્કાલન
૮ વજ્રકુંભીમાં રંધાવું
૯ શરણ માટે પોકાર
૧૦-૧૧ ઠગબાજી
૧૨ તાંબા અને કલાઈના રસનું પાન
૧૩-૧૪ અસિવનમાં પ્રવેશ
૧૫ હસ્તાદિનું છેદન
૧૬ વૈતરણીમાં પ્રક્ષેપ
૧૭ શકટનું વાહન
૧૮ કાયાના ચૂરેચૂરા
૧૯ હિંસાનું ક્ષણ
પ્રસ્તુતનું સમર્થન
૨૦ કષ્ટોની પુનરાવૃત્તિ
૨૧ માંસ ખાવાનું ક્ષણ
૨૨ શીખામણ
૨૩ દુર્ગતિનું નિવારણ

વિષય

પદ્માંક

વિષય

ચતુર્થ ગુચ્છક—તત્ત્વત્રયી
૧-૨ સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિ
૩ કુદેવાદિનો ત્યાગ
૪ સુદેવાદિની ઉપાસના
૫ સન્માર્ગનું અબ્રહ્મણ્યપણું
૬ મિથ્યાત્વનું સ્વરૂપ
૭ મિથ્યાત્વની વ્યાખ્યા અને તેના પ્રકારો
૮ કુદેવાદિનું લક્ષણ
૯ સુદેવાદિનું લક્ષણ
સુદેવ-કુદેવનું નિરૂપણ
૧૦ સમ્યક્ત્વથી મોક્ષ
૧૧ કલ્યાણ-માર્ગનો દીપક
૧૨ સમ્યક્ત્વનું ગૌરવ
અજ્ઞૈન દર્શનમાં સમ્યક્ત્વનો મહિમા
૧૩ સમ્યક્ત્વોએને અભિનંદન
૧૪ સમ્યક્ત્વ વિના શૂન્યતા
૧૫ કુકર્મીએનું ભવ-બ્રમણ્ય
૧૬-૧૭ મહર્ષિએના ઉપદેશની
અવગણના
૧૮ કુતર્કીએની બાલિશતા
૧૯ કૃષ્ણપક્ષીએની અધિકતા
૨૦ ધર્મીને ખેદ
૨૧ સાવધાન
૨૨ અજ્ઞાનીએનો ખકવાદ
૨૩ સંયમીએનું સંબેલન
૨૪ કૃપાળુ મુનીશ્વરોને નમસ્કાર
૨૫ પ્રભુ-પૂજનનું પ્રણ
૨૬ પૂજથી લાભો
૨૭ પ્રસ્તુતની પુષ્ટિ

પદ્યાંક	વિષય	પદ્યાંક	વિષય
	ભાવાર્થનું મૂળ		ગોળ ખાનારા ગુરુનું દષ્ટાન્ત
૨૮	જગ-નાથના સ્નાનાદિનો મહિમા	૫૩	સુગુરુનો પરમ ઉપકાર
૨૯	પ્રભુ-પ્રણામોદિનો પ્રતાપ		ગુરુનો અપ્રતિમ ઉપકાર
૩૦-૩૧	મસ્તકોદિની સફલતા	૫૪	સદ્ગુરુથી સુગતિ
૩૨-૩૩	અનુચિત પ્રવૃત્તિનું ફળ		અતિમુક્ત મુનીન્દ્ર
૩૪	માનવ-જન્મની નિષ્ફલતા	૫૫	પ્રસ્તુતનું સમર્થન
૩૫	જડ મૂર્તિનો પણ અસાધારણ પ્રભાવ		દૃઢપ્રહારીનું ઉદ્ધારણ
૩૬-૩૭	મૂર્તિ દ્વારા કેવલજ્ઞાન	૫૬	રત્નપરીક્ષક ગુરુ
૩૮	પ્રસ્તુતનું સમર્થન		ગુરુનું ગૌરવ
	નાગકેતુની કથા	૫૭	પ્રભુની સાવધ સેવાનું ફળ
૩૯	સ્થાનકવાસીઓની ગેરસમજ		શ્રીકૃષ્ણનું નેમિનાથને વંદન
	સાસુ અને વહુનો વૃત્તાન્ત	૫૮	ત્યાગનું અનુમોદન
૪૦	મૂર્તિઓનું ખંડન	૫૯	ગુરુ-પૂજન વિનાના માનવીની
૪૧-૪૨	ઈશ્વરનો પ્રભાવ		પાશવતા
૪૩	જડ દૂરબીનની શક્તિ	૬૦	સદ્ગુરુની સેવાનું ફળ
૪૪	મૂર્તિની સકારણતા	૬૧	કુગુરુનો પરિત્યાગ
૪૫	મૂર્તિની સિદ્ધિ		કુગુરુને નવ ગજના નમસ્કાર
	સાક્ષિરૂપ સૂત્ર	૬૨	સુધર્મનું સેવન
૪૬	મૂર્તિનિન્દકની બાલિશતા	૬૩	સુધર્મથી શુભ કુલાદિ
	મૂર્તિપૂજા	૬૪	સુખ માટે સંશોધન
	મૂર્તિની સાધના	૬૫	ધર્મનું શરણ
૪૭	પ્રભુની પ્રતિમાના પૂજનનું ફળ	૬૬	સુધર્મનું ગૌરવ
૪૮	સદ્ગુરુનું સેવન		ધર્મનો મહિમા
૪૯	પ્રસ્તુતની પુષ્ટિ		(અંગ્રેજી અવતરણ)
૫૦	ગુરુની રક્ષકતા	૬૭	ધર્મનું આલંબન
૫૧	સુગુરુની વાણી	૬૮	અધર્મ અને ધર્મનાં પ્રમાણ
	કુગુરુનું સ્વરૂપ	૬૯	ધર્મ-અધર્મની સિદ્ધિ
૫૨	કુગુરુનો વિનાશ	૭૦	ધર્મની અસર

પદ્યાંક

વિષય

૭૧ ધર્મથી શુભ ગતિ અને અધર્મથી
અધમ ગતિ

૭૨ સાંસારિક સુખથી અતૃપ્તિ

૭૩ નિઃસાર પદાર્થોમાં અસંતોષ

૭૪-૭૫ જૈન શાસનની પ્રાપ્તિથી આનંદ

૭૬ હર્ષનો હેતુ

૭૭ ભાગ્ય પ્રમાણેની અભિલાષા

૭૮ પ્રસ્તુતનું સમર્થન

૭૯-૮૦ અદૃષ્ટને ગુમાન અને તત્વ-
જ્ઞની નિરભિમાનતા

૮૧ ઉપદેશકનો અનુપમ ઉપકાર

૮૨ ધર્મોપદેશકના ઋણનો અપ્રતીકાર

૮૩ ધર્મ-જન્ય ઉપકારની નિઃસીમતા

૮૪ ધર્મના આરાધકની પ્રભુતા

૮૫ ધર્મના વિરાધકની દુર્દશા

૮૬ ધર્મની સુરક્ષતા

૮૭ ધર્મની વૃદ્ધિથી લાભ

૮૮ દુઃખોદ્ધારમાં ધર્મની અદ્વિતીયતા

ત્રણ મિત્રોની કથા

૮૯ અંતિમ અવસ્થામાં કરેલું ધર્મનું
આરાધન

૯૦ ધર્મની અધુતા

૯૧ ધર્મરૂપ રસાયનની અભિહારી

૯૨-૯૩ ધર્મથી જ સુખ

૯૪ ધર્મને વિષે અપ્રમાદ

૯૫ ધર્મનું આરાધન

૯૬ લૌકિક અને લોકોત્તર ધર્મમાં

ભિન્નતા

પદ્યાંક

વિષય

લોકોત્તર ધર્મની શ્રેષ્ઠતા

૯૭-૯૮ અનેકાન્તનું સેવન

એકાન્તવાદનું દિગ્દર્શન

એકાન્તવાદીઓના મતો

૯૯ એકાન્તના સાગથી ઉત્તમ સુખ

૧૦૦ અધ્રાન્ત ચિત્તને સુખ

૧૦૧ સમતાથી ઉત્કૃષ્ટ સુખ

૧૦૨ તાત્વિક અવલોકનથી ઉત્તમ સુખ

૧૦૩ ધર્મ-વાસનાનો પ્રભાવ

૧૦૪ પ્રસ્તુતની પુષ્ટિ

૧૦૫ નિર્વિકારીના ધ્યાનની મહત્તા

૧૦૬ મૈત્રી આદિ ભાવનાનું માહાત્મ્ય

મૈત્રી વગેરે ચાર ભાવનાનું સ્વરૂપ

૧૦૭ નિર્વિકલ્પ મનને સુખ

આઠ કર્મો

૧૦૮ વિશુદ્ધ ધર્મના પાલનનો પ્રતાપ

ધર્મનું રક્ષણ

૧૦૯ ધર્મના ચાર પ્રકાર

૧૧૦ દાનથી લાભ

૧૧૧ દાનથી દુર્ગતિનું નિકંદન

૧૧૨ દાનની પ્રશંસા કરવાનું કારણ

૧૧૩ દાનથી કર્મનો વિનાશ

૧૧૪ દાનથી સદ્ગતિની પ્રાપ્તિ

સ્થકારની કથા

પદાર્થનું સંતુલન

૧૧૫ ધર્મોપાટંભ-દાનનું નિરૂપણ

૧૧૬ દાનથી રત્નોનું સંપાદન

પ્રસ્તુત કથા

પદ્યાંક	વિષય	પદ્યાંક	વિષય
૧૧૭	દાનથી સંસાર-તરણ શાલિભદ્રનો વૃત્તાન્ત	૧૩૨	ધન-સંચયથી દુઃખ
૧૧૮	પરોપકારથી જીવનની સાર્થકતા	૧૩૩	લાગથી મુખ દાનના પ્રકારો
૧૧૯	પરોપકાર વિહીન જીવનની નિઃસારતા	૧૩૪	શીળનો મહિમા દાનાદિનો ક્રમ
૧૨૦	જ્ઞાન-દાનની શ્રેષ્ઠતા આહારાદિ દાનની તુલના	૧૩૫	શીળથી નીરોગિતા
૧૨૧	જ્ઞાન-પ્રચાર માટે પુસ્તકતું પ્રકાશન	૧૩૬	શીળથી સંરક્ષણ શીળનો પ્રભાવ
૧૨૨	અભયદાનની આવશ્યકતા અભયદાનના પ્રકારો	૧૩૭	બ્રહ્મચર્યના પાલનનો પ્રભાવ
૧૨૩	સંપત્તિનો સદ્વ્યય દ્રવ્યનો વ્યય	૧૩૮	વીર્યના રક્ષણ માટે શીળતું પાલન
૧૨૪	અતુકંપા-દાનની વ્યાખ્યા	૧૩૯	શીલબ્રહ્મની વિહંગનાઓ
૧૨૫	સુપાત્ર-કુપાત્રની વિચારણા પદનો સારાંશ (કુપાત્ર અને અપાત્ર વિષે દિગંબરીય પાઠ)	૧૪૦	શીલબ્રહ્મ પંડિતોની અવદશા
૧૨૬	દુષ્ટ જીવોને પણ દાન દેવાનો અધિકાર	૧૪૧	વિવેકની ખામી
૧૨૭	સામુદાયિક દાનથી લાભ	૧૪૨	શીલતું સેવન શ્રીચંબૂસ્વામીનો વૃત્તાન્ત, શ્રી- મુદર્શનની કથા, શ્રીસ્તૂત્રભદ્રતું ચરિત્ર
૧૨૮	દયાના પ્રાદુર્ભાવમાં કુપાત્રની પણ ગણના દેવદૂષ્યતું દાન	૧૪૩	બ્રહ્મચર્યથી મોટાઇ
૧૨૯	સુપાત્ર કરતાં કુપાત્રને દાન દેવાની વિશેષ આવશ્યકતા	૧૪૪	ભોગોમાં નિર્મોહતા
૧૩૦	પ્રસ્તુતતું સમર્થન રંકની કથા—સંપ્રતિ રાજેશ્વરનો પૂર્વ ભવ	૧૪૫-૧૪૬	ભોગ પછીની સ્થિતિ
૧૩૧	લક્ષ્મીની ત્રણ ગતિઓ	૧૪૭	શીલ-રત્નતું રક્ષણ શીલના રક્ષણ માટે પ્રયાસ બ્રહ્મચર્યનો અર્થ અને તેના ભેદો અબ્રહ્મથી હિંસા (સૂક્ષ્મ અને સ્પૃહ મૈથુન)
		૧૪૮	તપતું ગૌરવ
		૧૪૯	તપતું આરાધન અર્જુન માલીની કથા
		૧૫૦	તપથી મુક્તિ

પદ્યાંક	વિષય	પદ્યાંક	વિષય
૧૫૧	કર્મોનો નાશ કરવામાં તપની અદ્વિતીયતા	૧૬૭	વ્યામોહનો ત્યાગ
૧૫૨	તપથી નિકાચિત કર્મનો પણ વિનાશ	૧૬૮	આયુષ્યની મર્યાદા
	નિકાચિતનો અર્થ	૧૬૯	મમતા માટે અનવકાશ
૧૫૩	તપથી સિદ્ધિની સંપત્તિ	૧૭૦	સ્વજનની શ્રેણિનો સમાવેશ
૧૫૪	તપથી આત્માની વિશુદ્ધિ	૧૭૧	ત્યજ્જ્ઞા દેહોનો સંખ્યા
૧૫૫	તપથી કર્મ-બંધનનો ઉચ્છેદ	૧૭૨	સંસારમાં પરિભ્રમણ
૧૫૬	તપથી કર્મ-જ્વરનો સંહાર તપનો મહિમા તપનું સ્વરૂપ	૧૭૩	કુટુંબની છિન્નભિન્નતા
૧૫૭	બાહ્ય તપના છ પ્રકારો બાહ્ય તપના છ પ્રકારોની આલોચના	૧૭૪	વિલાપની નિષ્પ્રલતા
	અનશનાદિનું દિગ્દર્શન	૧૭૫-૧૭૬	જીવોની ગતિઓ વિષે અજ્ઞાન
૧૫૮	અભ્યંતર તપના છ પ્રકારો	૧૭૭	ભવ્યોને ચેતવણી
૧૫૯	તપના કુલ બાર ભેદો તપની ત્રિવિધતા	૧૭૮-૧૮૦	મૃત્યુની વિશ્વવ્યાપી સત્તા
૧૬૦	તપ વિના મુક્તિનો અસંભવ	૧૮૧	શાશ્વત સુખ માટે પ્રયાસ
૧૬૧	શુભ મનોવૃત્તિ	૧૮૨	દેવોનું પણ અ્યવન
૧૬૨	ભાવના વડે ત્રિવિધ ધર્મની સજીવનતા	૧૮૩	રોગ અને વિનાશનું સામ્રાજ્ય
	પ્રસ્તુતની યુષ્ટિ	૧૮૪-૮૫	સ્થિતિઓમાં પરિવર્તન
૧૬૩	ભાવનાથી મુક્તિ	૧૮૬	પ્રથમ ભાવનાનો સાર વિવેચનનો સાર
૧૬૪	અનિત્ય ભાવના સાંસારિક પદાર્થોની અસ્થિરતા	૧૮૭	અશરણ ભાવના
૧૬૫	આયુષ્યની ક્ષણભંગુરતા આવીચિ-મરણ	૧૮૮	ધર્મનું શરણ અનાથ મુનીશ્વર
૧૬૬	ધર્મ માટે ઉદ્યમ પ્રસ્તુતનું દલીલરણ	૧૮૯	કૃતા તની કૂરતા
		૧૯૦	શરણુહીન સંસાર
		૧૯૧	ધર્મની ગહન ગતિ ધર્મની અલિહારી
		૧૯૨-૧૯૩	ધર્મની સહાયતા દ્વારિકાનો દાહ
		૧૯૪	જીવોનું દહન
		૧૯૫	વૈદોની નિરૂપાયતા

પદ્યાંક	વિષય
૧૯૬	મૃત્યુ સામે ધર્મનો જ પરકાર
૧૯૭	અશરણુ જીવોની દુઃખદ સ્થિતિ
૧૯૮	પ્રસ્તુતનું પોષણ
૧૯૯	અશરણુ ભાવનાનો સંદેશ ધર્મનું રક્ષણ
૨૦૦	ધર્મનું શરણુ
૨૦૧	સંસારનું સ્વરૂપ
૨૦૨	ક્ષણિક સુખથી અતૃપ્તિ
૨૦૩	વિષયોનો સ્વાદ પદ્ય-ત્રયીનો પરામર્શ
૨૦૪	જન્મ અને વિષયની સરખામણી
૨૦૫	સંસારમાં પ્રિયતાનો અભાવ
૨૦૬	દેવતાઓની પણ દુર્દશા
૨૦૭	સંસારને ચિહ્નકાર
૨૦૮	સંસારની ગડન ગતિ
૨૦૯	પંડિતની ગતિ
૨૧૦	દ્વીન્દ્રિયતાની અપ્રાપ્તિ
૨૧૧	સગપણોમાં વિચિત્ર પરિવર્તન
૨૧૨	સંબંધોનો વિપર્યાસ
૨૧૩	પ્રસ્તુતનું વિવરણુ
૨૧૪	સમય ભવો અને દેહોનું ધારણુ
૨૧૫	સંગીત અને વિદ્યાપ
૨૧૬	અજ્ઞાનથી મહાવિડંબના
૨૧૭	સંસારમાં પરિભ્રમણુ
૨૧૮	સંસાર-સમુદ્રનું દુસ્તરણુ
૨૧૯	સંસારને વિષે ઉદ્ધાસીનતા અને ધર્મ ઉપર રાગ
૨૨૦	ચાર ગતિમાં રખડપટ્ટી

પદ્યાંક	વિષય
૨૨૧	ચતુર્ગતિનાં કષ્ટોની રૂપરેખા
૨૨૨-૨૨૩	નિગોદને વિષે અસહ્ય વેદના
૨૨૪	વનસ્પતિકાયમાં અનંત કાળ સુધી રખડપટ્ટી
૨૨૫	વિક્લેન્દ્રિયમાં ઉત્પત્તિ
૨૨૬	પચેન્દ્રિય તિર્થચનાં દુઃખો
૨૨૭	પ્રસ્તુતનું વિવરણુ
૨૨૮	પાપીની દુર્ગતિ
૨૨૯	હિંસાનો પરિત્યાગ
૨૩૦	નારીના ગર્ભમાં ઉત્પત્તિ
૨૩૧	ગર્ભમાં વેદના રોમ-દ્રુષોની સંખ્યા
૨૩૨	બાર વષનો ગર્ભવાસ ઉત્કૃષ્ટ ભવ-સ્થિતિ અને કાય-સ્થિતિ (તિર્થચોની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ)
૨૩૩	જન્મ-સમયની પીડા અને જનનીની દશા
૨૩૪	મનુષ્ય-ભવમાં દુઃખો
૨૩૫	દેવ-ગતિમાં દુઃખો
૨૩૬	પ્રસ્તુતનું રપષ્ટીકરણુ
૨૩૭	દિવ્યાંગનાનું અપહરણુ કૃષ્ણરાજનું સ્વરૂપ
૨૩૮	ઇન્દ્રને હાથે માર
૨૩૯	ચવન-સમયનું દુઃખ
૨૪૦	દેવોને પણ સુખના કાંકાં
૨૪૧	મોક્ષ માટે પ્રયાસ
૨૪૨	સંસાર-ભાવનાની શીખામણુ

પદ્યાંક	વિષય
૨૪૩	એકત્વ-ભાવના
૨૪૪	દુઃખમાં ભાગીદારનો અભાવ
૨૪૫	ધર્મનું જ સાહચર્ય ભાવાર્થનું સંતુલન
૨૪૬	પરલોકમાં એકાકી ગમન પદ્ધતિનો નિષ્કર્ષ
૨૪૭	દુઃખ ભોગવવામાં એકાકીપણું
૨૪૮	દેહનો પણ અનિત્ય સંબંધ
૨૪૯	સંસારરૂપ અરણ્યમાં જીવની દશા
૨૫૦	જીવનના ગમન અને આગમનની અવસ્થા
૨૫૧	મરણ વખતે જીવને કુટુંબાદિનો વિયોગ
૨૫૨	એકત્વ-ભાવનાનો સાર હાવ-ભાવ
૨૫૩	અન્યત્વ-ભાવના
૨૫૪	મરણ સમયે સગાઓનું અનનુગમન
૨૫૫	દેહ અને જીવની જુદાઈ
૨૫૬	અન્યત્વ-ભાવનાવાળાને શોકનો અભાવ
૨૫૭	સંસારમાં સ્વ અને પરના ભેદની અસંગતિ
૨૫૮	મરણ-સમયની મુસાફરી
૨૫૯	કર્તા અને ભોક્તાની એકતા (વિસર્ગ-સંધિ)
૨૬૦	અન્યત્વ ભાવનાથી લાભ
૨૬૧	અશુચિ-ભાવના

પદ્યાંક	વિષય
૨૬૨	દેહની મલિનતા પુરુષાદિનાં દ્વારોની સંખ્યા
૨૬૩-૨૬૪	મળને વહન કરનારાં અગ્યાર દ્વારો મનુષ્યના દેહનું સ્વરૂપ (સાત ધાતુઓ, વિવિધ માપ)
૨૬૫	દેહની અપવિત્રતા
૨૬૬	અપવિત્ર દેહથી ધર્મનું આરાધન
૨૬૭	અશુચિ-ભાવનાનો ઉપદેશ
૨૬૮	આસ્ત્રવ ભાવના
૨૬૯	આસ્ત્રવનું શેકાણું
૨૭૦--૨૭૧	૪૨ આસ્ત્રવોનો પરિત્યાગ કાયિકાદિ ૨૫ ક્રિયાઓ
૨૭૨-૨૭૩	પુણ્યનું ઉપાર્જન ૪૨ શુભ કર્મોની ખંધ
૨૭૪	૮૨ પ્રકારનાં અશુભ કર્મોની ખંધ
૨૭૫	આસ્ત્રવ-ભાવનાનું ફળ
૨૭૬	સંવર-ભાવના
૨૭૭	સંવરના બે પ્રકારોની યથાયોગ્ય સંભાવના અયોગિ-કેવલી
૨૭૮	સંવરની દ્વિવિધતા
૨૭૯	દ્રવ્ય-સંવરનું લક્ષણ
૨૮૦	ભાવ-સંવરનું લક્ષણ
૨૮૧	સંવરના સમ્યક્ સેવનથી સિદ્ધિ સંવરના ૫૭ પ્રકારો
૨૮૨	સંવર-ભાવનાથી બોધ
૨૮૩	નિર્જરા-ભાવના

પઘાંક	વિષય
૨૮૪	સકામ નિર્જરાનો ગુણ
૨૮૫	નિર્જરાના સાહચર્યથી મુક્તિ
૨૮૬	વિધ્નોનો વિનાશ
૨૮૭	સકામ નિર્જરાનું લક્ષણ
૨૮૮	અકામ નિર્જરાનું લક્ષણ અને તેનું ફળ
૨૮૯	નિર્જરા-ભાવનાની અસર
૨૯૦	લોક-ભાવના જંબૂદ્વીપ વગેરેની રચના ઇત્યાદિ
૨૯૧	ઘાતકી દ્વીપ વગેરે
૨૯૨	દ્વીપ, સમુદ્ર અને વિમાનોની સંખ્યા
૨૯૩	ભુવનો, નરકાલયો અને જ્યો- તિષ્કનાં વિમાનોની સંખ્યા
૨૯૪	લોકના સર્વ પ્રદેશોમાં ભુવનાં જન્મ-મરણો
૨૯૫	સંસારના સંહાર સાડે સલાહ
૨૯૬	લોક-ભાવનાની ભલામણ
૨૯૭	બોધિ-ભાવના સમ્યગ્દર્શનનું મહત્વ (વીરસેન અને સૂરસેનની કથા)
૨૯૮	સમ્યક્ત્વનું નિરંતર ભજન
૨૯૯	નરક અને તિર્યચ ગતિમાં સમ્યક્- ત્વનાં ફાંફાં
૩૦૦	અનાર્ય-દેશોમાં ધર્મનો દુઃસં- ભવ
૩૦૧	આર્ય-દેશોમાં પણ કેટલાકને સમ્યક્ત્વની અપ્રાપ્ત

પઘાંક	વિષય
	દેશ, કર્મ-ભૂમિ વગેરેનું દિગ્- દર્શન (દેવકુરુ અને ઉત્તરકુરુ.)
(૨૫૫ આર્ય-દેશ અને તેની રાજધાનીઓ)	૫૬ અંતરદ્વીપો
૩૦૨	અકર્મભૂમિ અને અંતરદ્વીપમાં સમ્યક્ત્વની દુર્લભતા
૩૦૩	કુંઘર્મીને સમ્યક્ત્વના લાભનો અભાવ
૩૦૪	ઉન્માર્ગીઓમાં સમ્યક્ત્વનો અભાવ
૩૦૫	અત્યંત વિષયાસક્તને વિષે સમ્યક્ત્વનો અભાવ
૩૦૬	પાપીઓ માટે સમ્યક્ત્વનો અ- સંભવ
૩૦૭	અહંકારાદિથી દૂષિતને સમ્યક્- ત્વના સાંસા
૩૦૮	હડહડતા દ્રેષીમાં ધર્મનો અ- ભાવ
૩૦૯-૩૧૦	અપેય અને અભક્ષ્યમાં લટકે અનેલાઓમાં સમ્યક્ત્વનો દુઃસંભવ
૩૧૧	સમ્યક્ત્વ માટે નાલાયક ભવો
૩૧૨	અજ્ઞાનથી દુર્દશા
૩૧૩-૩૧૪	ધર્મ માટે સ્થાન
૩૧૫	લૌકિક અને લૌકોત્તર ધર્મમાં અંતર

પદ્યાંક	વિષય	પદ્યાંક	વિષય
૩૧૬	સમાન જાતિમાં અંતર	૩૩૫	ધ્યાનના ચાર પ્રકારો
૩૧૭	ધર્મ-અધર્મમાં તફાવત ભાવાર્થની સંતુલના	૩૩૬	પિણ્ડસ્થ-ધ્યાનનું લક્ષણ પિણ્ડસ્થ-ધ્યેયના પાંચ પ્રકારો- પાર્શ્વિવી, આગ્નેયી, વાયવી, વા- રુણી અને તત્ત્વભૂ ધારણા
૩૧૮	છેતરાયેલાને અફસોસ	૩૩૭	પદસ્થ-ધ્યાનનું લક્ષણ પવસ્થ-ધ્યાનનું સ્વરૂપ
૩૧૯	સુપરીક્ષકને છેતરપંડીથી નિ- ર્ભયતા સુવર્ણની પેઠે શાસ્ત્રની પરીક્ષા	૩૩૮	રૂપસ્થ-ધ્યાનનું લક્ષણ રૂપસ્થ-ધ્યાનનું સ્વરૂપ પ્રાતિહર્યોનું દિગ્દર્શન સમવસરણનું સ્વરૂપ
૩૨૦	પરમાર્થના આહુકોની અદ્ય સંખ્યા	૩૩૯	રૂપાતીત-ધ્યાનનું લક્ષણ
૩૨૧	ધર્મની પરીક્ષા કરવા માટેની લાયકાત ૭૨ કળાઓ	૩૪૦	ધ્યાતાની ધ્યેયરૂપતા —◆— પંચમ ગુરુશ્લોક-ધર્મચર્યા
૩૨૨	સમ્યક્ત્વશાળીઓનું સૌભાગ્ય સમ્યક્ત્વને રત્નની ઉપમા	૧	અંતરાત્માની પ્રાપ્તિ માટે સાધન
૩૨૩	વીતરાગ-ધર્મની અપ્રાપ્તિ	૨	આત્માની પરમાત્મતા
૩૨૪	સંસારમાં રચળતા જીવને વિષે ધર્મનો પ્રાગભાવ	૩	ધાતિ-કર્મના ક્ષયથી સર્વજ્ઞતા
૩૨૫	ધર્મ-રત્નનું સંરક્ષણ	૪	અધાતિ-કર્મના નાશથી પૂર્ણ પરમાત્મપણું
૩૨૬	બોધિ-ભાવનાનું ફળ	૫	તીર્થંકર-નામ-કર્મનો વિપાક તીર્થંકરની દેશના દેશનાની સફલતા દેશના આપવાનું કારણ દેશનાનું રહસ્ય
૩૨૭-૩૨૮	પરમેશ્વરની પિછાન ૧૮ દૂષણો	૬	સમ્યક્ત્વનું સ્થાન (યોગશાસ્ત્ર અને તત્ત્વાર્થમાંના સમ્યક્ત્વનાં લક્ષણોનો સમન્વય) સમ્યક્ત્વનું દિગ્દર્શન ધર્મના પ્રકારો
૩૨૯-૩૩૦	ભવ-સ્થિતિના પરિપાક વિના પરમેશ્વરની અપ્રાપ્તિ		
૩૩૧	પરમેશ્વરની પરિચર્યા		
૩૩૨	સદુપાસનાનું મહાફળ		
૩૩૩	મુક્તિનો રાજમાર્ગ		
૩૩૪	મુક્તિ માટે પિણ્ડસ્થાદિ ધ્યાનો ધ્યાતાનું સ્વરૂપ		

પઘાંક	વિષય
૭	સમ્યક્ત્વ વિનાનાં જ્ઞાન અને ચારિત્રની નિષ્પ્રાપ્તતા
૮	સમ્યક્ત્વ વિનાના ધર્મની નિઃસારતા પ્રસ્તુતનું પુષ્ટિકરણ
૯	સમ્યક્ત્વ પૂર્વકનાં પ્રતોથી ભોક્ષ
૧૦	શ્રાવકનાં બાર પ્રતો શ્રાદ્ધ-પ્રતોનું પ્રદાન શ્રાવકનો અર્થ
૧૧	શ્રાદ્ધ-પ્રતોનો ઉપક્રમ
૧૨-૧૩	સ્થૂલ પરિગ્રહનો ત્યાગ ધ્યાદિ પ્રતો
૧૪	દશમા અને અગ્યારમા પ્રતો 'આદિ' શબ્દનો હેતુ
૧૫	પ્રતધારીઓની ગતિ
૧૬	સમ્યક્ત્વ વિના જન્મની નિરર્થકતા
૧૭	નવ તત્ત્વોનો નિર્દેશ ક્રમનો ઉપન્યાસ
૧૮	સમ્યક્ત્વનું લક્ષણ સ્વાદ્વાદનો વિચાર નયોનો ઊઠાપોહ નયોનું નિરૂપણ નયન્વાદનું સ્વરૂપ નય-દેશનાની પૃથક્તા અને વિશિષ્ટતા નિક્ષેપ
૧૯	સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિનું સાધન માપતુષ મુનિવરનો વૃત્તાન્ત

પઘાંક	વિષય
૨૦	સમ્યક્ત્વનું અસ્તિત્વ જાણવાનો ઉપાય
૨૧	સમ્યક્ત્વનાં લિંગનો પ્રસ્તાવ
૨૨	લિંગોની સંખ્યા શમાદિ લિંગોમાં શુશ્રૂષા વગેરેનો અંતર્ભાવ શમાદિનો ક્રમ
૨૩	લિંગ કહેવાનું કારણ લિંગનું તાત્પર્ય
૨૪	પ્રશમનું સ્વરૂપ કોના ઉપશમને સમ્યક્ત્વનું લિંગ જાણવું?
૨૫	અનંતાનુબંધી કષાયોના ઉપશમને શમ માનવાથી ઉદભવતા દોષો સમાસનો વિગ્રહ પદ્યનું તાત્પર્ય
૨૬	વ્યવહારથી પણ વ્યાધાત તાત્પર્યનો પરિસ્પૃશ્—શ્રેણિક નૃપતિનું ઉદાહરણ
૨૭	અનંતાનુબંધીની ઇતર કષાયોથી વિશેષતાનો અભાવ અનંતાનુ કષાયોની ઇતરથી તારવણીની દુઃશક્યતા
૨૮	અનંતાનુબંધીની કષાયોની સ્થિતિ દ્વારા પણ અવિશેષતા પ્રસ્તુતનું વિવરણ
૨૯	દૂષણનો પ્રસંગ ભાવાર્થ

પદ્યાંક	વિષય
૩૦	અન્ય આપત્તિ દેશ-ચતિનો અર્થ
૩૧	અસદ્ગ્રહનું સ્વરૂપ પદ્ધતું તાત્પર્ય
૩૨	મિથ્યાભિનિવેશનું વિંગ ગીતાર્થનું સ્વરૂપ મિથ્યાભિનિવેશને જાણવાની રીત મિથ્યાભિનિવેશથી દુર્દશા
૩૩	વાસ્તવિક શમથી સમ્યક્ત્વનું અનુમાન યથાર્થ શમનું સ્વરૂપ
૩૪	સંવેગનું વર્ણન
૩૫	વિષય સેવનની પ્રારંભિક અને પ્રાન્તિક દશા વિષય-જન્ય સુખ
૩૬	વિષયાતુર જીવને ધિક્કાર
૩૭	કામાતુરનો મતિ-બ્રમ
૩૮	અપ્રભચારીને કૃમિની ઉપમા
૩૯	વિષય-સેવનમાં સુખની પ્રાન્તિક મતિ-વિષય્ય
૪૦	વિષય-સેવનથી પાપોનું ઉપાર્જન
૪૧	નરકાદિ ગતિમાં કષ્ટ
૪૨	વિષયોમાં વાસ્તવિક સુખનો અભાવ
૪૩	વિષયની આશાથી પણ દુર્દશા કંડરીકની કથા વિષય-વિચાર
૪૪	વિષયોના ત્યાગ માટેની તૈયારી
૪૫	મુક્તિના સુખની પરાકાષ્ઠા

પદ્યાંક	વિષય
૪૬	મુક્તિના સુખની રૂપરેખા
૪૭	વિચક્ષણોના વચનની સત્યતા મોક્ષનું સુખ (પુલિંદની કથા)
૪૮	મહાવ્રતધારી સાધુઓને અભિનંદન
૪૯	સાધુનાં લક્ષણ
૫૦	સાચા સાધુનું સ્વરૂપ
૫૧	ચારિત્રની અભિલાષા (અગીતાર્થ પાસે દીક્ષા ન લેવી) તાત્પર્યનું દિગ્દર્શન
૫૨	આત્મ-નિંદા
૫૩	સંવેગાર્થીની ઇચ્છા
૫૪	સર્વવિરતિ અને દેશવિરતિની તારીફ
૫૫	મદનને પરાસ્ત કરનારાની સ્તુતિ
૫૬	કામદેવ પ્રસુખ શ્રાવકોની પ્રશંસા કામદેવની કથા
૫૭	ચારિત્રના અભિલાષી સંવેગીની ગતિ
૫૮	સંવિગ્નનાં કાર્યો શાસન-માલિન્યથી દુર્દશા
૫૯	સંવિગ્નની અભિલાષા
૬૦	દ્રવ્યનો સદુપયોગ
૬૧	સંવેગ-ક્રિયાનું રૂપ
૬૨	નિર્વેદનું નિરૂપણ
૬૩	નિર્વેદીની વિચાર-ત્રેણી
૬૪	નારકનાં દુઃખો
૬૫	નારકનાં દુઃખની પરાકાષ્ઠા
૬૬	અજ્ઞાનીની રખડપટ્ટી
૬૭	મનુષ્ય-ગતિમાં દાસાવદાસત્વ

પદ્યાંક	વિષય
૬૮	મનુષ્ય-ગતિમાં રોગાદિથી કષ્ટ
૬૯	અનિષ્ટ વસ્તુના સમાગમથી સંતાપ
૭૦	દેવગતિમાંથી એકેન્દ્રિય તરીકેના અવતારનો ચીતાર દેવોની શતિ
૭૧	ભૂત અને ભાવિ દુઃખોનું પરિ- ચિન્તન
૭૨	દેવેન્દ્રાદિની સંપત્તિની અનિત્યતા
૭૩	નિર્વિગ્નને સાવધ વ્યાપારથી ખેદ
૭૪	નિર્વિગ્નના હાથે સુસાધુનું સન્માન
૭૫	નિર્વેદનું સૂચન
૭૬	અનુકંપાનો વિચાર
૭૭	મિથ્યાત્વને કેવી રીતે સન્માર્ગી બનાવવા ?
૭૮	જિનાલયના દર્શનથી સમ્યક્ત્વ
૭૯	નિષ્કલંક પ્રતિમાના પૂજનથી સ- મ્યક્ત્વ
૮૦	અલૌકિક મુદ્રાનું દર્શન
૮૧	મુદ્રાથી સુદેવ અને કુદેવનો વિવેક
૮૨-૮૪	જિનેશ્વરનું મંદિર બંધાવનારને વિષે દોષનો અભાવ જિન-ચૈત્યનું નિષ્પાદન
૮૫	પુસ્તકના લેખનની આવશ્યકતા
૮૬	સૂત્ર-લેખનનું ક્ષણ
૮૭	ધર્મસાધક સાધનોનું સંપાદન
૮૮	સાધુને ભણાવવામાં સહાયતા
૮૯	જિન-ચૈત્ય બનાવનારની ક્યાલુતા

પદ્યાંક	વિષય
૯૦	શકટાદિના ઉપદેશની મનાઇ
૯૧	મંત્રાદિના કથનનો નિષેધ
૯૨	કુપાત્રને દાન આપવાનો નિષેધ પદ્યાર્થનો પરામર્શ
૯૩	અનુકંપાનું અનુમાન અનુકંપાનું સૂચન
૯૪	આસ્તિશ્યનો પ્રસ્તાવ આસ્તિકચર્ય સિંગનું અસ્તિત્વ આત્માની સિદ્ધિ
૯૫	વિજ્ઞાન-ક્ષણવાદની દૂષિતતા કૃતનાશ અને અકૃતાગમ
૯૬	સંતાનની અવાસ્તવિકતા પદ્યાર્થનો પ્રસ્ફોટ
૯૭	સુખ-દુઃખના સંવેદનમાં હેતુતા જ્ઞાનની સુખ-દુઃખથી ભિન્નતા
૯૮	શરીરે શરીરે જીવનની પૃથક્તા પદ્યાર્થનું વિશદીકરણ
૯૯	જીવની દેહવ્યાપકતા સંકોચ અને વિકાસ પદ્યાર્થ
૧૦૦	ધર્માસ્તિકાયાદિની જડતા ધર્માસ્તિકાયાદિનું સ્વરૂપ
૧૦૧	પુદ્ગલોનું વાસ્તવિક અસ્તિત્વ પુદ્ગલો એટલે શું ? જ્ઞાનાદૈતનું નિરસન
૧૦૨	પુણ્ય અને પાપની વ્યાખ્યા
૧૦૩	આશ્રવોના બે પ્રકારો
૧૦૪	શુભ આશ્રવનું સ્વરૂપ

પઘાંક

વિષય

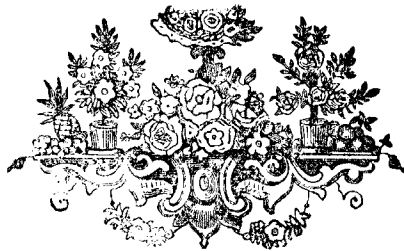
- ૧૦૫ સુશાસ્ત્રનું લક્ષણ
 ૧૦૬ સંવરની દ્વિવિધતા
 ૧૦૭ તપશ્ચર્યાથી નિર્ગર
 ૧૦૮ બંધના હેતુઓ
 ૧૦૯ અનાદિ સિદ્ધ મતનો નિરાસ
 ૧૧૦ પ્રકૃતિના બંધની અસંગતિ
 ૧૧૧ તીર્થના રક્ષણાદિ માટે પણ મુક્ત-
 ના આગમનનો અસંભવ
 ૧૧૨ મોક્ષનું સ્વરૂપ
 ૧૧૩ મુક્તની અવગાહના
 ૧૧૪ જ્ઞાનાવરણીય કર્મના નાશ વિના
 સર્વસંતાનો અભાવ
 ૧૧૫ યવનાદિનાં તત્ત્વનો ખલિકાર
 ૧૧૬ જિન-પ્રજ્વણાનો અન્ય દર્શનમાં
 અંશતઃ સ્વીકાર
 ૧૧૭ આસ્તિકની જૈન શાસનને વિષે
 સચોટ શ્રદ્ધા
 ૧૧૮ સૂક્ષ્મતમ તત્ત્વની પણ પ્રજ્વણા
 વિષે સંપૂર્ણ શ્રદ્ધા
 ૧૧૯ આસ્તિક્યની સાળીતી
 ૧૨૦ સમ્યક્ત્વનાં સાધનો માટે પ્રસ્તાવ
 ૧૨૧ સમ્યક્ત્વના ૬૭ પ્રકારો
 ચિન્તામણિ કરતાં સમ્યક્ત્વ-
 રતનનું મહત્ત્વ
 ૧૨૦-૧૨૩ ચાર શ્રદ્ધાન
 પાખંડનો અર્થ
 પુષ્પચૂલાનો વૃત્તાન્ત
 જમાલિનો વૃત્તાન્ત

પઘાંક

વિષય

- ૧૨૪ ત્રણ સિંગો
 ૧૨૫ ત્રિવિધ સિંગનાં ઉદાહરણો
 ચિલાતિપુત્રનું ચરિત્ર
 નન્દિપેણુનો પ્રગન્ધ
 ૧૨૬-૧૨૭ દશ પ્રકારનો વિનય
 ભુવનતિલકનું ઉદાહરણ
 ૧૨૮ સમ્યક્ત્વની શુદ્ધિ
 ૧૨૯ માનસિક અને વાચિક શુદ્ધિની
 વ્યાખ્યા
 ૧૩૦ કાચિક શુદ્ધિનું લક્ષણ
 ૧૩૧ શુદ્ધિઓનાં ઉદાહરણો
 જયસેનાનો વૃત્તાન્ત
 કલિકાચાર્યની કથા
 વજ્રકર્ણનો વૃત્તાન્ત
 ૧૩૨ પાંચ દૂષણો
 ૧૩૩ પાંચ દૂષણો પરત્વે ઉદાહરણો
 પેયાપની કથા
 જિતશત્રુની કથા
 દુર્ગન્ધાનું ઉદાહરણ
 સુમતિની કથા
 ઋષિદત્તાની કથા
 ૧૩૪ આઠ પ્રભાવકો
 ૧૩૫-૧૩૬ પ્રભાવકોનાં નામો
 ૧૩૭-૧૩૮ પાંચ ભૂષણો
 ૧૩૯ ભૂષણ સંબંધી ઘટાંતો
 સુલસાનું ચરિત્ર
 દેવપાલની કથા
 ઉદાચીનું ઉદાહરણ
 કામિનીની કથા
 ત્રિવિક્રમની કથા

પદ્યાંક	વિષય	પદ્યાંક	વિષય
૧૪૦-૧૪૧	શમાદિ સિંગ પરત્વેનાં ઉદાહરણો	૧૪૯	સમ્યક્ત્વની છ ભાવનાઓ
	ફરગફક મુનિવરની કથા	૧૫૦-૧૫૧	પ્રસ્તુતનું સ્પષ્ટીકરણ
	હરિવાહનનો પ્રબંધ	૧૫૨	સમ્યક્ત્વનાં છ સ્થાનોનો પ્રસ્તાવ
	પદ્મશેખરનું ઉદાહરણ	૧૫૩	સમ્યક્ત્વનું દ્વિતીય સ્થાન
૧૪૨	કુતીરિકાના દેવના પૂજન-વંદનનો ત્યાગ	૧૫૪	” ત્રીજું સ્થાન
		૧૫૫	” ચોથું સ્થાન
૧૪૩	પહેલી અને બીજી યતનાનું ઉદાહરણ સંગ્રામશૂરનું દૃષ્ટાંત	૧૫૬	” પાંચમું સ્થાન
		૧૫૭	” છઠું સ્થાન
૧૪૪	ત્રીજી અને ચોથી યતનાનું સ્વરૂપ	૧૫૮	છઠ્ઠા સ્થાનનું ઉદાહરણ
૧૪૫	પાંચમી અને છઠી યતનાનું ઉદાહરણ સદાલપુત્રનો વૃત્તાન્ત	૧૫૯	જિનેશ્વરના ઉપદેશનું પ્રણ
૧૪૬-૧૪૭	છ આકાર	૧૬૦-૧૬૧	પ્રભુનું મોક્ષગમન
૧૪૮	છ આકારનાં ઉદાહરણો	૧૬૨	મુક્તિનું સુખ
	કેશા ગણિકાનો વૃત્તાન્ત	૧૬૩	મનુષ્યાદિ સામગ્રી સફળ કરવાનો ઉપદેશ
	સુધર્મ રાજાની કથા		માનવાદિક સામગ્રીની સફળતા
	અચ્યંકારી ભટ્ટાનો પ્રબંધ	૧૬૪	અંથનો પરિચય
	સુલસની કથા	૧૬૫-૧૬૬	અંથકારની લઘુતા વગેરે
	નમિ રાજર્ષિનું ચરિત્ર		

शुद्धिपत्रक.

पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्ध	शुद्ध
१२	३१	शिष्य	प्रशिष्य
८	१५	वर्षनो	वर्षनो
१२	८	पवस्थ	पदस्थ
१	१७	ॐ शथी	ॐदेशथी
२	१८	कर्मप्रकृति	कर्मप्रकृति
२	३५	रतुति	रतुति
३	२३	श्री	श्री
३	३०	आहृत	आहृत
७	३	यकवती	यकवती
७	१०	प्रची	प्रार्ची
७	१६	समय	समर्थ
७	३५	स्वेनो	श्येनो
७	३५	आयुष्य	आयुः
१४	४	डापडाने	डापडीने
१७	२४	वीजणीने	वीजणीनी
१८	१	सुंदरीयं	सुंदरयं
१८	८	कक्ष	लक्ष
२१	२	भो	भोः
२६	१	लसद्वाचा	लसद्वाचां
२८	१०	अधिन	अधीन
३१	२३	व्याघ्रपोत	व्याघ्रपोतं
३३	१८	करिष्यामद्-	करिष्याम्यद्-
३३	१८	पराकारितम्	परैः कारितम्
३६	७	स्पष्टी०	०
४०	२१-२२	आहंभो 'पंचलिंगी'	पांचभो 'धर्मयथा'
४१	१७	अर्थं कर्तां	कर्तां अर्थं
४६	१०	तेलनुं	तलनुं
४६	२२	शारदा	शारदा
४६	२८	मृग्वे	मुग्वे
४६	२८	चञ्चुमध्ये	चञ्चुमध्ये
४८	५	वर्ग	वर्गं
४८	२३	अनावेली	आटांनी अनावेलुं दोढानुं यंत्र

गोणी

પુઠ્ઠ	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૫૦	૯	❀ ❀ ❀ ❀	૦
૫૩	૩૦	અળથી શાભનારી	અળને શાપનારી
૫૪	૧૦	છાળાં	છીળાં
૫૪	૧૩	તીર્થકાર-	તીર્થકારા-
૫૪	૧૪	તત્તદ્ગુણસુરેન્દ્રૈરપિ	તત્તદ્ગુણૈઃ સુરેન્દ્રૈરપિ
૫૪	૧૬	નિરાંતશયં	નિરતિશયં
૫૮	૨૦	ક્ષમાયાં	ક્ષમયા
૫૯	૧૩	સુરત્વે સત્યપિ દુઃખી	દેવત્વે દુઃખી સત્યપિ
૫૯	૧૫	તસ્લાન	તસ્લીન
૬૧	૧૦	મારા	તારા
૬૨	૫	ના	નો
૬૩	૭	નિષ્પક્ષે	નિષ્પક્ષ
૬૩	૧૯	પાતં	પીતં
૬૪	૧૫	દ્વપને	દ્વેષને
૬૫	૨૦	દુર્ધિકલ્પનિકરૈઃ	દુર્ધિકલ્પનિકરૈઃ
૭૬	૧૪	નીરશ્ચ	નોરશ્ચ
૬૯	૧૨	નાહિ	નહિ
૬૯	૨૪	તંદુલવૈચારિક	તંદુલવૈચારિક
૭૦	૧	શિખાદ્ભૂતં	શિખોદ્ભૂતં
૭૦	૨૧	રસશૂન્યો	રસશૂન્યં
૭૦	૨૫	ફિર	ફિરે
૭૮	૧૦	ત્વં	હા
૮૩	૮	ત્વમત્રૈતો	ત્વમત્રેતો
૮૬	૨૦	અધર્મ	અધર્મે
૮૯	૯	દ્વપ	દ્વેષ
૯૪	૧	ભવાના	ભવાનાં
૯૮	૧૯	ઉપદેશની	ઉપદેશની
૧૦૩	૧	બોધને	બોધને
૧૦૪	૨૮	ચૂષ્ણિ	ચૂષ્ણિ
૧૦૬	૧૧	તેણે ડસ્થો	તેને ડસ્થો
૧૧૪	૨૯	બી	દૂબી
૧૧૮	૨૬	બંધો	બંધો
૧૧૯	૧૫	તેવ	તેવા
૧૨૦	૧૧	ગયાં	ગયા
૧૨૭	૫	સભવે	સંભવે

पृ०	पंक्ति	अशुद्ध	शुद्ध
१२७	१७	पे तातुं	पोतातुं
१३०	१०	उपदेशकोतुं	उपदेशकोतुं
१३२	२	समान	सामान्य
१३२	२७	छुं	छे
१३६	६	छे	छे
१४०	४	(जिनेश्वरनी)	०
१४३	१६	न लायक	नालायक
१४४	१४	सर्व दुःख०	सर्वदुःख०
१४६	८	पर्यतनो	पर्यतनो
१४७	२६	येनोग्रतपस्तपम- पराधं	येनोग्रतपस्तपम- पराधं
१४७	२६	निजरूपकस्य	निजकरूपस्य
१५०	११	शेडाणुी	शेडाणुी
१५०	२३	रागन्	रागन्
१५०	२७	रग्न्यो	रग्न्ये
१५१	५	प्रेमभी	प्रेमथी
१५१	१५	धेर	धेर
१५४	३	संधाय	संधाय
१५४	५	वराश्चम	वराश्चर्म
१५४	१२	गान	गान
१५७	२	दरिद्र	दरिद्र
१५७	१०	साराश	सारांश
१६१	१०	आत्मणोने	आत्मणुने
१६३	२३	कुपात्र	कुपात्रो
१६४	३	दंसता	उसता
१६७	२६	पात्रं	पात्रे
१७०	१	संन्यासी	सुसाधु
१७१	१४	सुपरिसुद्धा	सुपरिसुद्धा
१७१	२४	एवं	इति
१७२	२२	शीयण	शीण
१७४	२	लं	बलं
१७४	६	अहमय्य	अहमय्यं
१७४	१०	नारक	नारक
१७४	१८	कहेतुं शक्य नथी	थछ शकती नथी
१७४	२६	नारकोऽपि	नारदोऽपि

પૃષ્ઠ	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૧૭૪	૩૪	આ વાતને કાણુ સ્વીકારે ?	પરંપરાથી આ વાત સ્વીકારાય.
૧૭૫	૧૩	લોકદુષ્ટયા	લોકદુષ્ટયા
૧૭૭	૨૧	જખૂ	જખૂ
૧૭૯	૨૦	જં કુમારને	જખૂ કુમારને
૧૮૦	૧૭	કરતા	કરાતા
૧૮૧	૬	શ્રણી	શ્રેણી
૧૮૧	૩૧	ગાય	ગાયો
૧૮૬	૧૯	મળતું	મળતું
૧૮૬	૩૨	શિયાળમાં	શિયાળામાં
૧૮૭	૩	અભિગહ	અભિગ્રહ
૧૮૭	૧૧	એકલે	એટલે
૧૮૭	૧૧	સરિવર્ષે	સરિવર્ષે
૧૮૭	૨૭	દીધું	દીધી
૧૮૯	૧૫	દુર્મ્ય	દુર્મ્યે
૧૮૯	૨૧	ષડ્મી	ષડ્મી
૧૯૦	૪	લોકોત્તર:	લોકોત્તર:
૧૯૧	૬	શીકળ	શીલ
૧૯૧	૭	બાકી જેણે કુશીલ સેવ્યું છે તેણે	કુશીલ તો રહ્યું જ છે
૧૯૧	૮	અવતરતું પડ્યું છે	
૧૯૧	૧૨	ભોજન કર્યા છતાં ભોગ ભોગવ્યા છતાં	
૧૯૧	૧૩	સંતોષ થતો નથી. તને સંતોષ થયો નથી.	
૧૯૧	૨૦	માય	માયા
૧૯૩	૨૩	મુનિનોડપિ	મુનેરપિ
૧૯૪	૧૪	ભગવાન્	૦
૧૯૬	૧૫	દર્જુનાહય	દર્જુનાહય
૧૯૭	૨૩	અર્જુન	અર્જુન
૧૯૯	૪	પારીસ	પારીશ
૨૦૦	૪	ઓછામાં ઓછું	ઓછામાં ઓછી
૨૦૨	૧૯	નિષ્ઠીવનાલેપનાદ્	નિષ્ઠીવનાલેપનાદ્
૨૦૩	૨૨	તલનાં છોતરાંને	ખોળને
૨૦૩	૨૨	અકં અને	અકંના
૨૦૫	૮	દ્વિ	દ્વિ

पृ०	पंक्ति	अशुद्ध	शुद्ध
२०६	१३	उपलेक	उपलक
२०७	२५	आश्रय	आश्रय
२०८	१	कार्योत्सर्ग	कार्योत्सर्ग
२११	२	क्षीररसास्वदी	क्षीररसास्वादी
२११	१०	प्रकारना	प्रकारनो
२११	२१	सूरणकाः	स्तूरणकाः
२१२	४	छोतरा रोपवा	छोतरां रोपवां
२१२	२७	आसाकत	आसकित
२१३	८	देहोद्भू	देहोद्भूतं
२१६	१८	द्वपेक्षते	द्वपेक्षते
२१६	२१	उपेक्षा	अपेक्षा
२१७	८	रहेला	रहीने
२२८	१८	औपाध	औपधि
२३०	२४	पा णैव	पात्रैणैव
२३३	१४	संसारेऽन्ते	संसारेऽनन्ते
२३३	१८	हुसो	बहुसो
२३३	२०	य	न
२३४	४	सुरो पणु अनन्त वार	श्रुवो अनन्त वार सुरो छे
२३५	११	संश्र्वेनो	संश्र्वेनो
२३६	१	गीतं सप्रियेण त्वया	गीतं च प्रियया सह
२३६	१७	परिभ्र णु	परिभ्रमणु
२३७	१०	केभ	केभ
२३८	१	वे ना	वेदना
२४०	४	दाम	डाम
२४०	८	नेवाणुं	नवाणु
२४६	८	विश्राममन्दिरे	विश्रामस्थले
२४६	११	मन्दिरमां	स्थानमां
२५०	६	भेक्ता	भोक्ता
२५१	१५	सुमलम्	नित्यशः
२५३	१४	निर्मलता	निर्मलतां
२५५	२०	सर्वेषु	सत्त्वेषु
२५५	२३	पाप्नुवन्ति	प्राप्नुवन्ति

पु०	पंक्ति	अशुद्ध	शुद्ध
२५६	२७	त्रणु अवांतर भेदो ध्यानमां लीधा नथी	त्रणु अवांतर भेदो- मांथी अेक मिथ्या- त्यनो भेदलघ भीण ये अवांतर भेदो ध्यानमां लीधा नथी.
२५८	१५	परना	संपरना
२६०	५	सवतो	सर्वतो
२६१	१५	भावन	भायना
२६४	११	अधोलाके	अधोलोके
२६५	६	अण्डि	अण्डि
२६५	१३	ओधि	ओधि
२६६	३	तीर्थ २	तीर्थकर
२६६	१८	वस्तविक	वास्तविक
२६६	३०	परित्यज्जपि	परित्यजन्नपि
२६७	३०	तद्भावाऽपि	तद्भावोऽपि
२६८	१५	बोधविहीन	बोधिविहीन
२६८	१६	बोधिबीज	बोधिबाजं
२६९	१५	कर्मभूमि	कर्मभूमि
२७०	१	भू'क्षीपमां	'भू'क्षीपमां
२७०	२	हैयाथी	होयाथी
२७२	३	अथात्	अथात्
२७२	१०	शास्त्रोथी	शास्त्रोथी
२७५	१६	पंडित	पंडित
२७५	१३	एवं व	एवं वै
२७७	१०	धर्म	धर्म
२७७	२१	अविद्यमान	विद्यमान
२७८	१८	सुंदर	सिद्ध थता
२८३	१४	भवेचित्तै	भवेचित्ते
२८७	६	लयथी	लयथी
२८८	२७	भवन्ति:	भवन्ति
२९३	२७	श्वर	त्रिनेश्वर
२९४	७	द्विगत	द्विगत
२९६	१३	कहुं छे	कहुं छुं
२९७	२५	विशेषम	विशेषम्

पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्ध	शुद्ध
३०३	१६	७	७ ^२ _३
३११	१८	रूपने	स्वरूपने
३१३	१४	लिङ्गिन्येवेतरत्	लिङ्गिनि नेतरत्
३१३	१७	यत्	यत्
३१३	१७	आ मतने मणतानथी	मतने मणता ७ छे
३१५	१८	तत्तदर्थ	तत्त्वार्थ
३१६	१८	आडी	अडी
३१६	११	प्रादुर्भाव	प्रादुर्भाव
३१६	१५	सम्यक्त्व	सम्यक्त्व
३७	६	नहि तो	अम मानवाथी
३१७	१४	उ म	उपशम
३१७	१५	सथे	साथे
३१७	१५	...	उपाय
३१७	११	सम्यक्त्व	सम्यक्त्व
३१८	७	अवरद्धवि	अवरद्धेवि
३१८	१२	पडिवाइति	पडिवायति
३१९	३	व	श्रव
३१९	८	तात्पर्य	तात्पर्य
३१९	२३	यतुर्विशति	यतुर्विशति
३२०	११	द्वयाणी	उद्वयाणी
३२०	२३	॥६॥	॥२६॥
३२१	२७	सुंदरीना	सुंदरीनो
३२१	८	विंग	विंग
३२४	२०	धत्यादथी	धत्यादथी
३२४	२२	अनन्ता अधीनो	अनन्तानुअधीनो
३२७	२४	वर्ज्य	वर्ज
३२८	११	वरति	विरति
३३६	३	उब्भडफणण	उब्भडफणेण
३३६	२२	अवसेसेहिं	अवसेसेहिं
३३६	२२	सुविहिपहिं	सुविहिपहिं
३४०	५	ढेकी	धेकी
३४१	१७	प्रवण्या	भाव प्रवण्या
३४२	१८	शस्यं	सस्यं
३४४	१७	विपाडनुं	विपाडनुं

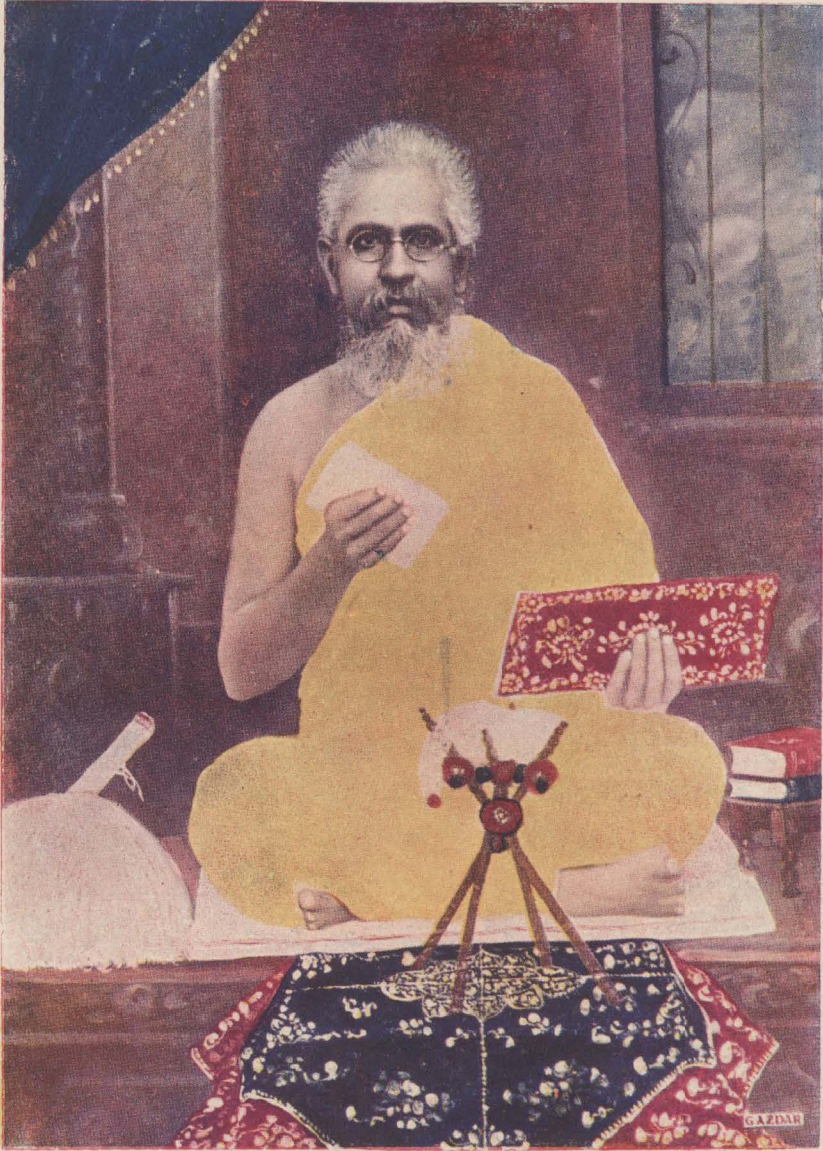
પૃષ્ઠ	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૩૪૪	૧૮	કારણે	કારણુ
૩૪૯	૬	સ્વરૂપ	સ્વરૂપ
૩૫૦	૧૨	સ્વકાહ૦	ત્યકાહ૦
૩૫૨	૧૩	ગિતશત્ર	ગિતશત્રુ
૩૫૮	૯	શ્લો૦	શ્લોા૦
૩૫૯	૧૦	ચારે	ચારે
૩૬૨	૮	ભુની	પ્રભુની
૩૬૩	૧૧	લોકે	લોકે
૩૭૮	૪	તેના	તેના
૩૮૦	૧૫	પોત	પોતે
૩૮૩	૧૬	માને	માનેા
૩૮૬	૭	અપારમાથક	અપરમાર્થિક
૩૮૭	૨૫	ગાનાદ્વૈતવાદી	ગાનાદ્વૈતવાદી
૩૮૮	૨૨	અવસ્થા	અવસ્થા
૩૯૦	૧૨	સિદ્ધ	સિદ્ધિ
૩૯૩	૧૧	પ્રવૃત્તિઓ	પ્રકૃતિઓ
૩૯૮	૭	યુક્ત અસ્તિકતાનો	યુક્તમાં આસ્તિકતા
		પ્રસિદ્ધ કરે છે.	પ્રસિદ્ધ થાય છે.
૪૦૨	૬	શ્રુત-જ્ઞાનથી	શ્રુત-જ્ઞાનથી
૪૦૯	૨૭	છિદ્રવાળું	છિદ્રવાળું
૪૧૮	૩૦	દય	હૃદય
૪૨૫	૧	અલંકૃત	અલંકૃત
૪૩૧	૧૫	અંબડ	અંબડ
૪૩૫	૪	પોતાના ડાબા	પોતાની ડાબી
૪૪૦	૨૩	બંનેએ	બંનેએ
૪૪૧	૨૦	કુંભી	કુંભ
૪૪૫	૧૨	તો	૦
૪૪૭	૨૯	મસ્તકસ્થાયિતં	મસ્તકસ્થાયિનં
૪૫૧	૧૮	પ્રાણિપાત	પ્રણિપાત
૪૬૯	૧૫	કરાતિ	કરોતિ

सद्धर्मरक्षक सद्गत जैनाचार्य श्री १००८ श्रीमद् विजयकमलसूरीश्वरजीना
शासनप्रभावक पट्टधर-जैनरत्न व्याख्यान वाचस्पति—

“श्रीश्रीम लब्धिप्रसन्नप्रभारब्धे श्री १००८ श्री गायत्री”

Acharya Shrimad Vijaya Labdhi Sooresvarji Maharaj.

“आचार्य श्री १००८ श्रीमद् विजयलब्धिसूरीश्वरजी महाराज ।”

जन्म विक्रम सं.—१९३९. बालशासन (गुजरात).

जैनरत्न व्या० वाचस्पतिपद—१९७१, ईडर (महीकांठ).

दीक्षा विक्रम सं.—१९५९. वोर (गुजरात).

गणी पन्थास, आचार्यपद—१९८१, छाणी (गुजरात).

નમઃ ૨ પ્રહ્લાદિને ।

સદ્ધર્મરક્ષક—શ્રીમદ્વિજયકમલસૂરિશેખરપટ્ટધર—વ્યાખ્યાનવાચસ્પતિ—

શ્રીવિજયલલ્લિધિસૂરિવિરચિતા

॥ વૈરાગ્યરસમંજરી ॥

(' અનુષ્ટુપ્ ' છન્દસા નિબદ્ધા)

પ્રથમ ગુચ્છક—મનઃપ્રબોધ

પ્રણિપત્ય પરમં જ્યોતિ—દેવીં સરસ્વતીં સ્વગુરુંશ્ચ મુદા ।

શ્રી'વિજયલલ્લિધિ'સૂરિ—પ્રણીતાં ' મંજરી ' વિવૃણે મન્દઃ ॥ ૧ ॥

—આર્યાગીતિ

શ્રી'વાસુપૂજ્ય'માનમ્ય, ' બુહારી ' નગરીસ્થિતમ્ ।

ક્રિયતે સ્વાત્મબોધાય, ' વૈરાગ્યરસમંજરી ' ॥ ૧ ॥

મંગલાચરણ અને વિષયનિર્દેશ—

શ્લોકાર્થ—“ 'બુહારી' નગરીમાં રહેલા અને (જ્ઞાનાદિ અંતરંગ) લક્ષ્મીથી યુક્ત એવા વાસુપૂજ્ય(ની પ્રતિમા)ને પ્રણામ કરી, પોતાના અથવા ભવ્ય આત્માના બોધને માટે વૈરાગ્યરસમંજરી(ની શ્રીવિજયલલ્લિધિસૂરિ દ્વારા રચના) કરાવ્ય છે.—” ૧

મંગલાચરણનો હેતુ—

સ્પષ્ટીકરણ—શિષ્ટાચારનું પરિપાલન કરવાના ઉદ્દેશથી, ૧નિર્વિધને અન્ય પૂર્ણ રચી શકાય તેવા ધરાદાથી કે અન્ય કોઈ હેતુપૂર્વક પ્રાયઃ દરેક અન્યકાર અન્યના પ્રારંભમાં પોતાના ઇષ્ટ દેવતાની સ્તુતિ કરે છે. આ વૈરાગ્યરસમંજરીના કર્તા વ્યાખ્યાન-વાચસ્પતિ જ્ઞાનાચાર્ય શ્રીવિજયલલ્લિધિસૂરિએ પણ આ પ્રણાલિકાનો સ્વીકાર કર્યો છે એમ તેમણે જ્ઞાનોના ૨બારમા તીર્થકર શ્રીવાસુપૂજ્યને

૧ આમ છતાં પણ કાદમ્બરી તેમજ તેની ટીકા ઇત્યાદિ અન્યો અપૂર્ણ રહી ગયેલા નજરે પડે છે. આવી પરિસ્થિતિમાં વિધનનું બળ મંગલાચરણ કરતાં વધારે હોવું જોઈએ એમ સૂચનાય છે.

૨ જ્ઞાન શાસ્ત્રો પ્રમાણે કાલ-ચક્રના પાડવામાં આવેલા ઉત્સર્પિણી અને અવસર્પિણીરૂપ વિભાગો પૈકી પ્રત્યેક દરમ્યાન આ 'ભારતવર્ષ' વગેરે ક્ષેત્રમાં ચોવીસ ચોવીસ તીર્થકરો ઉદ્ભવે છે. આ વ્યક્તિઓ કોઈ અનાદિસિદ્ધ ઇશ્વરના અવતારરૂપ નથી, પરંતુ તે સર્વે સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ ભોગવે છે.

આ અવસર્પિણીમાં 'ભારતક્ષેત્ર'માં (૧) ઋષભ, (૨) અઝિત, (૩) સંભવ, (૪) અભિનંદન, (૫) સુભતિ, (૬) પદ્મપ્રભ, (૭) સુપાર્થ, (૮) ચન્દ્રપ્રભ, (૯) સુવિધિ,

કરેલા નમસ્કાર ઉપરથી જોઈ શકાય છે.

આથી મંગલાચરણના પાડવામાં આવતા (૧) નમસ્કાર, (૨) આશીર્વાદ અને (૩) વસ્તુસંકીર્તનરૂપ ત્રણ પ્રકારે પૈકી આ પ્રથમ છે એમ સમજાય છે. શ્રીવાસુપૂજ્યને નમસ્કાર કરવાનું કારણ—

સામાન્ય રીતે જૈન ગ્રંથકારો આસન્ન ઉપકારી ચરમ (ચોવીસમા) તીર્થંકર શ્રમણ લગવાનું ^૧મહાવીરને વન્દન કરવા પૂર્વક કે આઘ તીર્થંકર નાભિ-વન્દન ^૨શ્રીમદ્બલદેવને પ્રણામ કરી ગ્રંથની શરૂઆત કરે છે. કેટલાક ગ્રંથકારો સોળમા તીર્થંકર ^૩શ્રીશાન્તિનાથને, બાવીસમા તીર્થંકર ^૪શ્રી-નેમિનાથને કે તેવીસમા તીર્થંકર ^૫શ્રીપાર્શ્વનાથને અથવા તેો આ પાંચે લોક-પ્રિય તીર્થંકરોને પ્રણિપાત કરી ગ્રંથનો પ્રારંભ કરે છે. આ વિવિધ પ્રકારો

(૧૦) શીતલ, (૧૧) શ્રેયાંસ, (૧૨) વાસુપૂજ્ય, (૧૩) વિમલ, (૧૪) અનંત, (૧૫) ધર્મ, (૧૬) શાન્તિ, (૧૭) કુન્થુ, (૧૮) અર, (૧૯) મલ્લિ, (૨૦) મુનિમુવત, (૨૧) નમિ, (૨૨) નેમિ, (૨૩) પાર્શ્વ અને (૨૪) વીર એમ ચોવીસ તીર્થંકરો થયા છે.

૧ જુઓ યાકિનીમહત્તરાસુત શ્રીહરિભદ્રસરિકૃત પડદર્શનસમુચ્ચય તથા તેની શ્રીગુણરત્નસરિકૃત તર્કરહસ્યદીપિકા નામની વૃત્તિ, સહસ્રાવધાની શ્રીમુનિસુન્દરસરિકૃત ત્રૈવિદ્યગોષ્ઠી, ઉપાધ્યાય શ્રીકીર્તિવિજયગણિકૃત વિચારરત્નાકર ઇત્યાદિ.

૨ જુઓ શ્રીસોમમણ્ડનસરિકૃત યુગાદિદેશના.

૩ જુઓ મહોપાધ્યાય શ્રીભાનુચન્દ્રગણિકૃત શ્રીભાનુચન્દ્રનામમાલા.

૪ જુઓ શ્રીશિવશર્મસરિકૃત કમ્બપયકી (કમ્બપ્રકૃતિ)ની શ્રીમલયાગિરિસરિકૃત ટીકાનો પ્રારંભિક શ્લોક.

૫ જુઓ શતાથિકે શ્રીસોમપ્રભસરિકૃત સિન્દૂરપ્રકર, શ્રીજ્ઞાનવિમલસરિકૃત શ્રીપાલચરિત્રનું આઘ પદ, શ્રીવિષ્ણુધવિમલસરિકૃત સમ્યક્ત્વપરીક્ષા અને ઉપદેશ-શતકનો પ્રારંભ તથા મહોપાધ્યાય શ્રીવિનયવિજયગણિકૃત લોકપ્રકાશની શરૂઆત.

૬ શ્રીમુનિસુન્દરસરિકૃત ઉપદેશરત્નાકર, ઉપાધ્યાય શ્રીરત્નચન્દ્રગણિકૃત પ્રહુમ્ન-ચરિત્ર, શ્રીહરિભદ્રસરિકૃત સમ્યક્ત્વ-સમેતિની શ્રીસંઘતિલકસરિકૃત ટીકા, શ્રીસોમ-ચરિત્રગણિકૃત ગુરુગુણરત્નાકરકાવ્ય, પલિકત સત્યરાજગણિકૃત પૃથ્વીચન્દ્રચરિત્ર, ન્યાયવિશારદ ન્યાયાચાર્ય મહોપાધ્યાય શ્રીયશોવિજયગણિકૃત અધ્યાત્મસાર ઇત્યાદિનાં પ્રારંભિક પદો આ વાતનું સમર્થન કરે છે. શ્રીપ્રભાચન્દ્રસરિપ્રણીત પ્રભાવકચરિત્રમાં શ્રીનેમિનાથ સિવાયના ચાર તીર્થંકરોની સ્તુતિ નજરે પડે છે. શ્રીવર્ધમાનસરિકૃત શ્રીવાસુપૂજ્યચરિત્રમાં મંગલાચરણમાં પ્રથમ શ્રીનાભેયની, ત્યાર પછી શ્રીવાસુપૂજ્યની અને ત્યાર બાદ બાવીસમા, ત્રેવીસમા અને ચોવીસમા તીર્થંકરોની એમ પાંચની સ્તુતિ કરી છે. એટલે કે અત્ર શ્રીશાન્તિનાથની સ્તુતિ કરવામાં આવી નથી. આને બદલે શ્રીવાસુ-પૂજ્યની સ્તુતિ કરવાનું કારણ એ સંભવે છે કે સમગ્ર ગ્રંથ શ્રીવાસુપૂજ્યના ગુણ-ગાનરૂપ છે.

હવે સમાસમાં ઊંચ પણ તીર્થંકરનો નામ-નિર્દેશ કર્યો વિના ચોવીસે જિનેશ્વરોની સ્તુતિ કરવામાં આવી છે.

માનો એક પણ પ્રકાર અત્ર દષ્ટિગોચર થતો નથી. આનું શું કારણ છે એવો સહજ પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય છે. આનો ઉત્તર પ્રારંભિક પદના દ્વિતીય ચરણ તરફ દષ્ટિપાત કરતાં સ્ફુરે છે કે આ ગ્રન્થની રચના 'બુહારી' ગામમાં થયેલી છે. ત્યાં એક જ જિનાલય આવેલું છે. આ જિનાલયમાં શ્રીવાસુપૂજ્ય મૂળ નાયક તરીકે વિરાજે છે. એમની પ્રાભાવિક મૂર્તિના દર્શન-વન્દન પૂર્વકની આ કૃતિ છે.

અનુબંધ-અનુષ્ટય—

સામાન્ય રીતે મંગળ દ્વારા (૧) સંબંધ, (૨) અધિકારી, (૩) વિષય અને (૪) પ્રયોજન એ ચાર અનુબંધોનો નિર્દેશ કરાય છે. કહ્યું પણ છે કે—

“ સમ્બન્ધશ્ચાધિકારી ચ, વિષયશ્ચ પ્રયોજનમ્ ।

વિનાડનુવન્ધં ગ્રન્થાદૌ, મજ્જલં નૈવ શસ્યતે ॥ ”—અનુષ્ટુપ

અર્થાત્ સંબંધ, અધિકારી, વિષય અને હેતુ એ ચાર અનુબંધો વિનાનું, ગ્રન્થની આદિમાં કરેલું મંગળ પ્રશંસનીય નથી. અત્રે તો ચાર અનુબંધો પૈકી વિષય-રૂપ એક જ અનુબંધનો સાક્ષાત્ ઉલ્લેખ છે, બેકે બાકીના ઉપલક્ષણથી ઘટાવી શકાય તેમ છે. વૈરાગ્ય-રસનું પોષણ એ આ ગ્રન્થનો 'વિષય' યાને 'અભિધેય' છે. વૈરાગ્યની ભાવનાની જાગૃતિ એ વાચક-વર્ગનું 'અનન્તર પ્રયોજન' છે, જ્યારે એ તેમજ પરોપકાર એ ગ્રન્થકારનું 'અનન્તર પ્રયોજન' છે; બાકી સુક્તિ-ગમન એ તો બંનેનું 'પારમ્પરિક પ્રયોજન' છે. પ્રતિપાદ્ય-પ્રતિપાદક ભાવ એ 'સંબન્ધ' છે, કેમકે વૈરાગ્યના રસની પુષ્ટિ એ 'પ્રતિપાદ્ય' છે અને આ ગ્રન્થ તેનો 'પ્રતિ-પાદક' છે. વૈરાગ્યના અભિલાષીઓ આ ગ્રન્થના 'અધિકારી' છે.

શ્રીવાસુપૂજ્યનો પરિચય—

વસુપૂજ્ય રાજા અને જયા રાણીના પનોતા પુત્ર તે આ બારમા તીર્થંકર શ્રીવાસુપૂજ્ય છે. તેમના જન્મથી અ'પાપુરી પાવન થઈ હતી. આ પ્રભુ ગર્ભમાં આવ્યા ત્યારે ઇન્દ્ર વારંવાર આવી હિરણ્યની વૃષ્ટિ કરી એમના

૧ આ ગામ સુરત જીવાના બારડોલી તાલુકામાં આવેલું છે. ટાપ્ટિવેલિ રેલ્વેના 'મઠી' સ્ટેશનથી તે બાર માઇલ છે અને ત્યાં જવા માટે આ સ્ટેશનથી મોટર મળી શકે છે; ઉનાઇ રેલ્વેથી પણ જવાય છે, પરંતુ તેમ કરનારને 'ખિલિમોરા' ઉતરી ૭ માઇલ ચાલવું પડે. તેમ કરતાં તે બુહારી પહોંચે.

૨ આનો વ્યુત્પત્તિ-અર્થ તેમજ એના નિલેપનો થોડોક વિચાર ન્યાયતીર્થ ન્યાયવિશારદ ઉપાધ્યાય શ્રીમંગલવિજયકૃત જૈનતત્ત્વપ્રદીપના આહુતદર્શનદીપિકા નામના વિસ્તૃત વિવેચન (પૃ. ૨, ૧૫૧-૧૫૪)માં મેં કર્યો છે. વિશેષ જિજ્ઞાસુને તો હું શ્રીજિનલદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમણકૃત વિશેષાયશ્યક તેમજ તેની મલધારીય શ્રીહેમચન્દ્રસૂરિએ રચેલી બૃહદ્-વૃત્તિ (પત્રાંક ૧૭-૪૦) જોવા સલામણુ કરું છું.

માતાપિતાની લક્ષિત કરતા હતા તેથી અથવા વસુઓને તેઓ પૂજ્ય હતા એથી તેમનું વાસુપૂજ્ય નામ પાડવામાં આવ્યું હતું.^૧ મહિષ (પાડા)ના લક્ષણથી લક્ષિત દેહવાળા, 'કાશ્યપ' ગોત્રીય તથા રાતા વર્ણના આ તીર્થંકરનું શરીર સિત્તેર (૭૦) ધનુષ્ય જેટલું ઊંચું હતું. તેઓ ૧૮ લાખ વર્ષ પર્યંત ગૃહવાસમાં -ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહ્યા હતા. ત્યાર બાદ તેમણે જ્ઞાનગર્ભિત વૈરાગ્ય પૂર્વક દીક્ષા ગ્રહણ કરી હતી. તેમનો દીક્ષા-પર્યાય ૫૪ લાખ વર્ષનો હતો. એક માસના ઉપવાસ પૂર્વક ચંપાપુરીમાં ૭૨ લાખ વર્ષનું આયુષ્ય પૂર્ણ થતાં ૬૦૦ શ્રમણો સહિત તેઓ નિર્વાણ-પદને પામ્યા.

આ તીર્થંકરે પાણિ-ગ્રહણ કર્યું હતું કે નહિ તે સંબંધમાં શ્વેતાંબર સમ્પ્રદાયમાં મત-ભેદ છે. કલિકાલસર્વજ્ઞ શ્રીહિમચન્દ્રસૂરિકૃત ત્રિષષ્ટિ-શલાકાપુરુષચરિત્ર (પ. ૪, સ. ૨, શ્લો. ૮૮)માં એમને અપરિણીત-બાલ-બ્રહ્મચારી તરીકે ઓળખાવ્યા છે, જ્યારે શ્રીવર્ધમાનસૂરિએ રચેલા વાસુપૂજ્ય-ચરિત્ર (સ. ૩, શ્લો. ૫૦૮-૨૫૧૬)માં એમણે લગ્ન કર્યાનો ઉલ્લેખ છે.

નામકરણ—

અનુષ્ટુપ છંદમાં રચાયેલી ૬૪૨ શ્લોકપ્રમાણક અને ગીર્વાણ ગિરામાં ગુથાયેલી વૈરાગ્યરસમંજરીના સંબંધમાં અત્ર વિશેષ વિચાર ન કરતાં તેનું

૧ સરખાવો શ્રીઆવશ્યકસૂત્રની જ્ઞાનાદિત્ય શ્રીભદ્રબાહુસ્વામીએ રચેલી નિર્યુક્તિની ૧૦૮૫ મી ગાથાનો ઉત્તરાર્ધ:—

“પૂપ્ફ વાસવો જં અભિક્ષણં તેણ વસુપુજ્જો ॥”

[પૂજયતિ વાસવો યમભિક્ષણં તેન વાસુપૂજ્યઃ]

આ સંબંધમાં કલિકાલસર્વજ્ઞ શ્રીહિમચન્દ્રસૂરીશ્વરે અભિધાન-ચિન્તામણિની સ્વોપન દીક્ષા (પ. ૧૧)માં કહ્યું છે કે:—

“વસુપૂજ્યનૃપતેરયં વાસુપૂજ્યઃ, યદ્વા ગર્ભસ્થેઽસ્મિન્ વસુ-હિરણ્યં તેન વાસવો રાજકુલં પૂજિતવાનિતિ, વસવો દેવવિશેષાસ્તેષાં પૂજ્યો વા વસુપૂજ્યઃ, પ્રજ્ઞાધણિ વાસુપૂજ્યઃ.”

૨ આ રહ્યું એ પદ્ય:—

“પાદૌ પ્રક્ષાલ્ય કલ્યાણ-પ્રદૌ કલ્યાણદાનવાન ।

નૃપઃ શ્રીવાસુપૂજ્યાય, કન્યાં સ પ્રદૌ મુદા ॥”

૩ આને 'શ્લોક' કહેવામાં આવે છે અને તેનું લક્ષણ એ છે કે—

“શ્લોકે ષષ્ઠં ગુરુ જ્ઞેયં, સર્વત્ર લઘુ પશ્ચમમ્ ।

દ્વિચતુ:પાદયોઽસ્વં, દીર્ઘં સત્તમમન્યયોઃ ॥”

અર્થાત્ શ્લોકમાં પ્રત્યેક ચરણનો છઠ્ઠો વર્ણ ગુરુ અને પાંચમો વર્ણ લઘુ હોય છે અને બીજા તથા ચોથા ચરણમાં સાતમો અક્ષર ગુરુ, જ્યારે બાકીનાં એ ચરણમાં તે દીર્ઘ હોય છે.

આ નામ કેમ રાખવામાં આવ્યું તે પરત્વે ઇસારો કરીશું. એ તો સુવિદિત વાત છે કે ગ્રન્થનું અમુક નામ રાખવામાં કંઈ નહિ ને કંઈ કારણ હોય છે. કેટલાંક નામો કેવળ વિષયને વ્યક્ત કરનારાં હોય છે, જેમકે જીવ-વિચાર, નવતત્ત્વ, વાચકવચ્ય શ્રીઉમાસ્વામિકૃત તત્વાર્થાધિગમસૂત્ર ઇત્યાદિ; કેટલાંક નામોના અન્તમાં સાક્ષર-સમાજમાં પ્રિય થઈ પડેલા પદ દૃષ્ટિગોચર થાય છે; કેટલાંક નામો કૃતિઓનાં પ્રારંભિક પદોને આલારી હોય છે. જેમકે શ્રીમાનતુંગસૂરિકૃત ભક્તામર-સ્તોત્ર, આચાર્ય શ્રીસિદ્ધસેનદિવાકરકૃત કલ્યાણમંદિર-સ્તોત્ર, શ્રીસોમપ્રભસૂરિકૃત સિન્દૂરપ્રકર, નાસદીયસૂક્ત ઇત્યાદિ.

આ ઉપરથી સમજાય છે કે 'વૈશાખ્યરસમંજરી' એ નામ વિષયનું ઘોતક છે એટલુંજ નહિ, પરંતુ તેમાં લોકપ્રિય 'મંજરી' પદ અંતમાં આવેલું છે. અર્થાત્ જેમ સાહિત્યમાં વાર્તિક, સમુચ્ચય, ખિન્દ, મુખ, અલંકાર, મીમાંસા, તરંગિણી, તિલક, દર્પણ, દીપિકા, પરીક્ષા, પ્રદીપ, રતનાકર, શેખર આદિના અનેક યુગોનું પ્રવર્તન થયું અને થાય છે તેમ મંજરીનો પણ એક યુગ હોવાની પ્રતીતિ નિમ્ન-લિખિત નામો કરાવે છે:—

અનેકાર્થમંજરી, કર્ણાલંકારમંજરી, કર્પૂરમંજરી, જ્ઞાનમંજરી, તિલકમંજરી, ભાષામંજરી, રંભામંજરી, રૂપમંજરી, વિચારમંજરી, વિવેકમંજરી, સંયમમંજરી, સ્યાદ્વાદમંજરી ઇત્યાદિ.

ઘ્યાઘકરાલકાલેન, મુલાત્તજન્તુકે જીવ ! ।

જીવનં ચશ્ચલં લાકે, તસ્માદ્ યાહિ શિવાલયમ્ ॥ ૨ ॥

જીવનની અનિત્યતા—

શ્લોક—“જ સંસારમાં^૧ વાધના જેવા વિકરાળ મૃત્યુએ (અથવા મૃત્યુરૂપનાથે) પોતાના મુખમાં સર્વ જીવોને ગ્રહણ કર્યા છે, તે (આ) સંસારમાં (જીવનું) જીવન યંચળ છે, વાસ્તે (હે ચેતન !) તું મોક્ષ-મન્દિરે જા.”—૨

રૂપબદ્ધી—આ સંસારમાં એવો કોઈ પ્રાણી જન્મ્યો નથી (કે જન્મશે નહિ) કે જે કાળના પંજમાં ન સપડાયે હોય. આ કાળનું ત્રૈલોક્યમાં સામ્રાજ્ય છે; કેમકે કોઈ ગહન શુક્ષ્મમાં ભરાઈ જવાથી, પાતાળમાં લપાઈ જવાથી,

૧ આ પદમાં મૃત્યુને જેમ વાધની ઉપમા આપી છે, તેવી વાત નીચેના પદમાં પણ જોવાય છે:—

“ ન મન્ત્રતન્ત્રશૈષઙ્ગ્ય-કરણાનિ શરીરિણામ્ ।

ત્રાણાય મરણવ્યાઘ્ર-મુલ્લકોટરવાસિનામ્ ॥ ”

સાગરના તળિયે સંતાઇ જવાથી કે સ્વર્ગમાં જઇ એસવાથી મૃત્યુની અવગણના થઇ શકતી નથી. ખીજા અંગની શ્રીશીલાંકાચાર્યકૃત વૃત્તિના પપ્પા પત્રમાં કહ્યું પણ છે કે—

“ ગર્ભસ્થં જાયમાનં જયનતલગતં માતુસ્તસન્નસંસ્થં

વાલું વૃદ્ધં યુવાનં પરિણતવયસં વિશ્વ(વીર?)માર્થં સ્વલં વા ।

વૃક્ષાગ્રે શૈલશૃંગે નભસિ પથિ જલે કોટરે પઞ્જરે વા

પાતાલે વા પ્રવિષ્ટં હરતિ ચ સતતં દુર્નિવાર્યઃ કૃતાન્તઃ ॥ ”^૧

—સમ્બરા (૭, ૭, ૭)

અર્થાત જેનું દુઃખે નિવારણ થઇ શકે એવો (કાળરૂપ) યમ ગર્ભમાં રહેલા, ઉત્પન્ન થતા, શય્યાની સપાટી ઉપર રહેલા કે માતાના ખોળામાં રહેલા, બાળક, વૃદ્ધ, જીવાન કે જીર્ણ અવસ્થાવાળા, પરાક્રમીને, આર્યને કે હુચ્ચાને, ઝાડની ટોચે, પર્વતના શિખર ઉપર, આકાશમાં, માર્ગમાં, જળમાં, કોટરમાં, પાંજરામાં રહેલા કે પાતાલમાં પ્રવેશેલા જીવને સર્વદા હરી લે છે.

મોટા મોટા ધનવંતરિ જેવા કુશળ વૈદ્યો, ફેટોઆફ, ફેનોઆફ, એરોપ્લેઇન, વાયર્લેસ ટેલિગ્રાફી, ડ્રાડ્કાર્ટ કે દુનિયાને આશ્ચર્યમાં ગરકાવ કરે એવી શોધ ખોળ કરનારા વૈજ્ઞાનિકો મૃત્યુ સામે ટકી શકે તેમ છે ? પગની પાનીથી પૃથ્વીને ધુબવનારા ધરણીધરો, મેરુનો દંડ બનાવી પૃથ્વીને છત્રની માફક ધારણ કરી શકે એવા બાહુબલિઓનો પણ કાળ કોળીઓ કરી ગયો છે અને કરી બલ્ય છે. અમૃત સમાન મધુર અને ભવતારિણી દેશના આપનારા અને વજ્ર-ઋષભ-નારાય સંહનનવાળા (ઉત્તમ આંધાવાળા દેહવાળા) એવા તીર્થંકરોનું પણ સર્વભક્ષી કાળે ક્ષણિક સાચવ્યું નથી, તેા પામરની શી વાત ?^૨ આ વાત નિમ્ન-લિખિત ગાથામાં ઝળકી ઊઠે છે:—

૧ આ વાતના સમર્થનાર્થે નિમ્ન-લિખિત પદ્ય વિચારીયું:—

“ આદ્યં નિઃસ્વં નૃપં રક્ક, જ્ઞં મૂર્લ્લ સજ્જનં સ્વલમ્ ।

અવિશેષણ સંહર્લુ, સમવર્તી પ્રવર્તતે ॥ ”—અનુ૦

અર્થાત તવંગર કે ગરીબ, રાબ કે રંક, પરિહત કે મૂર્ખ, સબ્બન કે દુર્બલ એ તમામનો નિષ્પક્ષપાતપણે સંહાર કરવા કાળ સર્વદા પ્રવર્તે છે.

૨ આ સંબંધમાં અંગ્રેજ કવિરાજ ગ્રે (Gray)ના ઉદ્ગારો એ છે કે—

“ The boast of heraldry, the pomp of power,

And all that beauty, all that wealth ever gave,

Await alike the inevitable hour;

The Paths of glory lead but to the grave.

Can storied urn or animated bust,

Back to its mansion call the fleeting breath ?

Can honour's voice provoke the silent dust

Or flattery soothe the dull cold ear of ' Death ' ? ”

“ ૧ તિથ્યરા ગણહારી, સુરવૃણો ચક્રિકેશવા રામા ।

સંહરિયા હ્યવિહિના, સેસજિણ્ણં ચ કા ગણના ? ॥ ”—આર્થા

અર્થાત્ દુષ્ટ વિધિએ (કાળે) તીર્થકરો, ગણુધર, ઇન્દ્રો, ચક્રવતીઓ, વાસુદેવો અને બગરામોનો સંહાર કર્યો છે, તેા બાકીના (પામર) જીવોની તેા શી ગણના ?

આર્થા સમબંધ છે કે કર કાળના ઉપર કોઈનો કાણુ નથી—એના કાર્મને અટકાવી શકાય તેમ નથી. આ સંબંધમાં શ્રીમહાવીરના જીવનના એક પ્રસંગ તરફ ઉડતી નજર ફેંકીશું. આ પ્રભુના નિર્વાણ—સમયે ઇન્દ્રે એમને આયુષ્ય અસ્પાંશે વધારવા વિનતિ કરી કે જેથી એમના અનુયાયીઓને ધર્મ—ધ્યાનમાં ભસ્મ બ્રહ્મ પીડા ન કરે. ૨ પરંતુ એ વખતે એમણે ઇન્દ્રને શો જવાબ આપ્યો ? એ જ કે—

“ હંહો શક્ર ! સુરાલયશ્ચલતિ ચૈત્ પ્રાચી પરિત્યજ્ય ચે—

દાદિત્યોઽપ્યુદર્ય પ્રયાતિ જલધિઃ સીમાં ચ વેન્મુશ્ચતિ ।

આયુર્નં ત્વૃદિતં તથાપિ ભુવને સન્ધાતુમત્ર ક્ષમઃ

કોઽપ્યેવં ક્ષણમેકમાહ ભગવાન્ શ્રી‘વર્ધમાન’પ્રમુઃ ॥”—શાદ્દ્લ૦

અર્થાત્ હે હરિ ! સ્વર્ગ ચલાયમાન થાય, પૂર્વ દિશાને છોડીને સૂર્ય પશ્ચિમ દિશામાં બિગે કે સમુદ્ર મર્યાદા મૂકે તેા પણ તુટેલા આયુષ્યને એક ક્ષણ જેટલું પણ સાંધવાને માટે આ પ્રહ્લાણ્ણમાં કોઈ પણ સમય નથી (એમ શ્રીવર્ધમાન પ્રભુએ કહ્યું).

૧ ણ્યા—

તીર્થક્કરા ગણધારી સુરપતયઃ ચક્રિકેશવા રામાઃ ।

સંહતા હતવિધિના શેષજીવેષુ ચ કા ગણના ? ॥

૨ સરખાવો—

“ આઃ કષ્ટં પ્રતિપાલય ત્રિજગતીનાથ ! પ્રસન્ન ક્ષણં

યત્ તીર્થં ન વિવાધતે તવ દશા નિસ્તેજિતો ભસ્મકઃ ।

ઇત્યુક્તે હરિણા જગાદ ય ઇદં કસ્યાપિ નૈતદ્ ભવેત્

સ શ્રી‘વીર’જિનઃ પ્રણટવૃજિનઃ પુષ્ણાતુ વઃ સમ્પદ્મ ॥ ”

—શાદ્દ્લવિકીડિત (૧૨, ૭)

૩ સરખાવો દ્વિતીય અંગ—શ્રીસૂત્રવૃતાંગના દ્વિતીય વૈતાલીય અધ્યયનના પ્રથમ ઉશગત નિમ્ન—લિખિત સૂત્રો—

“ સંબુજ્જહ, કિં ન બુજ્જહ, સંબોહી સ્વલુ પેચ્ચ દુલ્લહા ।

ળો હૂવળમંતિ રાહ્ઓ, નો સુલભં પુળરાવિ જીવિયં ॥ ૧ ॥

હહરા બુહ્ઢા ય પાસહ ગઢ્મથ્થા વિ ચચંતિ માળવા ।

સેળે જહ વદુચં હરે પવં આઠ્ઠચયમ્મિ તુદ્દુઈ ॥ ૨ ॥ ”

[સમ્બુધ્યધ્વં કિં ન બુધ્યધ્વં સમ્બોધિઃ સ્વલુ પ્રત્ય દુલ્ભા ।

નો સ્વલુ ઉપનમન્તિ રાત્રયો નો સુલભં પુનરપિ જીવિતમ્ ॥

બાલા વૃદ્ધાશ્ચ પર્યત ગર્ભસ્થા અપિ ચ્યવન્તિ માનવાઃ ।

સ્વેનો યથા વર્ત્તકં હરેત્ પવમાયુષ્યક્ષયે તુદચતિ (જીવાનાં જીવિતમ્) ॥

આ ઉપરથી જોવાય છે તેમ કાળરૂપ પિશાચ સમગ્ર વિશ્વને ગળી જાય છે. એની આપખુદી સત્તા સામે અશરણુ, અનાયક, અરાજક, પ્રતીકાર રહિત એવા આ વિશ્વમાં કોઈ આંગળી પણ ઊંચી કરી શકે તેમ નથી. આવી પરિસ્થિતિમાં અનંત કાળ સુધી જીવવાની ઇચ્છાવાળા જીવોએ શું કરવું? એનો ઉત્તર એ છે કે વૈરાગ્ય-^૧રંગથી પૂરેપૂરા રંગાવું, જન્મ-મરણને છેલ્લી સલામ કરાવનારી ભાગવતી હીક્ષા-લલના સાથે લગ્ન કરવા, સંયમ-સામ્રાજ્યની શીતલ ઇચ્છાનું શરણુ લેવું અને તેમ કરી મુક્તિ-મહિલાના મંદિરે પધારવું.

મુક્તિ-મંદિર—

મુક્તિ-મંદિર કહો કે નિર્વાણ-નગર કહો, શિવાલય કહો કે શિવપુરી કહો, સિદ્ધિ-ક્ષેત્ર કહો કે મોક્ષ-મહેલ કહો એ એક જ છે. જ્ઞાનાવરણીયાદિ આઠે કર્મોથી મુક્ત થયેલા, જ્ઞાનાદિ અનંત-અતુષ્ટયને પામેલા, દેહ રહિત બનેલા, આત્મ-રમણતામાં લીન એવા સિદ્ધ પરમાત્માઓનું-ઈશ્વરોનું નિવાસ-સ્થાન તે ‘શિવાલય’ છે. જૈનોની આ એક વિશિષ્ટ માન્યતા છે કે કોઈ પણ જીવ જન્મ-મરણથી રહિત એવી મુક્તિ મેળવે, ત્યારે તે લોકના અથ્ર ભાગમાં વિરાજે છે.

સ્પષ્ટ શબ્દોમાં કહીએ તો જૈન દૃષ્ટિ પ્રમાણે આકાશના એ વિભાગો કલ્પવામાં આવ્યા છે. એક વિભાગમાં જીવો, પુદ્ગલો વગેરે પદાર્થો વિદ્યમાન છે, જ્યારે બીજા વિભાગમાં કેવળ આકાશ અસ્તિત્વ ધરાવે છે, આકાશ સિવાય કોઈ પદાર્થને માટે ત્યાં સ્થાન નથી. પ્રથમ વિભાગને ‘લોકાકાશ’ યાને ‘લોક’ એવી સંજ્ઞા આપવામાં આવી છે, જ્યારે દ્વિતીય વિભાગને ‘અલોકાકાશ’ યાને ‘અલોક’ કહેવામાં આવે છે.

કોઈએ પણ નહિ બનાવેલો કે કોઈએ પણ નહિ પકડી કે ઝાલી રાખેલો એવો અને સ્વયંસિદ્ધ તથા નિરાધાર આકાશમાં રહેલો એવો આ લોક કેડ ઉપર હાથ રાખી પગ પહોળા કરી ઊભા રહેલા મનુષ્યની આકૃતિને મળતો છે. એની એકંદર ઊંચાઈ ચૌદ રજજીની છે. એના અધો-લોક, મધ્ય (તિર્યગ્)-લોક અને ઊર્ધ્વ-લોક એમ ત્રણ વિભાગો છે. આ વિભાગો આપણે જે દ્વીપમાં વસીએ છિયે એ જમ્બૂદ્વીપના મધ્યમાં આવેલા મેરુ પર્વતના મધ્ય ભાગમાં રહેલા આઠ રુચક-પ્રદેશો આશ્રીને પાડવામાં આવ્યા છે. આપણે જે પૃથ્વી ઉપર

૧ આ રંગ બહારના દેખાવ પૂરતો ન હોવો જોઈએ, નહિ તો અંતે શ્રીરત્નાકરસૂરિ પોતે રચેલી પરચીસીમાં નિમ્ન-લિખિત નવમા પદમાં કહે છે તેમ પશ્ચાત્તાપ કરવાનો વારો આવશે:—

“વૈરાગ્યરઙ્ગઃ પરવજ્જનાય, ધર્મોપદેશો જનરજ્જનાય ।

વાદાય વિચાડધ્યયનં ચ મેડમૂત, કિયદ્ બ્રુવે હાસ્યકરં સ્વમીશ ! ॥”-ઉપ૦

૨ આની માહિતી માટે જુઓ શ્રીઋષભપંચાશિકાનું મારું સ્પર્ષકરણ (પૃ. ૫).

છિયે, તે પૃથ્વી ઉપરના સર્વે દ્વીપો અને સાગરોનો તેમજ સૂર્યાદિનાં વિમાનોનો અલરની આકૃતિવાળા મધ્ય-લોકમાં સમાવેશ થાય છે. આની ઉપર વેત્રાસનના આકારવાળો અને અધો-લોકના જેટલી ઊંચાઈવાળો એટલે કે સાત રજ્જુમાં નવસો યોજન ન્યૂન એટલી ઊંચાઈવાળો ઊર્ધ્વ-લોક છે. આનો આકાર મુરજ જેવો છે. આ ઊર્ધ્વ-લોકમાં વૈમાનિકોનો વાસ છે. પુરુષાકાર લોકતું ઉદર અને ઉરઃસ્થાન તે ખાર પ્રકારના કલ્પોપપન્ન દેવોતું સ્થાન છે, જ્યારે કલ્પાતીત વૈમાનિકોમાંથી જે દેવોનાં વિમાનો લોકની ઠાક (ગ્રીવા)ને ઠેકાણે છે, તે 'ઐવેચક' કહેવાય છે. તેની ઉપરનાં પાંચ વિમાનો સર્વોત્તમ હોવાથી 'અનુત્તર' કહેવાય છે. આ વિમાનો લોકના મુખ-સ્થાનમાં છે. આ પાંચમાં પણ ઉત્તમ અને 'સર્વાર્થ-સિદ્ધ'ના નામથી ઓળખાતા વિમાનથી ખાર યોજન ઊંચે 'સિદ્ધિ-શિલા' છે. આ પણ એક પ્રકારની પૃથ્વી છે, જેને 'ઈષિત-પ્રાગ્ભારા' પણ કહેવામાં આવે છે. એ લોકના લલાટ-સ્થાને છે. એનો વિસ્તાર—વિષ્કંભ અને આયામ મનુષ્ય-લોકના જેટલો એટલે કે ૪૫ લાખ યોજનનો છે. આ પૃથ્વીને શ્વેત ઊઘાડેલી ચત્તી (ઉત્તાન) છત્રીની ઉપમા આપવામાં આવે છે અને તે પરિમલથી પરિપૂર્ણ, પવિત્ર, દેહીપ્યમાન, મધ્યમાં આઠ યોજન જેટલા વિષ્કંભ અને આયામવાળી અને અંતમાં માખીની પાંખની જેમ પાતળી છે. આ સિદ્ધિ-શિલાની ઉપર એક યોજનના અંતે લોકનો અંત આવે છે. લોકના આ અગ્ર ભાગને સ્પર્શીને સિદ્ધના જીવો વસે છે. તેઓ આ યોજનના સ્થોવીસમા ભાગમાં વસે છે. આ યોજન પૂર્ણ થતાં અલોકાકાશનો પ્રારંભ થાય છે.

આ વિવેચન ઉપરથી કોઈ એમ કહેવા તૈયાર થાય કે આ ભાગમાં જે જીવ વસે તે મુક્ત યાને સિદ્ધ કહેવાય તો તે કયન અતિવ્યાપ્તિ દોષથી દૂષિત છે. એનું કારણ એ છે કે આ સમગ્ર લોક સૂક્ષ્મ નિગોદથી પણ વ્યાપ્ત છે, એટલે કે સિદ્ધના જીવના પ્રદેશો ઉપર પણ આ જીવો વસે છે, તો પછી તેમના નિવાસ-સ્થાનમાં તેઓ રહે છે એમ કહેવામાં શી હરકત છે? આથી જ કરીને અનંતજ્ઞાનાદિથી અલંકૃત એવા જે જીવો આ સ્થાનમાં વસતા હોય તે 'મુક્ત' કહેવાય એમ સુતરાં સમજાય છે અને ગ્રન્થકાર પણ સૂક્ષ્મ નિગોદરૂપે શિવાલયમાં રહેવાનું સૂચવતા નથી, પરંતુ કેવલજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી તે પ્રદેશને અલંકૃત કરવાનું નિદેશો છે.

૧ ૨૦૦૦ ધનુષ્યનો એક ગાઉ એવા ચાર ગાઉ મળીને એક 'યોજન' થાય છે.

૨ મૂળ શરીર કરતાં બે તૃતીયાંશ જેટલી મોક્ષમાં અવગાહના હોય છે અને મુક્તિએ જનારના દેહની ઉત્કૃષ્ટ ઊંચાઈ ૫૦૦ ધનુષ્યની છે. એટલે આની અવગાહના $\frac{૧૦૦૦}{૩}$ ધનુષ્ય યાને $\frac{૧}{૩}$ યોજન છે, એ સહજ સમજાય છે.

સર્વં કાર્યં પરિત્યજ્યા-વશ્યકં તત્ સદા ભજ ।

મોક્ષપ્રયાણસાહાય્યા, સામગ્રીં ચલુ દુર્લભા ॥ ૩ ॥

મોક્ષ માટેની સામગ્રીની દુર્લભતા—

શ્લો ૦—“(હે ચેતન !) સર્વ કાર્યનો ત્યાગ કરીને (મોક્ષ-પ્રયાણરૂપ) તે આવશ્યક ક્રિયાને સર્વદા ભજ, (કેમકે) મુક્તિએ જવામાં મદદગાર સામગ્રી(ની ફરીથી પ્રાપ્ત) ખરેખર દુર્લભ છે.”-૩

ગમ્भीરનીરથૌ ન્યસ્ત-મૌક્તિકપ્રાપ્તિવજ્જનુઃ ।

સમીલા-યુગવદ્ વાઽસ્તિ, માનુષ્યં સમવાપ્ય તત્ ॥ ૪ ॥

ઉષરે શસ્યવત્ તસ્માદ્, દુર્લભં કલ્પવત્ તથા ।

સુકુલત્વં મરાવિવ, લઙ્ઘ્વા તત્રાપિ દુર્લભમ્ ॥ ૫ ॥

ભાવિભદ્રત્વતો ભવ્યો, ભવસ્થિત્યાઃ પ્રપાકતઃ ।

સુગુરુવાક્યતઃ સ્વસ્માત્, કર્મગ્રન્થિવિભેદતઃ ॥ ૬ ॥

પ્રાપ્નોતિ શાસનં જૈનં, રઙ્ગેહે નિધાનવત્ ।

વ્યાધિગ્રસ્તનૃણાં વૈદ્ય, ઇવાતિપુણ્યયોગતઃ ॥ ૭ ॥

તસ્માદ્દિતં વિધાતવ્ય-માત્મનો નાહિતં કદા ।

યેન ચાત્યન્તિકં સૌખ્યં, મોક્ષ એકાન્તિકં ભવેત્ । ૮-કુલકમ્

માનવ-જીવન અને જૈન શાસનની પ્રાપ્તિ—

શ્લો ૦—“ગહન સમુદ્રમાં કેંડેલા મોતીના લાલની જેમ અથવા ધોંસરાની ખીલી અને ધોંસરા(ના મેળાપ)ની પેઠે માનવ-જન્મ દુર્લભ છે. તે પામ્યા બાદ ઊપર ક્ષેત્રમાં ધાન્યની જેમ તેમજ મરૂ (મારવાડ)માં કલ્પવૃક્ષ પેઠે સારું કુળ મળવું દુર્લભ છે. તેના કરતાં પણ અતિશય દુર્લભ એવું જૈન શાસન (સમ્યક્ત્વ), ભવિષ્યમાં કલ્યાણ થનાર હોવાથી, ભવ-સ્થિતિના પરિપાકને કીધે, સદ્ગુરુના વચનથી કે પોતાની મેળે કર્મ-અન્યિના છેદનથી^૧ પુષ્કળ પુણ્યના યોગથી ભવ્ય (જીવ) પામે

૧ સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિ નિસર્ગ અને અધિગમ એમ બે પ્રકારે છે એ વાત પ્રકાશંતરથી અત્ર દર્શાવવામાં આવી છે. છતાં આ બંધાં પરસ્પર કાર્ય-કારણ ભાવથી જોડાયેલ હોય એમ જણાય છે. જેમકે ભવિષ્યમાં ભદ્ર થનાર હોય તો ભવ-સ્થિતિ પાકે અને ગુરુની સહવાણીનો યોગ મળે તો ભવિષ્યમાં કલ્યાણ થાય.

છે. આ પ્રાપ્તિ કંગાલના ધરમાં નિધાન અથવા રોગી જનોને (કુશળ) વૈદ્યના લાભ જ્ઞવી છે. તેથી કરીને (અર્થાત્ જૈન શાસનની પ્રાપ્તિની દુર્લભતાને લીધે જીવે પોતાના) આત્માને કલ્યાણકારી કાર્ય કરવું, પરંતુ અહિતકારી કરવું નહિ, જ્ઞથી કરીને મોક્ષમાં આત્યન્તિક અને એકાન્તિક સુખ મળે.”—૧૪૮

મનુષ્ય-ભવની દુર્લભતા—

સ્પષ્ટી૦—વટ વૃક્ષને વિષે પુષ્પ, સ્વાતિ નક્ષત્રમાં વૃષ્ટિ, કલિ-કાલમાં દેવતું દર્શન, સમુદ્રમાંથી દક્ષિણવર્ત શંખની પ્રાપ્તિ ઇત્યાદિ જેમ દુર્લભ છે તેમ મનુષ્ય-જન્મ અતિશય દુર્લભ છે. પ્રથમ તો એજ ધ્યાનમાં રાખવું આવશ્યક છે કે અનન્ત કાળ પર્યંત અવ્યવહાર-રાશિમાં અર્થાત્ જ્યાં વિવેક-દૃષ્ટિ બહાર મારી ગયેલી કહી શકાય-જ્યાં ચેતનત્વના ઉપર મોટું મીડું વળી જવાનો ભય રહેતો હોય એટલી હદ સુધીની આત્માની અવનતિ અને અધોગતિરૂપ સૂક્ષ્મ નિગો-દમાં સડયા પછી ભવ્યતાના પરિપાકને લઈને વ્યવહાર-રાશિમાં અવાય છે. કેટલાએ ભવો સુધી પૃથ્વીકાય, જલકાય, અગ્નિકાય, વાયુકાય અને વનસ્પતિ-કાયમાં ભર્યા પછી દ્વીન્દ્રિયતા મેળવાય છે. ત્રીન્દ્રિયતા અને તેથી ઉચ્ચ ચતુરિન્દ્રિયતા મેળવતાં મહા મુસીબત પડે છે. વળી પંચેન્દ્રિયતા ને તેમાં પણ તિર્યચાદિ તરીકે ઉત્પન્ન ન થતાં માનવ તરીકે જન્મ મેળવતાં તો કંઠે પ્રાણ આવે છે. આ ઉપરથી મનુષ્ય-જન્મની દુર્લભતા સિદ્ધ થાય છે. એનો આબેહુખ ખ્યાલ આવે તે માટે શાસ્ત્રકારો નિમ્ન-સૂચિત દશ દષ્ટાન્તો વડે તેની દુર્લભતા દર્શાવે છે. શ્રીઉત્તરાધ્યયન સૂત્રની ચૌદ પૂર્વધર શ્રીભદ્રબાહુસ્વામીએ રચેલી નિયુક્તિના ૧૪૫મા પત્રમાં કહ્યું છે કે—

૧ આ પ્રમાણે પરસ્પર સંબંધવાળા ચાર પલોથી વધારેના સમૂહને ‘કુલક’ કહેવામાં આવે છે. આ વાતની પુષ્ટિ અર્થે નિમ્ન-લિખિત પદ્ય વિચારીશું:—

“ દ્વાબ્યાં યુગ્મમિતિ પ્રોક્તં, ત્રિભિઃ શ્લોકૈર્વિશેષકમ્ ।

કલાપકં ચતુર્ભિઃ સ્યાત્, તદ્દુર્ધ્વં ‘કુલકં’ સ્મૃતમ્ ॥ ”

અર્થાત્ બે સંબંધ શ્લોકોને ‘યુગ્મ’, ત્રણને ‘વિશેષક’, ચારને ‘કલાપક’ અને એથી વધારે પદ્યના સમુદાયને ‘કુલક’ કહેવામાં આવે છે.

આ કુલકનાં ઉદાહરણો કવીશ્વર કાલિદાસકૃત રઘુવંશ (સ. ૧, શ્લો. ૫-૯)માં, કવિરાજ માધકૃત શિશુપાલવધ (સ. ૧, શ્લો. ૧-૧૦)માં, ચતુર્વિંશતિજિનદેશના-સંગ્રહ (પત્રાંક ૧૫, ૧૬, ૨૭, ૩૬-૩૭, ૫૫)માં ઇત્યાદિ કૃતિઓમાં તજરે પડે છે.

“ ચુલ્લગ ૧ પાસગ ૨ ધને ૩ જૂલ ૪ રયणे ૫ અ સુવિણ ૬ ચક્રે ૭ અ ।

ચમ્મ ૮ જુને ૯ પરમાણૂ ૧૦ દસ દિટ્ટતા મણુઅલંભે ॥ ૧૬૦ ॥”-આર્યા અર્થાત્ (૧) લોજન, (૨) પાશ, (૩) અનાજ, (૪) જુગાર, (૫) રત્ન, (૬) સ્વપ્ન, (૭) ચક્ર, (૮) ચર્મ, (૯) ઘોંસરી અને (૧૦) પરમાણુ એ મનુષ્ય-પ્રાપ્તિ સંબંધી દશ ઉદાહરણો છે.

જોકે આ ગ્રન્થમાં ફક્ત ઘોંસરીના જ દષ્ટાન્તનો નિર્દેશ છે, છતાં ઉપલક્ષણથી બીજાં સમજી લઈ આ સંબંધમાં થોડો જીહાપોહ ઉત્તરાર્ધયજનની બૃહદ્વૃત્તિ (પત્રાંક ૧૪૫-૧૫૦) અનુસાર કરવામાં આવે છે:—

(૧) લોજનનું દષ્ટાન્ત—

કોઈ બ્રાહ્મણના ઉપર બ્રહ્મદત્ત રાજ પ્રસન્ન થયો એટલે તેણે તેને ઇચ્છામાં આવે તે માંગવા કહ્યું. બ્રાહ્મણે તેનો વિચાર કરીને ઘેરે ઘેરથી, વારાઠીક લોજન અને દક્ષિણા મળે એવી અભિલાષા દર્શાવી. આથી આ ચક્રવર્તી ચક્રિત થયો, પરંતુ તેને એવી સ્ફુરણા થઈ કે પુષ્કરાવર્તી જેવો મેઘ ધરણી ઉપર વરસે, તો પણ પથ્થર ઉપર તો તેના પ્રમાણમાં જ પાણી રહે; જેવું જેના ભાગ્યમાં હોય તેવું તેને મળે. બ્રાહ્મણની માગણી રાજધિરાને કબૂલ રાખી અને સૌથી પ્રથમ પોતાને ઘેર લોજન કરાવી એક સોનામહોર દક્ષિણા તરીકે આપી વિદાય કર્યો. ચક્રવર્તીના દૃક કરોડ ગામોમાં ચૂલા ઠીક લોજન કરતાં કરતાં ચક્રવર્તીને ત્યાં લોજન કરવાનો ફરી વારો આવવો મુશ્કેલ છે. એનાથી પણ અધિક દુર્લભ તો મનુષ્ય-જન્મની પ્રાપ્તિ છે.

(૨) પાશકનું દષ્ટાન્ત—

ખજનો તર કરવા માટે ચાણક્યે એક દેવનું આરાધન કરી દિવ્ય પાસાઓ મેળવ્યા. આ પાસા વડે જે કોઈ બાજી રમે, તેની કદી હાર થાય નહિ. દિવ્ય પાસા તેમજ સોનામહોરોથી ભરેલો થાળ આપીને ચાણક્યે દ્યુત-કીડામાં પ્રવીણ પુરુષને મોટા રસ્તા ઉપર જુગાર ખેલવા મોકલ્યો. એણે લોકોને ભેગા કરી કહ્યું કે જે મને જીતે તેને હું આ થાળ આપું અને જો હું જીતું તો ફક્ત એક સોનામહોર લઉં. ઘણા જણા એની સાથે રમે, પરંતુ કોઈ તેને હરાવવા ભાગ્યે જ સમર્થ થાય તેમ મનુષ્ય-ભવ મળવો દુર્લભ છે.

(૩) ધાન્યનું દષ્ટાન્ત—

ભરતક્ષેત્રમાં જેટલી જાતનાં ધાન્ય મળતાં હોય તે બધાં એકઠાં કરી એમાં

૧ જાયા—

મોજનં પાશકૌ ધાન્યં ચૂતં રત્નં ચ સ્વપ્નઃ ચક્રં ચ ।

ચર્મં યુગં પરમાણુઃ દશ દષ્ટાન્તા મનુજલાભે ॥

૨. ધાન્યના જવ, ઘઉં ઇત્યાદિ ચોવીસ પ્રકારોનો ઉલ્લેખ દશવકાલિક સૂત્રની માકિની મહત્તરાસુત શ્રીહરિભદ્રસૂત્રકૃત વૃત્તિ (પત્રાંક ૧૯૩)માં છે.

સરસવનો એક પ્રસ્થ (પાલી?) નાંખી ઘરડી ડોશીને તે બધાં જૂઠાં કરવાનો હુકમ કરવામાં આવે તો તે ડોશી દૈવયોગે જ તેમ કરી શકે, કિન્તુ મનુષ્ય-લવ મળવો તો એથી પણ દુર્લભ છે.

(૪) ઘૂતનું દષ્ટાન્ત—

કોઈ એક રાજાને એકસો આઠ થાંભલાવાળી સલા હતી. દરેક થાંભલા ઉપર ૧૦૮ હાંસિયા (અક્ષ) હતા. તેનો પુત્ર રાજ્ય મેળવવાની વાંછાથી વિચારવા લાગ્યો કે રાજા ઘરડો થયો છે, તો એને મારીને હું રાજ્ય ગ્રહણ કરું. પ્રધાન તેનો આશય જાણી ગયો એટલે તેણે રાજાને સમજાવ્યો કે તમારે પુત્રને બોલાવી કહેવું કે જો રાજ્ય જલદી લેવાનો તારો વિચાર હોય, તો તું મારી સાથે ઘૂત રમ; પરંતુ સરત એ છે કે જ્યારે એકસો આઠ દાવ એક સામટા તારા પડે ત્યારે તું એક હાંસિયો જીતે, કિન્તુ જો વચ્ચે મારો દાવ પડે તો આખી આજી ક્ષેત્ર ગણાય અને પાછો ફરીથી તારે પ્રયત્ન કરવો રહ્યો. આવી સરત હોવા છતાં ૧૦૮ સ્તંભો જીતવા જેટલે અંશે દુર્લભ છે, તેનાથી પણ મનુષ્ય-જન્મ મળવો વધારે મુશ્કેલ છે.

(૫) રત્નનું દષ્ટાન્ત—

કોઈ એક વેપારી પાસે અનેક રત્નોનો ભંડાર હતો, પરંતુ કોઈ પણ દહાડો તે એકે રત્ન બહાર કાઢતો ન હતો. એક વેળા તે પરદેશ ગયો, તેવામાં તેના પુત્રોએ વિચાર્યું કે પિતા લોભને લીધે રત્નો બહાર કાઢતા નથી; એથી આપણા ઘરમાં કરોડોનો માલ હોવા છતાં બીજા કોટિધ્વજોની માફક આપણે ઘર ઉપર ધ્વજ ચડાવી શકતા નથી. દેશાવરથી વેપારીઓ આવતાં તેમણે તે રત્નો વેચી નાંખ્યાં અને પોતે કોટિધ્વજ બન્યા. પિતા પરદેશથી પાછા પધાર્યા ત્યારે તેમણે જોયું તો રત્નો ન મળે; તે તો પરદેશીઓને વેચી નાંખેલાં જણાયાં. આથી તેણે પુત્રોને તે રત્નો જલદી પાછાં લાવવા ફરમાવ્યું, પરંતુ તે રત્નો પાછાં મળવાં દુર્લભ છે એના કરતાં પણ મનુષ્ય-લવ અતિદુર્લભ છે.^૧

(૬) સ્વપ્નનું દષ્ટાન્ત—

એક વેળા એક કાર્પટિક (કાપડી) તેમજ એક બીજો પુરૂષ સૂતા હતા. તેવામાં બંનેને એક સરખું ચન્દ્રનું પાન કર્યાનું સ્વપ્ન આવ્યું. કાપડીએ (લિશુકે) ગુરુ પાસે જઈને કહ્યું કે ગુરુજી! મੈં ને આજ રાત કો સંપૂર્ણ ચંદ્ર કા પાન ક્રિયા. આ સાંભળી ગુરુએ સ્વપ્નના ફળનો જવાબ આપતાં કહ્યું કે દક્ષા! આજ તેરે કાં ઘી ગુહવાલી રોટી મિલેગી અને થયું પણ તેમજ.

પેલો બીજો આદમી વિધિસર સ્નાન કરી ફૂલ ફળ હાથમાં લઈ સ્વપ્ન

૧ કૃષ્ણર્ષિય શ્રીજયસિંહસૂરિકૃત કુમારપાલચરિત્ર (સ્કો. ૫૯-૧૦૭)માં રત્નનું દષ્ટાન્ત છે, પરંતુ તે આનાથી જૂઠું છે.

પાઠક (નિમિત્તિયા) પાસે ગયો. તેણે વિચાર કરી કહ્યું કે તું સાતમે દિવસે રાજા થશે. એવામાં એક ગામનો રાજા સાતમે દિવસે મરણ પામ્યો. તેને પુત્ર ન હોવાથી દિવ્ય કરી ગામના લોકોએ આ પુરુષને રાજ્યપદ આપ્યું.

વખત જતાં કાપડાને ખખર પડી કે આ પુરુષને અને મને એક જ જાતનું સ્વપ્ન આવ્યું હતું, પરંતુ મેં ખરાબર વિધિ સાચવી નહિ, તેથી તે મને ક્ષયું નહિ. વાસ્તે આજે ફરીથી એવું સ્વપ્ન આવે તેવો પ્રયત્ન કરું. પરંતુ આ પ્રયાસમાં તેને સફળતા મળવી જેમ દુઃશક્ય છે, તેમ માનવ-લવ દુર્લભ છે.

(૭) ચક્રનું દેશાન્ત—

‘ઇન્દ્રપુર’ નામના નગરમાં ઇન્દ્રદત્ત નામનો એક રાજા હતો. તેને બાવીસ પુત્રો હતા. તેમના ઉપર રાજાના ચાર હાથ હતા. એક વેળા આ રાજા અમાત્યની પુત્રીને પરણ્યો, પરંતુ તેને તે વખતે તેણે જોઇ તે જોઇ. એકદા ઋતુરનાન કરેલી એને જોતાં રાજાએ આસપાસના માણસને પૂછ્યું કે આ કોણ છે? ઉત્તર મળ્યો કે એ તમારી પત્ની છે. રાજા તેની સાથે એક રાત રહ્યો. આ સ્ત્રીને ગર્ભ રહ્યો. અમાત્યે તેને કહી મૂક્યું હતું કે જ્યારે તને ગર્ભ રહે ત્યારે તે વાત તું મને કહેજે. એ કબુલાત મુજબ પુત્રીએ પિતાને વાત કરી. દિવસ, મુદૂર્ત અને રાજા સાથેની વાતચિત એ બધું તેણે એક પત્ર ઉપર લખી લીધું; પરંતુ તે વાત પ્રકટ કરી નહિ. નવમે મહિને આને પુત્ર આવ્યો. એવામાં દાસી-વર્ગમાં પણ તે જ દિવસે અગ્નિક, પર્વત, બાહુલ અને સાગર એમ ચાર પુત્રોનો જન્મ થયો. અમાત્યે પોતાની પુત્રીના પુત્રને કલાચાર્ય પાસે લણવા મૂક્યો. તે ગણિતાદિ શીખ્યો તેમજ તેણે બધી કળાઓ પણ જાણી લીધી. રાજાના બાવીસ પુત્રો પણ આ કલાચાર્ય પાસે શીખતા હતા. તેઓ આચાર્યને પિટતા હતા, તેની અવગણના કરતા હતા અને તેને ગમે તેમ કહેતા હતા. પરંતુ જ્યારે આચાર્ય તેમને મારતા ત્યારે તેઓ પોતાની માતા પાસે જઈને આચાર્યને ઠપકો અપાવતા હતા. આથી તેઓ ઠાઠ રહી ગયા.

આ સમયે ‘મથુરા’માં જિતશયુ રાજા રાજ્ય કરતો હતો. તેને નિર્વૃત્તિ નામની કુમારી પુત્રી હતી. તે એક દિવસ શણગાર સજીને રાજા પાસે આવી. તેને જોઈને રાજાએ કહ્યું કે તને રુચે તેની સાથે તું લગ્ન કરજે. પુત્રીએ જવાબ આપ્યો કે જે શૂરવીર હશે તેને હું પરણીશ. અને તે મને રાજ્ય આપશે. આમ કહી તે ‘ઇન્દ્રપુર’ નગરે ગઈ. ત્યાં તેને આવેલી જોઈ ત્યાંનો ઇન્દ્રદત્ત રાજા ખુશી થયો અને પોતાને બીજાઓથી અધિક લાગ્યશાળી માનવા લાગ્યો. નગરને પતાકાથી શણગારવામાં આવ્યું. એક અક્ષમાં આઠ ચક્રો સ્થાપ્યાં, તેની સામે શાલાલજિકા

(પુતળી) સ્થાપી; તેની ડાબી આંખ વીધે તેને આ પરણે એવી પ્રતિજ્ઞા બાહેર થઇ. ઇન્દ્રદત્ત પોતાના બાવીસ પુત્રો સાથે આ સ્થળે આવ્યો. તેના પુત્રોએ વારાફરતી પ્રયાસ કર્યો, પરંતુ કોઇને આમાં ફત્તેહ મળી નહિ. આથી રાજા નિરાશ થયો. પ્રધાને તે વખતે રાજાને કહ્યું કે આપનો એક બીજો પુત્ર કે જે મારો પૌત્ર છે તે આ વેધ કરી શકશે. પુત્ર બાબત રાજાને અભિજ્ઞાન (એંધાણી) દ્વારા ખાતરી કરાવી એટલે તે પુત્રે પુતળીની આંખ વીધવા ધનુષ્ય હાથમાં લીધું. આ સમયે પેલા ચાર દાસી-પુત્રો ચાર દિશામાં ઊભા રહી વિધન કરવા લાગ્યા. વળી એ પુરૂષો પાસે ઊભા રહી ધમકી આપવા લાગ્યા કે જે તારાથી કામ નહિ સરે, તો અમે તારું માથું ઉડાવી દઇશું. કળાચાર્ય પણ સખલના થશે તો મારી નાંખવામાં આવશે એમ બીક બતાવવા લાગ્યા. બાવીસ પુત્રો પણ આ નિશાન ચૂકી બચ એવો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા. છતાં આ રત્ન જનોની પરવા ન કરતાં એક ચિત્તે આઠ ચક્રોનું અંતર ધ્યાનમાં રાખી તેણે પુતળીની ડાબી આંખ વીધી નાંખી. આ વખતે લોકોએ હર્ષથી જય-નાદ કર્યો. જેમ આ વેધ ફૂંકર છે તેમ મનુષ્ય-જન્મ પણ દુર્લભ છે એમ આ ઉદાહરણથી સૂચવાય છે.

(૮) રામનું દષ્ટાન્ત—

એક લાખ થોજન વિસ્તારવાળું તળાવ છે. તેમાં લીલ (સેવાલ) બાઝી ગઇ છે. પરંતુ એક દિવસ પવન કુંકાવાથી તે જરા દૂર થતાં તેમાં એક છિદ્ર પરચું કે જેમાંથી કાચબો પોતાની ડોક બહાર કાઢી શકે. આ તળાવમાં રહેલો કાચબો સા વર્ષે પોતાની ગરદન પ્રસારે છે. તેને આ વેળા તે છિદ્રમાંથી ચન્દ્રનું દર્શન થયું. આથી તેણે એવો મનસુબો કર્યો કે મારા કુટુંબીઓને આ હું બતાવું. એમ વિચારી તે પોતાના સ્વજનોને બોલાવી લાવ્યો એટલામાં તો તે છિદ્ર પૂસઘં ગયું અને ચન્દ્ર-દર્શન કરાવવાના તેના મનોરથ તો મનમાં જ રહી ગયા. ફરીથી આ માટે તે ઘણાંએ ફાંફાં મારે, પરંતુ તેમાં તે ભાગ્યે જ ફતેહમંદ થાય તેમ મનુષ્ય-જન્મ મળવો એ સહેલી વાત નથી.

(૯) યુગનું દષ્ટાન્ત—

કોઇ એક પુરુષ ‘સ્વયંભૂરમણુ’ સમુદ્રના પૂર્વ કિનારેથી યુગ (ધોંસરા) ને નાંખે અને પશ્ચિમ કિનારેથી તેની અંદર નાંખવાની (સમીલા ખીલી)ને નાંખે. પછી તે બન્ને ભેગાં થઇ ખીલી ધોંસરાના છિદ્રમાં આપોઆપ આવી જવી જેમ દુર્લભ છે, તેમ મનુષ્ય-જન્મ મળવો દુર્લભ છે.

(૧૦) પરમાણુનું દષ્ટાન્ત—

કોઇ એક સુર એક સ્તંભનો ચૂરેચૂરો કરી તેના પરમાણુઓને નળીમાં ભરે અને ‘મેરુ’ પર્વતની ચૂલા ઉપર ચડી કુંક મારી તેને ઉડાવી દે. ત્યાર પછી તે પરમાણુઓને એકત્રિત કરી ફરી સ્તંભ બનાવવામાં જેટલે અંશે તે સફળ થાય એનાથી પણ ઓછે અંશે મનુષ્ય-જન્મ ફરીથી મળવો શક્ય છે.

મનુષ્ય-જન્મની સફલતા—

મનુષ્ય-ભવ મળ્યો એટલે ગંગા ન્હાયા અને ઘેર ઉતર્યા એમ સમજવાનું નથી. એટલાથી કાર્ય-સિદ્ધિ થઈ ગઈ અર્થાત્ મોક્ષ મળી ગયો એમ માનવું તે મનમાં મોતીના ચોક પૂરવા જેવું છે (જોકે એ તો સોએ સો ટકા સાચી વાત છે કે આ ભવ વિના મોક્ષ નથી અને એની પ્રાપ્તિ અતિદુર્ઘટ છે). ઉત્તર-રાધ્યયનની નિર્યુક્તિ (પત્રાંક ૧૪૪)માં કહ્યું છે કે—

“ માણુસ્સ ત્વિત્ત જાઈ કુલ, રૂવારોગ્ગ આરયં બુદ્ધી ।

સવણુગ્ગહ સદ્ધા સં-જમો અ લોગમ્મિ દુલ્લહાઈ ॥ ૧૫૨ ॥ ”—આર્યા અર્થાત્ આ સંસારમાં મનુષ્યત્વ, (આર્યા) ક્ષેત્ર, (ઉચ્ચ) જાતિ, (શુભ) કુળ, (સુન્દર) રૂપ, (અબાધ્ય) આરોગ્ય, (દીર્ઘ) આયુષ્ય, (ઉત્તમ) મતિ, (ધર્મ-) શ્રવણ, અવગ્રહ (તેનું અવધારણ), (સાચી અને સચોટ) શ્રદ્ધા અને (કલ્યાણકારી) સંયમ (ઉત્તરોત્તર વિશેષતઃ) દુર્લભ છે.

સ્કુટ શબ્દોમાં કહીએ તો પૂર્વ પુણ્યથી કેઈ જીવ મનુષ્ય તરીકે ઉત્પન્ન થયો, પરંતુ ધર્મસહાયક સામગ્રીવાળા આર્યા દેશમાં તેનો જન્મ ન થયો તો એ ભવ નિરર્થક છે. ધારે કે આર્યા ક્ષેત્રમાં જન્મ તો થયો, પરંતુ ઉચ્ચ જાતિ કે શુભ કુળને બદલે વાઘરી, માછી જેવા હિંસક વંશમાં ઉત્પત્તિ થઈ, તો આથી શું વળ્યું ? માની લઈએ કે પ્રબળ પુણ્યના પ્રભાવથી ઉત્તમ કુળમાં જન્મ પણ થયો, પરંતુ જો રૂપ (પચૈન્દ્રિયતા) અને એથી અધિક આવશ્યક આરોગ્ય અને આયુષ્યનો સુયોગ ન મળ્યો, તો માનવ-ભવ એળે ગયો ગણાય કે બીજું કંઈ ? સ્વીકારી લઈએ કે ક્ષેત્રથી તે આયુષ્ય સુધીની સમગ્ર સામગ્રી મળી, પરંતુ જો એ જીવ અકલનો એથમીર હોય તો તે કેવી રીતે મોક્ષ-સાધન કરી શકે ? વળી સુમતિ પણ મળી, છતાં ધર્મ-શ્રવણનો લાભ મળવો અને તે સાંભળ્યા પછી તેનું મનન કર્યા બાદ તેમાં શ્રદ્ધા થવી-મનને ડામાડોળ થતું અટકાવવું એ કંઈ બાળકનો ખેલ નથી. શ્રદ્ધા થયા પછી પણ તદનુસાર વર્તન કરવું-સંયમ લેવો એ નહાદુર્લભ છે.^૨

મોક્ષનું સ્વરૂપ—

ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ એ ચાર પુરુષાર્થો-વર્ગ-ચતુષ્ટય પૈકી મોક્ષને ઉત્તમ ગણવામાં આવે છે; કેમકે ધર્મ કરવાથી જે પુણ્ય ઉપાર્જન થાય

૧ છાયા—

માનુષ્યં ક્ષેત્રં જાતિઃ કુલં રૂપં આરોગ્ય આયુષ્યં બુદ્ધિઃ ।

શ્રવણં અવગ્રહઃ (શ્રવણાવગ્રહો વા) શ્રદ્ધા સંયમશ્ચ લોકે દુર્લભાન્નિ ॥

૨ આ હકીકત સુન્દર શબ્દોમાં ન્યાયા૦ શ્રીયશોવિજયે ‘ શ્રીપાલ રાજના રાસ ’ના ચતુર્થ ખંડની સાતમી ઢાલમાં રજુ કરી છે.

છે, તે મોક્ષ-ગમનમાં પ્રતિબંધક હોવાથી સોનાની બેડી જેવું છે; અર્થ તો અનર્થબંધક છે, કેમકે એના ઉપાર્જનમાં, રક્ષણમાં અને વ્યયમાં સુસીળતો વેઠવી પડે છે;^૧ અને કામ તો પ્રારંભે સુખદાયક પરંતુ અંતમાં કટુ ફળ આપનાર છે. એથી કરીને મોક્ષ એ જ સર્વોત્તમ છે. આ વાતને લક્ષ્યમાં રાખીને શ્રીદેવાનન્દસૂરિ સમયસારના પ્રારંભમાં કથે છે કે—

“ સ્વન્તૂ મોક્ષમવસ્તિ, ચત્ત્વગમ્મિ ઉત્તમં ।

સુહં તઓ તિવગમ્મિ, દિદ્દમેગંતિઅં ન હુ ॥ ૧ ॥ ”—અનુ૦

અર્થાત્ સર્વજ્ઞો ચાર વર્ગમાં મોક્ષને ઉત્તમ માને છે, કેમકે (ધર્માદિ) ત્રિવર્ગમાં ખરેખર એકાન્તિક સુખ (તેમના) જોવામાં આવ્યું નથી.^૨

સંસારીનું સુખ વિષય-જન્ય છે, એટલે વાસ્તવિક રીતે તે દુઃખ જ છે. વિશેષમાં આ વૈષયિક સુખ યજ્ઞનિત્ય, ખેદ-બંધક, લયાવહ, પરાધીન, પરિણામે નીરસ અને દુઃખદાયી હોવાથી મોક્ષના સુખ સાથે એનો મુકાબલો થઈ શકે નહિ. અરે પ્રશ્ન—સુખ પણ મોક્ષ—સુખ આગળ પાણી ભરે છે, તો આનું શું ગણું? શ્રીજિનેશ્વરસૂરિકૃત પંચલિંગીમાં સંવેગલિંગના અધિકારમાં કહ્યું પણ છે કે—

૧ સરખાવો ૪૭ મા અને ૪૮ મા પદો તેમજ વિચારો શતાથિક શ્રીસોમ પ્રભાચાર્યકૃત સિન્દૂરપ્રકર (સૂક્તિમુક્તાવલી)નું નિમ્ન-લિખિત પદ્ય:—

“ નિમ્નં ગચ્છતિ નિમ્નગેવ નિતરાં નિદ્રેવ વિષ્કમ્ભતે

ચૈતન્યં મદ્ધિરેવ પુષ્યતિ મદં ધૂમ્યેવ દત્તેડન્ધતામ ।

ચાપલ્યં ચપલેવ ચુમ્બતિ દ્વજ્જ્વાલેવ તૃષ્ણાં નય—

ત્યુલ્લાસં કુલટાડ્ઙ્ગનેવ કમલા સ્વૈરં પરિભ્રામ્યતિ । ૭૩ । ”—શાર્દૂલ૦

અર્થાત્ લક્ષ્મી નહીની પેઠે નીચ પ્રતિ બંધ છે, નિદ્રાની માફક ચૈતન્યને તે વિદ્ધ કરે છે, દારૂની પેઠે તે અભિમાનને પોષે છે, ધૂમાડાના ગોઠેગોઠાની જેમ તે આંધળા બનાવે છે, વીજળીને જેમ તે ચંચળતાને ચુંબન કરે છે, દાવાનળની જેમ તે તૃષ્ણાનો ઉદ્ઘાસ કરે છે અને વારાંગનાની જેમ તે સ્વેચ્છા પૂર્વક પરિભ્રમણ કરે છે.

૨ છાયા—

સર્વજ્ઞા મોક્ષમાખ્યાન્તિ ચતુર્વર્ગે ઉત્તમમ્ ।

સુખં તત્ત્ત્રિવર્ગે દ્દષ્ટમેકાન્તિકં ન ચલુ ॥

૩ આ ઉપરથી સમજી શકાય છે કે એકાન્તિક સુખ તો મોક્ષમાં જ છે.

૪ સરખાવો પંચલિંગીની શ્રીજિનપતિસૂરિકૃત વૃત્તિના ૬૩મા પદમાં સાક્ષીરૂપે આપેલું નિમ્ન-લિખિત પદ્ય:—

“ મોગસુખૈઃ કિમનિત્યૈર્ભયબહુલૈઃ કાઙ્ઙિતૈઃ પરાયત્તૈઃ ।

નિત્યમભયમાત્મસ્થં, પ્રશમસુખં તત્ર યતિતવ્યમ્ ॥ ”—આર્યા

“ અક્ષયમકિલેસસાહનમલજ્જનીયં વિવાગસુંદરીયં ।

પસમસુહમિમાહિંતો ણંતાણંતેહિં સંગુણિયં ॥૨૨ ॥—આર્યા

મુક્તવસ્સ સુહં તા તસ્સ સાહણે इद्दहुज्जમો જુત્તો ।

ધન્ના તિવ્વિય પરમત્થસાહગા સાહુણો નિચ્ચં ॥ ૨૩ ॥”—આર્યા

અર્થાત્ અવિનાશી, અકષ્ટ—સાધ્ય, (સ્ત્રી—પુરૂષના સંગમ વિના ઉત્પન્ન થતું હોવાથી) શરમાતું ન પડે એવું અને પરિણામે સુંદર એવું પ્રશમ—સુખ છે. એનાથી પણ અનંતાનંત ગુણું મોક્ષનું સુખ છે, વાસ્તે તેના (ચારિત્રરૂપ) સાધનને વિષે હવે ઉદ્યમ કરવો યુક્ત છે. (ચારિત્રને વિષે ઉદ્યમશીલ અને એથી કરીને) પરમાર્થના સાધક એવા તે સાધુઓ સદા ધન્ય છે.

મોક્ષ એ સર્વ કર્મના ક્ષયથી ઉદ્ભવતું, જન્મ, જરા, મરણ, રોગ, શોક, ભય વગેરે સંસારના વિકારોથી રહિત, ઐકાન્તિક, આત્યન્તિક, અમન્દ આનન્દથી સુન્દર અને પરમ પદને પામેલ આત્મ—સ્વરૂપ છે. કહ્યું પણ છે કે—

“ ૨કૃત્સ્નકર્મક્ષયાન્મોક્ષો, જન્મમૃત્યવાદિવર્જિતઃ ।

સર્વવાધાવિનિર્મુક્ત, ઇકાન્તસુખસદ્ગતઃ ॥”—અનુ૦

આ મોક્ષનું સુખ ઉત્કણ્ઠાથી રહિત, દુઃખથી પર, અખાધિત, સર્વ કલ્યાણોમાં શિરોમણિ, સ્વાભાવિક, સ્વતન્ત્ર અને શાશ્વત છે. કહ્યું પણ છે કે—

“ અપરાયત્તમૌત્સુક્ય—રહિતં નિષ્પ્રતિક્રિયમ્ ।

સુખં સ્વાભાવિકં તત્ર, નિત્યં ભયવિવર્જિતમ્ ॥—અનુ૦

૪ પરમાનન્દરૂપં તદ્, મીયતેડન્યૈર્વિચક્ષણૈઃ ।

इत्थं सकलकल्याण—रूपत्वात् साम्प्रतं ह्यदः ॥”—અનુ૦

આવા અપૂર્વ સુખના અધિકારી માનેવો, દાનવો કે દેવો નથી, પરંતુ એ તેો સિદ્ધેને માટે સરખથેલું છે. દેવેન્દ્રસ્તથ નામના પયત્નામાં કહ્યું પણ છે કે—

“ ૫ ન વિ અત્થિ માણુસાણં, તે સુક્કલં ણ વિ ય સવ્વદેવાણં ।

જં સિદ્ધાણં સુક્કલં, અવ્વાવાહં ઉવ્વગયાણં ॥ ૨૯૪ ॥”—આર્યા

૧ છાયા—

અક્ષયમક્લેશસાધનમલજ્જનીયં વિવાગસુંદરકમ્ ।

પ્રશમસુખમસ્માદનન્તાનન્તૈઃ સહુણિતમ્ ॥

મોક્ષસ્ય સુખં તસ્માત્ તસ્ય સાધને इदानीमुद्यमो युक्तः ।

ધન્યાસ્ત ઇવ પરમાર્થસાધકાઃ સાધવો નિત્યમ્ ॥

૨-૪ આ પદો પંચલિંગીની વૃત્તિમાં ૬૩મા પત્રમાં સાક્ષીરૂપે આપેલાં છે.

૫ છાયા—

નાપિ અસ્તિ માનુષાણાં તત્ સુખં નાપિ ચ સર્વદેવાનામ્ ।

યત્ સિદ્ધાનાં સુખમવ્યાવાધ(ત્વ)મુપગતાનામ્ ॥

વિશેષમાં આ મોક્ષ-સુખ એટલું બધું તો વિશાળ છે કે આ બ્રહ્માણ્ડમાં સમાઈ પણ ન શકે. આની પછીની ગાથામાં કહ્યું પણ છે કે—

“ સિદ્ધસ્સ સુહો રાસી, સવ્વદ્ધાર્પિંહિઓ જઈ હવિજ્જ ।

ળંતગુણવગ્ગુભઈઓ, સવ્વાગાસે ન માઈજ્જા ॥ ૨૧૬ ॥ ”—આર્યા

આ સંબંધમાં શ્રીવજ્રસેનસૂરિના શિષ્યરત્ન અને નેભિચરિવ્રના કર્તા શ્રીહરિ(સેન) મુનિરાજે રચેલી ‘કર્પૂરમંજરી’નું નિમ્ન-લિખિત પદ્ય પણ મનનીય થઈ પડશે:—

“ મુક્તેઃ સૌખ્યપ્રમાણં ભવતુ સુરગિરિઃ સોઽસ્તિ વા યોજનાનાં

કક્ષં વાર્ધિઃ સ્વયમ્ભૂરમણ ઈત પુનઃ સોઽસ્તિ રજ્જુપ્રમાણઃ ।

લોકાતીતં તદેતજ્જિનપતિરપિ વા નોપમાતું પ્રગલ્ભો

ભૂશુભોગાનુભૂર્તિ સ્વજનમનુવદન્ યદ્વદન્યં પુલિન્દઃ ॥૧૭૭ા”—સૂગ્

અર્થાત્ કોઈ એમ કહેવા તૈયાર થાય કે સિદ્ધિના સુખનું માપ સુરગિરિ (‘ભેર’) હો, (તો તે યુક્ત નથી, કેમકે) એ તો લાખ યોગન (જેટલો જ ઊંચો) છે. (આથી તે એમ વદે કે) એનું માપ ‘સ્વયંભૂરમણ’ સમુદ્ર જેટલું હો (તો તે પણ વ્યાજ્ઞી નથી, કારણ કે) એનું માપ તો ‘રજ્જુ’ (જેવડું જ વિપુલ) છે, તેથી

૧ છાયા—

સિદ્ધસ્ય સુખરાશિઃ સર્વાદ્ધાર્પિણ્ડતો યદિ ભવેત્ ।

અનન્તગુણવર્ગમ્ભક્તઃ સર્વાકાશે ન માયાત્ ॥

૨ આનું સંશોધન આ ગ્રન્થકારે (શ્રીવિજયલક્ષ્મિસૂરિએ) કહ્યું હતું એમ ‘જૈન ધર્મ પ્રસારક સભા’ તરફથી ઇ. સ. ૧૯૧૯ માં પ્રસિદ્ધ થયેલા આ ગ્રન્થની વિદ્વાન મુનિરાજ શ્રીચતુરવિજયે યોગેલી પ્રસ્તાવના ઉપરથી બાણી શકાય છે.

૩ ‘રાજ’ તરીકે પણ ઓળખાતા આ રજ્જુનું સ્વરૂપ નીચે મુજબની ગાથામાંથી સ્પષ્ટ છે:—

“ જોયળલક્ષપમાણં, નિમેષમિત્તેણ જાઈ જં દેવો ।

છમ્માસેણ ય ગમણં, યગં ‘રજ્જું’ જિજ્ઞા વિન્તિ ॥ ”—આર્યા

[યોજનલક્ષપ્રમાણં નિમેષમાત્રેણ ગચ્છતિ યદ્ દેવઃ ।

ષમમાસેન ચ ગમનં ઇકાં રજ્જું જિજ્ઞો વદન્તિ ॥]

અર્થાત્ નિમેષ માત્રમાં—આંખના પલકારામાં લાખ યોગન જનારો દેવ છ મહિનામાં જેટલું બધ, તેને જિનવંશ એક ‘રજ્જુ’ કહે છે. આ સંબંધમાં રત્નસંચય (ગા. ૧૯-૨૦)માં કહ્યું છે તેમ એક ૧૦૦૦ ભારના માપવાળા ખૂબ તપેલા લોખંડના ગોળાને પરાક્રમી દેવ બેરથી નીચે ફેંકે તો તે ગોળો ધસાતો ધસાતો ચંડા ગતિએ આવતો આવતો છ મહિના, છ દિવસ, છ પહોર અને છ ઘડીમાં જેટલું અંતર કાપે, તે અંતર ‘રજ્જુ’ કહેવાય છે,

કરીને જેમ કોઈ પુલિન્દ (ભિલ્લનો રાજા) અન્ય સ્વજનને પૃથ્વીપતિના લોગના અનુભવનો નિર્દેશ કરવા શક્તિમાન નથી તેમ એ લોકાતીત હોઈ જિનેશ્વર પણ એને ઉપમા દ્વારા વર્ણવવા સમર્થ નથી.

પ્રથમં શ્રેયસોઽર્થં ભો, રુણદ્ધિ યોગમાત્મનઃ ।

અનિરોધાદયં હા હા, સાધયત્યશુભં ન કિમ્ ? ॥૧॥

યોગનો નિરોધ—

શ્લોઠ—“ હે (ચેતન !) કલ્યાણને માટે તું સૌથી પ્રથમ પોતાના વ્યાપારને રોક, કેમકે ખરેખર નહિ રોકેલા વ્યાપાર અરે રે શું શું અશુભ (કાર્ય) સાધેતો નથી ?—૯

યોગનો અર્થ—

સ્પષ્ટી—તત્વાર્થાધિગમસૂત્રના છઠ્ઠા અધ્યાયના પહેલા અને બીજા સૂત્રમાં યોગ એટલે શું તે સૂચવતાં વાચકવર્ચ ઉમાસ્વાતિ કથે છે કે—

“ કાય-વાઙ્-મનઃ કર્મ યોગઃ । સ આસ્રવઃ । ”

અર્થાત્ શારીરિક, વાચિક અને માનસિક ક્રિયા યાને શરીર, વચન અને મન સંબંધી વ્યાપાર (પ્રવર્તન) તે ‘યોગ’ છે. આ યોગ ‘આસ્રવ’ યાને કર્મ આવવાનું કારણ છે. આ યોગ જો શુભ હોય તો તે પુણ્યનો આસ્રવ છે અને જો તે અશુભ હોય તો તે પાપનો આસ્રવ છે.

હિંસા, ચોરી ઇત્યાદિ કાર્યિક અશુભ યોગ છે. નિંદા કરવી, બૂઠું બોલવું ઇત્યાદિ વાચિક અશુભ યોગ છે; અને કોઈને મારવાનો, લૂટવાનો ઇત્યાદિ વિચાર એ માનસિક અશુભ યોગ છે. આથી વિપરીત સ્વરૂપવાળો શુભ યોગ બાણવો. સંબોધ્ય વિનાનું સંબોધન—

આ પદ્યમાં સંબોધનવાચક ‘ભોસ્’ શબ્દ છે, પરંતુ સંબોધ્ય નથી, તે તો અધ્યાહાર્ય છે; એથી શું આવો પ્રયોગ સમુચિત છે એવો પ્રશ્ન ઊઠે છે. એના ઉત્તર તરીકે આવા પ્રયોગવાળું ઉપદેશશતકનું નિમ્ન-લિખિત છઠ્ઠું પદ્ય રબ્ધ કરવામાં આવે છે:—

“ ^૧કચવરસમઃ સંસારોઽયં જનુર્મરણાદિકા-

ઽશુચિતમૃતિશ્વાહિવ્યાલાશ્વકુત્સિતદેહમૃત્ ।

૧ આનો અર્થ એ છે કે આ સંસાર કચરા જેવો છે. જન્મ-મરણ ઇત્યાદિ અશુચિથી એ વ્યાપ્ત છે. વળી મરેલા દૂતરા, સાપો, વાઘો, હાથીઓ કે ચિત્તાઓ તથા ઘોડાઓના

કિમુત રમતે તસ્મિન્ હંસઃ સુમાનસમન્દિરો

ભવક્રમિગણે મુક્તામ્નાન્ત્યા રતિસ્તવ તત્ર મો !”-હરિણી (૪, ૬, ૭)

આવા પ્રયોગને સમર્થન કરનારૂં નીચે મુજબનું એક પદ મુનિરાજ શ્રીભયોતિર્વિજયે રચેલા ‘તત્વામૃતમાં’ પણ મળી આવે છે.

“ ધર્મ એવ સદા ત્રાતા, જીવાનાં દુઃસ્વસઙ્કટાત્ ।

તસ્માત્ કુરત મો યત્નં, તત્રાનન્તસુખપદે ॥ ૭૩ ॥ ”-અનુ૦

આનો અર્થ એ છે કે જીવોને દુઃખના સંકટમાંથી સદા બચાવનાર ધર્મ જ છે, વાસ્તે હે (ભયો!) અનન્ત મુખને આપનાર તે (ધર્મ)ને વિષે તમે પ્રયત્ન કરો.

કપૂરમંજરીનું નિમ્ન-લિખિત પદ પણ આવું ઉદાહરણ પૂરું પાડે છે:-

“ શ્રીરામવદ્ મો નય એવ સેવ્યઃ

પ્રજાનુરાગવ્રતવિત્તમૂલમ્ ।

કો દક્ષિણાવર્તમુપેત્ય શઙ્કં

ત્યજેન્મુઘા શ્યામકચિત્રકં વા ? ॥૭૫॥”-ઉપખતિ

આનો ભાવાર્થ એ છે કે હે (લોકો!) પ્રજાના રંજનરૂપ વ્રત અને દ્રવ્યના મૂળરૂપ નય (નીતિ) શ્રીરામની જેમ તમારે સેવવા યોગ્ય છે. દક્ષિણાવર્ત શંખ કે શ્યામલ ચિત્રક (ચિત્રવદ્ધી) પ્રાપ્ત કર્યા બાદ તેને કોણુ ફેગટ ત્યજ દે ?

❀ ❀ ❀ ❀
મનોમત્તકરી લોકે, કુમતિકરિણીયુતઃ ।

કષાયકલભૈર્યુક્તઃ, કિં કિં નોન્મૂલયેન્નનુ ? ॥ ૧૦ ॥

મનની ઉચ્છંખલતા—

શ્લો૦—“ દુર્યુદ્ધિરૂપી હાથિણી તેમજ કષાયરૂપ તેનાં અચ્ચાંઓથી યુક્ત એવો મનરૂપ મદોન્મત્ત હાથી (આ) લોકમાં શું શું ઉપેક્ષતો નથી ? ” ૧૦

સ્પર્ટી૦—પૂર્વોક્ત પદમાં યોગને નિરોધ કરવાનું સૂચવી અન્યકારે આ પદમાં પ્રથમ માનસિક યોગના ઉપર અંકુશ મેળવવા કથન કર્યું છે. કારણ કે એ તો સૌ કોઈ જાણે છે તેમ જાણે મનને જીત્યું તેણે સર્વ જીત્યું. જ્યાં મન ઉપર આત્મ-સત્તા ઝામી ગઈ કે કાયિક અને વાચિક પ્રવૃત્તિઓ પણ અંકુશમાં આવી

ખરાબ શરીરોથી એ ભરેલો છે. એ ભવરૂપ ક્રીડાઓના સમૂહમાં શુભ માનસરૂપ મન્દિરવાળો એવો (હંસરૂપ) આત્મા મોતીની બ્રાન્તિથી કેમ રમે છે? હે (જીવ!) તેમાં તારો પ્રેમ કેવો છે!!!

૧ શ્રીહંસવિજયજી જૈન પ્રી લાયબ્રેરી ગ્રંથમાલાના ચતુર્થ પુષ્પ તરીકે આ ગ્રંથ ઇ. સ. ૧૯૧૮માં પ્રસિદ્ધ થયો હતો.

જ જ્જવાની, કેમકે કેવાં વચન ઉચ્ચારવાં કે કેવી કાચિક ચેષ્ટા કરવી એ મનની આજ્ઞાને અધીન છે.

મન એ જ સંસાર-ચક્રનું કારણ છે. એને મોકળું મૂકવાથી ચોખ્ખા જેવડો ^૧તંદુલ મત્સ્ય સાતમી નરકે જાય છે. અરે એનો નિગ્રહ કરવામાં કચ્ચાસ રહી જાય તો મોટા મહર્ષિઓને માટે પણ સાતમી નરકે સિધાવવાની પરિસ્થિતિ ઊભી થાય છે અને એના ઉપર જે વિજય મેળવાય તો ક્ષણ વારમાં સ્વર્ગ તો શું પણ સિદ્ધ-સુન્દરીના મહેલે પહોંચાય છે.^૨ આ પ્રમાણે મનની મહત્તા જોઈને તો સહસ્રાવધાની શ્રીમુનિસુન્દરસૂરિ અધ્યાત્મકલ્પદ્રુમના નવમા અધિકારના નિમ્ન-લિખિત પાંચમા પદ દ્વારા કથે છે કે—

“ વશ મનો यस્ય સમાહિતં સ્યાત્

કિં તસ્ય કાર્યં નિયમૈર્યમૈશ્ચ ? ।

હતં મનો यस્ય ચ દુર્વિકલ્પૈઃ

કિં તસ્ય કાર્યં નિયમૈર્યમૈશ્ચ ? ॥ ”—ઉપજાતિ

અર્થાત્ જેનું ચિત્ત સમાધિયુક્ત હોઈ પોતાને વશ વર્તે, તેને નિયમો અને યમોથી શું ? તેમજ કુવિકલ્પોથી જેનું મન હણાયેલું છે, તેને નિયમો અને યમો શા કામના ?

મનને વશ થવાથી શો ગેરલાભ છે તેમજ એને વશ કરવાથી શો ફાયદો છે તેનું આખેહુળ ચિત્ર મારા જેવો મન્દમતિ શું આલેખે ? વાસ્તે પાઠક મહા-શયના વિમળ કર-કમલમાં ધનાશ્રી રાગમાં ગવાતું નિમ્ન-લિખિત પદ અર્પણ કરવા લલચાઉં તો કેમ ?

“ જળ લગ આવે નહિ મન કામ—ટેક

જળ લગ કષ્ટ ક્રિયા સવિ નિષ્કળ, ન્યૈા ગગને ચિત્રામ. જળ લગ. ૧

કરની બિન તું કરે રે મોટાઈ, બ્રહ્મવ્રતી તુજ નામ;

આખર ફલ ન લહેગો ન્યૈા જગ, વ્યાપારી બિનુ કામ. જળ લગ. ૨

મુંડ મુંડાવત સળ હી ગડરિયા, હરિણુ રોઝ બન ધામ;

જટાધાર વટ ભસ્મ લગાવત, રાસલ સહતુ હે ધામ. જળ લગ. ૩

એતે પર નહીં યોગકી રચના, જે નહિ મન વિશ્રામ;

ચિત્ત અંતર પટ છલવેકું ચિંતવત, કહા જપત મુખ રામ. જળ લગ. ૪

૧. આની માહિતી માટે જુઓ ઋષભપંચાશિકાનું સ્પષ્ટીકરણ (પૃ. ૧૩૯-૧૪૧).

૨. આ સંબંધમા શ્રીપ્રસન્નચંદ્ર રાજર્ષિનું દષ્ટાંત વિચારવું. આની સ્થૂળ રૂપરેખા આર્હતદર્શનદીપિકા (પૃ. ૮૮-૮૯)માંથી મળી શકશે.

વચન કાય ગોપે દઠ ન કરે, ચિત્ત તુરંગ લગામ;
તામે તું ન લહે શિવ સાધન, જ્યું કણુ મુને ગામ. જળ લગ. ૫
પદો જ્ઞાન ધરો સંજમ કિરિયા, ન ફિરાવો મન ઠામ;
આનંદધન મુજસ વિલાસી, પ્રગટે આતમરામ. જળ લગ. ૬”

આ સમગ્ર કથનના ઉપસંહાર તરીકે મૈત્રાયાણ્યુપનિષદ્ના ચોથા પ્રપાઠકનું
[તમ્ન-લિખિત પદ્ય રજુ કરવું અનાવશ્યક નહિ ગણાય:—

“ મન એવ મનુષ્યાણાં, કારણં બન્ધ-મોક્ષયોઃ ।

બન્ધાય વિષયાસક્તિ, મોક્ષે નિર્વિષયં મતમ્ ॥ ”—અનુ૦

કષાય-વિચાર—

શ્રીલક્ષ્મીભરસ્તોત્રની પાદપૂર્તિરૂપ કાવ્યસંગ્રહના પ્રથમ વિભાગ (પૃ.
૩૨-૩૭)માં ‘કષાય-મીમાંસા’ના શીર્ષક દ્વારા અને ઋષભપંચાશિકાના
સ્પષ્ટીકરણ (પૃ. ૯૦)માં ‘કષાયની વ્યુત્પત્તિ’ એ મથાળા હેઠળ કષાયો
સંબંધી મેં વિચાર કરેલો હોવાથી એ સંબંધમાં વિશેષ ઊહાપોહ ન કરું તો તે
અસ્થાને નહિ ગણાય.

‘કષ’ અને ‘આય’ એ બે શબ્દો મળીને ‘કષાય’ બને છે. આનો અર્થ
સમબળવતાં વાહિવેતાલ શ્રીશાન્તિસૂરિ ઉત્તરાધ્યયનસૂત્રની બૃહદ્ વૃત્તિ
(પત્રાંક ૧૯)માં કથે છે કે—

“ કષ્યતેઽસ્મિન્ પ્રાણી પુનઃ પુનરાવૃત્તિભાવમનુભવતિ કષોપલકષ્યમાન-
કનકવદિતિ કષઃ-સંસારસ્તસ્મિન્ આ-સમન્તાદયન્તે-ગચ્છન્ત્યેભિરસુમન્ત इति
કષાયાઃ, યદ્વા કષાયા इव કષાયાઃ, યથાહિ તુવરિકાદિકષાયકલુષિતવાસસિ
મજ્જિષ્ઠાદિરાગઃ શ્લિષ્યતિ ચિરં ચાવતિષ્ઠતે, તથૈતત્કલુષિત આત્મનિ કર્મ સમ્બ-
ધ્યતે ચિરતરસ્થિતિકં ચ જાયતે, તદાયત્તત્વાત્ તત્સ્થિતેઃ ”

અર્થાત્ જેમ સોનાને કસોટી ઉપર કસવામાં આવે છે તેમ જેમાં પ્રાણી ફરી
ફરીને ગમનાગમન અનુભવે છે તે ‘કષ’ એટલે સંસાર છે. એમાં સર્વ બાબુથી
પ્રાણીઓ આ વડે બંધ છે, એથી તે ‘કષાય’ કહેવાય છે. અથવા
કષાયના જેવા હોય તે ‘કષાય’ છે. જેમ તુવેર વગેરે કષાયોથી કલુષિત વસ્ત્રમાં
મજ્જાકાદિના રંગ બેસે છે અને લાંબા વખત સુધી રહે છે તેમ આ કષાયથી
કલુષિત થયેલા આત્મામાં કર્મનો આશ્લેષ થાય છે અને તે કર્મ ચિર કાળ પર્યંત

૧ અન્ય શબ્દોમાં કહીએ તો “ કષ્યન્તે-પીઢ્યન્તે પ્રાણિનઃ પરસ્પરં યસ્મિન્નસૌ
કષઃ- સંસારઃ, તમયન્તે-પ્રાપ્નુવન્તિ જન્તવોઽનેનેતિ કષાયઃ ”

રહે છે. આ ૧ કષાયના એક એકથી ઉતરતા યજ્ઞવાળા અને એથી કરીને એાછા અહિતકારી એવા (૧) અનન્તાનુબન્ધી, (૨) અપ્રત્યાગ્યાન, (૩) પ્રત્યાગ્યાન અને (૪) સંજ્વલન એમ ચાર પ્રકારો છે.

તેમાં અનન્તાનુબન્ધી કષાય સમ્યક્દર્શનનો ઘાતક છે. એના ઉદય દરમ્યાન સમ્યક્દર્શન સંભવતું નથી અને પહેલાં ઉત્પન્ન થયું હોય તો તેનો નાશ થાય છે. અપ્રત્યાગ્યાન કષાયના ઉદય દરમ્યાન વ્રત (વિરતિ)ને માટે અવકાશ નથી. પ્રત્યાગ્યાન કષાયની હૈયાતીમાં દેશવિરતિ યાને શ્રાવકપણું મળી શકે છે, પરંતુ સાધુ-ધર્મ (સંયમ-દીક્ષા) માટે સ્થાન નથી. સંજ્વલન કષાયના અસ્તિત્વમાં યથાગ્યાત-ચારિત્રનો પ્રાદુર્ભાવ થતો નથી.

આ પ્રત્યેક કષાયના (૧) ક્રોધ, (૨) માન, (૩) માયા અને (૪) લોભ એમ ચાર ચાર પ્રકારો છે. એનાથી શી ખરાબી થાય છે તે વિષે વિશેષ કહેવાની કશી જરૂર નથી એટલે એ પ્રત્યેકના પરાક્રમના પ્રદર્શનરૂપ એકેક પદ્ય વિચારીશું. ક્રોધના સંબંધમાં શ્રીશોભપ્રભસૂરિ સૂક્તિમુક્તાવલીમાં નિમ્ન-લિખિત પદ્ય દ્વારા એવા ઉદ્દગાર કાઢે છે કે—

“ સન્તાપં તનુતે ખિનત્તિ વિનયં સૌહાર્દમુત્સાદય-

ત્યુદ્વેગં જનયત્યવ્યવચનં સૂતે વિધત્તે કલિમ્ ।

કીર્તિ ક્લિન્તિ દુર્મતિં વિતરતિ વ્યાહન્તિ પુણ્યોદયં

દત્તે યઃ કુગતિં સ હાતુમુચિતો રોષઃ સદોષઃ સતામ્ ॥૪૭ા॥”-શાર્દૂલ૦

અર્થાત્ જે ક્રોધ સન્તાપને વિસ્તારે છે, વિનયને ભેદે છે, મિત્રતાનો વિનાશ કરે છે, ઉચાટ ઉત્પન્ન કરે છે, અસત્ય વચનને જન્મ આપે છે, કંકાસ કરે છે, આભરને હણે છે, દુર્બુદ્ધિ આપે છે, પુણ્યના ઉદયનો નાશ કરે છે અને કુગતિ આપે છે, તે હ્રષિત ક્રોધ સજ્જનોને ત્યજવા યોગ્ય છે.

માન પરત્વે આ સૂરિવર્યનું કહેલું એ છે કે—

“ ઔચિત્યાચરણં વિલમ્પતિ પયોવાહં નભસ્વાનિવ

પદ્મસં વિનયં નયત્યહિરિવ પ્રાણસ્પુશાં જીવિતમ્ ।

કીર્તિ કૈરવિર્ણીં મતઙ્ગજ ઇવ પ્રોન્મૂલયત્યજ્ઞસા

માનો નોચ ઇવોપકારનિકરં હન્તિ ત્રિવર્ગં નૃણામ્ ॥ ૫૩ ॥ ”-શાર્દૂલ૦

અર્થાત્ જેમ પવન મેઘને વિખેરી નાંખે છે. તેમ માન ઉચિત આચરણુનો

૧ જૈન શાસ્ત્રમાં પાડવામાં આવતા કર્મોના જ્ઞાનાવરણીયાદિ આઠ પ્રકારોમાંના એકનું નામ મોહનીય છે. એના દર્શનમોહનીય અને ચારિત્રમોહનીય એવા બે પ્રકારો છે. તેમાં ચારિત્રમોહનીયના કષાય અને નોકષાય એવા બે વિભાગો છે તે પૈકી આ એક છે.

વિનાશ કરે છે. જેમ સર્પ જીવનનો નાશ કરે છે, તેમ માન પ્રાણીઓના વિનયનો સંહાર કરે છે. જેમ હાથી ચન્દ્ર-કમલોની લતાને જડમૂળથી ઉખેડી નાંખે છે, તેમ માન કીર્તિનો સત્વર ઉચ્છેદ કરે છે. જેમ નીચ (માનવ) ઉપ-કારના સમૂહનો નાશ કરે છે, તેમ માન મનુષ્યોના ત્રિવર્ગને હણે છે.

માયા પરત્વે તેમનો એ મુદ્રાલેખ છે કે—

“ કુશલજનનવન્ધ્યાં સત્યસૂર્યાસ્તસન્ધ્યાં

કુગતિયુવતિમાલાં મોહમાતઙ્ગશાલામ્ ।

શમકમલહિમાનીં દુર્યશોરાજધારીં

વ્યસનશતસહાયાં દૂરતો મુચ્ચ માયામ્ ॥૬૩॥ ”—માલિની (૮,૭)

અર્થાત્ મુખને ઉત્પન્ન કરવામાં, વાંઝણીરૂપ, સત્યરૂપ સૂર્યનો અસ્ત કરાવવામાં સન્ધ્યા સમાન, દુર્ગતિરૂપ દયિતાની (વર)માલા જેવી, મોહરૂપ કુંજરની શાળા (બન્ધન-સ્થાન) તુલ્ય, શાંતિરૂપ સૂર્ય-કમલનો સંહાર કરવામાં ખરડના સમૂહરૂપ, અપકીર્તિની રાજધાની અને સેંકડો વ્યસનોની મદદવાળી માયાને (હે ભવ્ય !) તું દૂરથી ત્યજ દે.

લોભને તો એમના તરફથી એવું પ્રમાણપત્ર (certificate) મળ્યું છે કે—

“ મૂલં મોહવિષદ્રુમસ્ય સુક્રતામ્બોરાશિકુમ્ભોઙ્ગવઃ

ક્રોધાગ્રેરરણિઃ પ્રતાપતરણિપ્રચ્છાદને તોયદઃ ।

ક્રોડાસન્ન કલેવિવેકશશિનઃ સ્વર્માનુરાપન્નરી

સિન્ધુઃ કીર્તિલતાકલાપકલમ્ભો લોભઃ પરાભૂયતામ્ ॥૬૮॥ ”—શાર્દૂલ૦

અર્થાત્ અજ્ઞાનરૂપ વિષ-વૃક્ષના મૂળરૂપ, પુણ્યરૂપ સાગરને (શોષવામાં) અગસ્ત્ય સમાન, ક્રોધરૂપ અગ્નિને (ઉત્પન્ન કરનાર) અરણિ(ના કાષ્ઠ)રૂપ, પ્રતાપરૂપ સૂર્યને ઠાંકી દેવામાં વાદળા જેવા, કલહના ક્રોડા-સ્થાનરૂપ, વિવેકરૂપ ચન્દ્રને (ગળી જવામાં) શહુ જેવા, કષ્ટરૂપ નદીઓના (સંગમ માટે) સમુદ્ર તુલ્ય અને કીર્તિરૂપ વેલના સમુદાયને (ઉખેડી નાંખવામાં) કુંજર જેવા લોભનો પરાલભ કરે.

આ ઉપરથી જોઈ શકાય છે કે કષાયોને પોષવા એ સંસારને પુષ્ટ કરવા ખરાખર છે, જ્યારે એને શોષવા તે સંસાર-સાગરના શોષણરૂપ છે. આ ભાવ ભક્ત-પરિણા નામના પયન્નાની નિમ્ન-લિખિત ગાથામાં ઝળકી ઊઠે છે:—

“ ૧ જં અદ્વિતિત્વં દુઃખં, જં ચ સુહં ઉત્તમં તિલોર્કૈર્ણ ।

તં જાણ કસાયાણં, વુદ્ધિત્વયહેત્તઅં સવ્વં ॥ ૧ ॥ ”—આર્યા

૧ યાયા—

યદ્વતિત્વક્ષણં દુઃખં યચ્ચ સુખમુત્તમં ત્રિલોક્યામ્ ।

તત્તજ્ઞાનીહિ કષાયાણાં વૃદ્ધિ-ક્ષયહેતુકં સર્વમ્ ॥

અર્થાત્ ત્રૈલોક્યમાં જે અત્યંત દુઃખ તેમજ ઉત્તમ સુખ છે તે સર્વ કષાયોની વૃદ્ધિ અને ક્ષયને અનુક્રમે આભારી છે, એમ બાણ.

આ ઉપરથી કષાયોની કલુષતાનું મનન કરી એનાથી દૂર રહેવા મથતા આત્માના ઉદ્દગારો, એવા સંભવે કે—

“વન્ધો ! ક્રોધ ! વિધેહિ કિશ્ચિદપરં સ્વસ્યાધિવાસાસ્પદં

બ્રાતર્માન ! ભવાનપિ પ્રચલતુ ત્વં દેવિ ! માયે ! વ્રજ ।

હંહો લોભ ! સર્વે ! યથાઽભિલષિતં ગચ્છ દ્રુતં વશ્યતાં

નીતઃ શાન્તરસસ્ય સમ્પ્રતિ લસદ્વાચા ગુરુણામહમ્ ॥૮૭ાા”—શાર્દૂલ૦

—શ્રીયજ્ઞાનન્દ કવિકૃત વૈરાગ્યશતક

અર્થાત્ હે આન્ધવ ક્રોધ ! તું તારું નિવાસ-સ્થાન (મારા સિવાય) ખીજું કોઈ બનાવ. હે ભાઈ અભિમાન ! આપ પણ ચાલવા માંડો. હે માયા દેવી ! તું પણ સિધાવ. હે મિત્ર લોભ ! તું પણ તારી ઇચ્છામાં આવે ત્યાં સત્વર બ. (કેમકે) હું અત્યારે ગુરુઓની શાંત રસથી શોભતી વાણીને વશ થયો છું.

હવે આગળ ઉપર બાણવા લાયક અનન્તાનુબન્ધી આદિ ચારે પ્રકારના ક્રોધની સ્થિતિનો વિચાર કરી આ પ્રકરણ પૂર્ણ કરીશું.

અનન્તાનુબન્ધી ઇત્યાદિ ચાર પ્રકારના ક્રોધને પર્વતને વિષે, ભૂમિમાં, રેતીમાં અને જળમાં પાડેલી રેખા સાથે સરખાવવામાં આવ્યા છે. તેમાં સૌથી ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ એવો અનન્તાનુબન્ધી ક્રોધ મરણ પર્યંત રહે છે. આવા ક્રોધ પૂર્વક મરણ પામનાર જીવ નરકમાં ઉત્પન્ન થાય છે. અપ્રત્યાજ્યાન ક્રોધની આઠ માસની સ્થિતિ છે. એવા ક્રોધમાં જે મરણ પામે તે તિર્યગ્-ગતિમાં જન્મે છે. પ્રત્યાજ્યાન ક્રોધની એક દિવસ, પખવાડિયા, મહિના કે ચાતુર્માસ જેટલી સ્થિતિ છે. મરણ-સમયે આ ક્રોધ ઉદયમાં આવ્યો હોય તો તે મનુષ્ય તરીકે જન્મે. સંભવલન ક્રોધી મરીને દેવગતિમાં ઉત્પન્ન થાય છે. એના ક્રોધની સ્થિતિ અતિશય ઓછી છે. જુઓ તત્ત્વાર્થાધિગમસૂત્ર (અ. ૮, સૂ. ૧૦) નું સ્વોપસ્ર ભાષ્ય (પૃ૦ ૧૪૪-૧૪૫).

❀ ❀ ❀ ❀
અનિરુદ્ધા વચઃશ્રેણી, મહાઽનર્થવિધાયિની ।

નિરપેક્ષા ભવત્યેવ, તત્ તસ્યાઃ સંયમં કુરુ ॥ ૧૧ ॥

વાણીનો સંયમ—

શ્લો૦—“ નહિ રોકવામાં આવેલી એવી અપેક્ષા વિનાની વચનની શ્રેણિ મોટા અનર્થને કરનારી થાય છે જ, વાસ્તે તેના ઉપર (હે જીવ!) તું કામ્ય રાખ. ”—૧૧

વાણીની સાપેક્ષતા—

રૂપબ્દી—જૈન દર્શનમાં વારંવાર સૂચવવામાં આવે છે કે વચન સાપેક્ષ હોય અર્થાત્ સ્યાદ્વાદથી લક્ષિત હોય—અનેકાન્તાત્મક હોય તો જ તે ઉપાદેય છે—સત્ય છે—લાભકારી છે, પરંતુ જો તે નિરપેક્ષ હોય, તો તે અસત્ય હોઈ અનર્થકારી છે.

અશ્રેયઃપથિકઃ કાયઃ, તત્તાયોગોલકો મતઃ ।

તસ્માચ્છ્રેયઃપ્રવૃત્તિભાક્, કર્તવ્યસ્તસ્ય સંયમઃ ॥ ૧૨ ॥

દેહનું દમન—

સ્ત્રો. —“ અવિરતિના માર્ગે જનારો દેહ તપેલા લોખંડના ગોળા જેવો મનાય છે (અર્થાત્ જેમ તપેલો લોખંડનો ગોળો જેના અડકવામાં આવે તે દાઝે, તેમ આવો દેહ પણ પ્રાણીઓને ઉપદ્રવકારી છે), તેથી કરીને તેનો કલ્યાણના કાર્યને કરનાર એવો સંયમ કરવો—અર્થાત્ આવા દેહને વશ કરવો. ”—૧૨

‘ અશ્રેયઃ ’ એટલે શું ?—

રૂપબ્દી—‘ અશ્રેયઃ ’નો અર્થ અવિરતિ કરવો તે કેવી રીતે યુક્તિ-સંગત છે એ પ્રશ્નના ઉત્તર તરીકે નિવેદન કરવાનું કે દશવૈકાલિકસૂત્રના શ્રોતા અધ્યયનના ઉપદેશ-અધિકારની નિમ્ન-લિખિત—

“ ૧ સોઞ્ઞા જાણઈ કલ્હાણં, સોઞ્ઞા જાણઈ પાવગં ।

ઉભયં પિ જાણઈ સોઞ્ઞા, જં છેયં તં સમાયરે ॥ ૧૧ ॥ ”

—ગાથાની વૃત્તિમાં શ્રીહરિભદ્રસૂરિ કલ્હાણનો અર્થ કરતાં કહે છે કે—

“ કલ્યો—મોક્ષસ્તમણતિ—પ્રાપયતીતિ કલ્યાણં—દયાસ્વયં સંયમસ્વરૂપં ”

અર્થાત્ જેમ અત્ર કલ્યાણથી સંયમ સમજવાનો છે, તેમ પ્રસ્તુતમાં ‘ શ્રેયઃ ’થી ‘સંયમ’ યાને ‘વિરતિ’ અર્થ કરવો તે વ્યાજબી છે.

તપાવેલા લોખંડના ગોળાની ઉપમા—

આ પદ્યમાં અવિરત જીવને લોખંડના ગોળાની ઉપમા આપવામાં આવી છે તે શાસ્ત્રોક્ત છે, કેમકે શ્રીરત્નશેખરસૂરિકૃત શ્રાદ્ધપ્રતિક્રમણસૂત્રની સ્વોપજ્ઞ વૃત્તિ (પત્રાંક ૧૦૮-૧૦૯)માં નીચે મુજબનું સાક્ષીભૂત પદ્ય નજરે પડે છે:—

૧ છાયા—

શ્રુત્વા જાનાતિ કલ્યાણં શ્રુત્વા જાનાતિ પાપકમ્ ।

ઉભયમપિ જાનાતિ શ્રુત્વા યત્ છેકં તત્ સમાચરેત ॥

“^૧ફારસ્ફુલિંગભાસુર-અયગોલયસન્નિહો ઇમો નિચ્ચં ।

અવિરયપાવો જીવો, દહૃ સમંતા સમતથ જિણ્ ॥”-આર્યા

અર્થાત્ મોટા તણખાના જેવા પ્રકાશિત લોખંડના ગોળા સમાન આ અવિરત અને (એથી કરીને) પાપી જીવ સર્વદા સર્વ ખાબુથી સમસ્ત જીવોને ખાળે છે.

સંધિની આવશ્યકતા—

ક્યારે સંધિ કરવી જોઈએ એ સંબંધમાં કહ્યું છે કે—

“ સંહિતૈકપદે નિત્યા, નિત્યા ધાતૂપસર્ગયોઃ ।

નિત્યા સમાસે વાક્યે તુ, સા વિવક્ષામપેક્ષતે ॥ ”-અતુ૦

અર્થાત્ એક પદને વિષે, ધાતુ અને ઉપસર્ગો પરત્વે તેમજ સમાસમાં સંધિ અવશ્ય કરવી જોઈએ, પરંતુ વાક્યમાં તે કરવી કે નહિ તે વિવક્ષાને અધિન છે.

❀ ❀ ❀ ❀

શાસ્ત્રાભ્યાસસહાયેન, જીવેન ક્રિયતે સુખમ્ ।

તન્નિરોધસ્તતો જીવ !, શાસ્ત્રાભ્યાસે રતો ભવ ॥ ૧૩ ॥

યતસ્તત્રાસ્તિ સચુક્તિઃ, મનોબોધપ્રદાયિકા ।

પ્રથમં દર્શ્યતે સાડત્ર, પશ્ચાદન્યે ગુણા અપિ ॥ ૧૪ ॥-ગુમ્

યોગના નિરોધનું સાધન—

શ્લો૦—“ આ (યોગ)નો નિરોધ (સંયમ) શાસ્ત્રના અભ્યાસની મદદથી

જીવ સહેલાઈથી કરી શકે છે, વાસ્તે હે જીવ ! તું શાસ્ત્રના અભ્યાસમાં લીન થા. કેમકે તેમાં ચિત્તને સમજાવી શકે એવી જ સુંદર યુક્તિ છે તે અહીં પ્રથમ ખતાવાય છે અને પછીથી બીજા ગુણો (અર્થાત્ બીજા વિષયો સંબંધી સચોટ યુક્તિઓ) પણ દર્શાવાશે.”-૧૩—૧૪

❀ ❀ ❀ ❀

જન્મ-મૃત્યુ-જરાજાત-વેદસા દગ્ધધામનિ ।

જ્ઞાનોદધિમિહાશ્રિત્ય, ^૨મુદં યાહિ વરં મનઃ ! ॥ ૧૫ ॥

જ્ઞાનનું શરણુ—

શ્લો૦—“ જન્મ, મરણ અને ઘડપણરૂપ અગ્નિથી ખળેલા આ (સંસાર-રૂપ) સ્થળમાં જ્ઞાનરૂપ સાગર (જેવા શાસ્ત્ર)નો આશ્રય લઈ હે ચિત્ત ! તું ઉત્તમ આનંદ પામ. ”-૧૫

૧ છાયા—

સ્ફારસ્ફુલિઙ્ગભાસુરાયોગોલકસન્નિમોડયં નિત્યમ્ ।

અવિરતપાપી જીવો દહતિ સમન્તાત્ સમસ્તાન્ જીવાન્ ॥

૨ ‘મુદ’ શબ્દ અકારાન્ત પણ છે. આ સંબંધમાં જુઓ સરસ્વતી-લક્ષ્મીભરતું સ્પષ્ટીકરણ (પૃ. ૧).

વ્યતિક્રમ-વિચાર—

રૂપષ્ટી૦—આ પદમાં ‘મૃત્યુ’ પૂર્વે ‘જરા’નો નિર્દેશ ન કરતાં ત્યાર પછી તેમ કરવામાં આવ્યો છે એથી વ્યતિક્રમ હોવાની શંકા ઉદ્ભવે છે, પરંતુ આમ કરવામાં ગ્રન્થકારનો આશય મરણ પછી પણ જન્મ, જરા ઇત્યાદિ છે એ સૂચવવાનો હોય એમ જણાય છે એટલે કે જેમ ખ્રિસ્તિઓ, મુસલમાનો વગેરે આ દેહનો અંત થતાં ફરીથી આ સંસારમાં જન્મનો સદ્ભાવ સ્વીકારતા નથી, તેવી માન્યતાથી જૈનો બુદ્ધ પડે છે.

વિશેષમાં આ શ્લોકમાં જેમ વ્યતિક્રમ છે તેમ તત્ત્વામૃતના નિમ્ન-લિખિત શ્લોકમાં પણ છે:—

“ ૧જરા-મરણ-રોગાણાં, સમ્યક્ત્વ-જ્ઞાનમૈષ્ણૈઃ ।

શમનં કુરુતે યસ્તુ, સ વૈ વૈદ્યોઽમિધીયતે ॥ ૪૪ ॥”-અનુ૦

કિં ચિત્ત ! ચિન્તિતૈર્દ્રવ્યૈ-રસ્થિરૈરસુખાવહૈઃ ? ।

તેભ્યસ્તૃષ્ણાશમસ્તૈ ન, તત્ સન્તોષરસં પિવ ॥ ૧૬ ॥

સંતોષનું શ્રેયન—

શ્લો૦—“ હે મન ! ચિન્તિત કિન્તુ અનિત્ય અને દુઃખદાયી એવા પદાર્થોથી શું ? આનાથી તારી તૃષ્ણા શાંત નહિ થાય, માટે તું સંતોષ-રસનું પાન કર. ”-૧૬

તૃષ્ણાની શાંતિ—

રૂપષ્ટી૦—જે નદીઓનાં જળોથી સાગર અને સમુદ્રના જળથી વડવાનલ તૃપ્ત થાય, અનેક જીવોના પ્રાણ લીધા પછી પણ યમરાજને સંતોષ મળે અથવા અનેક કાળો મળવાથી અગ્નિ શાંત થાય, તેા તૃષ્ણાની તૃપ્તિ સંભવે. ‘તૃષ્ણા’ કહો કે ‘આશા’ કહો તે એક જ છે; એ તો જીવને આમજ્ઞની જેમ વળગી રહે છે. શ્રીશંકરાચાર્યે અર્પટપંજરિકામાં કહ્યું પણ છે કે—

“ અહ્નં ગલિતં પલિતં મુણ્ડં, દશનવિહીનં જાતં તુણ્ડમ ।

વૃદ્ધો યાતિ ગૃહીત્વા દણ્ડં, તદપિ ન મુશ્ચત્યાશા પિણ્ડમ ॥ ૬ ॥”-પાદાકુલક

અર્થાત્ અંગ ગળી ગયું, માથામાં પલિયા આવ્યા અને મુખ દાંત વગરનું થઈ ગયું. (એવી અવસ્થા પામેલો) વૃદ્ધ ઢંડો હાથમાં લઈને જાય છે. તેા પણ હજી આશા તેના પિણ્ડને પીછો છોડતી નથી. આશા પરત્વે મહર્ષિ શ્રીભતૃહરિકૃત વૈરાગ્યશતકનું સાવયવ રૂપકાલંકારથી અલંકૃત નિમ્ન-લિખિત પદ્ય મનનીય છે:—

“ આશા નામ નદી મનોરયજલા તૃષ્ણાતરજ્ઞાકુલા
રાગગ્રાહવતી વિતર્કવિહગા ધૈર્યદ્રુમધ્વંસિની ।

૧ આનો અર્થ એ છે કે ઘડપણુ, મરણુ અને રોગોની જે સમ્યક્ત્વ અને જ્ઞાનરૂપ ઔપધો વડે શાંતિ કરે છે, તે ખરેખર ‘વૈદ્ય’ કહેવાય છે.

મોહાવર્તસુદુસ્તરાડતિગહના પ્રોત્તુક્કચિન્તાતટી

તસ્યા: પારગતા વિશુદ્ધમનસો નન્દન્તિ યોગીશ્વરા: ।૧૦।”-શાર્દૂલ૦

અર્થાત્ (સારાં સારાં ભોજન, મધુર પાન, સુન્દર વસ્ત્ર, અમૂલ્ય અલંકાર, સોળ વર્ષની સુન્દરીનો સમાગમ ઇત્યાદિ સંબંધી) મનોરથો રૂપ જળવાણી, તૃષ્ણાઓ રૂપ મોહાંથી વ્યાપ્ત, રાગ (દ્રેષ, મોહ ઇત્યાદિ) રૂપ મગરોથી યુક્ત, વિતર્ક-રૂપ (કારણુવ ઇત્યાદિ) પક્ષીઓથી યુક્ત, ધીરજ રૂપ ઝાડનો નાશ કરનારી, મોહ (એટલે અજ્ઞાન તેની વૃત્તિ રૂપ દંભ, દર્પ ઇત્યાદિ) રૂપ વમળોને લીધે અત્યંત કષ્ટે તરી શકાય તેવી, અતિશય ઊંડી તથા મોટી ચિન્તા રૂપ કાંઠાવાળી એવી (જે પ્રવાહ રૂપે અવિચ્છિન્ન) આશા ખરેખર નહી છે. તેનો (જ્ઞાન રૂપ નૌકા વડે) પાર પામેલા અને (એથી કરીને તે) નિર્મળ મનવાળા યોગિરાજો (અદ્વિતીય) આનંદ અનુભવે છે. આ ઉપરથી આપણે જોઈ શકીએ છિયે કે જેઓ ઝેરની માંજર જેવી અને જુની મદિરા જેવી આશાને અધીન થયા નથી, કિન્તુ તેને વશ કરી લીધી છે તેઓ સુખી છે. બાકી જે તૃષ્ણાના તરંગોમાં ઊંચા નીચા થાય છે તેઓ દુઃખી છે, દરિદ્રી છે. ઉપર્યુક્ત વૈરાગ્યશતકમાં કહ્યું પણ છે કે—

“ વયમિહ પરિતુષ્ટા વલ્કલૈસ્ત્વં દુકૂલૈ:

સમ ઇહ પરિતોષો નિર્વિશેષો વિશેષ: ।

સ તુ ભવતુ દરિદ્રો યસ્ય તૃષ્ણા વિશાલા

મનસિ ચ પરિતુષ્ટે કોડર્થવાન કો દરિદ્ર: ? ॥ ૬૩ ॥”-માલિની

અર્થાત્ (હે રાજન્ !) અમે અહીં ઝાડની છાલનાં વસ્ત્રોથી સંતુષ્ટ છીએ, જ્યારે તું રેશમી ચીનાઈ વસ્ત્રોથી તૃપ્ત છે. (આથી કરીને આપણા બેના) સંતોષમાં કશો અંતર નથી. જેની ધન મેળવવાની વાંછા વિશાળ હોય તે ભલે દરિદ્ર હો. બાકી મન સંતુષ્ટ થતાં કોણુ ધનાઢય છે કે કોણુ દરિદ્ર છે ?^૧

ચિન્ત ! ભવસ્વરૂપં ત્વં, ચિન્તયસ્વ નિરન્તરમ્ ।

ઇન્દ્રજાલસમં સર્વે, યદા સૌખ્યં સમીહસે ॥ ૧૭ ॥

સંસારને ઇન્દ્રજાળની ઉપમા—

શ્લો. — “ હે મન ! જ્યારે તું સુખની ઇચ્છા રાખે છે, તો પછી (આ) સંસારના સમય સ્વરૂપને તું સદા ઇન્દ્રજાળના જેવું માન. ”—૧૭

૧ સરખાવો ગ્રીન (Green) ની નિમ્ન-લિખિત ઉક્તિ:—

“ A mind content both crown and kingdom is ”

તથા

“ My mind to me a kingdom is;
Such perfect joy therein I find,
As far exceeds all earthly bliss
That world affords or grows by kind;
Though much I want what most men have,
Yet doth my mind forbid me crave.”

ઉપમાનો હેતુ—

સ્પૃષ્ટી૦—અત્ર જે સંસારને ઐન્દ્રજલિક સૂચ્યો છે, તે તેની અનિ-
ત્યતાને ઉદ્દેશીને છે. જૈન મહર્ષિઓ વેદાન્તીઓની જેમ જગતને માયારૂપ કે
ઐશ્વર્યની માફક શૂન્યસ્વરૂપી માનતા નથી. આક્રીતેની ચંચલતા અને નિઃસારતા
દર્શાવવાને તેઓ એને 'ગન્ધર્વ-નગરી, સ્વપ્ન, મૃગતૃષ્ણા (ઝાંઝવા) ઇત્યાદિની
ઉપમા આપે છે.

❀ ❀ ❀ ❀
મિત્ર-દ્વિષાં યદા તુલ્યા, પ્રવૃત્તિસ્તવ માનસ ! ।

અનર્ગલં સુખં તર્હિ, લપ્સ્યસે ત્વં ન સંશયઃ ॥ ૧૮ ॥

સમતાનો પ્રભાવ—

શ્લો૦—હે ચિત્ત ! જ્યારે તારૂં વર્તન દોસ્તદારે અને દુશ્મનોને ઉદ્દેશીને
સમાન થશે (અર્થાત્ તું સમતાને ભજશે) ત્યારે તને અનહદ સુખ મળશે તેમાં
જરા પણ સંશય નથી. ”-૧૮

❀ ❀ ❀ ❀
દેવ-નારકયોસ્તુલ્યં, દુઃખે સુખે મળૌ તૃણે ।

લોષ્ટ-કાશ્વનયોશ્ચિત્ત !, તદા તે પરમં સુખમ્ ॥ ૧૯ ॥

શ્લો૦—(સ્વર્ગમાં ઉત્પન્ન થયેલા) દેવોના સુખમાં અને (નરકમાં ઉત્પન્ન
થયેલા) નારકોના દુઃખમાં તેમજ રત્નમાં અને ધાસમાં તથા માટીના ઢેફામાં અને
સોનામાં તું સમાન (ભાવથી) રહેશે, ત્યારે હે ચિત્ત ! તને ઉત્કૃષ્ટ
સુખ મળશે. ”૩--૧૯

૧ જુઓ દ્વિતીય ગુચ્છકનું ૨૮ મું પદ્ય.

૨ સમતા જેમ પોતાને લાભકારી છે તેમ તે પરને પણ કલ્યાણકારી છે અર્થાત્
સમતાશાળીના સમાગમમાં આવતાં ભતિવૈરવાળાં દૂર પ્રાણીઓ પણ શાંત થઇ જાય છે.
શ્રીશુભચન્દ્રસંસ્કૃત જ્ઞાનાર્ણવ (પ્ર૦ ૨૪, શ્લો૦ ૨૬)માં કહ્યું પણ છે કે—

“સારજ્ઞી સિંહશાવં સ્પૃશતિ સુતધિયા નન્દિની વ્યાઘ્રપોત
માર્જારી હંસબાલં પ્રણયપરવશા કેકિકાન્તા મુજ્જમ્ ।

વૈરાળ્યાજન્મજાતાન્યપિ ગલિતમદા જન્તવોઽન્યે ત્યજન્તિ
શ્ચિત્વા સામ્યૈકરૂઢં પ્રશમિતકલુષં યોગિનં ક્ષોણમોહમ્ ॥”—સ્વધરા

આ પદ્ય સાક્ષીરૂપે સમ્યક્ત્વ-કૌમુદીના પાંચમા પત્રમાં નજરે પડે છે.

૩ આ ભાવને સ્પૃષ્ટ કરનારૂં નિમ્ન-લિખિત પદ્ય વિચારો:—

“અહૌ વા હારે વા કુસુમશયને વા દષદિ વા

મળૌ વા લોષ્ટે વા બલવતિ રિપૌ વા સુહદિ વા ।

તૃણે વા ક્ષેણે વા મમ સમદશો યાન્તુ દિવસાઃ

કવચિત્ પુણ્યારણ્યે શિવ ! શિવ ! શિવેતિ પ્રલપતઃ ॥”-શિખરિણી

સમતાશાળીનું સ્થાન—

૨૫૯૧—મહાભારતના શાંતિપર્વ (અં ૨૩૩)માં સમલાવમાં રહેનારાને સર્વ પુરુષોમાં શિરોમણિ ગણ્યો છે એમ એના વંશસ્થ છંદમાં રચાયેલા નિમ્ન-લિખિત પદ ઉપરથી જોઈ શકાય છે:—

“યમર્થસિદ્ધિઃ પરમા ન હર્ષયેત્, તથૈવ કાલે વ્યસનં ન મોહયેત્ ।

સુખં ચ દુઃખં ચ તથૈવ મધ્યમં, નિષેવતે યઃ સ ધુરન્ધરો નરઃ ॥ ૬ ॥”

❀ ❀ ❀ ❀

દુર્વારં મરણં ચિત્ત !, પ્રત્યાસન્નં દિને દિને ।

ચિન્તનીયં ત્વયા શેષ-વિકલ્પજાલકૈઃ કિમુ ? ॥ ૨૦ ॥

મરણનું ચિન્તન—

શ્લો०—“જને દુઃખે કરીને (પણ) શેકી (ન) શકાય એવા અને દિવસે દિવસે પાસે આવતા જતા મરણની (જ હે ચિત્ત !) તારે ચિન્તા કરવી જોઈએ; એ સિવાયના બીજા તર્ક—વિતર્કોની જાણો(નો વિચાર કરવા)થી શું ?”—૨૦

મરણનું વિસ્મરણ—

૨૫૯૨—આ પદમાં અન્ય કોઈ વસ્તુની ચિન્તા કરવાનું માંડી વાળી કૃત્ત મરણની જ ચિન્તા કરવાનો જે ઉપદેશ આપવામાં આવ્યો છે તે યથાર્થ છે, કેમકે આ સંસારના વિલાસોમાં ઓતપ્રોત બનેલો પ્રાણી શેષસદ્દેહીની માફક હવઈ કિલ્લા ઘણવામાં ને ચણવામાં પ્રતિક્ષણ તેની સમીપ આવતા મૃત્યુને ભૂલી જાય છે. કહ્યું પણ છે કે—

“કરિષ્યામિ કરિષ્યામિ, કરિષ્યામીતિ ચિન્તયા ।

મરિષ્યામિ મરિષ્યામિ, મરિષ્યામીતિ વિસ્મૃતમ્ ॥”-અનુ०

❀ ❀ ❀ ❀

જન્મ-રોગ-જરા-શોક-મૃત્યાદિનિવહો મનઃ ! ।

યત્ર પ્રવર્તેતે તત્ર, વૈરાગ્યં વહસે ન કિમ્ ? ॥ ૨૧ ॥

સંસારને વિષે અનાસક્તિ--

શ્લો०—“હે મન ! જન્મ, રોગ, ધડપણ, શોક, મરણ ઇત્યાદિનો સમૂહ જ્યાં પ્રવર્તે છે, તે (સંસાર)ને વિષે તું વૈરાગ્ય કેમ ધારણ કરતો નથી ?”—૨૧

❀ ❀ ❀ ❀

ગતાગતં સદા જીવં, કુર્વન્તં સ્વશરીરકે ।

શ્વાસચ્છલેન રે ચિત્ત !, તં ત્વં જાનાસિ કિં નહિ ? ॥૨૨॥

संसारि ज्वनी अनित्यता--

श्लो०—“ सर्वदा पोताना देहमां उरध्वास अने निःश्वासना पडानाथी गमन अने आगमन करता ते (अर्थात् संसारि) ज्वने शुं तुं ज्ञातुतो नथी ? ”—२२

एतत् कृतमिदं कुर्वे, करिष्यामीदकं ध्रुवम् ।

ध्यायतो व्याकुलस्येति, वासरा यान्ति निष्फलाः ॥२३॥

अशुभ विकल्प-जण—

श्लो०—“ आ में कर्तुं, आ हुं कर्त्तुं छुं अने आ हुं नकी करीश जेम यिन्तन करता व्याकुण (ज्व)ना दिवसो निष्प्रण जय छे.”—२३

विवाहिता सुता नास्ति, पाठितो बालको न च ।

प्रव्रजेयं कथं हंहो, व्यवस्थामन्तरेण हा ॥ २४ ॥

प्रप्रण्या-प्रसंगे मुंजवणु—

श्लो०—“ (हुं तो) में पुत्रीने परणावी नथी, पाणकने लण्णाये नथी (तेमज कुटुंबतुं पोषणु थाय अटलुं क्माये नथी) तो हाय (आवी) व्यवस्था (कर्था) विना हुं डेवी रीते दीक्षा लडं ? ”—२४

प्रभूक्ते सुन्दरे मार्गे, विचारोऽयं प्रवर्तते ।

कदर्थितः कृतान्तेन, वक्तुमेवं न पार्यते ॥ २५ ॥

१ सरभावे श्रीअभितगतिकृत मुलापितरत्नसन्देशुं निम्न-लिखित पद्यः—

“ कार्यं यावदिदं करोमि विधिवत् तावत् करिष्यामद-

स्तत् कृत्वा पुनरेतदद्य कृतवानेतत् पराकारितम् ।

इत्यात्मीयकुटुम्बपोषणपरः प्राणी क्रियाव्याकुलो

मृत्योरेति करग्रहं हतमतिः सन्त्यक्तधर्मक्रियः ॥ ३०८ ॥—शाई६०

अर्थात् आ कार्यं हुं विधिसर कर्त्तुं छुं. जे थछ रहेशे अटले आ करीश. ते थछ रहतां वणी आणे आ कर्त्तुं, आ अन्य पासे कराव्युं. आ प्रभाणे पोताना कुटुंबतुं पोषणु करवामां तत्पर, कार्योथी व्याकुण तथा वणी जेनी सुद्धि लण्णाछ गछ छे तेमज जेणे धर्म-क्रिया छोडी दीधी छे जेवे ज्व भरलुना हाथमां पडाय छे.

શુભ કાર્યમાં વિઘ્ન—

શ્લો०—“ આ વિચાર પ્રભુએ કથેલા સુંદર માર્ગમાં પ્રવર્તે છે, (પરંતુ) કાળ વડે કદર્થના પામતી વેળા એ પ્રમાણે યોલવાનું શક્ય નથી.”—૨૫

❀ ❀ ❀ ❀

રે ચિત્ત ! વિવિધાં ચિન્તાં, મુહુર્મુહુઃ કરિષ્યસિ ।

ભવાર્ણવં તદા ઘોરં, કદાપિ ન તરિષ્યસિ ॥ ૨૬ ॥

ચિન્તાથી બન્ધન—

શ્લો०—“ હે મન ! જો તું (અનુપયોગી એવી) વિવિધ ચિન્તા વારંવાર કરીશ, તો ઘોર સંસાર-સમુદ્ર કદાપિ તરી શકીશ નહિ.”—૨૬

❀ ❀ ❀ ❀

દીનો ધની ધની રાજા, રાજા દેવઃ સુરસ્તથા ।

સુરેશઃ સિદ્ધિપુર્વાસી, ભવેયમિતિ વાઙ્છતિ ॥ ૨૭ ॥

ઇચ્છાની અભર્યાદા—

શ્લો०—“ ગરીબ હું તવંગર થાઉં, ધનિક રાજા થાઉં, નૃપતિ દેવ થાઉં, દેવ ઇન્દ્ર થાઉં અને ઇન્દ્ર (તપ જપ કર્યા વિના વગર મહેનતે) સિદ્ધિ-પુરીનો રહેવાસી થાઉં એમ જીવ ઇચ્છે છે.”—૨૭

❀ ❀ ❀ ❀

પ્રવિશચ્છલ્યવચ્ચિત્ત !, પ્રકૃત્યૈવ વ્યથાકરાઃ ।

કામક્રોધાદયો નિત્યં, સર્વેઽપ્યાન્તરિકારયઃ ॥ ૨૮ ॥

કામાદિથી કષ્ટ—

શ્લો०—“ હે મન ! કામ, ક્રોધ, ઇત્યાદિ સર્વે આંતરિક શત્રુઓ સ્વ-ભાવથી જ પ્રવેશ કરતા શત્યની પેઠે સર્વદા દુઃખદાયી છે.”—૨૮

❀ ❀ ❀ ❀

તાનુપેક્ષ્ય મહામૂઢ !, બાહ્યશત્રુષુ ધાવસિ ।

યદ્ભાવે યદભાવો ન, ધિગ્ ધિગ્ મોહવિચેષ્ટિતમ્ ॥ ૨૯ ॥

૧ ‘ઇત્યાદિ’થી લોભ, મોહ, મદ અને મત્સર સમજવા, કેમકે અનેક સ્થળે આ છના વર્ગનો વિજ્ય સૂચવાયો છે. જુઓ કવિરાજ શ્રીભારવિકૃત કિરાતાર્જુનીય (સ૦ ૧)નો નિમ્ન-લિખિત નવમો શ્લોકઃ—

“ કૃતારિષઙ્ગવર્ગજયેન માનવી-મગમ્યરૂપાં પદર્થી પ્રપિત્સુના ।

વિભજ્ય નકંદિષમસ્તતન્દ્રિણા, ચિતન્યતે તેન નયેન પૌરુષમ્ ॥”—વંશસ્થ

મોહથી વિડંબના--

શ્લો०--“ તે (પડરિ)ની ઉપેક્ષા કરીને હે મહામૂખ ! જ (પડરિ)ની હૈયાતીમાં જોનો અભાવ થાય તેમ નથી એવા બાહ્ય દુશ્મનો પ્રતિ તું દોડે છે, વાસ્તે (તારી આવી) મોહગર્ભિત ચેષ્ટાને ધિક્કાર હો, ધિક્કાર હો.”--૨૯

મિત્રતાં કુરુ બાહ્યેષ્વા--ન્તરિકેષુ ચ શત્રુતામ્ ।

સાધયસિ તદા કાર્ય--મન્યથા રિપુરાત્મનઃ ॥ ૩૦ ॥

કાર્યની સિદ્ધિ--

શ્લો०--“ જો તું બાહ્ય (શત્રુઓ) સાથે દોસ્તી કરશે અને (ક્રોધાદિ) આંતરિક (દુશ્મનો) સાથે દુશ્મનાવટ રાખશે તો તું તારૂં કાર્ય સાધી શકશે; નહિ તો તું તારી જાતનો શત્રુ છે.”--૩૦

મધુરાઃ કટુકા યે સ્યુ--રાદૌ ચાન્તે મનસ્ત્વયા ।

ત્યાજ્યાઃ સ્વયં હિ ગન્તારો, વિષયા દુઃખદાયિનઃ ॥ ૩૧ ॥

વિષયોનો પહેલેથી ત્યાગ--

શ્લો०--“ હે ચિત્ત ! પ્રારંભમાં મધુર પરંતુ પરિણામે કડવા એવા તે વિષયોને તારે તજ દેવા જોઈએ, કેમકે તે પોતે જ જતા રહેનારા છે (અને એથી કરીને) દુઃખદાયી છે.”--૩૧

૧ આ સંબંધમાં વિચારો--તત્ત્વામૃતનું નિમ્ન-લિખિત પદઃ--

“ રોષે રોષં પરં કૃત્વા, માને માનં વિધાય ચ ।

સક્લે સક્લં પરિત્યજ્ય, સ્વાત્માધીનં સુખં કુરુ ॥ ૧૯૩ ॥”--અનુ૦

અર્થાત્ (હે ચેતન !) ક્રોધના ઉપર (જ) અત્યંત ગુરૂં થઈને, ગર્વ સાથે (જ) અભિ-માન રાખીને અને સંગની (જ) સોખતનો ત્યાગ કરીને તું તારા આત્માને અધીન એવું (મોક્ષવું) સુખ (પ્રાપ્ત) કર.

અત્ર સ્વાધીન સુખની વાત કરી તેનું કારણ દેખીતું છે કે, પરાધીન સુખ તેવળી સુખ કહેવાય જ કેમ ? આ ભાવ તત્ત્વામૃતના નિમ્ન-લિખિત પદમાં શોભી રહ્યો છે:-

“ આત્માધીનં તુ યત્ સૌખ્યં, તત્ સૌખ્યં વર્ણિતં બુધૈઃ ।

પરાધીનં તુ યત્ સૌખ્યં, દુઃખમેવ ન તત્ સુખમ્ ॥ ૩૦૫ ॥”--અનુ૦

અર્થાત્ જો સુખ આત્માને અધીન છે તેને (જ) પશ્ચિંતોએ સુખ કહ્યું છે. (બાકી) જો પરાધીન સુખ છે, તે સુખ નહિ પણ દુઃખ જ છે.

વિષયનો વ્યુત્પત્તિ-અર્થ—

રૂપદ્વી૦—શ્રીદેવગુપ્તસૂરિકૃત નવતત્ત્વપ્રકરણનું વિવરણ કરતાં ત્રીજા પત્રમાં ઉપાધ્યાય શ્રીચરોદેવે વિષયની વ્યુત્પત્તિ નીચે મુજબ સૂચવી છે:—

“ વિષયન્તે-વૃદ્ધ્યન્તે કર્મપાશેન ઈમિઃ પ્રાણિન ઇતિ ‘ વિષયાઃ ’ ”

અર્થાત્ જેનાથી કર્મરૂપ પાશથી જીવો બંધાય છે તે ‘વિષય’ છે.

પદ-ધ્વનિ—

રૂપદ્વી૦—આ પદ દ્વારા અન્થકારે જે વાતનું સૂચન કર્યું છે, તે રાજર્ષિ શ્રીભટ્ટૃહરિકૃત વૈરાગ્યશતકના નિમ્ન-લિખિત—

“ અવશ્યં યાતારશ્ચિરતરમુષિત્વાડપિ વિષયા

વિયોગે કો ભેદસ્ત્યજતિ ન જનો યત્ સ્વયમમૂનઃ ।

વ્રજન્તઃ સ્વાતન્ત્યાદતુલપરિતાપાય મનસઃ

સ્વયં ત્યક્તા હૈતે શમસુખમનન્તં વિદધતિ ॥ ૧૨ ॥”—શિખરિણી

—પદમાં અળકી જાડે છે.

કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે વિષયો લાંબા વખત સુધી રહીને પણ અવશ્ય જતા રહેનારા છે; તે વખતે તેઓ જીવોની સાથેના દીર્ઘ કાળના પરિચયને ધ્યાનમાં લેવાના નથી. એથી કરીને જીવ તેમને ત્યજી દે તેથી થતો વિયોગ કે તેઓ જીવને છોડી દે તેથી થતો વિયોગ એ બેમાં શું ફરક છે ? આથી કરીને વિષયો સ્વતંત્રપણે જીવને છોડી જાય અને તેમ થતાં તેના મનને અસાધારણ પરિતાપ થાય તે કરતાં જીવ પોતેજ આને પહેલેથી ત્યજી દે—એની સાથે પરિચય ન કરે અને પોતાની રાજીખુશીથી આવતા વેંતજ તેમને વિદાય કરે—તેમના પાશમાં ન સંપડાય તો તેથી તેને આ વિષયો દ્વારા અનન્ત શાંતિ—સુખ—પરમ આનંદ મળે.

આ વિષયના સંબંધમાં કિરાતાભૃત્નીયના ૧૧ મા સર્ગના નિમ્ન-લિખિત પદોમાં કહ્યું પણ છે કે—

“ શરદમ્બુધરચ્છાયા, ગત્વર્યો યૌવનશ્રિયઃ ।

આપાતરમ્યા વિષયાઃ, પર્યન્તપરિતાપિનઃ ॥ ૧૨ ॥—અનુ૦

અન્તકઃ પર્યવસ્થાતા, જન્મિનઃ સન્તતાપદઃ ।

ઇતિ ત્યાજ્યે ભવે મઠ્યો, મુક્તાવુત્તિષ્ટતે જનઃ ॥ ૧૩ ॥”—અનુ૦

અર્થાત્ શરદ્ (ઋતુ)નાં વાહણાંની છાયાની જેમ જીવોનીની લક્ષ્મીઓ જતી રહેનાર છે. વિષયો પ્રારંભે મનોહર પરંતુ પ્રાન્તે સંતાપકારક છે. નિરંતર આપત્તિ-

વાળા પ્રાણી પાસે યમ આવનાર છે. એથી કરીને ત્યજવા લાયક સંસારમાં
લવ્ય મનુષ્ય મુક્તિને માટે તૈયાર થાય છે.

❀ ❀ ❀ ❀
મુખમિષ્ટેષુ ચેદેષુ, પ્રથમં ન વિમુહ્યસિ ।

સન્તાપં લપ્સ્યસે ચેત-સ્તદા ત્વં ન કદાચન ॥ ૩૨ ॥

પ્રસ્તુતની પુષ્ટિ—

શ્લો०—“ શરૂઆતમાં મીઠા એવા આ (વિષયો)માં જો તું પ્રથમ
મુઘ્ય થતો ન હોય, તો (પાછળથી) તને કદાપિ સંતાપ ન થાય.”—૩૨

❀ ❀ ❀ ❀
આપાતં પ્રેક્ષસે તદ્વદ્, વિપાકં પ્રેક્ષસે યદા ।

વિષયાણાં તદા ચેતઃ !, ન સ્યાદ્ વિડમ્બના તવ ॥ ૩૩ ॥

વિષયોથી વિડંબના—

શ્લો०—“ હે મન ! જમ તું વિષયોના પ્રારંભને જુએ છે તેમ જો તું
તેના વિપાકને (પણ) જોતો હોય, તો તને તેની વિડંબના થાય નહિ.”—૩૩

❀ ❀ ❀ ❀
एतत्पापात्मकेष्वेव, दुःखदेषु रतिस्तव ।

શ્રવ્ત્રે ગતાગતિં કુર્યા, ન પ્રયાસિ કદા શિવે ॥ ૩૪ ॥

વિષયાસક્તની ગતિ—

શ્લો०—“ જો પાપસ્વરૂપી અને દુઃખદાયક એવા (આ વિષયો)ને વિષે જ
જો તારી પ્રીતિ હોય તો તું નરકમાં જવ આવ કર, કિન્તુ મોક્ષે તો તું કદી
જનાર નથી. ”—૩૪

❀ ❀ ❀ ❀
विषयान् विषमान् ध्यात्वा, सन्तापं प्राप्स्यसि बहुम् ।

તતસ્તાદૃક્ કુરુ ધ્યાનં, નિર્વૃત્તિઃ પરમા યતઃ ॥ ૩૫ ॥

શુભ ધ્યાનની ભલામણ—

શ્લો०—“ વિષમ વિષયોનું ધ્યાન ધરીને તું બહુ સંતાપ પામશે, વાસ્તે
તું એવી જાતનું ધ્યાન ધર કે જેથી તને ઉત્કૃષ્ટ શાંતિ થાય.”—૩૫

❀ ❀ ❀ ❀
૧ સ્પર્શનેન્દ્રિયના વિષયોને વશ થયેલો પ્રાણી કેવી કદર્યતા પામે છે તેની થોડી ઘણી
માહિતી શ્રીચતુર્વિંશતિજિનાનન્દસ્તુતિના સ્પર્શકરણ (૫૦ ૧૪૮-૧૫૦)માંથી મળી શકશે.

શીર્ષે શરેણ કામસ્ય, મનઃકુમ્ભ ! ત્વયિ કથમ્ ।

આત્મનૈર્મલ્યદં સ્થેયાઃ, સર્વજ્ઞવચનામૃતમ્ ? ॥ ૩૬ ॥

કામીને શાસ્ત્રોપદેશથી શું ?—

શ્લો.૦—“ હે ચિત્તરૂપ કળશ ! મદનરૂપ આણુથી ભક્ષ્ય થયેલા એવા તારે વિષે કેવી રીતે આત્માને પાવન કરનારું સર્વજ્ઞના વચનરૂપ અમૃત રહી શકશે ? ”—૩૬

મથિતોડનેકશો દુઃસ્વૈ, રે રે હૃદયસાગર ! ।

તથાપિ નિર્ગતં નૈવ, રત્નં સુધામયં કથમ્ ? ॥ ૩૭ ॥

હૃદયનું વલોણું—

શ્લો.૦—“ હે હૃદયરૂપ સમુદ્ર ! દુઃખોથી અનેક રીતે તારું મથન થયું, તોપણ કેમ (વિવેકરૂપ) અમૃત-રત્ન તેમાંથી બહાર ન જ નીકળ્યું ? ”—૩૭

સમુદ્ર-મથન—

૨૫૫ટી૦—પુરાણોમાં સૂચવવામાં આવ્યું છે તેમ ‘ક્ષીર’-સમુદ્રનું ‘મન્દરા’-ચળરૂપ મન્થન-દણ્ડ અને વાસુકી નાગરૂપ રજ્જુ વડે દેવ અને દાનવોએ મન્થન કર્યું ત્યારે તેમાંથી (૧) લક્ષ્મી, (૨) કૌસ્તુભ, (૩) પારિજાતક, (૪) સુર, (૫) ધન્વંતરિ, (૬) ચંદ્રમા, (૭) કામધેનુ, (૮) ઐરાવત, (૯) રંભા, (૧૦) અશ્વ, (૧૧) ઝેર, (૧૨) મદિરા, (૧૩) શંખ અને (૧૪) અમૃત એમ ૧૪ રત્ન નીકળ્યાં હતાં.^૧

ઉત્તર પદ્યમાં ગ્રન્થકાર એમ પ્રબોધે છે કે હૃદયરૂપ સાગરનું અનેક રીતે આજીવે મન્થન કર્યું તેને તો વિષરૂપ જ રત્ન મળ્યું, કિન્તુ વિવેકાત્મક અમૃત-રત્ન તો ન જ પ્રાપ્ત થયું.

વિષં યન્નિર્ગતં ત્વત્તઃ, તત્ તુ વ્યાપ્તં જગત્ત્રયૈ ।

યેનાકુલં જગત્ સર્વં, પ્રત્યક્ષેણ વિલોક્યતે ॥ ૩૮ ॥

૧ સરખાવો—

“ લક્ષ્મીઃ કૌસ્તુભપારિજાતકસુરા ધન્વન્તરિશ્ચન્દ્રમા

ગાવઃ કામદુષાઃ સુરેશ્વરગજો રમ્ભાદિદેવાઙ્ગનાઃ ।

અશ્વઃ સપ્તમુખો વિષં હરિધનુઃ શઙ્ખોડમૃતં ચામ્બુધે

રત્નાનીહ ચતુર્દશ પ્રતિદિનં કુર્વન્તુ વો મઙ્ગલમ્ ॥ ”

विश्वभां विषनो प्रयार—

श्लो०—“ (अने अद्वैते उद्वटुं) ताराभांथी जे अरे नीकण्युं, ते (स्वर्ग, मर्त्य अने पातागड़प अथवा अधो-लोक, तिर्यग्-लोक अने ऊर्ध्व-लोकइप) त्रिभुवनभां पसरी गयुं, जेथी करीने समस्त जगत् प्रत्यक्ष आकुण (व्याकुण) देणाय छे. ”—३८

संयोगे क्षणिकं सौख्यं, वियोगेऽनन्तवेदनाः ।

विषया हा ! ददत्येव, तस्मात् त्याज्या विवेकतः ॥ ३९ ॥

विषयो नो परित्याग—

श्लो०—“ अरे रे विषयो (तेनो) संयोग थतां क्षणिक सुख अने वियोग थतां अपार दुःखो आपे छे, तेथी करीने विवेक पूर्वक तेनो त्याग करवो जेधये. ”—३९

दानेन तपसा किं वा ? बाह्यकष्टेन किं तव ? ।

पठितेनापि किं भूया—दात्मपथ्यं न चेतसि ? ॥ ४० ॥

आत्म-हित विना अधार्—

श्लो०—“ जे आत्मानुं पथ्य (हित) तारा यित्तभां नथी, तो पछी तारां दान, तपश्चर्या, बाह्य कष्ट अने लक्ष्तर पणु शा कामनां ? ” ४०

भोगाद् विरम चेतस्त्वं, वैराग्ये तु रमस्व भोः ! ।

एतत् पथ्यं धृतं चेत् स्यात्, क्रियाकष्टैरलं तव ॥ ४१ ॥

आत्मानुं पथ्य—

श्लो०—“ हे (यित्त) ! तुं भोग (भोगववा) थी अटक अने (अने अद्वैते) वैराग्यभां रमणु कर. जे आ पथ्यने तें धारणु कर्युं छे, तो तारे क्रिया-कष्टाथी सर्थुं. ”—४१

बहुच्छिद्रं गृहं कृत्वा, चारुचन्दनकाष्ठकैः ।

फणिनिवासिते स्थाने, पुष्पशय्यां विधाय च ॥ ४२ ॥

निद्रामिच्छति यद्भूत् क-स्तद्वद् विषयरागतः ।

मुक्त्वा विरक्तभावं हा, मूढः सौख्यं समीहते ॥४३॥—युग्मम्

विषयातुरनी सुषनी अलिखापा—

श्लो०—“ सर्पोना निवास-स्थणमां मनोहर यंदननां लाकडांथी वणां छिट्रोवाणुं धर अनावीने (मासती) पुष्पनी पथारी पाथरीने (सुभेथी त्यां) निद्रा देवा न्म डोष ध्ये, तेम विषय तरङ्गनी प्रीतिने लधने वैराग्यने भूङ्गीने अरे रे तुं भूर्ध (मानवी) सुषनी अलिखापा राभे छे.”—४२-४३

❀ ❀ ❀ ❀

ऐश्वर्यमीहसे चेत् त्वं, सर्वदैव सुखप्रदम् ।

धारय त्वं तदा स्वस्मिन्, ज्ञानरत्नं सुखाकरम् ॥ ४४ ॥

सुषनी प्राप्तिनो मार्ग—

श्लो०—“ जे तुं सर्वदा सुषकारी अवी प्रसुताने ध्ये छे न, तो तुं सुषनी भाणुइप ज्ञान-रत्नने तारे विषे धारणु कर.”—४४

❀ ❀ ❀ ❀

द्रव्यादीनां ग्रहं त्यक्त्वा, त्वं संवेगमनुसर ।

आमूलचूलतो येन, त्रट्यति भवसन्ततिः ॥ ४५ ॥

संवेगनो आश्रय—

श्लो०—“ धन वगेरे (अस्थिर पदार्थो)नो भभत्व छोडीने तुं ^१संवेगने अनुसरणे नथी करीने तारी लवोनी श्रेणि भूणथी ते अंत सुधीनी तूटी नशे. ”—४५

❀ ❀ ❀ ❀

सखेदैर्विभवैः किं ते, कामितैर्विफलैर्भवेत् ।

सन्तोषमाशये धेहि, याहि च परमं सुखम् ॥ ४६ ॥

१ संवेग अटवे विषय प्रति उदासीनता, आनी विशेष माहिली माटे लुब्धो आडभो 'पंचलिंगी' शुभ्रक.

સંપત્તિની અનિચ્છા—

શ્લો.૦—“ખેદકારી અને (વળી) નિષ્ફળ એવા ધચ્છિત વૈભવોથી સર્થું. તારા મનમાં તું સંતોષ ધારણુ કર અને (એમ કરીને) તું ઉત્તમ સુખ પામ.”—૪૬

અર્જને यस્ય ક્લેશોઽસ્તિ, અર્જિતસ્યાપિ રક્ષણે ।

મોહો નાશે ચ સન્તાપઃ, સ્વં પ્રકૃત્યૈવ દુઃખદમ્ ॥૪૭॥

સંપત્તિથી વિપત્તિ—

શ્લો.૦—“જને મેળવવામાં કષ્ટ છે અને કમાયા પછી જેતું રક્ષણુ કરવામાં પણ મોહ છે અને જેનો નાશ થતાં સંતાપ થાય છે તે ધન સ્વભાવથી જ દુઃખદાયક છે.”—૪૭

કુગતિવત્સદે તસ્મિન્, રાજા-ઽગ્નિ-ચૌરગ્રાહ્યકે ।

તત્ત્વચિન્તનતશ્ચિત્ત !, ત્વજ તસ્ય પરિગ્રહમ્ ॥ ૪૮ ॥

ધનના પરિગ્રહનો ત્યાગ—

શ્લો.૦—“કુગતિના માર્ગે લકઠ જનારા અને રાજા, આગ અને ચૌરથી ગ્રહણુ કરાતા એવા તે (દ્રવ્ય)ને વિષે તાત્ત્વિક ચિન્તન કરી હે ચિત્ત ! તું એના પરિગ્રહને છોડી દે.”—૪૮

પરિગ્રહથી પરિતાપ—

રૂપબદ્ધી—વાસ્તવિક રીતે વિચાર અર્થ કરતાં અનર્થનું મૂળ છે. આ સંબંધમાં શ્રીસૂત્રકૃતાંગની ટીકામાં શ્રીશીલાંકાચાર્ય ૧૩ મા પત્રમાં સાક્ષીરૂપે જે પદો આપે છે, તેનો નિર્દેશ કરવો અનુચિત નહિ ગણાય:—

“મમાહમિતિ ચૈષ યાવદભિમાનદાહજ્વરઃ

કૃતાન્તમુખમેવ તાવદિતિ ન પ્રશાન્ત્યુન્નયઃ ।

યજ્ઞઃસુખપિપાસિતૈરયમસાવનર્થોત્તરઃ

પરૈરપસદઃ કુતોઽપિ કથમપ્યપાકૃષ્યતે ॥૧॥—૫૪૧

દ્વેષસ્યાયતનં ધૃતેરપચયઃ ક્ષાન્તેઃ પ્રતીપો વિધિ-

વ્યાંક્ષેપસ્ય સુહૃન્મદસ્ય ભવનં ધ્યાનસ્ય કષ્ટો રિપુઃ ।

દુઃખસ્ય પ્રભવઃ સુખસ્ય નિઘનં પાપસ્ય વાસો નિજઃ

પ્રાણસ્યાપિ પરિગ્રહો ગ્રહ ઇવ ક્લેશાય નાશાય ચ ॥૨॥”-શાર્દૂલ૦

૧ સરખાવો—

“અર્થાનામર્જને દુઃખ-મર્જિતાનાં ચ રક્ષણે ।

અર્જિતાનાં વ્યયે દુઃખં, ધિગર્થં દુઃખભાજનમ્ ॥”

અસ્થિસ્થૂળાધૃતે કાયે, સ્નાયુબન્ધનિબન્ધને ।

ત્વચા-માંસ-વસાચ્છન્ને, ઇન્દ્રિયારક્ષગોપ્તૃકે ॥ ૧ ॥

સ્વકર્મનિગડાબદ્ધો, જીવો ગુપ્તિગૃહોપમે ।

વસતિ તત્ર ચિત્ત ! ત્વં, મોહં મા મા વૃથા કૃથાઃ ॥૨॥-યુગ્મમ

કારાગૃહ સમાન દેહને વિષે મોહ--

શ્લો०--“ હાડકાં રૂપ થાંભલાથી ટેકવાયેલા, સ્નાયુરૂપ બન્ધ વડે બંધાયેલા, ચામડી, માંસ અને ચરબીથી ઢંકાયેલા, ઇન્દ્રિયો રૂપ કોટવાલથી રક્ષણ કરાયેલા અને ક્ષેપ્તાનાની ઉપમાવાળા એવા જ (દેહ)માં પોતાનાં કર્મરૂપ બેડીથી બંધાયેલો જીવ વસે છે, તેમાં હે ચિત્ત! તું ક્ષેપ્ત મોહ ન કર, ન કર.”૧-૨

કોશિકારક્રમેઃ પદ્ય, દુઃખં વેષ્ટયતઃ સતઃ ।

દુઃખં ભાવિ તવાપ્યેવં, મમત્વસહિતસ્ય હા ॥ ૩ ॥

મમત્વથી મુસીબત--

શ્લો०--“ પોતાની જાતને વીંટલા કોશેટાના કીડાનું દુઃખ તું જો. મમતાથી યુક્ત એવા તને પણ એવું દુઃખ હાય યશે. ”--૩

કોશેટાનો કીડો--

રૂપથી--રેશમનો કીડો એ કંસારી જેવું પ્રાણી છે. શેતુરનાં પાંદડાં ઉપર મૂકાયેલાં રાઈના દાણા જેવડાં પીળા રંગનાં ચારસે ઈંડાં ગરમીથી સેવાય છે એટલે તેમાંથી કાળાશ પડતી ઇયળ જન્મે છે. જન્મતાં તે શેતુરનાં પાંદડાં ખાવા મંડી પડે છે અને પુષ્ટ થાય ત્યાં સુધી તે ખાયા કરે છે. કેટલાક મુલકેામાં રેશમના કીડાને ઉછેરવા માટે ખાસ જગ્યા હોય છે. ત્યાં તેને પાળનારા કપડા ઉપર ઈંડાં રાખે છે. તેમાંથી ઇયળ જન્મતાં તેને શેતુરનાં પાંદડાં ખાવા આપે છે. તે છ સાત અડવાડિયાં જીવે છે તેટલામાં તે ચાર પાંચ વખત પોતાની ખાલ ઉતારે છે. તે પૂરેપૂરી મોટી થયા વિના કાંતવા માંડતી નથી. તેના મોં

નીચે બે છિદ્રો હોય છે. તેમાંથી ચીકણો પદાર્થ ઝરે છે. તે હવામાં સખત થયા પછી તેનો ખારીક તાર થાય છે. આ તારનો કેશિટો બનાવી ધ્યંજ તેમાં ભરાઈ બેસે છે. ત્યાં બેઠાં બેઠાં પણ તારથી તે પોતાનું શરીર વીટી લે છે. આવી રીતની ખાસી સુંવાળી પથારીમાં તે ત્રણેક અઠવાડિયાં સુધી નિરાંતે બેઠે છે. આ દરમ્યાન તેનું રૂપાન્તર થાય છે. તે બળે છે ત્યારે તે પતંગીઆ કે કંસારીરૂપે બહાર નીકળે છે. આ વખતે તેને પાંખો અને તેના ઉપર સુંદર રીતે શોભતાં પીછાં હોય છે. સાધારણ પતંગીઆ કરતાં તેની પાંખ નાની અને શરીર બેઠા-ઘાટનું તથા ભરાઉ હોય છે. કેદખાનામાંથી તે છુટી થઈ તેથી બળે તેનો આનંદ માતો ન હોય તેમ કૂદતી આમથી તેમ તે બેઠે છે.

નિઃસારેઽત્રૈવ સંસારે, સારં સારજ્જ્વલોચના ।

एवं भ्रमितचेतास्त्वं, कुतस्ते निर्वृतिर्भवेत् ? ॥ ૪ ॥

પ્રાન્ત ચિત્ત—

શ્લો०— “ (હે જીવ !) અસાર એવા આ સંસારમાં મૃગનયના જ સાર છે એમ જનું ચિત્ત ભમી ગયું છે તેવો તું છે. એટલે તને નિર્વૃત્તિ (નિરાંત) ક્યાંથી મળે ? ”—૪

स्त्रीमुखं पङ्कजेनात्र, पामरेणोपमीयते ।

स तत्र भ्रमरीभूय, मृत्वा साक्षात् करोति तत् ॥ ૫ ॥

ઉપમાનો સાક્ષાત્કાર—

શ્લો०—“ આ દુનિયામાં વનિતાના વદનને પામર કમળની ઉપમા આપે છે એટલું જ નહિ, પણ તે તેમાં ભમરારૂપ બની મરીને તે ઉપમાનો સાક્ષાત્કાર કરે છે.”—૫

૧ જે તારથી તે કેશિટો બનાવે છે તેને ‘ રેશમ ’ કહેવામાં આવે છે અને આ તાર પોતાની આસપાસ વીટાળીને જે ઘર તે બનાવે છે તેને ‘ કેશિટો ’ કહેવામાં આવે છે.

આ કેશિટો એક જ તાંતણુનો અનેલો હોય છે. તેને યુક્તિથી ઉકેલવામાં આવે તો તે ગુંચવાઈ ન જતાં ૬૦૦ થી ૧૨૦૦ વાર જેટલો લાંબો નીકળે છે. કેશિટામાંથી રેશમ કાઢવાને માટે તેનું ઉપલું ૫૩ જુદું ૫૩ પાડવું પડે છે અને તે માટે તેને ઝાના પાણીમાં ઓળા શખવું પડે છે.

પદનો નિષ્કર્ષ—

૨૫૬ીં—આ પદમાંથી એ અર્થ નીકળે છે કે જેમ કમળને વિષે આસક્ત થયેલો ભમરો સૂર્યાસ્ત થવાના સમય સુધી તેનાથી નિવૃત્ત થતો નથી અને અંતમાં આખી રાત સુધી તેમાં ગોઘાઈ રહે છે અને કોઈક વાર તો સૂર્યોદય પૂર્વે કોઈ પ્રાણીના સપાટામાં આવી બંધ, તો ત્યાંને ત્યાં મરણ પામે છે^૧ તેમ જે માનવ મહિલાના સુખને કમળ સમજી તેનો રાગી બને છે તે મરણાન્ત કષ્ટ ભોગવે છે.

**વસા-ફુફુસ-જમ્બાલ-સ્નાયુ-રક્તમૃતં વપુઃ ।
ચન્દ્રાદ્યુપમયા મોહ-ચેષ્ટિતેનૈવ કથયતે ॥ ૬ ॥**

અનુચિત પ્રશંસા—

શ્લોક—“ ચરખી, ફેફસાં, (કફફ) કાઢવ, સ્નાયુ અને લોહીથી ભરેલા દેહને મોહની ચેષ્ટાવાળો જ માનવી ચન્દ્ર વગેરેની ઉપમા આપે છે. ”—૬

૨૫૬ીં—આ પદ દ્વારા અન્થકારે કવિ-વર્ગ તરફથી વનિતાના વદન વગેરેને ચન્દ્રાદિની જે ઉપમાઓ અપાય છે તેનું સૂચન કર્યું છે. કયા અવયવને કઈ ઉપમા અપાય છે એ વાત સંસ્કૃતજ્ઞોથી અબજાણી નથી. આ સંબંધમાં સુભાષિતરત્નભાણુડાગારનું નવરસપ્રકરણ (પૃ. ૨૬૬-૨૮૨) સુંદર પ્રકાશ પાડે છે. આનું સમુચ્ચયાત્મક વર્ણન ગૂર્જર ગિરામાં ગૂંથાયેલી અને સ્વ૦ વૈદ્ય શાસ્ત્રી મણીશંકર ગોવિંદજીએ રચેલી સુકતાના ૨૭ મા પ્રકરણ (પૃ. ૨૧૩-૨૨૪)માં જેવામાં આવે છે. આ બે અન્થોના આધારે કેટલીક હકીકત અત્ર રજૂ કરવામાં આવે છે:—

કેશપાશ—કામી જનોના મનરૂપ મત્સ્યને પકડવા માટે મહને પાથરેલી બળ, સુખરૂપ ચન્દ્રમાંથી ઝરતા અમૃતનું પાન કરવા આવેલી નાગણુ, વદનરૂપ કમળના મકરંદ પીવાને એકઠી મળેલી ભ્રમરોની શ્રેણિ, સુખની કાંતિને ગંગાનો પ્રવાહ ધારી તેને મળવા આવેલ થમુનાનો પ્રવાહ, યુવકોના ચિત્તરૂપ

૧ સરખાવો નિમ્ન-લિખિત પદ:—

“ રાત્રિર્ગમિષ્યતિ ભવિષ્યતિ સુપ્રમાતં

માસ્વાનુદેષ્યતિ હસિષ્યતિ પક્કજશ્રીઃ ।

इत्थं विचिन्तयति कोशगते द्विरेफे

हा मूलतः कमलिनीं गज उज्जहार ॥”—વસંતતિલકા

અન્ધને વશ કરવા કામદેવે તૈયાર કરેલ ચાબુક ઇત્યાદિ જે ઉપમાઓ કેશપારાને અપાય છે તે પૈકી કેટલીક નિમ્ન-લિખિત પદ્યમાં નજરે પડે છે:—

“ ન જીમૂતચ્છેદઃ, સ હિ ગગનવિહારી, ન ચ તમો

ન તસ્યેન્દોમૈત્રી, ન ચ મધુકરાસ્તે હિ મુખરાઃ ।

ન પિચ્છં, તત્ કેકિન્યુચિતમસિતોડ્યં ન ચ મણિ-

મૃદુત્વાદા જ્ઞાતં ઘનચિકુરપાશો મૃગદૃશઃ ॥ ”—શિખરિણી

અર્થાત્ આ કંઈ મેઘનો કકડો નથી, કેમકે તે તો ગગનમાં વિચરે છે. વળી આ કંઈ અંધકાર નથી, કારણ કે તેને ચન્દ્ર સાથે દોસ્તી નથી. આ ભમરા પણ નથી, કેમકે તે તો મુખર (ગુંબરવ કરનારા) હોય છે. આ પીંછું પણ નથી, કેમકે તે તો મોરને વિષે હોય છે. આ કૃષ્ણ મણિ પણ નથી, કેમકે આ તો મૃદુ છે. (ત્યારે આ છે શું ?) હા, બાણ્ય, એ તો હરિણાક્ષીનો ઘન કેશપાશ છે.

લલાટ—કસ્તૂરીના તિલકરૂપ કલંકનો અનુભવ કરવા આવેલ અષ્ટમીનો ચન્દ્ર, કામદેવને બિરાજવાની સ્ફટિકમય પીઠિકા.

લલાટગત તિલક—નેત્રરૂપ કમળોમાંથી કોનો સ્વીકાર કરવો એ વિચા-વવા થોભી ગયેલું ભ્રમરનું અચ્યું, મન્મથ મહીપાલની મુદ્રા. આ સંબંધમાં કહ્યું પણ છે કે—

“ કેયૂરં ન કરે પદે ન કટકં મૌલૌ ન મારા પુનઃ

કસ્તૂરીતિલકં તથાપિ તનુતે સંસારસારશ્રિયમ્ ।

સર્વાધિક્યમલેખિ ભાલફલકે યત્ સુભ્રુવો વેધસા

જાનોમઃ કિમ્ તત્ર મન્મથમહીપાલેન મુદ્રા કૃતા ॥ ”—શાર્દૂલ૦

અર્થાત્ કરમાં કેયૂર નથી, પગમાં કડું નથી, મસ્તક ઉપર મારા નથી, છતાં કસ્તૂરીનું તિલક સંસારની સારરૂપ લક્ષ્મીનો વિસ્તાર કરે છે. બ્રહ્માએ મુન્દર ભવાવાળી સ્ત્રીના લલાટરૂપ પાટિયા ઉપર સર્વથી અધિક એવો જે લેખ લખ્યો, તે સંબંધમાં મદનરૂપ મહીપતિએ કરેલી (એ) મુદ્રા (મહોર) હોય એમ અમે જાણીએ છીએ.

ભમરો—કામી જનો ઉપર કટાક્ષરૂપ બાણ ફેંકવા માટે કામદેવે ગોઠ-વેલી કમાનો, મદોન્મત્ત અનેલા યૌવનરૂપ કુંજરની મદ-લેખાઓ.

૧ કટાક્ષેને ઉદ્દેશીને એમ પણ કહેવાય કે તે ગણેશિયાઓ છે. આનાથી હૃદયરૂપ ભીંતને ફાડીને મદન યુવકોના ચૈતન્યરૂપ સર્વસ્વનું હરણ કરે છે.

નેત્ર—જીવાનોના દેહને શ્રમિત અને તેમના ચિત્તને શ્રમિત કરનાર ૧વિષ, ખંજન, હરણુ, કમળ વગેરેને શરમાવનારી વસ્તુ, ૨કુરુક્ષેત્ર. આ સંબંધમાં એટલું જ કહેવું બસ થશે કે—

“ ચકોરનેત્રૈણદ્વગુત્પલાનાં, નિમેષયન્ત્રેણ કિમેષ કૃષ્ટઃ ? ।

સારઃ સુધોદ્ગારમયઃ પ્રયત્નૈ—વિધાતુમેતન્નયને વિધાતુઃ ॥” —ઉપજાતિ અર્થાત્ આ નયનોને રચવા માટે ચકોરનાં નેત્ર, હરણુનાં લોચન અને કમળોનાં અમૃત જેવા ઉદ્ગારમય સારને શું બ્રહ્માએ પ્રયત્નો પૂર્વક નિમેષરૂપ યત્ન દ્વારા ખેંચી કાઢ્યો છે?

નાસિકા—ઠાંતની શ્રેણિરૂપ દાડિમની કળીઓનું ભક્ષણ કરવા તૈયાર થયેલ પોપટની ચાંચ, તેલનું કુસુમ,^૩ ડાળા અને જમણા નેત્રને પરસ્પરના ચમત્કારની અદ્દેખાઈ થતી અટકાવવા વિધાતાએ મધ્યમાં ગોઠવેલી સોનાની પાળ.

કુર્ણુ—મુખમાં નહિ સમાતા લાવણ્યના પ્રવાહને આશ્રય આપનારા કૂવા, નેત્રોની આણીઓને બહુ દૂર જતી અટકાવવા બ્રહ્માએ તૈયાર કરેલા સ્ત્રીમાડાની નિશાનીઓ, રસ-રહસ્યને ભરી રાખવાનાં પાત્ર.

કુપોલો—લાવણ્યને નાચવાની રંગભૂમિઓ, પૃથ્વીના પૂર્વ અને પશ્ચિમ ગોળાર્ધ, ચંદ્રના બે ગોળ કટકા, શંકરરૂપ હરીફને હરાવવા કસરત કરવા સારૂ તૈયાર કરેલા દડા.

અધર—દ્રાક્ષા અને અમૃત કરતાં મધુર, પરવાળા, ખિંબ ફળ અને પદ્મ સાથે ટક્કર ઝીલનાર. આ વિષે એમ કહેવાય છે કે—

“ સન્તતોદ્બસન્ધ્યેવ, વદનેન્દોરનિન્દિતા ।

તદોષ્ટમુદ્રા લાવણ્ય-સમુદ્રસ્યેવ વિદ્રુમઃ ॥ ”—અનુ૦

મુખ—કલંક વગરનો શારદા પૂર્ણિમાનો ચન્દ્ર, અમૃતને મધુરતાનો અભ્યાસ કરાવનાર ઉપાધ્યાય.

૧ સરખાવો—

“ શ્રમયતિ શરીરમધિકં, ભ્રમયતિ ચેતઃ કરોતિ સન્તાપમ્ ।

મોહં મુહુશ્ચ કુરુતે, વિષવિષમં વીક્ષણં તસ્યાઃ ॥ ”—આર્યા

૨ “ અર્જુનઃ કૃષ્ણસંયુક્તઃ, કર્ણં યત્રાનુધાવતિ ।

તન્નેત્રં તુ કુરુક્ષેત્ર-મિતિ મૃગ્ધે ! મૃશામહે ॥ ”—અનુ૦

૩ “ કેચિત્ તિલસ્ય કુસુમં શુકચચ્ચુમન્યે

નાસાં વદન્તિ કથયામ્યહમન્યદેવ ।

સંરક્ષિતો નિજ્જશરાસનસન્નિધાને

કામેન કૈતકદલૈકમયો નિષઙ્ગઃ ॥ ”—વસન્ત૦

કંઠ—કોકિલાના પંચમ સ્વર અને સસ્વતીની વીણાને લલિજત કરનાર, ગાયન સંબંધી ત્રણુ ગ્રામોની તીજેરી જેવી ત્રણુ રેખાથી અંકિત અનંગના દિગ્વિજયના પ્રયાણનો શંખ. કહ્યું પણ છે કે—

“ અયં ત્રયાણાં ગ્રામાણાં, નિધાનં મધુરધ્વનિઃ ।

રેખાત્રયમિતીવાસ્યાઃ, સૂત્રિતં કણ્ઠકન્દલે ॥ ”—અનુ૦

કર—કમળની નાળ.

કટિ—સિંહના જેવી.

નિતંબ—કામદેવને ખિરાજવાનું સિંહાસન, કંઠર્પની પ્રશસ્તિનું ક્લક.

ઉરુ—કામદેવના વિજય-સ્તંભ, કેળના થાંભલા, હાથીની સૂંઠ. આ સંબંધમાં વિચારો નિમ્ન-લિખિત પદઃ—

“ ઊરુઃ કુરૂકકદશ-શ્ચન્નલચેલાન્નલો ભાતિ ।

સપતાકઃ કનકમયો, વિજયસ્તમ્ભઃ સ્મરસ્યેવ ॥ ”—આર્યા

ચરણુ—કમળ. વિચારો નિમ્ન-લિખિત પદઃ—

“ ચરણકમલં તદીયં, લાક્ષાબાલાતપેન સંવલિતમ્ ।

અધ્યાસ્ત મૃદ્ગમાલા—ડડવલિભિર્મણિત્વચિત્તનૂપુરવ્યાજાત્ ॥ ”—આર્યા

આ પ્રમાણે અત્ર કેટલાક અવયવોનું આણું ચિત્ર આલેખ્યું છે. આ શૃંગારાત્મક સામગ્રીને વૈરાગ્યરૂપે પરિણમાવવાનું અજબ કાર્ય શ્રીસોમપ્રભ-સૂરિએ શૃંગારવૈરાગ્યતરંગિણી દ્વારા કરી બતાવ્યું છે. શ્રીદિવાકર મુનિરાજે સ્યેલી શૃંગારવૈરાગ્યતરંગિણી પણ મનન કરવા જેવી છે, એટલું સૂચવી આપણે આગળ પ્રયાણ કરીશું.

પદનું તાત્પર્ય—

આ પદથી એમ સૂચવવામાં આવે છે કે ખરી રીતે સ્ત્રીનું શરીર સ્વતઃ સારભૂત નથી. આમ છતાં કામી જનોનું એ કીડા-સ્થાન કેમ બન્યું છે એનો ઉત્તર આ પદમાંથી તેમજ મહર્ષિ ભર્તૃહરિકૃત વૈરાગ્યશતકના નિમ્ન-લિખિત પદમાંથી મળી આવે છેઃ—

“ સ્તનૌ માંસગ્રન્થી કનકકલશાવિત્યુપમિતૌ

મુલ્લં શ્લેષ્માગારં તદપિ ચ શશાઙ્કેન તુલિતમ્ ।

સ્રવન્મૂત્રક્લિન્નં કરિવરશિરઃસ્પર્ધિં જયનં

મુહુર્નિન્દ્યં રૂપં કવિજનવિશેષૈર્ગુરુ કૃતમ્ ॥૧૬૧—શિખરિણી

અર્થાત્ સ્તનો એ માંસની ગાંઠો છે, છતાં તેને સોનાના કળશોની ઉપમા અપાય છે. મુખ એ શ્લેષ્મનું ઘર છે, તોપણ તેને અન્દ્ર સાથે સરખાવવામાં આવે છે. જઘન ઝરતા મૂત્રથી આર્દ્ર છે, છતાં તેને કુંજરરાજના મસ્તક (કુમ્ભસ્થળ)ની સ્પર્ધા કરનારું (આલેખવામાં આવે) છે. આ પ્રમાણે વારંવાર નિન્દવા યોગ્ય રૂપને તે તે વિશેષ કલ્પનામાં ચતુર એવા કવિ-વર્ગે શ્રેષ્ઠ બનાવ્યું છે-મનાવ્યું છે.

કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે જ્યારે સ્તન એ માંસના પિંડો છે, તો તેનું મર્દન કરવું તે યોગ્ય નથી. મુખ એ કંક, લાળ, દાંતનો મેલ ઇત્યાદિ દુર્ગન્ધી પદાર્થોથી વ્યાપ્ત છે, તો પછી તે ચુંબનને લાયક કેમ ગણાય ? જ્યારે જઘન મૂત્ર વડે અપવિત્ર બન્યું છે, તો સંભોગના પાત્ર તરીકે તેનો કેમ ઉપયોગ થાય ? આ પ્રમાણે જ્યારે કામિનીનાં અવયવો નિન્દ્ય છે, તો તેની સાથે ભોગ ભોગવવા શું ઉચિત ગણાય ? એક સ્થળે તો કામિનીને નરકની ઉપમા આપતાં કહ્યું છે કે—

“ હાસોઽસ્થિસંદર્શનમક્ષિયુગ્મ—

મત્યુજ્જ્વલં તત્ કલુષં વસાયાઃ ।

સ્તનો ચ પીનો પિશિતાસ્રપિઠૌ

સ્થાનાન્તરે કિં નરકો ન યોષિત્ ? ॥ ”—ઉપજતિ

અર્થાત્ હાસ્ય એ હાડકાનું પ્રદર્શન છે, (કેમકે હસતી વેળા દાંત દેખાય છે અને તે હાડકાં નથી તો ખીલું શું છે ?) અત્યંત નિર્મળ નેત્ર-યુગલ તે ચરખીની કાળાશ છે અને પીન પયોધર માંસના અને લોહીના પિણ્ડ છે. આથી શું નારી અન્ય સ્થાનમાં ઉતરી આવેલી નરક નદ્ય ?

આ સમગ્ર કથનનો સારાંશ એ છે કે નિન્દ્ય વસ્તુમાં આદર રખાય છે તે મોહને આભારી છે. આ બધો મોહનો મહિમા છે એમ શ્રીભત્ૃહરિ ઉદ્ઘોષણ કરે છે. બુદ્ધો શ્રીબૃહસ્પતિસૂરિકૃત ચતુર્વિંશતિકાનું સ્પર્ધીકરણ (પૃ. ૬૧).

પુરીષ-માંસ-રક્તાદૈ-ર્દુર્ગન્ધૈઃ પરિપૂરિતમ્ ।

શરીરં યોષિતાં જ્ઞાત્વા, તત્ર કિં રમસે વૃથા ? ॥ ૭ ॥

દયિતાનો દેહ—

શ્લોઁ—“ વિષ્ટા, માંસ, લોહી વગેરે દુર્ગન્ધી (પદાર્થો)થી સુન્દરીઓનું શરીર ભરપૂર છે એમ જાણ્યા પછી (પણ) તેમાં (હે ચેતન!) તું કેમ રમણ કરે છે? ”—૭

વડિશં સ્ત્રીજનં ક્ષિપ્ત્વા, મનસ્ત્વાં મકરધ્વજઃ ।

શબ્દાદિદ્રહમીનં હા, પચતિ રાગપાવકે ॥ ૮ ॥

મચ્છીમાર મદન—

શ્લો०—“ હે મન ! શબ્દાદિ (વિષયો)રૂપ જગાશયને વિષે માછલા જેવા તારી પાસે લલના-વગરૂપ અડિશને ફેંકીને મદન(રૂપ મચ્છીમાર) તને રાગરૂપ અશિમાં પકાવે છે. ”—૮

સ્તોકમપિ વિકારં તે, કુર્વન્તિ નાહ્નગના યદા ।

હસિત-લલિતાદિભિ-સ્તદા તે પરમં સુખમ્ ॥ ૯ ॥

ઉત્તમ સુખનો માર્ગ—

શ્લો०—“ જ્યારે હાસ્ય, વિલાસ ઇત્યાદિ વડે (પણુ) તે વનિતાઓ તારે વિષે જરા પણ વિકાર ઉત્પન્ન નહિ કરી શકે ત્યારે તને પરમ સુખ મળશે.”—૯

રૂપટી०—રમણીની રમણીયતા અને તેના હાવ-ભાવો એ પુરુષોને વિકારની પાશમાં સપડાવનારાં પ્રલોભનો છે. એનાથી જે પુરુષ અંબઈ જાય છે તેની અધોગતિ સરબથેલી છે; તેને માથે ડુંગરનાં આડ ઉગવાં બાકી છે. જેમ ડુંગર દૂરથી રળિયામણો છે, પરંતુ પાસે જનારને તે બીહામણો થઈ પડે છે તેમ દયિતાના દર્શન આહ્લાહ-જનક છે, પરંતુ તેનો સંયોગ સંહાર-કારક છે. આ હકીકત સ્કુટ શબ્દોમાં ભક્ત-પરિજ્ઞાની નિમ્ન-લિખિત ગાથામાં નજરે પડે છે:—

“ રમણીઅદંસણાઓ, સોમાલંગીઓ ગુણનિવદ્ધાઓ ।

નવમાલમ્માલાઝ, વ હરંતિ હિઅયં મહિલિઆઓ ॥૧૧૧॥—આર્યા

કિંતુ મહિલાણ તાસિં, દંસણ-સુંદેરજણિઅમોહાણં ।

આલિંગણમડ્રા દેઝ વજ્જમાલા(ણા)ણ વ વિણાસં ॥ ૧૨૦ ॥ ”

૧ માછલાને જળમાં ફસાવવા માટે તેને ખાવા માટે બનાવેલી આટાની ગોળી ‘અડિશ’ કહેવાય છે.

૨ ણયા—

રમણીયદર્શનાઃ સુકુમાલાહ્મયો ગુણનિવદ્ધાઃ ।

નવમાલતીમાલા ઇવ હરન્તિ હૃદયં મહિલિકાઃ ॥

કિન્તુ મહિલાનાં તાસાં દર્શન-સૌન્દર્યજનિતમોહાનામ્ ।

આલિંગનમચિરાદ્ દદાતિ વધ્યમાલા(ના)નામિવ વિનાશમ્ ॥

૧૨મણીણ દંસણં ચેવ, સુંદરં હોઝ સંગમસુહેણં ।

ગંધુચ્ચિચ સુરહો માર્લૈઝ મલણં પુણ વિનાસો ॥૧૨૧॥^૨—આર્થા

ચિત્ત ! ચેતસિ ચેત ત્વં, ગૌરીણાં ગાત્રસાગરે ।

લગ્ના સ્તનગિરૌ ભગ્ના, ભાવિની ધર્મનૌસ્તવ ॥ ૧૦ ॥

ધર્મ—નૌકાનું ભંગાણુ—

શ્લો०—“ હે મન ! તું ચિત્તમાં ચેતી લેજ કે સુન્દરીઓના શરીરરૂપ સમુદ્રમાં રહેલા પયોધરરૂપ પર્વતની સાથે તારી ધર્મરૂપ હોડી અથડાતાં તે ભાંગી જશે. ”—૧૦

ઉપમા—પરામર્શ—

૨૫૫૧—આ પદ્યમાં સ્તનને ગિરિની ઉપમા આપી છે તે શું વ્યાજબી છે એવો પ્રશ્ન ઉઠાવનારનું સુભાષિતરત્નભાણુડાગાર (પૃ. ૨૭૬) ગત નિમ્ન—લિખિત પદ્ય દ્વારા ધ્યાન ખેંચવું અનાવશ્યક નહિ ગણાય:—

“ તુજ્ઞાભોગે સ્તનગિરિયુગે પ્રૌઢવિમ્બે નિતમ્બે

સીમાદેશં હરતિ નૃપતૌ યૌવને જૃમ્ભમાણે ।

મધ્યો ભીરુઃ ક્વચિદપિ યયૌ પદ્મપત્રેક્ષણાયાઃ

શૂન્યં મધ્યસ્થલમિતિ તતઃ કિંવદન્તીં વદન્તિ ॥ ”—મન્દાકાન્તા

ચિત્ત ! ચેતસિ ચેત ત્વં, સ્ત્રીશરીરાર્ણવે તવ ।

લોચનાવર્તકે મગ્ના, ધર્મનૌર્નાશમેષ્યતિ ॥ ૧૧ ॥

૧ ધ્યા—

૨મણીનાં દર્શનમેવ સુન્દરં ભવતિ સદ્ગમસુલ્લેન ।

ગન્ધ એવ સુરભિર્માલત્યા મર્દનં પુનર્વિનાશઃ ॥

૨ આનો અર્થ એ છે કે મનોહર દેખાવવાળી અત્યંત નાજુક અંગવાળી અને દોરાથી (પદ્માન્તરમાં ગુણોથી) ગૂંથાયેલી વૃત્તન માલતી (પુષ્પો)ની માળાઓ જેવી હરિણાક્ષીઓ હૃદયને હરે છે કિન્તુ દેખાવ અને ખૂબસુરતીથી મોહ પમાડનારી તે મહિલાઓને કરાતું આલિંગન વધ્ય—આવાન પેડે નાશ કરે છે. માલતીની સુગંધની જેમ સુન્દરીઓનું દર્શન જ સુન્દર છે, પરંતુ આ પુષ્પના મર્દનની જેમ તેનું સંગમ—સુખ વિનાશકારી છે.

ધર્મરૂપ હોડીનું નિમજ્જન--

શ્લો०--હે મન ! તું ચિત્તમાં ચેતી લે કે નેતરૂપ વમળવાળા એવા દ્યુતિતાના દેહરૂપ દરિયામાં રહેલી તારી ધર્મરૂપ નૌકા નાશ પામશે. ”—૧૧

૨૫૪ી૦—અધ્યાત્મ-વૈરાગ્ય સંગઘી ગ્રન્થોમાં સ્ત્રી-મમત્વ-મોચનનો અધિકાર બહુધા નજરે પડે છે તેમ આ શુચ્છકમાં પણ ચોથાથી અગ્યારમા પદ દ્વારા અને અષ્ટમ શુચ્છકમાં ૧૮ મા પદ દ્વારા તેના દેહની અશુચિતા વર્ણવીને, ચતુર્થ શુચ્છકમાં ૯૦ મા પદમાં સુન્દરીને સ્વાર્થી સૂચવીને અને છઠ્ઠા શુચ્છકમાં ૮૨-૮૩ મા પદ દ્વારા વનિતાને તેના વલ્લભ સાથે પરલવમાં નહિ સંચરનારી ઉલ્લેખીને નારીની સંગતિ નહિ કરવાનો-એનાથી વિરક્ત રહેવાનો ઉપદેશ આ ગ્રન્થકારે આપ્યો છે. વૈરાગ્યના ઉપદેશકોને હાથે વનિતાને વિષ-વલ્લી, વજાશનિ, વ્યાધિ, વાઘણ, વગેરે વિશેષણોથી નવાજવામાં આવી છે. એની પરકાષ્ટાનું ચિત્ર તન્દુલ-વૈચારિક નામના પ્રકીર્ણક (પચન્ના)ગત નિમ્ન-લિખિત પંક્તિઓ પૂરું પાડે છે:—

૧૧“જાઓ વિ અ ઇમાઓ ઇત્થિયાઓ અણેગેહિં કઠ્ઠવરસહસ્સેહિં વિવિહપાસ-
પલિવલ્લેહિં કામરાગમોહેહિં વન્નિયાઓ તાઓ વિ ઇરિસાઓ, તંજહા પગલ્લિવિસ-
માઓ (પિયરુસણાઓ કતિપયલ્લ ચહુપ્પરુન્નાતો અવક્કહસિયમાસિયવિલાસ-
વીસંભય્યાઓ અવિણયવાતુલીઝ મોહમહાવત્તિણીઓ વિસમાઓ) ૧ પિયવયણ-
વલ્લરીઓ ૨ કઠ્ઠવવપેમગિરિતઠીઓ ૩ અવરાહસહસ્સવરિણીઓ ૪ પખવો
સોગસ્સ ૫ વિણાસો વલસ્સ ૬ સૂણા પુરિસાણં ૭ નાસો લજ્જાણ ૮ સંકરો અ-
વિણયસ્સ ૯ નિલયો નિઅઠીણ ૧૦ સ્વાણી વરરસ્સ ૧૧ સરીરં સોગસ્સ ૧૨,
થેઓ મજ્જાયાણં ૧૩, આસઓ રાગસ્સ ૧૪, નિલઓ દુચ્ચરિયાણં ૧૫, માહ્ણ
સંમોહો ૧૬, સ્વલ્લણા નાણસ્સ ૧૭, ચલણં સીલસ્સ ૧૮, વિગ્ધો વમ્મસ્સ ૧૯,
અરી સાહૂણ ૨૦, દૂસણં આયારપત્તાણં ૨૧, આરામો કમ્મરયસ્સ ૨૨, ફલ્લિહો
મુક્કમ્મગસ્સ ૨૩, ભવણં દરિહ્સ ૨૪, અવિ આહં તાઓ આસીવિસો વિ વ કુવિ-
યાઓ ૨૫, મત્તગઓ વિ વ મયણપરવસાઓ ૨૬, વગ્ધી વિ વ દુટ્ઠહિઅયાઓ ૨૭
તણચ્છન્નકૂવો વિ વ અપ્પગાસહિઅયાઓ ૨૮ માયાકારઓ વિ વ ઉવચારસયા-
બંધણપઓત્તીઓ ૨૯, આયરિસવિવં પિ વ દુમ્મિજ્જસવ્ભાવાઓ ૩૦, ફુંફયા વિ
વ અંતોદહનસીલાઓ ૩૧, નગયમમ્મો વિ વ અણવટ્ઠિઅચિત્તાઓ ૩૨, અંતો
દુટ્ઠવણો વિ વ કુહિયહિયયાઓ ૩૩, કળ્લહસપ્પો વિ વ અવિસ્સસણિજ્જાઓ

૧ આની સંસ્કૃત કાવ્યા મારે જુઓ અતુશરણાદિ પ્રકીર્ણકે દશકનાં ૪૯-૫૧ પંચા.

૩૪, સંધારો વિ વ લન્નમાયાઓ ૩૫ સંજ્ઞબ્ધરાગો વિ વ મુહુત્તરાગાઓ
 ૩૬, સમુદ્ધવીચીઓ વિ વ ચલસ્સભાવાઓ ૩૭, મચ્છો વિ વ
 દુપરિયત્તણસીલાઓ ૩૮, વાનરો વિવ ચલચિત્તાઓ ૩૯, મચ્ચૂ વિ
 વ નિવ્વસેસાઓ ૪૦, કાલો વિ વ નિરણુકંપાઓ ૪૧, વરુણો વિ વ
 પાસહત્થાઓ ૪૨, સલિલમિવ નિન્નગામિણીઓ ૪૩, કિવિણો વિ વ ઉત્તાણ-
 હત્થાઓ ૪૪, નરઓ વિ વ ઉત્તાસણિજ્જાઓ ૪૫, સ્વરો ઇવ દુસ્સીલાઓ ૪૬,
 દુટ્ઠસ્સો વિ વ દુદ્ધમાઓ ૪૭, વાલો ઇવ મુહુત્તહિયયાઓ ૪૮, અંધકારમિવ
 દુપ્પવેસાઓ ૪૯, વિસવ્વલી વિ વ અણલ્લિયણિજ્જાઓ ૫૦, દુટ્ઠગાહા ઇવ વાવી-
 અણવગાહાઓ ૫૧, ઠાણમદ્દો વિ વ ઇસ્સરો અપ્પસંસણિજ્જાઓ ૫૨, કિંપાગ-
 ફલમિવ મુહમહુરાઓ ૫૩, રિત્તમુટ્ટી વિ વ વાલલોભણિજ્જાઓ ૫૪, મંસપેસી
 ગહણમિવ સોવહ્ધવાઓ ૫૫, જલીયચુડલી વિ વ અમુચ્ચમાણહહણસીલાઓ
 ૫૬, અરિટ્ઠિમિવ દુલ્લંઘણિજ્જાઓ ૫૭, કૂડકરિસાવણો વિ વ કાલવિસંવાયણ-
 સીલાઓ ૫૮, ચંદસીલો વિ વ દુક્કસ્વરક્કસ્વિયાઓ ૫૯, અહ્વિસાઓ ૬૦,
 દુગુંછિયાઓ ૬૧, દુક્કસ્વચરાઓ ૬૨, અંગમીરાઓ ૬૩, અવિસ્સસણિજ્જાઓ
 ૬૪ અણવત્થિયાઓ ૬૫ દુક્કસ્વરક્કસ્વિયાઓ ૬૬, દુક્કસ્વપાલિયાઓ ૬૭, અર-
 ઇકરાઓ ૬૮, કકકસાઓ ૬૯, દઢવેરાઓ ૭૦, સ્વસોહ્ગમઉમ્મત્તાઓ ૭૧,
 મુયગગઙ્ગુલિહિયયાઓ ૭૨, કંતારગઙ્ગાણમૂયાઓ ૭૩, કુલસયણમિત્તભેયણ-
 કારિયાઓ ૭૪, પરદોસપગાસિયાઓ ૭૫, કયગ્યાઓ ૭૬, વલસોહિયાઓ ૭૭
 ઇગંતહરણકોલાઓ ૭૮, ચંચલાઓ ૭૯, જાહ્મ્યમંડોવગારો વિ વ (જન્નમંડો-
 વગારો ઇવ) મુહરાગવિરાગાઓ ૮૦, અવિ યાઈં તાઓ અંતરં મંગસયં ૮૧, અ-
 રજ્જુઓ પાસો ૮૨, અદારુયા અઢવી ૮૩, અણાલસ્સ નિલઓ ૮૪, અ (ળ)-
 ઇક્ક્વા વેયરણો ૮૫, અનામિઓ વાહી ૮૬, અવિઓગો વિપ્પલાવો ૮૭, અરુ
 ઉવસગ્ગો, ૮૮, રહ્વંતો ચિત્તવિબ્ભમો ૮૯, સવ્વંગઓ દાહો ૯૦, અણબ્બપ્પમૂયા
 (અણબ્બા) વજ્જાસણી ૯૧, અસલિલપ્પવાહો ૯૨, સમુદ્ધરઓ ૯૩ ॥”

અર્થાત્ વિવિધ પાશોથી બંધાયેલા અને કામ-રાગથી મૂઢ બનેલા એવા અનેક
 ક્વીશ્વરોએ જે વનિતાઓનાં અંગોપાંગનું શૃંગારાત્મક વણું કર્યું છે, તે ખરેખર
 આવી છે એટલે કે તેઓ સ્વલાભે વિષમ છે (તેમને ક્રોધ વહાલો છે, કેટલીક
 અત્યંત ખુશામત કરનારીઓ, બહારથી શાણી લાગે એવી રીતે હસનારી, બોલનારી,
 વિલાસ કરનારી (અને એથી ઉપરથી) વિશ્વાસભૂત, અવિનયનો પ્રત્યણક વાયુ, મોહરૂપ
 મહાસમુદ્રની આવર્તિનીકા, વિષમ વલ્લભ વચનોની વેલડીઓ, કષ્ટ અને ખ્યારરૂપ
 પહાડમાંથી વહેતી સસ્તિઓ, હબ્દરો અપરાધની નિવાસ-ભૂમિઓ, શોકની ઉત્પત્તિ,

પરાક્રમનો પ્રદંવસ, પુરુષોનું કતલખાનું, લગ્નનો વિનાશ, અવિનયનો મહોલ્લો, કપ-
 ઠોનું ઘર, દુશ્મનાવટની ખાણ, શોકનું શરીર, મર્યાદાઓનો ભેદ (કરવાવાળી), રાગનો
 આશ્રય, દુષ્ટ ચરિત્રોનું ઘર, માતાને મોહ(નું કારણ), જ્ઞાનની સ્ખલના, શીખનું ક્ષોભન,
 ધર્મમાં વિઘ્ન, સાધુઓનો શત્રુ, સદાચારીઓનું દૂષણ, કર્મરજનો બગીચો, મોક્ષ-
 માર્ગની અર્ગલા, દરિદ્રતાનું ભવન, આશીર્વાદ સર્પની જેમ ક્રોધી, મદોન્મત્ત કુંજરની
 જેમ કામાતુર, વાઘણની પેઠે દુષ્ટ હૃદયવાળી, ઘાસથી ઠંકાયેલા કૂવાની જેમ
 ગુપ્ત અંતઃકરણવાળી, કપટીની પેઠે સેંકડો ઉપચારોના ઉપાયોને યોજનારી,
 દર્પણગત પ્રતિબિંબની પેઠે દુર્ગાંધ્ય સદ્ભાવવાળી, છાણની આગની
 જેમ અંદરથી દહનશીલ, પર્વતના માર્ગની જેમ અનવસ્થિત ચિત્તવાળી, આંતરિક
 દુષ્ટ ગુપ્તમાની જેમ કુચિત હૃદયવાળી, કાળા સાપની જેમ અવિશ્વાસપાત્ર,
 શબ્યાની પેઠે (અર્થાત્ પથારી જેમ આદરથી ઠાંકેલો હોય તેમ) ગુપ્ત માયાવાળી,
 સન્ધ્યાના વાદળના રંગની જેમ બે ઘડી રાગવાળી, સાગરના કલ્લોલોની પેઠે
 ચંચળ સ્વભાવવાળી, માછલાંની જેમ દુષ્પરિવર્તનશીલ, વાંદરાની જેમ ચંચળ
 ચિત્તવાળી, મરણની પેઠે નિર્વિશેષ (એટલે જેમ મરણ જેની પાછળ પડે છે
 તેનો પીછો છોડતું નથી તેવી), કાળની જેમ નિર્દય, વરુણની પેઠે
 હાથમાં કાંસાવાળી, જળની જેમ નીચે જનારી, કંબુસની જેમ
 ચત્તા હાથવાળી, નરકની જેમ ત્રાસ ઉપજવનારી, ગધેડાની
 જેમ ખરાબ શીખવાળી, દુષ્ટ ઘોડાની પેઠે વશ ન કરી શકાય તેવી, બાળકની
 જેમ ક્ષણિક હૃદયવાળી, અંધારાની પેઠે દુઃખે પ્રવેશ કરી શકાય તેવી, ઝેરની વેલની
 પેઠે અનાશ્રયણીય, દુષ્ટ ગ્રાહની જેમ નવીન ગૃહોને વ્યાપ્ત કરનારી, સ્થાનબ્રહ્મ
 ઈશ્વરની જેમ અસ્તુતિ-પાત્ર, કિંપાકનાં ઈળની પેઠે મુખે મીઠી, ખાલી મુઠીની જેમ
 બાળકોને લોભાવનારી, માંસના ખંડના ગ્રહણની પેઠે ઉપદ્રવકારી, બળતી
 ઘાસની પુળીની જેમ નહિ છોડનાર દહનશીલ, દુર્ભાગ્યની પેઠે દુર્લેધનીય, ખોટા
 કાર્ષાપણ (એક જાતના સિકકા)ની પેઠે વિસંવાદનસ્વભાવી, ક્રોધીની પેઠે
 દુઃખે રક્ષણ કરાય એવી, અત્યંત ઝેરીલી, નિન્દિત, દુષ્ટ ઉપચાર-
 વાળી, છાછરી, વિશ્વાસ કરવાના માટે નાલાયક, અસ્થિર, કષ્ટે રક્ષણ કરાય
 એવી, મહામહેનતે જળવી શકાય તેવી, દ્રેષકારી, કઠોર, તીવ્ર દુશ્મનાવટવાળી,
 રૂપ અને સૌભાગ્યનો ગર્વ ધારણ કરનારી, સાપની આલની જેમ કુટિલ અંતઃ-
 કરણવાળી, જંગલમાં ગમન માટે સ્થાનરૂપ, કુળ અને સ્વજનમાં ભેદ-ભાવ ઉત્પન્ન
 કરનારી, પારકાના દોષો પ્રકટ કરનારી, કૃતઘ્ન, બળથી શોભનારી, એકાન્તને
 હરનારા સૂઅરો, ચંચળ, માંગી લાવેલા વાસણની પેઠે મુખરાગ વિનાની,
 અંદરથી સેંકડો ભાંગાવાળી, રજ્જુ વિનાનો પાશ, લાકડાં વિનાનું અરણ્ય, અનાલસ્યનું
 ઘર (અર્થાત્ કામ-રાગમાં આળસનો સદા ત્યાગ કરનારી), ન જોઈ શકાય એવી
 વૈતરણી, નામ વિનાનો રોગ, વિયોગ વિનાનો વિપ્રલાપ, રોગ વગરનો ઉપસર્ગ,
 રાગી ચિત્તનો વિભ્રમ, સમગ્ર સ્થળે વ્યાપ્ત તાપ, વાદળ વિનાની વિજળી,
 જળ વિનાનો પ્રવાહ, સાગરનો વેગ.

મહાનિશીથ નામના છેદસૂત્રમાં પણ આવું વર્ણન નજરે પડે છે. આ પ્રમાણેનો જૈન આગમોમાં નારીનો નિર્દેશ થયેલો જોઈ કોઈ પણ મનસ્વીના મનમાં એવો પ્રશ્ન જરૂર જ ઉદ્ભવે કે શું આ અખિલ પ્રહ્માણ્ડમાં પુરુષો જ પવિત્રતાની પ્રતિમા છે અને શું તેમનું જ આરિત્ર આદર્શરૂપ છે કે જેથી કરીને આ સંસારમાં અસારમાં અસાર પદાર્થ તરીકે અબલાનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવે છે ? આથી શું એવી શંકા ઉપસ્થિત નથી થતી કે વૈરાગ્યના ઉપદેશકો નર હોવાથી તેઓ પુરુષ-પક્ષપાતી બની દયિતાદ્રેષી હોવાનું સૂચન થાય છે ? આનું સમાધાન સમર્થ વિદ્વાન કલિકાલસર્વજ્ઞ શ્રીહેમચન્દ્રસૂરિના શબ્દોમાં રબ્ધ કરવું પ્રાસંગિક થઈ પડશે.

“યત્ સ્ત્રાણાં દોષવહુલત્વમુચ્યતે, પુરુષેષ્વપિ હિ સમાનમેતત્ । તેઽપિ ક્રાશયાઃ, દોષવહુલાઃ, નાસ્તિકાઃ, કૃતવ્રાઃ, સ્વામિદ્રોહિણાઃ, દેવગુરુવશ્ચકાશ્ચ દૃશ્યન્તે । તદર્શનેન ચ મહાપુરુષાણામવજ્ઞા કર્તું ન યુજ્યતે, એવં સ્ત્રીણામપિ । યદ્યપિ કાસાશ્ચિદ્ દોષવહુલત્વમુપલભ્યતે, તથાપિ કાસાશ્ચિદ્ ગુણવહુલત્વમપ્યસ્તિ । તીર્થકાર-દિજનન્યો હિ સ્ત્રીત્વેઽપિ તત્તદ્ગુણસુરેન્દ્રૈરપિ પૂજ્યન્તે, મુનિભિરપિ સ્તૂયન્તે । લૌકિકા અપ્યાહુઃ-

‘નિરાંતશયં ગરિમાણં, તેન યુવત્યા વદન્તિ વિદ્વાંસઃ ।

તં કમપિ વહતિ ગર્ભે, જગતામપિ યો ગુરુર્ભવતિ ॥ ૨-આર્યા

કાશ્ચન સ્વશીલપ્રભાવાદ્ અગ્નિં જલમિવ, વિષધરં રજ્જુમિવ, સરિતં સ્થલમિવ વિષમમૃતમિવ કુર્વન્તિ । ચતુર્વર્ણે ચ સદ્ગુણે ચતુર્થમદ્ભૂંઃ ગૃહમેધિસ્ત્રિયોઽપિ । સુલસા-પ્રમૃતયો હિ શ્રાવિકાસ્તીર્થકરૈરપિ પ્રશસ્યગુણાઃ, સુરેન્દ્રૈરપિ સ્વર્ગભૂમિષુ પુનઃ પુનર્વહુ-મતચારિત્રાઃ, પ્રબલમિથ્યાત્વૈરપિ અક્ષોભ્યસમ્યક્ત્વસમ્પદઃ, કાશ્ચિત્ ચરમદેહાઃ, કાશ્ચિદ્ દ્વિત્રિભવાન્તરિતમોક્ષગમનાઃ શાસ્ત્રેષુ શ્રૂયન્તે । તદ્ આસાં જનનીનામિવ, મગિનીનામિવ, સ્વપુત્રીણામિવ વાત્સલ્યં યુક્તિયુક્તમેવોત્પશ્યામઃ ।”

અર્થાત્ સ્ત્રીઓમાં જે દોષોની પુષ્કળતા કહેવાય છે, તેમ પુરુષોમાં પણ તે બાબત સમાન છે (એટલે કે તેઓ પણ દોષગ્રસ્ત છે). તેઓ પણ કૂર આશયવાળા, દોષ-બહુલ, નાસ્તિક, કૃતવ્ર, સ્વામીનો દ્રોહ કરનારા તેમજ દેવ અને ગુરુને ઠગનારા જોવામાં આવે છે, આ દેખાવથી જેમ મહાપુરુષોનો તિસ્કાર કરવો ઉચિત નથી, તેમ સ્ત્રીઓનો પણ, જોકે કેટલીક કામિનીઓમાં દોષબહુલતા માલૂમ પડે છે, તેપણ કેટલાકમાં ગુણબહુલતા પણ છે. તીર્થકર પ્રમુખની માતાઓ! સ્ત્રી હોવા છતાં પણ તે તે ગુણોના ગૌરવથી યુક્ત હોવાને લીધે

સુરેન્દ્રોને પૂજનીય અને મુનિઓની સ્તુતિને પાત્ર બની છે. લૌકિક વિદ્વાનોએ પણ કહ્યું છે કે વિદ્વાનો વનિતાના ઉચ્ચ ગૌરવને એટલા માટે પ્રશંસે છે કે તે કોઈ એવા ગર્ભને વહન કરે છે કે જે જગતનો ગુરુ બને છે. કેટલીક સ્ત્રીઓ પોતાના શીળના પ્રલાવથી અગ્નિને જળરૂપે, સાપને દોરડારૂપે, નદીને જમીન તરીકે અને એરને અમૃતરૂપે પરિણમાવે છે. ચતુર્વર્ણ સંઘનું ગૃહસ્થની જેમ સ્ત્રીઓ પણ ચોથું અંગ છે. **સુલસા** જેવી શ્રાવિકાના ગુણોની તીર્થકરોએ પણ પ્રશંસા કરી છે. સ્વર્ગના સમ્રાટોએ પણ તેના ચારિત્રની ભૂરિ ભૂરિ અનુમોહના કરી છે. તેમના સમ્યક્ત્વને પ્રબળ મિશ્યાત્વીઓ પણ શ્લોક પમાડી શક્યા નથી. કેટલીક ચતુરાઓ ચરમદેહી છે. કેટલીક સુન્દરીઓ જે ત્રણ ભવમાં મોક્ષે જનાર છે એવો શાસ્ત્રોમાં ઉલ્લેખ છે. તેથી કરીને જનનીની જેમ, ભગિનીની પેઠે તથા પુત્રીની માફક એમનું વાત્સલ્ય કરવું તે યુક્તિ-સંગત છે એમ અમે જોઈએ છીએ. આચાર્યવર્ધના આ ઉદ્દગારો ગૌરીઓના ગૌરવ વિષે કેવો સ્પષ્ટ અને અભિનંદનીય પ્રકાશ પાડે છે એ બાબત સ્ફુટ રીતે પાઠક મહાશયના ધ્યાનમાં આવી હશે.

શીલોપદેશમાલાની ૭૯મી ગાથામાં તેના કર્તા **શ્રીજયકીર્તિસૂરિ**એ સ્ત્રીની કાળી બાબુ ચીતરી છે, પરન્તુ તેમણે પણ ૧૦૩ મી અને ૧૦૯મી ગાથાઓમાં ઉજ્જવલ પક્ષ તરફ પ્રકાશ પાડ્યો છે; પ્રસ્તુત ગ્રન્થકારે પણ સમ્યક્ત્વના ૬૭ પ્રકારોના ઉદ્દાહરણો રચી કરતાં આદર્શ તરીકે નારીઓનાં નામોનો પૂર્વાચાર્યોની જેમ નિર્દેશ કર્યો છે એટલે કે તેમણે સુન્દરીઓને શંખણી જ ઉલ્લેખી નથી. આ બિહાપોહ ઉપરથી એટલું તો જરૂર સમજાયું હશે કે વૈરાગ્યવાસિત જૈનાચાર્યોને વનિતાઓના વેરી ગણવા તે યુક્તિ-યુક્ત નથી. આ હકીકતને સમર્થિત કરનારા જૈનાચાર્યોને સૌ કોઈ અભિનંદન આપી શકે એવા ઉદ્દગારો **કપૂરમંજરી**નાં નિમ્નલિખિત પદોમાં મળી આવે છે.—

“ ધર્મઃ પુંપ્રભવો યદેતદિદમેવાર્યાઽપિ પૂજ્યા પુન-

ર્યસ્યા ધર્મસમુદ્ભવો ગુરુજનેષ્વપ્યુન્નતિર્યંપુરા |

સૌનન્દેયનૃપેઽન્નિકાસુતગુરૌ શ્રીચન્દનાયાં ન કિં

બ્રાહ્મી પુષ્પવતીસુતા કિલ મૃગાવત્યપ્યમ્નુક્તયે ? || ૬૭ ||”—શાર્દૂલ૦

અર્થાત્ “ ધર્મમો પુરિસ્પ્રભવો ” એ શ્રીધર્મદાસગણિકૃત ઉપદેશમાલાની ૧૬ મી ગાથાના પ્રારંભિક પદ અનુસાર ધર્મની ઉત્પત્તિ પુરુષથી છે એમ કહેવું યથાર્થ છે, પરન્તુ સાથે સાથે આર્યા (મહાસતી) પૂજ્ય છે, કેમકે આર્યાની પાસેથી પૂર્વ ગુરુજનોએ પણ પુણ્ય અને ઉન્નતિ(ના માર્ગ) પ્રાપ્ત કરેલ છે.

સુનન્દાના પુત્ર (બાહુબલિ) રાજાને વિષે બ્રાહ્મી, અન્નિકાસુત નામના ગુરુને વિષે પુષ્પાવતીની પુત્રી (૧પુષ્પચૂલા) અને શ્રીચન્દનાને વિષે મૃગાવતી ખરેખર મોક્ષના હેતુરૂપ નથી બની ?

અત્યાર મુધીના ઉલ્લેખથી તો નારી નિન્દ્ય નથી એટલું જ સમજાયું હશે, પરન્તુ પ્રમદા તો પુરુષથી પણ અધિક છે એ વાત તો નિમ્ન-લિખિત પદ્યમાં ઝળકી ઉઠે છે:—

“ સ્ત્રી પુંસોઽપ્યધિકા ત્રિપક્ષવિશદા પુંસ્તનસ્વાનિર્યતઃ

સ્વામિન્યા મહદેવયા તુ સદૃશો ભૂતા ન ભાવિન્યપિ ।

વિશ્વાચર્યૌ જિનચક્રિણૌ પ્રથમતો યત્પુત્રપૌત્રાવહો

યા પ્રાગેવ શુભેઽહન્યમ્બુચ્છિવપુરપ્રસ્થાનકસ્થા પ્રભોઃ ॥૭૧॥”—શાદ્દૂલ૦

અર્થાત્ નારી નરથી પણ અધિક છે, કેમકે તે (માતૃ-પક્ષ, પિતૃપક્ષ, અને શ્વસુર-પક્ષ એમ એમ) ત્રણ પક્ષોને (ન્યારે પુરુષ બે જ પક્ષોને) નિર્મળ કરે છે તેમજ તે પુરુષરૂપ રત્નોની બાણ છે. વળી સ્વામીની મરુદેવી જેવી તો કોઈ મહિલા થઈ નથી અને થશે પણ નહિ કે સૌથી પ્રથમ તો અહો જેના પુત્ર અને પૌત્ર વિશ્વને વંદનીય એવા પ્રથમ તીર્થંકર અને ચક્રવર્તી થયા અને જે પ્રભુ (શ્રીમદ્દેવ)ની પહેલાં જ શિવપુર પ્રતિ પ્રસ્થાન કરી ગઈ.

આ ઉપરથી સમજી શકાયું હશે કે વિશ્વોપકારી ઉપદેશકોને પક્ષપાતના ચશ્મા ચડાવેલાની ઉપમા આપવા ઉશ્કેરાઈ જવું એ ન્યાયસંગત નથી. અલબત્ત જૈન તેમજ અજૈન ધર્મોપદેશકોએ વૈરાગ્ય-વિષયનું વિવેચન કરતી વેળાએ ‘તરૂણી લ્યાન્ય છે’ એવો સચોટ ઉપદેશ આપ્યો છે, અર્થાત્ પ્રસંગ-વશાત્ પ્રમદાને પ્રધાનતા આપી તેના તરફ મોહની દૃષ્ટિએ ન જોવાની તેમણે પુરુષોને અનુપમ સલાહ આપી છે. કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે જેમ મોહિની તરફ મોહની નજરે નિહાળવાથી પુરુષોનું અધઃપતન થાય તેવી જ રીતે પુરુષો તરફ અનુચિત ખ્યાર રાખવાથી નારી પણ નરકવાસિની બને. આથી એ ક્લિત થાય છે કે ‘મોહની મુંઝવણ’ કહો કે ‘વિષય-વાસના’ કહો એ જ દુર્ગતિનું દ્વાર છે; અને નહિ કે ‘નર’ અથવા ‘નારી’. અંસાર-સાગર તરી જવાનું અનુપમ નાવ રાગ અને દ્વેષનો સંહાર છે અને એમ કરવા કમ્મર કસવી એ જ આ ઉપદેશકોનું મનનીય કથન છે.

સિદ્ધાન્તવાસિચિત્તાનાં, જિનાનાં જગતાં મતમ્ ।

ઇદં પ્રવચનં યસ્ય, નિર્વિકારાઃ પ્રરૂપકાઃ ॥ ૧૨ ॥

૧ આના વૃત્તાન્ત માટે બુદ્ધો નવમા ગુસ્ફકતા યોથા પદ્યનું સ્પષ્ટીકરણ.

જિનેશ્વરોની પ્રરૂપણા—

શ્લોઁ—“જમનું ચિત્ત સિદ્ધાન્તોને વિષે રહેલું છે એવા જગત્ને જિનોનું આ પ્રવચન માન્ય છે કે જ સિદ્ધાન્તની પ્રરૂપણા કરનારા જિનો અવિકારી છે.”—૧૨

સ્વસ્ય દેહેડપિ જીવસ્ય, સંયોગો નહિ શાશ્વતઃ ।

તદન્યેષાં કથં ભાવી ? તસ્માન્મોહં પરિત્યજ ॥ ૧૩ ॥

દેહ અને જીવનો સંયોગ—

શ્લોઁ—“ પોતાના દેહની સાથે પણ જીવનો સંયોગ નિત્ય નથી, તેો અન્યોની સાથે ક્યાંથી હોય ? માટે તું મોહનો ત્યાગ કર. ”—૧૩

સંયોગાશ્ચ વિયોગાશ્ચ, પાનીયબુદ્બુદા ઇવ ।

જાયન્તે પ્રાણિનાં લોકે, નદ્યન્તિ ક્ષણમાત્રતઃ ॥ ૧૪ ॥

પ્રસ્તુતવું સમર્થન—

શ્લોઁ—“ (આ) લોકમાં જીવોના સંયોગો અને વિયોગો જળના પર-પોટાની પેઠે પણ માત્રમાં ઉત્પન્ન થાય છે અને પણ માત્રમાં નાશ પામે છે.”—૧૪

પ્રકૃતિચપલાઃ પ્રાણા-સ્તિષ્ઠન્તિ મહદ્દ્રમુતમ્ ।

નદ્યુદ્યોતઃ ક્ષણાદૂર્ધ્વં, વિદ્યુતઃ ક્વાપિ દૃશ્યતે ॥ ૧૫ ॥

આશ્ચર્યકારી ઘટના—

શ્લોઁ—“ સ્વભાવથી ચંચળ એવા પ્રાણો ટકે છે એ મોટી નવાઈ છે, ઠમકે વીજળીનો ચમકારો (તો) એક ક્ષણથી વધારે કદાપિ જોવામાં આવતો નથી. ”—૧૫

યાવજ્જન્મસહસ્રં સ્યાદ્, વિયોગઃ સૌજનસ્તવ ।

સંયોગઃ સ્વલ્પકાલીનો, મૂઢ ! કિં તં સમીહસે ? ॥૧૬॥

સ્વજનનો સંયોગ—

શ્લો०—“ હુબરો જન્મ સુધી જ સ્વજનનો વિયોગ થનાર છે તેનો સંયોગ અત્યંત થોડા વખતનો છે, તો હે મૂર્ખ ! તું તેની કેમ ઇચ્છા રાખે છે ? ”—૧૬

આપાતમાત્રતો રમ્યાન્, હૃદય ! પ્રિયસદ્ગમાન્ ।

દારુણાન્ પરિણામે તાન્, મિષ્ટવિષમિવ ત્વજ ॥ ૧૭ ॥

વિષયોને વિષની ઉપમા--

શ્લો०—“ હે હૃદય ! કેવળ પ્રારભે મનોહર પરંતુ પરિણામે ભયંકર એવા તે પ્રિય (જનોના) સંગમોનો મીઠા ઝેરની માફક તું ત્યાગ કર. ”—૧૭

તપઃસન્તોષયોર્મગ્ને, દયયા વાસિતે તથા ।

મનસિ સ્થીયતે ધર્મો, દૂરીકૃતકુમાર્ગકઃ ॥ ૧૮ ॥

ધર્મનું સ્થાપન—

શ્લો०—“ તપશ્ચર્યા અને સંતોષમાં લીન અને દયા વડે વાસિત એવા મનમાં કુમાર્ગને દૂર કરનારો ધર્મ ટકે છે. ”—૧૮

પદાર્થ વિચાર—

સ્પષ્ટી०—આ પદ્યથી ધર્મ કયાં ટકે છે તે જણાય છે, પરંતુ તે કેવી રીતે ઉત્પન્ન થાય છે, કેવી રીતે તે પુષ્ટ અને છે અને કેવી રીતે તેનો નાશ થાય છે એ જાણવું બાકી રહે છે. આ સંપૂર્ણ હકીકતનો ઉત્તર મહાભારતના નિમ્ન-લિખિત પદ્યમાંથી મળી આવે છે:—

“ સત્યેનોત્પદ્યતે ધર્મો, દયાદાનેન વર્ધતે ।

ક્ષમાયાં સ્થાપ્યતે ધર્મઃ, ક્રોધાદ્ ધર્મો વિનશ્યતિ ॥ ”—અનુ०

અર્થાત્ સત્ય એ ધર્મની ઉત્થાનિકા છે, દયા કરવાથી તે વધે છે, ક્ષમાથી એ સ્થિર થાય છે અને ક્રોધથી એનો નાશ થાય છે.

૧ આ પ્રશ્નોને સૂચવનારું પદ્ય મહાભારતમાં નીચે મુજબ મળી આવે છે:—

“ કથમુત્પદ્યતે ધર્મઃ ? કથં ધર્મો વિવર્ધતે ? ।

કથં ચ સ્થાપ્યતે ધર્મઃ ? કથં ધર્મો વિનશ્યતિ ? ॥ ”—અનુ०

સન્તોષામૃતમગ્નસ્ય, સુખં યત્ તે પ્રજાયતે ।

તત્ કુતશ્ચિન્તનાસક્ત-સ્યાસન્તુષ્ટસ્ય માનસ ! ॥ ૧૯ ॥

સંતોષ-જન્ય સુખની પરાકાષ્ઠા—

શ્લો.૦—“ હે ચિત્ત ! સંતોષરૂપ અમૃતમાં મગ્ન થયેલા એવા તને (તે વખતે) જે સુખ ઉત્પન્ન થાય છે, તે સુખ ચિન્તનોમાં આસક્ત અને અસં-તુષ્ટને ક્યાંથી હોય ? ”—૧૯

❀ ❀ ❀ ❀

ઉદારત્વં ગુરુત્વં ચ, સૌભાગ્યં ચ તદેવ હિ ।

સા કીર્તિસ્તત્ સુખં ચેત-સ્ત્વં સન્તોષેઽસિ તત્પરમ્ ॥૨૦॥

સંતોષથી ઉદારતા વગેરે—

શ્લો.૦—“ હે ચિત્ત ! જે તું સંતોષમાં તત્પર છે, તો (તને) તે ઉદારતા, તે ગુરુતા, તે સુલભતા અને તે આખરૂ હસ્તગત છે. ”—૨૦

❀ ❀ ❀ ❀

સન્તોષતત્પરે જીવ !, સમ્પદા સર્વદા તવ ।

અન્યથા ચક્રિસુરત્વે, સત્યપિ દુઃખી સર્વથા ॥ ૨૧ ॥

સંતોષ સમાન સુખ નહિ—

શ્લો.૦—“ હે જીવ ! જે તું સંતોષમાં તદ્વાન થયો છે, તો (સમગ્ર) સંપત્તિ સર્વદા તારી (જ) છે; નહિ તો ચક્રવર્તી કે દેવ હોવા છતાં પણ તું સર્વ રીતે દુઃખી છે. ”—૨૧

❀ ❀ ❀ ❀

અર્થી દીનત્વમાપ્નોતિ, ભય-ગર્વો ધૃતાર્થકઃ ।

શોકં નષ્ટાર્થકો લોકે, નિરાશં તિષ્ઠ રે મનઃ ! ॥ ૨૨ ॥

અર્થથી અનર્થ—

શ્લો.૦—“ આ લોકને વિષે પૈસાનો અભિલાષી દીનતાને પામે છે. જ્યે

૧ સરખાવે શ્રીશંકરાચાર્યકૃત દ્વાદશપંજરિકા સ્તોત્રતું નિમ્ન-લિખિત પદ્ય—

“ અર્થમનર્થ ભાવય નિત્યં, નાસ્તિ તતઃ સુખલેશઃ સન્યમ્ ।

પુત્રાદપિ ઘનભાજાં ભીતિઃ, સર્વત્રૈષા ઘિહિતા નીતિઃ ॥ ૨ ॥”

પૈસો મેળવ્યો છે તે ભય પામે છે અને અભિમાન રાખે છે અને જનો પૈસો જતો રહ્યો છે તે શોક પામે છે, (માટે) હે મન ! તું આશા રહિત રહે. ”—૨૨

❀ ❀ ❀ ❀

અર્થિત્વેન સમં સાર, આન્તરિકો વિનશ્યતિ ।

અન્યથા તદવસ્થેઽપિ, લઘુત્વં જાયતે કથમ્ ? ॥૨૩॥

યાચકતાથી લઘુતા--

શ્લો.૦—“ યાચકતા (અર્થાત્ પૈસા માંગતા)ની સાથે આન્તરિક સાર નાશ પામે છે; એમ ન હોય તો તેની તે દશામાં લઘુતા કેમ ઉત્પન્ન થાય છે ? ”—૨૩

❀ ❀ ❀ ❀

દૂયસે દુઃખતો નિત્યં, સદા સૌખ્યં સમીહસે ।

તાં ક્રિયાં ન કરોષ્યેવા-વાપ્યતે ચ યયા સુખમ્ ॥૨૪॥

કર્તવ્ય-વિમુખતા--

શ્લો.૦—“ તું રોજ દુઃખથી દુભાય છે અને સદા સુખની ઇચ્છા રાખે છે, (છતાં) તે ક્રિયા તું કરતો જ નથી કે જથી સુખ મળે. ”—૨૪

❀ ❀ ❀ ❀

કર્મણિ દુષ્ટચળ્ડાલો, વ્યાખ્યાયાં ગૌતમાયસે ।

શોચસિ નૈવ મૂઢેતિ, ભાવિની કા ગતિર્મમ ॥૨૫॥

કથન અને ક્રિયામાં ભિન્નતા--

શ્લો.૦—“ હે જીવ ! કૃત્યમાં દુષ્ટ ચંડાળ (જીવો) તું વ્યાખ્યાન કરવામાં ગૌતમ જીવો બને છે. (આથી) અરે રે તારી શી ગતિ થશે, તે તું અરેખર કેમ શોચતો નથી ? ”—૨૫

❀ ❀ ❀ ❀

રૂપેણ સુરશૈલેશ-સદશોઽપિ કુકર્મકઃ ।

ધિગ્ ધિગ્ તે બાહ્યસૌન્દર્ય-મન્તરે મલિનાત્મક ! ॥૨૬॥

બાહ્ય અને આંતરિક સ્વરૂપમાં અંતર—

શ્લો०—“ રૂપમાં (સોનાના) મેરુના જોવો (હોઇ કરીને) પણ તું કુકર્મી છે, વાસ્તે હે અંદરથી મલિન સ્વભાવી ! તારી બાહ્ય સુન્દરતાને ધિક્કાર છે— ધિક્કાર છે. ”—૨૬

દદત ઉપદેશં તે, શૌર્યં વચસિ યદ્ ભવેત્ ।

તત્છૌર્યં કાય-મનસો-ર્ભવેચ્ચ હસ્તગં શિવમ્ ॥૨૭॥

બહારનો દેખાવ અને અંદરથી પોલ—

શ્લો०—“ (હે ચેતન ! ઇતર જનોને) ઉપદેશ આપતી વેળા તારી વાણીમાં જે શૂરાતન હોય છે, તે શૌર્ય તારી ક્રયા અને ચિત્તમાં હોય તો તો મોક્ષ મારા હાથમાં આવે. ”—૨૭

મુધા મૂઢૈર્હિ સંસારો, મથ્યતે સારમિપ્સુભિઃ ।

મ્રક્ષણં લેભિરે કેઽત્ર, પાનીયસ્ય વિલોડનાત્ ? ॥૨૮॥

ખોટી દિશામાં પ્રયાસ—

શ્લો०—“ સારની ઇચ્છાવાળા મૂર્ખો ફેગટ સંસારતું મન્યન કરે છે, કેમકે પાણીને વલોવીને હોઇએ આ સંસારમાં માખણ મેળવ્યું કે ? ”—૨૮

તુષવપનવત્ સારઃ , સંસારે નાત્ર વિદ્યતે ।

ગન્ધર્વનગરીતુલ્યા, વ્યવસ્થા દૃશ્યતેઽલિલા ॥૨૯॥

સંસારની અસારતા—

શ્લો०—“ છેતરતને શોપવાની જમ આ સંસારમાં સાર નથી. (અહીં તો) ખધી વ્યવસ્થા ગન્ધર્વ-નગરી જેવી દેખાય છે. ”—૨૯

મુક્ત્વા ત્વં સકલાં ચિન્તા-મેકાં ચિન્તાં મનઃ ! કુરુ ।

તાં યયા નિવૃત્તિસ્થાને, સુખં મુદ્ધક્ષવ નિરન્તરમ્ ॥૩૦॥

મુક્તિની પ્રાપ્તિ માટે ચિન્તન—

શ્લો०—“ હે ચિત્ ! તું (ખીજી) બધી ચિન્તાઓને છોડીને તે એક (જ) ચિન્તા કર કે જ્યાં તું નિરંતર મુક્તિ-મહેલમાં સુખ ભોગવી શકે. ”—૩૦

મન્ત્ર-તન્ત્રમુખૈર્મૂઢ ! , હા હા ત્વમીહસે સુખમ્ ।

સમાધિમેકમન્ત્રં નાં, યાવત્ તાવત્ કથં સુખમ્ ? ॥૩૧॥

સમાધિરૂપ મન્ત્રની બલિહારી—

શ્લો०—“ હે મૂર્ખ ! અરે રે મન્ત્ર, તન્ત્ર ઇત્યાદિ વડે તું સુખ (મિળવવા) ની ઇચ્છા રાખે છે, (પરંતુ) જ્યાં સુધી સમાધિરૂપ અસાધારણ મન્ત્ર (તારી પાસે) નથી, ત્યાં સુધી તને કેમ સુખ સંભવે ? ”—૩૧

સમાધિદાયકં મન્ત્રં, નમસ્કારં વિમુચ્ય હા ।

મૂઢા ગવેષયન્ત્યન્ય-મન્ત્રકં દુઃખવ્યાકુલાઃ ॥૩૨॥

મન્ત્રની શોધ—

શ્લો०—“ સમાધિ આપનારા (પંચપરમેષ્ઠીને પ્રણામરૂપ) નમસ્કાર મન્ત્રને મૂકીને અરે દુઃખથી વ્યાકુળ (બનેલા) મૂર્ખો અન્ય મન્ત્રની શોધ કરે છે. ”—૩૨

ઔદ્ધત્યાગ્નિપ્રદગ્ધા યે, માન-માયાહતાશ્ચ યે ।

રસનેન્દ્રિયલુબ્ધાશ્ચ, તેષાં સૌખ્યં કુતો ભવેત્ ? ॥૩૩॥

સુખી કેણ ?—

શ્લો०—“ ઉદ્ધતાઇરૂપ આગમાં બળેલા, માન અને માયાથી મરાયેલા અને રસના (જીભ) ઇન્દ્રિયમાં લાંપટ એવા જ (જીવો) છે, તેમને સુખ ક્યાંથી હોય ? ”—૩૩

૧ આનું સ્વરૂપ અંગ્રેજી ભાષામાં ન્યાયકુસુમાંજલિ (સ્તં ૪, શ્લો० ૩૯) ના સ્પષ્ટીકરણમાં આલેખવામાં આવ્યું છે.

રહસ્યશૂન્યહૃદયા, આત્મભાવબહિર્મુખાઃ ।

રતા ગાલિપ્રદાને ચ, તેષાં સૌખ્યં કુતો ભવેત ? ॥૩૪॥

દુઃખનું મૂળ—

શ્લોઠ—“ જમનું હૃદય રહસ્યથી શૂન્ય છે (અર્થાત્ જ સાર ગ્રહણ કરી શક્યા નથી) અને જ્યો આત્મિક ભાવ તરફ જોતા નથી તેમજ જ્યો ગાળો દેવામાં આસક્ત છે, તેમને ક્યાંથી સુખ સંભવે ? ”—૩૪

નિષ્પક્ષે સુગુરુમજ્ઞા, જાનન્તિ પક્ષપાતિનમ્ ।

મુક્તધત્તુરકાઃ શ્વેતં, યથા પીતં વદન્તિ તે ॥૩૫॥

મૂર્ખના ઉદ્દગાર—

શ્લોઠ—“ જમણે ધંતુરો ખાધો હોય તેજો જમ સફેદ (રંગ)ને પીળો કહે છે તેમ મૂર્ખ (માનવીજ્યો) નિષ્પક્ષપાતી સદ્ગુરુને પક્ષપાતી કહે છે. ”—૩૫

૧ વર્ણુ-વિપર્યય—

૨૫૯ટીઠ—જેમ ધંતુરો ખાનાર સફેદ વસ્તુને પીળી ગણે છે, તેમ જે પિત્તથી પીડાતો હોય તેની પણ આવી દશા થાય છે. આ સંબંધમાં કાવ્યપ્રકાશ(ના દશમા ઉદ્દાસ)ની કાવ્યપ્રદીપ નામની પ્રતિચ્છાયા-વૃત્તિ (પૃ. ૨૫૦)માં અર્થાન્તર-ન્યાસના ઉદાહરણ તરીકે શ્રીગોવિન્દ ઠક્કુરે આપેલો નિમ્ન-લિખિત શ્લોક રજુ કરીએ.

“ નિજદોષાવૃત્તમનસા-મતિસુન્દરમેવ ભાતિ વિપરીતમ્ ।

પશ્યતિ પિત્તોપહતઃ, શશિ શુભ્રં શઙ્કપિ પોતમ ॥ ”—આર્યા

૧ શ્વેત શંખના વર્ણુના વિપર્યયની હકીકત કલ્યાણમંદિરે સ્તોત્રના નિમ્ન-લિખિત પદ્યમાં દર્શિગોચર થાય છે:—

“ ત્વામેવ લીતતમસં પરવાદિનોઽપિ

નૂનં વિમ્બો ! હરિ-હરાદિધિયા પ્રપન્નાઃ ।

ફિ કાચકામલિભિરીશ ! સિતોઽપિ શઙ્કો

નો ગૃહ્યતે વિવિધવર્ણવિપર્યયેણ ? ॥ ૧૮ ॥ ”—વસન્ત૦

माद्यसि त्वं न लक्ष्म्या च, रांगादीनां वशे नहि ।

योषिद्भिर्हियसे नैव, मुह्यते विषयैर्नहि ॥३६॥

मुच्यसे नैव तोषेण, नेच्छयाऽऽलिङ्ग्यसे यदा ।

पात्यसे नैव पापैश्चेत्, तदा मुक्तिः प्रिया तव ॥३७॥-युग्मम्

सिद्धिश्च सुन्दरीतुं स्वामित्व—

श्लो०—“जे तुं धनथी छाडी जतो न ज होय, रागादिने वश थतो न ज होय, वनिताओथी (ताइं मन) हरातुं न ज होय, विषयोने विषे तुं मोहित अनतो न ज होय, संतोष वडे तुं त्यजतो न ज होय, धर्मथी तुं आसिंगातो न ज होय अने पापोथी तुं पतित न ज थतो होय, तो मुक्ति तारी भड्डिवा थशे.”—३६-३७

अनभिषङ्गतः सङ्ग-मप्रीतिपरिहारतः ।

द्वेषं मोहं च सदज्ञानात्, क्रोधं च क्षमया तथा ॥३८॥

मार्दवादभिमानं च, मायामार्जवतो जय ।

लोभं सन्तोषतश्चित्त !, तदा ते परमं शिवम् ॥३९॥-युग्मम्

उत्कृष्ट कल्याण भाटेनी तैयारीओ—

श्लो०—“ निःसंगथी संगने, अप्रीतिने दूर करीने द्रुषने, साया ज्ञान वडे मोहने, क्षमा वडे क्रोधने, नम्रता वडे गर्वने, सरलता वडे उपटने अने संतोष वडे लोभने हे चित्त ! तुं जतजे येठवेताइं उत्कृष्ट कल्याण थशे. ”—३८-३९

असंयमेऽरतिं चेत् त्वं, संयमे सुरतिं तथा ।

भवाद् भयं विधत्से चेत्, पापमार्गं जुगुप्ससे ॥४०॥

प्रतिकूला-ऽनुकूलेषु, शोक-हर्षौ विमुञ्चसि ॥

जिनेशचरणे चित्त !, भक्तिभावं दधासि च ॥४१॥

तच्छासनसमं लोके, धन्यमन्यं न मन्यसे ।

तदा प्रसादाच्चेतस्ते, करस्था निर्वृतिर्मम ॥४२॥-विशेषकम्

ચિત્તની અનુકૂળતા--

શ્લોક--“હે ચિત્ત! જ્યારે તું અવિરતિને વિષે અપ્રીતિ અને સર્વ વિરતિને વિષે અત્યંત પ્રીતિ રાખશે, વળી ભવથી બીજો રહેશે અને પાપ-માર્ગની જુગુપ્સા કરશે તેમજ તું પ્રતિકૂળ દશામાં હર્ષ અને અનુકૂળ દશામાં શોકથી મુક્ત રહેશે, તથા વળી જિનેશ્વરનાં ચરણોની ભક્તિ કરશે તેમજ એના (અર્થાત્ જિનના) શાસનના સમાન અન્ય કોઈ શાસનને ધન્ય માનશે નહિ ત્યારે હે ચિત્ત! તારી મહેરબાનીથી મુક્તિ મારા હાથમાં આવશે.”—૪૦-૪૨

પ્રાર્થનાની રીતિ--

૨૫૯ટીક--એ તો સુવિદિત વાત છે કે જેટલી મીઠા શબ્દોની દુશ્મન ઉપર પણ અસર થાય છે, તેટલી કડવાં વચનની થતી નથી. શત્રુને પણ વશ કરવાનો જ્યારે આ ઉત્તમ ઉપાય છે, તો મિત્રને અનુકૂળ કરવામાં તે અકસીર ઇલાજ નીવડે એમાં તો કહેવું જ શું? સંસારમાં રખડતો જીવ એકેન્દ્રિયમાંથી સંસી પંચેન્દ્રિયની પદવી પ્રાપ્ત કરે તે સમયે તેનો મન સાથેનો સંબંધ વ્યકત થાય છે. આ મન સાથેની લાંબી મિત્રાચારીને લઈને જીવ તેને પોતાને અનુકૂળ બનવા માટે મધુર વાક્યોથી વીનવે એમાં કશું ખોટું નથી. આવી પ્રણાલિકા આ પદ્યમાં આદરવામાં આવી છે, પરંતુ એ પ્રાચીન પદ્ધતિનું અનુકરણ છે એમ શ્રીમુનિસુન્દરસૂરિકૃત અધ્યાત્મકલ્પદ્રુમના નવમા અધિકારના નિમ્ન-લિખિત દ્વિતીય પદ્યથી પ્રતીત થાય છે.

“વેતોડર્થયે મયિ ચિરત્નસખ ! પ્રસીદ

કિં દુર્વિકલ્પનિકરૈઃ ક્ષિપસે ભવે મામ્ ? ।

बद्धोऽञ्जलिः कुरु कृपां भज सद्विकल्पान्

मैत्रीं कृतार्थय यतो नरकाद् बिभेमि ॥ ૨ ॥”-વસંત૦

અર્થાત્ હે મન ! હે મારા જીવના દોસ્ત ! હું તને વિનવું છું કે તું મારા ઉપર

૧ મનુસ્મૃતિ (અ. ૪)માં તો સત્ય કથન પણ પ્રિય હોય તે બોલવું એવો ઉપદેશ છે. ત્યાં કહ્યું પણ છે કે--

“સત્યં બ્રૂયાત્ પ્રિયં બ્રૂયાદ્, ન બ્રૂયાત્ સત્યમપ્રિયમ્ ।

પ્રિયં ચ નાનૃતં બ્રૂયા-દેષ ધર્મઃ સનાતનઃ ॥ ૧૩૮ ॥”

અંગ્રેજ કવિ મિલ્ટન (Milton) પણ કહે છે કે--

“Fair words hurt never a bone;

But foul words break many a one.

All words have power to suage,

The tumours of a troubled mind.”

પ્રસન્ન થા. દુષ્ટ વિકલ્પોના સમૂહો વડે તું મને શા માટે સંસાર (ક્રૂપ)માં નાંખે છે ? હું તારી પાસે હાથ જોડીને ઊભો છું (અને તને પ્રાર્થના કરું છું) કે તું મારા ઉપર મહેરબાની કર, શુભ વિકલ્પોનો આશ્રય કર અને આપણી મિત્રાચારીને સાર્થક કર; કેમકે હું નરકથી ભય પામું છું.

❀ ❀ ❀ ❀

નિયમ્ય નિજમાત્માનં, રાગદ્વેષવિનિગ્રહઃ ।

વિહિતો નૈવ ધ્યાનાગ્નિ-ર્દગ્ધકર્માઽપિ નાભવત્ ॥૪૩॥

ન તથા વિષયાસ્ત્યક્તા, માનસં ન વશીકૃતમ્ ।

તતઃ કિમીહસે મૂઢ ! , સુક્તિસૌખ્યં પુનઃ પુનઃ ? ॥૪૪॥-યુગ્મમ

ફેગટ ફાંફાં—

શ્લો०—“ પોતાની જાતને કાચુમાં રાખીને તેં રાગ અને દ્વેષને દબાવી દીધા નથી જ, તેમજ ધ્યાનરૂપ અગ્નિ વડે તેં કર્મોને બાળ્યાં પણ નથી. વળી તેં વિષયોનો પણ ત્યાગ કર્યો નથી જ તથા તેં મનને વશ કર્યું નથી જ, તો પછી હે મૂર્ખ ! વારંવાર તું સિદ્ધિના સુખની કેમ ઇચ્છા કરે છે ?”—૪૩-૪૪

❀ ❀ ❀ ❀

ગૃહ્ણન્મેઘૈઃ પ્રવિશન્દ્વિ-ર્નદીનીરૈશ્ચ નીરધિઃ ।

અપકર્ષં ન ચોત્કર્ષં, ભજત્યત્ર કદાચન ॥૪૫॥

एवं भोगा-ऽपभोगैर्न, चित्तोत्कर्षा-ऽपकर्षकौ ।

भजसे त्वं समत्वेन, भावी रत्नाकरस्तदा ॥४६॥-युगम

રત્નાકર બનવાનો ઉપાય—

શ્લો०—“ (સમુદ્રમાંથી જળને) ગ્રહણ કરતા મેઘો વડે અપકર્ષને કે નદી-ઓનાં (પોતાનામાં) પ્રવેશ પામતાં જળો વડે ઉત્કર્ષને આ લોકમાં જન્મ સાગર કદાપિ ભજતો નથી, તેમ ભોગ(નાં સાધનો મળવાથી)ઉત્કર્ષને અને તેના અભાવમાં અપકર્ષને હે ચિત્ત ! તું નહિ ભજ અને સમભાવે રહીશ ત્યારે તું રત્નાકર થઈશ. ”—૪૫-૪૬

❀ ❀ ❀ ❀

प्रकृत्या चपलानश्चान्, पञ्चेन्द्रियस्वरूपकान् ।

विवेकरश्मिना चेतः ! , सुखार्थी चेद् वशीकुरु ॥४७॥

ઇન્દ્રિયોનું દમન—

શ્લો०—હે ચિત્ત ! જો તું સુખનો અભિલાષી હોય, તો સ્વભાવથી ચંચળ એવા પાંચ ઇન્દ્રિયરૂપ અશ્વોને તું વિવેકરૂપ લગામથી વશ કર.”—૪૭

શુભધ્યાનબલાચ્છન્ન, રાગાદિશ્ચેદ્ વિહન્યતે ।

તદા ત્રિભુવને ચેતઃ !, સર્વથા વિજયસ્તવ ॥૪૮॥

વિજયનો માર્ગ—

શ્લો०—“ હે ચિત્ત ! જ્યારે તું શુભ ધ્યાનના બળથી રાગાદિ રિપુને હણી નાંખશે ત્યારે ત્રૈલોક્યમાં સર્વથા તારે વિજય થશે.”—૪૮

સમ્પ્રાપ્તસર્વપ્રાપ્તવ્ય-સંયમઃ પુણ્યયોગતઃ ।

તથાપિ વિષયાશંસા, મુનિસ્ત્વં નૈવ ભૂતલે ॥૪૯॥

‘ મુનિ ’ પદ માટેની લાયકાત—

શ્લો०—“ સર્વ (જનોને) મેળવવા લાયક સંયમ પુણ્યના યોગથી તે પ્રાપ્ત કર્યો છે, તોપણ હજી (તને) વિષયની આશા (રહે) છે; વાસ્તે આ પૃથ્વી ઉપર તું વાસ્તવિક મુનિ નથી જ.^૧ (આથી તો તું નામધારી મુનિ કહેવાય.)”—૪૯ સાચા મુનિ કોણ ?—

સ્પષ્ટી०—મુનિ એ પદ ખરેખરે સાર્થક કરેલું ક્યારે ગણાય એ સંબંધમાં ‘અમત્કારિક સાવચૂરિ સ્તોત્ર-સંગ્રહ તથા વંકચૂલિયા સૂત્ર-સારાંશ’ નામના ગ્રન્થમાં છપાયેલા અને શ્રીમદ્વિષેણ મુનિવરે રચેલા સજ્જનચિત્તવહ્નિ કાવ્ય-માંનાં ત્રણ પદો વિચારીએ.

૧ કવિવર શ્રીવ્યાસ તો ત્યાં સુધી કહે છે કે—

“ ધનેન કિં યજ્ઞ દદાતિ નાશ્નુતે ? બલેન કિં યેન રિપું ન વાધતે ? ।

શ્રુતેન કિં યેન ન ધર્મમાચરેત્ ? કિમાત્મના યો ન જિતેન્દ્રિયો વશી ? ॥૧૬॥—વંશ૦
અર્થાત્ જે ધન હવ (અન્યને) આપતો નથી કે (પોતે) ભોગવતો નથી તે ધન શા કામનું ? જે બળથી હવ શત્રુને પીડા પમાડી શકતો નથી તે સામર્થ્યથી શું ? જે શ્રુતની મદદથી હવ ધર્મ-ક્રિયા ન કરે તે વિદ્યાથી સર્થું અને જેણે ઇન્દ્રિયો ઉપર વિજય મેળવ્યો નથી તેમજ જેણે વાસનાઓને વશ કરી નથી એવા હવથી શું ?

“ કિં વસ્ત્રત્યજનેન મો મુનિરસાવેતાવતા જાયતે ?

ક્ષવેદેન ચ્યુતપન્નમો ગતવિષઃ કિં જાતવાન્ ભૂતલે ? ।

મૂલં કિં તપસઃ ? ક્ષમેન્દ્રિયજયઃ સત્યં સદાચારતા

રાગાદીંશ્ચ વિભર્તિ ચેન્ન સ યતિર્લિંગ્નો ભવેત્ કેવલમ્ ॥૩૧॥ ”—શાર્દૂલ૦

અર્થાત્ હે (ચિતન) ! કેવળ વસ્ત્રનો ત્યાગ કરવાથી—દ્વિગંબર બનવાથી શું? શું એટલાથી મુનિ થવાય છે? વિષથી મુક્ત કરાયેલો સર્પ શું જગત્માં નિર્વિષ બન્યો કે? તપશ્ચર્યાનું મૂળ શું છે? ક્ષમા, ઇન્દ્રિયોનો વિજય, સત્ય અને સદાચાર; (આમ છતાં) જો મુનિ રાગાદિને ધારણ કરે તો તે કેવળ લિંગધારી યતિ કહેવાય—નામમાત્રથી યતિ ગણાય.

“ કિં દીક્ષાગ્રહણેન મો યદિ ધનાકાઙ્ક્ષા ભવેચ્ચેતસિ

કિં ગાર્હસ્થ્યમનેન વેષધરણેનામુન્દરં મન્યસે ? ।

દ્રવ્યોપાર્જનચિત્તમેવ કથયત્યભ્યન્તરસ્થાઙ્ગજં

નો ચેદર્થપરિગ્રહગ્રહમતિર્મિક્ષોર્ન સમ્પચતે ॥ ૪ ॥ ”—શાર્દૂલ૦

અર્થાત્ (હે મુનિ!) જો તારા ચિત્તમાં ધનની આકાંક્ષા હોય તો આ તે દીક્ષા લીધી તેથી શું? શું ગૃહસ્થપણને તું આ વેષ-ધારણ કરતાં ખરાબ ગણે છે? દ્રવ્ય મેળવવાનું મન જ અંદર રહેલા કામનું નિવેદન કરે છે—વિકાર દર્શાયે છે, કેમકે જો એમ ન હોય તો મુનિને (દ્રવ્ય અને દયિતારૂપ) પરિગ્રહને ગ્રહણ કરવાની મતિ હોય (જ) નહિ.

સાચા સાધુનું લક્ષણ તો એ છે કે—

“ દેહે નિર્મમતા ગુરૌ વિનયતા નિત્યં શ્રુતાભ્યાસતા

ચારિત્રોજ્જવલતા મહોપશમતા સંસારનિર્વેદતા ।

અન્તર્બાહ્યપરિગ્રહત્યજનતા ધર્મજ્ઞતા સાધુતા

સાધો ! સાધુજનસ્ય લક્ષણમિદં સંસારવિચ્છેદનમ્ ॥૩૨॥ ”—શાર્દૂલ૦

અર્થાત્ શરીરને વિષે મમત્વનો અભાવ, ગુરુને વિષે નમ્રતા, નિરંતર શાસ્ત્રનું અભ્યાસપણું, ચારિત્રની નિર્મલતા, મોટું ઉપશમપણું, સંસારને વિષે વૈરાગ્યપણું, આન્તરિક તેમજ બાહ્ય પરિગ્રહને ત્યજવાપણું, ધર્મને જાણવાપણું અને સાધુપણું, આ સાધુનું લક્ષણ હે સાધુ! સંસારનો નાશ કરનાર છે. આ સંબંધમાં દ્વિગંબર મુનિવર્ય શ્રીઅમિતગતિકૃત સુભાષિતરત્નસન્દોહનો નિમ્ન-લિખિત શ્લોક પણ મનનીય છે:—

“ મદમદનકષાયારાતયો નોપશાન્તા

ન ચ વિષયવિમુક્તિર્જન્મદુઃસ્વાન્ન મીતિઃ ।

ન તનુસુખવિરાગો વિચ્યતે યસ્ય જન્તો-

ર્થવતિ જગતિ દીક્ષા તસ્ય મુક્ત્યૈ, ન મુક્ત્યૈ ॥૧૭॥ ”-માલિની
અર્થાત્ જે જીવે દર્પ, કંદર્પ અને (કોધાદિ) કષાયરૂપ દુઃખનોનું દમન કર્યું નથી,
વળી જેણે વિષયોનો ત્યાગ કર્યો નથી તેમજ જેને જન્મના દુઃખથી લય
નથી, વિશેષમાં જેને શારીરિક મુખ્ય પ્રતિનો રાગ જતો રહ્યો નથી, તેની દીક્ષા
જગત્માં લોગને માટે છે, નહિ કે મોક્ષને માટે.

❀ ❀ ❀ ❀

સદ્જ્ઞાનયાનપાત્રં ચેદ્, મુશ્ચસિ ન કદાચન ।

ન હ્રિયસે તદા ચેતઃ !, યોષિત્સરિત્પ્રવાહતઃ ॥૫૦॥

જ્ઞાન-નોકાનો પ્રભાવ—

શ્લો०—“ જો તું શુદ્ધ બોધરૂપ વહાણને કદાપિ ત્યજી નહિ દે, તો હે
ચિત્ત ! પ્રમદારૂપ પાણીના પ્રવાહમાં તું કદાપિ ધસડાઇ નાહી જાય. ”—૫૦

❀ ❀ ❀ ❀

જીવે સુપાત્રમૂતે ચ, મોહવર્તિયુતે તથા ।

સ્નેહં નિષ્ઠાં નયન્ દીપો, મિથ્યાતમોવિનાશકઃ ॥૫૧॥

ગેહસ્યેવ ત્વદન્તશ્ચેત્, જ્ઞાનાત્મા પ્રકટીભવેત્ ।

તદા સર્વં હિ પર્યાપ્તં, મન્યસ્વ મમ માનસ ! ॥૫૨॥-યુગ્મવ

જ્ઞાન-દીપકનો મહિમા—

શ્લો०—“ જમ ધરમાં (દીવો સળગાવતાં અંધકાર નાશ પામે છે) તેમ
મોહરૂપ અત્તીથી યુક્ત એવા અને સુપાત્રરૂપ (સંસારી) જીવને વિષે સ્નેહનો
અંત આણી મિથ્યાત્વરૂપ અંધકારનો સંહાર કરનાર જ્ઞાનસ્વરૂપી દીપક તારી અંદર
પ્રકટ થશે, ત્યારે હે ચિત્ત ! તું તારૂં સર્વં પર્યાપ્ત થયેલું માનજે—તારી જાતને કૃત-
કૃત્ય ગણજે. ”—૫૧-૫૨

❀ ❀ ❀ ❀

૧ જુઓ સ્તુતિ-ચતુર્વિંશતિકાનું સ્પષ્ટીકરણ (પૃ. ૧૦૫).

૨ તદુલ્લવૈચારિકના પદમાં પદ્મથી નારીવાચક શબ્દોની વ્યુત્પત્તિઆ આપવામાં
આવી છે. તેમાં ‘યોષિત્’ માટે નીચે મુજબ ઉલ્લેખ છે:—

“ પુરુષાન્ યોગનિયોગૈર્વશે સ્થાપયન્તીતિ યોષિતઃ. ”

ગુરુગિરિશિખાદ્ભૂતં, ભવવૈરાગ્યસ્કન્ધકમ્ ।

ધર્માર્થિપક્ષિભી રુદ્ધં, તત્ત્વરૂપં પરં તરુમ્ ॥૫૩॥

સત્ત્વરીભૂય ચિત્ત ! ત્વં, સમારુહ્ય ચ તં સ્વલુ ।

જ્ઞાનાત્મકં ફલં પ્રાપ્ય, તતો મુક્તિરસં પિવ ॥૫૩॥ યુગ્મમ્

તત્ત્વરૂપ વૃક્ષનું આરોહણ—

શ્લો.૦—“ મોટા પહાડની ટોચ ઉપર ઊગેલા, સંસારથી વિરક્તતારૂપ થડ-વાળા તથા ધર્મના અભિલાષીરૂપ પક્ષીઓ વડે વીંટાયેલા એવા તત્ત્વરૂપ ઉત્તમ ગ્રાહની ઉપર ઉતાવળો ચઢીને જ્ઞાનરૂપ ફળને ગ્રહણ કરી તેમાંથી હે ચિત્ત ! તું ખરેખર મુક્તિનો રસ પી.”—૫૩-૫૪

રાગાદિબન્ધનતરુ-મુન્મૂલ્ય ચિત્તહસ્તિક ! ।

યાહિ ધર્મવને યેન, સ્યાન્નિર્વૃત્તિઃ સુખાવહા ॥૫૫॥

ચિત્તને ભલામણ—

શ્લો.૦—“ રાગાદિ બન્ધનરૂપ ગ્રાહને મૂળમાંથી ઉખેડીને હે ચિત્તરૂપ હાથી ! ધર્મરૂપ વનમાં તું જાહે જોથી કરીને તને સુખકારી નિર્વૃત્તિ મળે.”—૫૫

સર્વસિદ્ધાન્તમધ્યે સ્વં, દર્વીવ ચરસિ ધ્રુવમ્ ।

અન્યથા જીવનં તે કિં, સારહીનં વિલોક્યતે ? ॥૫૬॥

ફલહીન પ્રવૃત્તિ—

શ્લો.૦—“ અર્થા આગમોને વિષે તું કડછીની માફક ફરે છે. એ એમ ન હોય તો તારું જીવન સાર વિનાનું કેમ દેખાય છે ? ”—૫૬

પ્રાહ્મહર્ષીયચિત્રાણિ, ચરિત્રાણિ વિલાકસે ।

ચિત્ત ! કિં પ્રસ્તરોઽસિ યદ્, રસશૂન્યો વિભાવ્યસે ? ॥૫૭॥

૧ ન્યાયાંભોનિધિ જૈનાચાર્ય શ્રીવિજયાનંદસૂરીશ્વર (આત્મારામજી મહારાજ)-કૃત ‘તેં તેરા રૂપ ન પાયા રે અજ્ઞાની’ એ આદ્ય પદવાળા પદ (પૃ. ૧૪૨-૧૪૩)માં, નીચે મુજબનો ઉલ્લેખ છે:—

“ જૈસે કડછી ફિર વ્યંજનમાં સ્વાદ કષ્ટુ ય ન પાયો રે. ”

રસ-શૂન્યતા—

શ્લો.૦—“ પૂર્વે થઇ ગયેલા મહર્ષિઓનાં અદ્ભુત ચરિત્રો તું જુએ છે, છતાં (હે ચેતન !) શું તું પત્યર છે કે જેથી રસવિહીન જાણાય છે ? ”—૫૭

❀ ❀ ❀ ❀

સુષુપ્તિ સજ્જતો જીવઃ , પ્રાતરુત્તિષ્ઠતીહ તત્ ।

મહચ્ચિત્રં વિજાનીયા, જીવનં કૃત્રિમં યતઃ ॥૫૮॥

આશ્ચર્યજનક ઘટના—

શ્લો.૦ “ આ સંસારમાં (રાત્રે) સુષુપ્તિ (દશા) ને પામેલો (અર્થાત્ મરણતુલ્ય બનેલો) જીવ સવાર થતાં ઊઠે છે, તે મોટું આશ્ચર્ય છે—અહો મહાભાગ્ય છે એમ તું જાણ; કેમકે જીવન કૃત્રિમ છે—એનો ભરોસો રખાય તેમ નથી. ”—૫૮

પદનો સાર—

રૂપષ્ટી.૦—જીવન જે સ્વાભાવિક હોય, તો રાત્રે સુઈ ગયા પછી પહો ક્ષતતાં ઊઠાય એમાં કશી નવાઈ નહિ; પરંતુ કેટલાક સૂતા, તે સૂતા, તેઓ એવી ઘોર નિદ્રા લે છે કે ફરીથી ઊઠતા જ નથી. આથી સમજાય છે કે આપણે ખીજે દહાડે ઊઠી શકીએ છિયે એ અચંબા જેવું છે, એ આપણે પુણ્યોદય સૂચવે છે. આવા અર્થવાળા નિમ્ન-લિખિત બે પદ્યો વિચારવાં અસ્થાને નહિ ગણાય:—

“ ઉચ્છ્વાસાવધયઃ પ્રાણાઃ , સ ચોચ્છ્વાસઃ સમીરણઃ ।

સમીરણાચ્ચલં નાન્યદ્, યજ્જીવતિ તદદ્ભુતમ્ ॥૧॥ ”—અનુ.૦

“ મરણં પ્રકૃતિઃ શરીરિણાં, વિકૃતિર્જીવિતમુચ્યતે બુધૈઃ ।

ક્ષણમપ્યવતિષ્ઠતે શ્વસન્ , યદિ જન્તુર્નનુ લાભવાનસૌ ॥ ”—૧૧૧૦૧૧૦૧૧૦

—રઘુવંશ સ. ૮, શ્લો. ૮૭

અર્થાત્ ઉચ્છ્વાસોની જેટલી સીમા છે, એટલા પ્રાણ છે. એટલે કે ઉચ્છ્વાસ બંધ થતાં પ્રાણના રામ રમી જાય છે. વળી એ ઉચ્છ્વાસ તે વાયુ છે અને વાયુ કરતાં (જગત્માં) કોઈ વિશેષ યંચળ (પદાર્થ) નથી. એથી જીવ જીવે છે એ આશ્ચર્યકારી ઘટના છે. વિચક્ષણો વદે છે કે મરણ એ જીવોની પ્રકૃતિ છે, જ્યારે જીવન એ વિકૃતિ છે. જીવ એક ક્ષણ પણ શ્વાસ લેતો ટકે છે, તે ખરેખર તેનો લાભ સૂચવે છે.

૧ આને ‘ વિયોગિની ’ અને ‘ સુન્દરી ’ પણ કહેવામાં આવે છે.

આ હકીકતના સમર્થનાથે શેખસાદીની ગુલીસ્તાં બોસ્તાં (પુષ્પ-વાટિકા)ની નીચે મુજબની શહેર આપવી ઉચિત સમબંધ છે:—

“ સ્વેરે કુન અયફલાનો ગનીમત શુમાર ઉમ્મ
જાં પેશ્તરકે વાંગ વર આયદ ફલાં નમાંદ ”

અર્થાત્ હે માનવી ! તું ઉમરને અહોભાગ્ય માન, કેમકે ફલાણો ન રહ્યો એવી વાણી (લોકોના મુખથી) બહાર આવે તે પહેલાં તું ખેરાત કરી લે.

❀ ❀ ❀ ❀

દિને નષ્ટે યથા રાત્રૌ, પ્રમીલા પ્રાણિનાં ભવેત્ ।
આયુષ્કર્મે તથા નષ્ટે, દીર્ઘનિદ્રા ભવિષ્યતિ ॥૫૧॥

મરણનો પ્રસંગ—

શ્લો०—“ જ્યેમ દિવસનો અંત આવતાં રાત્રે નિદ્રા આવે છે, તેમ આયુષ્ય-કર્મનો નાશ થતાં જીવ દીર્ઘનિદ્રા (મરણ) અનુભવશે. ”—૫૯

❀ ❀ ❀ ❀

પશ્ચાત્તાપે ભવેદ્ ભૂરિ-દુઃખયોનો ગતે સતિ ।
તસ્માત્ પૂર્વે પ્રમાદં સ્વં, ચેતસ્ત્યક્ત્વા સુખીભવ ॥૬૦॥

પ્રમાદનો પરિત્યાગ—

શ્લો०—“ દુઃખદાયી યોનિમાં ગયા પછી પુષ્કળ પસ્તાવો થશે, તેથી હે મન ! પ્રમાદનો પહેલેથી ત્યાગ કરી તું સુખી થા. ”—૬૦

❀ ❀ ❀ ❀

દીક્ષયા દૈવસિક્યાઽપિ, યદિ મુક્તિર્ન ભાવિની ।
ધ્રુવં વૈમાનિકો દેવો, મઠ્યો ભવતિ સાધુકઃ ॥૬૧॥
યદ્વૈતત્ સ્થૂલમાનં સ્યાત્, તીવ્રે ભાવે ક્ષણાદ્ યતઃ ।
સર્વકર્મક્ષયં કૃત્વા, મુક્તિર્યાતિ ન સંશયઃ ॥૬૨॥
યદુક્તં વર્ષકોટયાઽપ્ય-જ્ઞાની કર્મક્ષયં નયેત્ ।
જ્ઞાની તચ્છવાસમાત્રેણ, ક્ષપયેત્ કર્મ દારુણમ્ ॥૬૩॥

दीक्षाथी सत्वर मुक्ति—

श्लो०—“ एक दिवसनी दीक्षा वडे उदाय मुक्ति नहि भणे, परंतु
भव्य साधु जर्र वैमानिक देव तो थाय ज. १ अथवा तो व्या स्थूण माप छे, डेभडे
जे भाव उत्कृष्ट होय तो जेक क्षणमां सर्व कर्मोनी क्षय करीने (जपावीने) ते
भोक्षे जय जेमां सदेह नथी. डेभडे कछुं पणु छे डे अज्ञानी (जन) जेटला कर्मोनी
क्षय करौड वर्षे करे तेटलां दारुण कर्म ज्ञानी जेक क्षण मात्रमां जपावे. २” —६१-६३

* * * * *

**मत्वेति मनसा सम्यग्, कायेन वचसाऽपि च ।
ज्ञानवृद्धिं नयन्नित्यं, सुचारित्रं प्रपालय ॥६४॥**

उपसंहार—

श्लो०—“ व्या प्रमाणे मनथी मानीने (हे भव्य जव !) शुभ शरीर
अने वयन वडे ज्ञानमां वधारो करतो तुं सर्वदा सुन्दर आरित्र पाण. ” —६४

१ सरभावे श्रीअभरयंदरुचित पद्मानंद महाशय्य (स० प)नुं निम्न-लिखित पद्यः—

“ अद्यापि किञ्चिदपि नैव मे गतं
दीक्षां श्रयामि वरतोऽधुनाऽपि चेत् ।
दत्ते यदेकदिनमप्यमौ श्रिता
मुक्तिं न चेत् तदपि कल्पयेद् दिवम् ॥ १३० ॥ ”

अन्यत्र कछुं पणु छे डे—

“ पगदिवसं पि जीवो, पव्वज्जमुपागओ अणूणमणो ।
जइ धि न पावइ मुखं, अवस्स वेमाणो होइ ॥ ”
[एकदिवसमपि जीवः प्रव्रज्यामुपागतोऽनूनमनाः ।
यद्यपि न प्राप्नोति मोक्षं, अवश्यं वैमानिको भवति ॥]

२ सरभावे भरलुसभाधि नामना प्रदीर्घक (पयत्ता)नी निम्नलिखित गाथाः—

“ जं अन्नाणी कम्मं खवेइ बहुआहिं वासकोडीहि ।
तं नाणी तिहिं गुत्तो खवेइ उस्सासमित्तेणं ॥ १३२ ॥ ”
[यदज्ञानी कर्म क्षपयति बहुकाभिर्वर्षकोटीभिः ।
तत् ज्ञानी त्रिभिर्गुप्तः क्षपयति उच्छ्वासमात्रेण ॥]

आ पद्य भद्रप्रत्याख्यान नामना प्रदीर्घकमां १०१मी गाथाउपे छे.

જ્ઞાનનું માહાત્મ્ય—

૨૫૫ી૦—૫૦ માં પદમાં જ્ઞાનને વહાણુની ઉપમા આપી, ૫૨ માં પદમાં આત્મ-ઘટમાં જ્ઞાનદીપક પ્રકટાવવાની ભલામણુ કરી, ૫૪ માં પદમાં જ્ઞાન-ફલ પ્રાપ્ત કરવા ઉપદેશ આપી, ૬૩ માં પદમાં જ્ઞાનનું પ્રાણલય સૂચવી અને આ પદમાં તેમાં વધારો કરવા ઉપદેશ આપી અન્થકારે જ્ઞાનનું ગૌરવ ગાયું છે. આપણે પણ આ સૂરમાં નમ્ર સૂર પૂરીએ. સૂક્રાસૂક્રાવલીના ૪૩ માં અધિકારમાં કહ્યું છે તેમ—

“ જ્ઞાનં સ્યાત્ કુમતાન્ધકારતરણિજ્ઞાનં જગલ્લોચનં

જ્ઞાનં નીતિતરક્ષિણીકુલગિરિજ્ઞાનં કષાયાપહમ્ ।

જ્ઞાનં નિર્વૃત્તિવશ્યમન્ત્રમમલં જ્ઞાનં મનઃપાવનં

જ્ઞાનં સ્વર્ગગતિપ્રયાણપટહં જ્ઞાનં નિદાનં શ્રિયઃ ॥૭૧॥”-શાર્દૂલ૦

અર્થાત્ જ્ઞાન એ કુદર્શનરૂપ અંધકારનો નાશ કરનાર સૂર્ય છે, જ્ઞાન એ વિશ્વનું નેત્ર છે, જ્ઞાન એ નીતિરૂપ નદીની ઉત્પત્તિરૂપ કુલ-ગિરિ છે, જ્ઞાન કષાયને દૂર કરનાર (રામબાણુ આપધ) છે, જ્ઞાન એ મુક્તિ(રૂપ વનિતા)ને વશ કરનારો મંત્ર છે, નિર્મળ જ્ઞાન એ ચિત્તને પાવન કરનાર (શુરુ) છે, જ્ઞાન એ સ્વર્ગ-ગતિ પ્રતિના પ્રયાણુમાં પટહ (સમાન) છે અને જ્ઞાન એ લક્ષ્મીનું નિદાન (કારણ) છે.

જ્ઞાનનો મહિમા—

“ સ્મુદ્ જહા મસુત્તા ણ, ણાસદ્ કયવરંમિ પડિયા વિ ।

જીવો તહા મસુત્તો, ણ ણસ્સદ્ ગઓડવિ સંસારે ॥ ”-આર્યા

“૩ ણાણં ગિણ્હઈ ણાણં, ગુણેઈ ણાણેણ કુણઈ કિચ્ચાઈ ।

ભવસંસારસમુદ્ધં, ણાણો ણાણે ઠિઓ તરઈ ॥ ”-આર્યા

-આવશ્યકની હારિભદ્રીય વૃત્તિનું પર૭ મું પત્ર

૧ આવી ઉપમા ઉપદેશતરંગિણીના ૧૪૫મા પત્રગત નિમ્ન-લિખિત પદમાં નજરે પડે છે:—

“ જ્ઞાનપાપ્રસમં જ્ઞાનં, બ્રહ્મતાં ભવચારિધૌ ।

મોહાન્ધકારસંહારે, જ્ઞાનં માર્ત્તંડમણ્ડલમ્ ॥”-અનુ૦

૨-૩ યાયા—

સૂચિર્યથા સસૂત્રા ન નશ્યતિ કચ્ચરે પતિતાડપિ ।

જીવસ્તથા સસૂત્રો ન નશ્યતિ ગતોડપિ સંસારે ॥

જ્ઞાનં ગૃહ્ણાતિ જ્ઞાનં ગુણયતિ જ્ઞાનેન કરોતિ કૃત્યાનિ ।

મહસંસારસમુદ્ધં જ્ઞાની જ્ઞાને સ્થિતસ્તરતિ ॥

અર્થાત્ જેમ સૂત્ર (દોરા)થી યુક્ત સોય કચરામાં પડેલી હોય તો પણ નાશ પામતી નથી (પરંતુ દોરાને લીધે તે હાથમાં આવી શકે છે), તેમ સૂત્ર (શાસ્ત્ર-બોધ)થી યુક્ત એવો જીવ સંસારમાં ગયો હોવા છતાં નષ્ટ થતો નથી. જ્ઞાનમાં રહેલો જ્ઞાની જ્ઞાન વડે જ્ઞાન ગ્રહણ કરે છે, જ્ઞાનમાં વધારો કરે છે, કૃત્યો કરે છે અને ભવ-સંસારરૂપ સાગરને તરી બંધ છે.

ભગવદ્ગીતા (અ૦ ૪)માં પણ જ્ઞાનના ગુણ ગાયા છે એટલું જ નહિ, પણ ત્યાં પણ ૬૩ માં પદ્યગત ભાવ પ્રદીપ્ત થયેલો જણાય છે. કહ્યું છે કે—

“ યથૈર્ધાંસિ સમિદ્ધોઽગ્નિ-ર્ભસ્મસાત્ કુરુતેઽર્જુન ! ।

જ્ઞાનાગ્નિઃ સર્વકર્માણિ, ભસ્મસાત્ કુરુતે તથા ॥ ૩૭ ॥—અનુ૦

ન હિ જ્ઞાનેન સદૃશં, પવિત્રમિહ વિચ્યતે ।

તત્ સ્વયં યોગસંસિદ્ધઃ, કાલેનાત્મનિ વિન્દતિ ॥ ૩૮ ॥ ”—અનુ૦

અર્થાત્ હે અર્જુન ! જેમ પ્રબલિત અગ્નિ કાષ્ઠોને બાળીને ભસ્મીભૂત કરે છે, તેમ જ્ઞાનરૂપ અગ્નિ સમસ્ત કર્મ(રૂપ સમિધો)ને બાળીને બાષ્પ કરે છે. આ સંસારમાં ખરેખર જ્ઞાન જેવી કોઈ પવિત્ર ચીજ નથી. કાળે કરીને (જ્ઞાન-)યોગથી સ્વયં સંસિદ્ધ બનેલ (યોગી) આત્મામાં તેને મેળવે છે.

મરણુસમાધિની નિમ્ન-લિખિત ૨૯૨ મી ગાથા પણ આ વાતને પુષ્ટિ આપે છે.

“ ૧ જહ અર્ગિમિ વ પબલે સ્વડપૂલિય સ્વિપ્પમેવ જ્ઞામેઙ્ઠ ।

તહ નાળી વિ સકમ્મં સ્વેઙ્ઠ જ્ઞસાસમિત્તેણ ॥ ”—આર્યા

જ્ઞાન અને જ્ઞાનીનો કથંચિત્ અભેદ છે એ વિચારતાં બહુશ્રુતની બલિ-હારી છે એમ કોણુ નહિ કહે ? મરણુસમાધિની નિમ્ન-લિખિત ગાથામાં કહ્યું પણ છે કે—

“ ૨ મહં સુવહુસુયાણં સન્વપયસ્થેસુ પુચ્છણિજ્ઞાણં ।

નાળેણ જેઽવ્યારે સિદ્ધિં પિ ગણ્ણુ સિદ્ધેસુ ॥ ૧૪૩ ॥ ”—આર્યા

૧ છાયા—

યથા અગ્નૌ વા પ્રબલે તૂળપૂલિકા ક્ષિપ્રમેવ દદ્યતે ।
તથા જ્ઞાની અપિ સ્વકર્મ ક્ષયતિ ઉચ્છ્વાસમાત્રેણ ॥

૨ છાયા—

મદ્રં સુવહુશ્રુતેભ્યઃ સર્વપદાર્થેષુ પ્રચ્છનીયેભ્યઃ ।
જ્ઞાનેન મેઽવ્યતારયન્તિ સિદ્ધિં પ્રતિ ગતાન સિદ્ધાન ॥

અર્થાત્ સિદ્ધિ(ક્ષેત્ર)માં પણ ગયેલા મુક્ત (પરમાત્માઓ)ને જે જ્ઞાન વડે અવતારે છે—ઓળખાવે છે, તે સમગ્ર પદાર્થોને વિષે પ્રચ્છનીય બહુશ્રુતોનું કલ્યાણ હોજી.

વિશેષમાં આ પ્રકીર્ણકની ૧૪૫ મી ગાથામાં કહ્યું છે કે—

“ ચંદાહ નીહ જુળ્હા, બહુસ્સુયમુહાઓ નીહ જિણવયણં ।

જં સોઝણ મુવિહિયા, તરંતિ સંસારકંતારં ॥ ૧૪૫ ॥ ”—આર્થા

અર્થાત્ જેમ ચન્દ્રમાંથી ચન્દ્રપ્રલા (ચાંદરણું) નીકળે છે—પ્રકટે છે, તેમ બહુશ્રુતના મુખમાંથી જિન વચન નીકળે છે કે જેનું શ્રવણ કરીને મુવિહિત (જનો) સંસારરૂપ અરણ્યને તરી ગય છે.

આર્થાં વચનો અત્યારે લિપિબદ્ધ થયેલાં છે અને તે પુસ્તકરૂપે મળી શકે છે, પરંતુ સારાં પુસ્તકો વાંચવા માટે ઉત્સાહ અને કુરસદ કેને છે ? જે સારાં પુસ્તકોની કીંમત સમજે છે, તેના સંબંધમાં તેા એમ કહેવું વધારે પડતું નહિ ગણાય કે—

“ યસ્યાસ્તિ સદ્ગ્રન્થવિમશંભાગ્યં

કિં તસ્ય શુષ્કૈશ્વપલાવિનોદૈઃ ? ”

અર્થાત્ સુંદર ગ્રન્થ વાંચવા વિચારવાનું જેને સદ્ભાગ્ય પ્રાપ્ત થયું છે, તેને ગ્રંથજ લક્ષ્મીના શુષ્ક વિનોદોથી શું ? (એ તેને મન નિર્માલ્ય છે.) આ સંબંધમાં સ્વ૦ પદિયારના ઉદ્દગારને સ્થાન આપવું અસ્થાને નહિ લેખાય:—

“ જ્ઞાન એ આકાશ છે, અને પુસ્તકો એ તેમાં શોભી રહેલા ચળકતા તારાઓ છે; જ્ઞાન એ સમુદ્ર (છે, અને પુસ્તકો તે) નો લાલ લઈ શકાય તેવાં વહાણો છે; જ્ઞાન એ સૂર્ય છે, અને આપણા ઘરમાં આવી શકે એવો તેનો પ્રકાશ તે પુસ્તકો છે; જ્ઞાન એ સોનાની આણુ છે, અને પુસ્તકો તે તેમાંથી બનાવેલા આપણને ગંધબેસતા થાય તેવા ઢાળીના છે; જ્ઞાન એ મોટામાં મોટી કિંમતી નોટો છે, અને પુસ્તકો તે આપણા રોજના ઉપયોગમાં આવી શકે એવા ચલણી સીકાઓ છે; જ્ઞાન વાયુ છે, અને પુસ્તકો તે વાયુને ખેંચી લાવી ઠંડક આપનાર પંખાઓ છે; જ્ઞાન એ અગ્નિ છે, અને પુસ્તકો તે એ અગ્નિથી

૧ જાયા—

ચન્દ્રાત્ નિર્ગચ્છતિ જ્યોત્સ્ના બહુશ્રુતમુખાત્ નિર્ગચ્છતિ જિનવચનમ્ ।
યત્ શ્રુવા મુવિહિતાસ્તરન્તિ સંસારકાન્તારમ્ ॥

પ્રકટાવેલા દીવા છે; જ્ઞાન એ પૃથ્વી છે, અને પુસ્તકો તે આપણને રહેવા લાયક મકાનો છે; જ્ઞાન તે અનાજનો ભંડાર છે, અને પુસ્તકો તે કોઠાર છે; જ્ઞાન તે મેઘ છે, અને પુસ્તકો તે આપણાં ઘરમાં રહી શકે તેવાં પાણી ભરેલાં માટલાં છે; અને જ્ઞાન તે સર્વ શક્તિમાન પરમાત્મા છે, અને પુસ્તકો તે એનો રસ્તો દેખાડનારા પૂજનીય દેવો છે. ”

આ સમગ્ર ઉલ્લેખનો સારાંશ તત્ત્વામૃતમાં સૂચવ્યા મુજબ એ છે કે—

“ સર્વે દ્વન્દ્વં પરિત્યજ્ય, નિમૃતેનાન્તરાત્મના ।

જ્ઞાનામૃતં સદા પેયં, ચિત્તાહ્વાદનમુત્તમમ્ ॥૧૨૧॥”—અનુ૦

અર્થાત્ (રાગ અને દ્વેષ જેવા) સર્વ દ્વન્દ્વોનો ત્યાગ કરીને, નિશ્ચળ અન્તરાત્મા વડે ચિત્તને આનંદજનક અને ઉત્તમ એવા જ્ઞાનામૃતનું સર્વદા પાન કરવું જોઈએ.

कदाचिद् रागरक्तं चेत् , कर्हिचिद् द्वेषव्याकुलम् ।
कदाचिन्मोहमूढं हा, कदापि क्रोधतापितम् ॥१॥
अभिमानहतं माया-व्याप्तं लोभवशीकृतम् ।
चित्तमुपार्जयत्येवं, हहाऽत्र भूरिपातकम् ॥२॥-युग्मम्

पापने पुष्टि आपनारां साधनो—

श्लो०—“ डोम वेणा रागमां आसक्तं पनी, कदापि द्वेषथी व्याकुण थम,
डोम वार मोहुथी मुग्धं पनी, अरेरे क्वयित क्रोधथी तपी नम, अलिमानथी लुण्णम,
कपटथी व्याप्तं पनी अने दोलने वश थम आ प्रमाणे मन हाय मोहुं पाप आ
दोळमां करे छे. ”—१-२

✽ ✽ ✽ ✽

गत्वा त्वं नरके रे रे, परमाधार्मिकनिर्मितम् ।
यद् यद् दुःखं त्वया सोढं, वदितुं तन्न पार्यते ॥३॥
तथापि वर्णिकामात्रं, कथ्यते शृणु भावुक ! ।
श्रुत्वा सङ्गृह्य चारित्रं, भव स्वर्गापवर्गगः ॥४॥-युग्मम्

नरकना दुःखनो प्रस्ताव—

श्लो०—“ १ नरके नमने २ परमाधार्मिकने हाथे हे लव्य ! ते न न ३ दुःख
सहन कर्युं, ते हाय हाय कळुं नय तेम नथी. ४ तोपणु (अनी) वानगी मात्र

१-३ अन्यान्य मत प्रमाणेनी नरकनी संख्या अने तेनां नामो, नारकीनुं दुःख अने
परमाधार्मिकनी इपरेणा माटे लुओ श्रायतुर्विंशतिजिनानन्दस्तुतिवुं माई स्पष्टीकरण
(पृ. ११७-११९).

४ नेम आ ग्रन्थकार कथे छे डे नरकनी वेदना वर्णवतां पार आवे तेम नथी, तेम
तस्यामृतता उतां पणु कळे छे डे—

“ तप्ततैलकमल्लीषु, पच्यमानेन यत् त्वया ।

सम्प्राप्तं परमं दुःखं, तद् वक्तुं नैव पार्यते ॥१४४॥ ”-अनु०

अर्थात् नपावेना तेवनी कडावतां पडावातां अवा ते न असाधारण दुःख भोगव्युं ते कळेतां
पार आवे तेम नथी न.

કહેવામાં આવે છે તે તું સાંભળ અને તેમ કર્યા બાદ ચારિત્રનું રૂઢી રીતે પ્રહણ કરીને તું સ્વર્ગે અને (અતે) મોક્ષે જનારો થા.”—૩-૪

❀ ❀ ❀ ❀

તત્રોત્પન્ને ત્વયિ ભ્રાતઃ !, મહાકાયા ભયઢ્કરાઃ ।

આવિર્ભૂતા મહાક્રૂરાઃ, પરમાધાર્મિકાસુરાઃ ॥ ૫ ॥

પરમાધાર્મિકાનું આગમન—

શ્લોઠ—“ ત્યાં તું જ્યારે ઉત્પન્ન થયો ત્યારે હે ભાઈ ! મોટા શરીરવાળા, ભયંકર અને અતિશય ધાતકી એવા પરમાધાર્મિક અસુરો ત્યાં આવી યડ્યા. ”—૫

❀ ❀ ❀ ❀

કર્ત્તર્યા કર્ત્તયન્તસ્તે, ગાત્રં તે રસતઃ સતઃ ।

હસન્તિ ઢુર્નયા અઢ્ગં, કુર્વન્તઃ સ્વઢ્ડસ્વઢ્ડશઃ ॥ ૬ ॥

શરીરની વેતરણ—

શ્લોઠ—“ તું રહન કરે છે છતાં તારા શરીરને કાતરથી કાતરતા અને (તેમ કરી) તારા દેહના ઢુકડે ઢુકડા કરતા (જતા) તે અનીતિવાળા (દાનવો) હસે છે. ”—૬

❀ ❀ ❀ ❀

તથાપિ પારદસ્થિત્યા, મિલિતે જીવ ! ગાત્રકે ।

ત્વાં વૃહીત્વા પલાયન્તં, પાતયન્તિ ભુવસ્તલે ॥ ૭ ॥

દેહનું આસ્કાલન—

શ્લોઠ—“ (આ પ્રમાણે તારી કાયાના કકડા કરવા) છતાં તારું શરીર પારાના જવી સ્થિતિવાળું હોવાથી જ્યારે એક થઈ જાય છે—સંધાઈ જાય છે એટલે નાસી જતા એવા તને તેઓ પકડીને પૃથ્વી ઉપર પછાડે છે. ”—૭

❀ ❀ ❀ ❀

તીવ્રજ્વલિતજ્વાલાયા--મનિચ્છન્તં હઠાહ્મિ તે ।

પ્રક્ષિપ્ય વજ્રકુમ્ભ્યાં ત્વાં, પચન્તિ ઢુઃસ્વમોદિનઃ ॥૮॥

વજ્રકુંભીમાં રંધાણું--

શ્લો.૦--“ (ત્યાર પછી) તીવ્ર રીતે બળતી જ્વાળાવાળી વજ્રકુંભીમાં તારી ઇચ્છા વિરૂદ્ધ તને હઠથી નાંખીને (પારકાના) દુઃખમાં આનંદ માનનારા તે અસુરો તને રાંધે છે. ”--૮

❀ ❀ ❀ ❀

તૃષાતુરો રુદન્નાત્થ, તાન્ ભો ભો માતરો ! મમ ।

પિતરો ! ભ્રાતરો ! યૂયં, દુઃખાદ્ રક્ષત રક્ષત ॥ ૯ ॥

શરણુ માટે પોકાર--

શ્લો.૦--“ તરસથી આકૃષ્ણ અનેલો તું રડતો રડતો તેમને કહે છે કે હે મારી માતાઓ ! હે મારા પિતાઓ ! હે મારા અન્ધુઓ ! તમે મને દુઃખમાંથી બચાવો બચાવો. ”--૯

❀ ❀ ❀ ❀

પાયયત જલં શીત-મિતિ દીનવચો યદા ।

શ્રુતં તૈર્મધુરૈર્વાક્યૈઃ, પ્રોક્તાઃ સમીપગાસ્તદા ॥ ૧૦ ॥

આકૃષ્ય વજ્રકુમ્ભીતઃ, સલિલં શીતલં તથા ।

અર્પયત વરાકં તત્, તથેતિ પ્રતિપદ્યતે ॥ ૧૧ ॥-યુગ્મષ

ઠગબાણ--

શ્લો.૦--“મને શીતળ જળ પીવડાવો એવું (તાણું) દીન વચન જ્યારે તેમણે સાંભળ્યું, ત્યારે તેઓ પોતાની સમીપ રહેલા (અન્ય પરધાર્મિકો)ને (તને ઠગવાના ઉદ્દેશથી) મધુર વાક્યોથી કહેવા લાગ્યા કે આ રાંકને વજ્રકુંભીમાંથી (બહાર) ખેંચી કાઢીને ઠંડું પાણી આપો. તે (વચન) ‘તથેતિ’ (કહી) તેમણે સ્વીકાર્યું. ”-૧૦-૧૧

❀ ❀ ❀ ❀

તસે તામ્ર-ત્રપૂ ક્ષિપ્ત્વા, ભાજને પાયયન્તિ તે ।

સન્દંશકેન સન્ધૃત્ય, મુખં વ્યાદાય પાપિનઃ ॥ ૧૨ ॥

તાંબા અને કલાઇના રસનું પાન--

શ્લો.૦--“ (ત્યાર પછી) તે પાપીઓ તને પકડી રાખી સાણસા વડે

તાઈ મુખ પહોળું કરીને તને તપાવેલાં તાંબા અને કલામ(નો રસ) પીવાડે છે. ”—૧૨

✽ ✽ ✽ ✽
અસહ્યોષ્ણતયા દગ્ધો, નેત્રે નિમીલ્ય મૂર્ચ્છિતઃ ।

પતિતો ધરણીપીઠે, કાલાદાયાતચેતનઃ ॥ ૧૩ ॥

ઈહસેઽસિવનં ત્વં તદ્ , ગાત્રચ્છેદનકારકમ્ ।

શિશિરત્વમ્ભ્રમાત્ તે ત્વાં, નયન્તિ તત્ર દુઃખદાઃ ॥૧૪॥-યુગ્મમ્

અસિવનમાં પ્રવેશ—

શ્લોઁ—“ સહન નહિ થઇ શકે એવી ગરમીથી દાઝેલો, આંખ મીચીને મૂર્ચ્છા અવસ્થામાં ભૂમિ ઉપર પડી રહેલો અને વખત જતાં ચૈતન્યને પામેલો—ભાનમાં આવેલો એવો તું ઠંડકની આશાથી શરીરને છેદી નાખનારા અસિવનને ઇચ્છે છે ત્યારે તે દુઃખ આપનારાઓ તને ત્યાં લઇ જાય છે.”—૧૩-૧૪

✽ ✽ ✽ ✽
છિદ્યતે હસ્તપાદાદિ-સ્તવ તત્તરુપત્રકૈઃ ।

તીક્ષ્ણખદ્ગોપમૈસ્તત્ર, રોદિષિ કરુણસ્વરમ્ ॥ ૧૫ ॥

હસ્તાદિતું છેદન—

શ્લોઁ—“ ત્યાં આણીદાર તરવારનાં જવાં તેનાં તરુ-પત્રો વડે તારા હાથ, પગ વગેરે (અવયવો) છેદાઇ જાય છે, એટલે તું કરુણ સ્વરે પોક મૂકે છે. ”—૧૫

✽ ✽ ✽ ✽
વૈતરણ્યાં તરઙ્ગિણ્યાં, પ્રક્ષિપ્તોઽધર્મિશાર્દૂલૈઃ ।

વ્યાકુલીભૂય તત્રાપિ, પ્રાપ્નોષિ ત્વં વિહમ્બનાઃ ॥ ૧૬ ॥

વૈતરણીમાં પ્રક્ષેપ—

શ્લોઁ—“ પછીથી અધર્મશિશેમણિ વડે વૈતરણી નદીમાં નાંખાયેલો તું ત્યાં પણ આકુળ-વ્યાકુળ બની વિહંબનાઓને પામે છે.”—૧૬

✽ ✽ ✽ ✽
પ્રાપ્તતીરં ગૃહીત્વા ત્વાં, શકટં વાહયન્તિ તે ।

ભૂરિભારભરં નીચા-સ્તુદન્તસ્તીક્ષ્ણયાઽસરયા ॥ ૧૭ ॥

શકટનું વાહન—

શ્લો०—“ (આ નદીને) કાંઈ આવેલા એવા તને પકડીને (તે) નીચ અસુરો) તીક્ષ્ણ (પરાણી) આર વડે પીડા પમાડતા તારી પાસે મોટા બ્રાહ્મણી લક્ષણેલું ગાડું વાહન કરાવે છે.”—૧૭

❀ ❀ ❀ ❀
પરિશ્રાન્તો યદાઽસિ ત્વં, ચલિતું નૈવ શક્યસે ।

તદા તૈર્મુદ્ગરૈર્હત્વા, ચૂર્ણસે ક્ષણમાત્રતઃ ॥ ૧૮ ॥

કાયાના ચૂરેચૂરા—

શ્લો०—“ જ્યારે તું (તેમ કરતાં) થાકી બચ છે અને ચાલવાને અસમર્થ બને છે, ત્યારે ક્ષણ માત્રમાં તેઓ મોગરીઓ વડે તને હણીને તારો ચૂરેચૂરો કરી નાંખે છે.”—૧૮

❀ ❀ ❀ ❀
પુનઃ સમ્મિલિતે ગાત્રે, બોધયન્ત્યસુરાશ્ચ ત્વામ્ ।

પૂર્વહિંસાદિના બદ્ધં, તસ્યામૂનિ ફલાનિ ચ ॥ ૧૯ ॥

અહિંસાનું ક્ષણ—

શ્લો०—“ ફરીથી જ્યારે તારો દેહ સંધાઈ ગયો, ત્યારે અસુરો તને બોધ કરાવવા લાગ્યા કે પૂર્વે અહિંસાદિ વડે જે (દુષ્ટ કર્મ) તેં બાંધ્યું હતું તેનાં આ ક્ષણો છે.”—૧૯

અપૃષ્ઠી—આ પદ્યમાં અહિંસાથી નરક-ગતિની તીવ્ર વેદના લોગવવી પડે છે એમ જે સૂચવ્યું છે તેની ભક્ત-પરિજ્ઞાની નિમ્ન-લિખિત ગાથા વિશેષતઃ સાક્ષી પૂરે છે:—

“જાવડાં આઈં દુઃખાં હુંતિ ચઝગઝગવસસ જીયસસ ।

સવ્વાઈં તાઈં હિંસાફલાઈં નિઝગં વિઝાણાહિં ॥ ૧૪ ॥”—આર્યા

અર્થાત્ ચતુર્ગતિને પ્રાપ્ત થયેલા બંધને જેટલાં દુઃખો થાય છે તે સર્વે હિંસાનાં ક્ષણો છે એમ તું નિપુણપણે જાણ.

❀ ❀ ❀ ❀

૧ બુઝા પૃ. ૮૩.

૨ જાયા—

યાવન્તિ દુઃખાનિ ભવન્તિ ચતુર્ગતિગતસ્ય જીવસ્ય ।

સર્વાણિ તાનિ હિંસાફલાનિ નિપુણં વિજાનીહિ ॥

આસ્ફાલ્યસે શિલાયાં ત્વં, કુન્તાગ્રૈર્મિદ્યસે પુનઃ ।
હિદ્યસે કરપત્રૈર્હા !, પીલ્યસે યન્ત્રકર્મણા ॥ ૨૦ ॥

કષ્ટાની પુનરાવૃત્તિ—

શ્લો०—“ (આમ કહીને) ડ્રીથી તેઓ તને પત્થર ઉપર અક્ષાણ છે, ભાલાની અણીઓથી તને ભેદે છે, કરપત્રોથી છેદે છે અને અરે રે! યંત્ર (ધાણી)-કર્મથી તને પીલે છે. ”—૨૦

❀ ❀ ❀ ❀

અગ્નિપક્વાનિ તેઽઙ્ગીય-માંસખણ્ડાનિ શ્વાદ્યસે ।
કથ્યસે પલલં જઘ્ધ્વા, ત્વમત્રૈતો યતસ્તતઃ ॥ ૨૧ ॥

માંસ ખાવાનું ક્ષણ—

શ્લો०—“ તારા શરીરના માંસના ટુકડાઓને અગ્નિમાં પકાવીને તને તેઓ ખવડાવે છે અને કહે છે કે માંસ ખાવાથી તું અહીં આવ્યો છે, વાસ્તે તું ખા. ”—૨૧

❀ ❀ ❀ ❀

एवं त्वं नारकीभूय, दुःखी जातः कुकर्मतः ।
कुरु तथा यथा नैव, पुनस्तत्र गतिर्भवेत् ॥ २२ ॥

શીખામણ—

શ્લો०—“ આ પ્રમાણે તું કુકર્મથી નારક થઈ દુઃખી થયો, (વાસ્તે) તું (હવે) એવો (પ્રયાસ) કર કે જેથી ડ્રીથી તારે ત્યાં જવું ન પડે. ”—૨૨

❀ ❀ ❀ ❀

૧ માંસ ખાવાનો નિષેધ ક્રમ જૈન દૃષ્ટિએ જ છે એમ નથી, કિન્તુ ન્યાયતીર્થ ન્યાયવિશારદ મુનિરાજ શ્રાન્યાયવિજ્ઞયે અધ્યાત્મતત્વાલોકે (પ્ર. ૩, શ્લો. ૨૦)ની સ્વોપ્ત ગૂર્જર વ્યાખ્યામાં સૂચવ્યું છે તેમ મહાભારત, મનુસ્મૃતિ ઇત્યાદિ અજૈન ધર્મ-શાસ્ત્રો પણ સખત શબ્દોમાં તેનો નિષેધ કરે છે. વિશેષમાં માંસનો આહાર કરવાથી નગ્ક-નું આયુષ્ય બંધાય છે એમ સ્થાનાંગ (સુ. ૩૭૩, પત્ર ૨૮૫)ના નિમ્ન-વિખિત મુદ્રાલેખથી સિદ્ધ થાય છે:—

“ અહિં ઠાણેહિં જીવા ખેરદ્યસાપ કમ્મં પકેરંતિ, તેં જદ્વા-મહારંભસાપ મહાપરિગહયાપ, પંચિદિયવહેણં, કુણિમાહારેણં.”

તત્ર તિરશ્ચ યોનૌ ચ, ગત્યભાવઃ સદા ભવેત્ ।
તત્ત્વત્રય્યાં યદા મગ્ન-માનસસ્ત્વં ભવિષ્યસિ ॥ ૨૩ ॥

દુર્ગતિનું નિવારણ—

શ્લોક—“ જ્યારે (દેવ, ગુરુ અને ધર્મ) એ ત્રણ તત્ત્વોના સમૂહમાં તારૂં ચિત્ત પરોવાઈ જશે ત્યારે ત્યાં (અંટલે કે નરક-ગતિમાં) તેમજ તિર્યચની યોનિમાં જવાનું (હું એતન !) તારૂં માટે સદાને માટે જગું રહેશે. ”—૨૩

सुदेवः सद्गुरुधर्मं, एतत् तत्त्वत्रयं परम् ।
 ज्ञात्वा दृढस्थितं कार्यं, चेतसि येन प्राप्स्यसे ॥ १ ॥
 सम्यक्त्वं निर्मलं रत्नं, दुर्लभं भवनीरधौ ।
 यदग्रे लौकिकं रत्नं, काचवण्डायतेऽखिलम् ॥ २ ॥-गुग्मम्

सम्यक्त्वनी प्राप्ति—

श्लो०—“ सुदेव, सुगुरु अने सुधर्म अये उत्तम तत्त्व-त्रयीने अण्णिने (हे चेतन!) चित्तमां तेने दृढ स्थितिवाशुं अनावळ्ळ्ळी करीने निर्मण, संसार-सागरमां दुर्लभ अने ज्ञानी आगण सर्व लौकिक रत्न जायना कडडा ज्वा थय रहे छे तेवुं सम्यक्त्व-रत्न तुं भेणवी शडीश. ”—१-२

❀ ❀ ❀ ❀

कुदेवं कुगुरुं ज्ञात्वा, कुधर्मं त्वं तथा सदा ।
 अमीभिलक्षणेऽश्वेतः !, दूरे तिष्ठेः सदा ततः ॥ ३ ॥

कुदेवादिनो त्याग—

श्लो०—“ कुदेव, कुगुरु अने कुधर्मने आ (अटले छडा पधमां सूयववामां आ-वनारां) लक्षणेथी अण्णिने हे चित्त ! तुं तेनाथी सर्वदा आनंदपूर्वक दूर रहेजे. ”—३

❀ ❀ ❀ ❀

सुदेवं सुगुरुं ज्ञात्वा, सुधर्मं भावतः पुनः ।
 सेवस्व नित्यमेतानि, त्रीणि तत्त्वानि लक्षणैः ॥ ४ ॥

सुदेवादिनी उपासना—

श्लो०—“ सुदेव, सुगुरु अने सुधर्मने लक्षणपूर्वक अण्णिने अये त्रय तत्त्वोने तुं निरंतर लावथी लज्ज. ”—४

❀ ❀ ❀ ❀

લઙ્ઘાયાં સર્વસામદ્ર્યાં, મિથ્યાત્વતિમિરાન્ધકાઃ ।

સમ્યક્ત્વદીપહીના હા ! , સત્પથં નૈવ જાનતે ॥ ૫ ॥

સન્માર્ગનું અભણપણું--

શ્લોઠ—“ સર્વે સાધનો મેળવ્યાં છતાં મિથ્યાત્વરૂપ અન્વકારથી આંધળા (ખનેલા) અને સમ્યક્ત્વરૂપ દીપક વિનાના (જનો) અરેરે સન્માર્ગને આણુતા જ નથી. ”--૫

❖ ❖ ❖ ❖

કુદેવે કુગુરૌ લોકે, ધર્મે ચ કુત્સિતે તથા ।

દેવાદિધીર્હિ મિથ્યાત્વં, જાનીહિ દુઃખદાયકમ્ ॥ ૬ ॥

મિથ્યાત્વનું સ્વરૂપ--

શ્લોઠ—“ કુદેવ, કુગુરુ અને કુધર્મને વિષે સુદેવ, સુગુરુ અને સુધર્મની જે બુદ્ધિ છે, તેને તું નક્કી દુઃખદાયી મિથ્યાત્વ આણુ. ”--૬

મિથ્યાત્વની વ્યાખ્યા--

સ્પષ્ટીઠ—મિથ્યાત્વ અને સમ્યક્ત્વને ખાપે માર્યા વેર છે, એ એ એકેકના કદા શત્રુ છે; આથી કરીને સમ્યક્ત્વના લક્ષણથી વિપરીત એનું લક્ષણ હોય અને છે એ સ્વાભાવિક ઘટના છે. યોગશાસ્ત્રના દ્વિતીય પ્રકાશના પ્રારંભમાં શ્રીહૈમચન્દ્ર સૂરિવર કથે છે કે--

“ યા દેવે દેવતાબુદ્ધિ-ગુરૌ ચ ગુરુતામતિઃ ।

ધર્મે ચ ધર્મધીઃ શુદ્ધા, ‘સમ્યક્ત્વ’મિદમુચ્યતે ॥૨॥—અનુઠ

અદેવે દેવબુદ્ધિયાં, ગુરુધીરગુરૌ ચ યા ।

અધર્મ ધર્મબુદ્ધિશ્ચ, ‘મિથ્યાત્વ’ તદ્વિપર્યયાત્ ॥૩॥”--અનુઠ

અર્થાત્ (સાચા) દેવને વિષે દેવપણાની મતિ, (સદ્)ગુરુને વિષે ગુરુપણાની બુદ્ધિ અને (વાસ્તવિક રીતે શુભ) ધર્મને વિષે ધર્મની બુદ્ધિ એ ‘સમ્યક્ત્વ’ કહેવાય છે. કુદેવને વિષે (સુ)દેવની મતિ, કુગુરુને વિષે (સુ)ગુરુની બુદ્ધિ અને અધર્મને વિષે (સુ)ધર્મની મતિ એ સમ્યક્ત્વથી વિપરીત હોવાને લીધે ‘મિથ્યાત્વ’ કહેવાય છે.

આ મિથ્યાત્વના (૧) આભિગ્રહિક, (૨) અનાભિગ્રહિક, (૩) આભિનિવેશિક, (૪) સાંશયિક અને (૫) અનાભોગિક એમ પાંચ પ્રકારો છે. આ વાતની નિમ્ન-લિખિત ગાથા સાક્ષી પૂરે છે:--

“^૧આભિગ્રહિયં અણભિ-ગ્રહં ચ તહ અભિણિવેસિયં ચૈવ ।
સંસદ્યમણાભોગં, મિચ્છત્તં પંચહા હોઙ્ગ ॥”--આર્યા

પાખંડીઓનું મિથ્યાત્વ ‘આભિગ્રહિક’ છે. જેઓ સર્વ દેવોને-કુદેવોને તેમજ મુદેવોને દેવ માને છે, એવી રીતે જેઓ કુચુરુ અને મુચુરુ તથા ધર્મ અને અધર્મમાં ભેદ જોતા નથી તેમનું મિથ્યાત્વ ‘અનાભિગ્રહિક’ છે. જેઓ વસ્તુ-સ્થિતિ જાણે છે, સમજે છે, છતાં અભિનિવેશને વશ થઈ વિપરીત પ્રરૂપણા કરે છે, તેમનું મિથ્યાત્વ ‘આભિનિવેશિક’ છે. દેવ, ચુરુ અને ધર્મની વાસ્તવિકતા માટે જેઓ શંકાશીલ છે તેમનું મિથ્યાત્વ ‘સાંશયિક’ જાણવું. વિચાર-શૂન્યનું, એકેન્દ્રિયાદિ જીવનું, વિશેષ વિવેકથી વિમુખનું મિથ્યાત્વ ‘અના-ભોગિક’ સમજવું.

અન્ય રીતે વિચારતાં મિથ્યાત્વના દશ પ્રકારો પણ પડે છે. આ વાતનું સ્થાનાંગ સૂત્રના દશમા સ્થાનક (પત્રાંક ૪૮૭)ગત નિમ્ન-લિખિત સૂત્ર સમર્થન કરે છે:—

“^૨દસવિધે મિચ્છત્તે પન્નત્તં, તં જહા-અધમ્મે ધમ્મસણ્ણા ૧, ધમ્મે અધમ્મસણ્ણા ૨, અમગ્ગે મગ્ગસણ્ણા ૩, મગ્ગે ઉન્મગ્ગસણ્ણા ૪, અજીવેસુ જીવસન્ના ૫, જીવેસુ અજીવસન્ના ૬, અસાહુસુ સાહુસન્ના ૭, સાહુસુ અસાહુસણ્ણા ૮, અમુત્તેસુ મુત્તસન્ના ૯, મુત્તેસુ અમુત્તસણ્ણા । ” (સૂ૦ ૭૩૪)

અર્થાત્ શ્રુતના લક્ષણથી અલક્ષિત હોવાથી અનાગમરૂપ તેમજ અપૌરુષેય એવા ધર્મને વિષે આગમની બુદ્ધિ—ધર્મની મતિ તે મિથ્યાત્વનો પ્રથમ પ્રકાર છે. કષ, છેદ વગેરેથી શુદ્ધ અને આત્મ પુરુષના કથનરૂપ સમ્યક્-શ્રુતને વિષે અધર્મની બુદ્ધિ તે મિથ્યાત્વનો બીજો પ્રકાર છે. વિપરીત શ્રદ્ધાન, જ્ઞાન અને ચારિત્રરૂપ હોવાથી, મોક્ષ મેળવવા માટે અનુચિત એવા માર્ગને વિષે સુમાર્ગની બુદ્ધિ તે

૧ ણ્યા—

આભિગ્રહિકમનભિગ્રહં ચ તથા આભિનિવેશિકં ચૈવ ।

સાંશયિકમનાભોગં મિથ્યાત્વં પન્નધા ભવતિ ॥

૨ ણ્યા—

દશવિધં મિથ્યાત્વં પ્રજ્ઞપ્તં, તચથા-અધર્મે ધર્મસંજ્ઞા, ધર્મે અધર્મસંજ્ઞા, અમાર્ગે માર્ગસંજ્ઞા, માર્ગે ઉન્માર્ગસંજ્ઞા, અજીવેસુ જીવસંજ્ઞા, જીવેસુ અજીવસંજ્ઞા, અસાધુષુ સાધુસંજ્ઞા અમુક્તેષુ મુક્તસંજ્ઞા, મુક્તેષુ અમુક્તસંજ્ઞા ।

૩ જેમકે સર્વે પુરુષો રાગી તેમજ અસર્વજ છે, પુરુષ હોવાને લીધે, મારી માદક; આથી તેઓ અનાપ છે. જેમનામાં અનાપત્વનો અભાવ હોય તેમણે કૃપદેશીકું શાસ્ત્ર ધર્મ કહેવાય.

ત્રીજો પ્રકાર છે. એવી રીતે સમ્યક્દર્શનાદિદ્વિપુ સુમાર્ગને વિષે કુમાર્ગની બુદ્ધિ તે ચોથો પ્રકાર છે. ૧આકાશ, પરમાણુ વગેરે અણુવ પદાર્થોને વિષે જીવની બુદ્ધિ તે પાંચમો પ્રકાર છે. ઉચ્છ્વાસાદિ પ્રાણિ-ધર્મોનો ઘટમાં અભાવ હોવાથી તે અણુવ છે, તેમ પૃથ્વી-કાયાદિ જીવોમાં આ ધર્મોનો અભાવ હોવાથી તે અણુવ છે, એમ જીવોને વિષે અણુવની બુદ્ધિ તે છઠ્ઠો પ્રકાર છે. છ પ્રકારના જીવ-નિકાયના વધથી અવિભુજ તથા અબ્રહ્મચારી એવા અસાધુઓને વિષે ૨સાધુની બુદ્ધિ તે સાતમો પ્રકાર છે. આળપણાથી દીક્ષા લીધેલી હોવાથી એમને પુત્ર નથી, અપુત્રસ્ય ગતિર્નાસ્તિ એ સૂત્રથી એમનો ઉદ્ધાર થનાર નથી, વળી એઓ સ્નાન પણ કરતા નથી, વાસ્તે અસાધુ છે એમ બ્રહ્મચર્યાદિ ગુણોથી અલંકૃત સાધુઓને વિષે અસાધુની બુદ્ધિ તે આઠમો પ્રકાર છે. લોક-વ્યાપારમાં પ્રવૃત્ત અને કર્મથી રહિત નહિ એવા જનોને વિષે ૩મુક્તની બુદ્ધિ તે નવમો પ્રકાર છે. સમગ્ર કર્મોથી રહિત, અનંત જ્ઞાન, અનંત દર્શન, અનંત સુખ અને અનંત વીર્યથી વિભૂષિત મહાનુભાવોને વિષે ૪અમુક્તની બુદ્ધિ તે દશમો પ્રકાર છે. ૫

મિથ્યાત્વથી હાનિ—

આ પદ્યમાં ગ્રન્થકારે મિથ્યાત્વને દુઃખદાયી કહ્યું છે તે યુક્ત છે. આ સંબંધમાં યોગશાસ્ત્રની સ્વોપજ્ઞ વૃત્તિના ૫૮ માં પત્રમાં પ્રકાશાયું છે કે—

“ મિથ્યાત્વં પરમો રોગો, મિથ્યાત્વં પરમં તમઃ ।

મિથ્યાત્વં પરમઃ શત્તુ-મિથ્યાત્વં પરમં ત્રિષમ ॥૧॥—અનુ૦

જન્મન્યેકત્ર દુઃસ્વાય, રોગો ધ્વાનંતં રિપુવિષમ્ ।

અપિ જન્મસહસ્રેષુ, મિથ્યાત્વમચિકિત્સિતમ્ ॥૨॥”—અનુ૦

અર્થાત્ મિથ્યાત્વ સૌથી મોટો રોગ છે. એ ઉત્કૃષ્ટ અંધકાર છે. એ મોટામાં

૧ નિમ્ન-લિખિત પદ્યગત કલ્પના ભ્રાન્તિમૂલક છે—

“ ક્ષિત્તિ-જલ-પવન-હુતાશન-યજમાના-SSકાશ-ચન્દ્ર-સૂર્યાસ્ત્યાઃ ।

इति मूर्त्तयो महेश्वरसम्बन्धिन्व्यो भवन्त्यष्टौ ॥”

૨ જોકે આ સાધુઓ સર્વ પાપનું સેવન કરે છે, છતાં બ્રહ્મ-મુદ્રાનું તેઓ ધારણ કરતા હોવાથી સાધુ છે.

૩ “ અજિમાદ્યષ્ટવિધં પ્રાપ્યૈ-શ્વર્યં કૃતિનઃ સદા ।

મોદન્તે નિવૃતાત્માન-સ્તીર્ણાઃ પરમદુસ્તરમ્ ॥”

૪ અનાદિત્વ હોવાને લીધે જેમ આકાશ અને આત્માના સંયોગને ઉચ્છેદ અસંભવિત છે, તેમ જીવના અને અનાદિ કર્મના સંયોગને નાદ કરવો તે અશક્ય છે. આથી મુક્ત જીવો સંભવતા નથી, અથવા મુક્તની એવલામ ગયેલા દીપક સાથે તુલના થતી હોવાથી આત્માનું અસ્તિત્વ નહિ રહેતું હોવાથી મુક્ત નથી.

૫ આ વિવેચન તેમજ ત્રિપણો સ્થાનાંગ-વ્રતિ અનુસાર છે.

મોટો દુશ્મન છે. એ ઉત્કટ (અતિદારુણ) ઊંચ છે. (કમક) રાગ, અંધ-કાર, શત્રુ અને ઊંચ એ તો એક (જ) જન્મમાં દુઃખદાયી છે, જ્યારે ચિકિત્સા રહિત મિથ્યાત્વ તો હજારો જન્મોમાં પણ દુઃખાવહ છે.

* * * *

રાગ-દ્વેષયુતો દેવો, યઃ ક્રુદેવઃ સ કથ્યતે ।

કાચ્ચનકામિનીલુબ્ધઃ, કુગુરુયો ગુરુયતે ॥ ૭ ॥

હિંસયા સહિતો યોઽત્ર, ધર્મઃ સોઽસ્તિ ક્રુધર્મકઃ ।

પ્રતત્રયે નિમગ્ના યે, સંસારે સંસરન્તિ તે ॥ ૮ ॥-ગુમ્પ

ક્રુદેવાદિનું લક્ષણ—

શ્લો०—“જ દેવ રાગ અને દ્વેષથી યુક્ત હોય તે ‘ક્રુદેવ’ કહેવાય છે. જ સોનામાં અને સુન્દરીમાં લપટ હોય ગુરુ હોવાનો ડોળ કરે છે તે ‘કુચુર’ છે. આ જગતમાં જ ધર્મ હિંસારથી યુક્ત છે તે ‘ક્રુધર્મ’ છે. આ ત્રણમાં જ્યો આસક્ત છે, તેજો સંસારમાં રજીળે છે.”—૭-૮

* * * *

વીતરાગઃ સુદેવઃ સ્યાદ્, વ્રતસ્થઃ સુગુરુસ્તથા ।

દયાપ્રધાનધર્મો હિ, શુદ્ધો ધર્મઃ પ્રકીર્તિતઃ ॥ ૯ ॥

સુદેવાદિનું લક્ષણ—

શ્લો०—“ રાગ રહિત હોય તે ‘સુદેવ’ છે. જ (મહા)વ્રતો પાળતા હોય, તે ‘સુગુરુ’ છે; અને દયાપ્રધાન ધર્મ તે જ ‘સુધર્મ’ કહેવાય છે.”—૯

સુદેવ-ક્રુદેવનું નિરૂપણ—

રૂપથી—પૂર્વોક્ત પદ્યમાં સૂચ્યો મુજબ જે રાગી હોય, જે દ્વેષી હોય તે ‘ક્રુદેવ’ છે; જ્યારે જેનામાં રાગ-દ્વેષનો અભાવ છે, જે વીતરાગ છે તે ‘સુદેવ’ છે. આ વાત સ્કુટ રીતે ચોગશાસ્ત્રના દ્વિતીય પ્રકાશમાં નિમ્ન-લિખિત પદ્યો દ્વારા જોઈ શકાય છે:—

“ સર્વજ્ઞો જિતરાગાદિ-દોષસ્ત્રૈલોક્યપૂજિતઃ ।

યથાસ્થિતાર્થવાદી ચ, દેવોઽર્હન્ પરમેશ્વરઃ ॥૪૧॥”—અનુ૦

“યે સ્ત્રી-શસ્ત્રા-ડક્ષસૂત્રાદિ-રાગાચક્રકલક્રિતાઃ ।

નિગ્રહા-ડનુગ્રહપરા-સ્તે દેવાઃ સ્યુર્ન મુક્તયે ॥ ૬ ॥”--અનુ૦

અર્થાત્ જે સર્વજ્ઞ છે, જેણે રાગાદિ દોષો ઉપર વિજય મેળવ્યો છે, જેને ત્રિભુવન પૂજે છે અને જે જેવી વસ્તુ હોય તેવી તેની પ્રરૂપણ કરે છે, તે ‘દેવ’, ‘અર્હન્’ યાને ‘પરમેશ્વર’ છે અથવા તે ઉત્તમ ઐશ્વર્યવાળા ‘અર્હન્’ દેવ’ છે. જેઓ ‘મુન્દરી, શસ્ત્ર, કેન્દ્રમાળા વગેરે રાગાદિનાં ચિહ્નોથી કલંકિત છે અને જેઓ (અન્ય જનો ઉપર) નિગ્રહ તથા અનુગ્રહ કરવામાં (એટલે કે રુષ્ટ થતાં શાપ દેવા માટે અને તુષ્ટ થતાં વરદાન આપવા માટે) તૈયાર છે, તે દેવો મુક્તિ માટે નથી-તેમની સેવાથી સિદ્ધિનું સંપાદન થાય તેમ નથી.

આપણે અજૈન સાહિત્ય તરફ દ્રષ્ટિપાત કરીશું તો બ્રહ્મા પ્રમુખ દેવો સરાગી આલેખેલા જણાય છે, કેમકે તેમને પત્ની છે. જેમકે બ્રહ્માની પત્ની સાવિત્રી, ત્રિભુવની લક્ષ્મી, શિવની પાર્વતી, કાર્તિકેયની દેવસેના, ઇન્દ્રની શચી, રુદ્રિની રત્ના, ચંદ્રની રોહિણી, બૃહસ્પતિની તારા, અગ્નિની સ્વાહા, મહત્તની રતિ, યમ (શ્રાદ્ધદેવ)ની ધૂમોર્ણા ઇત્યાદિ. આ સાહિત્યે હદ કર્યું છે. ત્યાં એવું સ્પષ્ટપણે નિર્દેશાયું છે કે બ્રહ્માદિ સ્ત્રીલંપટ પણ હતા. બ્રહ્માના સંબંધમાં આવી વાતને મત્સ્ય-પુરાણના તૃતીય અધ્યાયનાં નિમ્ન-લિખિત પદ્યો બહાર કરે છે:—

“અથ મદક્ષિણં ચક્રં, સા પિતૃર્વરવર્ણિની ।

પુત્રેભ્યો લજ્જિતસ્યાસ્ય, તદ્ગૂપા લોકનેચ્છયા ॥૩૬॥—અનુ૦

૧-૩ આ અનુક્રમે રાગ, દોષ અને મોહનું સૂચન કરે છે; કેમકે વીતરાગને વનિતાનો સંગ સંભવે નહિ, શસ્ત્રનું ધારણ એ શત્રુતા સિદ્ધ કરે છે અને જપમાળા વિસ્મરણનું સ્મરણ કરાવે છે.

તર્કરહસ્યદીપિકા (પત્ર ૪૫)માં તેમજ શ્રીહરિભદ્રસરિકૃત અષ્ટકની વૃત્તિમાં કહ્યું પણ છે કે:—

“રાગોડક્ષનાસક્લમનાનુમેયો, દ્વેષો દ્વિષદ્દારણહેતિગમ્યઃ ।

મોહઃ કુવૃત્તાગમદોષસાધ્યો, નો યસ્ય દેવઃ સ સ ચૈવમર્હન્ ॥”-ઉપજ્ઞતિ

આ બાવાર્થ યોગશાસ્ત્રની સ્વોપસૃત વૃત્તિ (પત્ર ૬૧)માંના નિમ્ન-લિખિત પદ્યમાં જોવાય છે:—

“ક્ષીસન્નઃ કામમાચણે, દ્વેષં ચાયુધસન્નગ્રહઃ ॥

વ્યામોહં ચાક્ષસૂત્રાદિ-રશૌચં ચ કમળહલુઃ ॥”--અનુ૦

૪ આ દેવોમાં હિંસા, અસત્ય, અદત્તાદાન અને પરિગ્રહરૂપ દૂષણો પણ જણાય છે. પ્રતીતિ કરવાની અભિલાષા જેને થતી હોય તેને ઉપદેશરત્નાકરનાં ૧૫૩મા અને ૧૫૪મા પત્રો જોવા બલામણ છે.

આવિર્ભૂતં તતો વક્ત્રં, દક્ષિણં પાણ્ડુ ગण्डवत् ।
 વિસ્મયસ્ફુરદોષ્ટં ચ, પાશ્ચાત્યમુદગાત્ તતઃ ॥૩૭॥—અનુ૦
 ચતુર્થમભવત્ પશ્ચાદ્, વામં કામશરાતુરમ્ ।
 તતોડન્યદભવત્ તસ્ય, કામાતુરતયા તથા ॥૩૮॥—અનુ૦

તેનોર્ધ્વં વક્ત્રમભવત્, પશ્ચમં તસ્ય ધીમતઃ ।

આવિર્ભવજ્જટામિશ્ર, તદ્ વક્ત્રં ચાવૃણોત્ પ્રમુઃ ॥૪૦॥”—અનુ૦

બ્રહ્મા અને વિષ્ણુ પરત્વે આનાથી પણ બીલત્સ વર્ણન બ્રહ્મવૈવર્ત પુરાણ (અ૦ ૪)માં નજરે પડે છે.

કૃષ્ણનું ગોપીઓ સાથેનું અનુચિત વર્તન કાવ્યપ્રદીપ (પૃ. ૧૪૨)ના નિમ્ન-લિખિત પદ ઉપરથી સ્ફુરે છે:—

“ ગચ્છામ્યચ્યુત ! દર્શનેન ભવતઃ કિં તૃપ્તિસ્ત્વદ્યતે ?

કિન્ત્વેવં વિજનસ્થયોર્હત જનઃ સમ્ભાવયત્વન્યથા ।

इत्यामन्त्रणभङ्गिसूचितवृथाऽवस्थां न खेदालसा-

माश्लिष्यन् पुलकोत्कराञ्चितवपुर्गोपीं हरिः पातु वः ॥”—શાદ્દલ૦

ન્યાયસિદ્ધાન્તમુક્તાવલી વગેરેમાં ગોપીનાં વસ્ત્રો ચોરી જવાનો કૃષ્ણ ઉપર આક્ષેપ મૂકાયો છે એમ નિમ્ન-લિખિત પદ કહી આપે છે:—

૧ આથી પણ અત્યંત અસહ્ય વર્તનના ઉપર ‘પતિવ્રતા સતીઓ’માં આપેલો સતી વૃન્દાનો વૃતાન્ત વિશેષ પ્રકાશ પાડે છે. આ સતીનું શીયળ રૂપવસ્ત્રવર્તન દ્વારા અણ્ણિત કરનાર કૃષ્ણને સતી આ સર્વથા અનુચિત કૃત્ય માટે શાપ આપે છે.

આ ઉપરાંત કૃષ્ણની કપટતા વગેરેનો નિર્દેશ નિમ્ન-લિખિત પદમાંથી તારવી શકાય છે:—

“ त्यक्त्वा पद्मामनिन्द्यां मदनशरद्वतो गोपनारीं सिषेवे

निद्राविद्राणचित्तः कपटशतमयो दानवारातिघाती ।

रागद्वेषावधूतो धुपतिसुतरथे सारथियोऽभवत् तं

कुर्वाणं प्रेम नार्यां विटवदतिशयं नाममाहुर्मुंरारिम् ॥ ”—સમ્બર

—સુભાષિતરત્નસન્દોહ શ્લો૦ ૬૫૬

અર્થાત્ પવિત્ર સદ્ગુણીને ત્યજીને કામદેવના આણુથી હણાયેલા જે મુરારિએ (કૃષ્ણ) ગોપીનું સેવન કર્યું, વળી જેમનું મન નિદ્રાથી જગૃત થયું છે, જેઓ સેકડો કપટોથી પૂર્ણ છે તેમજ જેઓ દાનવરૂપ દુરમનોના વિનાશક છે, તથા વળી જેઓ રાગ-દ્વેષથી ક્ષોભિત છે અને જેઓ ધન્દના પુત્ર (અર્જુન)ના સારથિ (રથ હાંકનાર) થયા, તે નારીની સાથે યારની જેમ અતિશય પ્રેમ કરના મુરારિને (સભજનો) આપત કહેના નથી.

“ નૂતનજલધરરુચયે, ગોપવધૂટીદુકૂલચોરાય ।

તસ્મૈ કૃષ્ણાય નમઃ, સંસારમહીરુહસ્ય बीजाय ॥ ”—આર્યા

શંકરમાં સ્ત્રીલિપટતા હોવાનું સાહિત્યદર્પણ (પરિ. ૭, પૃ. ૪૧૦)ના નિમ્ન-લિખિત પદ્યથી સ્કુરે છે:—

“ સન્ધ્યાં યત્ પ્રણિપત્ય લોકપુરતો બદ્ધાન્જલિર્યાગ્ચસે

ધત્સે યચ્ચ નદીં વિલજ્જ ! શિરસા તચ્ચાપિ સોઢં મયા ।

શ્રીર્જાતાઽમૃતમન્થને યદિ હરેઃ કસ્માદ્ વિષં મક્ષિતં

મા સ્ત્રીલમ્પટ ! માં સ્પૃશેત્યભિહિતો ગૌર્યા હરઃ પાતુ વઃ ॥ ”—શાર્દૂલ૦

બ્રહ્મા અને વિઠ્ઠલની જેમ એનું પણ નિન્દ્ય વર્ણન કરવાનું પુરાણો ભૂલી ગયા નથી. ભાગવત પુરાણ (સ્ક. ૮, અ. ૮-૯)માં મોહિની-સ્વરૂપના દર્શનથી મહાદેવની જે દશા વર્ણવી છે તે કયા સહૃદયને સાલે તેમ નથી ? કુમારસંભવમાં મહાદેવ અને પાર્વતીને જગત્ના માતા-પિતારૂપે સંબોધ્યા પછી...કથન કરનાર કવીશ્વર કાલિદાસના આ કૃત્યને સાક્ષરો ઉચ્છૃંબલતા તરીકે ગણે છે, તો આવા અનુચિત વર્ણનની જે પરાકાષ્ઠા પુરાણોમાં નજરે પડે છે તેને માટે તો તેઓ કેવું પ્રમાણપત્ર આપે એ પાઠકમહોદય સ્વયં વિચારી લેશે.

આ સ્થૂળ વિવેચન ઉપરથી પણ બ્રહ્માદિની કામાતુરતા અને કામિનીની કિકરતા સ્કુટ થઈ હશે. હવે આ દેવો શસ્ત્રધારી પણ છે એ વાત શ્રીહરિભદ્ર-સૂરિકૃત લોકતત્ત્વનિર્ણયના નિમ્ન-લિખિત પદ્ય દ્વારા જોઈ લઈએ:—

૧ કૃષ્ણને ઉદ્દેશીને એવા એવા અનુચિત આક્ષેપો મૂકાયા છે કે જેના પ્રતીકાર માટે યંગ સાહિત્ય સત્રાર શ્રીયુત અંકિમર્યદને યંગાળી ભાષામાં પુસ્તક રચવાની ફરજ પડી. આમાં ઘણું ખરું નિન્દ્ય વર્ણન રૂપકની મદદથી અન્યરૂપે આલેખવાનો પ્રયત્ન થયેલો છે. જેન દર્શનમાં તો શ્રીકૃષ્ણને વ્યભિચારી કે ચોર તરીકે ઓળખાવેલા નથી જ. ત્યાં તો એમને હવે પછી તીર્થકર થનાર વ્યક્તિ તરીકે-જૈનોના સુદેવ હોવાની લાયકાત મેળવેલા તરીકે વર્ણવ્યા છે.

૨ આના અર્થ માટે જુઓ અતુર્વિશતિકાનો મારો ઉપોદ્ધાત (પૃ. ૩૦).

૩ વિશેષ પ્રતીતિના અભિલાષી માટે શ્રીભર્તૃહરિકૃત શુભાર-શતકનો નિમ્ન-લિખિત આદ્ય શ્લોક ઉપરિચિત કરવામાં આવે છે:—

શમ્ભુ-સ્વયમ્ભુ-હરયો હરિજેષ્ઠજાનાં

યેનાક્રિયન્ત સતતં ગૃહકુમ્ભદામાઃ ।

ત્રાચામગોચરચરિત્રવિચિત્રિતાય

તસ્મૈ જમ્મો મગજ્જને ષકરધ્વજાય ॥ ૩ ॥ ”—પદ્મ-૧૦

“ શક્રં વજ્રધરં બલં હલધરં વિષ્ણું ચ ચક્રાયુધં
સ્કન્દં શક્તિધરં સ્મશાનનિલયં રુદ્રં ત્રિશૂલાયુધમ ।
एतान् दोषभयार्दितान् गतघृणान् बालान् विचित्रायुधान्
नानाप्राणिषु चोद्यतप्रहरणान् कस्तान् नमस्येद् बुधः ? ॥ २८ ॥ ”

—શાર્દૂલ૦

અર્થાત્ વજ્રને ધારણ કરનાર ઇન્દ્ર, હળને ધારણ કરનાર બલરામ, ચક્રરૂપ હથિયારવાળા વિષ્ણુ, શક્તિને ધારણ કરનાર સ્કન્દ, સ્મશાનમાં નિવાસ કરનારા અને ત્રિશૂલરૂપ શસ્ત્રને ધારણ કરનારા રુદ્રને-દોષ અને ભયથી પીડિત, નિર્દય, અજ્ઞાની, વિચિત્ર શસ્ત્રવાળા અને વિવિધ જીવોના ઉપર શસ્ત્ર ઉગામવાને તૈયાર થયેલા એવા આ દેવોને કયો વિબુધ નમન કરે ?

આ સંબંધમાં મુલાખિત-રત્ન-સન્દોહનો નિમ્ન-લિખિત શ્લોક ભેદ લઈએ:—

“ ये सङ्गृह्णायुधानि क्षतरिपुरुधिरैः पिञ्जराण्यात्परेखा
वज्रेष्वासासिचक्रक्रकचहलगदाशूलपाशादिकानि ।
रौद्रभ्रूभङ्गकृत्राः सकलभवभृतां भीतिमुत्पादयन्ते
ते चेद् देवा भवन्ति प्रणिगदत बुधा ! लुब्धकाः के भवेयुः ॥६५२॥”-स्वर्ग०

અર્થાત્ મારી નાંખેલા હુસ્મનોના લોહીથી ખરડાયેલાં એવાં વજ્ર, આણ, તરવાર, ચક્ર, કરવત, હળ, ગદા, શૂળ, પાશ વગેરે આયુધોને સારી રીતે ગ્રહણ કરીને

અર્થાત્ જે કામદેવે મહાદેવ, બ્રહ્મા, અને વિષ્ણુને મૃગલોચનાએના ધરના પાણી ભરનારા નોકરો બનાવ્યા, તે પાણીને અગોચર (એટલે કે જેનો વચન દ્વારા અવહાર ન થઈ શકે એવા) ચરિત્ર વડે વિચિત્ર મદનને નમસ્કાર.

આ ઉપરથી સમગ્ર્ય છે કે આ દેવો ક્રમાપુર છે અને એથી કરીને તેમને સુદેવ તરીકે વન્દન કરવું ઉચિત નથી. આ સંબંધમાં પંડિત શ્રીજયકીર્તિસરિકૃત શીલોપદેશ-માલામાં કહ્યું પણ છે કે—

“ पूरुषंति सिवस्य, केहिं वि जइ कामगहहा देवा ।
गतास्यरपमुहा-ई किं न हु पूयंति ते मूढा ? ॥ २१ ॥ ”-आर्या
[पूजयन्ते शिवार्थं कैरपि यदि कामगर्दभा देवाः ।
गतांशूकरप्रमुखान् किं न खलु पूजयन्ति ते मूढाः ? ॥]

અર્થાત્ જે (મિથ્યાત્વરૂપ મદિરાથી) મૂઢ જેનો કામે કરીને ગધેડા જેવા દેવોને મોક્ષ માટે પૂજે છે, તેઓ આડામાં રહેતા ભુડ વગેરે પશુઓને ખરેખર કેમ પૂજતા નથી ? (કેમકે આવા દેવોમાં અને ભુડમાં કશું અંતર નથી.)

જેમણે રેખા પ્રાપ્ત કરી છે તથા વળી જેઓ ભયંકર ભવાના ભંગવાળા વદનવાળા છે તેમજ જેઓ સમગ્ર સંસારી જીવોને ભય ઉત્પન્ન કરે છે, તેઓ જો દેવ હોય, તો હે વિચક્ષણો ! કહો કે (ત્યારે) શિકારીઓ કોણ હોય ?

પુરાણકારોને હાથે બ્રહ્માદિની જેટલી મશ્કરી-ફજેતી થઈ છે તેનાથી તો હદ વળી ગયેલી ગણાય. આ બધા દેવો વિપત્તિને હકાવી ન શક્યાનું કરુણાજનક દશ્ય લોકતત્ત્વનિર્ણયનું નિમ્ન-લિખિત પદ્ય પૂરું પાડે છે:—

“ બ્રહ્મા લૂનશિરા હરિદૈશિ સરુગ્ વ્યાલુપ્તશિશ્નો હર :

સૂર્યોઽપ્યુલ્લિખિતોઽનલોઽપ્યસ્થિલયુક્ સોમઃ કલક્રાક્ષિતઃ ।

સ્વર્નાથોઽપિ વિસંસ્થુલઃ સ્વલુ વપુઃસંસ્થૈરુપસ્થૈઃ ક્રુતઃ

સન્માર્ગસ્થલનાદ્ ભવન્તિ વિપદઃ પ્રાયઃ પ્રભૂણામપિ ॥૩૧॥ ”—શાર્દૂલ૦

અર્થાત્ બ્રહ્માનું મસ્તક છેદાઈ ગયું. વિષ્ણુના નેત્રમાં રોગ થયો. મહાદેવનું લિંગ તૂટી ગયું. સૂર્યનો દેહ પણ છોલાઈ ગયો. અગ્નિ સર્વભક્ષી થયો. ચન્દ્ર કલંકી બન્યો. ઇન્દ્ર સહસ્ર ભગથી દુષ્ટ દેહવાળો થયો. (આ ઉપરથી ક્ષિત થાય છે કે) સન્માર્ગથી બ્રહ્મ યવાથી પ્રભુઓને પણ પ્રાયે વિપત્તિ આવી પડે છે.^૧

આ શ્લોકમાં મહાદેવના શિરે જે વિપત્તિ આવી પડ્યાનું સૂચવાયું છે, તે ઉપરથી જાણે મહાદેવની ઇશતાનો કોટ તૂટી જતો જોઈ શ્રીઅકલંકદેવે કહ્યું પણ છે કે—

“ ઈશઃ કિં છિન્નલિङ્ગો યદિ વિગતભયઃ શૂલપાણિઃ કથં સ્યાન્—

નાથઃ કિં મૈશ્યચારી યતિરિતિ ચ કથં સાઙ્ગનઃ સાત્મજશ્ચ ? ।

આર્દ્રાજઃ કિં ન્વજન્મા સકલવિદિતિ કિં વેત્તિ નાત્માન્તરાયં ?

સદ્ગુણેપાત્ સમ્યગુક્તં પશુપતિમપશુઃ કોઽત્ર ધીમાનુપાસ્તે ? ॥”—અર્ગ૦

અર્થાત્ જો મહાદેવ ઇશ્વર છે, તો ઋષિઓના શાપથી એનું લિંગ કેમ તૂટી ગયું ? જો એ નિર્ભય છે તો એના હાથમાં ત્રિશૂળ કેમ છે ? જો એ (ત્રિભુવનનો) સ્વામી છે, તો ભીખ માગીને કેમ નિર્વાહ કરે છે ? જો એ મુનિ છે, તો એને પત્ની અને પુત્ર કેમ છે ? વળી ન્યારે આર્દ્રા નક્ષત્રમાં એનો જન્મ થયો છે, તો

^૧ અત્ર વર્ણવેલા દરેક પ્રસંગનું સવિસ્તર વર્ણન શ્રીભાવપ્રભસરિત્ કૈનધર્મવરસ્તોત્ર-ની સ્વોપન વૃત્તિ (પૃ. ૮૨-૮૪)માં આપેલું છે. આ ગ્રન્થ ટુંક સમયમાં ‘ શ્રીઆગમોદય સમિતિ ’ તરફથી અહાર પડનાર છે. આનું સ્થૂલ સ્વરૂપ તત્ત્વનિર્ણયપ્રાસાદ (પૃ. ૧૩૦-૧૩૮)માં સિદ્ધી ભાષામાં નજરે પડે છે.

એ જન્મરહિત કેમ કહેવાય ? વળી જે એ સર્વજ છે, તો એ પોતાનો અંત-રાય કેમ બાણતો નથી ? ટુંકમાં રૂઢી રીતે કથન કરાયું છે કે આવા પશુપતિની ક્યો બુદ્ધિમાન અપશુ (એટલે માનવ) ઉપાસના કરે ?

આ પ્રમાણે પુરાણાદિમાં જે વર્ણન આપેલાં છે, તેનો દેવ-પરીક્ષા પ્રસંગે થોડો ઘણો ચિંતાર જૈન મહર્ષિઓએ ખડો કર્યો છે. પરંતુ આથી એમ ન સમજવું કે તેઓ બ્રહ્માદિના દ્રેષી છે.

એ તો જેમ કોઈ પણ નિષ્પક્ષપાતી આવાં પુરાણનાં કથનોને કલ્પિત ગણે અને શુદ્ધ ચરિત્રશાળી દેવોની સેવા કરે, તેમ જૈન મુનિવરોએ પણ કયું છે. અરે તેમણે પણ બ્રહ્માદિ નામો વડે પરમેશ્વરની સ્તુતિ કરી છે. આ વાતના સમર્થનાર્થે ર્ગ્રન્થ-ગૌરવના ભયથી લોકતત્ત્વનિર્ણયમાંથી એક જ પદ રબ્ધુ કરું છું:—

“ ત્યક્ત્સ્વાર્થઃ પરહિતરતઃ સર્વદા સર્વરૂપં

સર્વાકારં વિવિધમસમં યો વિજાનાતિ વિશ્વમ્ ।

બ્રહ્મા વિષ્ણુર્ભવતુ વરદઃ શક્કરો વા હરો વા

યસ્યાચિન્ત્યં ચરિતમસમં ભાવતસ્તં પ્રપથે ॥ ૩૭ ॥ ”—મન્દા૦

અર્થાત્ જેણે સ્વાર્થનો ત્યાગ કર્યો છે, જે અન્યના કલ્યાણમાં આસક્ત છે, જે સદા સર્વસ્વરૂપ (જડ-ચેતનરૂપ), (પરિમંડલ, વૃત્ત, ચતુરસ્ર, આયતન વગેરે) સર્વ આકારવાળા, અને ઉત્પાદ, વ્યય અને ધ્રૌવ્યની અપેક્ષાએ વિવિધ એવા વિશ્વને અનન્ય સદૃશ બાણે છે તેમજ જેનું ચરિત્ર અચિન્ત્ય તેમજ અદ્વિતીય છે તેને-ભલે પછી તેનું નામ બ્રહ્મા હો, વિષ્ણુ હો, શંકર હો કે હર હો, હું (દેવ તરીકે) ભાવપૂર્વક સ્વીકારું છું.

આ નિરૂપણથી દેવનું લક્ષણ વીતરાગત્વ હોવું જોઈએ એમ સમજવું હશે, છતાં કોઈ પ્રાણ ‘સરાગી’ને સુદેવ ગણવા તૈયાર હોય તો તે મહાનુભાવને ઉદ્દેશીને હું કહીશ કે—

૧ બુઓ યોગશાસ્ત્રની સ્વોપસ વૃત્તિ (પ. ૬૧), દિગંબર મુનિરાજ શ્રીઅમિતગતિ-કૃત ધર્મપરીક્ષા અને શ્રીલેખમન્દ્રસરિ(?)કૃત સંદેહસમુચ્ચય. (આ દ્વિજવદનચપેરા પણ કહેવાય છે. આનો એક ગ્રન્થ ઐદ્યાચાર્યે રચ્યો છે અને તેનું નામ દ્વિજવદન-વજ્રસૂત્રી છે. બુઓ જૈનગ્રન્થાવલી પૃ. ૧૬૧. ઉપદેશરત્નાકરના ૧૫૫મા પત્રમાં શૈવમુખવજ્રસૂત્રી તરીકે જે ગ્રન્થનો નિર્દેશ છે, તે આ તો નહિ હોય ?)

૨ આવા ભાવાર્થના વિશેષ જિજ્ઞાસુને વીર-ભક્તામર (પૃ. ૫૫-૫૭) તેમજ શ્રી-ભક્તામરસ્તોત્રની સારી સંસ્કૃત ભૂમિકા જોવા વિનતિ છે.

“ રાગી દેવો દોસી દેવો નામિમૂમંમિ (?) દેવો
 રક્તા મત્તા કંતાસત્તા જે ગુરુ તે વિ પુજ્જા ॥ ૧ ॥
 મજ્જે ધમ્મો મંસે ધમ્મો જીવહિંસાઈ ધમ્મો
 હા હા કટ્ટં નટ્ટો લોઓ અટ્ટમટ્ટં કુર્ણતો ॥ ૨ ॥”^૨

અર્થાત્ જે દેવ રાગી હોય, જે દ્રેષી હોય....તે પણ દેવ છે, વળી રાગી, મદોન્મત્ત, કામિનીમાં આસક્ત એવા જે ગુરુઓ છે તેઓ પણ પૂજનીય છે તેમજ મદ્ય(પાન)માં ધર્મ, માંસ(ખાવા)માં ધર્મ અને જીવ-હિંસામાં પણ ધર્મ છે તે હાય હાય કષ્ટ, અવ્યવસ્થિત વિચાર (અશુભ વિકલ્પ) કરનાર લોક નાશ પામ્યો છે.^૩

વિશેષમાં સરાગીને સુદેવ ગણવાનું સાહસ કરનાર શંકર સિવાય અન્ય દેવને સુદેવ તરીકે નહિ સ્વીકારી શકે, કેમકે એની સાથે સરાગત્વમાં કોઈ બંધોબંધ કરી શકે તેમ નથી. મહર્ષિ શ્રીભૃત્કૃષ્ણે કહ્યું પણ છે કે—

“ एको रागिषु राजते प्रियतमादेहार्धहारी हरो
 नीरागेषु जिनो विमुक्तललनासङ्गो न यस्मात् परः ।
 दुर्वारस्मरबाणपन्नगविषव्याविद्धमुग्धो जनः
 शेषः कामविडम्बनान् न विषयान् भोक्तुं न मोक्तुं क्षमः ॥”-शा.દૂ.૯૦
 —વૈરાગ્યશતક શ્લો. ૧૭

✽ ✽ ✽ ✽
 एतत्त्रयं सुमन्यन्ते, ते नरा शिवगामिनः ।

नरदेवभवान् कृत्वा, भवन्ति स्वल्पकालतः ॥ ૧૦ ॥

સમ્યક્ત્વથી મોક્ષ—

શ્લો.૦—“ જ મનુષ્યો આ ત્રણને વિષે શુદ્ધ શ્રદ્ધા રાખે છે, તેઓ નર અને દેવના ભવો કરી ટુંક સમયમાં મોક્ષે જાય છે. ”-૧૦

✽ ✽ ✽ ✽
 ૧ તાત્પર્ય—

રાગી દેવો દ્રેષી દેવો.....દેવો

રક્તા મત્તા: કાન્તાસક્તા યે ગુરવસ્તેઽપિ પૂજ્યા: ।

મધે ધર્મો માંસે ધર્મો જીવહિંસાયાં ધર્મો

હા હા કટ્ટં નટ્ટો લોક: અશુભવિકલ્પં કુર્વન્ ॥

૨ જુઓ તત્ત્વનિર્ણયપ્રાસાદ (પૃ. ૪૩૩).

૩ આ હકીકત નિમ્ન-લિખિત પદ્યમાં ઝળકી ઝીકે છે:—

“ સરાગોઽપિ હિ દેવશ્ચેદ્, ગુરુરબ્રહ્મચાર્યપિ

કૃપાહીનોઽપિ ધર્મ: સ્યાત્, કષ્ટં નષ્ટં હહા જગત્ ॥ ”-અનુ૦

एतत्सम्यक्त्वदीपेन, निरस्य मोहजं तमः ।

गच्छन्ति श्रेयसो मार्गे, नरा द्राग् लब्धचेतनाः ॥ ११ ॥

કલ્યાણ-માર્ગના દીપક--

શ્લો०—“ ચૈતન્ય પામેલા (માનવો સુદેવાદિ તત્ત્વત્રયમાં સુશ્રદ્ધારૂપ) આ સમ્યક્ત્વરૂપ દીવા વડે મોહજન્ય (અજ્ઞાનરૂપ) અધિકારને દૂર કુંડી દહા કલ્યાણને માર્ગે જાય છે. ”—૧૧

मूलं धर्मतरारेतद्, द्वारं मोक्षस्य कथ्यते ।

યાનપાત્રં ભવાબ્ધૌ ચ, ગુણાનામાસ્પદં મતમ્ ॥ ૧૨ ॥

સમ્યક્ત્વનું ગૌરવ--

શ્લો०—“ આ (સમ્યક્ત્વ) ધર્મરૂપ વૃક્ષનું મૂળ, મોક્ષ(રૂપ નગર)નો દરવાજો અને સંસારરૂપ સમુદ્રને વિષે નૌકા કહેવાય છે તેમજ તે (સર્વ) ગુણોનું (ઉત્પત્તિ-)સ્થાન મનાય છે. ”—૧૨

અજ્ઞૈન દર્શનમાં સમ્યક્ત્વનો મહિમા--

રૂપથી—આ પદ્યમાં યથાર્થ શ્રદ્ધા ઉપર ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે તે વાસ્તવિક છે, કેમકે અજ્ઞૈન શાસ્ત્રોમાં પણ મુક્તિ માટે શ્રદ્ધાની આવશ્યકતા સ્વીકારવામાં આવી છે. ભગવદ્ગીતા (અ० ૪)માં કહ્યું છે કે—

“ શ્રદ્ધાવાંભવતે જ્ઞાનં, તત્પરઃ સંયતેન્દ્રિયઃ ।

જ્ઞાનં લબ્ધ્વા પરં જ્ઞાન્તિ—મચ્ચિરેણાધિગચ્છતિ ॥ ૩૯ ॥

અજ્ઞશ્ચાશ્રદ્ધાનશ્ચ, સંશયાત્મા વિનશ્યતિ ।

નાયં લોકોઽસ્તિ ન પરો, ન સુખં સંશયાત્મનઃ ॥ ૪૦ ॥ ”

અર્થાત્ શ્રદ્ધાશાળી જ્ઞાન મેળવે છે અને તેમાં તટલીન અનેલી અને ઇન્દ્રિયો ઉપર કાણુ મેળવેલી (વ્યકિત) જ્ઞાન પામીને ટુંક સમયમાં ઉત્તમ મુક્તિ પામે છે. મૂર્ખ, અશ્રદ્ધાળુ તેમજ સંશયશીલ પ્રાણી તો નાશ પામે છે; સંશયાત્માને આ લોક કે પર લોક નથી તેમજ સુખ નથી.

સર્વલક્ષ્મ્યા નિધાનં હિ, કારણં તીર્થકૃચ્છ્રિયઃ ।

ધન્યાસ્તે પાલયન્તીહ, યે સમ્યક્ત્વં સુખાકરમ્ ॥ ૧૩ ॥

સમ્યક્ત્વીઓને અભિનંદન—

શ્લોક—“ સર્વ સંપત્તિના ભંડાર, તીર્થકરની લક્ષ્મીના હેતુ અને સુખની આણુરૂપ એવું સમ્યક્ત્વ જ્યાં આ સંસારમાં પાળે છે, તેઓ ધન્ય છે.”-૧૩

અઙ્કસ્થાને હિ સમ્યક્ત્વં, સર્વં શૂન્યં તતઃ પરમ્ ।

અઙ્કસ્ય રક્ષણે જાતે, શૂન્યાનિ ફલદાનિ ચ ॥ ૧૪ ॥

સમ્યક્ત્વ વિના શૂન્યતા—

શ્લોક—“ સમ્યક્ત્વ એ અંકને સ્થાને છે, કેમકે એના વિના સર્વ શૂન્ય છે. અંકનું રક્ષણ થતાં મીડાંઓ પણ ફલદાયક (અને) છે—તેની ગણના થાય છે.”-૧૪

કુતર્કગ્રહગ્રસ્તા હા, કેચિદ્ ધર્મં બહિર્મુખાઃ ।

દૂષયન્તિ કુકર્માણો, હારયન્તિ જનુર્વૃથા ॥ ૧૫ ॥

કુકર્મીઓનું ભવ-ભ્રમણ—

શ્લોક—“કુતર્કરૂપ ગ્રહોથી સપડાયેલા અને બહિર્મુખ (આડંબર સેવનારા) એવા કેટલાક કુકર્મીઓ ધર્મને દોષ દે છે અને (પોતાનો) જન્મ ક્ષેત્ર હારી જાય છે.”-૧૫

પૂર્વર્ષીણાં સમર્થાનાં, કથનં નૈવ રોચતે ।

અધર્મિભ્યશ્ચ મૂર્ખેભ્યઃ, પ્રમેહિભ્યો ઘૃતં યથા ॥ ૧૬ ॥

મહર્ષિઓના ઉપદેશની અવગણના—

શ્લોક—“ જમ પ્રમેહથી પીડાતા (જનો)ને ધી રચતું નથી જ, તેમ અધર્મ અને મૂર્ખ (માનવીઓને) પૂર્વે થઈ ગયેલા સમર્થ ઋષિઓનું કથન રચિક થતું નથી જ.”-૧૬

स्वकीयां कल्पनां मूढा, मन्यन्ते तत्त्वधारिणीम् ।

पूर्वीयाणां तथा नैव, कुकर्मप्रहता जडाः ॥ १७ ॥

श्लो०—“ जम (ते) भूरुष्याओ पोतानी उदपनाने तात्त्विक गणु छे तेम कुकर्मथी लुषायेला ते जडा प्राचीन (महानुभावो)नी उदपनाने गणुता नथी ज.”-१७

✽ ✽ ✽ ✽

ते सम्यक्त्वं समुद्दाल्य, कुतर्कभ्रान्तचित्तकाः ।

स्वकीयकल्पनाकाचं, हा हा रक्षन्ति यत्नतः ॥ १८ ॥

कुतर्कीओनी आलिशता—

श्लो०—“ कुतर्का वडे भ्रमित थयेला यित्तवाणा ते (जडा) सम्यक्त्व (रत्न)-ने ईंकी दधने अरेरे पोतानी उदपनाइप कायनुं यत्नपूर्वक रक्षणु करे छे.”-१८

✽ ✽ ✽ ✽

अधुना पञ्चमे काले, विशेषाः कृष्णपाक्षिकाः ।

भाविनो भरते सव्ये, इत्यस्ति पूर्वभाषितम् ॥ १९ ॥

कृष्णपाक्षीओनी अधिकता—

श्लो०—“ अत्यारे पांचमा आरामां दक्षिणु ^१अरतमां ^२कृष्णपाक्षीओ विशेष होय ओम ^३प्राचीन कथन छे.”-१९

✽ ✽ ✽ ✽

प्रत्यक्षं लक्ष्यते तत् तु, तेषां दुर्भाग्ययोगतः ।

उन्नतिर्दुर्गनिगानां, चेतस्तुदति धर्मिणाम् ॥ २० ॥

धर्मीनि भेद—

श्लो०—“तेमनी उन्नतसीपीना योगे ते (वात) प्रत्यक्ष जणुय छे, कर्म (अत्यारे) दुर्गतिये जनाराओनी उन्नति धर्मीओना मनने भेद पम ^१तडे छे.”-२०

✽ ✽ ✽ ✽

अस्यां खलु शताब्द्यां हा ! जज्ञिरे ईदृश^१ गणाः ।

सावधानं मनः कृत्वा, निजं रक्षत रक्षत ॥ २१ ॥

१ जणुओ स्तुति-यत्तुर्विशतिका (पृ. १८८-१८९).

२ जणुओ वीर-लज्जाभर (पृ. ८४). ३ जणुओ महानिश्चिन्नेय.

સાવધાન—

શ્લો ૦—“ ખરેખર આ (વીસમી) સદીમાં આવા સમૂહો પાડ્યા છે, વાસ્તે મનને સાવધાન કરી પોતાની જાતનું (દે ભયો !) તમે આનાથી રક્ષણ કરો, રક્ષણ કરો. ”—૨૧

મિથ્યાત્વપોષકા મૂર્ખૈઃ , કથ્યન્તે ધર્મધારિણઃ ।

યે ધર્મધારિણો લોકે, તાન્ વદન્તિ વિઘાતિનઃ ॥ ૨૨ ॥

અજ્ઞાનીઓનો બકવાદ—

શ્લો ૦—“ જગત્માં મિથ્યાત્વને પોષનારોઓને મૂરખાઓ ધર્મધારી કહે છે, જ્યારે જ્યો ધર્મ પાળે છે તેમને વિઘાતક કહે છે. ”—૨૨

* * * * *

યે સમ્યક્ત્વવ્રતસ્થાઃ સ્યુઃ , તૈઃ સમ્મિલ્ય પ્રયત્નતઃ ।

શાસ્ત્રવિરોધિનાં રોધઃ , કાર્યઃ સ્વેષાં વિવર્ધનમ્ ॥ ૨૩ ॥

સચમીઓનું સંમેલન—

શ્લો ૦—“ જ્યો સમ્યક્ત્વધારીઓ છે તેમજ જ્યો (દેશવિરતિ કે સર્વવિરતિરૂપ) વ્રત પાળે છે, તેમણે પ્રયત્ન પૂર્વક એકઠા મળીને શાસ્ત્રનો વિરોધ કરનારાઓનો વિરોધ કરવો જોઈએ તેમજ પોતાની પુષ્ટ કરવી જોઈએ. ”—૨૩

* * * * *

સુધર્માદ્ ભ્રશ્યતો લોકાન્ , યે રક્ષન્તિ કૃપાલવઃ ।

ધન્યાસ્તે કૃતપુણ્યાસ્તે, તાનન્વહં નમામ્યહમ્ ॥ ૨૪ ॥

કૃપાળુ સુનીશ્ચરેને નમસ્કાર—

શ્લો ૦—“ જે કૃપાળુ (મહાત્માઓ) સુધર્મથી બ્રહ્મ થતા લોકોને બચાવે છે, તેઓ ધન્ય છે અને તેમને હું પ્રતિદિન પ્રણામ કરું છું. ”—૨૪

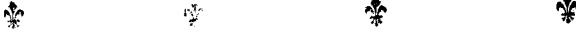
* * * * *

તીર્થેશાનાં ત્રિકાલાર્ચા, કર્તવ્યા સ્વર્ગદાયિકા ।

ત્રોધિસૌભ્યલાભાય, ત્રોધિર્દુર્ગતિવારિકા ॥ ૨૫ ॥

પ્રભુ-પૂજનનું રૂપ--

શ્લોક—“ સમ્યક્ત્વનો સહેલાઈથી લાભ થાય તે માટે સ્વર્ગને આપનારી એવી તીર્થકરેની પૂજા (સવારે, બપોરે અને સાંજ એમ) ત્રિકાળ કરવી, કેમકે સમ્યક્ત્વ એ દુર્ગતિને નિવારે છે. ”—૨૫

સંસારનીરથૌ પૂજા, યાનપાત્રસમા મતા ।

શિવપ્રદીપિકા પૂજા, વજ્રં દારિદ્ર્યભૂમૃતામ્ ॥ ૨૬ ॥

પૂજાથી લાભો--

શ્લોક—“ સંસાર-સમુદ્રમાં પૂજા વહાણુ જેવી મનાય છે. કલ્યાણના ઉપર પ્રકાશ પાડનારી પૂજા દરિદ્રતારૂપ પર્વતોને (ભેદવામાં) વળ (જેવી) છે.”—૨૬

સર્વકલ્યાણકર્ત્રી સ્યાદ્, નૃસુરીવૈભવપ્રદા ।

દુઃસ્વાન્નૌ પયસાં ધારા, પ્રભોઃ પૂજા સુદુર્લભા ॥ ૨૭ ॥

પ્રસ્તુતની પુષ્ટિ--

શ્લોક—“ પૂજા સર્વ મંગળોને કરનારી અને માનવ અને દેવના વૈભવોને આપનારી છે. દુઃખરૂપ અગ્નિને વિષે જળોની ધારા જેવી પ્રભુની પૂજા અત્યંત દુર્લભ છે. ”—૨૭

૨૫૦ટી—આ તેમજ એની પૂર્વેનું પદ્ય ઉપદેશતરંગિણીના ૨૧૬મા પત્રગત નિમ્ન-લિખિત પદ્યની છાયારૂપ જણાય છે:—

“ સંસારામ્બોધિવેદા શિવપુરપદવી દુર્ગદારિદ્ર્યભૂમૃદ્—

મજ્ઞે દમ્બોલિમૃતા સુરનરવિભવપ્રાપ્તિકલ્પદ્રુકલ્પા ।

દુઃસ્વાનેરમ્બુધારા સકલસુખકરી રૂપસૌભાગ્યભર્ત્રી

પૂજા તીર્થશ્વરાણાં ભવતુ ભવમૃતાં સર્વકલ્યાણકર્ત્રી ॥ ”—૨૫૦

સ્નપયન્તિ જગન્નાથં, તત્કર્મરજસાં શમઃ ।

યે પૂજયન્તિ તત્પાદૌ, પૂજ્યન્તે જગતાં જનૈઃ ॥ ૨૮ ॥

જગન્નાથના સ્નાનાદિનો મહિમા—

શ્લોક—“ જોએ જગત્ના નાથને સ્નાન કરાવે છે, તેમના કર્મરૂપી રજકણો શાંત થઈ જાય છે—ધોવાઈ જાય છે. જોએ એના ચરણનું પૂજન કરે છે, તેમના પગોને દુનિયાના માનવો પૂજે છે. ”—૨૮

યે વન્દન્તે ચ તે વન્દ્યા, ધ્યેયા ધ્યાયન્તિ તીર્થપાન્ ।

ગેયા ગાયન્તિ યે સ્તોત્રૈ-ર્ભવન્તિ સ્વલુ ભાવુકાઃ ॥ ૨૯ ॥

પ્રભુ-પ્રણામાદિનો પ્રતાપ—

શ્લોક—“ જે ભવ્ય (જનો) તીર્થપતિને વન્દન કરે છે, તેઓ વન્દનીય અને છે અને જોએ એનું ધ્યાન ધરે છે, તેઓ (સ્વયં અન્યના) ધ્યાનનો વિષય અને છે. જોએ સ્તુતિઓ દ્વારા નાથના (ગુણ) ગાય છે, તેઓ અરેખર (જગત્ને) ગુણ ગાવા લાયક અને છે. ”—૨૯

૨૫૪ી—આ તેમજ પૂર્વ પદ્યગત ભાવ ઉપદેશતરંગિણીના ૧૯૪મા પત્રમાં આપેલા નિમ્ન-લિખિત પદ્યમાં તરી આવે છે:—

“ યઃ પુષ્પૈર્જિનમર્ચતિ સ્મિતસુરહ્વીલોચનૈઃ સોઽર્ચયતે

યસ્તં વન્દત એકશ્ચિજગતા સોઽહર્નિશં વન્ચતે ।

યસ્તં સ્તૌતિ પરત્ર વૃત્રદમનસ્તોમેન સ સ્તૂયતે

યસ્તં ધ્યાયતિ કલ્મ્સકર્મનિધનઃ સ ધ્યાયતે યોગિભિઃ ॥”—શાદ્દૂલ૦

નિજં મૌલિં નમસ્કૃત્ય, તીર્થેશં સફલીકુરુ ।

તદ્ગુણાકર્ણતઃ કર્ણૌ, રસનાં ગુણગાનતઃ ॥ ૩૦ ॥

નેત્રે તદ્દર્શનેનૈવ, પાણી પૂજનકર્મણા ।

ચૈત્યાગમેન પાદૌ ચ, મનઃ સંસ્મરણાત્ તથા ॥ ૩૧ ॥—યુગ્મય

મસ્તકાદિની સફલતા—

શ્લોક—“ (હે ચેતન !) તીર્થકર પ્રતિ પોતાનું મસ્તક (કે મુગટ) નમાવીને તેને તું સપ્ત કર અને તેના ગુણો સાંભળીને કાનોને અને એના ગુણો ગાઈને જીભને,

તેના જ દર્શનથી (નહિ કે નાટક, ચેટક, ભવાઇ, સરકસ જાંઘને) આંખોને, તેને પૂજીને હાથને, મંદિરે જાંઘને પગને અને તેનું સંસ્મરણ કરીને મનને તું સપ્ન કર. ”—૩૦-૩૧

❖ ❖ ❖ ❖

પ્રાતરુથાય યે લોકા, બાલાદિલાલને રતાઃ ।

શાકપાનપ્રસક્તાશ્ચ, પ્રભુપૂજાવિવર્જિતાઃ ॥ ૩૨ ॥

તે લોકે પશુભિસ્તુલ્યા, વૃથા તૈર્જન્મ હાર્યતે ।

પૂજનં લોકનાથસ્ય, નાપ્યતે દર્શનં તથા ॥ ૩૩ ॥-યુગ્મષ

અનુચિત પ્રવૃત્તિનું ફળ—

શ્લો ૦—“ સવારના ઊઠીને જ લોકો પ્રભુની પૂજા (કરવાનું) છોડી દેઘને બાળકોને લાડ લડાવવામાં મગ્ન બને છે અને શાક અને પાનમાં આસક્તિ ધરાવે છે, તે જગત્માં પશુ સમાન છે અને તેઓ પોતાનો જન્મ એળે ગુમાવે છે, કેમકે તેઓ જગન્નાથનું પૂજન કે દર્શન પામતા નથી. ”—૩૨-૩૩

❖ ❖ ❖ ❖

પૂજિતો ન નુતો ધ્યાતો, જિનો યૈર્ન ચ વન્દિતઃ ।

જન્મ નિરર્થકં તેષા-મરણ્યે માલતી યથા ॥ ૩૪ ॥

માનવ-જન્મની નિષ્ફલતા—

શ્લો ૦—“ જમણે જિનેશ્વરની પૂજા અને સ્તુતિ કરી નથી, તેમજ તેનું ધ્યાન ધર્યું નથી કે તેને વન્દન કર્યું નથી, તેમનો જન્મ વનમાંની માલતીની પેઠે નિરર્થક છે. ”—૩૪

❖ ❖ ❖ ❖

જહાડપિ સુપ્રભોર્મૂર્તિઃ, પૂજ્યા સદ્ધ્યાનતત્પરૈઃ ।

પ્રભુભાવપ્રકાશાય, યતોડસાધારણાડસ્તિ સા ॥ ૩૫ ॥

જડ મૂર્તિનો પણ અસાધારણ પ્રભાવ—

શ્લો ૦—“ સુદેવની મૂર્તિ જડ હોવા છતાં શુભ ધ્યાનમાં તત્પર બનેલ (જનોએ) તેને પૂજવી જોઈએ, કેમકે પ્રભુના ભાવનું ઘોતન કરવામાં તે અજોર છે. ”—૩૫

❖ ❖ ❖ ❖

યથા ચિત્રગતા ગ્રામાઃ, સાક્ષાદ્ બોધવિધાયકાઃ ।

તદન્તરેણ ન જ્ઞાનં, જ્ઞાનેઽસાધારણા મતાઃ ॥ ૩૬ ॥

જડરૂપં યથા ભોજ્યં, બુદ્ધિબલવિવર્ધકમ્ ।

તથા મૂર્તિર્જિનેશાનાં, કેવલજ્ઞાનદાયિકા ॥ ૩૭ ॥—યુગ્મ

મૂર્તિ દ્વારા કેવલજ્ઞાન—

શ્લો.૦—“ જમ નકશામાં દર્શાવેલા ગામો સાક્ષાત્ બોધદાયક છે અને તેના વિના તેનું જ્ઞાન (યતું) નથી, અને તેથી તેને અસાધારણ માનવામાં આવે છે તેમજ જમ જડસ્વરૂપી ભોજન બુદ્ધિના બળમાં વધારો કરનાર છે તેમ જિનેશ્વરોની મૂર્તિ કેવલજ્ઞાનને આપનારી છે. ”—૩૬—૩૭

❀ ❀ ❀ ❀
કલ્પસૂત્રે સમાયાતિ, ચરિત્રં નાગકૈતવમ્ ।

ઉજ્જ્વલં કેવલં લેભે, જિનમૂર્તેરુપાસનાત્ ॥ ૩૮ ॥

પ્રસ્તુતનું સમર્થન—

શ્લો.૦—“ કલ્પસૂત્ર(ની ટીકા)માં નાગકૈતુનું ચરિત્ર આવે છે. (તેમાં કહ્યું છે કે) જિનેશ્વરની પ્રતિમાની સેવાથી તેણે નિર્માણ કેવલજ્ઞાન મેળવ્યું. ”—૩૮

સ્પષ્ટી૦—નાગકૈતુની કથા મૂળ કલ્પસૂત્રમાં નથી. પરંતુ પર્યુષણ-પર્વ-સમયે આવશ્યક ક્રિયાઓનો ઉલ્લેખ કરતાં આના ટીકાકાર મહોપાધ્યાય શ્રીવિનયવિજયગણિ ૧સુબોધિકામાં એનો નિર્દેશ કરે છે. ટીકાને સૂત્રથી અભિન્ન ગણી ગ્રન્થકારે આવો ઉલ્લેખ કરી કેવળ સૂત્ર તેમને માન્ય નથી, પરંતુ ‘પંચાંગી’માં તેમને પૂર્ણ વિશ્વાસ છે એ સૂચન કર્યું છે.

નાગકૈતુની કથા—

‘અન્દ્રકાન્તા’ નગરીમાં વિજયસેન નામનો રાજા રાજ્ય કરતો હતો. એના રાજ્યમાં શ્રીકાન્ત નામનો વ્યવહારી અને તેની શ્રીસખી નામની પત્ની રહેતાં હતાં. દેવની અનેક વાર સ્તુતિ કરતાં આ દંપતીને એક પુત્રનો પ્રસવ થયો. પર્યુષણ-પર્વ આવતાં કુટુંબમાં અર્દુમની વાત ચાલી, તે આ બાળકે સાંભળી. એથી એને જાતિસ્મરણ જ્ઞાન થયું અને એણે અર્દુમ કર્યો.

૧ બુઓ શ્રેષ્ઠિ દેવચંદ લાલભાઈ જૈન પુસ્તકાલયાર ગ્રન્થાંક ૬૧ના સાતમા આઠમા પત્રો.

૨ સૂત્ર, નિયુક્તિ, ચૂંચિ, ભાષ્ય અને ટીકાને ‘પંચાંગી’ કહેવામાં આવે છે.

સ્તનપાન કરવાથી વિમુખ અને એથી કરીને માલતી પુષ્પની જેમ કરમાઈ ગયેલો તેને જોઈને તેના માતાપિતાએ વિવિધ ઉપાયો યોજ્યા, છતાં કાલાંતરે તે મૂર્છા પામ્યો એટલે સ્વજનો તેને મરી ગયેલો ધારીને ભૂમિમાં દાટી આવ્યા.

આ તરફ રાજાને બગર પડી કે પુત્રના મરણથી આઘાત પહોંચતાં શ્રીકાન્તના રામ રમી ગયા છે એટલે તેનું ધન લઈ લેવા માટે તેણે સુભટોને મોકલ્યા. એવામાં અર્ઘ્નના પ્રભાવથી ધરણેન્દ્રનું આસન કંપ્યું. અવધિજ્ઞાનથી સર્વ વૃત્તાન્ત જાણી આ પૃથ્વી ઉપર તે આવ્યો. તેણે તે દાટેલા બાળક ઉપર અમૃત છાંટ્યું અને પછી બ્રાહ્મણનું રૂપ ધરી તેણે પેલા સુભટોને ધન લેતાં અટકાવ્યા. તે સાંભળીને રાજા પોતે ત્યાં આવ્યો અને બ્રાહ્મણને કહેવા લાગ્યો કે અપુત્રનું ધન લેતાં તું કેમ વચ્ચે પડે છે ? ધરણે ઉત્તર આપ્યો કે હે નૃપ ! શ્રીકાન્તનો પુત્ર જીવે છે. રાજાએ કહ્યું ક્યાં છે ખતાવ જોઈએ. ભૂમિમાંથી નિધાનની જેમ તે બાળકને બહાર કાઢી લાવી વિપ્રે રાજાને સાક્ષાત્કાર કરાવ્યો. આથી સર્વે ચક્રિત થઈ ગયા અને કહેવા લાગ્યા કે હે નાથ ! તમે કોણ છો ? વિપ્રે જવાબ આપ્યો કે હું ધરણ નામનો નાગરાજ છું અને આ બાળકે કરેલા અર્ઘ્નના પ્રભાવથી આકર્ષાઈ એને મદદ કરવા અત્રે આવ્યો છું. રાજા પ્રમુખ નાગરિકોએ આને આટલી નાની ઉંમરમાં અર્ઘ્ન કેમ કર્યો એવો પ્રશ્ન કર્યો એટલે ધરણેન્દ્રે કહેવા માંડ્યું કે પૂર્વ લવમાં આ બાળકે કોઈ વણિકનો પુત્ર હતો. નાનપણમાં એની મા ગુજરી ગઈ. સાવકી માતા એને બહુ દુઃખ દેતી હતી તેથી એક વાર કંટાળી જઈ તેણે તે હકીકત પોતાના મિત્રને કહી. તે પૂર્વ જન્મમાં કોઈ પણ જાતની તપશ્ચર્યા કરી નથી તેથી આ લવમાં તું દુઃખી થાય છે એમ કહી તેણે તેને દિલાસો આપ્યો. પર્યુષણ આવતાં જરૂર અકૂમ કરીશ એવો મનમાં નિશ્ચય કરી એક ઘાસની ઝુપડીમાં તે સુઈ ગયો. અપર માતાએ આ વખતે આ અવસર જોઈને તે ઝુપડીમાં એક અંગારો નાંખ્યો, એટલે તે બળી ગઈ અને સાથે સાથે આ બાળક પણ પંચતવને પામ્યો. અર્ઘ્ન કરવાની શુભ ભાવનાથી આ શ્રીકાન્તને ઘેર અવતર્યો છે અને પૂર્વ જન્મની વાત યાદ આવતાં તેણે અર્ઘ્ન કર્યો છે. આ બાળક લઘુકર્મી છે અને આ જ લવમાં મોક્ષે જનાર છે. વળી હે રાજા ! એ તને ઉપકારી થઈ પડશે, વાસ્તે તું એનું બરાબર રક્ષણ કરજે એમ કહી નાગરાજે પોતાનો હાર બાળકના ગળામાં આરોપ્યો અને પોતે પોતાને સ્થાનકે જતો રહ્યો. ત્યારબાદ સ્વજનોએ શ્રીકાન્તનું મૃતકાર્ય કરી આ બાળકનું નાગકેતુ એવું નામ પાડ્યું. બાળપણથી ઇન્દ્રિયોને વશ રાખતો તે ઉત્તમ શ્રાવકપણાને પાળવા લાગ્યો.

એક દિવસ વિજયસેન રાજાએ ચોરી નહિ કરી હોવા છતાં ચોરનું તહોમત મૂકી એક જણને મારી નંખાવ્યો. તે મરીને વ્યંતર થયો. તેણે વેર લેવાની ઇચ્છાથી આખા નગરનો ઘાટ ઘડવા માટે શિલા વિકુર્વી. તેણે રાજાને લાત મારીને સિંહાસન ઉપરથી ગબડાવી દીધો. રાજાને લોહીની ઉલટી થવા લાગી અને સર્વે લયલીત બની ગયા. આ વખતે સકળ સંઘનું રક્ષણ કરવાના ઇરાદાથી નાગકેતુ મહેલની ટોચ ઉપર ચઢ્યો અને શિલાને હાથ વડે સ્પર્શ કર્યો એટલે આના તપના તેજને નહિ સહન કરવાથી તે વ્યંતરે શિલા સંહરી લીધી અને આને પ્રણામ કર્યાં. નાગકેતુના વચનને માન્ય કરી રાજાનો ઉપદ્રવ પણ દૂર કર્યો.

એક વેળા નાગકેતુ જિનેન્દ્રની પુષ્પ વડે પૂજા કરતો હતો, તેવામાં તેમાં રહેલો સર્પ તેણે દસ્યો, તોપણ તેણે તેની દરકાર ન કરી અને પોતાની શુભ ભાવનામાં તે મસ્ત રહ્યો. આથી તેણે નિર્મળ કેવલજ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું. શાસન-દેવતાએ તેમને મુનિનો વેષ અર્પણ કર્યો એટલે તેઓ અન્યાન્ય ગામ અને નગરોને પાવન કરવા લાગ્યા. અન્તમાં આયુષ્ય પૂર્ણ કરી આ મહાત્મા મુક્તિ-રમણીને વર્યાં.

❀ ❀ ❀ ❀

શ્વશ્રૂ-વધ્વોર્વૃથા મૂર્ખૈ-ર્વૃત્તં મૂર્તૌ પ્રકલ્પિતમ્ ।

યતો નામાપિ તત્સદૃક્, કિં ગૃહ્યતે તકૈર્હિ તત્ ? ॥ ૩૧ ॥

સ્થાનકવાસીઓની ગેરસમજ—

શ્લો०—“ મૂર્ખ (સ્થાનકવાસીઓએ) સાસુ અને વહુનો વૃત્તાન્ત મૂર્તિમાં નકામો કદ્યો છે. કેમકે નામ પણ તેના જવું છે છતાં તે શા માટે તેઓ લે છે ?”—૩૯

સાસુ અને વહુનો વૃત્તાન્ત—

સ્પષ્ટી०—મૂર્તિની પૂજાનો નિષેધ કરનારા સ્થાનકવાસીઓ પોતાના ભક્ત જનોને મૂર્તિના દર્શન-વંદનથી વંચિત રાખવા માટે નીચે મુજબની વાર્તા સંભળાવે છે:—

કોઇ એક નગરમાં લક્ષ્મીચંદ નામનો શેઠ વસતો હતો. તેને લક્ષ્મી નામની પત્ની હતી. જિનેશ્વરની ત્રિકાલ પૂજા કરનારા આ દંપતીને ત્યાં દેવચંદ નામે પુત્ર ઉત્પન્ન થયો. તે ઉમર લાયક થયો એટલે તેનું ધનદત્ત શેઠની (પ્રતિમા-દ્રેષિણી) પુત્રી ધનવતી સાથે લગ્ન કર્યું. ધનવતી સાસરે આવી ત્યાર બાદ એક દિવસ તે તેની સાસુ સાથે જિન-મંદિરે ગઇ. ત્યાં દરવાજામાં પેસતા સિંહનું ચિત્ર જોઇને પોતે ડરી ગઇ હોય એવો તેણે ડોળ કર્યો. આ જોઇને સાસુએ કહ્યું કે વહુ! શા માટે ગભરાય છે! આ તો પત્થરનો સિંહ છે; તે કંઈ મારી શકવાનો નથી. વહુ યોદ્ધી ડીક ત્યારે. પછી સાસુ અને વહુ

ગભારા પાસે ગયા. ત્યાં વહુએ પ્રભુની પ્રતિમાને પ્રણામ ન કર્યાં. તેથી સાસુએ તેને તેનું કારણ પૂછ્યું. **ધનવતી**એ જવાબ આપ્યો કે આ તો પાષાણ છે, પ્રભુ ક્યાં છે કે હું તેને વંદન કરું? સાસુજી ! તમે જ હમણા કહ્યું કે પાષાણને સિંહ કંઈ ઇંજ કરી શકતો નથી તો તેવી રીતે પત્થરની મૂર્તિને પૂજવાથી કે વાંદવાથી શું? અર્થાત્ એથી કશો લાભ નથી. આ પ્રમાણે બોધ આપી વહુએ સાસુને મંદિરે જતી અટકાવી.

મૂર્તિપૂજક શ્વેતાંબરો મૂર્તિપૂજા સંબંધી એક કથા નીચે મુજબ રજુ કરે છે:-

‘પૃથ્વીભૂષણ’ નગરમાં **ધનદત્ત** નામનો એક શેઠ રહેતો હતો. તેને **ધનવતી** ભાર્યાથી **ધનદેવ** નામનો પુત્ર થયો. આ સમગ્ર કુટુંબ જિન-પ્રતિમાના દર્શન-વંદનની વિમુખ હતું.

ધનદેવ મોટો થયો એટલે એને એના માબાપે જિનદાસની મૂર્તિપૂજક પુત્રી જિનમતિ સાથે પરણાવ્યો. આ લલના પોતાના સાસરીઆ મૂર્તિ-પૂજાની વિરુદ્ધ છે તે પ્રથમથી જાણતી હતી.

એ સાસરે ગઈ એટલે એની સાસુએ એને સાધુઓ પાસે સ્થાનકે આવવા કહ્યું. એ વાત એણે અંગીકાર કરી. રોજ તે પોતાના સાસુજીની સાથે સાધુના દર્શનાર્થે જતી હતી. એવામાં એક દહાડો સાધુએ તેને ઉપદેશ આપ્યો કે હે શ્રાવિકા ! અમારા દર્શન કર્યા વિના ભોજન ન કરવું એવો તું નિયમ લે. જિનમતિએ **ધનવતી** સાસું બેયું. સાસુજીએ હા પાડી એટલે એણે એ નિયમ લીધો.

કેટલોક કાળ વીત્યા બાદ સાધુ અન્યત્ર વિહાર કરી જવા તૈયાર થયા. તેમના ભક્તો તેમને થોડે સુધી વળાવવા ગયા. તેઓ ત્યાંથી પાછા ફરવા લાગ્યા, પરંતુ જિનમતિ તો તેમની સાથેને સાથે જ ચાલવા લાગી. **ધનવતી**એ તેને ઘણી સમજાવી, કિન્તુ તેણે તો કહ્યું કે મારો નિયમ મારે પાળવો બેઠ્યો. આથી સાધુએ કાગળ ઉપર પોતાનું ચિત્ર આલેખી આપ્યું અને કહ્યું કે આના દર્શન કરવાથી તારો નિયમ સચવાઈ રહેશે. જિનમતિએ જવાબ આપ્યો કે આપની શી ગતિ થશે તે આપ જાણો છો? ઉત્તર મળ્યો કે ના. તો આપની મૂર્તિને માનવી અને સર્વજ્ઞ વીતરાગ દેવાધિદેવની મૂર્તિને ન માનવી તે ક્યાંનો ન્યાય? આખા કુટુંબને તેણે સમજાવવા માંડ્યું કે જીવ્યો, આપના પંથના મુનિઓ પણ મૂર્તિને માને છે. તો આપણે તેમ કરીએ તેમાં શી હાનિ છે? આ સમયે કોઈ ગોઠી ઊડ્યું કે પત્થરની ગાયને દોહવાથી દૂધ મળે કે? જો નહિ મળે તો પત્થરના દેવને પૂજવાથી શું?

જિનમતિએ પ્રત્યુત્તરમાં કહ્યું કે શું ગાયના નામની માળા જપવાથી દૂધ મળે ખરું ? ના, તો પછી તમારા કથન મુજબ પ્રભુના નામનો જપ કરવો તે પણ વ્યર્થ છે અને છતાં તમે તેમ તો કરો છો. આથી એ સ્પષ્ટ થાય છે કે જેમ ભગવાનના નામની માળા ફેરવવી સાર્થક છે તેમ તેની પ્રતિમાને પૂજવી તે સમુચિત છે. જેનો ભાવ-નિક્ષેપ સાચો હોય તેના નામ અને સ્થાપનારૂપ નિક્ષેપ પણ સાચા છે એમ તેણે પોતાના સામગ્રીઆને સવિસ્તર સમજાવ્યું અને તેમને મૂર્તિ-પૂજક બનાવ્યા.

✽ ✽ ✽ ✽

કિયન્તઃ કથયન્તીહ, યવનૈર્મૂર્તયો હતાઃ ।

પ્રભાવસ્તાસુ ચેદ્ મૂયાત્, કથમેવં પ્રજાયતે ? ॥ ૪૦ ॥

મૂર્તિઓનું ખંડન—

શ્લો०—“ કેટલાક અત્ર કહે છે કે (સુપ્રસિદ્ધ) મૂર્તિઓનો યવનોએ નાશ કર્યો છે. એ તેનો પ્રભાવ હોય (અર્થાત્ મૂર્તિમાં કંઈ સત્ત્વ હોત) તો એમ કેમ થાય ? ”—૪૦

✽ ✽ ✽ ✽

एतदेवोत्तरं चास्य, तेभ्यो वितीर्यते मया ।

મૂર્તિહીનેશ્વરમ્યાપિ, ગાલિં દદતે નાસ્તિકાઃ ॥ ૪૧ ॥

કિં તસ્યાપિ પ્રભાવો ન, તસ્માત્ ત્યાગો વિધીયતે ।

હસ્તિદન્તા હિ મિન્નાઃ સ્યુ-શ્રવણે દર્શને તથા ॥૪૨॥-યુગ્મમ

ઈશ્વરનો પ્રભાવ—

શ્લો०—“ હું એવા ઉત્તર તે (જનો)ને આપું છું કે નાસ્તિકા મૂર્તિ રહિત એવા ઈશ્વરને પણ ગાળ દે છે. તો શું તેનો પણ કંઈ પ્રભાવ નથી ? એ નથી તો ઈશ્વરનો ત્યાગ કરવો એકએ. (છતાં એમ કરાવું નથી એટલે) હાથીના દાંત આવવાના અને એવાના બુદ્ધિ હોય છે એ કહેવત આથી ચરિતાર્થ થાય છે.”—૪૧-૪૨

✽ ✽ ✽ ✽

दूरदर्शनयन्त्रस्य, जडस्य शक्तिरभूता ।

यद् दूरस्थितवस्तूनां, बोधेऽसाधारणं मतम् ॥ ४३ ॥

૪૬ દૂરબીનની શક્તિ--

શ્લો०—“ હે ચેતન ! ૪૬ એવા દૂરબીનમાં અદ્ભુત શક્તિ રહેલી છે કે જે દૂર રહેલા પદાર્થોનું જ્ઞાન કરાવવામાં અદ્વિતીય ગણાય છે. ”—૪૬

✽ ✽ ✽ ✽

ઋષભાદ્ વર્ધમાનાન્તં, નામાપિ સ્યાજ્જડાત્મકમ્ ।

દૂષ્ઠકૈર્ગૃહ્યતે યાવત્, તાવન્મૂર્ત્યાઃ પ્રયોજનમ્ ॥ ૪૪ ॥

મૂર્તિની સકારણતા--

શ્લો०—“ ઋષભથી વર્ધમાન સુધીના (તીર્થ કરો)નાં નામો પણ ૪૬-સ્વરૂપી છે. જ્યાં સુધી દુંડીઆઆ (સ્થાનકવાસીઆ) તેનું અણુ કરે છે ત્યાં સુધી મૂર્તિનું પ્રયોજન (છે તે સહેતુક) છે. ”—૪૪

✽ ✽ ✽ ✽

સ્ત્રીચિત્રાં વસતિં મુક્ત્વા, મુનિર્વાસં દધાતિ ચ ।

इति राद्धान्तप्रोक्तं यत्, तद्धि मूर्त्याः प्रसाधकम् ॥ ૪૫ ॥

મૂર્તિની સિદ્ધિ--

શ્લો०—“ વળી ચતુરાના ચિત્રવાળા સ્થાનને છોડીને (અન્યત્ર) મુનિ નિવાસ કરે એમ જે સિદ્ધાન્તમાં કહ્યું છે તે (પણ) મૂર્તિને સિદ્ધ કરે છે. ”—૪૫

સાક્ષિરૂપ સૂત્ર--

રૂપથી०—આ પદ્યમાં જે સિદ્ધાન્તનો સાક્ષિરૂપ ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે, તે દશવૈકલિક સૂત્ર હોય એમ ભાસે છે. એના ‘આચાર-પ્રણિધિ’ નામના આઠમા અધ્યયનમાં કહ્યું છે કે—

“ ચિત્તભિત્તિં ન નિજ્જાણ, નારીં વા મુઅલંક્રિત્રં ।

મક્સ્વરં પિ દદ્શુગં, દિદ્દિ પહિસમાહરે ॥ ૫૫ ॥ ”

અર્થાત્ સાધુએ સ્ત્રીના ચિત્રને જોવું નહિ. અલંકારવાળી (કે તે વિનાની) વનિતા તરફ પણ એણે દષ્ટિયાત કરવો નહિ. જે કદાચ સ્ત્રી તરફ દષ્ટિ પડી જાય તો જેમ સૂર્યને જોતાં દષ્ટિ પાછી ખેંચી લેવાય છે તેમ તેણે તે ખેંચી લેવી જોઈએ.

૧ જાયા-

ચિત્રભિત્તિ ન નિરીક્ષેત નારીં વા સ્વલહ્કૃતામ્ ।

માસ્કરમિથ વુષ્ટ્વા વૃષ્ટિ પ્રતિસમાહરેન્ ॥

ન્યારે આ પ્રમાણે પ્રમદાની પ્રતિકૃતિને પણ નિરખવાની આધુને મનાઈ છે, તો પછી એવા સ્થાનમાં તેને નિવાસ કરવાની તો અનુજ્ઞા ન જ હોય એ સ્વાભાવિક છે.

❖ ❖ ❖ ❖

ॐકારં વૈદિકા યાવ—જ્જપન્તિ મૂર્તિબોધકમ્ ।

તાવત્ તત્સ્વખંડનં તેષાં, પાદસ્વખંડનવદ્ ભવેત્ ॥ ૪૬ ॥

મૂર્તિનિન્દકની બાલિશતા—

શ્લોક—“ જ્યાં સુધી વૈદિકો (વેદના અનુયાયીઓ) મૂર્તિનો બોધ કરાવનારા ૐકારનો જ્જપ જપે છે, ત્યાં સુધી તેમના દ્વારા થતું મૂર્તિનું ખંડન તે પોતાના પગના ખંડન સમાન છે—હાથે કરીને પોતાના પગમાં કુહાડો મારવા બરાબર છે. ”—૪૬

મૂર્તિપૂજા—

સ્પષ્ટી—આ પ્રમાણે ઉપરોક્ત પદો દ્વારા મૂર્તિ-પૂજન શાસ્ત્રાનુસાર છે એમ આ ગ્રન્થકારે અત્ર પ્રતિપાદન કર્યું છે. આ ઉપરાંત ‘મૂર્તિમંડન નામની પોતાની કૃતિમાં પણ આ વિષયને ગ્રન્થકારે પોષ્યો છે. મેં પણ આ વિષયની સ્થૂળ રૂપરેખા ન્યાયકુસુમાંગલિના અનુવાદ (પૃ. ૨૭૩-૨૭૬)માં આલેખી છે. આ સંબંધમાં ગૂજરાતી ભાષામાં મુનિરાજ શ્રીવિદ્યાવિજયે સ્યેલો શ્રીમૂર્તિમંડન-પ્રશ્નોત્તર ગ્રન્થ સારો પ્રકાશ પાડે છે. ગીર્વાણ ગિરામાં શ્રીયશોવિજયગણિએ પ્રતિમાશતકે નામનો ગ્રન્થ રચી આ વિષય ઉપર દિવ્ય પ્રકાશ પાડ્યો છે એટલું જ નહિ, પણ આની સ્વોપજ્ઞ વૃત્તિ રચીને આ વિષયના જિજ્ઞાસુને વિશેષ અનુકૂળતા કરી આપી છે. વિશેષમાં શ્રીભાવપ્રભ-સૂરિએ આ ગ્રન્થ પરત્વે અવચૂરિ પણ રચી છે. ન્યાયતીર્થ ન્યાયવિશારદ મુનિરાજ શ્રીન્યાયવિજયકૃત અધ્યાત્મતત્વાલોકની શ્રીયુત મોતીચંદ્ર ઝવેરચંદે ચોળેલી અંગ્રેજી પ્રસ્તાવનામાં મૂર્તિ-પૂજાની વિરૂદ્ધમાં જે દલીલો કરવામાં આવે છે, તેનું નિરસન કરવામાં આવ્યું છે, એટલે અંગ્રેજી બાણુનારાને આ પણ જોવા લલામણુ છે. આ પ્રમાણેનું મૂર્તિ-પૂજા પ્રતિપાદન કરનારું જૈન સાહિત્ય નજરે પડે છે; ખાસ કરીને ક્ષેતાંબરોમાં સ્થાનકવાસી પંથની ઉત્પત્તિ થયા બાદ આ વિષય ચચચિ હોય એમ ભાસે છે.

૧ આ ગ્રન્થ દ્વારા સ્થાનકવાસી, આર્યસમાજ, સીખ અને મુસલમાનને પ્રતિપાદન-શૈલી દ્વારા સમજાવવા પ્રયાસ થયો છે.

મૂર્તિનું સ્વરૂપ—

પ્રભુની મૂર્તિ ગૃહ-ઐત્યમાં હોય તો તે કેવી, કેવડી અને શાની બનેલી હોવી જોઈએ તેમજ મંદિરમાં હોય તો તે સંબંધી શી વસ્તુ-સ્થિતિ છે એ પરત્વે 'આચારદિનકર (પૃ. ૧૪૨) પ્રકાશ પાડે છે. મૂર્તિની પ્રતિષ્ઠાના સંબંધમાં પણ ત્યાં ઉલ્લેખ છે. અત્ર તો અન્ય-ગૌરવના ભયથી આ દિશામાં પ્રયાણ ન કરતાં નિમ્ન-લિખિત હકીકત રજૂ કરી સંતોષ માનવામાં આવે છે.

તીર્થંકરની મૂર્તિ ઇન્દ્ર, ઇન્દ્રાણી પ્રમુખ પરિકર સહિત હોય છે અથવા તે વિનાની પણ હોય છે. પરિકર વિનાની, પ્રભુની પ્રતિમા 'એકલ મૂર્તિ' કહેવાય છે. ભગવાનની એક જ મૂર્તિ વચમાં બેઠેલી હોય અને આસપાસ ઇન્દ્રાદિ પરિકર હોય તો તેને 'એક-તીર્થ' સંબોધવામાં આવે છે. 'મૂળનાયકની મૂર્તિ બેઠેલી હોય અને તેની બંને બાજુએ પ્રભુની બે પ્રતિમાઓ ઊભી હોય તથા સાથે સાથે આસપાસમાં પરિકર હોય તો તે 'ત્રિતીર્થ' કહેવાય છે. ત્રિતીર્થ-ગત બંને ઊભી પ્રતિમાઓની ઉપર પરિકરમાં પ્રભુની બીજી બેઠેલી મૂર્તિઓ હોય તો તે 'પંચતીર્થ' કહેવાય છે.

આથી એ ક્લિત થાય છે કે ભગવાનની મૂર્તિઓ બેઠેલી જ કે ઊભી હોવી જોઈએ એમ નથી. કેટલીક મૂર્તિઓ કાઉસગીઆના નામથી પણ ઓળખાય છે. આમાં ભગવાન કાયોત્સર્ગ-મુદ્રામાં ઊભા રહેલા આલેખવામાં આવેલા હોય છે.

चेतसीति विचार्य त्वं, प्रभुपूजापरो भव ।

येन त्वां बाधते नैव, मिथ्यामार्गः कदाचन ॥ ४७ ॥

પ્રભુની પ્રતિમાના પૂજનનું ફળ—

શ્લો०—“ આ પ્રમાણે મનમાં વિચાર કરીને તું પ્રભુનું અર્ચન કરવા તત્પર થા કે જ્યો મિથ્યાત્વનો માર્ગ કદાપિ તને પીડા ન કરે. ”—૪૭

गुरूणां वन्दनं कार्यं, सर्वदा कर्मवारकम् ।

व्रतस्थानां यतस्तेभ्यो, व्रतलाभो भविष्यति ॥ ४८ ॥

૧ આનાં પ્રાસંગિક પદો તેમજ એ સંબંધી ગૂજરાતીમાં ઉલ્લેખ માટે જુઓ શ્રીઆગમેદ્ય સમિતિ તરફથી પ્રકાશિત જૈનધર્મવરસ્તોત્રની મદ્ય આવૃત્તિ (પૃ. ૭૧-૭૨)

૨ જે મૂર્તિ પ્રધાન ગણાતી હોય અને જેના નામથી મંદિરને પણ સંબોધવામાં આવતું હોય તે 'મૂળનાયક' કહેવાય છે.

સદ્ગુરુનું સેવન—

શ્લો०—“ (દૃષ્ટ) કર્મને રોકનારૂં એવું વન્દન (પાંચ મહા)વ્રતોને પાળનારા ગુરુઓને સદા કરવું, કેમકે તેમની તરફથી વ્રતનો લાભ થાય છે. ”—૪૮

❖ ❖ ❖ ❖

અજ્ઞાનં નાશયેલ્લોકે, આગમાર્થં પ્રબોધયેત્ ।

યો હિ માર્ગપ્રદાતા સ્યાત્, સ ગુરુઃ સેવ્યતાં સદા ॥૪૯॥

પ્રસ્તુતની પુષ્ટિ—

શ્લો०—“જે ગુરુ વોકને વિષે અજ્ઞાનનો નાશ કરે, આગમના અર્થનો ખોધ કરાવે અને જે (સાચા) માર્ગના દાતા હોય, તે ગુરુની સદા સેવા કરવી.”—૪૯

❖ ❖ ❖ ❖

પિતા માતા તથા भ्राता, भगिन्यादि कुटुम्बकम् ।

न रक्षेत् पततो जीवान्, कृपालुं सुगुरुं विना ॥ ૫૦ ॥

ગુરુની રક્ષકતા—

શ્લો०—“ દયાળુ ગુરુ વિના પિતા, માતા, ભાઈ, બેન પ્રમુખ કુટુંબ (કર્મ-) માર્ગથી ભ્રષ્ટ થતા જીવોને બચાવે (તેમ) નથી.”—૫૦

❖ ❖ ❖ ❖

સુગુરુદિતવાક્યેભ્યો, યથા બોધઃ પ્રજાયતે ।

ન તથા કુગુરુભ્યોઽસ્તિ, યતસ્તે દૂષિતાઃ સ્વયમ્ ॥ ૫૧ ॥

સુગુરુની વાણી—

શ્લો०—“ સદ્ગુરુઓનાં વાક્યોથી જેવું જ્ઞાન થાય, તેવું જ્ઞાન કુગુરુઓનાં વચનથી થતું નથી, કેમકે તેઓ બંધે દૂષણસહિત છે. ”—૫૧

કુગુરુનું સ્વરૂપ—

સ્પષ્ટી०—સુગુરુ અને કુગુરુનું અંતર ધ્યાનમાં આવે તેટલા માટે આપણે નિમ્નલિખિત ત્રણ પદો વિચારીએ:—

“ વાહ્માત્રસારાઃ પરમાર્થવાહ્યા

ન દુર્લભાશ્ચિત્રકરા મનુષ્યાઃ ।

તે દુર્લભા યે જગતો દ્વિતાય

ધર્મે સ્થિતા ધર્મમુદાહરન્તિ ॥--ઉપબતિ

કેચિત્ પ્રવાલમિત્ર રક્ષમૃતઃ સ્વયં સ્યુઃ

કેચિચ્ચ ચૂર્ણકણવત્ પરરક્ષયોગ્યાઃ ।

કાશ્મીરજાતમિત્ર સૌરમપૂરગૌરા

ધન્યાઃ પુનઃ સ્વપરરક્ષકતાં મજન્તિ ॥--વસન્ત૦

આત્મમબોધવિરહાદવિશુદ્ધબુદ્ધે-

રન્યમબોધનવિધિં પ્રતિ કોઽધિકારઃ ? ।

સામર્થ્યમસ્તિ તરિતું સરિતો ન યસ્ય

તસ્ય પ્રતારણપરા પરતારણોક્તિઃ ॥ ”--વસન્ત૦

અર્થાત્ કેવળ વાણીરૂપ આરવાણા પરંતુ પરમાર્થથી વિમુખ એવા ચિત્રકારી મનુષ્યો દુર્લભ નથી. (કિન્તુ) જેઓ ધર્મ(માર્ગ)માં રહી વિશ્વના કલ્યાણ માટે ધર્મ કથે છે તેઓ દુર્લભ છે. કહેવાની મતલબ એ છે કે મોટી મોટી ડંકસો મારનારાઓ, લાંબાં લાંબાં અને છટાહાર ભાષણો કરનાર ઉપદેશકોની આ જગતમાં ખોટ નથી; ન્યૂનતા તો રહેણી અને કરણીમાં એકતા સાચવનારની જ છે.

કેટલાક (ગુરુઓ) પરવાણાની જેમ પોતે જાતે રંગધારી હોય છે એટલે કે પોતે ધર્મના રંગથી રંગાયેલા હોય છે, પરંતુ અન્યને તેઓ રંગી શકે તેમ નથી; વળી કેટલાક ચૂનાના કણીઆની પેઠે પારકાને રંગવાની યોગ્યતા ધરાવે છે, અર્થાત્ સ્વયં ધર્મવિમુખ હોઈ અન્યને ધર્મી બનાવવાનો પ્રયાસ કરે છે. સુવાસના પૂરથી ઉજ્જવળ એવા જેઓ કેસરની જેમ પોતાને અને અન્યને રંગે છે, તેમને શાખાસી ઘટે છે.

પોતાના આત્માને પ્રતિબોધ નહિ પમાડી શકેલા હોવાથી અસ્વચ્છ મતિ-વાણાને અન્યને બોધ પમાડવાનો શો અધિકાર છે? જેનામાં તરંગિણી તરી જવાતું પાણી નથી, તેનું પરને તારવાનું કથન છેતરપિંડીથી તરબોળ છે.

❀ ❀ ❀ ❀

યે સ્વયં બ્રુહિતાઃ સન્તિ, તારયેયુર્ન તે પરાન્ ।

ગુહમદદ્ગુરોરત્ર, દૃષ્ટાન્તઃ સિદ્ધિકારકઃ ॥ ૫૨ ॥

કુગુરુથી વિનાશ—

શ્લો०—“ જેઓ જાતે (લવ-સાગરમાં) ડૂબેલા છે, તેઓ ખીજને કેવી રીતે તારે ? આ હકીકતને ગોળ ખાનાર ગુરુનું દૃષ્ટાન્ત સિદ્ધ કરે છે.”--૫૨

ગોળ ખાનારા ગુરુનું ઉદાહરણ—

સ્પષ્ટી૦—કોઈ એક શેઠના પુત્રને પ્રતિદિન પુષ્કળ ગોળ ખાવાની કુટેવ પડી હતી. આથી તેને આખે શરીરે ખુબ્લી ઉત્પન્ન થઈ. એના પિતાએ વિચાર્યું કે જો આ પોતાની કુટેવ સુધારશે નહિ તો આગળ જતાં ભયંકર વ્યાધિથી સપડાશે; માટે અમુક સ્થળે ગુરુ છે ત્યાં હું એને લઈ જઈ અને તેમની મારફત ઉપદેશ અપાવી આની કુટેવ છોડાવું. સમય મળતાં પિતા પુત્રને લઈને ગુરુ પાસે આવી પહોંચ્યો અને તેણે સર્વ વૃત્તાન્તથી ગુરુને વાકેફગાર કર્યા. ગુરુએ દશ દિવસ ત્યાં રહેવા સૂચવ્યું, જોકે ઉપદેશ આપવામાં કંઈ એટલા બધા દિવસની જરૂર ન હતી.

ગુરુ જાતે આ કુટેવમાં ફસાયેલા હતા તેથી તેમની સ્થિતિ પણ આ શેઠના પુત્ર જેવી કફેડી હતી. પોતાના શરીર ઉપર કપડું ઓઠી રાખીને તેઓ સાત દિવસ સુધી એક ચોરડીમાં બેસી રહ્યા. આટલા વખતમાં ગોળ ખાવાની તેમની જે આદત પડી ગઈ હતી તે છૂટી ગઈ. બીજા ત્રણ દિવસમાં તો તેમનો દેહ નિર્મળ બની ગયો. પછી ગુરુ બહાર નીકળ્યા અને પેલા શેઠના પુત્રને અતિશય ગોળ ખાવાથી શો ગેરલાલ થાય છે તેનું ભાન કરાવ્યું. આ ઉપદેશની એવી સુંદર અસર થઈ કે પેલા છોકરાએ પોતાની કુટેવને ત્યાં ને ત્યાં જ તિલાંજલિ આપી દીધી.

પ્રસંગાનુસાર શેઠે ગુરુને કહ્યું કે સાહેબ ! આને દુર્વ્યસનમાંથી મુક્ત કરવા માટે આપને બહુ જ અલ્પ સમય લાગ્યો છે, છતાં દશ દિવસ વ્યર્થ વિલંબ શા માટે સહન કરાવ્યો? ગુરુએ ઉત્તર આપ્યો કે શેઠ ! હું સ્વયં કુટેવથી સપડાયેલો હતો. મારું શરીર પણ ખુબ્લીના રોગથી ગ્રસ્ત હતું. આવે સમયે જો હું ઉપદેશ આપું તો તેનો તમારા પુત્ર ઉપર શો પ્રભાવ પડે? વાસ્તે સૌથી પ્રથમ મેં મારી જાતને સુધારી અને હું પોતે નીરોગી બન્યો. ત્યાર બાદ મેં જે ઉપદેશ આપ્યો તેનું કેવું ઈષ્ટ અને શીઘ્ર પરિણામ આવ્યું તે તો તમે અને મેં બંનેએ જોયું.

સારાંશ—આ કથા ઉપરથી માર એ લેવાનો છે કે જે સ્વયં પતિત થાને દુરાચારી હોય તેના ઉપદેશની બીજા ઉપર અઝી અસર થતી નથી, કેમકે જે પોતે તરી શકતો ન હોય અને જાતે તરવાથી અજ્ઞાત હોઈ બી રહેલો હોય તે અન્યને કેવી રીતે તારી શકે? માટે પ્રથમ પોતે સદાચારી બન્યા બાદ જે મનુષ્ય બીજાને સુધારવા-સદાચારી બનાવવા પ્રયત્ન કરે છે, તે બહોળે ભાગે પોતાના પ્રયાસમાં સફળતા મેળવે છે એટલે કે સામાના હૃદય-પટ ઉપર સચોટ છાપ પાડી શકે છે.

જિનાનાં શાસનં લોકે—ઽદ્યાવધિં યદ્ વલોક્યતે ।
ગુરુણામુપકારોઽયં, પન્નમાન્તે પ્રયાસ્યતિ ॥ ૫૩ ॥

સુગુરુનો પરમ ઉપકાર—

શ્લો०—“ અત્યાર સુધી લોકમાં તીર્થંકરોનું શાસન બેવાય છે તે ગુરુઓનો ઉપકાર છે અને તેવો ઉપકાર પાંચમા (આરા)ના અંતમાં જતો રહેશે. ”—૫૩

ગુરુનો અપ્રતિમ ઉપકાર—

સ્પષ્ટી०—જગતમાં અનેક પ્રકારના ઉપકારી જનો જણાય છે, પરંતુ તે સર્વમાં ગુરુની તોલે કોઈ આવી શકે તેમ નથી. માતા, પિતા અને સ્વામીનો ઉપકાર પણ ગુરુજન્ય ઉપકારની સાથે હરીફાઈ કરી શકે તેમ નથી. વાચક-મુખ્ય શ્રીઉમાસ્વાતિ પ્રશમરતિમાં આ વાતનો નિર્દેશ કરતાં કથે છે કે—

“ દુષ્પતિકારૌ માતા-પિતરૌ સ્વામી ગુરુચ્ચ લોકેઽસ્મિન્ ।

તત્ર ગુરુરિદ્દામુત્ર ચ, સુદુષ્કરતરપ્રતીકારઃ ॥ ૭૧ ॥”—આર્યા

વળી ગુરુ વડે જ્ઞાન થાય છે. એ સંબંધમાં પણ એમનો નિમ્ન-સૂચિત મુદ્રા-લેખ મનનીય છે:—

“ ગુર્વાયત્તા યસ્મા-ચ્છાસ્ત્રારમ્ભા ભવન્તિ સર્વેઽપિ ।

તસ્માદ્ ગુર્વારાધન-પરેણ હિતકાઙ્ક્ષિણા ભવિતવ્યમ ॥ ૬૯ ॥”—આર્યા

અર્થાત્ શાસ્ત્રોના સર્વ પ્રારંભો ગુરુને અધીન છે, એ માટે હિતેચ્છુએ ગુરુના આરાધનમાં તત્પર રહેવું બેઠવ્યે.

❀ ❀ ❀ ❀

અતિમુક્તં નયેન્મુક્તિં, ગૌતમં કો ગુરું વિના ? ।

ગૌતમં માનિનં મુક્તિં, વિના વીરં નયેચ્ચ કઃ ? ॥૫૪॥

સહગુરુથી સુગતિ—

શ્લો०—“ ગૌતમ જવા ગુરુ વિના અતિમુક્તિને મોક્ષે કોણ લઈ જાય ! અને અહંકારી ગૌતમને મહાવીર વિના મુક્તિ ભણી કોણ દોરવી જાય ? ”—૫૩

અતિમુક્ત સુનીધર—

સ્પષ્ટી०— શ્રીઅતિમુક્ત સુનિરાજનું જે જીવન-ચરિત્ર અંતકૃદ્દશાંગ નામના આઠમા અંગના છઠ્ઠા વર્ગ (પત્રાંક ૨૩-૨૫)માં નજરે પડે છે, તેના આધારે એની સ્થૂલ રૂપરેખા અત્ર નીચે મુજબ આલેખવામાં આવે છે—

૧ જીઓ વીરભક્તામર (પ. ૨૨-૨૫).

‘પોલાસપુર’ નગરમાં વિજય નામનો રાજા રાજ્ય કરતો હતો. તેને શ્રી નામની રાણીથી અતિમુક્તા નામનો પુત્ર થયો. એ છ વર્ષનો થયો તેવામાં શ્રીમહાવીર પ્રભુ આ નગરની બહાર આવેલા ‘શ્રીવન’ નામના ઉદ્યાનમાં સમોસર્યા. એક વેળા શ્રીગૌતમસ્વામી (ધન્દ્રભૂતિ) ગોચરીને માટે ફરતાં આ કુમારની સમીપ આવી પહોંચ્યા. એમને જોઈને કુમારે પૂછ્યું કે આપ કોણ છો ? ગૌતમ ગણધરે જવાબ આપ્યો કે અમે સાધુ છિયે અને ભિક્ષા માટે ફરીએ છીએ. આથી ભગવન્ ! મારી સાથે પધારો, હું આપને ભિક્ષા અપાવું, એમ કહી અતિમુક્તે તેમની આંગળી ઝલી અને તેમને પોતાના રાજમહેલે લઈ આવ્યો. શ્રીદેવી મુનિરત્નને આવેલા જોઈ હર્ષિત થઈ અને તેણે તેમને સહલાવ પૂર્વક આહાર આપ્યો. બાળકિન્તુ બુદ્ધિથી અબાળ એવા અતિમુક્ત રાજકુમારે શ્રીધન્દ્રભૂતિ ગણધરને પ્રશ્ન કર્યો કે આપ કયાં રહો છો ? તેમણે જવાબ આપ્યો કે અમારા ગુરુદેવ શ્રીમહાવીરસ્વામીની પાસે ‘શ્રીવન’માં અમે વસીએ છિયે. આ સાંભળીને રાજકુમાર તેમની સાથે ત્યાં જવા તૈયાર થયો અને તેમ કરવા માટે ગણધર મહાત્માની આજ્ઞા માગી. તેમણે કહ્યું કે ‘દેવાણુપ્પિયા ! મહાસુહં’ (દેવાનુપ્રિય ! જેમ સુખ ઉપજે તેમ કર). શ્રીમહાવીર પ્રભુ પાસે આવી રાજકુમારે તેમને વંદન કર્યું અને તેમના મુખચન્દ્રમાંથી ઝરતી અમૃત-દેશનાનું પાન કર્યું. ઘેર આવી તે પોતાના માતાપિતાને કહેવા લાગ્યો કે હું આ સંસારથી ખેદ પામ્યો છું, વાસ્તે મને દીક્ષા લેવાની રજા આપો. માતાપિતા બોલ્યા કે વત્સ ! તું બાળક છે એટલે ધર્મ કેવો હોય, દીક્ષા કેવી હોય તે તું શું બાણે ? રાજકુમાર બોલ્યો કે “ જં ચેવ જાણામિ તં ચેવ ન યાણામિ, જં ચેવ ન યાણામિ તં ચેવ જાણામિ ” અર્થાત્ હે માતાપિતા ! જે હું બાણું છું તે નથી બાણુતો અને જે હું નથી બાણુતો તે બાણું છું. તેમણે પૂછ્યું કે એ કેવી રીતે ? કુમાર બોલ્યો કે જે હું બાણું છું તે એ કે જે જન્મ્યો તે જરૂર મરવાનો, વળી હું નથી બાણુતો તે એ કે તે ક્યારે અને કયાં મરવાનો; વળી હું નથી બાણુતો તે એ કે કેવાં કર્મ કરવાથી જીવ નરકાદિ ગતિમાં ઉત્પન્ન થાય છે, પરંતુ હું બાણું છું કે જીવ પોતાનાં કરેલાં કર્મને લીધે જ નરકાદિ ગતિમાં ભમે છે. આ પ્રમાણે ઉત્તર આપી માતાપિતાને રાજી કરી દીક્ષા લેવા માટે તેણે તેમની અનુજ્ઞા મેળવી. નિષ્ક્રમણ-ઉત્સવને અંગે મોટી ધામધુમ કરી માતાપિતાએ તેને વીર પ્રભુ પાસે દીક્ષા અપાવી. આ વખતે તેમની ઉંમર ૧૭ વર્ષની હતી. પ્રભુએ તેને શિક્ષણ આપવા માટે સ્થવિરોને સૂચના કરી.

૧ આ એક આશ્ચર્ય સમજવું, કેમકે આઠ વર્ષ પૂર્વે દીક્ષા આપવાનો અધિકાર નથી. ભગવતી સૂત્ર (સ. ૫, ઉ. ૪, સ. ૧૮૮)ની ટીકામાં શ્રીઅભયદેવસૂરિ એમ કહે છે કે—

“ ‘ સ્ત્રવરિસો પવ્વહો નિગ્ગંથં રોહુણ પાવયણં ’ તિ પતદેવ ચાશ્ચર્યમિહ, અન્યથા વર્ષાષ્ટકાદારાત્ર પ્રવ્રજ્યા સ્યાત્ ”

એક દિવસ આ અતિમુક્ત બાલમુનિ સ્થવિરો સાથે સ્થંડિલ (દીર્ઘશંકાર્થે) ગયા. માર્ગમાં જલવૃષ્ટિથી ખાડીમાં પાણી ભરાયું હતું, તેમાં બાળકોને બાખરનાં પાંદડાંની હોડી બનાવી તરાવતાં તેમણે જોયાં, એટલે તેમણે પણ પોતાનું પાત્ર તરતું મૂક્યું અને કહેવા લાગ્યા કે બુઓ, મારું નાવડું કેતું તરે છે! સ્થવિરોએ આમ કરતાં તેમને રોક્યા અને પછીથી પ્રભુ પાસે આવી તેમાંથી કેટલાકે કહ્યું કે ભગવન્ ! આ છ વર્ષનો બાળક છ કાય જીવનું રક્ષણ કરવાથી અજ્ઞાત રહી હાલ તો તેનું ઉપમર્દન કરે છે. પ્રભુએ પ્રત્યુત્તર આપ્યો કે આ બાળકની તમે નિદા કરશો નહિ. તે તમારા કરતાં વહેલો કેવલી થનાર છે, વાસ્તે તમે તેને સમજાવી સમજાવીને ભણાવો.

થોડા સમયમાં તો આ બાલમુનિએ અગ્યાર અંગો સુધીનો અભ્યાસ કરી લીધો. એક દિવસે રસ્તે જતાં બાળકોને જળમાં નાવડાં તરાવતાં તેમણે જોયાં. પોતે પણ આવી બાલક્રીડા પૂર્વે કરી હતી તે યાદ આવી એટલે એ માટે આત્માની નિદા કરતાં, તેની ગર્હણા કરતાં તેઓ સમવસરણમાં આવ્યા. ત્યાં ધર્યાપથિકી (પ્રતિકમણ શ્રુતસ્કંધ)નો પાઠ કરતાં અર્થ વિચારતાં જતાં દગમટ્ટી એ પદ આવતાં પોતાની જાતની તેઓ વિશેષ નિદા કરવા લાગ્યા. શુભ ભાવના ભાવતાં શુક્લ ધ્યાનમાં આરૂઠ થઈ જ્ઞાનાવરણીયાદિ ચાર ઘાતિ-કર્મોને ખપાવી તેઓ કેવલી થયા. આ પ્રમાણે નવ વર્ષની નાની ઉમરે આ મુનિરાજ સર્વજ્ઞ થયા. દેવોએ આ પ્રસંગે મહોત્સવ કર્યો અને પેલા સ્થવિરોએ એમને પ્રણામ કર્યાં. આયુષ્ય-કર્મ પૂરું થતાં આ મહાનુભાવ મુક્તિ-મહિલાના મહેલે પધાર્યાં.

દૃઢપ્રહારિકં પાપં, ગુરુમૃતે નયેદ્ધિ કઃ ? ।

મુક્તિં ત્યાગં સમર્પ્યાત્ર, ગુરુવો હિ કૃપાલવઃ ॥ ૫૫ ॥

પ્રસ્તુતનું સમર્થન—

શ્લોક—“ દીક્ષા આપીને ગુરુ વિના (બીજો) કોણ પાપી દૃઢપ્રહારીને મોક્ષે લઈ જાય ? કેમકે ગુરુઓ કૃપાળુ હોય છે.—૫૫

દૃઢપ્રહારીનું ઉદાહરણ—

સ્પષ્ટી—કોઈ એક નગરમાં એક બ્રાહ્મણ વસતો હતો. તે ઉદ્ધતાઈનો અવતાર હતો. અન્યાય કરવામાં તે એહ્કો હતો. પાપાચારમાં તે પ્રવીણ હતો. તેનામાં આવાં અનેક અપલક્ષણો જોઈને તો કોટવાળે તેને ગામબહાર કાઢી મૂક્યો. આથી તે રખડતો રખડતો એક અટવીમાં જઈ ચડ્યો. ત્યાં તેને ચોરના નાયકનો સમાગમ થયો. કેટલાક દિવસ તે ત્યાં રહ્યો ત્યાર પછી નાયકે તેને પોતાના

પુત્ર તરીકે પાળ્યો. યુદ્ધના પ્રસંગે એને મજબૂત પ્રહાર કરતો જોઈ એના સાથીઓએ એનું દંઢપ્રહારી નામ પાડ્યું. કાલાંતરે નાયકનું મરણ થતાં એને નાયક તરીકે તેમણે સ્થાપ્યો.

એક દિવસ ચોરોનું મોટું લશ્કર લઈને દંઢપ્રહારી ‘કુશસ્થળ’ ગામમાં દાખલ થયો અને છૂટે હાથે તેને લૂટવા લાગ્યો. આ ગામમાં એક ગરીબ બ્રાહ્મણ સહકુટુંબ રહેતો હતો. કેટલાએ દિવસથી તેનાં નાનાં બાળકો તેની પાસે ખીરની ચાચના કરતાં હતાં. તેમના મનોરથ તે આજે મહામહેનતે પૂરા કરી શક્યો હતો. ખીર તૈયાર થતાં તે સ્નાન કરવા નદીએ ગયો. એવામાં આ ચોરોમાંથી કેટલાક એને ઘેર આવી ચડ્યા. ખરેખર, દૈવ દુર્બલને જ મારે છે. ઘરમાં કંઈ માલ હાથ નહિ આવ્યો, પરંતુ ચોરોની નજર ખીર ઉપર પડી એટલે તેનું વાસણ તેમણે ઝટ ઉપાડ્યું. આ જોઈને બાળકોના તો હોશકોશ જ ભડી ગયા. એક બે છોકરાં હીંમત કરીને પોતાના પિતાને આ વૃત્તાન્તથી વાકેફગાર કરવા નદી તરફ દોડ્યા. રસ્તામાં પિતાને તેમણે આ વાત કહી એટલે ક્રોધથી તેનાં નેત્ર લાલચોળ બની ગયાં. તે તો ઘર ભણી ધસ્યો. રસ્તે ચાલતાં આબુઆબુમાંથી એક મોટા દરવાજાની જખરહસ્ત ભોગળ લઈ તે ચોરો ઉપર તૂટી પડ્યો. અને જોતજોતામાં કેટલાકને તેણે રામશરણુ કરી દીધા. બાકીના જેઓ ત્યાંથી અગિઆરા ગણી ગયા તેટલા મોતના પંજામાંથી બચી ગયા.

આ પ્રમાણે ચોરોની દશા થયેલી જાણીને દંઢપ્રહારી પોતે ત્યાં આવી પહોંચ્યો. પોતાના સાથીઓનો સંહાર થયેલો જોઈ તેના ક્રોધનો પાર રહ્યો નહિ. પેલા બ્રાહ્મણને ઠાર મારવાના હેતુથી જેવો તે આગળ વધે છે તેવામાં તો એક હુપ્ટ પુષ્ટ ગાય તેની આડે આવી. આને વિઘ્નરૂપ ગણીને એણે એક જ ફટકે તરત જ સ્વધામ પહોંચાડી દીધી. બ્રાહ્મણ ઉપર વેર લેવાના ઈરાદાથી વળી તે આગળ ધસે છે એટલામાં એની સગર્ભા પત્ની વચમાં રોકવા આવી. આથી દંઢપ્રહારીએ ગર્ભ સહિત તેના પશુ એક જ પ્રહારે બે ટુકડા કરી નાંખ્યા. આગળ વધી બ્રાહ્મણનો જન લઈ વેરની વસુલાત કરી ત્યારે તે ઝંખ્યો. જરા શાંત થતાં તેની નજર આ પ્રમાણેના અત્યાચારથી અતિશય આકંઠ કરતાં બાળકો ઉપર પડી. એક તો તેમની નિરાધાર સ્થિતિ અને કરુણાજનક વિલાપ, વળી ખીજી બાબુ ગર્ભનું તરફડવું અને ગાયનો વધ એ દેખાવ ઘાતકીમાં ઘાતકી ખાટકીનું હૃદય પણ પીગળાવે તેવો હતો. એટલે એની અસર દંઢપ્રહારી ઉપર પણ થઈ. તે જરા વાર થાભ્યો અને દયાના અંકુરોની સાથે તેના મનમાં પશ્ચાત્તાપના ફણુગા પણ ફૂટવા લાગ્યા. હાય હાય, એક પાપી પેટ માટે મેં કેવો ભયંકર અનર્થ કર્યો !

અરેરે આ બાળકોને મેં તદન નિરાધાર કરી મૂક્યા! માફ ઉથ બળ અજ-
માવવાનું શું આ જ સ્થાન ! મારા જેવા અધમાધમનું રૌરવ નરકમાં પણ ઠેકાણું
પડવું મુશ્કેલ છે. અહો મારી શી વલે થશે ? આવાં દારુણ પાપથી હું કેવી
રીતે મુક્ત થઈ શકીશ ? મારો છુટકારો કોઈ મહાપુરુષ દ્વારા થાય તો થાય.
આવા વિચારમાં ને વિચારમાં તે ગમગીન ચહેરે રસ્તો કાપવા લાગ્યો. તેણે
ચારીનો ધંધો મૂકી દેવા નિશ્ચય કર્યો હતો એટલે પોતાના સોબતીઓને તે
શોધવા બિભો ન રહ્યા. તેઓ પણ ગામમાંથી મેળવેલા માલને લઈને પકડાઈ
જવાની બીકથી જંગલ ભણી ચાલતા થયા હતા. દંદપ્રહારી ગામની બહાર એક
ઝાડ નીચે આવી બેઠો. આ વખતે તેના હૃદય-સાગરમાં વૈરાગ્યના કલ્લોલ કલ્લોલ
કરી રહ્યા હતા. તેનું ચિત્ત સાત્ત્વિકભાવને વરી રહ્યું હતું. પશ્ચાત્તાપ પોતાની
સત્તા પૂર બેસથી જમાવતો જતો હતો. કર્મરૂપ અનાદિ કાળનો કટ્ટો શત્રુ
તેનાથી દૂર ભાગવાની ગડમથલમાં પડ્યો હતો. તેનું પવિત્ર બનતું જતું અંતઃ-
કરણ સંતના સમાગમ માટે તલપાપડ બની રહ્યું હતું. જેવું થવાનું હોય છે
તેવી મતિ અને સામગ્રી ઉપસ્થિત થાય છે એ ન્યાય અનુસાર દંદપ્રહારીની
અભિલાષાને પૂર્ણ કરનાર જાણે સાક્ષાત્ કલ્પવૃક્ષ હોય તેવ ચારણ-
મુનિવરો ત્યાં આવી ચડ્યા. તેમના ચરણારવિદમાં તે નમી પડ્યો
અને પોતાનાં પાપોથી મુક્ત થવા માટે ઉપાય બતાવવા તેમને
વિનવવા લાગ્યો. દંદપ્રહારીની આ પરિસ્થિતિ બેતાં તે યોગનો
યોગ્ય અધિકારી જણાયો એટલે એ મહાત્માઓએ તેને આત્મા અને દેહની
પૃથક્કતાનો વિવેક કરાવ્યો. સાથે સાથે તેમણે તેને આસ્રવ, સંવર અને નિર્જરા-
નું સ્વરૂપ સમબળવ્યું અને ક્ષમાનો વિશિષ્ટ વિવેચનપૂર્વક પાઠ ભણાવ્યો.
તેનું હૃદય વૈરાગ્ય-વાસનાથી પલ્લવિત થતાં તેને દીક્ષા આપી તેમણે પોતાની
વિશ્વોદ્ધારકતા સિદ્ધ કરી બતાવી. આ સમયે દંદપ્રહારીએ એવી ભીષણ
પ્રતિજ્ઞા કરી-એવો દુર્વાહ્ય અભિગ્રહ ધારણ કર્યો કે જ્યાં સુધી આ ગામના
લોકો મારાં પાપી કૃત્યોનું સ્મરણ કરાવતા રહેશે ત્યાં સુધી હું અહીં જ આહારા-
દિનો ત્યાગ કરી કાયોત્સર્ગ-મુદ્રાએ પ્રભુના ધ્યાનમાં મગ્ન રહીશ. જેના હૃદય-
માં વરાગ્ય-રસનું ઝરણું અન્યના ઉપદેશ વિના વહેતું થયું હોય, જેને સાંસા-
રિક મુખો એ દુઃખો છે એવું સચોટ જ્ઞાન થયું હોય, જે યથાર્થ જ્ઞાનને અનુકુળ
વર્તન રાખવાને કટિબદ્ધ થયો હોય, જેના પરિણામની ધારાઓ ઉત્તરોત્તર
શુદ્ધતાનો સંગમ સાંધી રહી હોય, જેની રગેરગમાં મુક્તિ મેળવવાની આતુરતા
વધતી જતી હોય તેવા સાધુને ગુરુ સાથેના લાંબા સહવાસની કે ગુરુકુલવાસની
આવશ્યકતા નથી. એ પ્રમાણે વિચાર કરી ચારણ મુનીશ્વરોએ દંદપ્રહારી
મુનિને ત્યાં સ્થિરતા કરવા અનુજ્ઞા આપી અને પોતે ગગન-માર્ગે અન્યત્ર
જવા ઉપડી ગયા.

સવાર પડતાં દંઢપ્રહારી ગામના ઉત્તર દરવાજે આવી ધ્યાનાવસ્થામાં આરૂઢ થયા. ગામબહાર જતાં કેટલાક લોકોએ એમને તરત ઓળખ્યા. સાધુનો વેશ જોતાં તેઓ એમને ધૂર્ત માનવા લાગ્યા. એમની આ સ્થિતિની વાત વાયુ-વેગે ગામમાં પ્રસરી ગઈ. જુદા જુદા માનવો ત્યાં આવી પહોંચ્યા અને પોતાને, પોતાનાં પિતા, માતા, બ્રાતા, પત્ની, પુત્રી, પુત્ર કે સગાંવહાલાંમાંથી જે કોઈને આ મુનિએ દુઃખ દીધું હતું તે યાદ લાવીને તેમનામાંથી કેટલાક લાકડી વડે, તો કોઈ હાથ વડે તો કોઈ પત્થર વડે એમની પૂજા કરવા લાગ્યા. વળી કેટલાક એમને પુખ્પાંજલિ સંભળાવવા લાગ્યા. નિર્ભક્ષિતા કરવામાં તેમણે કચ્ચાસ ન રાખી, પરંતુ દંઢપ્રહારીએ પોતાનું ચિત્ત દંઢ રાખીને તેમાં વિકાર ઉત્પન્ન થવા ન જ દીધો. તેઓ પોતે ઉદ્ધિગ્ન ન થતાં શાંતિથી ગાળાગાળી અને મારઠોક સહન કરી ગયાં અને તેમ કરી તેમણે સંકટો દુષ્ટ કર્મેર્નિષપાવી નાંખ્યાં. દોઢ મહિના સુધી ક્ષમાથી તેને બંધન, તાડન, તર્જન સહન કર્યાં, એટલે લોકોનો પણ ગુસ્સો શાંત પડી ગયો.

ગાળ દેવા કે મારવા આવતું જ્યારે કોઈ જણાયું નહિ એટલે આ શ્રમણુ પૂર્વના દરવાજે જઈ પહેલાંની જેમ ધ્યાનસ્થ થઈ રહ્યા. ત્યાં પણ જ્યારે દોઢ મહિનો વીત્યા પછી તેનાં કુર્કર્મો યાદ કરાવનાર લોકોની આવજા બંધ પડી એટલે તેઓ દક્ષિણ દરવાજે અને પછીથી પશ્ચિમ દરવાજે દોઢ દોઢ મહિના સુધી રહ્યા. આ પ્રમાણે છ મહિના નિરાહાર-પણે તેમણે અપૂર્વ શાંતિથી પસાર કર્યાં. આથી તેમનાં ધૈર્ય અને ધ્યાન તેમજ તેમનો વિવેક અને તેમની ક્ષમા પરાકાષ્ટાએ પહોંચ્યાં. દેહ ઉપરથી પણ તેમની મમતા ઉતરી ગઈ. આત્મરમણતા સિવાય અન્ય કોઈ સ્થળે તેમને આનંદ આવતો બંધ થયો. શેમે શેમમાં આત્મ-ભાવ પ્રદીપ્ત થયો. સમાનતાની-વિશ્વ-બંધુત્વની અનુપમ ભાવના વિકસિત થઈ શુદ્ધ પરિણામની ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ થતી ગઈ. યોગની અંતિમ અને અનન્ય અવસ્થામાં તેમણે પ્રવેશ કર્યો. આ પ્રમાણેની અનુકરણીય અવસ્થામાં તેમણે ચરાચર જગતનો સાક્ષાત્કાર કરાવનાર અનુપમ કેવલજ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું અને તે સમયમાં આયુષ્યાદિ ચાર અઘાતિ-કર્મેર્નિષ પણ ક્ષય થતાં પરમ પદ પ્રાપ્ત કર્યું. આવા અપૂર્વ વીરના સંબંધમાં વિશેષ શું કહેવું ? એટલે “ કમ્મે સૂરા ધમ્મે સૂરા ” આ સત્ય સૂક્તિનું સમર્થન કરનારા આ મહાત્માને કોટિશઃ વંદન કરી આપણે આ પ્રકરણ પૂર્ણ કરીએ.

અમૂલ્યં માનવં રત્નં, મણિકારં ગુરું વિના ।

સ્ત્રીગન્ત્રીવાટિકામગ્ના, ન જાનન્તિ કદાચન ॥ ૫૬ ॥

રત્ન-પરીક્ષક ગુરુ—

શ્લો०—“ લાડી, ગાડી, અને વાડીમાં આસક્ત અનેલા (જીવો) ઝવેરી સમાન ગુરુના ઉપદેશ વિના માનવ-ભવરૂપ અમૂલ્ય રત્નને કદાપિ ઓળખતા નથી. ”—૫૬

ગુરુનું ગૌરવ—

૨૫૬—આ ગુચ્છકમાં ૪૮ માથી તે ૫૧ મા સુધીનાં પદોમાં તેમજ ૫૦ માથી તે આ પર્યન્તનાં પદમાં અન્થકારે ગુરુના પ્રભાવની રૂપરેખા આલેખી છે. આપણે પણ આ વિષયની પુષ્ટિ અર્થે ^૧સામાન્યગુણોપદેશકુલક-માં જે નિમ્નલિખિત ઉદલેખ છે તેની નોંધ લઈએ:—

“ જહ દુદ્ધં શ્વેનૂઓ દુમાત્ત પુષ્પં જલાત્ત જહ કમલં ।

આચારપરબહુસ્મૃયગુરુસિક્ષ્વાઓ તહ ગુણા વિ ॥ ૧૮ ॥—આર્યા

જં દક્ષોઽપિ ન પેક્ષ્વહ ગુરુસિક્ષ્વાવજ્જિઓ ગુણવિશેસં ।

જહ નિમ્મલા વિ ચક્ષૂ પયાસરહિયાણં ઘટાપટાઈ ॥ ૧૯ ॥—”

વિપુલો વિ હેમમત્તલો સુવર્ણકારં વિના ન હેમત્તં ।

જહ લહઈ તહા ભવ્યો ગુરુરહિઓ મણિયગુણનિવહં ॥ ૨૦ ॥—”

અર્થાત્ જેમ ૩ ગાયમાંથી દૂધ, ઝાડમાંથી ફૂલ અને જળમાંથી કમળ મળે છે, તેમ ^૨(પંચ) આચારમાં તત્પર તથા અદુશ્રુત એવા ગુરુની શિક્ષાથી ગુણો પણ મળે છે. જેમ પ્રકાશ વિનાના જ્વોનું નિર્ભંગ નેત્ર પણ ઘટ, પટ વગેરેને ભેદ શકતું નથી, તેમ ગુરુ-શિક્ષા વિનાનો ગુણ-વિશેષને ભેદ શકતો નથી.

૧ જુઓ પ્રકરણસમુચ્ચય (પૃ. ૩૧-૩૩).

૨ જાયા—

યથા દુગ્ધં શ્વેનોર્દુમાત્ પુષ્પં જલાત્ યથા કમલમ્ ।

આચારપરબહુશ્રુતગુરુશિક્ષાયાઃ તથા ગુણા અપિ ॥

યદ્ દક્ષોઽપિ ન પ્રેક્ષતે ગુરુશિક્ષાવર્જિતો ગુણવિશેષમ્ ।

યથા નિર્મલમપિ ચક્ષુઃ પ્રકાશરહિતાનાં ઘટાપટાદીનિ ॥

વિપુલોઽપિ હેમમૌલિઃ સુવર્ણકારં વિના ન હેમત્વમ્ ।

યથા લભતે તથા ભવ્યો ગુરુરહિતો મણિયગુણનિવહમ્ ॥

૩ જ્ઞાનાચાર, દર્શનાચાર, ચારિત્રાચાર, તપાચાર અને વીર્યાચાર.

જેમ સોની વિના સોનાનો મોટો મુગટ પણ સુવર્ણત્વને પામતો નથી, તેમ ગુરુ(ના સમાગમથી) રહિત એવો ભવ્ય કહેલા ગુણોના સમુદાયને પામતો નથી.

ગોવિન્દ ઇવ વન્દન્તે—ऽનલસા યે જના હિ તે ।

નારકાદિક્ષયં કૃત્વા, ભવેયુઃ સ્વર્ગમોક્ષગાઃ ॥ ૫૭ ॥

પ્રભુની સાવધ સેવાનું કૃણ—

શ્લોક—“ ગોવિન્દ (કૃષ્ણ વાસુદેવ)ની જન્મ અપ્રમાદીપણે જ જનો પ્રભુને પ્રણામ કરે છે, તેઓ ખરેખર નારકાદિ (ગતિનામકર્મ)નો નાશ કરી સ્વર્ગે (અને અંતે મોક્ષે) જાય છે. ”—૫૭

શ્રીકૃષ્ણનું નેમિનાથને વન્દન—

‘ મથુરા ’ નગરીમાં શૂર નામના રાજાને શૌરિ અને સુવીર નામના બે પુત્રો હતા. શૌરિને અંધકવૃષિણ પ્રમુખ અને સુવીરને લોભવૃષિણ પ્રમુખ પુત્ર થયા. અંધકવૃષિણને સુભદ્રા નામની પત્નીથી (૧) સસુદ્રવિજય, (૨) અક્ષોભ્ય, (૩) સ્તિમિત, (૪) સાગર, (૫) હિમવાન, (૬) અચળ, (૭) ધરણુ, (૮) પૂરણુ, (૯) અભિચંદ્ર અને (૧૦) વસુદેવ એ નામના દશ પુત્રો થયા. આ દશ ‘દશાર્હ’ના નામથી પ્રસિદ્ધિ પામ્યા. સસુદ્રવિજયની શિવા નામની પત્નીએ નેમિનાથને (કે જેમને અરિષ્ટનેમિના નામથી પણ ઓળખવામાં આવે છે તેમને) જન્મ આપ્યો. એમને જૈનો બાવીસમા તીર્થંકર તરીકે માને છે. વસુદેવને દેવકીથી સાત પુત્રો થયા. તે પૈકી છેલ્લા પુત્ર કૃષ્ણના નામથી વિખ્યાત છે. આ કૃષ્ણનું ખીજું નામ ગોવિન્દ પણ છે.

મુક્તિ-મહિલાની હૃતીરૂપ દીક્ષા ગ્રહણ કરી, કેવળજ્ઞાનને પ્રાપ્ત કરી અને તીર્થ પ્રવર્તાવી પોતાના તીર્થંકર-નામ-કર્મને ચરિતાર્થ કરનાર શ્રીનેમિનાથને તેમજ તેમના સમગ્ર શ્રમણ-મણ્ડળને શ્રીકૃષ્ણે એક વેળા દ્વાદશાવર્ત વંદના કરી. પછી શ્રીકૃષ્ણે પ્રભુને કહ્યું કે મુનિઓને વન્દન કરવાથી આજે મને એટલો બધો થાક લાગ્યો છે કે જેટલો ૩૬૦ યુદ્ધો કરતાં પણ મને લાગ્યો નથી. સર્વજ્ઞ ઉત્તર આપ્યો કે હે વાસુદેવ ! તમે આજે પુષ્કળ પુણ્ય, ક્ષાધિક સમ્યક્ત્વ અને તીર્થંકરનામકર્મ ઉપાર્જન કર્યા છે. વિશેષમાં તમે સાતમી નરકને યોગ્ય એવા કર્મ-પુણ્યલોને ખપાવીને ત્રીજી નરકને યોગ્ય આયુષ્ય-કર્મ બાંધ્યું છે કે જેને તમે આ ભવના અન્તમાં નિકાચિત કરશો. આ સાંભળીને શ્રીકૃષ્ણે જવાબ આપ્યો કે હે નાથ ! એમ હોય તો ફરીથી હું મુનિવરોને વન્દન કરું કે જેથી નરકના

आयुष्य-कर्म्मना समूण क्षय थयं ज्ञय. प्रभुष्ये तेमने समन्वयुं के आ वन्दना
द्रव्य-वन्दना थशे, पडेदानी जेम ते लाव-वन्दना नडि थाय अेटदे धारेदुं
इण मणी शकशे नडि.

❀ ❀ ❀ ❀
त्यागिनां वन्दने त्यागा-नुमोदो भवति ध्रुवम् ।

त्यागानुमोदनाद् भावी, त्यागगुणो निजात्मनि ॥ ५८ ॥

त्यागनुं अनुमोदन--

श्लो०—“कंयन अने कभिनीना त्यागी (महात्माओ)ने वंदन करवाथी
नकी त्यागनी अनुमोदना थाय छे अने ते अनुमोदनाथी पोताना आत्माभां
त्यागनो गुण (प्रकटे) छे.”—५८.

❀ ❀ ❀ ❀
आलस्यादिनिबद्धो यः, सुगुरुं नैव वन्दते ।

शृङ्गपुच्छविहीनः स, मन्तव्यः पशुरेव च ॥ ५९ ॥

गुरु-पूजन विनाना मानवीनी पाशवता—

श्लो०—“आणस वगेरेथी जडायेदो ज (जव) सुगुरुने वंदन नथी ज
करतो, तेने शींगडां अने पुंछडा विनानो पशु ज मानवो.”—५९

❀ ❀ ❀ ❀
मत्वेति सुगुरुं नित्यं, सेवस्व शुभभावतः ।

येन मिथ्यामतं त्वां न, बाधते क्वापि मानस ! ॥ ६० ॥

सद्गुरुनी सेवानुं इण—

श्लो०—“आ प्रमाणे विचारीने हे यित ! तुं शुभ लावपूर्वक सद्गुरुनी
सर्वदा सेवा कर के जथी मिथ्यादर्शन तने डाध वार पशु पीडा न करे.”—६०

❀ ❀ ❀ ❀
कुगुरुः परिहर्तव्यो, विज्ञानालङ्कृतोऽपि हि ।

विषपात्रगता किं न, सुधा निहन्ति जीवितम् ? ॥ ६१ ॥^१

१ सरभावे—

“दुर्जनः परिहर्तव्यो, विद्ययाऽलङ्कृतोऽपि सन् ।

मणिना मूषितः सर्पः, किमसौ न भयङ्करः ? ॥ ”

કુગુરુનો પરિત્યાગ—

શ્લો.૦—“ જ્ઞાનથી વિભૂષિત હોય તોપણ તેવા કુગુરુનો જરૂર ત્યાગ કરવો; કેમકે શું ઝેરના પાત્રમાં રહેલું અમૃત પણ જીવનનો વિનાશ કરતું નથી ? ”—૬૧

કુગુરુને નવ ગજના નમસ્કાર—

સ્પષ્ટી.૦—આ પદ દ્વારા વિદ્વાન્ કુગુરુનો પણ સંગ ન કરવો એ સૂચવાયું છે, કેમકે કુગુરુ દુષ્ટ સર્પ કરતાં પણ વિશેષ હાનિકારક છે. કહ્યું પણ છે કે—

“ સપ્તો ઇકં મરણં, કુગુરુ અણંતાણિ કુણ્ઠ મરણાઈં ।

સો વરિ સપ્તો ગહિઓ, મા કુગુરુસેવણં મદં ॥ ”—આર્યા

અર્થાત્ સાપથી એક વાર મૃત્યુ થાય છે, જ્યારે કુગુરુની સેવાથી અનંત મરણો અનુભવવાં પડે છે. તેથી સાપને પકડવો તે સાઈ, પરંતુ કુગુરુની સેવા કરવી તે કલ્યાણકારી નથી.

સુધર્મઃ સેવનીયોઽસ્તિ, રોગાત્તૈરિવ મેષજમ્ ।

કર્મકફાદિકં હન્તા, સ ઇવ પરમૌષધમ્ ॥ ૬૨ ॥

સુધર્મનું સેવન—

શ્લો.૦—“ રોગીઓ જમ ઔષધને સેવે છે, તેમ (લઘ્ય પ્રાણીઓએ) સુધર્મ આરાધવો જોઈએ. (કેમકે) કર્મરૂપ કંઈ વગેરેનો વિનાશ કરનારો તે ઉત્તમ ઔષધ છે. ”—૬૨

સુધર્માત્ સુકુલે જન્મ, સમ્પદારોગ્યમેવ ચ ।

વિદ્યાસિદ્ધિઃ પ્રસિદ્ધિશ્ચ, ભવતીતિ સ સેવ્યતામ્ ॥ ૬૩ ॥

સુધર્મથી શુભ કુળાદિ—

શ્લો.૦—“ સુધર્મથી શુભ કુળમાં જન્મ, સંપત્તિ, આરોગ્ય, વિદ્યાની સિદ્ધિ અને કીર્તિ મળે છે; વાસ્તે એને લજવો જોઈએ. ”—૬૩

૧. જાયા—

સર્પ ઇકં મરણં કુગુરુરનન્તાનિ કરોતિ મરણાનિ ।
તસ્માત્ વર સર્પાં ગૃહીતો ન કુગુરુસેવનં મદ્રમ્ ॥

ધર્માદ્ ધનં ધનાત્ કામઃ, કામાત્ સૌખ્યં પ્રજાયતે ।
કાર્યાર્થીં કારણં ત્વં ચે—દન્વેષયેસ્તદા સુખમ્ ॥ ૬૪ ॥^૧

સુખ માટે સંશોધન—

શ્લો०—“ ધર્મથી ધન, ધનથી કામ અને કામથી સુખ ઉત્પન્ન થાય છે. વાસ્તે જો તું કાર્યનો અર્થી હોય તો તેનું કારણુ શોધ એટલે તને સુખ મળશે.”—૬૪

❀ ❀ ❀ ❀

ધર્મ એવ બ્રહ્મજ્ઞાન્તૂન્, કૃપાન્નિર્ગમકો મતઃ ।

રજ્જુરિવાત્ર મો તસ્માદ્, ધર્મસેવાપરો ભવ ॥ ૬૫ ॥

ધર્મનું શરણુ—

શ્લો०—“ આ દુનિયામાં (હે જીવ ! ધર્મ જ સંસારરૂપ) કુવામાં કુખી જતા જીવોને તેમાંથી બહાર કાઢવા માટે દોરડા જવો ગણાય છે, વાસ્તે (ધર્મ) કરવામાં તું તત્પર રહે.”—૬૫

❀ ❀ ❀ ❀

દારિદ્ર્યભેદકો ધર્મઃ, સર્વવાઙ્છિતપૂરકઃ ।

ધર્મઃ કલ્પતરુઃ સાક્ષાદ્, ધર્મ એવ સતાં ગતિઃ ॥ ૬૬ ॥

સુધર્મનું ગૌરવ—

શ્લો०—“ ધર્મ એ દરિદ્રતાનો નાશ કરનાર છે અને સર્વ મનોરથોનો પૂરનાર છે. ધર્મ એ સાક્ષાત્ કલ્પવૃક્ષ છે. ધર્મ જ સજ્જનોની ગતિ છે.”—૬૬

ધર્મનો મહિમા—

રૂપથી—આ પ્રમાણે ગ્રન્થકારે પાંચ પદ્ધતિ દ્વારા ધર્મનો મહિમા ગાયો છે, એ ઉપરથી ધર્મ એ આત્માનું આવશ્યક અંગ છે એવી પ્રતીતિ થઈ હશે. એને વિશેષ દઢ કરવા માટે ધર્મથી શું શું પ્રાપ્ત થાય છે તેનું દિગ્દર્શન કરી લઈએ. ધર્મ કરવાથી પ્રાણી ભુવતિ અને છે. અરે તે બળરામ, વાસુદેવ, ચક્રવર્તી, દેવ, ઇન્દ્ર, અહમિન્દ્ર અને છેક અરિહંતનું પદ પણ પ્રાપ્ત કરે છે. આ

૧ સરખાવો—

“ ધર્માદ્ ધનં ધનત એવ સમસ્તકામાઃ

કામેભ્ય એવ સુખમિન્દ્રિયજં સમસ્તમ્ ।

કાર્યાર્થિના હિ ખલુ કારણમેષણીયં

ધર્મં વિધેય ઇતિ તત્ત્વવિદો વદન્તિ ॥ ”—૧૨૨

પ્રમાણે ધર્મ સ્વર્ગ તેમજ મોક્ષ આપે છે. એ સર્વોત્તમ મંગળ છે.^૧ એ માતાની જેમ આત્માને પોષે છે, પિતાની જેમ તેનું પાલન કરે છે, મિત્રની જેમ આનંદ આપે છે, બન્ધુની પેઠે સ્નેહ રાખે છે, ગુરુની માફક નિર્મળ ગુણો સંક્રમાવે છે અને સ્વામીની પેઠે પ્રકામ પ્રતિષ્ઠાની પ્રાપ્તિ કરાવે છે. વળી કુકર્મના હૃદયમાં સ્ફેટ કરવામાં એનું શૂરાતન સમાયેલું છે, જડતારૂપ વદ્દીને જડમૂળથી ઉખેડી નાંખવામાં એની કૃતકૃત્યતા રહેલી છે અને દુર્ગતિને દૂર કરી સુગતિ આપવામાં એની બલિહારી છે.^૨ વધારે શું કહેવું? એના વિનાનાં માનવને છાયા વિનાનાં આડ, જળ રહિત સરોવર, સુગન્ધ વિનાનાં ફૂલ, દાંત વિનાના હાથી, પ્રધાન વિનાનાં રાજ્ય, વર વિનાની જાન, દેવ વિનાનાં ચૈત્ય, ચન્દ્ર વગરની રાત્રિ, ચરિત્ર વિહીન સાધુ, શસ્ત્ર વિનાનાં સૈન્ય અને આંખ વગરનાં સુખ સાથે સરખાવી શકાય તેમ છે.

શરણં ધર્મં એવાત્ર, કર્મકૃતે સદાશ્રમે ।

દુઃખપ્રચુરપૂરેણ, સહિતે ભવચક્રકે ॥ ૬૭ ॥

ધર્મનું આલંબન—

શ્લોક૦—“ કર્મને લીધે ઉપસ્થિત થયેલા તથા સદા બ્રમણુશીળ એવા તેમજ દુઃખના પુષ્કળ પૂરથી યુક્ત એવા આ સંસારરૂપ ચક્રકોણમાં ધર્મ જ શરણુ^૩ છે. ” —૬૭

૧ સરખાવો શ્રીદશવૈકાલિક સૂત્રનું સુવર્ણસિદ્ધિદોતક આઠ સુત્ર—

“ ધમ્મો મંગલમુક્કિટ્ઠં અહિંસા સંજમો તવો ।

દેવા વિ તં નમસંતિ, જસ્સ ધમ્મે સયા મણો ॥ ૧ ॥ ”

[ધર્મો મજ્જલમુત્કુષ્ટમહિંસા સંયમસ્તપઃ ।

દેવા અપિ તં નમસ્યન્તિ યસ્ય ધર્મે સદા મનઃ ॥ ”]

૨ સરખાવો દશવૈકાલિકની શ્રીહરિભદ્રસરિકૃત ટીકામાં સાક્ષીરૂપે આપેલો નિબ્ધિખિત શ્લોકઃ—

“ દુર્ગતિપ્રસૂતાન્ જીવાન્, યસ્માદ્ ધારયતે તતઃ ।

ધત્તે ચૈતાન્ શુભે સ્થાને, તસ્માદ્ ધર્મં ઇતિ સ્મૃતઃ ॥ ”

૩ ધર્મના મહત્વ પરત્વે એડમંડ પીલ (Edmund Peal) ના ઉદ્દગાર એ છે કે—

“ Is not religion rightly understood,

A pledge of peace, the bond of brotherhood,

A shield against whatever would destroy,

Fraternal concord and domestic joy ?”

કશ્ચિદ્ દુઃખી સુખી કશ્ચિદ્, રોગી કશ્ચિન્નિરામકઃ ।
નિર્બુદ્ધિર્બુદ્ધિમાન્ કશ્ચિ-દધર્મધર્મતો ભવેત્ ॥ ૬૮ ॥

અધર્મ અને ધર્મનાં ફળો—

શ્લો ૦—“કોઇ દુઃખી તો કોઇ સુખી, કોઇ રોગી તો કોઇ નીરોગી, કોઇ મૂર્ખ તો કોઇ બુદ્ધિશાળી એ અધર્મ અને ધર્મથી સંભવે. ”—૬૮

❖ ❖ ❖ ❖

અહ્કુરાચ્ચ યથા વીજ-મદૃષ્ટમપિ સિદ્ધયતિ ।

સુખદુઃખાત્ તથા ધર્મા-ધર્મો પ્રાચ્યૌ પ્રસિદ્ધયતઃ ॥૬૯॥

ધર્મ-અધર્મની સિદ્ધિ—

શ્લો ૦—“અંકુરને જોવાથી, નહિ દેખાતું એવું પણ બીજા જન્મ સિદ્ધ થાય છે, તેમ સુખ અને દુઃખથી, પૂર્વ (જન્મમાં કરેલ) ધર્મ અને અધર્મ સાબીત થાય છે. ”—૬૯

❖ ❖ ❖ ❖

ધર્માત્ કઠોરકર્માઽપિ, સ્વસ્મિન્ તત્ત્વં દધાતિ ચ ।

સ્વસ્થાનં ક્રિયતે કિં ન, શિલાયામપિ મૃદ્ઘટૈઃ ? ॥૭૦॥

ધર્મની અસર—

શ્લો ૦—“ધર્મ કરવાથી કઠોર કર્મ કરનારો પણ પોતાના આત્મામાં (ધર્મનું કંઈ નહિ ને કંઈક) તત્ત્વ પણ સ્થાપન કરી શકે છે. કેમકે માટીના ઘડાઓ શું પત્થરમાં પણ પોતાનું સ્થાન કરતા નથી કે? (અર્થાત્ જ શિલામાં માટીનો ઘડો રોજ મૂકવામાં આવતો હોય ત્યાં આંકો પડી જાય છે.) ”—૭૦

❖ ❖ ❖ ❖

નિમ્નોર્ધ્વં યાતિ જીવોઽત્રા-શુભશુન્નૈઃ સ્વકર્મભિઃ ।

દૃષ્ટાન્તે યોજનીયૌ હિ, કૂપપ્રાસાદકારિણૌ ॥ ૭૧ ॥

ધર્મથી શુભ ગતિ અને અધર્મથી અધમ ગતિ—

શ્લો ૦—“આ લોકમાં જીવ પોતાનાં સારાં નરસાં કર્મો વડે ઊંચે નીચે જાય છે. આના સંબંધમાં કુવો અને મહેલ બનાવનારનાં ઉદાહરણો અનુક્રમે ઘટાવવાં.

(અર્થાત્ જન્મ કુવો બનાવનાર નીચે નીચે ઉતરતો જાય છે અને મહેલ બનાવનાર ઉપર ઉપર ચઢતો જાય છે તેમ શુભકર્મી જીવ ઉચ્ચ ગતિમાં જાય છે, જ્યારે અશુભકર્મી જીવ નીચ ગતિમાં જાય છે.) ”—૭૧

❀ ❀ ❀ ❀

સુકલત્રે સુતે રાજ્યે, પ્રાપ્તેઽથ રત્નસન્નયે ।

સ્વર્ગસૌખ્યે તથા પ્રાપ્તે, ન સન્તોષો મહાત્મનામ્ ॥૭૨॥

સાંસારિક સુખથી અવૃત્તિ--

શ્લોઁ—“ સારી સ્ત્રી, પુત્ર, રાજ્ય, રત્નનો ભંડાર તેમજ સ્વર્ગનું સુખ મળે તો પણ તેથી મહાત્માઓને સંતોષ થતો નથી. ”—૭૨

❀ ❀ ❀ ❀

સ્વરૂપકાલસ્થિતીંસ્તુચ્છાન્, શૂન્યાંસ્તાન્ પરમાર્થતઃ ।

જ્ઞાત્વા પદાર્થાન્ સુજ્ઞઃ ક-સ્તેષુ સન્તોષભાગ્ ભવેત્ ? ॥૭૩॥

નિઃસાર પદાર્થોમાં અસંતોષ--

શ્લોઁ—“ પરમાર્થથી તે (પ્રસિદ્ધ) પદાર્થોને અતિશય અદૃષ્ટિ થતાવાળા, તુચ્છ અને શૂન્ય જણ્યા બાદ કયો સુજ્ઞ (જીવ) તેને વિષે સંતોષી બને ? ”—૭૩

❀ ❀ ❀ ❀

શ્રીજૈનં શાસનં પ્રાપ્ય, દુઃખભીષ્મે ભવોદધૌ ।

પ્રાજ્ઞાઃ પોતાયમાનં હિ, નૃત્યન્તિ હર્ષનિર્ભરઃ ॥ ૭૪ ॥

યતો માર્ગઃ ક્ષણાદેવ, શ્રીસર્વજ્ઞપ્રરૂપિતઃ ।

શમામૃતરસાસ્વાદં, દદાતિ ભાગ્યશાલિને ॥ ૭૫ ॥—યુગમ્

જૈન શાસનની પ્રાપ્તથી આનંદ--

શ્લોઁ—“ દુઃખથી ભયંકર એવા ભવ-સાગરમાં નાવ સમાન શ્રીજૈન શાસનને પામીને હર્ષિત બની સુજ્ઞો નાચે છે, ઉમઠે શ્રીસર્વજ્ઞ પ્રરૂપેલો માર્ગ ભાગ્યશાળીને ક્ષણમાં જ શમરૂપ અમૃતનો રસ ચખાડે છે. ”—૭૪-૭૫

❀ ❀ ❀ ❀

અનન્તસુખદં મોક્ષં, જીવં નયતિ નિશ્ચિતઃ ।

હર્ષોદ્રેકસ્ય કિં નૈવ, કારણં સ પ્રજાયતે ॥ ૭૬ ॥

હર્ષનો હેતુ—

શ્લો०—“ તે (માર્ગ) જીવને અનન્ત સુખને આપનારા મોક્ષે લક્ષ્ય બન્યું છે, (તો પછી) તે હર્ષના અતિશયનો હેતુ કેમ ન થાય ? ”—૭૬

❀ ❀ ❀ ❀

માગ્યાનુકારં વાઙ્છન્તિ, ફલં સર્વેઽપિ દેહિનઃ ।

શ્વા તુષ્ટઃ સ્વપ્નમાત્રેણ, કેસરી ન તથા ભવેત્ ॥ ૭૭ ॥

ભાગ્ય પ્રમાણેની અભિલાષા—

શ્લો०—“ બધાએ જીવો ભાગ્યાનુસાર ક્ષમા મગ્ન છે. કેમકે કૃતરો ક્ષમા શેટલીના દુકડાથી રાજ થાય છે, જ્યારે સિંહ તેમ થતો નથી.”—૭૭

❀ ❀ ❀ ❀

ત્રીહિકળમપિ પ્રાપ્ય, મૂષકઃ સ્વલુ નૃત્યતિ ।

ગજેન્દ્રોઽવજ્ઞયા મુહૂર્તે, પુષ્કલેઽપિ સુમોજને ॥ ૭૮ ॥

પ્રસ્તુતનું સમર્થન—

શ્લો०—“ ચોખ્ખાનો (એક) દાણો પણ મળતાં ઉંદર ખરેખર નાચે છે, જ્યારે કુંજરરાજ તો પુષ્કળ ભોજન હોવા છતાં અવજ્ઞાથી તે ખાય છે. ”—૭૮

❀ ❀ ❀ ❀

અદૃષ્ટત્ત્વા યે મૂઢાઃ, તુચ્છચિન્તા મનાગપિ ।

રાજ્યાદિલાભમાપ્યાત્ર, જાયન્તે તે મદોદ્ધુરાઃ ॥ ૭૯ ॥

દૃષ્ટજિનોક્તત્ત્વા યે, સમ્યક્ત્વશાલિનઃ પુનઃ ।

ધર્મભાવરતા નૈવં, ભવન્તિ મદવિહ્વલાઃ ॥ ૮૦ ॥—યુગમ

અદૃષ્ટને ગુમાન અને તત્ત્વજ્ઞની નિરભિમાનતા—

શ્લો०—“ જમણે તત્ત્વો જોયાં નથી, જમણો અક્લ્પ વિનાના છે અને જમણું ચિત્ત તુચ્છ છે, તેઓ રાજ્યાદિનો અદૃષ્ટ પણ લાભ મળતાં મદોન્મત્ત બની બન્યું છે. (પરંતુ) જમણે તીર્થ કરે કથેલાં તત્ત્વો અવલોક્યાં છે, તે સમ્યક્ત્વથી અલંકૃત અને ધર્મભાવમાં મગ્ન એવા (જનો) અહંકારી બનતા નથી. ”—૭૯-૮૦

येन देशनया नीताः, श्रीजैनं वरशासनम् ।
उपकारी समस्तेन, न कोऽपि जगतीतले ॥ ८१ ॥

ઉપદેશકનો અનુપમ ઉપકાર—

શ્લો०—“ જમણે દેશના દ્વારા (સવ્ય પ્રાણીઓને) ઉત્તમ શ્રીજૈન શાસન પ્રતિ દોર્યા છે, તેમના સમાન ઉપકારી (આ) પૃથ્વીની સપાટી ઉપર ડોઘ નથી.”—૮૧

❀ ❀ ❀ ❀

उपकारशतैरत्र, भवकोटिशतैरपि ।
धर्मापदेशदातृणां, निष्क्रयो न विधीयते ॥ ८२ ॥

ધર્માપદેશકના ઋણનો અપ્રતીકાર—

શ્લો०—“ કરોડો ભવો સુધી પણ કરેલા સેંકડો ઉપકારોથી ધર્મના ઉપદેશકોનું ઋણ વાળી શકાતું નથી.”—૮૨

❀ ❀ ❀ ❀

यदुपदेशदातृणा-मुपकारेऽस्ति नावधिः ।
तदा तद्धर्मभावस्यो-पकारे च कथं भवेत् ? ॥ ८३ ॥

ધર્મ-જન્ય ઉપકારની નિઃસીમતા—

શ્લો०—“જનો ઉપદેશ કરનારાના ઋણને દૂર કરવા માટેના ઉપકારની સીમા નથી, તે ધર્મ-ભાવના ઉપકારને વિષે મર્યાદા ક્યાંથી હોય ? ”—૮૩

❀ ❀ ❀ ❀

धर्मादधिगतैश्वर्यो, यो नित्यं तं च सेवते ।
स हि शुभगतिर्भावी, कृतज्ञेषु शिरोमणिः ॥ ८४ ॥

ધર્મના આશ્ચકની પ્રભુતા—

શ્લો०—“ ધર્મથી પ્રભુતા જણે પ્રાપ્ત કરી છે એવો જે જીવ સદા તેને એટલે કે ધર્મને સેવે છે, તે શુભ ગતિને પામશે તેમજ તે કૃતજ્ઞોનો સરદાર છે.”—૮૪

❀ ❀ ❀ ❀

‘ધર્માદધિગતૈશ્વર્યો, યસ્તમેવ નિહન્તિ ચ ।

નાસ્ય શુભગતેર્લાભો—ઠકૃતજ્ઞાનાં શિરોમણેઃ ॥ ૮૫ ॥

ધર્મના વિરાધકની દુર્દશા —

શ્લોઁ—“ ધર્મથી જણે ઐશ્વર્ય મેળવ્યું છે એવો જ જીવ તેને જ હણે છે, તેને શુભ ગતિનો લાભ મળે નહિ તેમજ તે અકૃતજ્ઞાનાં શિરોમણિ છે. ”—૮૫

✽ ✽ ✽ ✽

વને રણે જલે વહ્નો, શત્રુણાં નિચયે સ્થિતમ્ ।

ભયાક્રાન્તે ચ કાન્તારે, ધર્મ ંકો હિ રક્ષતિ ॥ ૮૬ ॥

ધર્મની સુરક્ષકતા—

શ્લોઁ—“ વનમાં, રણમાં, જળમાં, આગમાં, શત્રુઓના સમૂહમાં (વિરાયલા) કે ભયાનક વનમાં (સપડાયેલા પ્રાણી)નું એકલો ધર્મ (જ) રક્ષણ કરે છે. ”—૮૬

✽ ✽ ✽ ✽

‘ધર્મ વર્ધયતો વૃદ્ધિઃ, ક્ષયં ક્ષપયતો ભવેત્ ।

ધર્મવૃદ્ધિસ્તતઃ કાર્યા, સ્વકીયાં વૃદ્ધિમિચ્છતા ॥ ૮૭ ॥

ધર્મની વૃદ્ધિથી લાભ—

શ્લોઁ—“ધર્મનો વધારો કરવાથી (પોતાની તાત્વિક) વૃદ્ધિ થાય અને તેનો ઘટાડો કરવાથી તેનો નાશ થાય; વાસ્તે પોતાની વૃદ્ધિ કરવાની ઇચ્છાવાળાએ ધર્મની વૃદ્ધિ કરવી. ”—૮૭

✽ ✽ ✽ ✽

ત્રિષુ મિત્રેષુ ધર્મોઽયં, સામાન્યપદ્ધત્કિઃ કૃતઃ ।

તથાપિ દુઃસ્વનિસ્તારે, સર્વેષામુપરિ સ્થિતઃ ॥ ૮૮ ॥

૧ સરખાવો સૂક્તમુક્તાવલી (પૃ. ૭)ગત નિમ્ન-લિખત પદ્યઃ—

“ ધર્માદધિગતૈશ્વર્યો, ધર્મમેવ નિહન્તિ યઃ ।

કથં શુભગતિર્ભાવી ? સ સ્વામિદ્રોહપાતકી ॥ ૧૧ ॥ ”

૨ સરખાવો મનુસ્મૃતિનો મુદ્રણેખ—

“ ધર્મ ંવ હતો હન્તિ ધર્મો રક્ષતિ રક્ષિતઃ ॥ ”

દુઃખોદ્ધારમાં ધર્મની અદ્વિતીયતા—

શ્લોક—“ત્રણ મિત્રોમાં આ ધર્મને સમાન પંકિતનો ગણવામાં આવે છે, પરંતુ દુઃખમાંથી ઉદ્ધાર કરવામાં તે સૌની ઉપર રહેલો છે.”—૮૮

ત્રણ મિત્રોની કથા—

સ્પષ્ટી—‘ક્ષિતિપ્રતિષ્ઠ’ નગરમાં જિતશત્રુ નામનો રાજા રાજ્ય કરતો હતો. એને સોમદત્ત નામનો પુરોહિત હતો. આ પુરોહિતને સહમિત્ર, પર્વમિત્ર અને પ્રણામમિત્ર એમ ત્રણ મિત્રો હતા. તેમાં સહમિત્ર ખાવા, પીવા વગેરે કાર્યમાં એની સાથે ને સાથે હાજર રહેતો. પર્વમિત્રનો ઉત્સવ પ્રસંગે તે સત્કાર કરતો હતો, જ્યારે પ્રણામ—મિત્ર સાથે માર્ગમાં દર્શન થાય ત્યારે નમસ્કાર કરવા પૂરતો જ સંબંધ હતો.

એક વેળા સોમદત્તે રાજાનો કોઈ અપરાધ કર્યો એટલે તેને કેદ કરવા રાજા તત્પર થયો. સોમદત્ત તેનો અભિપ્રાય જાણી ગયો તેથી તે રાતોરાત સહમિત્રને ત્યાં ગયો અને કહેવા લાગ્યો કે હે બાંધવ ! મારા ઉપર રાજા રુદ્ધ થયો છે, વાસ્તે થોડાક દિવસ મને તારે ત્યાં ગુપ્તપણે રહેવા દે અને આ પ્રમાણે આપત્તિ—કાલમાં મારી રક્ષા કરી મિત્રતાને તું સાર્થક કર. આ સાંભળી સહમિત્રે જવાબ આપ્યો કે જ્યારે તારા ઉપર રાજા ગુસ્સે થયો છે ત્યારે જો હું તને આશ્રય આપું તો માફ પણ આવી બને. માટે આવી બલા કોણુ વહોરે ? તારા જેવા એકની ખાતર હું મારા કુટુંબકળીલાનું અનિષ્ટ થવા નહિ દર્દ, વાસ્તે તું અહીંથી રસ્તો માપ.

સહમિત્રે આ પ્રમાણે સોમદત્તનું અપમાન કર્યું એટલે તે પર્વમિત્રને ઘેર ગયો અને તેને પોતાના ઉપર આવી પડેલી આપત્તિથી વાકેફ ગાર કર્યો. બધો વૃત્તાન્ત જાણ્યા બાદ આદરપૂર્વક પર્વમિત્રે કહ્યું કે ભાઈ ! વિવિધ પર્વોને વિષે અનેક તરેહના મીઠાં વચનાદિક સ્નેહના પ્રકારો વડે તે મારા પ્રાણોને પણ ખરીદી લીધા છે, તો આવે પ્રસંગે હું તને સહાય ન કરું તો હું કેવો કૃતઘ્ન ગણાઉં ? પરંતુ તને આશ્રય આપવાથી રાજા મારા કુટુંબને કનડે એ મારાથી જોયું બધ તેમ નથી. એક તરફ વાદ અને બીજી તરફ નદી એવો ન્યાય મારે માટે ઉપસ્થિત થયો ધું. મારે ઘણાં બાલબચ્ચાં છે, તે તું જાણે છે તો તેના ઉપર રહેમનજર રાખી અને તું અન્યત્ર જા. તારું કલ્યાણ થજે એવી મારી શુભ લાવના છે.

દૈવ વિપરીત હોય ત્યારે પુત્ર પણ પરાયો બને છે એમ વિચાર કરતો કરતો પુરોહિત પર્વમિત્રને ઘેરથી બહાર નીકળ્યો. જે જે મિત્રો ઉપર પોતે થોડાક પણ ઉપકાર કર્યો હતો તેમની તરફથી કેવી સહાયતા મળી તે જો

જાતે અનુભવ્યું. એટલે પ્રણામ-મિત્રની આશા રાખવી ફેકટ છે છતાં કુખતો માણસ જેમ તણખલાને પણ પકડવા તૈયાર થાય તેમ હું એની પાસે જાઉં તો ખરે એમ પુરોહિતે વિચાર્યું અને ત્યાં ગયો. પ્રણામમિત્રે પુરોહિતને પોતાને ઘેર આવતો જોયો એટલે તે તરત જ ઊભો થયો અને બે હાથ જોડી બોલ્યો કે હે મિત્ર! તમે ભલે પધાર્યા. પરંતુ તમારી મુખમુદ્રા આવી નિસ્તેજ કેમ છે? તમારે જે કંઈ કામ હોય તે મને કહો, હું તે જરૂર કરીશ. આ પ્રમાણે આશ્વાસન મળતાં પુરોહિતે પોતાની કથની સંભળાવી. પ્રણામમિત્રે તેને આશ્રય આપવાની સંમતિ દર્શાવી અને બોલ્યો કે હે ભાઈ! તમારા પ્રેમામૃતથી પદ્મવિત વચનો વડે હું તમારો ઋણી છું. આજે અનૃણી બનવાનો આવો શુભ અવસર આવી પહોંચ્યો છે તો હું એને સહર્ષ વધાવી લઉં છું. તમે નિર્ભય રહો. મારા જીવતાં તમારો વાંકો વાળ પણ નહિ થવા દઉં એમ કહી પ્રણામમિત્રે પોતાના ખલા ઉપર બે ભાથાં ચડાવ્યાં અને ધનુષ્યને પ્રત્યંચા સહિત હાથમાં લીધું. પછી જિતશત્રુ રાજાની સીમા છોડી જવાને તત્પર થયેલા પુરોહિતને આગળ રાખી તેણે ચાલવા માંડ્યું. ચાલતાં ચાલતાં પુરોહિત વાંચિત સ્થળે આવી પહોંચ્યો. ત્યાં તે નિર્ભયપણે રહી પોતાના દિવસો સુખે ગુબરવા લાગ્યો.

આ કથાનો ઉપનય એ છે કે સોમદત્ત સમાન સંસારી જીવ છે અને સહમિત્ર તુલ્ય શરીર છે. જીવ આ શરીરનો નિરંતર સત્કાર કરે છે તોપણ જ્યારે મરણની નોખત વાગે છે ત્યારે આ શરીર અહીં જ પડ્યું રહે છે, એની સર્વદા સાર સંભાળ લેનાર જીવની સાથે એ એક ડગલું પણ જતું નથી. પર્ય-મિત્ર સમાન સગાંવહાલાં સ્વજનો અને બંધુઓ છે. તેઓ પણ ચૌટા મુઘી મૃતકની પાછળ જઈ પાછા ફરે છે. પ્રણામમિત્ર તુલ્ય ધર્મ છે. તે સંકટ સમય-માં સહાય કરવામાં એકો છે. એ તો પરલોકમાં પણ છાયાની જેમ જીવની સાથે સંચરે છે અને પોતાની મિત્રતાને કૃતાર્થ કરે છે.

❀ ❀ ❀ ❀
यदि पर्यन्तकालेऽपि, धर्मे प्रीतिर्विधीयते ।

तर्हि त्वां स्वर्गं कृत्वा, कर्तव्यात् स्वं विमुञ्चति ॥૮૧॥

અંતિમ અવસ્થામાં કરેલું ધર્મનું આરાધન--

શ્લોક—“એ અંત-સમયે પણ ધર્મને વિષે પ્રેમ રાખશે, તો (હિ ચેતન!) ધર્મ તને સ્વર્ગગામી બનાવીને પોતાની જાતને કર્તવ્યથી મુક્ત કરશે (અર્થાત પોતાને કૃતકૃત્ય માનશે).”—૮૯

❀ ❀ ❀ ❀

માતા પિતા સુતા દાર-ભ્રાતૃજાયાદયોઽખિલાઃ ।
સ્વાર્થનિષ્ઠા મતા ઈકો, ધર્મઃ પરમવાન્ધવઃ ॥ ૧૦ ॥

ધર્મની બંધુતા--

શ્લોઁ--“જનની, જનક, પુત્રી, ભોજન પ્રમુખ સર્વે (કુટુંબીઓ) સ્વાર્થી ગણાય છે. એકલો ધર્મ (જ) પરમ બાન્ધવ છે.”-૯૦

✽ ✽ ✽ ✽

રસાયનાદ્ યથા લોકે, કશ્ચિદ્ રોગઃ પ્રશામ્યતિ ।
ધર્મરસાયનાદ્ હંહો, સર્વરોગવિનાશનમ્ ॥ ૧૧ ॥

ધર્મરૂપ રસાયનની બલિહારી--

શ્લોઁ--“ હે ચેતન ! આ લોકમાં રસાયનથી તો કોઈક રોગ જતો રહે છે, જ્યારે ધર્મરૂપ રસાયનથી તો (કામદિ) સર્વ રોગોનો નાશ થાય છે.”-૯૧

✽ ✽ ✽ ✽

સર્વં જગદ્ગતં વસ્તુ, વિદ્યતે નેત્રયોઃ પથિ ।

તત્ સર્વં પુદ્ગલાજ્ઞાત-મેકસ્માન્નાત્ર સંશયઃ ॥ ૧૨ ॥

તથા યત્ યત્ સુખં ચાત્ર, પરત્રાપિ ચ વિદ્યતે ।

ત્રિકાલભાવિ તત્ સર્વ-મેકસ્માદ્ ધર્મતો ભવેત્ ॥૧૩॥-યુગ્મપ

ધર્મથી જ સુખ--

શ્લોઁ--“ જન્મ દુનિયામાં રહેલી જે દરેક વસ્તુ દષ્ટિગોચર થાય છે, તે સર્વ એક પુદ્ગલમાંથી બનેલી છે એમાં સંદેહ નથી, તેમ આ લોકમાં તેમજ પર-લોકમાં જે જે ત્રિકાલભાવિ સુખ છે, તે સઘળું એક ધર્મથી (જ) થાય છે, એમાં જરા પણ સંશય નથી.”-૯૨-૯૩

✽ ✽ ✽ ✽

एवं सर्वेप्सिते सौख्ये, यो धर्मः कार्यकृन्मतः ।

सर्वानिष्टहरे तस्मिन्, केनालस्यं विधीयते ? ॥ १४ ॥

ધર્મને વિષે અપ્રમાદ--

શ્લોઁ--“આ પ્રમાણે સર્વ વાંચિત સુખને વિષે જે ધર્મ સિદ્ધહરત મનાય

છે, તે સઘળાં અનિષ્ટાને દૂર કરનાર ! (ધર્મ)ને વિષે કોણુ આગમ કરે ? ”-૯૪

યસ્ત્રિવર્ગેષુ મુખ્યોઽસ્તિ, પરત્રેહ હિતપ્રદઃ ।

કર્મરાશિવિનાશી યઃ, સ સેવ્યઃ શ્રીજિનોદિતઃ ॥ ૧૫ ॥

ધર્મનું આરાધન--

શ્લો.---“ જે ત્રિવર્ગમાં પ્રધાન છે તથા જે આ લોકમાં તેમજ પરલોકમાં કલ્યાણકારી છે, તે કર્મના સમૂહનો સંહાર કરનારો અને શ્રીતીર્થકરે કહેલો (એવો ધર્મ) એવો. ” -૯૫

ધર્મશબ્દે સમાનેઽપિ, લૌકિકે ચેતરાગમે ।

અન્તોઽસ્યન્તવિભેદોઽસ્તિ, યથા દુગ્ધે સ્નુહીગવોઃ ॥૧૬॥

લૌકિક અને લોકોત્તર ધર્મમાં ભિન્નતા--

શ્લો.---“ જોકે ધર્મ એ શબ્દ લૌકિક તેમજ લોકોત્તર શાસ્ત્રમાં સમાન છે, છતાં જેમ થોરના અને ગાયના દૂધમાં અંદરથી અતિશય ભિન્નતા છે તેમ આ બેમાં છે. ”-૯૬

લોકોત્તર ધર્મની શ્રેષ્ઠતા--

સ્પષ્ટી.---જેમ કાચમાં અને રત્નમાં, કૌયલામાં અને હીરામાં, સરસવમાં અને મેરુમાં તથા ખાખોચીઆમાં અને મહાસાગરમાં અંતર છે તેમ લૌકિક અને લોકોત્તર ધર્મમાં અંતર છે. આથી કરીને તો આમ જનો લોકોત્તર માર્ગનું અવલંબન લેવા ઉત્સુક હોય છે. આ માર્ગની વિશેષતા શરણતા, તેમજ ઇષ્ટતા પરત્વે અધ્યાત્મસારના છઠ્ઠા પ્રબંધગત આગમ-સ્તુતિ અધિકારનું નિમ્ન-લિખિત આઘ પદ્ય રચ્યું કર્યું અનુચિત નહિ ગણાય:--

“ ઉત્સર્પદ્વ્યવહારનિશ્ચયકથાકલ્લોકોલાહલ-

ત્રસ્યદ્દુર્નયવાદિકચ્છપકુલભ્રશ્યત્કુપક્ષાચલમ્ ।

ઉચ્ચુક્તિનદીપ્રવેશસુભગં સ્યાદ્વાદમર્યાદયા

યુક્તં શ્રીજિનશાસનં જલનિર્ધિ મુક્ત્વા પરં નાશ્રયે ॥૧॥-શાર્દૂલ.૦

અર્થાત્ વ્યવહાર અને નિશ્ચયની કથારૂપ વધતા જતા (ઉચ્છળતા) તરંગોના કોલાહલથી ત્રાસ પામતા દુર્નયવાદી (એકાન્તવાદી)રૂપ કાચખાઓના

કે પારકાને હલકો પાઠવાની વૃત્તિ નથી. વસ્તુ-સ્થિતિનું અવલોકન કરાવવું એ જ એનું ક્ષેત્ર છે. આથી તે પ્રત્યેક દર્શનમાં કંઈ ને કંઈ સત્યતા રહેલી છે એવી ઉદ્ઘોષણા એ કરી શકે છે તેમજ એ સર્વને એક જ રંગમંડપમાં એકત્રિત પણ કરી શકે છે. વિશેષમાં ચિત્તની નિર્મલતા સાધવામાં આ અનુપમ સાધનની ગરજ સારે છે. સંકુચિત દષ્ટિને તે એ તિલાંજલિ આપી વિશ્વગંધુલ્વની આદરણીય અને અનુકરણીય ભાવના એ ખડી કરે છે. જે સ્યાદ્રાદનો આવો અપૂર્વ પ્રતાપ છે, તેના સંબંધમાં કાશી હિંદુ વિશ્વવિદ્યાલયના દર્શનશાસ્ત્રનાં મુખ્ય અધ્યાપક શ્રીયુત ફિણિભૂપણ અધિકારી એમ. એ. મહાશયનું એ કથન છે કે—

“સ્યાદ્રાદનો સિદ્ધાન્ત ઘણો મહત્વપૂર્ણ અને ખેંચાણુકારક છે. એ સિદ્ધાન્તમાં જૈન ધર્મની વિશેષતા તરી આવે છે. અને એ જ સ્યાદ્રાદ ‘જૈન દર્શન’ની અદ્વિતીય સ્થિતિ પ્રકટ કરે છે. છતાં કેટલાકોને મન સ્યાદ્રાદ એ એક ગૂઢ શબ્દ, તથા કેટલાકોને તે તે ઉપહાસ્યાસ્પદ પણ લાગે છે. જૈન ધર્મમાં એ એક શબ્દ દ્વારા જે સિદ્ધાન્ત ઝલકી રહ્યો છે, તે ન સમજી શકવાથી જ કેટલાકોએ તેનો ઉપહાસ કર્યો છે; એ અજ્ઞાનતાને પ્રતાપે જ કેટલાકોએ તેમાં દોષો તથા ભિન્ન ભિન્ન અર્થોનાં આરોપણુ કર્યાં છે. હું તે એટલે સુધી કહેવાની હિંમત કરું છું કે વિદ્વાન્ શંકરાચાર્ય જેવા પુરુષ પણ એ દોષથી અળગા નથી રહી શક્યા. તેમણે પણ એ સ્યાદ્રાદ ધર્મ પ્રતિ અન્યાય કર્યો છે. સાધારણ યોગ્યતાવાળા માણસો એવી ભૂલ કરે તે તે માફ કરી શકાય, પણ મને સ્પષ્ટ વાત કહેવાની રજા મળે તો હું કહીશ કે ‘ભારતના એવા મહાન્ વિદ્વાન્ માટે એવો અન્યાય સર્વથા અદ્વચ્ય છે.’ જોકે હું પોતે એ મહર્ષિ પ્રતિ અતિશય આદર-ભાવથી નિહાળું છું, તથાપિ મને એમ ચોક્કસ દેખાય છે કે તેમણે ‘વિવસન સમય’ અર્થાત નાગા લોકોનો સિદ્ધાન્ત એવું જે અનાદર સૂચવતું નામ જૈન ધર્મના શાસ્ત્રા વિષે વાપર્યું છે, તે કેવળ મૂળ જૈન ગ્રંથોનો અભ્યાસ નહીં કરવાનું પરિણામ છે.

સ્યાદ્રાદ એક ભારે સત્ય તરફ આપણને દોરી જાય છે. હું એ વાત ઉપર ખાસ ભાર મૂકવા માગું છું કે વિશ્વના અથવા તેના કોઈ એક ભાગને જોવા માટે માત્ર એક દષ્ટિકોણ સર્વથા પૂર્ણ ન લેખી શકાય. ભિન્ન ભિન્ન દષ્ટિકોણથી જોઈએ તો જ અખંડ સત્ય જોઈ શકીએ. ખરું જોતાં આ વિશ્વ અસંખ્ય તત્ત્વો તથા પર્યાયોના અમુદાયરૂપ છે, અને આપણા યથાર્થ જ્ઞાન પ્રાપ્તિનાં સાધનો એટલાં અપૂર્ણ છે કે આપણા પરિચિત દષ્ટિકોણથી ભાગ્યે જ પૂર્ણ સત્ય પામી શકીએ. કેવળ સર્વજ્ઞ જ પૂર્ણ સત્યને પૂર્ણપણે જાણી શકે છે. આપણે તો એકાં-

ગિક વિચાર અને અપૂર્ણ સ્વપ્નીકરણના અત્યારે અધિકારી ગણાઈએ આપણે પૂર્ણ સત્યને કદાપિ ન્યાય ન આપી શકીએ.

આવી સ્થિતિમાં 'મલ્લિસેને' જિનેન્દ્ર લગવાનું મહાવીરની સ્તુતિ-અર્થે જે યોગ્ય શબ્દો વાપર્યા છે તે મને યાદ આવે છે.

‘ અન્યોઽન્યપક્ષપ્રતિપક્ષભાવાદ્

યથા પરે મત્સરિણઃ પ્રવાદાઃ ।

નયાનરોષાનવિશેષમિચ્છન્

ન પક્ષપાતી સમયસ્તથા તે ॥ ’

અર્થાત્—હે લગવાન ! આપનો સિદ્ધાંત નિષ્પક્ષ છે. કારણ કે એક જ વસ્તુ કેટલી અસંખ્ય દષ્ટિથી જોઈ શકાય છે તે આપે અમને બતાવ્યું છે. પહેલાં એ કે જે કેવળ સિદ્ધાંતભેદની ખાતર પરસ્પરમાં ઈર્ષ્યા-મત્સર ધરાવે છે તે સ્થિતિ આપના સ્યાદ્વાદ-દર્શનમાં નથી સંભવતી. ”

એકાન્તવાદીઓના મતો—

એકાન્ત કહો કે દુર્નય કહો, ન્યાભાસ કહો કે નયનું અતુચિત સેવન કહો એ બધું એક જ છે. જૈન સિદ્ધાન્તનું એ મંતવ્ય છે કે અજૈન દર્શનો નૈગમાદિ નયો-ની મર્યાદાનું ઉદલંઘન કરે છે, તેઓ ઈતર નયોનો તિરસ્કાર કરે છે અર્થાત્ અન્યાન્ય દષ્ટિ-કોણથી—અનેક દષ્ટિ-બિન્દુથી વસ્તુનું અવલોકન ન કરતાં એક જ દષ્ટિથી તેને નિહાળે છે. આથી વસ્તુ-સ્થિતિ ઉપર તેઓ યથાયોગ્ય પ્રકાશ પાડી શકતા નથી. તેમનાં દષ્ટિ-બિન્દુઓની તારવણી કરતાં ન્યાયાચાર્ય ઉપાધ્યાય શ્રીયશો-વિજય અધ્યાત્મસારના છઠ્ઠા પ્રબંધમાં આગમ-સ્તુતિ-અધિકારમાં કથે છે કે—

„ બૌદ્ધાનામૃજુસૂત્રતો મતમભૃદ્ વેદાન્તિનાં સહ્ગ્રહાત્

સાહ્ચ્યાનાં તત એવ નૈગમનયાદ્ યોગશ્ચ વૈશેષિકઃ ।

શબ્દબ્રહ્મવિદોઽપિ શબ્દનયતઃ સર્વૈર્નૈર્ગુમ્પિફતા

જૈની દષ્ટિરિતીહ સારતરતા પ્રત્યક્ષમુદ્ગોક્ષતે ॥૨૦૨॥ ”—શાર્દૂલ૦

અર્થાત્ (વર્તમાન વસ્તુઓને જ માનનારા સુગતના શિષ્યો) બૌદ્ધોનું દર્શન ઋગ્વેદસૂત્ર નયમાંથી ઉદ્ભવ્યું. (અદ્વૈતનું જ પ્રતિપાદન કરનારા) વેદાન્તીઓનો મત સંગ્રહ નયને અવલંબે છે. (આત્માને અકર્તા માનનારા સાંખ્યોના મંતવ્યની પણ એ જ દશા છે. (સામાન્ય અને વિશેષને સર્વથા ભિન્ન માનનારા) જૈાતમ અને કણ્ણાદના અનુયાયીઓ એવા) નૈયાયિકો અને વૈશેષિકોના મતની ઉત્પત્તિ નૈગમ નયને આભારી છે. શબ્દને જ પ્રત્ન માનનારા (અર્થાત્ વેદવાક્ય જ પ્રત્ન છે અને તે જ ધર્મનું પ્રતિપાદક છે એમ માનનારા મીમાંસકો)નો મત શબ્દનયમાંથી

૧ ‘ મલ્લિસેને ’ એ નિર્દેશ બ્રાન્તિમૂલક છે. એને બદલે શ્રી હેમચન્દ્રસરિનું નામ જો-ઇએ, કેમકે અત્ર આપેલ સાક્ષીભૂત પદ્ય ‘ અન્યયોગવ્યચ્છેદિકા દ્વાત્રિંશિકા ’નું ૩૦મું પદ્ય છે.

નીકળ્યો છે, પરંતુ જૈન દર્શન તો સમસ્ત નયો વડે ગુંફિત છે તેથી આ દર્શન (વધેનું અત્યંત સારપણું પ્રત્યક્ષથી જોવાય છે.

❀ ❀ ❀ ❀
અહઙ્કારવિનિર્મુક્તં, નિઃસઙ્ગં નિર્મલં તથા ।

એકાન્તિકહઠત્યાગાત્, પ્રાપ્નોતિ પરમં સુખમ્ ॥ ૧૧ ॥

એકાન્તના ત્યાગથી ઉત્તમ સુખ—

શ્લોઁ—“ગર્વથી મુક્ત, સંગ રહિત તેમજ નિર્મળ એવું ચિત્ત એકાન્તની હદને ત્યજી દેવાથી ઉત્તમ સુખ મેળવે છે.”—૯૯

❀ ❀ ❀ ❀
સર્વતો નિઃસ્પૃહીભૂય, મિથ્યાભ્રાન્તિમપાસ્ય ચ ।

શુદ્ધતત્ત્વે વિલીનં ચ, પ્રાપ્નોતિ પરમં સુખમ્ ॥ ૧૦૦ ॥

અપ્રાન્ત ચિત્તને સુખ—

શ્લોઁ—“સર્વથા ઇચ્છા રહિત બની અને ખોટા ભ્રમને દૂર કરી શુદ્ધ તત્ત્વમાં મગ્ન બનેશું મન પરમ સુખ પામે છે.”—૧૦૦

❀ ❀ ❀ ❀
જિનેશચરણે રક્તં, સમં માના-અપમાનયોઃ ।

સદ્ધર્મધ્યાનતો ચેતઃ, પ્રાપ્નોતિ પરમં સુખમ્ ॥ ૧૦૧ ॥

સમતાથી ઉત્કૃષ્ટ સુખ—

શ્લોઁ—“જિનેશ્વરનાં ચરણમાં આસક્ત અને માન તેમજ અપમાનમાં સમાન (દષ્ટિવાળું) એવું ચિત્ત શુભ ધર્મના ધ્યાનથી ઉત્કૃષ્ટ સુખ મેળવે છે.”—૧૦૧

❀ ❀ ❀ ❀
તત્ત્વજ્ઞાનદશા વૃષ્ટે, શબ્દાદિવિષયેઽખિલે ।

સમીભૂય શુભં ચિત્તં, પ્રાપ્નોતિ પરમં સુખમ્ ॥ ૧૦૨ ॥

તાત્ત્વિક અવલોકનથી ઉત્તમ સુખ—

શ્લોઁ—“શબ્દાદિ સમસ્ત વિષયોને તત્ત્વજ્ઞાનની દષ્ટિથી જોયા બાદ તેમાં સમાન રહેનારું સુંદર ચિત્ત ઉત્તમ સુખ પામે છે.”—૧૦૨

❀ ❀ ❀ ❀

જિનેન્દ્રવાસિતં ચિત્તં, પૂજાહિંસાપ્રલગ્નયોઃ ।

પુંસોઃ સમં શમે લીનં, પ્રાપ્નોતિ પરમં સુખમ્ ॥ ૧૦૩ ॥

ધર્મ-વાસનાનો પ્રભાવ—

શ્લોઠ—“ (જિનેન્દ્રની) પૂજા કરનારા તેમજ હિંસા કરનારા પુરુષોને વિષે સમભાવવાળું, જિનેન્દ્રનાં તત્ત્વોથી વાસિત તેમજ શમમાં લીન એવું ચિત્ત પરમ સુખ મેળવે છે. ”—૧૦૩

પ્રભુત્યક્તપદાર્થેષુ, તદ્ધર્મપૂર્ણવાસિતમ્ ।

નિર્લિપ્તભાવનાવ્યાપ્તં, પ્રાપ્નોતિ પરમં સુખમ્ ॥ ૧૦૪ ॥

શ્લોઠ—“ પ્રભુએ ત્યજી દીધેલા પદાર્થોને વિષે નિર્લેપ ભાવનાથી વ્યાપ્ત અને તેના ધર્મથી પૂર્ણ વાસિત એવું ચિત્ત પરમ સુખ પામે છે. ”—૧૦૪

નિર્વિકારિજિનધ્યાનાત્, મનોહારિષુ વસ્તુષુ ।

રામાદિષુ સમીભૂય, પ્રાપ્નોતિ પરમં સુખમ્ ॥ ૧૦૫ ॥

નિર્વિકારીના ધ્યાનની મહત્તા—

શ્લોઠ—“ નિર્વિકારી (વીતરાગ) તીર્થકરના ધ્યાનથી ચિત્ત, ચિત્તને ચોરનારી વનિતાદિ વસ્તુઓને વિષે સમાન (ભાવવાળું) બની ઉત્તમ સુખ મેળવે છે. ”—૧૦૫

મૈત્રી-પ્રમોદ-કારુણ્ય-માધ્યસ્થ્યવાસિતં મનઃ ।

પ્રમોશ્ચરિત્રમાલોચ્ય, પ્રાપ્નોતિ પરમં સુખમ્ ॥ ૧૦૬ ॥

મૈત્રી આદિ ભાવનાનું માહાત્મ્ય—

શ્લોઠ—“ મૈત્રી, પ્રમોદ, કારુણ્ય અને માધ્યસ્થ્ય (એ ચાર ભાવના)થી ભાવિત મન પ્રભુના ચરિત્રનું મનન કરી ઉત્તમ સુખ પામે છે. ”—૧૦૬

મૈત્રી વગેરે ચાર ભાવનાઓનું સ્વરૂપ—

સ્વપ્તીઠ—મૈત્રી, પ્રમોદ, કારુણ્ય અને માધ્યસ્થ્ય એમ ભાવનાના ચાર પ્રકાર છે એ અંગે સૂચવવામાં આવ્યા છે, તેના પ્રાચીનમાં પ્રાચીન ઉલ્લેખ શ્રી-

ઉમાસ્વાતિકૃત તત્ત્વાર્થ (અ. ૮, સૂ. ૭)માં બેવાય છે. એમની પૂર્વે કોઈ મહર્ષિએ આવો નિર્દેશ કર્યો હોય તો તે બાણ્યાનું સાધન નજરે પડતું નથી. આ ભાવનાના સ્વરૂપ ઉપર તત્ત્વાર્થનું સ્વોપજ્ઞ ભાષ્ય તેમજ તેની શ્રીસિદ્ધ-એનગણિકૃત ટીકા (પૃ. ૫૬-૫૯) પ્રકાશ પાડે છે. આ હકીકતને કલિકાલસર્વજ્ઞ શ્રીહેમચન્દ્રસૂરિએ પદ્યમાં ગૂંથી છે અને તે એમની સ્વોપજ્ઞ વૃત્તિથી વિભૂ-પિત યોગશાસ્ત્ર નામની કૃતિના ચોથા પ્રકાશમાં (૩૩૬મા અને ૩૩૭મા પત્ર-માં) દષ્ટિગોચર થાય છે. ત્યાં મૈત્રી વગેરે ચાર ભાવનાનાં અનુક્રમે નીચે મુજબ લક્ષણો આપેલાં છે:—

“ મા કાર્ષીત્ કોઽપિ પાપાનિ, મા ચ ભૂત્ કોઽપિ દુઃખિતઃ ।

મુચ્યતાં જગદપ્યેષા, મતિમૈત્રી નિગદ્યતે ॥ ૧૧૮ ॥—અનુ૦

અપાસ્તાશોષદોષાણાં, વસ્તુતત્ત્વાવલોકિનામ ।

ગુણેષુ પક્ષપાતો યઃ, સ ‘પ્રમોદઃ’ પ્રકીર્તિતઃ ॥ ૧૧૯ ॥—”

દીનેષ્વાર્ત્તેષુ ભીતેષુ, યાચમાનેષુ જીવિતમ્ ।

પ્રતીકારપરા બુદ્ધિઃ, ‘કારુણ્ય’મભિધીયતે ॥ ૧૨૦ ॥—”

ક્રૂરકર્મસુ નિઃશંકં, દેવતાગુરુનિન્દિષુ ।

આત્મર્શસિષુ યોપેક્ષા, તન્માધ્યસ્થ’મુદીરિતમ્ ॥ ૧૨૧ ॥—”

અર્થાત્ કોઈ પણ જીવ પાપો ન કરે, કોઈ પણ દુઃખી ન થાયો તેમજ (સમસ્ત) જગત્ પણ મુક્તિ પામે એવી બુદ્ધિ ‘મૈત્રી’ કહેવાય છે. સર્વે દોષો જેમણે દૂર કર્યા છે તેમજ જેમણે પદાર્થનાં તત્ત્વોનું અવલોકન કર્યું છે તેવા (મહાનુભાવો)ના ગુણોને વિષે જે પક્ષપાત છે તે ‘પ્રમોદ’ ગણાય છે. દીન, આર્ત, ભયભીત અને જીવનની યાચના કરનારાને વિષે તેમનો પ્રતીકાર કરવામાં સતત્પર મતિ તે ‘કારુણ્ય’ કહેવાય છે. નિઃશંકપણે ઘાતકી કાર્યો કરનારા, બેધડક (સાચા) દેવ અને ગુરુને નિન્દનારા તેમજ પોતાની બહાઈ હાંકનારાને વિષે ઉપેક્ષા કરવી તે ‘માધ્યસ્થ’ કહેવાય છે.

૧ જગતનો અર્થ એ છે કે—

“ તાંસ્તાન દેવ-માનુષ-તિર્યક-નારકપર્યાયાનત્યર્થ ગચ્છતીતિ જગત્. ”

૨ સર્વત્ર સાક્ષાત્ પ્રતીકાર અશક્ય હોવાથી આમ કહ્યું છે. આ સંબંધમાં વૃત્તિમાં કહ્યું છે કે—

“ યા તુ અશક્યપ્રતીકારેષુ સર્વાન જન્તૂન મોચયિત્વા મોક્ષ યાસ્યામી-તિ સૌગતાનાં કરુણા ન સા કરુણા, વાહમાત્રત્વાત્, ન હૈવં શક્યં મ્હિત્તું સંભારિષુ મુક્તૃ મયા મોક્તવ્યમિતિ, સંસારોચ્છેદપ્રસક્તેન સર્વસંસારિણાં મુક્તય-માત્રાત્, તસ્માદ્ વાહમાત્રમેતત્ મુઘજનપ્રતારક સૌગતાનાં કારુણ્યમ ।”

આ સંબંધમાં વિશેષ વિચાર કરતાં સમજાય છે કે 'મિમિદા સ્નેહને' (પા. ધા. ૭૪૩) એ ધાતુપાઠમાં સૂચવ્યા મુજબ સ્નેહ અર્થવાળા મિદ્ ધાતુ ઉપરથી 'મિત્ર' શબ્દ બન્યો છે. મિત્રનો ભાવ તે 'મૈત્રી' છે. ગમે તે એક જીવ ઉપર સ્નેહ રાખવો એનું નામ મૈત્રી નથી, કેમકે એવો પ્રેમ તો વાઘ જેવાં દૂર પ્રાણીઓ પણ પોતાનાં બચ્ચાં ઉપર રાખે છે. મૈત્રી ભાવના તો ત્યારે જ સાર્થક ગણાય કે જ્યારે પ્રહ્માણ્ડના સર્વ જીવો ઉપર પ્રેમભાવ પ્રકટે. ઉપકારી કે અનુપકારી સર્વ જીવો પાપમય આચરણ કરતાં અટકે અને તેમ થતાં દુઃખના અનુભવમાંથી બચે એવી ઉદાર ભાવના તે 'મૈત્રી' છે. વંદિતા સૂત્રની ૨૪૬ મી ગાથામાં કહ્યું છે તેમ જ્યારે સર્વ જીવોને-અપરાધીઓને-દુ-શ્મનોને પણ ખમાવવાની અને સમગ્ર જીવોની સરળ હૃદયથી ક્ષમા યાચવાની વૃત્તિ જાગે અને સાથે સાથે શેમે શેમમાં મારે સકળ જીવો સાથે દોસ્તી હોજી અને કોઈની પણ સાથે દુશ્મનાવટ ન હોજી એવી અપૂર્વ ભાવના વ્યાપે ત્યારે તે ભાવના 'આદર્શ મૈત્રી' ગણાય અને એ ભાવનાથીજે આત્મા ભાવિત બને તે પોતાનું કલ્યાણ તો જરૂરજ કરી શકે.

સમ્યક્ત્વાદિ ગુણોએ કરીને અધિક એવા વ્રતધારીઓને જોઈને આનંદ પામવો તે 'પ્રમોહ' ભાવના છે. આનું ખીલું નામ 'વિનયપ્રયોગ' છે. જેનાથી કર્મો નાશ પામે તે 'વિનય' કહેવાય છે. તેનો પ્રયોગ એટલે અનુષ્ઠાન સમજવું. જ્ઞાન અને ક્રિયારૂપ સુક્તિનાં ઐગોની આરાધના કરનારા મહાનુ-ભાવોના ક્ષાયોપશમાદિક ભાવથી આવર્જિત શમ, હમ, ઉચિતતા, ગંભીરતા, ધીરજ ઇત્યાદિ ગુણોને લઈને તેમનો વન્દન, સ્તુતિ, વર્ણવાદ અને પવૈયાવૃત્ત્ય દ્વારા પક્ષપાત કરવો તે 'પ્રમોહ-ભાવના' છે.

મતિ-અજ્ઞાન, શ્રુત-અજ્ઞાન અને વિભંગજ્ઞાનના બળથી કુશાસ્ત્રોને પ્રવર્તાવી

૧ મિચતીતિ મિત્રમ્ ।

૨ આ રહી તે ગાથા:—

“ જામેમિ સવ્વજીવે સવ્વે જીવા સમંતુ મે ।

મિત્તી મે સવ્વમૂણ્ણુ વેરં મજ્જં ન કેણહ્ ॥ ”—અનુ૦

[ક્ષમયામિ સર્વજીવાન્ સર્વે જીવાઃ ક્ષામ્યન્તુ મે ।

મૈત્રી મે સર્વમૂતેષુ વેરં મમ ન કેનચિત્ ॥]

૩ વિશેષાવશ્યકની તૃતીય ગાથામાં કહ્યું છે કે—

“ નાળકિરિયાહિ મોક્ખે ” [જ્ઞાનક્રિયામ્યાં મોક્ષઃ].

૪ વર્ણુ એટલે યશ, તેની પ્રસિદ્ધિ તે વર્ણુવાદ અર્થાત્ પ્રશંસા.

૫ આજ, જ્ઞાન, ઉપવાસી મુનિઓની અન્ન, પાન, વસ્ત્ર, પાત્ર, આશ્રય આદિ દ્વારા સેવા કરવી તે 'વૈયાવૃત્ત્ય' છે.

પોતાની જાતને તેમજ અન્ય જનોને પણ સંચારમાં સંડોવતા અને ચોથી કરીને દયાને પાત્ર બનતા જનો ‘દીન’ કહેવાય છે. નવા નવા વિષયોની પ્રાપ્તિથી અને પ્રાપ્ત કરેલા વિષયોના પરિભોગથી જેમનામાં તૃપ્તિના અગ્નિ પ્રકટ થયો છે અને જેઓ એ અગ્નિમાં લડલડ બળી રહ્યા છે તેઓ ‘આર્ત’ છે. જેઓ હિતની પ્રાપ્તિ અને અહિતના ત્યાગને વિષે વિપરીત વૃત્તિવાળા છે તેમજ જેઓ ધન કમાવા માટે તથા તેનું રક્ષણ કરવા માટે કદર્થના સહન કરે છે તેમજ તેનો નાશ થતાં પરિતાપ ભોગવે છે તેઓ પણ ‘આર્ત’ છે. વિવિધ દુઃખથી પીડાયેલા એવા અનાથ, કૃપણ, બાળ, વૃદ્ધ વગેરે જનો ‘ભીત’ કહેવાય છે. દીન, આર્ત, ભીત તેમજ દુશ્મનોથી ઘેરાયેલા, રોગથી પીડાયેલા અને મૃત્યુના મુખમાં સપડાયેલા હોવાથી પ્રાણ-દાન માટે યાચના કરનારા જીવોને હિતકારી ઉપદેશ દ્વારા કે દેશ-કાલની અપેક્ષાએ અન્ન પાનાદિ વડે સહાયતા કરવી તે ‘કારુણ્ય-લાવના’ છે.

ગમ્ય, અગમ્ય, લક્ષ્ય, અલક્ષ્ય, પેય, અપેય, કર્તવ્ય, અકર્તવ્ય ઇત્યાદિ વિવેક વિનાના, ઋષિ-હત્યા, બાલ-હત્યા, સ્ત્રી-હત્યા અને ગો-હત્યા જેવા કૂર કર્મો કરનારા, બેધડક રીતે છડેચોક દેવ અને ગુરુની નિંદા કરનારા તેમજ પોતાની પ્રશંસા કરાવાવાળા જીવો ધર્મોપદેશને માટે નલાયક હોવાથી તેમની ઉપેક્ષા કરવી તે ‘માધ્યસ્થ-લાવના’ છે.

આ સમગ્ર કથનનો સાર ઉપાધ્યાય શ્રીવિનયવિજયકૃત શાન્તસુધારસના રેતરમા પ્રકાશમાંના નિમ્ન-લિખિત પદ્યમાં તારવી કાઢેલો જણાય છે:—

“ મૈત્રી પરેષાં હિતચિન્તનં યદ્

ભવેત્ પ્રમોદો ગુણપક્ષપાતઃ ।

કારુણ્યમાર્તાક્ષિરજાં જિહ્વીર્ષે—

ત્યુપેક્ષણં દુષ્ટધિયામુપેક્ષા ॥ ૩ ॥ ”—ઉપજાતિ

અર્થાત્ પારકાના હિતની ચિંતા તે ‘મૈત્રી’; ગુણોનો પક્ષપાત તે ‘પ્રમોદ’; દુઃખી જીવોના રોગોને દૂર કરવાની ઇચ્છા તે ‘કારુણ્ય’; અને દુષ્ટ બુદ્ધિવાળાઓની ઉપેક્ષા તે ‘માધ્યસ્થ’ (ઉપેક્ષા) છે.

૧ નાલાયક કહેવાનું કારણ એ છે કે જેમ પુષ્કરાવર્ત મેઘ વરસે તોપણ મગશળીઓ પથર પલળે નહિ તેમ આ જીવોનું હૃદય પણ એવું નિષ્કુર હોય છે કે કોઈ પણ રીતે ધાર્મિક ઉપદેશની તેમને અસર ન જ થાય.

૨ આ પ્રકાશમાં મૈત્રી લાવનાનું સ્વરૂપ આલેખવામાં આવ્યું છે. આ પદ્ધતિના ત્રણ પ્રકારો બાકીની ત્રણ લાવનાઓ ઉપર પ્રકાશ પાડે છે. આ પ્રત્યેક પ્રકાશમાં એકેકી લાવના પરત્વે એમ (ગાઇ શકાય તેવું) પદ્માષ્ટક પણ છે.

ઞ્ચક્રકર્મવિનિર્મુક્તં, પ્રભોઃ પાદપ્રસાદતઃ ।

કર્મવિકલ્પતો મુક્તં, પ્રાપ્નોતિ પરમં સુખમ્ ॥ ૧૦૭ ॥

નિર્વિકલ્પ મનને સુખ—

શ્લોક—“આઠ કર્મોથી મૂકાયેલા પ્રભુના ચરણની કૃપાથી કર્મ—વિકલ્પથી ત્યજાયેલું મન પરમ સુખ મેળવે છે.”—૧૦૭

આઠ કર્મો—

સ્પષ્ટી—(૧) જ્ઞાનાવરણીય, (૨) દર્શનાવરણીય, (૩) મોહનીય, (૪) વેદનીય, (૫) નામ, (૬) ગોત્ર, (૭) આયુષ્ય અને (૮) અંતરાય એ આઠ કર્મો છે. એના ઉચ્છેદથી કયા કયા ગુણનો પ્રાદુર્ભાવ થાય છે તે વાત તેમજ કર્મની સિદ્ધિ એ હકીકત ન્યાયક્રમમાંજલિ (પૃ. ૩૨૯-૩૩૨, ૨૩-૨૪)ના સ્પષ્ટીકરણમાં મેં વિચારી છે, જ્યારે આ કર્મોને લગતી વિશેષ હકીકત આર્હતદર્શન-ટીપિકાના તૃતીય અધિકારમાં મેં આલેખી છે.

एवं विशुद्धधर्मेण, चित्तं भवति निर्मलम् ।

सर्वं दुःखविनिर्मुक्तं, प्राप्नोति परमं सुखम् ॥ ૧૦૮ ॥

વિશુદ્ધ ધર્મના પાલનનો પ્રતાપ—

શ્લોક—“ એ પ્રમાણે વિશુદ્ધ ધર્મથી મન નિર્મળ થાય છે અને સઘળાં દુઃખોથી રહિત થયેલું તે પરમ સુખ પામે છે.”—૧૦૮

ધર્મનું લક્ષણ—

સ્પષ્ટી—શ્રીઅમરચંદ્રસૂરિ ધર્મનું લક્ષણ દર્શાવતાં ‘પદ્માનંદ મહાકાવ્યના બીજા સર્ગમાં ૧૭૬મા પદ્યમાં કથે છે કે—

“ देहस्पृशां दुर्गतिपातकाभ्यां

धर्ता ततो ‘ धर्म ’ इति प्रतीतः ।

दानादिभेदैः स चतुःप्रकार-

संसारविस्तारहरश्चतुर्धा ॥”—મન્દ્રવજા

અર્થાત્ દેહધારી (જીવો)નો દુર્ગતિ અને પાપથી ઉદ્ધાર કરનાર 'ધર્મ' કહેવાય છે. નરક, તિર્થંચ, મનુષ્ય અને દેવગતિરૂપ ચાર પ્રકારના અંસારના વિસ્તારને હરનારો એ ધર્મ દાન વગેરે બેદથી ચાર જાતનો છે.

❀ ❀ ❀ ❀

સોઽપિ ચતુર્વિધઃ પ્રોક્તો, વિરાગિભિર્જિનેશ્ચરૈઃ ।

દાન-શીલ-તપો-ભાવૈ-દ્રાગુદ્ધારકરો નૃણામ્ ॥ ૧૦૯ ॥

ધર્મના ચાર પ્રકારો—

શ્લોઁ—“ વીતરાગ જિનેશ્વરોએ માનવોનો સત્વર ઉદ્ધાર કરનારા તે (ધર્મ) ને પાણુ દાન, શીળ, તપ અને ભાવ એમ ચાર પ્રકારનો કહ્યો છે.”—૧૦૯

❀ ❀ ❀ ❀

દાનં દુર્ગતિહારિ સ્યાદ્, દાનં સદ્ગતિદાયકમ્ ।

સર્વે આદાનમિચ્છન્તિ, દાનં તુ વિરલા જનાઃ ॥ ૧૧૦ ॥

દાનથી લાભ—

શ્લોઁ—“ દાન એ દુર્ગતિને હરનારું છે અને સુગતિને આપનારું છે. સર્વે મનુષ્યો લેવાની ઇચ્છા રાખે છે; પરંતુ આપવાની તો વિરલા જનો ઇચ્છા રાખે છે—એવી ઇચ્છા રાખનાર તો ક્રામક જ છે.”—૧૧૦

❀ ❀ ❀ ❀

દા દાને ધાતુરાખ્યાતિ, દા તત્ર નૈવ દુર્ગતિઃ ।

એવં તુ દાનસંયોગાદ્, દાનાદ્ દુર્ગતિર્વાર્યતે ॥ ૧૧૧ ॥

દાનથી દુર્ગતિનું નિકન્દન—

શ્લોઁ—“ દાન અર્થવાળો 'દા' ધાતુ કહે છે કે જ્યાં 'દા' હોય ત્યાં દુર્ગતિ નથી. એવી રીતે 'દા' અને 'ન' ના સંયોગથી બનેલા દાનથી દુર્ગતિનું નિવારણ થાય છે.”—૧૧૧

❀ ❀ ❀ ❀

કૃપવૃક્ષમહિષ્યાદે—ર્દદત્ત એવ વર્ધનમ્ ।

અન્યથા ક્ષય એવાસ્તિ, તસ્માદ્ દાનં પ્રશસ્યતે ॥ ૧૧૨ ॥

દાનની પ્રશંસા કરવાનું કારણ--

શ્લો.૦—“ કુવા, ઝાડ, બેંસ વગેરે આપના રહેવાથી તેમાં વધારો થાય છે. એમ ન કરવામાં આવે તો તેનો નાશ થાય છે. વાસ્તે દાનની પ્રશંસા કરાય છે.”-૧૧૨

સંસારાબ્ધૌ ભવેદ્ દાનં, સત્તરણ્ડં સુખાવહમ્ ।

કર્મભૂમૃદ્ધિનાશે હિ, દાનં વજ્રસમં મતમ્ ॥ ૧૧૩ ॥

દાનથી કર્મનો વિનાશ--

શ્લો.૦—“ સંસાર-સમુદ્રમાં દાન સુખકારી હોય છે. વળી તે કર્મ-નૃપતિનો નાશ કરવામાં વજ્ર સમાન મનાય છે. ”-૧૧૩

સદ્ગતેઃ કારણં દાનં, યેન સાવચકારકઃ ।

રથકારો ગતઃ સ્વર્ગં, બલભદ્રપ્રદાનતઃ ॥ ૧૧૪ ॥

દાનથી સદ્ગતિની પ્રાપ્તિ--

શ્લો.૦—“ દાન સદ્ગતિનો હેતુ છે; કેમકે પાપ કરનાર રથકાર, બલભદ્ર (મુનીશ્વર)ને દાન દેવાથી સ્વર્ગે ગયો.”-૧૧૪

રથકારની કથા--

સ્પષ્ટી.૦—વાસુદેવ શ્રીકૃષ્ણને બળરામ નામના ચોટા ભાઈ હતા. દીક્ષા લીધા પછી એક દિવસ તેઓ નગરમાં જઈ ચડ્યા. ત્યાં કુવાને કાંઠે ઊભેલી સ્ત્રીઓ તેમનું રૂપ જોઈ અચંબો પામી ગઈ. એક મહિલા તો આ મુનિવરનું મનોહર રૂપ જોવામાં એવી તક્લીન બની ગઈ કે ઘડાને સ્થાને પોતાના પુત્રના કાંઠમાં તેણે દોરડું નાંખ્યું. ઘડો જાણીને જેવી તે તેને કુવામાં નાંખે છે કે તેવી જ આ મુનીશ્વરે તેને રોકી. આ પ્રસંગે મુનિવરે વિચાર કર્યો કે અરેરે મારું રૂપ નરકનું કારણ બને છે, વાસ્તે આજથી હવે મારે કદાપિ શહેરમાં કે ગામડામાં વિહાર ન કરવો. આ પ્રમાણેનો અભિગ્રહ કરી તેઓ વનમાં રહેવા લાગ્યા. ત્યાં કોઈ સાર્થ આવી ચડે તો જ તેઓ પારણું કરતા. આથી તો તેમની સ્તુતિ કરતાં ઉપદેશ-તરંગિણીમાં તેના કર્તા શ્રીરત્નમંદિરગણિ કથે છે કે—

“ जेणुगतवं तत्तं अवराहं दद्रु निअयरूवस्स ।

तुङ्गी(ङ्ग)गिरिवरसिहरे सो राममहामुनी जयउ ॥”-आर्या

એક દિવસ લાકડાનો અર્થી કોઈ રથકાર જે વનમાં આ મુનિરાજ નિવાસ કરી રહ્યા હતા ત્યાં આવી ચડ્યો. અડધી છેદાઈ ગયેલી શાખા હેઠળ એસીને તે ભોજન કરવા જતો હતો એવામાં તેની નજર ધ્વજરામ મુનિવર ઉપર પડી. આ મહર્ષિ મૃગ સાથે ત્યાં આવ્યા એવામાં પ્રચંડ વાયુથી પેલી શાખા તૂટી પડી અને આ ત્રણેના પ્રાણ ગયા. પરંતુ તે ત્રણેની સદ્ગતિ થઈ-પાંચમા દેવ-લોકમાં તેઓ ઉત્પન્ન થયા. આ સંબંધમાં કહ્યું છે કે—

“ રામો તવવ્પભાવા સુપત્તદાણાઉ જ્ઞત્તિ રહકારો ।

અણુમોઅણાઈ(ઉ ?) હરિણો સંપત્તા વંમલોગમ્મિ ॥ ૬૩ ॥ ”-આર્યા

-ઉપદેશતરંગિણી (પૃ. ૩૧)

પદાર્થ-સન્નુદાન—

આ તેમજ પૂર્વોક્ત પદ્યનો ભાવ ઉપદેશતરંગિણી (પૃ. ૩૦)માંના નીચે મુજબના પદ્યમાં દૃષ્ટિગોચર થાય છે:—

“સંસારવારાંનિધિયાનપાત્રં

દાનં નિદાનં સુગતેર્વિભાતિ ।

સાવચકારો રથકારજીવો

દિવં ગતો યદ્ બલમદ્રદાનાત્ ॥૬૧॥”-ઉપનિષદ

✽ ✽ ✽ ✽

વસ્ત્ર-પાત્રા-ડન્ન-ભૈષજ્ય-વસત્યાદિપ્રદાનતઃ ।

ધર્મોપદ્મમ્બદાનં સ્યા-દાધિવ્યાધિવિનાશકમ્ ॥૧૧૫॥

ધર્મોપદ્મ-ભ-દાનનું નિરૂપણ—

*શ્લો०—“ વસ્ત્ર, પાત્ર, અન્ન, ઔષધ, નિવાસ ઇત્યાદિના દાનથી, માનસિક ચિંતા અને શેગનો નાશ કરનારું “ધર્મોપદ્મ”ભ-દાન થાય.”-૧૧૫

✽ ✽ ✽ ✽

સક્તુદાનજપુણ્યેન, રઙ્ગસ્ય કસ્યચિદ્ યથા ।

કર્કરાઃ પત્નીતોષાય, ગૃહીતા મણયોઽમ્બવન્ ॥ ૧૧૬ ॥

૧-૨ છાંયા—

“ યેનોગ્રતપસ્તપમપરાધં દ્વન્દ્વા નિજરૂપકસ્ય ।

તુઙ્ગગિરિવરશિખરે સ રામમહામુનિર્જયતુ ॥

રામસ્તપઃપ્રભાવાત્ સુપાત્રદાનાદ્ જ્ઞતિતિ રથકારઃ ।

અનુમાનાદ્ હરિણઃ સમ્પ્રાપ્તા બ્રહ્મલોકે(કમ) ॥

દાનથી રત્નોનું સંપાદન—

શ્લોકો—“ સાયવાનું દાન દેવાથી ઉત્પન્ન થયેલા પુણ્યથી, પત્નીના સંતોષાર્થે કોઈક રંગે ચહુણુ કરેલા કાંકરાઓ રત્નો થઈ ગયા.”—૧૧૬

પ્રસ્તુત કથા—

૨૫૫૮ી—ઉપદેશતરંગિણી (પૃ. ૩૧)માં આ કથાનો પ્રારંભ કરતાં કહ્યું છે કે—

“ મુનિપદત્તપાથેય—સક્તુપુણ્યેન કસ્યચિત્ ।

કર્કરૈર્નિભૂતા નીવી, જાતા સારમણીમયી ॥૬૭ા”—અનુ૦

‘રાજગૃહ’ નગરમાં ધનસાર નામનો એક વ્યવહારી રહેતો હતો. એક એક દિવસને આંતરે તે ઉપવાસ કરતો હતો. રોજ સવારે અને સાંજે એમ બે વાર પ્રતિક્રમણ કરતો હતો. ત્રિકાલ જ્વિન—પૂજા કરી પોતાના માનવ-જીવન ને તે સાર્થક કરતો હતો. લક્ષ્મી ભાગ્યે જ ચિસ્સ્થાયિની હોય છે એ વાત આ સમૃદ્ધિશાળી શેઠના સંબંધમાં પણ ખરી પડી. પોતાનો નિર્વાહ કરવા જેટલું પણ તેની પાસે દ્રવ્ય ન રહ્યું. આથી પત્નીની પ્રેરણાથી ભાથા તરીકે સાથવો લઈને તે ‘ગોર્ખર’ ગામમાં વસતા પોતાના સાળા કને પૈસા માંગવા ગયો. પરંતુ ગરીબનો કોણ બેલી છે? પૈસા મળવા તો બાબુ પર રહ્યા, કિન્તુ સાળાએ તેનું અપમાન કરી તેને વિદાય કર્યો. ત્યાંથી ધનસાર વીલે મોઢે પાછો ફર્યો અને એક નદીને કાંઠે આવી પહોંચ્યો. ત્યાં એક મુનિરાજના દર્શનનો તેણે લાભ મળ્યો. એક મારાના ઉપવાસી આ મહર્ષિને તેણે સાથવા વડે પાશું કરાવ્યું. પત્ની પૂછે તો શેા જવાબ દેવો તેનો વિચાર આવતાં તેણે ગોળ અને સુંદર વર્ણના કાંકરાઓથી પોતાની નીવી ભરી લીધી અને ઘર ભણી આકલા માંડ્યું. ઘેર આવ્યા પછી ન્યારે નીવી જોઈ તો તેમાં કાંકરાને બદલે ઘણાં મૂલ્યવાળાં રત્નો નજરે પડ્યાં. આ બધો શાસન-દેવતાનો પ્રભાવ બાણી વ્યવહારી રાજ થયો અને તેના દિવસો પહેલા કરતાં પણ વધારે સારી રીતે પસાર થવા લાગ્યા.

ભૂયાંસો ભવતસ્તીર્ણા, દાનપુણ્યપ્રભાવતઃ ।

શાલિભદ્રભવં પદ્ય, દાનમાહાત્મ્યસૂચકમ્ ॥ ૧૧૭ ॥

દાનથી સંસાર-તરણ—

શ્લોકો—“ દાનના પુણ્યના પ્રભાવથી ધના (જનો) સંસારથી તરી ગયા છે.

(દાખલા તરીકે) દાનનો મહિમા સૂચવનારા શાલિભદ્રના ભવ તરફ (હે ચૈતન !)
તું નજર કર.”—૧૧૭

શાલિભદ્રનો વૃત્તાન્ત—

સ્વપ્તી૦—‘રાજગૃહ’ની પાસે આવેલા ‘શાળિ’ નામના ગામમાં ધન્યા નામની કોઈ ડુંખી સ્ત્રી રહેતી હતી. તેનો સંગમક નામનો બાલક-પુત્ર વાછરડાં ચરાવી દિવસ પસાર કરતો હતો. એક વેળા કોઈ પર્વોત્સવ આવતાં ઘેરે ઘેર પાયસાન્ન (ખીર)નાં ભોજન થતાં જોઈ આ મુગ્ધ બાળકે પોતાની દીન માતા પાસે આની માંગણી કરી. તે જોલી હે વત્સ ! હું દરિદ્રી છું એટલે તારો મનોરથ કેવી રીતે પૂરો પાડું ? અજ્ઞતાથી બાળકે માંગણી ચાલૂ રાખી એટલે ધન્યા પોતાના પૂર્વ વૈભવને યાદ કરી ચોધારે આંસુએ મોટે ઘાટે રુદન કરવા લાગી. પાડોશણે તે સાંભળી ત્યાં દોડી આવી અને તેનું ડુંખ ફર કરવા બંધીએ મળીને દૂધ વગેરે સામગ્રી આણી આપી. ધન્યાએ ખીર સંધી અને પોતાના પુત્રને ખાવા માટે એક થાળીમાં કાઢી આપી પોતે ગૃહ-કાર્ય કરવા લાગી. એવામાં કોઈ માસક્ષમણુ મુનિવર પારણા માટે ત્યાં આવી ચડ્યા. તેમના દર્શન થતાં સંગમકને એવો સદ્વિચાર સ્ફુર્યો કે અહો ! હું ધન્યભાગ્ય છું કે મારા જેવા ગરીબને ઘેર સચેતન રત્નચિતામણિ જેવા, જંગમ કલ્પવૃક્ષ તુલ્ય અને અપશુ કામધેનુ સમાન આ મુનિવરનાં પગલાં થયાં છે. મારા જેવા પામરને આવા ઉત્તમ પાત્રનો યોગ ક્યાંથી હોય ? છતાં આજે પુણ્યોદયથી ચિત્ત, વિત્ત અને પાત્ર એ ત્રિવેણીનો સંગમ થયો છે વાસ્તે આ ખીરનું મુનિ-રત્નને દાન દઉં આ પ્રમાણે વિચારી તેણે તે ખીર મુનિવરને આપી. કૃપાળુ મુનીશ્વરે તેના અનુબ્રહ્મચર્યે તે બ્રહ્મણુ કરી અને ચાલતા થયા. એવામાં ધન્યા ત્યાં આવી પહોંચી. એની નજર બાળક ઉપર પડી. થાળીમાં ખીર ન દેખવાથી સંગમક તે બાઈ ગયો હશે એમ ધારી બીજી વાર તેણે તે આપી. આ બાળકે એનું આકંઠ ભોજન કર્યું તેથી અજીણું થતાં તે જ રાત્રે તે મરણને શરણુ થયો.

મુનિ-દાનના પ્રભાવથી તે મરીને ‘રાજગૃહ’ નગરમાં ગોભદ્ર શેડની ભદ્રા નામની પત્નીની કૃપે અવતર્યો. સ્વપ્નમાં ભદ્રાએ પાકેલું શાલિનું ક્ષેત્ર જોયું અને તે ખાત પતિને નિવેદન કરી એટલે જવાબ મળ્યો કે પુત્ર થશે. હું મુપાત્રે દાન દઉં, ધાર્મિક ક્રિયામાં રસ લઉં એવો દોહડ ભદ્રાને થયો. ભદ્ર ગુદ્ધિવાળા ગોભદ્રે તે પૂર્ણ કર્યો. યથાસમય ભદ્રાએ પુત્રરત્નને જન્મ આપ્યો અને તેનું શાલિભદ્ર એવું નામ પાડ્યું. આ પુત્ર ઉમર લાયક થતાં, તે નગરના

શ્રેષ્ઠીઓની બત્રીસ કન્યાઓ સાથે તેનું પાણિગ્રહણ કરાવવામાં આવ્યું. રાતહહાડો તે આ યુવતિઓની સાથે ભોગ ભોગવવામાં વ્યતીત કરતો હતો.

એક દિવસે ગોભદ્ર શેઠે પરમાત્મા વીરની પાસે પારમેશ્વરી દીક્ષા ગ્રહણ કરી. તેમણે વિધિ પૂર્વક અનશન કર્યું અને કાળ કરીને તેઓ સ્વર્ગમાં ઉત્પન્ન થયા. ત્યાં અવધિજ્ઞાન વડે પોતાના પુત્રને જોઈ તેના પુણ્ય-બળથી પ્રેરાઈને પ્રતિદિન દિવ્ય વસ્ત્ર અને અલંકારની તેત્રીસ પેટીઓથી તેના તેઓ સત્કાર કરી પુત્ર-વાત્સલ્યને પશ્ચવિત કરવા લાગ્યા.

એકઠા કોઈ પરદેશી વ્યાપારી રત્ન-કંબલ લઈને 'રાજગૃહ' નગરના અધિ-પતિ શ્રેણિક રાજા પાસે આવ્યો. પરંતુ એ કંબલનું મૂલ્ય બહુ હતું તેથી તે રાજા ખરીદી શક્યો નહિ. ફરતો ફરતો આ વ્યાપારી શાલિભદ્રને ઘેર આવી ચડ્યો. ભદ્રા શેઠાણીએ મોં માગ્યું મૂલ્ય આપીને કંબલો ખરીદી લીધો. શ્રેણિકની પત્ની ચિહ્ણા રાણીને એક રત્નકંબલ ખરીદવાની ઇચ્છા થઈ એટલે તેણે રાજાને વ્યાપારીને બોલાવવા વિનવતિ કરી, વ્યાપારી આવ્યો, પરંતુ બધી કાંબલો ભદ્રા શેઠાણીએ ખરીદી લીધી હોવાથી તેની પાસે હવે એક પણ કંબળ વેચવા માટે ન હતી. એક કંબળ ખરીદતા હું પોતે અચકાયો હતો, ન્યારે મારા નગરની એક શેઠાણીએ બધી કંબલો ખરીદી લીધી એ જાણી રાજાને હર્ષ અને આશ્ચર્ય થયાં. એક કંબલ લેવા માટે રાજાએ એક ચતુર પુરુષને ભદ્રા શેઠાણી પાસે મોકલ્યો. શેઠાણીએ ઉત્તર આપ્યો કે મેં તો પગ લૂછવા માટે આ સોળ કંબલોના બે કકડા કરી શાલિભદ્રની પત્નીને વહેંચી આપી છે. વાસ્તે જો એવા કકડાનો રાજાજીને ખપ હોય તો તે પૂછીને સુખેથી લઈ જાઓ. આ વાત સાંભળતાં રાજાના અચ્ચાનો પાર રહ્યો નહિ. તે શાલિભદ્રને જોવાને ઉત્સુક બન્યો અને તેને બોલાવી લાવવા એક માણસને મોકલ્યો. ભદ્રા રાજા પાસે આવી અને કહ્યું કે હે રાજા! મારો પુત્ર કદાપિ ઘરની બહાર નીકળતો નથી, વાસ્તે આપ મારે ઘેર પધારો. કૌતુકથી શ્રેણિકે એ આમંત્રણ સ્વીકાર્યું. ભદ્રા ઘેર આવી અને તેણે રાજામહેલથી તે પોતાના મકાન સુધીના માર્ગ વિચિત્ર રત્નાદિ વડે ખૂબ શણગાર્યાં. સુવર્ણના સ્તંભો, તોરણો, મોતીના સાથીઆ અને દિવ્ય વસ્ત્રના ચંદરવાથી અલંકૃત અને સુગંધી દ્રવ્યોથી વાસિત ઘરમાં રાજાએ પ્રવેશ કર્યો. તો રાજાને એમ લાગવા માંડ્યું કે પોતે દિવ્ય વિમાન ઉપર આરૂઠ થઈ રહ્યો છે. આ સાત માળના ભુવનમાં રાજા આમ તેમ નજર દોડાવતો અને પ્રતિક્ષણ સંપત્તિ જોઈ ચકિત થતો એથે માળે આવ્યો અને ત્યાં સુશોભિત સિંહાસન ઉપર બેઠો. એટલે શેઠાણીએ શાલિભદ્રને કહેવડાવ્યું કે હે પુત્ર ! શ્રેણિક અહીં આવેલ છે, વાસ્તે તું તેને જોવા આવ. આનો ઉત્તર મળ્યો કે જેટલું મૂલ્ય આપવું યોગ્ય જણાય તેટલું આપી એ 'શ્રેણિક' નામની વસ્તુને તમે ખરીદી લો. એમાં

મને નાહક શા સારૂ જોલાયો છે? ભદ્રાએ કહાવ્યું કે આ કોઈ વેચાતી લેવા જેવી ચીજ નથી, પરંતુ આ તો આપણા સ્વામી છે-રાજા છે. આ વચન શાલિભદ્રે સાંભળ્યું એટલે તેને ખેદ થયો કે શું હજી મારે માથે સ્વામી છે? માતાના આગ્રહને માન આપી તે પોતાની પત્નીઓ સાથે નીચે ઉતર્યો અને વિનયથી રાજાને વંદન કર્યું. રાજાએ તેને પોતાના પુત્રની પેઠે પ્રેમમી વધાવ્યો અને પોતાના ખોળામાં ખેસાડ્યો. શ્રેડીવારે ભદ્રા હાથ જોડીને જોલી કે હે નૃપતિ! એને છોડી દો. મારો પુત્ર માનવ હોવા છતાં તે મનુષ્યની ગંધથી બાધિત થાય છે. આથી રાજાએ તેને મુક્ત કર્યો, એટલે તે સાતમે મહેલે પોતાની પત્નીઓ સાથે ચાલતો થયો.

હવેથી શાલિભદ્રના મનમાં સંસારની અસારતાના વિચારો ઘોળાવા લાગ્યા. એવામાં ચાર જ્ઞાનના ધારક ધર્મઘોષ નામના મુનિવર ઉદ્યાનમાં પધાર્યાની તેને ખબર મળી. આથી તે ત્યાં ગયો અને ત્યાં તેમની દેશના સાંભળી તેણે પ્રશ્ન પૂછ્યો કે હે મુનિવર! આપણે માથે કોઈ સ્વામી ન રહે એ માટે શું કરવું ઉચિત છે? મુનિ જોલ્યા કે દીક્ષા લેવાથી એ કાર્ય સિદ્ધ થશે અને વિશેષમાં ત્રૈલોક્યનું સ્વામીપણું મળશે. મુનીશ્વરની રજા લઈ શાલિભદ્ર થેર આવ્યો અને માતાની સંમતિ માંગી. ભદ્રાએ કહ્યું કે હે પુત્ર! તું દીક્ષા લેવા તૈયાર થયો છે તે ચુકત છે, કેમકે તારા જેવા પુત્રને ધર્મી પિતાનું અનુકરણ કરવું ઘટે. પરંતુ આ કંઈ માઈકાંગલાનો કે કાયરનો માર્ગ નથી. આ દીક્ષા લેનારમાં પૂરેપૂરું વીર્ય ક્ષેત્રવવાની શક્તિ હોવી જોઈએ, કેમકે લોખંડના ચણા ચાવવા કે તરવારની ધાર ઉપર ચાલવું તે સહેલું છે, પરંતુ આ કાર્ય તો અને તેમાં પણ દિવ્ય ભોગોથી લાલિત-પાલિત થયેલા તારા જેવા માટે તો એ અતિદુષ્કર છે, છતાં જો તારો નિશ્ચય દઢ હોય, તારામાં વૈરાગ્યની ઉત્કટ ભાવના જાગી હોય તો તું એ માર્ગને સુખેથી ગ્રહણ કરજે. અત્યારે તો ધીરે ધીરે ભોગોને ત્યજવાનો તું અભ્યાસ કર અને પછી દીક્ષા ગ્રહણ કરી તેને તું દીપાવજે. માતાની અનુસા મળવાથી શાલિભદ્ર રોજ એક એક પત્ની અને એક શય્યાનો ત્યાગ કરવા લાગ્યો.

શાલિભદ્રની સૌથી નાની બેનને આ વાતની ખબર પડી. તેવામાં તે પોતાના પતિ ધન્યને સ્નાન કરાવતી હતી એટલે તેની આંખમાં આંસુઓ આવ્યા. ધન્યે તે જોયું અને રુદન કરવાનું કારણ પૂછ્યું. સત્ય હકીકતથી વાકેફગાર થતાં ધન્યે ટકોર કરી કે એક એક પત્નીને છોડે તે કંઈ બહાદુર માણસનું કામ નથી. એ તો શિયાળ જેવા ખીકણનું કર્તવ્ય છે. તારો ભાઈ તો કમ-તાકાત જણાય છે. આ સાંભળીને ધન્યની ખીજ પત્નીઓ જોલી ઉઠી કે દીક્ષા લેવી સહેલી છે તો તમે કેમ લેતા નથી? ધન્યે જવાબ આપ્યો કે આજની આ

ઘડી ધન્ય છે કે દીક્ષા લેવામાં વિઘ્નરૂપ એવી તમોએ મને આ કાર્યમાં અનુ-
કૃપતા કરી આપી. બસ હવે હું અવશ્ય દીક્ષા લઈશ. આ સાંભળી પત્નીઓ
ગભરાઈ ગઈ અને બોલી ઊઠી કે હે નાથ ! પ્રસન્ન થાઓ. અમે તો મરકરીમાં આમ
કહ્યું હતું અને આપ તો તેને આચું માની બેઠા છો. પરંતુ ધન્યે પોતાનો નિશ્ચય
ન ફેરવ્યો એટલે એની આઠે પત્નીઓએ પણ પ્રવ્રજ્યા ગ્રહણ કરવા પતિની
પરવાનગી માગી અને મેળવી. આ અરસામાં શ્રીમહાવીરસ્વામીનું 'વૈભારગિરિ'
ઉપર સમવસરણ થયું. ધન્યને તેની ધર્મમિત્ર દ્વારા ખબર મળતાં તે તરત જ
પોતાની પત્નીઓ સહિત ત્યાં ગયો અને આ બધાંએ પ્રભુ પાસે દીક્ષા લીધી.
શાલિભદ્રને આ વાતની જાણ થઈ એટલે તે પણ ત્યાં આવી પહોંચ્યો અને
પ્રભુ પાસે તેણે પણ દીક્ષા ગ્રહણ કરી. આ તેમજ ધન્ય મુનિવર ંને અનુક્રમે
બહુશ્રુત થયા અને એવી તીવ્ર તપશ્ચર્યા કરવા લાગ્યા કે માંસ અને લોહી
વગરના દેહવાળા તેઓ આમડાની ધમણ જેવા દેખાવા લાગ્યા.

એક દિવસ આ ંને મુનિવરો વીર પ્રભુની સાથે પોતાની જન્મભૂમિ
'શબ્ગૃહ'માં આવ્યા. માસખમણના પારણાને માટે ગોચરી જવા વાસ્તે એ
ંનેએ પ્રભુની આજ્ઞા માંગી આ પ્રસંગે પ્રભુએ શાલિભદ્રને કહ્યું કે આજે
તમારું પારણું તમારી માતાને હાથે થશે. હું એમ ઇચ્છું છું એમ કહી શાલિભદ્ર
ધન્યની સાથે નગરમાં ગયા. ંને મુનિરાજ ભદ્રાના ગૃહદ્વાર પાસે આવી ઊભા
રહ્યા, પરંતુ ઉચ્ચ તપશ્ચર્યાથી તેમનાં શરીર એવાં કૃશ થઈ ગયાં હતાં કે કોઈએ
તેમને ઝોળખ્યા નહિ. વિશેષમાં ભદ્રા શેઠાણી તો વીર પ્રભુ, પોતાના પુત્ર અને
જમાઈને વાંદવા જવા માટે તૈયારી કરવામાં ગૂંથાયેલી હતી એટલે તેની પણ
નજર તેમના ઉપર ન પડી. ક્ષણવાર થોભી આ મુનિવરો પાછા ફર્યા. નગરના
દરવાજામાંથી તેઓ બહાર નીકળવાની તૈયારીમાં હતા એ અરસામાં શાલિભદ્રની
પૂર્વ ભવની માતા ધન્યા દહીં ઘી વેચવાને આવતી સામી મળી. શાલિભદ્રને
જેતાં જ તેના સ્તનમાંથી દૂધ ઝરવા માંડ્યું. પછી ંને મુનિરત્નોને વંદન કરી
તેણે ભકિતપૂર્વક તેમને દહીં વહોરાવ્યું. આ લઈને શાલિભદ્ર પ્રભુ પાસે આવી
કહેવા લાગ્યા કે આપના કહેવા પ્રમાણે અન્યું નહિ. પ્રભુએ ખુલાસો કર્યો કે
જેની પાસેથી તમને દહીં મળ્યું તે તમારી પૂર્વની જનની હતી. પછી દહીં વડે
પારણું કરી આ ંને મુનિવરો પ્રભુની આજ્ઞા લઈ 'વૈભારગિરિ' ઉપર અનશન
કરવા માટે ગયા. શિલાતલ ઉપર પ્રતિલેખના કરીને તે ંને મુનિશ્વરોએ
૧ પાદપોપગમન નામનું અનશન અંગીકાર કર્યું.

આ તરફ ભદ્રા શેઠાણી તેમજ શ્રેણિક નૃપતિ શ્રીવીરની પાસે આવ્યા.
પ્રભુને પ્રણામ કરી ભદ્રાએ પોતાના પુત્ર અને જમાઈ કેમ દેખાતા નથી તેમજ

તેઓ મારે ત્યાં ભિક્ષાર્થે કેમ ન આવ્યા એ પ્રશ્ન કર્યાં. એનો જવાબ આપતાં પ્રભુએ કહ્યું કે તેઓ તમારે ત્યાં આવ્યા હતા, પરંતુ તમારું ચિત્ત અહીં આવવામાં પરોવાયેલું હોવાથી તેની તમને ખબર ન પડી. હમણા જ તેઓ 'વૈભારગિરિ' ઉપર અનશનાર્થે ગયા છે. આ સાંભળીને તરત જ ભદ્રા અને શ્રેણિકે 'વૈભારગિરિ' તરફ ચાલી નીકળ્યાં. ત્યાં પાષાણની પ્રતિમા ન હોય તેમ સ્થિર ભલેલા એ મુનિવરો ઉપર તેમની નજર પડી. ભદ્રા તો તેમનાં કષ્ટોને જોઈને છાતીકાટ રૂદન કરવા લાગી અને બોલતી ગઈ કે હે વત્સ ! તમે મારે ઘેર આવ્યા તો પણ હું અભાગણી તમારા દર્શન-વંદનનો લાભ ન પામી, તેથી અપ્રસન્ન થાઓ નહિ. મારા પ્રતિ એક વાર તો દષ્ટિપાત કરો. હે પુત્ર ! તમે તો આ શરીરનો ત્યાગ કરી મારા આ મનોરથને ભાંગવા તત્પર બન્યા છો. હે મુનિઓ ! હું કંઈ આપને વિદન કરવા આવી નથી, પરંતુ મારાથી આ દુઃખ જોયું જતું નથી. આ સાંભળીને શ્રેણિકે શેઠાણીને આશ્વાસન આપતાં કહ્યું કે હે શેઠાણી ! તમારે તો ઉલટું મગર થવું જોઈએ કે આવા વીર-પુત્રની તમે માતા થાઓ છો. વિશેષમાં જેમણે વીર પ્રભુનો આશ્રય લીધો હોય તેમનામાં હીન સત્ત્વતા સંભવે જ નહિ, વાસ્તે તમે હર્ષને સ્થાને ખેદ ન કરો. આ પ્રમાણે ભદ્રાને સમજાવી અને મુનિવરોને ભક્તિપૂર્વક વંદન કરી રાજા શેઠાણી સાથે સ્વસ્થાનકે ગયો. અત્ર ધન્ય અને શાક્ષિભદ્ર કાળ કરી 'સર્વાર્થસિદ્ધ' વિમાનમાં તેત્રીસ 'સાગરોપમના આયુષ્યવાળા એકાવતારી દેવ થયા. ત્યાંથી ચ્યવીને તેઓ મોક્ષે જશે. આ પ્રસંગે મહાનુભાવ શાક્ષિભદ્રની આપણે બેટલી પ્રશંસા કરીએ તેટલી ઓછી છે એટલે ઉપદેશતરંગાણીકારના શબ્દમાં એટલું જ કહીશું કે—

“ અનુત્તરં દાનમનુત્તરં તપો-

ડપ્યનુત્તરં માનમનુત્તરં યજ્ઞઃ ।

શ્રીશાક્ષિભદ્રસ્ય ગુણા અનુત્તરા

અનુત્તરં ધૈર્ધ્યમનુત્તરં પદ્મ ॥ ”—કન્દવંશા (?)

પરોપકાર એવાસ્તિ, સ્વોપકારો મતો બુધૈઃ ।

પરોપકારહીનસ્ય, નીચસ્ય જીવનેન કિમ્ ? ॥ ૧૧૮ ॥

૧ આ એક બહુ મોટો કાળ દર્શાવનારો શબ્દ છે. અસંખ્ય વર્ષોનો એમાં અંતર્ભાવ થઈ બય છે. એની વિશિષ્ટ માહિતી માટે બુઓ આહુતદર્શનદીપિકા (પૃ. ૭૮-૮૨).

પરોપકારથી જીવનની સાર્થકતા—

શ્લો०—“ પરોપકારમાં જ પોતાનો ઉપકાર (રહેલો) છે (અર્થાત્ પરમાર્થ-માં જ સ્વાર્થ સંધાય છે) એમ સુજ્ઞા માને છે. પરોપકાર વિનાના નીચતું જીવન શા કામનું છે ? ”—૧૧૮

પશવોઽપિ વરાશ્ચમ—દુग्ધાચૈરુપકારિણઃ ।

પરોપકારશૂન્યસ્ય, નરસ્ય જીવિતં ચ ધિક્ ॥ ૧૧૯ ॥

પરોપકાર વિહીન જીવનની નિઃસારતા—

શ્લો०—“ ચામડું, દૂધ વગેરેથી પશુઓ પણ પરના ઉપર ઉપકાર કરે છે, (તો પછી) પરોપકાર નહિ કરનારા માનવના જીવનને પ્રિટકાર છે. ”—૧૧૯

જ્ઞાનદાનં વરં પ્રોક્ત—મન્તજ્યોતિઃપ્રકાશકમ્ ।

જોવોઽતત્ત્વાનિ તત્ત્વાનિ, જ્ઞાત્વા સ્યાત્ સુખભાજનમ્ ॥૧૨૦॥

જ્ઞાન-દાનની શ્રેષ્ઠતા—

શ્લો०—“ (સર્વે દાનોમાં) અન્તઃકરણમાં જ્યોતિ પ્રકટાવનારૂં જ્ઞાન-દાન ઉત્તમ છે, કેમકે એના વડે અતત્ત્વો તેમજ તત્ત્વો અણીને જીવ સુખનું ભાજન બને છે. ”—૧૨૦

આહારાદિ દાનની તુલના—

રૂપ્ષ્ટી०—આહાર-દાન, ઔષધ-દાન, અભય-દાન અને જ્ઞાન-દાન એમ દાનના ચાર પ્રકારો પાણી શકાય છે. તેમાં આહાર-દાન એક દિવસની ક્ષુધા મટાડી શકે છે, ઔષધ-દાન અનેક દિનોથી પીડાતા રોગીને રોગથી મુક્ત કરે છે અને અભયદાન એક જન્મને માટે જીવને નિર્ભય બનાવે છે, જ્યારે જ્ઞાન-દાન તો જીવને સદાને માટે અજર, અમર, ક્ષુધાદિથી મુક્ત અને નિર્ભય બનાવવા સમર્થ છે. આ પ્રમાણે ચાર પ્રકારના દાનની ઉત્તરોત્તર વિશેષતાનો વિચાર કરતાં જ્ઞાન-દાનને શ્રેષ્ઠ માનવામાં કયો મનીષી આનાકાની કરે ? કેમકે પ્રથમનાં ત્રણ દાનો તો એક લવ સુધી અથવા તો તે જન્મમાં પણ અમુક વખત સુધી જ જીવને સહાયતા આપે છે, જ્યારે જ્ઞાન-દાન લવોલવ ઉપકારી છે. વળી આહારાદિ ત્રણ દાનો તો શારીરિક બાધાઓનો વિનાશ કરવા સમર્થ છે અર્થાત્ તે શરીરને સહાયક છે, જ્યારે જ્ઞાન-દાન તો આત્મિક વિકાસમાં-આત્માના

ગુણો ખીલવવામાં મદદગાર છે. વિશેષમાં સાંસારિક વાસનારૂપ કાદવમાં નિમગ્ન થયેલા જીવોનો ઉદ્ધાર કરવાની, તેમને ત્યાગ-માર્ગે ચઢાવવાની તાકાત તો જ્ઞાન-દાનમાં છે, વાસ્તે તે સર્વોત્તમ ગણાય તે સચુક્તિ છે. વિશેષમાં—

“ પીયૂષમસમુદ્રોત્થં, રસાયનમનોષધમ્ ।

અનન્યાપેક્ષમૈશ્વર્યં, જ્ઞાનમાહુર્મનોષિણઃ ॥”-અનુ૦

અર્થાત્ જ્ઞાન એ અમૃતને પણ ટક્કર મારે છે, કેમકે એ કંઈ સુધાની જેમ સમુદ્રમાંથી ઉત્પન્ન થતું નથી. એની સાથે રસાયન પણ હરીકાઈ કરી શકે તેમ નથી, કેમકે રસાયન તો ઔષધજન્ય છે અને આ તો વગર ઔષધનું રસાયન છે. આનું ઐશ્વર્ય એવું જ છે, કેમકે એ કોઈની અપેક્ષા રાખતું નથી.

તદ્જ્ઞાનસ્ય પ્રચારઃ સ્યાત્, પુસ્તકાનાં પ્રચારતઃ ।

તતો દ્રવ્યવ્યયેનાપિ, કર્તવ્યઃ સ મનીષિણા ॥ ૧૨૧ ॥

જ્ઞાન-પ્રચાર માટે પુસ્તકનું પ્રકાશન—

શ્લો૦—“ તે જ્ઞાનનો ફેલાવો પુસ્તકોના પ્રચારથી થાય છે, વાસ્તે શુદ્ધિશાળી-એ પૈસા ખરચીને પણ તેનો પ્રચાર કરવો જોઈએ. ”-૧૨૧

દાતવ્યમભયં દાનં, નિર્ભયપદદાયકમ્ ।

સર્વલાભાન્ પરિત્યજ્ય, જીવો જીવનમિચ્છતિ ॥ ૧૨૨ ॥

અભયદાનની આવશ્યકતા—

શ્લો૦—“ નિર્ભય પદને આપનારું અભયદાન દેવું જોઈએ, કેમકે (ખીજા) બંધા લાભને છોડીને જીવ જીવન ઇચ્છે છે. ”-૧૨૨

અભયદાનના પ્રકારો—

સ્પષ્ટી૦—આ પદ અભયદાનના સ્વરૂપ ઉપર પ્રકાશ પાડે છે. વિચાર કરીશું તો જણાશે કે અભયદાનના દ્રવ્ય-અભયદાન અને લાવ-અભયદાન એવા જે શાસ્ત્રોમાં બે પ્રકારો પાડવામાં આવે છે તે પૈકી આ પ્રથમ પ્રકારની વ્યાખ્યા છે, કેમકે જીવોના બાહ્ય પ્રાણોની રક્ષા કરવી તે ‘દ્રવ્ય-અભયદાન’ છે, જ્યારે સમ્યક્ત્વપૂર્વક આત્મજ્ઞાનનું જીવને દાન દેવું તે ‘લાવ-અભયદાન’ છે. ગૃહસ્થો

મોટે ભાગે દ્રવ્ય-અભયદાન દેવાને સમર્થ છે, જ્યારે ત્યાગી સદ્ગુરુઓ મોટે ભાગે ભાવ-અભયદાન દેવાને શક્તિશાળી છે. જ્ઞાનાદિ ગુણોનો પ્રાદુર્ભાવ થાય તે વાસ્તે યોધાદિ દ્વારા પ્રયત્ન કરી જે અભયદાન દેવાય છે તે દ્રવ્ય-અભયદાન કરતાં અનંત ગુણું ઉત્તમ છે. આલું દાન દેનારા ચૌદ રજ્જુ પ્રમાણના દોઢમાં રહેલા સમગ્ર જીવોની દયા કરે છે એમ સમજવું જોઈ નથી.

કેષાશ્ચિત્ પુણ્યહીનાનાં, વેશ્યાદિષુ વ્યયો ભવેત્ ।

સુપાત્રે ભાગ્યયુક્તાનાં, સ્વદ્રવ્યસ્ય વ્યયો ભવેત્ ॥ ૧૨૩ ॥

સંપતિનો સદ્વ્યય—

શ્લોક—“ પુણ્ય રહિત કેટલાક જીવોનું દ્રવ્ય વેશ્યાદિઓમાં ખરચાય છે, જ્યારે ભાગ્યશાળીઓનું દ્રવ્ય સુપાત્રમાં વપરાય છે.”—૧૨૩

દ્રવ્યનો વ્યય—

સ્પષ્ટી—આ પદ્યમાં જે વાત કહેવામાં આવી છે, તેને નિમ્ન-લિખિત પદ્ય સ્કુટ કરે છે:—

“ એકેષાં દુઃખલબ્ધાનપહરતિ હઠાત્ પાર્થિવોઽર્થાનકસ્મા—

દગ્યેષાં કૃષ્ણવર્ત્મા દહતિ વિષયિણાં યાતિ વેશ્યાગૃહેષુ ।

સ્નાત્રે વિમ્બે ગૃહે વા વિબુધપતિપતેરર્હતઃ પુણ્યભાજાં

વસ્ત્રાદૌ ચોપયોગં પ્રતિદિનમપરેષાં ચ સત્સાધુયોગે ॥ ”—સૂત્ર ૦

અર્થાત્ કેટલાકનાં દુઃખે મેળવેલાં દ્રવ્યોને એકાએક ળનાત્કારથી રાજા હરી લે છે, કેટલાકનાં દ્રવ્યોને આગ સ્વાહા કરી બળ છે, વળી કેટલાક કામી જનોની લક્ષ્મી વેશ્યાના ઘરોમાં બળ છે, જ્યારે પુણ્યશાળી જીવોની લક્ષ્મી દેવોના નાથના પશુ નાથ એવા તીર્થકરના સ્નાત્રને વિષે, તેની પ્રતિમા માટે કે તેનું ચૈત્ય ળનાવવા અર્થે વપરાય છે, અથવા ઠરેરોજ તેનો ઉપયોગ સજ્જન અને સાધુનો યોગ થતાં તેમને વસ્ત્ર વગેરે પૂરાં પાડવામાં થાય છે.

દુઃખિત-દીન-હીનેષુ, દરિદ્રદુર્બલેષુ યત્ ।

દયાભાવેન દીયેતા-નુકમ્પાદાનમુચ્યતે ॥ ૧૨૪ ॥

અનુકંપા-દાનની વ્યાખ્યા--

શ્લોકો--“ દુઃખી, દીન, હીન, દારદ્ર તથા દુર્ભાગીને દયાભાવથી જે આપવામાં આવે તે ‘અનુકંપા-દાન’ કહેવાય છે. ”-૧૨૪

મોક્ષદાને ભવેદ્ ભવ્ય !, પાત્રાપાત્રવિચારણા ।

દયયા દીયતે યત્ તુ, સર્વજ્ઞૈર્ન નિવિધ્યતે ॥ ૧૨૫ ॥^૧

સુપાત્ર-કુપાત્રની વિચારણા--

શ્લોકો--“હે ભવ્ય ! મોક્ષ આપનારા દાનને વિષે સુપાત્ર-કુપાત્રના વિચાર (માટે સ્થાન) છે; પરંતુ જે દયાથી અપાય છે, તેમાં સર્વજ્ઞાણ્યે (કુપાત્રનો પણ) નિષેધ કર્યો નથી. ”-૧૨૫

પદ્યનો સારાંશ--

રૂપદ્વી-આ પદ્યથી અન્ન-ચક્ર એમ સૂચવે છે કે અનુકંપાથી અપાતા દાન માટે પાત્ર કે કુપાત્રનો વિચાર કરવાની જરૂર નથી. અત્ર એ ઉભેરવું અનાવશ્યક નહિ ગણાય કે આ હકીકત કેવળ શ્વેતાંબર સંપ્રદાયને જ માન્ય છે એમ નથી, કિન્તુ દ્વિગંબરો પણ એમ જ માનતા હોય એમ પંચાધ્યાયીના દ્વિતીય અધ્યાયના નિમ્ન-લિખિત પદ્યથી જણાય છે:—

“ કુપાત્રાયાપ્યપાત્રાય, દાનં દેયં યથોચિતમ્ ।

પાત્રબુદ્ધ્યા નિષિદ્ધં સ્યા-ન્નિષિદ્ધં ન કુપાત્રિયા ॥૭૩૦॥ ”-અનુ૦

કહેવાની મતલબ એ છે કે ૨કુપાત્ર તેમજ ૩અપાત્રને પાત્ર-બુદ્ધિથી દાન ન દઈ શકાય. તેમ કરવું તે મિથ્યાત્વ-ભાવને પોષવા બરાબર છે, કેમકે પાત્ર તો

૧ સરખાવો ઉપદેશતરંગિણી (પૃ. ૩૮)નું અવતરણુ:--

“ હ્યં મોક્ષફલે દાને, પાત્રાપાત્રવિચારણા ।

દયાદાનં તુ સર્વજ્ઞૈર્ન ક્વાપિ પ્રતિવિધ્યતે ॥ ૧૧ ॥”-અનુ૦

૨-૩ કુપાત્ર અને અપાત્રનું સ્વરૂપ સાગરધર્મામૃતના નિમ્નલિખિત પદ્યમાં નીચે મુજબ નક્કરે પડે છે:--

“ ઉત્કૃષ્ટપાત્રમનગારમણ્વત્તાદય

મધ્યં વ્રતેન રહિતં સુદૃશં જઘન્યમ્ ।

સમ્યગ્દષ્ટિ જ હોઈ શકે. વળી પાત્રને દાન દેવામાં લક્ષિત અને શ્રદ્ધા કારણ ભૂત છે, જ્યારે કુપાત્ર કે અપાત્રને દાન દેતી વેળા દયા એ હેતુ છે.

ઉપદેશતરંગિણી (પૃ. ૧૨)માં તોત્યાં સુધી કહ્યું છે કે—

“ પાત્રે ધર્મનિબન્ધનં તદિતરે પ્રોચદ્દયાહ્યાપકં
મિત્રે પ્રીતિવિવર્ધકં રિપુજને વૈરાપહારક્ષમમ્ ।

ભૃત્યે ભક્તિભરાવહં નરપતૌ સમ્માનપૂજાપદં

મહાદૌ ચ યશસ્કરં વિતરણં ન ક્વાપ્યહો નિષ્ફલમ્ ॥ ”—શાર્દૂલ૦

અર્થાત્ પાત્રને દીધેલું દાન ધર્મનું કારણ અને છે, અપાત્રને દીધેલું દાન ઉદય પામતી દયાનું કથન કરે છે, મિત્રને આપેલું દાન સ્નેહમાં વધારો કરે છે, શત્રુજનને આપેલું દાન દુશ્મનાવટને દૂર કરવામાં સમર્થ અને છે, નોકરને આપેલું દાન લક્ષિતના સમૂહને ભજનારૂં થાય છે, રાત્નને આપેલું દાન સંમાન અને પૂજા આપનારૂં થાય છે અને ભટ્ટ વગેરેને આપેલું દાન કીર્તિકારી થાય છે. એ પ્રમાણે અહો કોઈ પણ સ્થળે દીધેલું દાન નિષ્ફળ જતું જ નથી.

આ ઉપરથી એમ ક્ષિત થતું નથી કે સુપાત્રદિને દાન આપવાથી તેનાં ક્ષણોમાં કંઈ વિશેષતા સંભવતી નથી; કેમકે ઉપદેશતરંગિણી (પૃ. ૧૩)માં કહ્યું પણ છે કે—

નિર્દર્શનં વ્રતનિકાયયુતં કુપાત્રં

યુગ્મોઙ્ગિતં નરમપાત્રમિદં હિ વિદ્ધિ ॥ ”—વસન્ત૦

અર્થાત્ સમ્યગ્દર્શન તેમજ મહાવ્રતોથી અલંકૃત એટલે કે ઓછામાં ઓછા છઠ્ઠા ગુણસ્થાનકે આદ્ય એવા સુનિવર્ધને ‘ઉત્તમ પાત્ર’ તું જાણ. અણુવ્રતોથી વિભૂષિત અર્થાત્ પાંચમે ગુણસ્થાનકે રહેલા માનવને ‘મધ્યમ પાત્ર’, વ્રતોથી રહિત કિન્તુ સમ્યગ્દષ્ટિવાળા જનને એટલે કે ચતુર્થગુણસ્થાનવર્તી મનુષ્યને ‘જઘન્ય પાત્ર’, સમ્યગ્દર્શનથી રહિત કિન્તુ વ્રતના સમૂહથી યુક્ત એવાને ‘કુપાત્ર’ અને સમ્યગ્દર્શન તેમજ વ્રત એ બંનેથી વિમુખ જનને ‘અપાત્ર’ તું જાણ આ પદના પૂર્વાર્ધમાં સૂચવાયેલો અર્થ નિમ્નલિખિત ગાથામાં જોવાય છે:—

“ ઉત્તમપત્તં સાહ મઙ્ગિમપત્તં ચ સાવયા ભણિયા ।

અવિરયસમ્મદિટ્ઠી, જહનપત્તં મુણેયઞ્ચં ॥ ”—આર્થા

[ઉત્તમપાત્રં સાધુર્મધ્યમપાત્રં ચ શ્રાવકા ભણિતાઃ ।

અવિરતસમ્યગ્દૃષ્ટિર્જઘન્યપાત્રં જ્ઞાતવ્યમ્ ॥]

૧ આ પદ્ય ત્રીકલ્પક્રમના તૃતીય પદ્યવર્ગમાં ૪૨ માં સ્લોકરૂપે પણ છે.

“ આન્ને નિમ્બે સુતીર્થે કચવરનિચયે શુક્તિમધ્યેઽહિવક્રે
 ઔષધ્યાદૌ વિષદ્રૌ ગુરુસરસિ ગિરૌ પાણ્ડુમ્નુકૃષ્ણધૂમ્યોઃ ।

શ્લુક્ષેત્રે કષાયદ્રુમવનગહને મેઘમુક્તં યથાઽમ્બ-

સ્તદ્વત્ પાત્રે કુપાત્રે નયજનિજથનં દત્તમાયાતિ પાકર્ ॥ ”-અર્પ૦

અર્થાત્ જેમ આંગાને વિષે, લીંબડામાં, સુતીર્થમાં, કચરાના ઢગલામાં, શુક્તિની મધ્યમાં, સર્પના મુખમાં, ઔષધી વગેરેને વિષે, ઝેરના આડમાં, મોટા તળાવમાં, પહાડ ઉપર, પાંડુ ભૂમિમાં, કૃષ્ણ ભૂમિમાં, શેરડીના ખેતરમાં તેમજ કષાયરૂપ વૃક્ષોના ઘાડા જંગલમાં મેઘમાંથી વરસેલું પાણી વિવિધરૂપે પરિણમે છે તેમ પાત્રને વિષે તેમજ કુપાત્રને વિષે નીતિપૂર્વક ઉત્પન્ન કરેલું એવું પોતાનું ધન આપાતાં તે બુદ્ધા બુદ્ધા વિપાકને પામે છે.

નૈષધચરિત્ર (સ. ૫)માં પણ સુપાત્ર-દાનને જ શ્રેયસ્કર કહ્યું છે. આ રહ્યો તે શ્લોકઃ—

“ પૂર્વપુણ્યવિભવવ્યય^૧વદ્ધાઃ, સમ્પદો વિપદ એવ વિમૃષ્ટાઃ ।

પાત્રપાણિક્રમલાર્પણમાસાં, તાસુ શાન્તિક્રવિધિર્વિધિદૃષ્ટઃ ॥૧૭૧”-સ્વાગતા

અર્થાત્ પૂર્વ (ભવના) પુણ્યના માહાત્મ્યના નાશથી પ્રાપ્ત થયેલી સંપત્તિઓનો વિચાર કરતાં તે વિપત્તિઓ જ છે. જ્યારે તે સંપત્તિરૂપ વિપત્તિઓ હોય છે ત્યારે એ સંપત્તિઓનું પાત્રના હસ્ત-કમલમાં અર્પણ કરવું (દાન દેવું) તે શાન્તિકારી વિધિ છે તેમજ તેમ વેદે અથવા પ્રહ્યાએ જોયું છે.

અત્ર એ પણ ઉમેરવું અનાવશ્યક નહિ ગણાય કે પાત્રતા તે ફક્ત નામની જ ન હોવી જોઈએ, કિન્તુ તે વાસ્તવિક-સાન્વર્થ હોવી જોઈએ. આ સંબંધમાં ઉપદેશતરંગિણી (પૃ. ૧૩)માંનો નિમ્ન-લિખિત શ્લોક મનનીય સમજાય છે:—

“ મૌમે મજ્જલનામ વિષ્ટિવિષયે મદ્રા કણાનાં ક્ષયે

વૃદ્ધિઃ શીતલિકેતિ તીવ્રપિટકે રાજા રજઃપર્વણિ ।

મિષ્ટત્વં લવણે વિષે ચ મધુરં રૈકઙ્કિત્કાર્યં (?) યથા

પાત્રત્વં ચ પળાજ્ઞનાસુ રુચિરં નામ્ના તથા નાર્થતઃ ॥ ”-શાદ્^૧લ૦

૧ ‘લઙ્કાઃ’ એવો પણ પાઠ છે.

અર્થાત્ સ્પષ્ટ શબ્દોમાં કહેવામાં આવે તો ભૌમનું ખીજું નામ મંગળ છે, પરંતુ એ ગ્રહ નામથી મંગળ હોવા છતાં અમંગળકારી-દુષ્ટ ગણાય છે. એવી રીતે વિષ્ટિ નામનું કરણુ સર્વ કરણોમાં અધમ છે, છતાં એનું અપર નામ ભદ્રા છે. કણોનો ક્ષય થતાં તેને વૃદ્ધિ કહેવામાં આવે છે. ત્રીજુ ગુમડાં નીકળવાં છતાં તે શીતળા કહેવાય છે. રજઃપર્વ (હોળી)માં રાજા કહેવાય છે તે નામધારી છે; વસ્તુતઃ તે તેવો નથી જ. લવણને મીઠું કહેવામાં આવે છે, પરંતુ તેને સ્વાદ તો ખારો છે. વિષનો મધુર એ પર્યાયવાચી શબ્દ છે. વેશ્યાનું ખીજું નામ પાત્ર પણ છે. રૈ (લક્ષ્મી અથવા સોનું), કણિટકા (કાંટો) ઇત્યાદિની પેઠે (?) આ અપર નામો નામથી જ મનોહર છે, નહિ કે અર્થથી પણ. આથી તો પાત્રની વ્યુત્પત્તિ દર્શાવતાં પશ્ચિંડત જનો કથે છે કે—

“^૧પાકારેણોચ્યતે પાપં, ત્રકારસ્નાણવાચકઃ ।

અક્ષરદ્વયસંયોગે, પાત્રમાહુર્મનીષિણઃ ॥”—અનુ૦

વળી યાજ્ઞવલ્કય કહે છે કે—

“ ન વિદ્યયા કેવલયા, તપસા વાડપિ પાત્રતા ।

યત્ર વૃત્તમિમે ચોમે, તદ્દિ પાત્રં પ્રકીર્તિતમ્ ॥”—અનુ૦

દોષદુષ્ટેડપિ જીવેડપિ, દયાં કુર્યુર્દયાલવઃ ।

સંહરેન્ન નિર્જાં જ્યોત્સ્નાં, ચન્દ્રશ્રણ્ડાલવેશ્મતઃ ॥ ૧૨૬ ॥^૨

દુષ્ટ જીવોને પણ દાન દેવાનો અધિકાર—

શ્લો૦—“ દોષોએ કરીને દુષ્ટ એવા જીવ પ્રતિ પણ દયાળુઓ દયા કરે, કેમકે ચન્દ્ર પોતાનું ચાંદરણું (આભણના ધરમાં જ રહેવા દઇ) ચંડાળના ધરથી હરી લેતો નથી.”—૧૨૬

૧ આ પદ્ય અવતરણુરૂપે ઉપદેશતરંગિણી (પૃ. ૨૨)માં છે.

૨ સરખાવો ઉપદેશતરંગિણી (પૃ. ૩૮)ગત નિમ્નલિખિત પદ્યઃ—

“ નિર્ગુણેષ્વપિ સત્ત્વેષુ, દયાં કુર્વન્તિ સાધવઃ ।

નહિ સંહરતે જ્યોત્સ્નાં, ચન્દ્રશ્રાણ્ડાલવેશ્મસુ ॥”—અનુ૦

ક્ષારાબ્ધૌ વર્ષणेऽप्यम्भो, मुक्तात्वं भजते क्वचित् ।
सर्वेभ्यो ददतोऽप्येवं, पात्रयोगः क्वचिद् भवेत् ॥ १२७ ॥

સાસુદાયિક દાનથી લાભ--

શ્લો०—“ જમ ખારા સમુદ્રમાં વૃષ્ટિ થતાં તેનું જળ કદાચિત્ મોતી બને છે તેવી રીતે સર્વને દાન દેવાથી કોઇક વાર (સુ)પાત્રનો (પણ) યોગ થાય.”—૧૨૭

दयाभावसमुत्पन्ने, पात्रापात्रो न शोच्यताम् ।
देवदूष्यं महावीरो, ददौ विप्राय दुःखिने ॥ १२८ ॥

દયાના પ્રાદુર્ભાવમાં કુપાત્રની પણ ગણના--

શ્લો०—“દયા-ભાવ ઉત્પન્ન થતાં (પ્રાણીને) સુપાત્ર-કુપાત્રનો વિચાર કરવો નહિ. જેમકે મહાવીરે દુઃખી બ્રાહ્મણોને (અર્ધ) દેવદૂષ્ય આપ્યું.”—૧૨૮

દેવદૂષ્યનું દાન--

રૂપણી०—જેમ દરેક તીર્થંકર દીક્ષા લે તે પૂર્વે વાર્ષિક દાન દે છે તેમ શ્રમણુ લગવાનું મહાવીરે દાન દીધું હતું. આ વેળા તેમના પિતાશ્રીનો મિત્ર એક દરિદ્ર બ્રાહ્મણ પરદેશ ગયો હતો. દુર્ભાગ્યને લીધે તે કશું પણ કમાયા વિના ત્યાંથી પાછો પોતાને ઘેર આવ્યો એટલે તેની પત્નીએ તેની ઝાટકણી કાઢતાં કહ્યું કે હે અભાગ્યશિરોમણિ ! જ્યારે લગવાને સુવર્ણને વરસાદ વરસાવ્યો ત્યારે તું પરદેશ ગયો હતો અને હમણા વળી કોડી કમાયા વિના પાછો આવ્યો છે તો તું અહીંથી આવ્યો જ, તારું મોઢું મને ન બતાવ અથવા હજી પણ તું એ જંગમ કલ્પતરુ સમાન શ્રીમહાવીર પાસે જઈ યાચના કર કે જેથી તારું દારિદ્ર નાશ પામે. કેમકે કહ્યું પણ છે કે--

૧-૨સરખાવો ઉપદેશતરંગિણી (પૃ. ૩૮, ૧૦)ગત નિમ્ન લિખિત પદ્યો:—

वर्षन् क्षारार्णवेऽप्यम्भो. मुक्तात्वं क्वापि जायते ।
सर्वेषां ददतो दातुः, पात्रयोगोऽपि सम्भवेत् ॥ ”-अनु०
“ दानक्षणे महेच्छानां, किं पात्रापात्रचिन्तया ? ।
दीनाय देवदूष्यार्धं यथाऽदात् कृपया प्रभुः ॥-” ”

“ યૈઃ પ્રાગ્દત્તાનિ દાનાનિ, પુનર્દાતું હિ તે ક્ષમાઃ ।

શુષ્કોઽપિ હિ નદીમાર્ગઃ, સ્વન્યતે સલિલાર્થિભિઃ ॥”-અનુ૦

અર્થાત્ જેમણે પહેલાં દાનો દીધાં છે તેઓ ફરીથી પણ તેમ કરવા સમર્થ છે, કેમકે નદીના સૂકાઈ ગયેલા માર્ગને પણ જળના અર્થાઓ ખોદે છે.

સ્ત્રીનાં આવાં વચનો સાંભળી એ બ્રાહ્મણ પ્રભુ પાસે આવ્યો અને તેમને વિનવવા લાગ્યો કે હે દયાના સાગર ! હે જગદાધાર ! વિદ્યોપકારી એવા આપે સમગ્ર બ્રહ્માણ્ડના દારિદ્રનો જડમૂળથી નાશ કર્યો, પરંતુ તે વખતે ત્યાં હું અભાગી હાજર હતો નહિ. વિશેષમાં અન્ય સ્થળેથી પણ મને કંઈ મળ્યું નથી એટલે નિષ્પુણ્ય, નિરાશ્રય અને નિર્ધન એવો હું આજે આપને શરણે આવ્યો છું. મારા જેવાનું દારિદ્ર દૂર કરવું એ આપ જેવાને માટે તદ્દન સહેલી વાત છે, કેમકે કહ્યું પણ છે કે—

“ સમ્પૂરિતાશેષમહીતલસ્ય

પયોધરસ્યાદ્ભુતશક્તિભાજઃ ।

કિં તુમ્બપાત્રાપરિપૂરણાય

ભવેત્ પ્રયાસસ્ય કળોઽપિ નૂનમ્ ? ॥”-ઉપજાતિ

અર્થાત્ અખિલ મહીતલને જેણે ભરી દીધું છે એવા અને અદ્ભુત શક્તિથી યુક્ત એવા મેઘને તુંબડી ભરવાને માટે જરા પણ પ્રયાસ ખરેખર કરવો પડે ?

આ પ્રમાણે ચાચના કરતા બ્રાહ્મણના ઉપર દયા આવવાથી પ્રભુએ દીક્ષા-સમયે ઇન્દ્રે જે દેવદૂષ્ય વસ્ત્ર પોતાના ખભા ઉપર મૂક્યું હતું તેમાંથી અડધું આપ્યું.^૧ પ્રભુને તો વસ્ત્ર નિરર્થક જ હતું તેમ છતાં આખું ન આપતાં અડધાનું દાન દીધું, તે સંબંધમાં બુદ્ધા બુદ્ધા મુનિવરોએ બુદ્ધા બુદ્ધા અભિપ્રાયો દર્શાવ્યા છે. જેમકે કેટલાકનું માનવું એમ છે કે અડધાનું દાન તે પ્રભુની સંતતિ વસ્ત્ર-પાત્રને વિષે મૂર્ચ્છાવાળી થશે એમ સૂચન કરે છે, બ્યારે કેટલાક-

૧ પ્રભુએ દીક્ષા લીધા પછી તેર મહિના સુધી વસ્ત્ર રાખ્યું તે સવસ્ત્રક ધર્મના પ્રરૂપણ માટે સમજવું તેમજ પ્રથમ પારણું ગૃહસ્થના પાત્રમાં કયું તે સપાત્ર ધર્મની પ્રરૂપણા માટે જાણવું એમ સુખોદિકાકારનું કહેવું છે.

ની માન્યતા એ છે કે પ્રથમ પોતે બ્રાહ્મણ કુળમાં અવતરેલા તેના સંસ્કારનું આ પરિણામ છે.^૧

આ બ્રાહ્મણ તો એ વસ્ત્ર લઇને તેના છેડા વણાવવા માટે વણકરને ત્યાં ગયો. ત્યાં બધો વૃત્તાન્ત સાંભળતાં તેણે બ્રાહ્મણને કહ્યું કે તું ભગવાનની પાછળ પાછળ બલ; મમતા વિનાના અને કૃપાનિધાન વીર બાકીનું અડધું વસ્ત્ર પણ તને આપશે. પછી તું તે લઇને આવજે એટલે એ બે કટકાને હું એવી રીતે સાંધી આપીશ કે તેના લાખ દીનાર ઉપજશે અને આપણે બે જણા તે અડધા અડધા વહેંચી લઇશું.

વણકરની પ્રેરણાથી આ વિપ્ર તો પ્રભુને શોધવા સંચર્યો. પ્રભુનો મેળાપ થતાં લગ્નથી તે કંઈ બોલી શક્યો નહિ, પરંતુ એક વર્ષ પર્યંત તે તેની પાછળ પાછળ ભર્યો. ત્યાર બાદ ‘દક્ષિણવાચાલ’ પુરની પાસે ‘વાલુકા’ નદીને કાંઠે કાંટામાં દેવદૂબ્ય વસ્ત્ર ભીડીને ભરાયું એટલે પ્રભુએ તે તરફ દૃષ્ટિ કરી. આ પ્રસંગ પરવે પણ બુદ્ધા બુદ્ધા અભિપ્રાયો છે. કોઈનું માનવું એમ છે કે મમત્વથી પ્રભુએ જોયું; શુદ્ધ કે અશુદ્ધ સ્થળમાં વસ્ત્ર પડ્યું છે એ બાણવા માટે પ્રભુએ નજર કરી એમ કેટલાક માને છે; એકાએક એમની દૃષ્ટિ ગઈ એમ પણ માન્યતા છે;^૨ અમારી સંતતિને વસ્ત્ર-પાત્રની સુલભતા રહેશે કે દુર્લભતા તે વિચારથી પ્રભુએ દૃષ્ટિપાત કર્યો એવી પણ કેટલાકની માન્યતા છે. ઉપાધ્યાય શ્રીચિનયવિજયે સુબોધિકામાં એમ સૂચવ્યું છે કે વૃદ્ધોનું માનવું એ છે કે કાંટામાં વસ્ત્ર ભરાવાથી પોતાનું શાસન કંટકની બહુલતાવાળું થશે એમ બાણીને નિર્લોભતાને લઈને પ્રભુએ તે લેવા વિચાર પણ ન કર્યો. બ્રાહ્મણ તો અર્ધ વસ્ત્ર મળતાં ખુશી ખુશી થઈ ગયો અને વણકર પાસે જઈ તેનું યોગ્ય મૂલ્ય મેળવી આનંદ પામ્યો.

કૃપાત્રઽપિ સુપાત્રાત્ તુ, દયાં કુર્યાદ્ વિશેષતઃ ।

દશન્તં દન્દશૂકં કિં, બોધયામાસ ન પ્રમુઃ ? ॥ ૧૨૯ ॥

૧-૨ સરખાવો આવશ્યકની શ્રીહરિભદ્રસંસ્કૃત વૃત્તિનાં ૧૮૭ મા અને ૧૯૫ મા પત્ર.

૩ સરખાવો ઉપદેશતરંગિણી (પૃ. ૧૦) ગત નિમ્નલિખિત પદઃ—

“ અપકાન્ઘ્વપિ કૃપાં, સુધોઃ કુર્યાદ્ વિશેષતઃ ।

દન્દશૂકં દશન્તં તં, વીરઃ પ્રાબોધયદ્ યથા ॥”-અનુ૦

સુપાત્ર કરતાં કુપાત્રને દાન દેવાની અધિક આવશ્યકતા—

શ્લો०—“ આ લોકમાં સુપાત્ર કરતાં કુપાત્રને વિષે તો (ભવ્ય જીવ) વિશેષે કરીને દયા કરે, (કેમકે) શું (વીર) પ્રભુએ દંસતા એવા (ચણુડકૌશિક દષ્ટિવિષ) સર્પને બોધ ન આપ્યો ? ”—૧૨૯

દયયાઽદાયિ કિં નૈવા--ચાર્યેણ હસ્તિસૂરિણા ? ।

રઙ્કાય સાધવો વેષો, ભોજનાયોપકારિણા ॥ ૧૩૦ ॥

પ્રસ્તુતનું સમર્થન—

શ્લો०—“ વળી શું ઉપકારી આર્યહસ્તિસૂરિએ દયાથી રંકને ભોજન માટે સાધુ-વેષ આપ્યો ન હતો ? ”—૧૩૦

રંકની કથા (સંપ્રતિ રાજેશ્વરનો પૂર્વ ભવ)—

સ્પર્થી०—એક વેળા સંપ્રતિ નરેશ્વર કરતા કરતા ‘ઉજ્જયિની’ નગરી-માં આવ્યા. તે વેળા જીવંતસ્વામીની પ્રતિમાની રથયાત્રા ભેવાને માટે શ્રી-આર્યમહાગિરિસૂરિ અને શ્રીઆર્યમુહસ્તિસૂરિ ત્યાં પધાર્યા. તે બંનેનો પરિવાર બહુ મોટો હોવાથી તેઓ પૃથક્ પૃથક્ સ્થળે ઉતર્યા. જીવંતસ્વામીના રથનો વરઘોડો નીકળ્યો તેમાં આ બે આચાર્યવર્યોએ તેમજ સઠળ સંઘે ભાગ લીધો. રથ નગરમાં ફરતો ફરતો રાજદ્વાર આગળ આવી પહોંચ્યો. તે સમયે સંપ્રતિ-ની નજર શ્રીઆર્યમુહસ્તિસૂરિ ઉપર પડી. તેમને જોતાં એને વિચાર થવા લાગ્યો કે મેં એમને પૂર્વે કોઈ સ્થળે જોયા હોય એમ જણાય છે, પરંતુ કયાં અને ક્યારે તે યાદ આવતું નથી. આ પ્રમાણે વિચાર કરતાં કરતાં તેને મૂર્છા આવી ગઈ. નોકર ચાકરો દોડી આવ્યા અને તેમણે તેને ચંદનના લેપ વગેરે શીતળ ઉપચારો કર્યા. થોડી વારે રાજ બેઠો થયો. આ સમયે એને બતિસ્મરણ જ્ઞાન થયું હતું. તેના પ્રભાવથી એણે બહુ યુગે શ્રીઆર્યમુહસ્તિસૂરિ તો મારા પૂર્વ જન્મના ગુરુ છે. તરત જ તે તેમને વંદન કરવા ગયો અને પંચાંગથી પીઠના સ્પર્શ પૂર્વક પ્રણામ કરી તેણે પૂછ્યું કે હે ભગવન્ ! જૈન ધર્મના આરાધનનું ફળ શું ? સૂરિએ ઉત્તર આપ્યો કે સ્વર્ગ અને અપવર્ગ (મોક્ષ). વળી રાજાએ પૂછ્યું કે સામાયિકનું શું ફળ છે ? રાજ્યાદિનો લાભ એ અવ્યક્ત સામાયિકનું ફળ છે; વ્યક્ત સામાયિકથી તો મોક્ષ પણ મળે છે, એવો જવાબ મળ્યો. એટલે રાજાએ

૧ આના વ્રતાન્ત માટે જુઓ વીરભક્તામર (પૃ. ૮૦-૮૧).

૨ શ્રીમહાવીરસ્વામીના જીવતાં જે એમની પ્રતિમા ભરાઈ હતી તે.

કહ્યું કે સાચી વાત છે, પરંતુ હું કોણ છું તે ધ્યાનમાં આવે છે ? ઉપયોગ આપતાં સૂરિશ્રીએ તેને ઓળખ્યો અને નીચે મુજબ તેનો પૂર્વ ભવ કહી સંભળાવ્યો:—

અમે પહેલાં એક વાર શ્રીઆર્યમહાગિરિ સાથે ‘કૌશાંબી’ ગયા હતા. અમારા બહોળા પરિવારને લઈને અમે બુદ્ધે બુદ્ધે સ્થળે નિવાસ કર્યો. તે સમયે ભયંકર દુકાળ પડ્યો, છતાં લોકો અમારા ઉપર ભક્તિ રાખતા હોવાથી તેમના તરફથી અમને આહાર પાણી મળતાં રહ્યાં. એક વાર અમારા સાધુઓ ભિક્ષા માટે એક શેઠને ઘેર ગયા. તેમની પાછળ એક રંક પણ એના ઘરમાં દાખલ થયો. સાધુઓને મોઢક વગેરે યથેષ્ટ ભોજન મળ્યું તે એણે જોયું; એટલે સાધુઓ બહાર નીકળતાં તે એમની પાછળ પાછળ ચાલવા લાગ્યો અને ભોજન માટે યાચના કરવા લાગ્યો. સાધુઓએ જવાબ આપ્યો કે એ વાત અમારા ગુરુ જાણે, અમે તો એમને અધીન છીએ એટલે આમાંથી કશું આપી શકીએ તેમ નથી. આથી તે આ સાધુઓની સાથે તેમના ઉતારે આવ્યો. અમારી પાસે પણ તેને ભોજનની યાચના કરી એટલે અમે ઉપયોગ મૂકી જોયું તો જણાયું કે ભવાંતરમાં આ પ્રવચનનો આધાર બનનાર છે. આથી અમે કહ્યું કે જો તું દીક્ષા લે તો તને આહાર આપીએ. રંકે વિચાર કર્યો કે અત્યારે હું મહાકષ્ટ ઊઠાવી રહ્યો છું તો તેની આગળ દીક્ષાનું કષ્ટ શા હિસાબમાં છે ? વળી દીક્ષા લેતાં યથેષ્ટ ભોજન મળશે તે જુદું. આથી તેણે દીક્ષા લીધી અને અમે તે ધરાયો ત્યાં સુધી તેને મોઢકાદિ ખાવા આપ્યા. તેણે એવું આકંઠ ભોજન કર્યું કે વાયુને પણ આવ બા કરવાની જગ્યા રહી નહિ. તે જ દિવસે રાતના શ્વાસ રૂંધાઈ જવાથી તે મરણ પામ્યો. મધ્યસ્થભાવમાં વર્તે તો આ રંક સાધુ મરીને તું ‘અવન્તી’પતિ કુણ્ડાલના સંપ્રતિનામના પુત્ર તરીકે હાલ તું અવતર્યો છે.^૧

* * * *

દશા વિત્તસ્ય તિસ્તઃ સ્યુ--દાનભોગવિનાશકાઃ ।^૧

દાનરૂપા પ્રધાના સ્યાદ્, યતો દ્વે દુઃખદાયિકે ॥ ૧૩૧ ॥^૨

લક્ષ્મીની ત્રણ ગતિઓ—

શ્લોક—“લક્ષ્મીની દાન, ભોગ અને નાશ એમ ત્રણ અવસ્થાઓ છે. તેમાં દાનરૂપ દશા ઉત્તમ છે, જ્યારે બીજી બે દુઃખદાયી છે.”—૧૩૧

* * * *

૧ આનું વિશેષ ચરિત્ર જાણવાની ઉત્કંઠા જેને શતી હોય, તેણે પરિશિષ્ટપર્વનો ૧૧ મો સર્ગ જોવો.

૨ સરખાવે ઉપદેશતરંગિણી (પૃ. ૧૦)નું નીચે મુજબનું પદ્ય:—

“ દાનં ભોગો નાશ-સ્તિષ્ઠો ગતયો ભવન્તિ વિત્તસ્ય ।

યો ન દદાતિ ન મુહુક્તે, તસ્ય તૃતીયા ગતિર્ભવતિ ॥ ”—આર્યો

દાનં દેયં સતિ દ્રવ્યે, સશ્ચયો ન સુખાવહઃ ।

મક્ષિકાસશ્ચિતં પશ્ય, હરન્તિ પામરા મધુ ॥ ૧૩૨ ॥^૧

ધન-સંચયથી દુઃખ--

શ્લોક--“ પૈશા હોય તો દાન દેવું જોઈએ, કેમકે સંગ્રહ (કરવો તે) સુખ-કારી નથી. (હે ચેતન ! તું) જો, (મધ)માખીઓએ એકઠા કરેલા મધને પામરો હરી અય છે. ”-૧૩૨

❀ ❀ ❀ ❀

ત્યાગો હિ સૌખ્યકારિ સ્યાત, કેવલં સશ્ચયો નહિ ।

મુક્તાનાં સશ્ચયે પશ્ય, દશા ભવતિ કીદૃશી ॥ ૧૩૩ ॥

ત્યાગથી સુખ--

શ્લોક--“ ત્યાગ એ જરૂર સુખકારી છે, નહિ કે કેવળ સંગ્રહ. જો આધેલા-નો સંગ્રહ જ થાય અને ત્યાગ ન જ થાય તો કેવી દશા થાય ? ”-૧૩૩

દાનના પ્રકારો--

સ્પષ્ટી--આ પ્રમાણે દાનનું પ્રકરણ સમાપ્ત કરીએ તે પૂર્વે દાનના પ્રકારો વિષે થોડો ઘણો વિચાર કરી લઈએ. સૌથી પ્રથમ તો આ વૈરાગ્ય-રસમંજરીના કર્તાએ દાનના જે પ્રકારો પાડ્યા છે તેની નોંધ લઈશું તો જણાશે કે તેમણે (૧) ધર્મોપદંભ-દાન, (૨) જ્ઞાન-દાન, (૩) અભય-દાન અને (૪) અનુકંપા-દાન એમ ચાર ભેદો પાડ્યા છે.

જ્ઞાન-દાન, અભય-દાન અને ઉપગ્રહ-દાન એમ પણ દાનના ત્રણ પ્રકારો પડે છે એ વાત ઉપદેશતરંગિણી (પૃ. ૧૪૧)ના નિમ્નલિખિત ૨૫૯ ઉપરથી જાણી શકાય છે:--

“ જ્ઞાનાભયોપગ્રહદાનભેદાત્

તત્ત્વ ત્રિધા સર્વવિદો વદન્તિ ।

તત્રાપિ નિર્વાણપથપ્રદીપં

જ્ઞાનસ્ય દાનં પ્રવરં વદન્તિ ॥ ૮ ॥ ”-મન્દ્રવજા

૧ સરખાવો ઉપદેશતરંગિણીનું (પૃ. ૧૦) નીચે મુજબનું પદા:--

“ દાતવ્યં મોક્ષવ્યં, સતિ વિભવે સશ્ચયો ન કર્તવ્યઃ ।

પશ્યેહ મધુકરીણાં, સશ્ચિતમર્થે હરન્ત્યન્યે ॥ ”-આર્યા

૨ આ પદ્ય દ્વારા ત્રિવિધ દાનમાં જ્ઞાનની શ્રેષ્ઠતા વર્ણવામાં આવી છે.

આ ઉપરાંત સાત્વિક, રાજસ અને તામસ એમ પણ દાનના ત્રણ પ્રકારો પડે છે. આ સંબંધમાં અવતરણરૂપે શ્રીરત્નમંદિરગણિ ઉપર્યુક્ત ગ્રન્થ (પૃ. ૩૩)માં કથે છે કે—

“ દાતવ્યમિતિ યદ્ દાનં, દીયતેऽનુપકારિણે ।

ક્ષેત્રે કાલે ચ ભાવે ચ, તદ્ દાનં ‘સાત્વિકં’ સ્મૃતમ્ ॥૭૫॥ ”—અનુ૦

અર્થાત્ ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવને વિષે, દેવું જોઈએ એમ વિચારીને જે દાન અનુપકારીને અપાય છે તે ‘સાત્વિક’ ગણાય છે. આવું દાન શ્રીશાહિભદ્રાદિએ દીધેલું જાણવું.

રાજસ દાનનું લક્ષણ એમ સૂચવાયું છે કે—

“ યત્ તુ પ્રત્યુપકારાય, ફલમુદ્દિશ્ય વા પુનઃ ।

પ્રદીયતે પરિક્લિષ્ટં, તદ્ દાનં ‘રાજસં’ સ્મૃતમ્ ॥૭૬॥ ”—અનુ૦

અર્થાત્ ઉપકારનો બદલો વાગવા માટે અથવા ફળની આશાથી જે દાન દેવાય છે તે ‘રાજસ’ કહેવાય છે. ચુન્દનબાદાની પાકોશી ડોશીનું અત્ર દૃષ્ટાન્ત ઘટાવી લેવું.

તામસ દાનના સંબંધમાં એવું કથન છે કે—

“ ક્રોધાદ્ બલાભિયોગાદ્ વા, મનોભાવં વિનાઽપિ વા ।

યદ્ દીયતે હિતં વસ્તુ, તદ્ દાનં ‘તામસં’ સ્મૃતમ્ ॥૭૭॥—અનુ૦

અર્થાત્ ક્રોધથી, બળાત્કારને લઈને અથવા મનના ભાવ વિના પણ જે હિતકારી વસ્તુનું દાન દેવાય તે ‘તામસ’ કહેવાય છે.

ભગવદ્ગીતાના ૧૭ મા અધ્યાયમાં વીસમાથી બાવીસમા પૃષ્ઠ દ્વારા આ વિષય ઉપર પ્રકાશ પાડવામાં આવ્યો છે એટલું જ નહિ પરંતુ મોટે ભાગે એના એ શબ્દોમાં આ ત્રિવિધ દાનનાં લક્ષણો રજુ કરવામાં આવ્યાં છે.

દાનના ચાર પ્રકારો પરત્વે આપણે ૧૫૪મા પૃષ્ઠમાં ઇસારો કરી ગયા છીએ.

૧ આ રજાં તે પદ્મોઃ—

“ દાતવ્યમિતિ યદ્ દાનં, દીયતેऽનુપકારિણે ।

દેશે કાલે ચ પાત્રં ચ, તદ્ દાનં ‘સાત્વિકં’ સ્મૃતમ્ ॥—અનુ૦

યત્ તુ પ્રત્યુપકારાર્થ, ફલમુદ્દિશ્ય વા પુનઃ ।

દીયતે ચ પરિક્લિષ્ટં, તદ્ ‘રાજસં’ મુદાહતમ્ ॥—અનુ૦

અદેશકાલે યદ્ દાન-મપાત્રેભ્યશ્ચ દીયતે ।

અસત્કૃતમવજ્ઞાનં, તદ્ ‘તામસં’ મુદાહતમ્ ॥ ”

દાનના (૧) અભય-દાન, (૨) સુપાત્ર-દાન, (૩) અનુકંપા-દાન, (૪) ઉચિત-દાન અને (૫) કીર્તિ-દાન એમ પાંચ પ્રકારો પણ પડે છે. તેમાંનાં પ્રથમનાં બે દાનો મુક્તિ માટે છે, જ્યારે બાકીનાં ત્રણ ભુક્તિ (ભોગ) માટે છે. આ વાતની પુષ્ટિ માટે નિમ્ન-લિખિત ગાથા રચ્ચ કરવામાં આવે છે:—

“ અમયં સુપત્તદાણં, અણુકંપા ઉચિત્તં કિત્તિદાણં ચ ।

દોહિ વિ મુક્ત્વો ભણિઓ, તિન્નિ વિ ભોગાદ્યં દિતિ ॥ ”—આર્યા
સ્થાનાંગના ૭૪૫ માં સૂત્રમાં દાનના દશ પ્રકારો નિમ્ન-લિખિત પદ્ય દ્વારા સૂચવાયા છે:—

“ અણુકંપા સંગહે ચેવ, મયે કાલુણિતેતેતિ ય ।

લજ્જાતે ગારવેણં ચ, અહમ્મે ડણ સત્તમે ॥—અનુ૦

ધમ્મે ત અદ્દમે વૃત્તે, કાહીતિ ત કતંતિ ત ॥ ”

અર્થાત્ અનુકંપા-દાન, સંપ્રહ-દાન, ભય-દાન, કારુણ્ય-દાન, લજ્જા-દાન, ગૌરવ-દાન, અધર્મ-દાન, ધર્મ-દાન, કરિષ્યદ્-દાન અને કૃત-દાન એમ દાનના દશ પ્રકારો છે. આ પ્રત્યેકનું સ્વરૂપ ધ્યાનમાં આવે તે માટે શ્રીઅભયદેવ-સૂરિ સ્થાનાંગની ટીકામાં નિર્દેશો છે તેમ વાચકમુખ્ય પૂજ્યપાદ શ્રીઉમાસ્વાતિ-એ રચેલી આર્યાઓ અર્થસહિત રચ્ચ કરવામાં આવે છે.

“ કૃપણેઽનાથદરિદ્રે વ્યસનપ્રાપ્તે ચ રોગશોકહતે ।

યદ્ દીયતે કૃપાર્થાદનુકમ્પા તદ્ ભવેદ્ દાનમ્ ॥ ”

અર્થાત્ કૃપણ, અનાથ, દરિદ્ર, સંકટમાં સપડાયેલા તેમજ રોગ અને શોકથી હણાયેલાને મહેરબાનીની રૂએ દાન દેવું તે ‘અનુકંપા-દાન’ છે.

૧-૩ સાધુ, સાધ્વી, શ્રાવક, શ્રાવિકા, જિન-પ્રતિમા, જિન-ચૈત્ય અને જૈન આગમ એ સાત ક્ષેત્રોમાં સર્વસ્વનું અર્પણ કરવું તે ‘સુપાત્ર-દાન’ છે. પોતપોતાના અધિકાર અને સામર્થ્ય અનુસાર દેશ, કાળ, કુળ ઇત્યાદિને યોગ્ય એવું જે દાન દેવું તે ‘ઉચિત દાન’ છે. યાચક, ભાટ, આરોઢ વગેરેને જે દાન દેવું તે ‘કીર્તિદાન’ છે.

૪ આ ગાથા ઉપદેશતરંગિણી (પૃ. ૧૫)માં છે. આવા ભાવવાણું કૃપણ જૈનધર્મવરસ્ત્રોત્રની સર્વોપચ વૃત્તિ (પૃ. ૨૭)માં છે. આની છાયા નીચે મુજબ છે:—

અમયં સુપાત્રદાનં અનુકમ્પા ઉચિતં કીર્તિદાનં ચ ।

દ્વાખ્યામપિ મોક્ષો મણિતઃ ત્રીણ્યપિ મોગાદિકં દદતિ ॥

૫ જૈનધર્મવરસ્ત્રોત્રની સ્વોપચ વૃત્તિમાં લગભગ આ મતલબની એક ગાથા છે તેમજ તેનો અર્થ પણ ત્યાં ૩૯ માં પૃષ્ઠમાં નજરે પડે છે. આ ગાથા બહુ થોડા ફેરફાર સાથે ઉપદેશતરંગિણી (પૃ. ૧૪)માં ટાંચણુ રૂપે નિર્દેશાયલી છે અને તેનો ભાવાર્થ પણ ત્યાં સૂચવવામાં આવ્યો છે.

“ અભ્યુદયે વ્યસને વા યત્ કિञ्चિद् દીયતે સહાયાર્થમ્ ।
તત્ સદ્ગ્રહતોઽભિમતં મુનિભિર્દાનં ન મોક્ષાય ॥ ”

અર્થાત્ સંપત્તિમાં કે વિપત્તિમાં સહાય કરવા માટે જે કંઈ દાન દેવાય છે તેને મુનિઓ ‘સંગ્રહ-દાન’ કહે છે, પરંતુ તે કંઈ મોક્ષને માટે નથી.

“ રાજારક્ષપુરોહિતમધુમુખમાવલ્લદણ્ડપાશિષુ ચ ।
યદ્ દીયતે મયાર્થાત્ તદ્ મયદાનં બુધૈર્જ્ઞેયમ્ ॥ ”

અર્થાત્ રાજા, કોટવાલ, પુરોહિત, ‘મધુમુખ, માવલ (મવાલી ?) તેમજ ઢંડ-અને પાશવાળાને વિષે ભયથી જે દાન દેવાય છે તેને વિદ્વાનોએ ‘ભય-દાન’ બાણુવું.^૧

“ અભ્યર્થિતઃ પરેણ તુ યદ્ દાનં જનસમૂહમધ્યગતઃ ।
પરચિત્તરક્ષણાર્થં લજ્જાયાસ્તદ્ ભવેદ્ દાનમ્ ॥ ”

અર્થાત્ પરની વિનતિ થતાં, જન-સમૂહની મધ્યમાં સંહતો પ્રાણી પારકાના મનની રક્ષા માટે જે દાન આપે તે ‘લજ્જા-દાન’ છે.

“ નટનર્તમુષ્ટિકેભ્યો દાનં સમ્વન્ધિવન્ધુમિત્રેભ્યઃ ।
યદ્ દીયતે યશોઽર્થે મર્વેણ તુ તદ્ ભવેદ્ દાનમ્ ॥ ”

અર્થાત્ નાટકીઓ, નાચનારા, મુષ્ટિકો (મુઠ્ઠીથી પ્રહાર કરનારાઓ), સંબન્ધીઓ, બન્ધુઓ અને મિત્રોને કીર્તિની ખાતર અથવા અભિમાન પૂર્વક જે દાન દેવાય છે તે ‘ઝોરવ-દાન’ છે.

“ હિસાઽનૂતચૌર્યોઽચતપરદારપરિગ્રહપસક્તેભ્યઃ ।
યદ્ દીયતે હિ તેષાં તજ્જાનીયાદધર્માય ॥ ”

અર્થાત્ હિંસા, અસત્ય અને ચોરીને વિષે તત્પર તેમજ પરદાર અને પરિગ્રહમાં આસક્ત એવાને જે દાન દેવાય તે ‘અધર્મ-દાન’ બાણુવું.

“ સમતૃણમણિમુક્તેભ્યો, યદ્ દાનં દીયતે સુપાત્રેભ્યઃ ।
અક્ષયમતુલમનન્તં તદ્ દાનં ભવતિ ધર્માય ॥ ”

૧ મીઠું ખોલનાર, પુશામતીઓ.

૨ આ દાન પણ મુક્તિને માટે નથી. કલ્પું પણ છે કે—

“ મયં લોભસ્તથા સ્નેહ-હ્યયો દાનસ્ય હૈતવઃ ।

યે દાતારહ્યયં મુક્ત્વા, ધન્યાસ્તે મુક્તિગામિનઃ ॥ ”—અતુ.

અર્થાત્ ભય, લોભ અને સ્નેહ એ ત્રણ દાનનાં કારણો છે. આ ત્રણને છોડીને જેઓ દાન દે છે તેઓ ધન્ય છે અને તેઓ મુક્તિ-ગામી છે.

અર્થાત્ તણખલા અને મણિઓને સમાન ગણનારા તેમજ સંન્યાસી એવા સુપાત્રોને જે દાન દેવાય તે 'ધર્મ-દાન' બાણવું.

“ શતશઃ કૃતોપકારો દત્તં ચ સહસ્રશો મમાનેન ।

અહમપિ દદામિ કિશ્ચિત્ પ્રત્યુપકારાય તદ્ દાનમ્ ॥

અર્થાત્ મારા ઉપર સેંકડો રીતે ઉપકાર કર્યો છે તેમજ હજાર રીતે મને દાન દીધું છે. વાસ્તે પ્રત્યુપકારાર્થે હું પણ એને કંઈક આપું એ (૧૬શમા પ્રકારનું) દાન છે.

શીલં વિઘ્નહરં સર્વ-સમ્પદાં દાયકં મતમ્ ।

પ્રાણાધારં સુવૃત્તસ્ય, વંશશોભાવિવધર્કમ્ ॥ ૧૩૪ ॥

શીળનો મહિમા-

શ્લો०—“ શીળ વિઘ્નોને વિનાશ કરનારું, સર્વ સંપત્તિઓને આપનારું, સચ્ચરિત્રનો જીવન-આધાર અને વંશની શોભાને વિશેષતઃ વધારનારું મનાય છે. ”—૧૩૪

દાનાદિનો ક્રમ—

સ્પષ્ટી०—અન્ય જીવોને સુખ થાય તે માટે, તેમનું હિંમ્ન દૂર કરવાને માટે તન, મન અને ધનથી મદદ કરવી એ મનુષ્યનું લક્ષણ અને ભૂષણ છે. પરન્તુ યાદ રાખવું જોઈએ કે ત્યાગ કરવાની વૃત્તિવાળો જ દાતાર બની શકે છે. જે ધન અગ્યારમો પ્રાણ ગણાય છે તેનું દાન તેના ઉપરની મમતા ઓછી થતાં અર્થાત્ ત્યાગ-બુદ્ધિ સ્ફુરતાં થઈ શકે છે. કહેવાની મતલબ એ છે કે જેટલા અંશે પર જીવોના ઉપકારાર્થે તન, મન, અને ધનથી સહાયતા કરાય છે તેટલે અંશે ત્યાગ-ભાવ પ્રકટે છે. તીર્થંકરો દીક્ષા લે તે પૂર્વે સાંવત્સરિક દાન દે છે. ત્યાર બાદ ઉત્તમ શીયલની મૂર્ત્તિરૂપ દીક્ષા તેઓ ગ્રહણ કરે છે. તદનંતર બાહ્ય અને આભ્યંતર તપશ્ચર્યાનું તેઓ સેવન કરે છે. આ આભ્ય-નંતર યાને ભાવ-તપના પ્રભાવથી આત્માની શુદ્ધ ભાવના ભાવીને તીર્થંકરો કેવલજ્ઞાન ઉપાર્જન કરે છે. એટલે આ દૃષ્ટિએ જોતાં દાનાદિ ક્રમ સહેતુક હોય એમ સમજાય છે. વળી દાન દેવું એ જેટલી સહેલી વાત છે તેટલી સહેલી વાત શીયળ પાળવાની નથી. વળી આનાથી તપશ્ચર્યા કરવી એ તો

૧ કારણ-દાન અને કરિષ્યદ્-દાન વિષે ઉદ્દેખ નથી.

વિશેષ વિકટ માર્ગ છે અને નિર્મળ લાવનાઓમાં આરૂઠ થવું એ સૌથી અઘરું કાર્ય છે. આને લઈને પણ આ પ્રમાણેનો ક્રમ સૂચવાતો હોય એમ લાસે છે. અન્ય રીતે વિચાર કરીએ તો દાન-ધર્મની સિદ્ધિ થતાં શીલ-ધર્મના સેવન માટે યોગ્યતા પ્રાપ્ત થાય છે. આ યોગ્યતા મળતાં તપ-ધર્મના આરાધન માટે અધિકારિત્વ મળે છે. આ લાયકાત મળી જતાં લાવના લાવવાનું સામર્થ્ય ખડું થાય છે. આથી પણ દાનાદિ ક્રમની સકારણતા સિદ્ધ થતી જણાય છે. આ સંબંધમાં શ્રીહરિભદ્રસૂરિકૃત પંચવસ્તુગત સ્તવપરિજ્ઞાની નિમ્ન-લિખિત ગાથાઓનો નિર્દેશ કરવો આવશ્યક સમજાય છે:—

“ ૧સંતં વજ્રમણિચં થાણે દાણં પિ જો ન વિયરેહ્ ।
 ઇય સુહૃગો કહં સો સીલં અહ્દુદ્ધરં ધરહ્ ? ॥ ૧૩૦૮ ॥
 અસ્સીલો અ ણ જાયહ્ સુદ્ધસ્સ તવસ્સ હંદિ વિસઓ વિ ।
 જહસત્તીણ્ણતવસ્સી ભાવહ્ કહ્ ભાવણાજાલં ? ॥ ૧૩૦૯ ॥
 ઇત્થં ચ દાણધર્મો દવ્વત્થયસ્સુવમો (ગો ?) મહેઅવ્વો ।
 સેમા ઉ સુપરિસુદ્ધા ણેયા ભાવત્થયસ્સુવા ॥ ૧૩૧૦ ॥ ”

અર્થાત્ વિદ્યમાન, બાહ્ય (આત્માથી ભિન્ન) અને અશાશ્વત એવું (પિણ્ડાદિ) દાન પણ જે (ક્ષુદ્રતાને લીધે) સ્થાનમાં (યોગ્ય પાત્રને વિષે) આપતો નથી, તે ક્ષુદ્ર કેવી રીતે અતિશય દુર્ધર એવા શીળને ધારણ કરી શકે ? શીલરહિત એવો વળી શુદ્ધ તપશ્ચર્યાના વિષય પણ ન થાય. યથાશક્તિ અતપસ્વી પણ લાવનાના સમૂહને કેવી રીતે ભાવે ? આ ક્રમને વિષે દાન-ધર્મને દ્રવ્ય-સ્તવ-રૂપે ગ્રહણ કરવો જોઈએ અને બાકીનાં સુપરિશુદ્ધ શીલાદિને ભાવસ્તવરૂપે જાણવાં જોઈએ.

૧ જાયા—

સદ્ વાહ્યમનિત્યં સ્થાને દાનમપિ યો ન વિતરતિ ।
 ઇવં ક્ષુદ્રકઃ કથં સ શીલમતિદુર્ધરં ધારયતિ ? ॥
 અશીલશ્ચ ન જાયતે શુદ્ધસ્ય તપસો હન્દિ ત્રિષયોઽપિ ।
 યથાશક્ત્યાઽતપસ્વી ભાવયતિ કથં ભાવનાજાલમ્ ? ॥
 ઇત્થં ચ દાનધર્મો દ્રવ્યસ્તવરૂપકો ગૃહોતવ્યઃ ।
 શેષાસ્તુ સુપરિશુદ્ધા જ્ઞેયા ભાવસ્તવસ્વરૂપાઃ ॥

૨ પ્રતિભાશતકની સ્વોપજ વ્રતિ (પૃ. ૨૪૧)માં આ ગાથાઓ થોડાક ફેરફાર સાથે નજરે પડે છે.

આ વાતને લક્ષ્યમાં રાખીને ગ્રન્થકાર હવે શીલના અધિકારનો પ્રારંભ કરતા હોય એમ લાગે છે.

❖ ❖ ❖ ❖
ये शीलशीलिता लोके, दुःखशल्यैर्न कीलिताः ।

सुप्राप्तशुभसंयोगा, नीरोगास्ते भवन्ति हि ॥ १૩૫ ॥

શીળથી નીરોગિતા—

શ્લો०—“લોકમાં જે (જીવો) શીલથી યુક્ત છે તે દુઃખરૂપ શલ્યથી ભેંકાયેલા નથી. શુભ સંયોગને સારી રીતે પામેલા તે જીવો નીરોગી જ હોય છે.”—૧૩૫

❖ ❖ ❖ ❖
भूनव्यन्तरमुष्टयादि-प्रयोगा निष्फलाः समे ।

प्रयुक्ताः शीलयुक्तेषु, शीलाद् दुःखं प्रणश्यति ॥ ૧૩૬ ॥

શીળથી સંવક્ષણ—

શ્લો०—“શીલથી યુક્ત (જનો)ને વિષે ભૂત, વ્યન્તર, મુઠ કત્યાદિના સર્વે પ્રયોગો નિર્થક જાય છે, કેમકે શીલથી દુઃખ નાશ પામે છે.”—૧૩૬

શીળનો મહિમા—

રૂપ્પટી०—આ તેમજ પૂર્વનાં જે પદો દ્વારા ગ્રન્થકારે શીળનો મહિમા વર્ણવ્યો છે. અત્ર ધર્મકલ્પદુઃખના ચતુર્થ પલ્લવમાં જે કહ્યું છે તે નિવેદન કરી આપણે પણ શીળના ગુણો ગાઠએ:—

“ શીલં કીર્તિસિતાતપત્રકલશઃ શીલં શ્રિયઃ કાર્મણં

શીલં ભાવપયોધિશીતકિરણઃ શીલં ગુણાનાં નિધિઃ ।

શીલં સંસ્કૃતિકાનને કદલિકા શીલં સ્વનિઃ શ્રેયસાં

શીલં સત્ત્વલતાવમન્તસમયઃ શીલં તુ મુક્તિપદમ્ ॥ ૮ ॥ ”—શાર્દૂલ૦
 અર્થાત્ શીયળ કીર્તિરૂપ શ્વેત છત્રોને વિષે કળાશ છે. શીળ લક્ષ્મીનું કામણુ છે. શીળ ભાવરૂપ સાગરને (પ્રકુલ્લિત કરનાર) ચંદ્ર છે. શીળ ગુણોનો નિધિ છે. શીળ એ સંસારરૂપ જંગલને વિષે કેળ છે. શીળ કલ્યાણોની ખાણ છે. શીળ સત્ત્વરૂપ વેલ ની વિકસિત કરનારો વસન્તનો સમય છે. (વિશેષ શું કહેવું ?) શીળ એ મુક્તિને આપનારી વસ્તુ છે.

સાથે સાથે બ્રહ્મચર્યના પ્રશંસાકારી ઉપદેશતરંગિણી (પૃ. ૮૮)ગત કથનનું પણ મનન કરી લઈએ:—

“ સીમા સ્વાનિષ્ઠુ વજ્રસ્વાનિરગદઙ્કારેષુ ધન્વન્તરિઃ
 કર્ણસ્ત્યાગિષ્ઠુ દેવતાસુ કમલા દીપોત્સવઃ પર્વમુ ।
 ઓઙ્કારઃ સકલાક્ષરેષુ ગુરુષુ વ્યોમ સ્થિરેષુ ક્ષિતિઃ
 શ્રીરામો નયતત્પરેષુ પરમં બ્રહ્મ વ્રતેષુ વ્રતમ્ ॥ ૪૨ ॥ ”-શાર્દૂલ૦

અર્થાત્ જેમ આણેમાં હીરાની આણુ સીમારૂપ છે-સર્વોત્તમ છે, વૈદ્યોમાં ધન્વન્તરી, દાનીઓ માં કર્ણુ, દેવતાઓમાં લક્ષ્મી, પર્યોમાં દીવાળી, સમસ્ત અક્ષરોમાં ઙ્કાર, મોટી વસ્તુઓમાં આકાશ, સ્થિર (પદાર્થો)માં પૃથ્વી અને નીતિમાં તત્પર (માનવોમાં) શ્રીરામ ઉત્તમ છે. તેમ વ્રતોમાં બ્રહ્મચર્ય વ્રત શ્રેષ્ઠ છે.”

આ હકીકતને ધર્મકલ્પદ્રુમના ચતુર્થ પલ્લવમાં ટાંચણરૂપે નિમ્ન-લિખિત સાતમું પદ્ય પુષ્ટિ આપે છે.—

“ પોયૂષમૌષધિષુ શાસ્ત્રિષુ કલ્પશાસ્ત્રી
 ચિન્તામર્ણિર્માર્ણિષુ ધેનુષુ કામધેનુઃ ।
 ધ્યાનં તપસ્સુ સુકૃતેષુ ક્રૂપા વ્રતેષુ
 બ્રહ્મવ્રતં ક્ષિત્તિપતિત્વમ્મુરોકરોતિ ॥ ”-વસન્ત૦

અર્થાત્ જેમ ઔષધિઓમાં અમૃત, વૃક્ષોમાં કલ્પવૃક્ષ મર્ણિઓમાં ચિન્તામર્ણિ, ગાયોમાં કામધેનુ, તપશ્ચર્યાઓમાં ધ્યાન, અને સત્કાર્યોમાં દયા નરેન્દ્રતાને ભોગવે છે તેમ વ્રતોમાં બ્રહ્મચર્ય વ્રત સબપાયું ભોગવે છે.

બ્રહ્મચર્યની મહત્તા પરત્વે જૈન શાસ્ત્ર તો ત્યાં સુધી કહે છે કે—

“જો દેહ કળયકોટિ, અહવા કારેહ કળજ્જિણભવણં ।
 તસ્સ ન તત્તિઅ પુન્નં, જત્તિઅ વંમવ્વણ ધરિણ ॥ ૧ ॥-આર્યા
 દેવદાણવગંધવ્વા, જક્કસરક્કસસકિન્નરા ।
 વંભયારિં નમંસંતિ, દુક્કરં તે કરંતિ યં ॥ ૨ ॥-અનુ૦

૧ ધ્યા—

યો દ્દાતિ કનકકોટિં અથવા કારયતિ કનકજિનભવનમ્ ।
 તસ્ય ન તાવન્ પુણ્યં યાવદ્ બ્રહ્મવ્રતે ધૃતે ॥
 દેવદાનવગન્ધર્વા યક્ષરાક્ષસકિન્નરાઃ ।
 બ્રહ્મચારિણં નમસ્યન્તિ દુષ્કરં યત્ કુર્વન્તિ તે ॥

‘આણા ઇસરિઅં વા ડૂઠ્ઠી રજ્જં ચ કામભોગા ય ।

કિત્તો રલં ચ સગ્ગો આસન્ના સિદ્ધિ વંખાઓ ॥ ૩ ॥—આર્યા

કલિકારઓ વ જણમારઓ વિ સાવજ્જજોગનિરઓ વિ ।

જં નારઓ વિ સિજ્જઈ તે સ્વલુ સીલસ્સ માહપ્પં ॥ ૪ ॥”—આર્યા

અર્થાત્ જે સુવર્ણીની કોડીનું દાન દે અથવા જે સોનાનું જિનગૃહ બનાવે તેનું પુણ્ય પણ બ્રહ્મચર્ય પાળનારાના જેટલું નથી. જેઓ દુખર એવું બ્રહ્મચર્ય પાળે છે તેમને દેવ, દાનવ, ગંધર્વ, યક્ષ, રાક્ષસ અને કિનરો પણ નમસ્કાર કરે છે, આજ્ઞા, ઐશ્વર્ય, ઋદ્ધિ, રાજ્ય, ઇચ્છિત ભોગો, આખર, પરાક્રમ, સ્વર્ગ અને મોક્ષ પણ બ્રહ્મચર્યથી સમીપ છે. કૃત્યો કરનાર, મનુષ્યનો ઘાતક, અને પાપમય વ્યાપારમાં આસક્ત એવો પણ નારક સિદ્ધિ પામે છે, તે ખરેખર શીળનો મહિમા છે.

અનૈન દર્શનનું પણ કહેવું એ છે કે—

“ એકરાત્ર્યુષિતસ્યાપિ, યા ગતિર્બ્રહ્મચારિણઃ ।

ન સા ક્રતુસહસ્રેણ, વક્તું શક્ત્યા યુધિષ્ઠિર ! ॥ ”—અનુ૦

“ એકતશ્વતુરો વેદા, બ્રહ્મચર્ય તુ એકતઃ ।

એકતઃ સર્વપાપાનિ, મદ્યમાંસં તુ એકતઃ ॥ ”—

અર્થાત્ એક રાત બ્રહ્મચર્ય પાળનારાની જે ગતિ થાય છે, તે હે યુધિષ્ઠિર ! હજાર યજોથી પણ કહેવું શક્ય નથી. એક તરફ ચાર વેદો અને એક તરફ બ્રહ્મચર્ય; એક બાબુ સર્વ પાપો અને એક બાબુ મદ્ય અને માંસ.

બ્રહ્મચર્યનો પ્રભાવ વર્ણવતાં પાર આવે તેમ નથી. કમને પણ બ્રહ્મચર્ય પાળનાર પાંચમા દેવલોકમાં જાય છે અને દેવો પણ એને નમસ્કાર કરે છે.^૨

૧ છાયા—

આજ્ઞા પેશ્વર્યં વા ઋદ્ધિઃ રાજ્યં ચ કામભોગાશ્ચ ।

કીર્તિર્બલં ચ સ્વર્ગમાસન્નાઃ સિદ્ધિર્બ્રહ્મતઃ ॥

કલિકારકશ્ચ જનમારકોઽપિ સાવચયોગનિરતોઽપિ ।

યદ્ નારકોઽપિ સિદ્ધયતિ તત્ સ્વલુ શીલસ્ય માહાત્મ્યમ્ ॥

૨ સરખાવો—

“ કાપ્પણ વંખચેરં ધરંતી મહ્વા ડ જે અસુદ્ધમણા ।

કપ્પમ્મિ વંખલોપ તાણં નિયમેણ ડવવાઓ ॥ ”

[કાયેન બ્રહ્મચર્ય ધારયન્તિ મહ્યાસ્તુ યે શુદ્ધમનસઃ ।

કલ્પે બ્રહ્મલોકે તેષાં નિયમેનોપપાતઃ ॥]

ચક્રવર્તીનાં ચૌદ રત્નો પૈકી અશ્વતે નેરણુલમથી બ્રહ્મચર્ય પળાવવામાં આવે છે; આ પ્રમાણે પોતાની મરણ વિરુદ્ધ બ્રહ્મચર્ય પાળવા છતાં તે સ્વર્ગ જાય છે એમ કહેવાય છે, પરંતુ કોઈ સ્પષ્ટ પ્રામાણિક દૃષ્ટેબ જોવામાં આવે તહિ ત્યાં સુધી આ વાતને કોણ સ્વીકારે?

શરીરનગરીરાજ્યે--ઽભિષિક્તો વીર્યભૂપતિઃ ।

યાવત્ સ રાજતે રાજા, તાવત્ સૌખ્યં નિરન્તરમ્ ॥૧૩૭॥

બ્રહ્મચર્યના પાલનનો પ્રભાવ—

શ્લોઁ—“ દેહરૂપી નગરીના રાજ્યને વિષે અભિષેક કરાયેલો વીર્યરૂપ રાજા
જ્યાં સુધી રાજા તરીકે બિરાજે છે, ત્યાં સુધી નિરંતર સુખ છે.” ૧૩૭

❀ ❀ ❀ ❀

સમર્થં સર્વથા ભો ભો, શીલં તદ્રક્ષણે મતમ્ ।

રક્ષયિત્વા તતઃ શીલં, રક્ષણીયઃ સ ભૂપતિઃ ॥૧૩૮॥

વીર્યના રક્ષણ માટે શીલનું પાલન—

શ્લોઁ—“ હે ભવ્ય ! તે (વીર્યનું) રક્ષણ કરવામાં શીળ સર્વથા સમર્થ
ગણાય છે, તેથી કરીને શીળનું રક્ષણ કરી તે (વીર્ય) નૃપતિને બચાવવો
બ્રહ્મચર્ય.”-૧૩૮

❀ ❀ ❀ ❀

યે તુ શીલાત્ પરિશ્રદ્ધાઃ, ક્ષયાદિરોગધારિણઃ ।

દુઃખિનઃ સ્યુરમુત્રાત્ર, લોકદૃષ્ટયાઽપ્યધસ્કૃતાઃ ॥૧૩૯॥

શીલબ્રષ્ટની વિડંબનાઓ—

શ્લોઁ—“ જ્યાં શીલથી બ્રષ્ટ થાય છે, તેઓ ક્ષય વગેરે ભયંકર રોગથી
ગ્રસ્ત તેમજ આ લોકમાં તથા પરલોકમાં દુઃખી અને લોકની દૃષ્ટિએ પણ તિરસ્કારને
પાત્ર બને છે.”-૧૩૯

❀ ❀ ❀ ❀

૧ સરખાવો અર્થદીપિકાના ૮૪ માં પત્રમાં ટાંચણરૂપે આપેલું પદઃ—

“ કમ્પઃ સ્વેદઃ શ્રમો મૂચ્છાં, બ્રમિગલાંનિર્લક્ષ્યઃ ।

રાજયક્ષમાદયશ્ચાપિ, કામાધાસક્તિજા હજઃ ॥ ”-અનુ૦

હા હા ક્ષણિકસૌખ્યાય, લોકચ્યાતા વિપશ્ચિતઃ ।

પ્રત્યક્ષં ગર્દભાયન્તે, હત્વા સ્વાં કીર્તિમુજ્જ્વલામ્ ॥૧૪૦॥

શીલબ્રધ પડિતોની અવદશા—

શ્લો.૦—“ હાય હાય લોકમાં પહિડત તરીકે પંકાયેલા (પુરુષો પણ) ક્ષણિક સુખને માટે પોતાની નિર્મળ કીર્તિનો વિનાશ કરી પ્રત્યક્ષ રીતે ગધેડા જવું આચરણ કરે છે. ”—૧૪૦

અસ્થિમાંસવસાચર્મ—પુજ્જે હા મૂઢમાનસાઃ ।

પૃથ્ગ્ભૂતે ઘૃણાં કુર્યુઃ, સંયુક્તેઽભિલષન્તિ કિમ્ ? ॥ ૧૪૧ ॥

વિવેકની ખામી--

શ્લો.૦—“ હાડકાં, માંસ, ચરબી અને ચામડીનો સમૂહ જ્યારે પૃથક્કુ હોય છે, ત્યારે મૂઢ ચિત્તવાળાઓ તિરસ્કાર કરે છે. પરંતુ હાય ! જ્યારે તે સંલગ્ન હોય છે, ત્યારે તેની તેજ્યા ક્રમ ઇચ્છા કરે છે ? ”—૧૪૧

નેમિનાથં ચ સર્વજ્ઞં, જમ્બૂં શ્રેષ્ઠિસુદર્શનમ્ ।

સ્થૂલભદ્રં ચ યોગીશં, નત્વા શીલં પ્રપચતામ્ ॥ ૧૪૨ ॥

શીલનું સેવન—

શ્લો.૦—“ સર્વજ્ઞ નેમિનાથને, કેવલી જમ્બૂ(સ્વામી)ને, સુદર્શન શ્રેષ્ઠીને અને યોગીધર સ્થૂલભદ્રને નમસ્કાર કરી શીલને ભજો. ”—૧૪૨

શ્રીજમ્બૂસ્વામીનો વૃત્તાન્ત—

સ્પષ્ટી.૦—“ રાજગૃહ ’ નગરમાં શ્રેણિક રાજા રાજ્ય કરતો હતો. તે સમયે એ નગરમાં ઋષભદત્ત નામનો એક શ્રેષ્ઠી રહેતો હતો. તેની પત્નીનું નામ ધારણી હતું. પોતાને પુત્ર ન હતો તેથી ધારણી રાજ ઉદ્ધિગ્ન રહેતી

૧ એમના વિષેની સ્થૂલ માહિતી માટે જુઓ નેમિલક્ષ્મીમરનું સ્પષ્ટીકરણ (પૃ. ૬૭-૧૦૦).

હતી. એની ઉદ્દાસીનતા દૂર કરવા માટે એક દહાડો **ઋષભદત્ત** તેને પ્રેમ-પૂર્વક કહ્યું કે ચાલ, આપણે 'વૈભારગિરિ' જઈએ અને ત્યાંના ઉદ્યાનમાં કીડા કરીએ. ધારણીએ તે વાત કબૂલ કરી એટલે સુંદર રથમાં પોતે બેસી અને પત્નીને બેસાડી, માર્ગમાં ભેવા લાયક પદાર્થો તરફ તેનું ધ્યાન ખેંચતો જતો 'વૈભારગિરિ' ઉપર તે આવી પહોંચ્યો. રથમાંથી ઉતર્યા બાદ આ યુગલ આ ગિરિના ઉદ્યાનની શોભા ભેવામાં ગૂંથાયું. એવામાં એકાએક **ઋષભદત્ત** ની દષ્ટિ સિદ્ધપુત્ર **યશોમિત્ર** ઉપર પડી. તેને ભેદને શ્રેષ્ઠીએ પૂછ્યું કે તમે કેમ અહીં આવ્યા છો? સિદ્ધપુત્રે જવાબ આપ્યો કે હું પંચમ ગણધર શ્રી-**સુધર્માસ્વામી** અત્ર પધાર્યા છે તેમને વંદન કરવા બહુ છું. આ સાંભળી આ ધણી-ધણીઆણી પણ સિદ્ધપુત્રની સાથે સાથે ગણધર મહારાજની પાસે આવી પહોંચ્યાં. જ'બૂદ્ધીપને લગતી હકીકત સાંભળ્યા બાદ ધારણીએ પ્રશ્ન પૂછ્યો કે મને પુત્ર થશે કે નહિ? સિદ્ધપુત્રે કહ્યું કે આવો સાવધ પ્રશ્ન ગુરુ મહારાજને પૂછવો ઉચિત નથી. હું નિમિત્ત-જ્ઞાનના બળથી તને ઉત્તર આપું છું કે તને જ'બૂ નામનો ઉત્તમ ગુણવાળો પુત્ર થશે. પછી ગુરુશ્રીના ચરણારવિંદને નર્મીને ત્રણે જણા 'વૈભારગિરિ' પરથી ઉતરી પોતપોતાને ઘેર ગયાં.

એકદા ધારણીએ સ્વપ્નમાં શ્વેત સિંહ બેઠો અને તે વાત પતિને કહી. **ઋષભદત્ત**ે કહ્યું કે હે લલના ! તારી કુખે પુત્ર-રત્ન અવતરશે. એ અર-સામાં પ્રહ્મ દેવલોકથી **વિદ્યુન્માલી**નો જીવ આવીને આ સ્ત્રીની કુક્ષિરૂપ શુકિતને વિષે ખોતીની જેમ અવતર્યો. નવ માસ અને સાડા સાત દિવસ વ્યતીત થતાં ધારણીએ અતિતેજસ્વી પુત્રને જન્મ આપ્યો. આનું નામ જ'બૂ પાડવામાં આવ્યું. શેઠ ને શેઠાણી તો આને રમાડવામાં અને લાડ લડાવવામાં જ પોતાનો સમય ગાળવા લાગ્યાં. કાલાંતરે આ કુમાર યુવાવસ્થાને પામ્યો એટલે તેનું પાણિગ્રહણ થાય તે માટે તેનાં માબાપ વિચાર કરવા લાગ્યાં.

આ અવસરે તે જ નગરમાં વસતા ^૧સમુદ્રપ્રિય, ^૨સમુદ્રદત્ત, ^૩સાગર-દત્ત, અને ^૪કુબેરદત્ત એ ચાર મહેલ્યશિરોમણિઓ તેમજ ^૫કુબેરસેન, ^૬શ્રમણદત્ત, ^૭વસુષેણ અને ^૮વસુપાલિત એ ચાર શેઠિયાઓ **ઋષભ-દત્ત**ની પાસે વિનતિ કરવા આવ્યા કે હે શ્રેષ્ઠિન ! અમારે રૂપ અને લાવણ્યના

૧-૮ આ પ્રત્યેકની પ્રિયાનું નામ અનુક્રમે પદ્માવતી, કનકમાલા, વિનયશ્રી, ધનશ્રી, કનકવતી, શ્રીષેણા, વીરમતી અને જયસેના હતું. વિદ્યુન્માલીની ચાર દેવોઓ અવતીને પદ્માવતી પ્રમુખ ચાર સ્ત્રીઓની પુત્રીરૂપે અવતરી હતી. તેમનાં સમુદ્રશ્રી, પદ્મશ્રી, પદ્મસેના અને કનકસેના એવાં નામ પાડવામાં આવ્યાં હતાં. કનકવતીને નલસેના નામની પુત્રી હતી, બ્યારે બાકીની ત્રણ વિનિતાઓને કનકશ્રી, કનકવતી અને જયશ્રી નામની કન્યાઓ હતી.

ભંડારરૂપ, કલા-સમુદ્રમાં પારંગત, ગુણોની સ્વામિની અને મનોહરતામાં અપસરાને પણ પરાસ્ત કરનારી એકેક કન્યા છે. હાલમાં વિવાહના કલ્યાણ મિત્રરૂપ યૌવન તેમને પ્રાપ્ત થયું છે, તો કુળ, શીળ, વય, રૂપ વગેરે ગુણોથી અનુરૂપ એવા તમારા પુત્ર સાથે તેમનું પાણિગ્રહણ હો. શેઠે તેમની આ વિનતિ ઘણા હર્ષથી સ્વીકારી. સમુદ્રશ્રી વગેરે આઠ કન્યાઓને પણ પોતાનું યોગ્ય સ્થળે સગપણ થયેલું જાણી આનંદ થયો.

સમય જતાં શ્રીસુધર્માસ્વામીનું આ નગરમાં આગમન થયું. તે જાણીને શેમાંચિત થયેલો જંબૂકુમાર તેમની વાણીનું પાન કરવા ગયો. તેમના મુખારવિદમાંથી અમૃતના ઝરણા જેવી અનુપમ દેશના કર્ણુગોચર થતાં આ કુમારના હૃદયમાં નિર્ભાંગીને દુર્લભ એવો ભવ-વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થયો. આથી હું મારા માતાપિતાની રજ લઈને આવું ત્યાં મુધી આપ આ ઉદ્યાનમાં ધર્મ-વૃક્ષની શોભાને ધારણ કરશો એવી ગણધરદેવને પ્રાર્થના કરી રથ ઉપર આરૂઢ થઈ તે ઘર લાણી ચાલ્યો.

નગરના એક દરવાજે તે આવ્યો ત્યાં તે અત્યંત સંકીર્ણ જણાયો એટલે કાલ-ક્ષેપના ભયથી તે ખીજે દરવાજે ગયો. ત્યાં પણ લડાઈની તૈયારી થતી જોઈ તે પાછો વળ્યો, કેમકે તેને એવો શુભ વિચાર થયો કે હું વિરતિ રહિત કદાચ મરી જઈ તો મારી દુર્ગતિ થાય. શ્રીસુધર્માસ્વામી પાસે આવી તેમને પ્રણામ કરી તેણે જીવન પર્યંત ત્રિવિધ બ્રહ્મચર્યની અનુશા માગી. તે સ્વીકારતાં કામવિકારને તિલાંજલિ આપી જંબૂકુમાર સહર્ષ પોતાને ઘેર આવ્યો. હું દીક્ષા લેવા આતુર છું, વાસ્તે મને આપ પૂજ્યો અનુશા આપો એવી તેમણે પોતાના માતાપિતાને વિનતિ કરી, પરંતુ તે માન્ય ન રાખતાં તેમણે કહ્યું કે એક વાર તું આઠે કન્યાનું પાણિગ્રહણ કરી અમને આનંદ આપ. ત્યારબાદ તું મુખેથી દીક્ષા લેજે. તે સાંભળી જંબૂકુમારે હા પાડી, પરંતુ સાથે સાથે કહ્યું કે તમારું કાર્ય થઈ જાય એટલે મને દીક્ષા લેતાં રોકશો નહિ.

ઋષભદત્તે આઠે કન્યાના પિતાઓને બોલાવી પોતાના પુત્ર પરણીને તરત જ દીક્ષા લેનાર છે એ વાતથી વાકેફગાર કર્યા અને કહ્યું કે તમારે સગ-પણ રહ કરવું હોય તો મુખેથી તેમ કરો. આ સાંભળીને શોકાતુર બનેલા તે આઠે જણાઓએ મસલત કરવા પોતાનો પરિવાર લેગો કર્યો. આ સમયનો વાર્તાલાપ સાંભળી આઠે કન્યાઓએ કહ્યું કે ગમે તેમ થાઓ; અમારે તો આ ભવમાં જંબૂકુમાર જ સ્વામી છે, અન્ય નહિ. આવી કન્યાઓની મક્ક-મતા જોતાં અનુકૂળ દિવસે લગ્નના ગણેશ મંડાયા અને મોટી ધામધૂમ પૂર્વક તેની પૂર્ણાહુતિ થઈ. આઠ વધુઓ સાથે જંબૂકુમારને પોતાને ઘેર આવેલા જોઈ ધારણી અને ઋષભદત્તના હર્ષનો પાર રહ્યો નહિ.

સર્વ અલંકારોથી વિભૂષિત, સાક્ષાત્ કામદેવ જેવા જ'ખૂકુમાર આઠે પત્નીઓ સહિત શયનગૃહમાં ગયા, પરંતુ તેમની એક રૂવાંટીમાં પણ કામ-વિકાર થયો નહિ. તેમની આ ધીરતા અદ્ભુતિક ન ગણાય તો ખીજું શું ? કુમારસંભવ (સર્ગ ૧, ૧૬૦-૧૬૧)માં કહ્યું પણ છે કે—

“ વિકારહેતૌ સતિ વિક્રિયન્તે યેષાં ન ચેતાંસિ ત એવ ધીરાઃ । ”

આ પ્રસંગે 'જયપુર'ના વિન્દ્ય રાજનો મોટો પુત્ર પ્રભવ જ'ખૂકુમારના ઘરમાં ચોરી કરવાના ઇરાદાથી દાખલ થયો. પિતાએ કનિષ્ઠ પુત્રને રાજ્ય આપ્યું હતું તેથી પોતાનું અપમાન થયેલું સમજી પોતે નગર બહાર 'વિંધ્યાચળ'ની પાસે એક ગામ વસાવી રહેતો હતો અને ખાતરો પાડીને, લોકોને લૂટીને, ચોરી કરીને તે પોતાની આજીવિકા ચલાવતો હતો. એવામાં તેના ચર પુરુષોએ તેને જ'ખૂકુમારની સમૃદ્ધિ કુબેરને પણ કોરે બેસાડે તેવી છે એવી ખાતમી આપી. તે સાંભળીને તે આ અવસરે અવસ્વાપિની વિદ્યા વડે જ'ખૂ સિવાય અન્ય સર્વ બગતા લોકોને નિદ્રાવશ કરી દઈ પોતાના પરિવાર સહિત સ્વેચ્છાએ લૂટફાટ ચલાવવા લાગ્યો. જ'ખૂકુમાર મહાપુણ્યશાળી હોવાથી વિદ્યાની તેના ઉપર અસર થઈ નહિ. પોતાનું ઘર લૂંટાતું જોઈ આ મહાત્માને કોપ કે ક્ષોભ થયો નહિ. પરંતુ લીલાપૂર્વક તેઓ બોલ્યા કે હે ચોરો ! અહીં સૂતેલા, વિશ્વાસુ અને મારા આમંત્રણથી આવેલા પરોણાઓને ન અડકો; હું તેમનો પહેરેગીર જાગતો બેઠો છું. આ શબ્દો કાને પડતાં ચોરો સ્તબ્ધ થઈ ગયા અને પ્રભવ પણ ચોતરફ જેવા લાગ્યો. હાથિણીઓ વડે હાથીની જેમ આઠ સુંદર સુંદરીઓથી યુક્ત જ'ખૂકુમાર તેની નજરે પડ્યા એટલે તેણે જ' કુમારને પોતાની ઓળખાણ આપી અને કહ્યું કે મારી અવસ્વાપિની અને તાલોદ્ધાટિની બે વિદ્યા આપ લો અને તેના બદલામાં મને સ્તંભિની અને મોક્ષિણી વિદ્યા આપો. જ'ખૂકુમારે પ્રત્યુત્તર આપ્યો કે હે પ્રભવ ! સવાર પડતાં તો આ આઠે નવીન પરણેલી પત્નીઓનો પરિત્યાગ કરી હું દીક્ષા લેવાનો છું, હમણા પણ હું ભાવ-સાધુ થયેલો છું; તેથી તારી અવસ્વાપિની વિદ્યા મારા ઉપર કશો પ્રભાવ પાડી શકી નથી, બાકી મારી પાસે કોઈ વિદ્યા નથી. વળી તૃણની જેમ લક્ષ્મીનો સર્વથા ત્યાગ કરી શરીર ઉપરની પણ મમતા-હાકણને દેશવટો દઈ હું મુક્તિ-રમણીની લગ્નપત્રિકા તુલ્ય દીક્ષાનો સ્વકાર કરનારો છું એટલે તારી વિદ્યાઓ મારે શા કામની ?

પછી પ્રભવે અવસ્વાપિની વિદ્યા સંહરી લીધી અને નવીન પત્નીઓ સાથે વિષય-સુખ ભોગવ્યા બાદ યોગ્ય સમયે દીક્ષા લેવાની જ'ખૂસ્વામીને સૂચના કરી.

પરંતુ જંબુકુમારે કહ્યું કે વિષય-ભોગ તે વિષ-ભોગ છે, એમાં પુષ્કળ દુઃખ છે અને સુખ તો—માનેલું સુખ પણ અતિસ્વલ્પ છે તેમજ એ ઉપર ^૧મધુભિન્દુ પુરુષની, ^૨કુબેરદત્તની અને ^૩મહેશ્વરદત્તની ત્રણ કથાઓ સંભળાવી. આના પ્રત્યુત્તરરૂપે એકેક પત્નીએ અનુક્રમે ^૪જંબુકે જેડુતની, ^૫વાનરની, ^૬નૂપુરપંડિતા અને શિયાળની, ^૭શંખધમકની, ^૮બુદ્ધિ અને મિદ્ધિની, ^૯અમકૂટના પુત્રની,

^{૧૦}માસાહસ પક્ષીની અને ^{૧૧}નાગધીની કથાઓ કહી. પરંતુ આ પ્રત્યેક કથાનું ^{૧૨}કાગડા, ^{૧૩}અંગારકારક, ^{૧૪}વિદ્યુન્માલી, ^{૧૫}વાનર, ^{૧૬}અતિવંત અશ્વ, ^{૧૭}સોલક, ^{૧૮}ત્રણ મિત્ર,

(જુઓ પૃ. ૧૩૨-૧૩૩) અને ^{૧૯}લક્ષિતાંગના દષ્ટાન્તથી જંબુકુમારે એવું નિરસન કર્યું કે આઠે પત્નીઓ પ્રતિબોધ પામી ગઈ અને પતિદેવને ખમાવતાં બોલી બીડી કે હે નાથ ! જેમ આપ સંસાર-સમુદ્ર તરવા ઈચ્છો છો તેમ અમને પણ તારો, કેમકે આપ પરોપકારીમાં શિરોમણિ છો. આ હકીકત સાંભળીને જંબુકુમારના માતા, પિતા, સાસુ, સસરા અને તેના બંધુજનો પણ દીક્ષા લેવા તૈયાર થયા. આ તરફ પ્રલવ પણ બોલ્યો કે હું પણ મારા માતાપિતાની રજા લઈ જલદીથી આવું છું. કેમકે મારે પણ દીક્ષા લેવી છે. જંબુકુમારે કહ્યું કે હે મિત્ર ! આ શુભ કાર્યમાં ઢીલ ન કરશો. પ્રાતઃકાલ થતા મોટા મનવાળા જંબુકુમારે સ્નાન કર્યું, સર્વ અંગે અંગરાગ કર્યો અને અમૂલ્ય આભૂષણો ધારણ કર્યાં. પછી અનાદત્ત નામના દેવથી સાન્નિધ્ય કરતા આ કાશ્યપગોત્રી મહાનુભાવ મોટી શિબિકામાં આરૂઢ થયા અને મુદ્ધર્માસ્વામી જે ઉદ્યાનમાં બિરાજતા હતા ત્યાં સપરિવાર આવી પહોંચ્યા. શિબિકામાંથી નીચે ઉતરી ગણુધરદેવને પંચાંગ પ્રણામ કરી તેમણે અંજલિ બેઠી વિજ્ઞપ્તિ કરી કે હે તારણહાર ! આ સંસાર-સાગરમાં નૌકા સમાન દીક્ષા આપી મને અને મારા સગાંવહાલાને આપ આપનાં ઋણી બનાવો. આનો સ્વીકાર કરી ગણુધર મહારાજે વિધિપૂર્વક તેમને દીક્ષા આપી. વિશેષમાં ખીજે દિવસે પ્રલવસ્વામી આવતાં તેમને પણ દીક્ષા આપી જંબુકુમારના શિષ્ય તરીકે સ્થાપ્યા.

એકદા ગણુધર શ્રીમુદ્ધર્માસ્વામી જંબુસ્વામી પ્રમુખ શિષ્ય-રત્નો સહિત 'અંધા' નગરીએ પધાર્યાં. તે વખતે એ નગરનો કુણિક રાજ સપરિવાર તેમને વાંદવા આવ્યો. જંબુકુમારનું અલૌકિક રૂપ જોઈને તે ચકિત થઈ ગયો

૧-૭ આ કથાઓ માટે જુઓ પરિશિષ્ટ પર્વ (સ. ૨, શ્લો. ૧૯૧-૨૧૯, ૨૨૪-૩૦૯, ૩૧૫-૩૫૩, ૩૫૬-૩૭૮, ૪૦૭-૪૩૦, ૪૪૬-૬૪૦, ૬૬૪-૭૧૭.)

૮-૧૧ જુઓ પરિશિષ્ટપર્વ (સ. ૩, શ્લો. ૧-૪૧, ૧૦૮-૧૨૧, ૧૪૨-૧૪૭, ૧૮૬-૨૧૨)

૧૨-૧૫ જુઓ પરિશિષ્ટપર્વ (સ. ૨, શ્લો. ૩૭૯-૪૦૫, ૪૩૨-૪૪૩, ૬૪૩-૬૯૧, ૭૨૦-૭૪૫).

૧૬-૧૯ જુઓ પરિશિષ્ટપર્વ (સ. ૩, શ્લો. ૪૫-૧૦૬, ૧૨૩-૧૪૦, ૧૪૯-૧૭૯, ૨૧૪-૨૬૫).

અને તેમનો પૂર્વ વૃત્તાન્ત સાંભળ્યો ત્યારે તેને શાંતિ થઈ. આ સમયે ગણુધર-દેવે એટલું ઉમેર્યું કે પૂર્વ જન્મના તપથી આ મહાત્માને આલું અલૌકિક રૂપ, તેજ અને સૌભાગ્ય પ્રાપ્ત થયાં છે. વળી તેઓ ચરમશરીરી છે અને છેલ્લા કેવલી છે. વિશેષમાં તેમના મોક્ષ-ગમન બાદ કોઈને મન:પર્યાયજ્ઞાન કે પરમા-વધિજ્ઞાન પણ થશે નહિ. વળી આહારક શરીરની લબ્ધિ, જિનકલ્પ, પુલાક-લબ્ધિ, ઉપશમ શ્રણિ તેમજ ક્ષપક શ્રેણિ, તથા પરિહારવિશુદ્ધિ, સૂક્ષ્મસં-પરાય અને યથાજ્યાત એ ત્રણ પ્રકારનાં ચારિત્રો એટલે કે કુલે એ દશ વસ્તુઓમાંથી એક પણ કોઈને પ્રાપ્ત થશે નહિ.

આ પ્રમાણેની દેશના સાંભળી કુણિક પરિવાર સહિત ગણુધર-દેવને પ્રણામ કરી પોતાના નગરમાં પાછો ફર્યો અને ગણુધર મહારાજ પણ અન્યત્ર વિહાર કરી ગયા.

શ્રીસુધર્માસ્વામીએ પચાસ વર્ષની ઉમરે દીક્ષા લીધી હતી. ત્રીસ વર્ષ સુધી તેમણે શ્રીમહાવીરસ્વામીની સેવા કરી હતી. તેમના નિર્વાણ પછી તીર્થ પ્રવર્તાવતા તેઓ છદ્મસ્થપણે બાર વર્ષ રહ્યા. ત્યાર પછી એટલે ૯૨ મે વર્ષે તેમને કેવલજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું. આઠ વર્ષ પર્યંત તેઓ અનેક ભવ્યોને પ્રતિ-બોધ પમાડતા આ પૃથ્વીને પાવન કરતા રહ્યા. સો વર્ષ પૂર્ણ થતાં નિર્વાણ સમય નજદીક જાણી તેમણે પોતાની પાટે શ્રીજંબૂસ્વામીને સ્થાપ્યા અને આયુષ્ય પૂર્ણ થતાં તેઓ મોક્ષે ગયા.

આ તરફ શ્રીજંબૂસ્વામી પણ ઉગ્ર તપ કરી, કેવળજ્ઞાન પામી, ભવ્ય પ્રાણીઓને યથાર્થ ઉપદેશ આપી અને શ્રીમહાવીરસ્વામીના મોક્ષ-દિવસથી ચોસઠ વર્ષ વીત્યા બાદ શ્રીપ્રભવસ્વામીને પદ્મધર બનાવી સર્વ કર્મનો ક્ષય થતાં પરમ પદને પામ્યા.

આ પ્રમાણે આગલે દિવસે આઠ આઠ રૂપે રંભા જેવી રમણીઓ સાથે પાણિગ્રહણ કરી, રાત્રે પત્નીઓને પણ પ્રતિબોધ પમાડી ભાવ-સાધુ રૂપે રહી અને સવાર પડતાં દીક્ષા લઈ ભરતક્ષેત્રમાં એ દ્વારા અદ્વિતીયતા પ્રાપ્ત કરી મુક્તિ-રમણીને વરેલા વીર પુરુષને સહસ્રધા વંદન કરતો અને તેમનો જીવન-વૃત્તાન્ત સૂચવવામાં જે ન્યૂનતા રહી ગઈ હોય તે બદલ સુઙ્ગ જનો પાસે ક્ષમા ચાચતો હું આ પ્રકરણ પૂર્ણ કરું છું.

શ્રીસુદર્શનની કથા—

‘ચંપા’ નગરીમાં અર્હતદાસ નામનો એક શેઠ રહેતો હતો. સુભગ કરીને એક ગોવાળ તેની ગાય ચારતો હતો. એક દિવસ ગાયો ચરાવીને

ત્રાંજના તે ગામ ભણી આવતો હતો તેવામાં તેની નજર વચ્ચે નહિ ઓઢેલાં હોવાથી ધ્રુજતા એવા એક કાયોત્સર્ગ-મુદ્રામાં રહેલા મુનિ ઉપર પડી. સખત ટાઢમાં પણ ધ્યાનમાં તેમને મસ્ત જોઈ તે તેમની પ્રશંસા કરતો ઘેર આવ્યો. ખીજે દિવસે સૂર્યોદય થયો તે પહેલાં ગાયો ચરાવવા તે ઘેરથી નીકળ્યો અને રસ્તે જતાં તે જ સ્થળમાં મુનિને તેમજ ઊભેલા જોયા. આથી તેને ઘણી અભયખી થઈ અને તે તેમની પાસે જઈ બેઠો. એવામાં સૂર્ય ઉગતાં મુનિવર ' નમો અરિહંતાણં ' એમ બોલી આકાશ-માર્ગે ઊડી ગયા. મુલગ એમ સમજ્યો કે આ મંત્રથી આકાશમાં ઊડાય છે. પછી તે રોજ એનું ધ્યાન ધરવા લાગ્યો. એકદા તેને એમ કરતો જોઈ શેઠે તેને પૂર્ણ નવકાર (નમસ્કાર) મંત્ર શીખવ્યો. ત્યારથી તે આખા મંત્રનો જાપ જપવા લાગ્યો. એટલામાં ચોમાસું આવ્યું. એક વખત તે ગાયો ચરાવવા વગડામાં ગયો હતો તેવામાં અતિ-વૃષ્ટિ થવાથી વચમાંની નદીમાં પૂર આવ્યું અને તે ઘર ભણી આવવા અસમર્થ બન્યો. એટલે તેણે ઉડવાના ઇરાદાથી પૂર્વોક્ત મંત્રનું સ્મરણ કર્યું. પરંતુ તે વચમાં એક ખીલા ઉપર જઈ પડ્યો અને મરણ પામી આ અર્હતદાસને ત્યાં પુત્રપણે અવતર્યો. તેનું નામ સુદર્શન પાડવામાં આવ્યું. મોટો થતાં તેનું એક શ્રીમંતની મનોરમા નામની કન્યા સાથે લગ્ન થયું અને વખત જતાં તેને પુત્રો પણ થયા.

આ ગામમાં એક કપિલ નામનો પુરોહિત રહેતો હતો. તે સુદર્શનનો દિક્ષોબ્ધન હોસ્ત હતો. એથી એક દિવસે પુરોહિતે પોતાની પત્ની કપિલા આગળ તેની ઘણી તારીફ કરી. તેથી તે તેના ઉપર રાગી થઈ ગઈ. અધુરામાં પૂરું એક દિવસ તો સુદર્શનને જોવાનો પણ તેને લાગ મળ્યો. આથી અવસર સાંધી એકદા કપિલા સુદર્શનને ઘેર ગઈ અને કહ્યું કે તમારા મિત્રના શરીરે આજે ઠીક નથી, વાસ્તે જલદી મારી સાથે પધારો. સુદર્શનને પ્રપંચની ખબર ન હતી એટલે એ તો આની સાથે ચાલી નીકળ્યો. પુરોહિતને ઘેર આવતાં દિવાનખાનામાં મિત્રને નહિ દેખતાં સુદર્શનને તેને વિષે પૂછ્યું એટલે કપિલાએ જવાબ આપ્યો કે તમારા મિત્ર અંદરના ખંડમાં છે. આ પ્રમાણે સુદર્શનને ઘરના અંદરના લાગમાં મોકલી, બહારના દરવાજા બંધ કરી આ સ્ત્રી આની પાસે આવી નિર્લજ્જપણે વિષય-સેવન માટે વિનતિ કરવા લાગી. સુદર્શનને તેને કહ્યું કે હું તો નપુંસક છું, એટલે મારાથી તારું કાંઈ વળી શકશે નહિ. આમ સમજાવી સુદર્શન પોતાને ઘેર પાછો ફર્યો.

એક દિવસ આ ગામનો રાજા કપિલ અને સુદર્શનને સાથે લઈ નગર બહાર ફરવા નીકળ્યો. તે વખતે દૈવયોગે આ રાજાની અભયા રાણી કપિલાની

સાથે બહાર ફરવા નીકળી હતી. સુદર્શનની પ્રિયા મનોરમા પણ પોતાના છ પુત્રો સાથે હવા ખાવા આવી હતી. તેને જોઈ કપિલાએ રાણીને પૂછ્યું કે આ કોણ ? ઉત્તર આપતાં રાણીએ કહ્યું કે શું તું જાણતી નથી ? આ તો સુદર્શન શેઠની પત્ની છે. પછી કપિલાએ પોતાની બધી બનેલી બીના અભયાને કહી સંભળાવી. એટલે રાણીએ કહ્યું કે અરે લોગી ! સુદર્શને પોતાને નપુંસક જણાવી તને છેતરી, કેમકે નપુંસકને વળી પુત્રો હોય ખરા કે ? કપિલાએ જવાબ આપ્યો કે રાણી સાહેબા ! એ સાચું હશે, પરંતુ આપની અતુરાઈ તો ત્યારે જ સમ્રમાણ લેખાય કે જ્યારે તમે એની સાથે એક વાર પણ વિષય-સેવન કરો. રાણીએ કહ્યું કે એમાં શું ? બ, તને તેમ કર્યાની પ્રતીતિ કરાવી આપું ત્યારે જ હું અભયા સાચી.

પોતાની પ્રતિજ્ઞા પૂર્ણ કરવા માટે રાણી રાત દિવસ તક વિચારી રહી હતી. એવામાં એક દિવસ રાત્ર વગેરે વનમાં વિનોદાર્થે ગયા. આ સમયે લાગ મળતાં પંડિતા નામની પોતાની દાસી દ્વારા અભયાએ, શૂન્ય ગૃહમાં કાયોત્સર્ગ મુદ્રામાં ઊભા રહેલા સુદર્શનને જખરજસ્તીથી ઊંચકાવી ધૂપી રીતે પાલખીમાં બેસાડી કામદેવની મૂર્તિના કપટથી અંતઃપુરમાં આણી મૂકાવ્યા. કામ-વિલાસમાં તેને ફસાવવા માટે અભયાએ હાવભાવનો ઉપયોગ કર્યો. એટલેથી પત્તા ન ખાવાથી ચુંબન અને આલિંગનો પણ કર્યો, પરંતુ સુદર્શને તેની વાત સ્વીકારી જ નહિ. ભય પમાડવા માટે અનેક ધમકીઓ પણ આપી, પરંતુ શેઠના ઉપર તેની કશી અસર થઈ નહિ. આથી તેનો જાન લેવા માટે તેણે એકાએક ચીસ પાડી એટલે ચોકીદારો દોડી આવ્યા. તેઓ આને અપરાધી તરીકે રાજ પાસે લઈ ગયા. રાજાએ ખુલાસો કરવા કહ્યું, પરંતુ ખરી વાત કહેતાં અભયાના સમ રમી બંધ એ બીકથી સુદર્શન મૂંગા રહ્યા. આથી તેને અપરાધી સમજી રાજાએ શૂળીની સજા ફરમાવી. અનેક કઠર્યાના પૂર્વક તેને શૂળી ઉપર ચડાવવાને ચોકીદારોને લઈ જતાં જોઈ મનોરમાએ અભિગ્રહ કર્યો કે જ્યાં લગણ મારા પતિદેવ ઉપરથી કલંક ઉતરે નહિ ત્યાં સુધી હું આ મારા ઘરદહેરા-સરમાં કાઉસગધ્યાને રહીશ.

આ તરફ શેઠને શૂળીએ ચડાવ્યા તો શૂળી સોનાનું સિંહાસન બની ગઈ. તોપણ તેને મારી નાંખવા મારાઓએ ઘા કર્યા, પરંતુ એથી પણ તેનું મરણ ન થતાં આશ્ચર્યકારક ઘટના બની. તે એ કે ગળામાં ઘા થતાં તે ઘા મોતીની માળારૂપે, મસ્તક ઉપર ઘા થતાં તે મુગટરૂપે, કાન પરના ઘા કુંડળરૂપે અને હાથ ઉપરના કડાં રૂપે પરિણમ્યા. ગમે તેટલા ઘા કરવા છતાં તેનું મરણ ન નીપજ્યું. આ વાતની રાજાને ખબર પડતાં તે ત્યાં આવ્યો અને શેઠની ક્ષમા

યાથી હાથી ઉપર તેને સન્માનપૂર્વક બેસાડી તે ગામમાં આવ્યો. આ વાતથી વાકેફગાર થતાં મનોરમાએ કાઉસગ્ગ પાર્યો. પછી રાજના અત્યંત આગ્રહથી શેઠે ખરી સ્થિતિ કહી એટલે રાજા કોપે કળકળી ઊઠ્યો અને રાણીને અને દાસીને ગામ બહાર કાઢી મૂકવાનો હુકમ કાઢ્યો. રાણી તો શરમની મારી ત્યાં જ મરી ગઈ. પરંતુ પંડિતા ‘પાટલીપુર’ ગઈ અને ત્યાં જઈ તેણે વેશ્યાનો ધંધો આદર્યો. સુદર્શન શેઠને વૈરાગ્ય થતાં તેમણે દીક્ષા લીધી.

વિહાર કરતાં કરતાં સુદર્શન મુનિરાજ ‘પાટલીપુર’ જઈ ચડયા. પંડિતાએ તેમને ઓળખ્યા. પોતે કામાતુર થવાથી તેમને ગોચરીને બહાને ફાસલાવીને તે પોતાને ઘેર તેડી લાવી. તેણે ઘણી ઘણી કહર્થનાઓ કરી બેઠ, પરંતુ પોતાનો પાસો અવળો પડતો બાણી તેમને છોડી મૂકયા. મુનિરાજ ત્યાંથી મુક્ત થતાં સ્મશાનમાં ગયા અને ટાયોત્સર્ગ-મુદ્રામાં રહ્યા. એવામાં અભયા રાણી મરીને વ્યંતરી થઈ હતી તેણે તેમને બેયા એટલે પૂર્વ ભવના વેરથી તે તેને અનેક અનુકૂળ તેમજ પ્રતિકૂળ ઉપસર્ગો કરવા લાગી. મુનિવર તો મેરુની જેમ નિશ્ચળ રહ્યા અને ઉલટું કેવળજ્ઞાન પામ્યા. પછી એમણે દેશના આખી વ્યંતરીને તેમજ પંડિતાને પ્રતિબોધ પમાડ્યો. છેવટે તે બેની પણ સદ્ગતિ થઈ. સર્વજ્ઞ સુદર્શન મહારાજ પણ આયુષ્ય પૂર્ણ થતાં નિર્વાણ-નગરીએ સંચર્યા.

સ્થૂલભદ્રનું ચરિત્ર—

સ્પષ્ટી—આ ‘ભરતક્ષેત્ર’માં ‘પાટલીપુત્ર’ નગરમાં નવમો નંદ રાજા રાજ્ય કરતો હતો. તેને મહાબુદ્ધિશાળી શકટાલ નામનો મંત્રી હતો. આ મંત્રીને સાક્ષાત્ લક્ષ્મી જેવી અને શીલ-ભૂષણથી વિભૂષિત લક્ષ્મીવતી નામની પત્ની હતી. આ દંપતીને બે પુત્રો હતા:—(૧) ચતુર, ગુણી અને ભદ્ર આકૃતિ-વાળો મુધાકર સમાન સ્થૂલભદ્ર અને (૨) નંદ રાજાની અત્યંત સેવા કરનારો અને એથી કરીને તેને અતિપ્રિય થઈ પડેલો એવો શ્રીયક. આ ઉપરાંત યક્ષા, ^૧યક્ષદિન્ના, ભૂતા, ^૨ભૂતદિન્નકા, સેણા, વેણા અને રેણા એમ સાત પુત્રીઓ પણ હતી. આ નગરમાં રૂપમાં ઉર્વશીને પણ હરાવે એવી અને કળાના મંદિર સમાન કોશા નામની વેશ્યા રહેતી હતી. આને ઘેર સ્થૂલભદ્ર પડ્યો પાથર્યો રહેતો હતો, જ્યારે શ્રીયક નંદ રાજાનો અંગરક્ષક થઈ રહ્યો હતો.

કાવ્ય, વાદ અને વ્યાકરણમાં અતિશય નિપુણ એવો વરરુચિ ગ્રાહણ આ નગરમાં વસતો હતો. તે પ્રતિદિન નવાં નવાં ૧૦૮ કાવ્યો બતાવી રાજાને

૧ આ પ્રમાણનાં નામો શ્રીજયાનંદસરિકૃત શ્રીસ્થૂલભદ્રચરિત્ર (શ્લોક. ૧૦)ને આધારે આપ્યાં છે. પરિશિષ્ટ પર્વ (સ. ૮) માં યક્ષદત્તા અને ભૂતદત્તા એવાં નામો છે.

રંજન કરવા મથતો, પરંતુ આ મિથ્યાદષ્ટિ છે એમ ધારીને શકુટાલ મંત્રી તેની પ્રશંસા કરતો નહિ અને એથી રાજા તેને તુષ્ટિદાન આપતો નહિ. આથી વરુચ્ચિએ મંત્રીની પત્નીને પ્રસન્ન કરી અને તેની દ્વારા પોતાનાં કાવ્યોની પ્રશંસા કરાવવાનું કાર્ય પાર પાડ્યું. આથી પ્રતિદિન રાજા તરફથી આને ૧૦૮ સોનામહોરો મળતી. કેટલાક દિવસો ગયા બાદ મંત્રીએ રાજાને કહ્યું કે આટલું બધું દાન કેમ આપો છો ? રાજાએ કહ્યું કે હું તો તમે કાવ્યની પ્રશંસા કરો છો તેથી આપું છું. મંત્રીએ કહ્યું કે આ પ્રાહ્મણ તો અન્યનાં બનાવેલાં કાવ્યોને પોતાનાં તરીકે ઓળખાવે છે. જો પ્રતીતિ કરવી હોય તો મારી સાથે પુત્રીઓ પણ એનાં બોલેલાં કાવ્યો તરત જ બોલી બતાવશે.

વસ્તુસ્થિતિ એવી હતી કે સૌથી મોટી પુત્રી એક વાર બોલેલું યાદ રાખી શકતી હતી, બીજી બે વાર બોલાયેલું અને એ પ્રમાણે સાતમી સાત વાર બોલાયેલું.

બીજે દિવસે વરુચ્ચિ વિપ્ર સભામાં આવ્યો ત્યારે આ સાતે પુત્રીઓને પડકારમાં બેસાડવામાં આવી હતી. તે ૧૦૮ શ્લોક પોતે નવાં બનાવીને લાવ્યો હતો તે બોલ્યો. એટલે તે સાતે બાલિકાઓએ પણ બરાબર શ્લોકો બોલી બતાવ્યા. આથી રાજાએ ગુસ્સે થઈને તુષ્ટિદાન આપવું બંધ કર્યું. ત્યાર પછી વરુચ્ચિએ ગંગાને કિનારે જઈ જળમાં એક યંત્ર ઝોડવું અને તેમાં ૧૦૮ સોનામહોરો મૂકી. પ્રભાતે ગંગાની તે સ્તુતિ કરી ચરણ વડે યંત્ર દબાવતો એટલે ૧૦૮ સોનામહોરો ઉછળીને તેના હાથમાં પડતી. આ પ્રમાણે તેને કરતો જોઈ ઢોકો તેની ખૂબ તારીફ કરવા લાગ્યા. આથી એક દહાડો સાંજના શકુટાલે ચરપુરુષને તપાસ કરવા મોકલ્યો. તે છાનોમાનો ઝાડની બખોલમાં સંતાઈ રહ્યો. એવામાં વરુચ્ચિ ત્યાં આવ્યો અને ૧૦૮ સોનામહોરો જળમાં રાખીને ઘર લાવી ચાલતો થયો. થોડીક વાર પછી પેલા ચરપુરુષે ત્યાંથી મહોરો લઈ લીધી અને એની પોટલી પ્રધાનને સોંપી દીધી. આ સાથે લઈને પ્રધાન રાજાને તેડીને સવારે ત્યાં ગયો. વરુચ્ચિ ત્યાં આવ્યો એટલે પોતાનો ચમત્કાર દેખાડવા તેણે ગંગાની સ્તુતિ લલકારી, યંત્ર પણ દબાવ્યું, પરંતુ મહોરો ન મળી. આખરે પ્રધાને તેને તે પોટલી આપી. એથી ઝાંખો ઝપ પડી ગયો અને વેર વાળવાનો પ્રસંગ શોધવા લાગ્યો.

વખત જતાં શ્રીયકુના લગ્નનો પ્રસંગ આવ્યો. આ વખતે રાજાને ભેટ કરવા માટે મંત્રીએ શસ્ત્રો તૈયાર કરાવવા માંડ્યાં. તે વાતની દાસી દ્વારા વરુચ્ચિને ખબર પડી એટલે નાનાં નાનાં બાળકોને ચણા વગેરે આપીને એવું બોલતાં શીખવ્યું કે અરે રાજા જાણતો નથી કે આ શકુટાલ શું કરશે ? નંદને મારીને તેની ગાદી પર શ્રીયકુને સ્થાપશે. આ વાત આખા નગરમાં પ્રસરી

ગઈ અને તે રાજાને કાને પણ પહોંચી. રાજાને વહેમ પડ્યો અને તે મંત્રીનું નિકન્દન કાઢવા તત્પર થયો. અવસર થતાં મંત્રી હાજર થયો ત્યારે રાજા કોપ કરીને વિમુખ થઈ બેઠો મંત્રી એનો ભાવ સમજી ગયો અને ઘેર જઈ એણે શ્રીયકને કહ્યું કે તું કાલે રાજસભામાં મારું મસ્તક છેદી નાંખજે, કેમકે રાજા આપણા સમય કુટુંબનો સંહાર કરવા અધીરો બન્યો છે. હું મુખમાં તાલપુટ વિષ રાખીશ એટલે તને પિતૃહત્યાનું પાપ નહિ લાગે. બહુ બહુ સમભવવાથી બીજે દિવસે શ્રીયકે રાજાના દેખતાં પિતાનું માથું કાપી નાંખ્યું. રાજાએ શ્રીયકને કહ્યું કે આવું અકાર્ય તો કેમ કર્યું? જવાબ મળ્યો કે સ્વામીના વેરીનો ઘાટ ઘડવો એ સેવકનું કર્તવ્ય છે.

આની ઉત્તરક્રિયા થયા બાદ નંદ નૃપતિએ શ્રીયકને પ્રધાન-મુદ્રા સ્વીકારવા કહ્યું એટલે તેણે સૂચવ્યું કે પિતાના પ્રસાદથી નિરંકુશપણે મારો વડીલ ભાઈ સ્થૂલભદ્ર કોશાને ઘેર આજે બાર વર્ષથી ભોગ ભોગવી રહ્યો છે, તેને બોલાવીને એ આપો. રાજાએ સ્થૂલભદ્રને બોલાવી મંગાવ્યો અને પ્રધાન-મુદ્રા અંગીકાર કરવા કહ્યું. એટલે વિચારીને-આલોચીને જવાબ આપીશ એવો ઉત્તર મળ્યો. રાજાએ આગ્રહ કર્યો કે તું હમણા જ આલોચી લે. આથી સ્થૂલભદ્ર પાસેની અશોક વાડીમાં જઈ વિચારવા બેઠો કે નારક ભવેની પેઠે સેવક જનોને ખાવા પીવા કે સૂવાનો પણ મુખે અવસર મળતો નથી વળી પોતાના અને પારકાના દેશની ચિંતામાં ડૂબેલા અધિકારીઓના ચિત્તમાં પૂર્ણ કુલમાં જળની જેમ પ્રિય પ્રમદાઓને સ્થાન મળતું નથી. વિશેષમાં નિઃસ્વાર્થ-પણે સેવા કરનારને પણ દુષ્ટ જનો સતાવે છે. રાજાના કલ્યાણ માટે દ્રવ્ય અને દેહ પણ પાથરવાં પડે છે. આના કરતાં સુસ જનો પોતાના આત્મા માટે આજો પ્રયાસ કરે તો શું ખોટું? આવી વિચાર-માલામાં ગૂંથાયેલા સ્થૂલભદ્રે ત્યાં જ કેશનો પંચમુષ્ટિ લોચ કર્યો, રત્નકેળાનાં તાંતણાંથી રબોહરણ બનાવી લીધું અને રાજસભામાં આવી રાજાને ધર્મ લાભ દઈ કહી સંભળાવ્યું કે મેં આ આલોચ્યું.

રાજસભામાંથી બહાર નીકળી સ્મરશાન માર્ગે થઈ શ્રીસંભૂતિવિજય-સૂરિ પાસે જઈને સામાયિકના ઉચ્ચાર પૂર્વક તેમણે હીક્ષા લીધી. ટુંક સમયમાં તેઓ શાસ્ત્રમાં પારંગત થયા. અન્યદ્વા વર્ષાકાળ આવતાં ગુરુવર્યને પ્રણામ કરી

૧ આના ગુણોનું એમ વર્ણન કરાય છે કે એવી પ્રખર દંડી પડતી હોય કે ઘી પણ પત્થર જેવું દરી બન્ય ત્યારે તેના ઉપર આ કંબળ દાંકવામાં આવે તો તે ઘી સર્વથા પીગળી બન્ય. ભર ઊનાળામાં પાણી જેવું પ્રવાહી બની ગયેલું ઘી આ કંબળના યોગથી પત્થર જેવું દરી બન્ય. આ પ્રમાણે શિયાળા માં દંડીથી અને ઊનાળામાં ગરમીથી આ કંબળ રક્ષણ કરે છે. યોગાસામાં તે શરદીથી અને ગરમીથી બચાવે છે. એનું મૂલ્ય સવા લાખ સોનેયા ગણાય છે.

મુનિવરો અભિગ્રહ લેવા લાગ્યા. એકે એવો નિયમ લીધો કે હું સિંહની શુક્રમાં દ્વાર આગળ ચાર મહિના સુધી ઉપવાસ કરી કાર્યોત્સર્ગપણે રહીશ. ખીજાએ અભિગ્રહ કર્યો કે હું ટુપિટવિષ સર્પના દર આગળ એ પ્રમાણે ચાર મહિના સુધી ઉપવાસ કરી કાર્યોત્સર્ગપણે રહીશ. ત્રીજાએ કહ્યું કે કૂવાના ભારવટ ઉપર હું ચાર માસ રહીશ. આ પ્રસંગે સ્થૂલભદ્રે પણ એવી પ્રતિજ્ઞા કરી કે હે ગુરુદેવ ! આપ અનુજ્ઞા આપો તો હું કોશા વેશ્યાને ત્યાં કામ-શાસ્ત્રમાં વર્ણવેલાં વિવિધ ચિત્રોથી સુશોભિત ચિત્રશાળામાં ચાર મહિના રહું અને તેના ત્યાંની ખારે બત્રીસી રસોઈનો આહાર કરું. ગુરુ મહારાજે અનુમતિ આપી એટલે સ્થૂલભદ્ર કોશાને ત્યાં આવ્યા.

ચાતુર્માસ પૂર્ણ થતાં પેલા ત્રણ મુનિઓ અભિગ્રહ પૂર્ણ કરી ગુરુ મહારાજ પાસે આવ્યા એકલે અહો દુષ્કારક તમને કુશળ છે એમ સૂરિવર્યે કંઈક ઊભા થઈને કહ્યું, પરંતુ સ્થૂલભદ્રને ઉદ્દેશીને તો હે દુષ્કર દુષ્કરકારક ! હે મહાનુભાવ ! તમે કુશળ છો એમ તદ્દન ઊભા થઈને કહ્યું. આથી એ ત્રણ મુનિઓ સ્થૂલભદ્રની અદેખાઈ કરવા લાગ્યા અને વિચારવા લાગ્યા કે મંત્રિ-પુત્ર હોવાથી ગુરુ એનું બહુમાન કરે છે.

ફરી ચાતુર્માસનો પ્રસંગ આવતાં સિંહગુફાવાસી મુનિએ ગુરુ પાસે પ્રતિજ્ઞા લીધી કે હું પણ આ ચાતુર્માસ સ્થૂલભદ્રની પેઠે કોશા વેશ્યાને ત્યાં પસાર કરીશ. ગુરુએ કહ્યું કે હે વત્સ ! આ આકરો અભિગ્રહ કરવો યુક્ત નથી, કેમકે એનો નિભાવ તો 'મૈરુ' પર્વત જેવા અચળ સ્થૂલભદ્ર જ કરી શકે. વળી આમ કરવા જતાં તો તું તારું વ્રત પણ ખોઈ બેસીશ. છતાં ગુરુનું વચન ન ગણકારતાં તેઓ કોશાને ત્યાં આવ્યા. પહેલે જ દિવસે ષડ્ગુણ ભોજન ખાવાથી અને લાવણ્યની મૂર્તિ જેવી કોશાને જેવાથી મુનિનું ચિત્ત ચળ્યું અને તે કોશાને ભોગ ભોગવવા માટે વિનવવા લાગ્યા. તેને પ્રતિબોધ પમાડવા માટે કોશાએ કહ્યું કે ધન-દાનથી અમે વશ થઈએ છીએ. વાસ્તે તમે 'નેપાલ' દેશમાં જાઓ અને ત્યાંથી રત્નકંબલ લઈ આવો. વર્ષા ઋતુ હતી તે પણ ધ્યાનમાં ન લેતાં કામાર્યે મુનિ તો ત્યાં ગયા અને કષ્ટ સહન કરીને તે લઈ આવી કોશાને આપી. તેણે પગ લૂછીને ખાળમાં તે ફેંકી દીધું. એટલે મુનિએ કહ્યું કે અરે તને અક્કલ છે કે નહિ ? આવી અમૂલ્ય વસ્તુને માટે આ સ્થાન હોય ? કોશાએ પ્રત્યુત્તર આપ્યો કે હે મૂઠ ! તારા રત્નમય આત્માને તું નરકમાં નાંખવા તૈયાર થયો છે તેનો તો તું વિચાર કર. આ સાંભળી મુનિનું ભ્રમિત મગજ ઠેકાણે આવ્યું અને ગુરુ પાસે આવી તેની આલોચના લીધી. આ પ્રમાણે સ્થૂલભદ્રથી પ્રતિબોધ પામેલી કોશાએ મુનિવરને સંયમશિખરથી કામ-ખીણમાં ગળડતા અટકાવ્યા. એ ઉપરથી આપણે સ્થૂલભદ્રની પ્રતિબોધ-

શૈલીની તારીફ કરી શકીએ. વિશેષમાં આ વેશ્યા એક રથકારને પણ સન્માર્ગે ચડાવે છે એ તરફ ખ્યાલ આપતાં તો આ શુદ્ધ શ્રાવિકાની પણ પ્રશંસા કરવી હસ્ત સમજાય છે.

કાલાંતરે બાર વર્ષનો દુકાળ પડ્યો એટલે સાધુઓ પોતાના નિર્વાહ માટે સમુદ્રને તીરે આવેલા ગામોમાં ગયા. અને ભીષણ કાળ દરમ્યાન અભ્યાસ ચાલુ ન રહેવાથી બારમું અંગ ભૂલી ગયા. 'નેપાલ' દેશમાં શ્રીભદ્રબાહુસ્વામી ચૌદપૂર્વધર હતા. તેની પાસેથી તે શીખી લેવા માટે સંઘે શ્રીસ્થૂલભદ્ર પ્રમુખ પાંચસે મુનિવરોને મોકલ્યા, પરંતુ વાચના અલ્પ મળે છે એમ વિચારી ઠલ્લ તો થોડા વખતમાં પાછા ફર્યા. ફક્ત શ્રીસ્થૂલભદ્ર આઠ વર્ષ સુધી ત્યાં રહ્યા. અને આઠ પૂર્વ સંપૂર્ણ લણ્યા. એકદા પૂર્વધરે તેમને કહ્યું કે હે વત્સ! તારો ઉત્સાહ કેમ મંદ પડી ગયો છે? શ્રીસ્થૂલભદ્રે ઉત્તર આપ્યો કે વાચના મને પૂરેપૂરી મળતી નથી, બાકી હતોત્સાહ થયો નથી. શ્રીભદ્રબાહુએ કહ્યું કે હે વત્સ! હવે મારું મહાપ્રાણ ધ્યાન પૂરું થવા આવ્યું છે એટલે વિશેષ વાચના હું આપી શકીશ. તદનંતર તેમણે શ્રીસ્થૂલભદ્રને એ ૧૧વસ્તુ ન્યૂન દશ પૂર્વ પર્યંત લણ્યાં.

એક દિવસ વિહાર કરતાં કરતાં શ્રીભદ્રબાહુસ્વામી શ્રીસ્થૂલભદ્ર સહિત 'પાટલીપુર' પધાર્યા. ત્યાં શ્રીસ્થૂલભદ્રની, શ્રીચક્રની સાથે દીક્ષા લઈ સાધ્વી બનેલી યક્ષાદિ બેનો વાંદવા આવી. તેમણે તે સમયે સિંહનું રૂપ વિકુર્યું. આથી ભયભીત થઈ તેઓ પાછી ફરી અને શ્રીભદ્રબાહુસ્વામીને ફરીથી પૂછ્યું કે અમારા ભાઈ કયાં છે? તેમણે જવાબ આપ્યો કે સિંહરૂપે જેને તમે જોયા તે જ; ફરીથી જાઓ મળશે. ત્યારબાદ તેઓ ત્યાં જઈ વંદના કરી આવી. કાલાંતરે શ્રીસ્થૂલભદ્ર વાચના લેવા આવ્યા એટલે ગુરુએ તેમને અયોગ્ય જાણી ના પાડી; પરંતુ સકળ સંઘના આગ્રહથી, હવે પછી કોઈને શેષ પૂર્વો ન લણાવવા એવી પ્રતિજ્ઞા લેવડાવ્યા બાદ બાકીનાં પૂર્વોની મૂળમાત્ર વાચના આપી. આથી શ્રીસ્થૂલભદ્ર મુનિરાજ ચૌદપૂર્વધારી બન્યા. તેમને પદ્મધર નીમી શ્રીભદ્રબાહુસ્વામી સમાધિપૂર્વક સ્વર્ગસ્થ થયા. કાલાંતરે આર્યમહાગિરિ અને આર્યમુહસ્તિ એવા બે પોતાના શિષ્યોને શ્રીસ્થૂલભદ્રે અગ્યાર અંગ અને દશ પૂર્વો લણાવ્યા અને તેમને આચાર્ય-પદ ઉપર સ્થાપી આ મહાત્મા કાળ કરી સ્વર્ગે ગયા.

આ પ્રમાણે જેમના જીવન-વૃત્તાન્તની સ્થૂલ રૂપરેખા આલેખી છે તેઓ કોઈ સાધારણ વ્યક્તિ નથી. એમની અપૂર્વતા તો કોઈ ચોર જ છે. સામાન્ય રીતે તીર્થંકરોનાં નામો પણ જેટલી ચોવીસીઓ સુધી અમર રહેતા નથી તેનાથી પણ અધિક છેક ૮૪ ચોવીસીઓ સુધી આ મહાત્માનું નામ અમર રહેનાર છે. આ વાત કોઈને ગળે ન ઉતરે તો તેની ખાતર ઉપદેશતરંગિણી (પૃ. ૮૭)ની

નિમ્ન-લિખિત પંક્તિ ટાંચણરૂપે રજી કરવામાં આવે છે:—

“ સ્થૂલભદ્રનામસ્મરણં ચતુરશ્રીતિજિનચતુર્વિંશતિકાં યાવદ્ ભવિષ્યતિ ”

આ યોગીશ્વરની આપણે જેટલી સ્તુતિ કરીએ તેટલી ઓછી છે આકાશ જેવડો કાગળ હોય, ‘નેરુ’ જેવડી કલમ હોય, ‘સ્વયંભૂરભણુ’ સમુદ્ર જેટલી શાહી હોય અને સ્વયં સરસ્વતી લેખિકા હોય તોપણ એમના ગુણોનું સવિસ્તર વર્ણન થઈ શકે તેમ નથી. એટલે આપણે શ્રીજ્યાનંદસૂરિકૃત શ્રીસ્થૂલભદ્ર-ચરિત્ર (પૃ. ૩૫-૩૬)માંનાં કેટલાંક (નિમ્નસૂચિત) પદોનો ઉલ્લેખ કરી સંતોષ માનવો પડશે.

“ શ્રીસ્થૂલભદ્ર ! શકટાલકુલાવતંસ !

વિશ્વત્રયીવિમલમાનસરાજહંસ ! ।

સમ્યક્સલીલશુચિશીલગુણૈકશંસ !

જીયાઃ પ્રભો ! રચિતસિદ્ધિરમારિરંસ ! ॥૬૪૯॥—વસંત૦

ગિરૌ ગુહાયાં વિજને વનાન્તરે

વાસં શ્રયન્તો વશિનઃ સહસ્રિશઃ ।

હર્મ્યંડતિરમ્યે યુવતીજનાન્તિકે

વશી સ એકઃ શકટાલનન્દનઃ ॥૬૫૦॥—ઈન્દ્રવંશી

^૧યોઽગ્નો પ્રવિષ્ટોઽપિ હિ નૈવ દગ્ધ-

શિલ્બો ન સ્વઙ્ગાગ્રકૃતપ્રચારઃ ।

કૃષ્ણાહિરન્ધ્રેઽપ્યુષિતો ન દષ્ટો

નાક્તોઽઙ્જનાગારનિવાસ્યહો યઃ ॥૬૫૧॥—ઈન્દ્રવંશી

^૨વેશ્યા રાગવતી સદા તદનુગા ષ્ટ્ઠી રસૈર્ભોજનં

શુભ્રં ધામ મનોહરં વપુરહો નવ્યો વયઃસજ્જમઃ ।

કાલોઽયં જલદાવિલસ્તદપિ યઃ કામં જિગાયાદરાત્

તં વન્દે યુવતિપ્રબોધજનકં શ્રીસ્થૂલભદ્રં મુનિમ્ ॥૬૫૨॥—શાર્દૂલ૦

^૩શ્રીનેમિતોઽપિ શકટાલસુતં વિચાર્ય

મન્યામહે વયમમું ભટમેકમેવ ।

૧-૩ આ ત્રણ પદો ઉપદેશતરંગિણી (પૃ. ૮૯)માં પણ નજરે પડે છે.

દેવોઽદ્વિદુર્ગમધિસ્ત્વ જિગાય મોહં

યન્મોહનાલયમયં તુ વશી પ્રવિશ્ય ॥૫૬૦॥-વસંતં

લોકોત્તરા ગુણગણાઃ કિલ યસ્ય શસ્યા

લોકાત્તરઃ વિમલશીલમલં સલીલમ્ ।

લોકોત્તરં સકલચિત્રકરં ચરિત્રં

લોકોત્તરઃ સ જયતાચ્છકટાલસૂનુઃ ॥૫૬૧॥-વસંતં

શ્રીશાન્તિનાથાદપરો ન દાની

દશાર્ગભદ્રાદપરો ન માની ।

શ્રીશાલિભદ્રાદપરો ન ભોગી

શ્રીસ્થૂલભદ્રાદપરો ન યોગી ॥ ”-ઉપજાતિ

અર્થાત્ હે શ્રીસ્થૂલભદ્ર ! હે શકટાલના કુલના ભૂષણુ ! હે ત્રૈલોક્યરૂપ માનસ (સરોવર)ને વિષે રાજહંસ ! હે યથાર્થ લીલા પૂર્વક પવિત્ર શીળરૂપ ગુણુના અદ્વિતીય કથન કરનાર ! હે મુક્તિરૂપી મહિલા સાથે રમણુ કરવાની અભિલાષા રચનાર ! હે પ્રભુ ! તું જ્યવંતો વર્ત. પર્વત ઉપર, ગુફામાં કે નિર્જન વનમાં વાસ કરનારા સંયમીઓ હજારો છે, પરંતુ અતિશય મનોહર એવા મહેલમાં યુવતિજનની પાસે રહેનાર સંયમી તો એક શકટાલનો (જ) નન્દન છે. કેમકે અગ્નિમાં પ્રવેશ કરવા છતાં એ દાઝયો નથી, તરવારની ધાર ઉપર, ચાલવા છતાં તે છેદાયો નથી, કાળા સાપના દરમાં પણ વસવા છતાં તે દંસાયો નથી તેમજ કાજળની કેટડીમાં નિવાસ કર્યા છતાં તે લેપાયો નથી. વેશ્યા સદા સ્નેહવાળી તેમજ અનુગામિની હતી, છએ રસોવાળું લોજન હતું, સુશોભિત ધામ હતું, મનોહર શરીર હતું, નવીન ઉમરનો સંગમ હતો, વળી આ કાળ પણ મેઘથી વ્યાપ્ત હતો; છતાં પણ જેણે આદરથી કામને હત્યો, તે પ્રમદાને પ્રતિબોધ પમાડનારા મુનિ શ્રીસ્થૂલભદ્રને હું વંદન કરું છું. વિચાર કરતાં અમે તો શકટાલના પુત્રને શ્રીનેમિ(નાથ) કરતાં પણ (ચઢિયાતા) અદ્વિતીય વીર માનીએ છિયે, કેમકે (નેમિનાથ) દેવે તો દુર્ગનું અધિરોહણુ કરી મોહને હત્યો, જ્યારે આ સંયમીએ તો રતિનિવાસમાં પ્રવેશ કરી તેણે હત્યો. જેના પ્રશંસાપાત્ર ગુણુના સમૂહો અલૌકિક છે, જેનું નિર્મળ અત્યંત લીલાવાળું શીયલ લોકોત્તર છે, સમસ્ત (જીવો)ને આશ્ચર્યકારી એવું જેનું ચરિત્ર લોકોત્તર છે, તે લોકોત્તર શકટાલ-સુત જ્યવંતો હો. શ્રીશાન્તિનાથથી કોઈ અન્ય અધિક દાની નથી, દર્શાણુભદ્ર કરતાં કોઈ અધિક અભિ-

માની નથી, શ્રીશાલિભદ્ર કરતાં કોઈ વધારે ભોગી નથી તેમજ શ્રીસ્થૂલભદ્ર કરતાં કોઈ ચઢિયાતો યોગી નથી.

મહત્ત્વં માનવે પ્રાપ્તં, યેન શીલં પ્રપાલિતમ્ ।
શ્વ-રાસભાદિયોનિષુ, કુશીલં તુ ભવે ભવે ॥૧૪૩॥

બ્રહ્મચર્યથી મોટાઈ—

શ્લો०—“ જણે (જગત્માં) શીકળ પાડ્યું છે, તેને માનવોમાં મોટાઈ મળા છે; બાકી જેણે કુશીલ સેવ્યું છે, તેણે ભવોભવમાં કૂતરા, ગધેડા વગેરે યોનિઓમાં અવતરવું પડ્યું છે. ”-૧૪૩

ભવે ભવે તુ ભુક્તેષુ, સત્સ્વપિ ન પ્રજાયતે ।
ભોગેષુ યેષુ તૃપ્તિસ્તે, મા મુહ્ય તેષુ માનસ ! ॥૧૪૪॥

ભોગોમાં નિર્મોહતા—

શ્લો०—“ (અનંત) ભવોમાં (વિવિધ અને પુષ્કળ) ભોજન કર્યા છતાં, જ ભોગોને વિષે સંતોષ થતો નથી, તે ભોગોમાં હે !યત્ ! તું મોહ ન રાખ. ”-૧૪૪

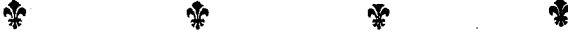

પુમઃ પુનઃ પદાર્થાનાં, રાશિર્દૃષ્ટોઽત્ર કેનચિત્ ।
માયેન્દ્રજાલતો નષ્ટે, તસ્મિન્ રાશિર્ન દૃશ્યતે ॥૧૪૫॥
હાવભાવાદિભિરેવં, ભુક્તા ભોગાશ્ચ લક્ષણઃ ।
વિદ્યતે સન્નયસ્તેષાં, ન ચ ભોગાન્તરે ક્ષણે ॥૧૪૬॥-યુગ્મમ્

ભોગ પછીની સ્થિતિ—

શ્લો०—“ પ્રી ફરીને પદાર્થોનો ઢગલો અત્ર કોઈએ જોયો છે તે માય. ;

કે ઇન્દ્રજલથી નાશ પામતાં દેખાતો નથી તેમ હાવ-ભાવ વગેરે ભોગો લાખો રીતે ભોગવ્યા, પરંતુ ભોગ ભોગવી રહ્યા પછીની પળમાં તેનો સંગ્રહ (દેખાતો) નથી.”-૧૪૫-૧૪૬

**મોહમાયામતો મુક્ત્વા, ત્યક્ત્વા વિષયવાસનામ્ ।
શીલરત્નં મહદ્રત્નં, રક્ષણીયં પ્રયત્નતઃ ॥૧૪૭॥**

શીલ-રત્નનું રક્ષણ—

શ્લોક—“ એથી કરીને મોહ અને માયાને મૂકીને તેમજ વિષયની વાસનાને ત્યજીને મહારત્નરૂપ શીલ-રત્નનું પ્રયત્ન પૂર્વક રક્ષણ કરવું (તે જ ઇષ્ટ છે).”-૧૪૭

સ્પષ્ટી—આ પદ્યમાં શીલ-રત્નનું પ્રયત્નપૂર્વક રક્ષણ કરવાનો જે ઉપ-દેશ આપવામાં આવ્યો છે તે અરથાને નથી, કેમકે એનું રક્ષણ કરવું એ વિકટ-માં વિકટ અર્થ છે. આ વાત ભક્ત-પરિજ્ઞાની નિમ્ન-લિખિત ગાથાઓથી સ્કુટ થાય છે:—

“^૧નીઅંગમાહિં સુપઓહરાહિં ઉપ્પિચ્છમંથરગર્હિં ।

મહિલાહિં નિન્નયાહિ વ ગિરિવરગુરુઆ વિ મિજ્જંતિ ॥૧૧૬॥”^૨-આર્યા

૧ છાયા-

નોચૈર્ગમાભિઃ સુપયોધરાભિરુત્પ્રેક્ષ્યમ્થરગતિમિઃ ।

મહિલામિનિમ્નગામિરિવ ગિરિવરગુરુકા અપિ મિથન્તે ॥

૨ આ પદ્યમાં જેમ નારીને નદીની ઉપમા આપવામાં આવી છે તેમ આ ભક્ત-પરિજ્ઞાની નિમ્ન-લિખિત ગાથામાં આ ઉપમા ઝળકી રહી છે:—

સિંગારતરંગાપ વિલાસવેલાઈ જુવ્વણજલાપ ।

પદ્મસિઅફેનાઈ મુળી નારિનઈપ ન બુઢુંતિ ? ॥ ૧૨૯ ॥-આર્યા

[શૃંગારતરંગાયાં વિલાસવેલાયાં યૌવનજલાયામ્ ।

પદ્મસિતફેનાયાં મુનયો નારીનઘાં ન બુઢન્તિ ? ॥]

અર્થાત્ શૃંગારરૂપ કલ્લોલવાળી, વિલાસરૂપ વેલાવાળી, યૌવનરૂપ જળવાળી, હાસ્યરૂપ શીલુવાળી વનિતારૂપ સરિતામાં (ક્યા ક્યા) મુનિઓ અરેરે ડૂબતા નથી ?

“^૧મહિલાસંસર્ગીણ અગ્ની ઇવ જં ચ અપ્પસારસ્સ ।

મયણં વ મણો મુણિણો વિ હંત સિગ્ધં ચિઅ વિલાઇ ॥૧૨૭ા ॥”—અર્થા

અર્થાત્ નીચે જવાવાળી, સુન્દર જળને ધારણ કરનારી, ઉત્પ્રેક્ષા કરવા લાયક મંદ ગતિવાળી નદીઓ જેમ પર્વતોને લેદે છે તેમ નીચ (જનો)નો આશ્રય લેનારી, સુન્દર સ્તનોવાળી, ઉત્પ્રેક્ષ્ય મંથર ચાલવાળી મહિલાઓ પર્વત જેવા સુદૃઢ ગુરુઓને લેદી નાંખે છે, વશ કરી લે છે, કામાતુર બનાવી દે છે. જેમ અગ્નિના સંસર્ગથી મીણુ ઓગળી જાય છે તેમ ભામિનીની સંગતિથી આત્માને સારરૂપ માનનારા મુનિનું મન પણ સત્વર પીગળી જાય છે, એ પણ પોતાની ભૂમિકાથી ગભડી પડે છે.

આ પ્રમાણે બ્રહ્મચર્યનો અધિકાર પૂર્ણ કરીએ તે પૂર્વે એના સંબંધમાં બે ત્રણ બાબતોનો વિચાર કરવો આવશ્યક સમજાય છે. પ્રથમ તો બ્રહ્મચર્યનો અર્થ શું તે વિચારતાં સમજાય છે કે—

“ બ્રહ્મણિ ચરણમિતિ બ્રહ્મચર્યમ ”

અર્થાત્ આત્મ-સ્વરૂપમાં વિચરવું—આત્મ-રમણતા સાધવી તે ‘બ્રહ્મચર્ય’ છે. આ વિકટ કાર્યમાં ઉત્તીર્ણ થવા માટે વીર્યના નિરોધની ખાસ આવશ્યકતા છે. એથી કરીને વીર્ય-નિરોધને પણ ‘બ્રહ્મચર્ય’ કહેવામાં આવે છે.

બ્રહ્મચર્યના અધિકારી આશ્રીને ^૨બે ભેદો છે:—(૧) સાધુનું બ્રહ્મચર્ય અર્થાત્ કોઈ પણ સ્ત્રી સાથે કદાપિ માનસિક, વાચિક કે કાયિક વિષયનું સેવન ન કરવું તે અને (૨) ગૃહસ્થનું બ્રહ્મચર્ય યાને સ્વદારાસંતોષવ્રત એટલે કે મર્યાદિતપણે પોતાની પત્ની સાથેનું વિષય-સેવન.

૧ છાયા-

મહિલાસંસર્ગેણ અગ્નિરિવ યન્ન આત્મસારસ્ય ।

મદનમિથ મનો મુનિનોઽપિ હન્ત શીવ્રમેવ વિલીયતે ॥

૨ શ્રાદ્ધપ્રતિક્રમણસૂત્રની સ્વોપજા વૃત્તિના ૮૨ માં પત્રમાં સૂચવ્યું છે તેમ સૂક્ષ્મ અને સ્થૂલ એમ મૈથુનના બે ભેદો પડે છે. તેમાં કામના ઉદયથી ઇન્દ્રિયોને વિષે જરાક વિકાર થાય તે ‘સૂક્ષ્મ મૈથુન’ છે, જ્યારે મન, વચન અને કાયાથી ઔદારિક તેમજ વેક્રિય દેહધારી લલનાનો સંભોગ કરવો તે ‘સ્થૂળ મૈથુન’ છે. આથી સૂક્ષ્મ મૈથુનથી વિરમવું તે સૂક્ષ્મ બ્રહ્મચર્ય અને સ્થૂળ મૈથુનથી વિરમવું તે સ્થૂળ બ્રહ્મચર્ય એમ પણ બ્રહ્મચર્યના બે ભેદ પાડી શકાય.

૩ મર્યાદિતપણે એમ કહેવાનું કારણ એ છે કે અમુક દિવસે તો સ્વદારા પણ અગમ્ય છે એવા શાસ્ત્રોમાં જિલ્લેખો છે. જેમકે મનુસ્મૃતિ (અ. ૪, સ્લો. ૧૨૮) કહે છે કે—

૨૫

અત્ર એ ઉભેરવું નિરર્થક નહિ ગણાય કે ગૃહસ્થ-ધર્મ પાળ્યા વિના સાધુ-ધર્મ અંગીકાર ન જ થઈ શકે એ માન્યતા ભૂલભરેલી છે. કહેવાની મતલબ એ છે કે—

“ અપુત્રસ્ય ગતિર્નાસ્તિ, સ્વર્ગો નૈવ ચ નૈવ ચ ”

એ વાક્યથી ભડકવાની જરૂર નથી. કેમકે ખુદ મનુસ્મૃતિ (અ. ૫, શ્લો. ૧૫૯)માં કહ્યું કે કે—

“ અનેકાનિ સહસ્રાણિ, કુમારબ્રહ્મચારિણામ્ ।

દિવં ગતાનિ વિપ્રાણા-મકૃત્વા કુલસન્તતિમ્ ॥ ”—અનુ૦

અર્થાત્ અનેક હજારો અવિવાહિત બ્રહ્મચારી બ્રાહ્મણ કુમારો વંશની વૃદ્ધિ કર્યા વિના સ્વર્ગે ગયા.

આ ઉપરથી તો એમ પણ કહી શકાય કે સર્વથી બ્રહ્મચર્યના પાલન જેવી કોઈ ઉત્તમ ચીજ નથી. હા, એ માટેની યોગ્યતા હોવી જોઈએ; નહિ તો નામથી અને વેષથી મુનિ ગણાવી બ્રહ્મચર્યનું પાલન નહિ કરનારા જેવો કોઈ અધમ નથી. આ સંબંધમાં લગવાનું મનુ (?) કહે છે કે—

“ યસ્તુ પ્રવ્રજિતો ભૂત્વા, પુનઃ સેવેત મૈથુનમ્ ।

ષષ્ટિર્વર્ષસહસ્રાણિ, વિષ્ઠાયાં જાયતે કૃમિઃ ॥ ”—અનુ૦

“ અમાવાસ્યામષ્ટમીં ચ, પૌર્ણમાસીં ચતુર્દશીમ્ ।

બ્રહ્મચારી ભવેન્નિત્ય-મપ્યૃતૌ સ્નાતકો દ્વિજઃ ॥ ”—અનુ૦

અર્થાત્ અમાસ, આઠેમ, પૂનેમ અને ચૌદસ એ ચાર તિથિઓમાં તેમજ ઋતુકાળ-માં સ્નાતક બ્રાહ્મણે બ્રહ્મચર્ય પાળવું જોઈએ.

આ સંબંધમાં વિષ્ણુ-પુરાણમાં એ ઉલ્લેખ છે કે—

“ ચતુર્દશ્યષ્ટમી ચૈવ, અમાવાસ્યા ચ પૂર્ણિમા ।

પર્વાણ્યેતાનિ રાજેન્દ્ર !, રવિસહ્સ્રક્રાન્તિરેવ ચ ॥

તૈલછીમાંસસમ્ભોગી, પર્વસ્વેતેષુ વૈ પુમાન ।

વિષ્મૂત્રભોજનં નામ, પ્રયાતિ નરકં મૃતઃ ॥

અર્થાત્ ચૌદસ, આઠેમ, અમાસ અને પૂનેમ તેમજ રવિ-સહ્સ્રાન્તિ એ હે રાજેન્દ્ર ! પર્વો છે. આ પર્વને વિષે જે પુરુષ તેલ, માંસ, અને સ્ત્રીનો ભોગ કરે, તે ખરેખર મરીને ‘વિષ્મૂત્રભોજન’ નામની નરકે જાય છે.

અર્થાત્ જે પ્રવજ્ઞયા ગ્રહણ કર્યા બાદ-સંન્યાસ માર્ગમાં આરૂઠ થયા પછી-દીક્ષા અંગીકાર કર્યા બાદ મૈથુન સેવે છે, તે વિષ્ઠામાં સાઠ હજાર વર્ષો સુધી ક્રીડો થાય છે.

મુનિ તરીકે પંકાતી વ્યકિતએ તો દક્ષસ્મૃતિ (અ. ૭)નાં નિમ્ન લિખિત પદ્યમાં સૂચવેલાં મૈથુનનાં આઠ અંગોનો ત્યાગ કરવો જોઈએ:—

“ સ્મરણં કીર્તનં કેલિઃ, પ્રેક્ષણં ગુહ્યભાષણમ્ ॥
સક્કલ્પોઽધ્યવસાયશ્ચ, ક્રિયાનિવૃત્તિરેવ ચ ।
एतन्मैथुनमष्टाङ्गं, प्रवदन्ति मनीषिणः ॥ ”

અર્થાત્ સ્મરણ, કીર્તન, કીડા, દર્શન, ગુહ્ય ભાષણ, સંકલ્પ, અધ્યવસાય અને કુપ્રવૃત્તિ એ મૈથુનનાં આઠ અંગો છે એમ વિદ્વાનો વદે છે.

મૈથુન સેવવાની શાસ્ત્રમાં જે મનાઈ છે તેનું કારણ એ છે કે એ હિંસા-ત્મક કાર્ય છે. આ સંબન્ધમાં જૈન શાસ્ત્રનું માનવું એમ છે કે—

૧ અધમ તો શું પણ અધમાધમ કહીએ તો એણું છે. એવા નામધારી અને વેપથી જગતને છેતરનારા મુનિ-પિશાચને મનુષ્ય ગણવો એ પણ પાપ છે, કેમકે જે ગૃહસ્થ પરદારાનું સેવન કરે તેના આ કાર્યને પણ મનુસ્મૃતિ અમાનુષિક તરીકે ગણાવે છે. સાં ચોથા અધ્યાય (શ્લો. ૧૩૪)માં કહ્યું છે કે—

“ નહીવૃશમનાયુષ્યં, લોકે કિશ્ચન વિચતે ।
યાદૃશં પુરુષસ્યેહ, પરદારોપસેવનમ્ ॥ ”—અનુ૦

સિન્દૂરપ્રકરના ૩૭ માં પદ્યમાં પણ કહ્યું છે કે—

“ દત્તસ્તેન જગત્યકીર્તિપટ્ત્વો ગોત્રે મષીકૂર્વક-
આરિત્રસ્ય જલાઞ્જલિગુણગણારામસ્ય દાવાનલઃ ।

સક્લેતઃ સકલાપદાં શિવપુરપ્પારે કપાટો વૃદ્ઃ

શીલં યેન નિજં વિલુપ્તમખિલં ત્રેલોકચચિન્તામણિઃ ॥”—શાર્દૂલ૦

અર્થાત્ ત્રણ લોકમાં ચિન્તામણિ સમાન એવા પોતાના શીળનું જેણે ખંડન કર્યું છે, તેણે દુનિયામાં અપકીર્તિનો પટલ વગડાવ્યો છે, પોતાના કુળમાં કાળજનો કૂચડો ફેરવ્યો છે, આરિત્રને જલાંજલિ આપી છે, ગુણના સમૂહરૂપ અગીચામાં દાવાનલ પ્રકટાવ્યો છે, સમસ્ત વિપત્તિઓને સંકેત કર્યો છે અને મોક્ષ નગરના દ્વાર ઉપર મજબૂત કપાટ લગાવ્યો છે.

“ મૈત્રુણસન્નારૂઢો નવલસ્ખં હણેઙ્ગ સુહુમજીવાણં ।

કેવલિણા પન્નત્તં સદ્દહિઅવ્વં પયત્તેણં ॥ ”—આર્યા

અર્થાત્ મૈત્રુણ-સંજ્ઞાને વિષે આરૂઢ થયેલો જીવ નવ લાખ સૂક્ષ્મ જીવોને હણે છે, એમ સર્વજ્ઞે પ્રરૂપ્યું છે; વાસ્તે પ્રયત્ન પૂર્વક તેના ઉપર શ્રદ્ધા રાખવી. ભાગવત પુરાણમાં એવો ઉલ્લેખ છે કે—

“ યાસ્તામિસ્તાન્ધતામિસ્તા-રૌરવાદ્યાસ્તુ યાતનાઃ ।

મુદ્ધુક્ટે નરો વા નારી વા, મિથઃ સદ્ધેન નિર્મિતાઃ ॥ ”—અનુ૦

અર્થાત્ અન્યોન્ય સંગથી ઉત્પન્ન થયેલી એવી જે તામિસ્ત, અંધતામિસ્ત, રૌરવ વગેરે યાતનાઓ છે તેને નર અને નારી ભોગવે છે.

❀ ❀ ❀ ❀

તપસ્ત્રિવિષ્ટપે પૂજ્યં, તપસાઽઽવર્જિતાઃ સુરાઃ ।

સર્વેઽપિ કિઙ્કરાયન્તે તત્ તપો મો વિધીયતામ્ ॥૧૪૮॥

તપનું ગૌરવ--

શ્લો૦—“જે તપ ત્રૈલોક્યમાં પૂજનીય છે અને જનાથી વશ થયેલા સર્વે દેવો પણ આકર જેવા થઈ રહે છે, તે તપ કરો. ”—૧૪૮

❀ ❀ ❀ ❀

સસાનાં ઘાતકો યોઽમૂ--દર્જુનાહ્યયમાલિકઃ ।

તપસા સિદ્ધિમાપત્ સ, તત્ તપો મો વિધીયતામ્ ॥ ૧૪૯ ॥

તપનું આરાધન--

શ્લો૦—“સાતનો જુની એવો અર્જુન માણી જે તપથી નિર્વાણુ પામ્યો તે તપ તમે કરો. ”—૧૪૯

અર્જુનમાલીની કથા—

સ્પષ્ટી૦—સમ્યક્ત્વનાં ત્રણ લિંગો પૈકી આગમ-શુશ્રુષાના અર્થાત્ જિન-પ્રણીત આગમનું શ્રવણ કરવાની અભિલાષારૂપ પ્રથમ લિંગના ઉદ્ઘાટરણ

૧ છાયા-

મૈત્રુણસન્નારૂઢો નવલક્ષીં હન્તિ સૂક્ષ્મજીવાનામ્ ।

કેવલિના પ્રજ્ઞપ્તં શ્રદ્ધાતવ્યં પ્રયત્નેન ॥

તરીકે સુદર્શન શ્રેષ્ઠીને સમ્યક્ત્વસપ્તતિની ટીકાના ૪૮ માં પત્રથી નિર્દેશ થયો છે. આ કથાનકમાં અર્જુનમાલી મુખ્ય ભાગ ભજવે છે. એનો વૃત્તાન્ત અંતકૃદ્દશાંગના ૧૮ માં પત્રથી શરૂ થાય છે. ત્યાં એ અધ્યયનને 'સુદ્ગરપાણિ' તરીકે ઓળખાવેલ છે. એ કથાનો સાર નીચે મુજબ રજૂ કરવામાં આવે છે:-

યુવતિના વદનની જેમ સદક્ષ, મહાદેવના અંગની જેમ ગૌરીથી સંગત, પુરુષોત્તમના વક્ષઃસ્થળની પેઠે લક્ષ્મીથી યુક્ત અને દેવનગરની જેમ વિવિધ વિબુધોથી વિભૂષિત એવું 'મગધ' દેશના મંડનરૂપ 'રાજગૃહ' નગર હતું. ત્યાં કણ્વાદની જેમ મહુ દ્રવ્ય, ગુણ અને ક્રિયાવાળો, સાંખ્યની પેઠે પ્રધાન પુરુષ વડે પ્રમાણિત, ધૌદ્ધની પેઠે આયતનને જાણનારો અને શ્રીવીરની આરાધના વડે પુણ્યની શ્રેણીને પામેલો એવો શ્રેણિક નામનો રાજા રાજ્ય કરતો હતો. ખુદ 'મુધર્મા' સભામાં તેનો અધિપતિ આ શ્રેણિકના સમ્યક્ત્વની પ્રશંસા કરતો હતો. એ નગરમાં અર્જુન નામનો માલાકાર (માળી) રહેતો હતો. તેને સુર-સુન્દરીના સૌન્દર્યને શરમાવનારી ળંધુમતી નામની પ્રિયા હતી. દરરોજ પોતાની પ્રિયાને સાથે રાખીને અર્જુન નગરના ઉદ્યાનમાં રહેલા પોતાના કુળદેવતા સુદ્ગરપાણિ યક્ષની ઉત્તમ સુગંધી પુષ્પો વડે પૂજા કરતો હતો.

એકદા દાન દેવામાં શૂરવીર એવા આ નગરના જનોએ મહોત્સવનો પ્રારંભ કર્યો. તે વખતે કાલે સવારે કુસુમોનું મોંમાંગ્યું મૂલ્ય મળશે એવા વિચારથી અર્જુન સાંજના સુંદર કુસુમોનો કરંડિયો ભરી પોતાની પ્રિયા સાથે યક્ષના મન્દિરમાં આવી પહોંચ્યો. ત્યાં છ ગોઠિયાઓ ઊભા હતા. તેમની નજર આ દંપતી ઉપર પડી. ળંધુમતીને જોઈને તેઓ મોહિત બની ગયા. તે દુષ્ટોએ પરસ્પર એવી મસલત કરી કે આ માળીને આંધીને એના દેખતાં જ આપણે એની પ્રિયા સાથે ડીડા કરીએ. આ પ્રમાણેનો મનસુબો કરી તેઓ આરણુની પાછળ સંતાઈને ઊભા રહ્યા. આ તરફ અર્જુન યક્ષના મન્દિરમાં દાખલ થયો અને એક ચિત્તે તેની પૂજા કરવા લાગ્યો. એવામાં એકાએક તે ગોઠિયાઓ તેના ઉપર તૂટી પડ્યા અને તેને આંધી લીધો. ત્યારબાદ તેઓ તેની સમક્ષ કુકર્મ કરવા મંડી પડ્યા. આ જોઈને અર્જુનના કોપનો પાર રહ્યો નહિ. કહ્યું પણ છે કે—

“ પિતૃઘાતાદિદુઃસ્વાનિ, સહન્તે બલિનોઽપિ હિ ।
 પ્રિયાર્ધર્ષણજં દુઃસ્વં, રઙ્ગોઽપિ ન તિતિક્ષતિ ॥—અનુ૦
 સહન્તે પ્રાણિભિર્બાદં, પિતૃ-માતૃપરાભવાઃ ।
 માર્યાપરાભવં સોદું, તિર્યઙ્ચોઽપિ ન હિ ક્ષમાઃ ॥—” ,,

અર્થાત્ પરાક્રમીઓ પણ પિતૃહત્યા વગેરે દુઃખો સહન કરે છે, પરન્તુ પ્રિયાના અપમાનજન્ય દુઃખ રંક પણ ખરી શકતો નથી. પિતા અને માતાના પરાલવને પ્રાણીઓ ઠીક સહન કરી જાય છે, કિન્તુ પત્નીના પરાલવને તો તિર્યંચો પણ સહન કરવા સમર્થ નથી.

આ અર્જુન કોપના આવેશમાં કઠોરમાં કઠોર વચનો વડે સુદ્ગરપાણિને કપકો આપવા લાગ્યો કે હે ગુહ્યક ! તું ખરેખર પત્થર જ છે, દેવ નથી; નહિ તો તારા દેખતાં આ પાપીઓ આવો અધમ અનાચાર સેવી શકે ખરા ? તારામાં કંઈ પણ સત્ત્વ હોત તો મારી પ્રિયાને આ દુષ્ટો આવી રીતે તારી સમક્ષ રંભાડી ન જ શકત. આ સાંભળીને યક્ષનો પિત્તો ખસી ગયો એટલે તે અટ દઈને અર્જુનના શરીરમાં પેસી ગયો. આથી કયા સૂતરના તાંતણાની જેમ અર્જુનનાં બંધનો તૂટી ગયાં. વિશેષમાં આ માળીના દેહમાં રહેલા યક્ષે હબ્બર પલ જેટલો ભારી સુદ્ગર ઉપાડ્યો અને એ વડે અન્ધુમતી અને પેલા છ ગોડિયાઓનો ચૂરો કરી નાંખ્યો. આ દિવસથી માંડીને પ્રતિદિન જ્યારે આ યક્ષ એક સ્ત્રી અને છ પુરુષનો સંહાર કરી રહે છે ત્યારે એને શાંતિ થાય છે. આ વૃત્તાન્તની શ્રેણિકને ખબર પડતાં તેણે પટહ વગડાવી નાગરિકોને ચેતવણી આપી કે જ્યાં સુધી અર્જુન સાત માનવોનો સંહાર કરી ન લે ત્યાં સુધી કોઈએ નગર બહાર જવું નહિ.

આ અરસામાં શ્રીવીર પ્રભુ ઉદ્યાનમાં સમોસર્યા; પરન્તુ અર્જુનના ભયથી કોઈ એમને વંદન કરવાને જવાની ઇચ્છા કરતું નહિ. આ નગરમાં સુદર્શન નામના શેઠ રહેતા હતા. તે વીરની વાણીના રસિક હતા. તેથી તેમણે પોતાનાં માતાપિતાને વિનતિ કરી કે હે પૂજ્યો ! વીર પ્રભુને વંદન કરવા માટે જવાની મને અનુજ્ઞા આપો. આ સાંભળીને તેઓ બોલી બાઈચાં કે હે વત્સ ! હાલમાં ત્યાં જવાની તું વાત કરીશ નહિ; ત્યાં તો અર્જુન ભારે ઉપદ્રવ મચાવી રહ્યો છે; તું અહીં જ રહીને પ્રભુને ભાવ-વંદન કરી લે અને પૂર્વે સાંભળેલી તેમની દેશનાની ભાવના ભાવ. સુદર્શને ઉત્તર આપ્યો કે ભગવાન્ સાક્ષાત્ અહીં પધાર્યા છે તો પછી તેમની વાણીરૂપ સુધાનું પાન કર્યા વિના મને ભોજન કરવું કહ્યું નહિ. વળી આવા પાનથી પુષ્ટ થયેલા મને અર્જુન શું કરી શકવાનો છે, તેથી જે થનાર હોય તે થાઓ એમ કહી માળાપની રજા લઈ શેઠ વંદન માટે નીકળી પડયા. ચાલતા ચાલતા તેઓ સુદ્ગરપાણિ યક્ષના મન્દિર સમીપ આવી પહોંચ્યા. એવામાં અર્જુનની નજર તેના ઉપર પડી એટલે તે તો એકદમ સુદ્ગર ઉછાળતો ઉછાળતો બાણે યમરાજ હોય તેમ શેઠની સામે ધસ્યો. શેઠે તેને પોતાને મારવા આવતો

જોયો એટલે નિર્ભય ચિત્તે ભૂમિનું વસ્ત્રના છેડા વડે પ્રમાર્જન કરી જિનોને નમસ્કાર કરી, વિધિપૂર્વક વ્રતોને ઉચ્ચારી, ચાર શરણો સ્વીકારી, સર્વ જીવોને ખમાવી, દુષ્ટત્યની નિંદા અને સુકૃતની અનુમોહના કરતા અને સાકાર અનશન અંગીકાર કરી, ઉપસર્ગમાંથી બચી જઈશ તો જ કાઉસગ્ગ પાડીશ એમ વિચારી પંચપરમેષ્ઠી મંત્રનું સ્મરણ કરતા તેઓ કાર્યોત્સર્ગ-ધ્યાનમાં આરૂઠ થયા. અર્જુન તેમની છેક પાસે આવ્યો, પરન્તુ તેના શરીરમાં પેઠેલો યક્ષ આ શેઠને કંઈ કરી શક્યો નહિ. ઉલટો ભયભીત થઈને પોતાના મુદ્ગરને લઈને અર્જુનના શરીરમાંથી તે નાસી છૂટ્યો. તેમ થતાં છેદાયલા ઝાડની જેમ અર્જુન ભૂમિ ઉપર ઢળી પડ્યો. ક્ષણવાર પછી ચેતન આવતાં અર્જુને આંખ ઊઘાડી, એટલે તેની દષ્ટિ સુદર્શનના ઉપર પડી. ઉપસર્ગ દૂર થયેલો જોઈ શેઠે ધ્યાન ધરવું છોડી દીધું. અર્જુને તેમને પૂછ્યું કે તમે કોણ છો અને ક્યાં જાઓ છો ? સુદર્શને ઉત્તર આપ્યો કે હું શ્રમણોનો ઉપાસક (શ્રાવક) છું અને શ્રાવીર પરમાત્માને વંદન કરવા તેમજ તેમની દેશના સાંભળવા જાઉં છું. અર્જુને કહ્યું કે મને પણ એવો મનોરથ થાય છે એટલે પછી બન્ને જણ શ્રીવીરના સમવસરણમાં ગયા અને તેમની દેશના સાંભળવા બેઠા. ત્યાં તેમને કાને એવા અક્ષરો પડ્યા કે—

“ માનુષ્યમાર્યવિષયઃ સુકુલપ્રસૂતિઃ

શ્રદ્ધાલુતા ગુરુવચઃશ્રવણં વિવેકઃ ।

મોહાન્ધિતે જગતિ સમ્પ્રતિ સિદ્ધિસૌધ-

સોપાનપદ્ધતિરિયં સુકૃતોપલભ્યા ॥-વસન્ત૦

સંસારકૂપાજ્જનનાપમૃત્યુ—

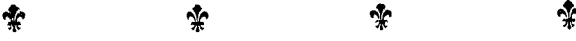
જૈરામહાક્ષારજલાભિપૂર્ણાત્ ।

અર્હદ્વચોરજ્જુમૃતેઽભિભગનાન્

જનાન્ સમુદ્ધર્તુમલં ન ચાન્યઃ ॥ ”—ઉપજાતિ

અર્થાત્ અત્યારે મોહથી અંધ બનેલા ભૂમંડળમાં મનુષ્યપણું, આર્ય દેશ, સુકુળ-માં જન્મ, શ્રદ્ધા, ગુરુની વાણીનું શ્રવણ અને વિવેક એ સુક્તિરૂપી મહેલની નીસરણીની પદ્ધતિ પુણ્ય વડે પ્રાપ્ત થાય છે. જન્મ, અપમરણ અને ઘડપણ-રૂપ અત્યંત ખારા જળથી પરિપૂર્ણ એવા સંસારરૂપ દ્રુવામાં દૂબતા જનોનો ઉદ્ધાર કરવા માટે અરિહંતની વાણીરૂપ દોરડા સિવાય અન્ય કોઈ સમર્થ નથી.

આ પ્રમાણેની ધર્મદેશના સાંભળી સુદર્શન ખુશી થયા અને યથાશક્તિ નિયમ ગ્રહણ કરી જિનેશ્વરને નમન કરી સ્વસ્થાનકે ગયા. અભુત્તિ તે ભાગવતી દેશનારૂપ અમૃતનું શ્રવણ-પુટ વડે પાન કરી સંવેગ-રંગથી રંગાયા, એથી તેમણે ઓછામાં ઓછું છઠ્ઠી તપશ્રયા કરવી એવા અભિગ્રહ પૂર્વક શ્રીવીરની પાસે દીક્ષા લીધી. ત્યારબાદ ગોચરીએ જવું, આવવું ઇત્યાદિ પ્રસંગે કુપિત મનુષ્યના હાથે તાડન, તર્જન, આકોશ, કદર્થનાદિની લહાણી મળતાં તે સર્વ કષ્ટોને સમભાવે તેઓ સહન કરવા લાગ્યા. ચાર માસ વીતી જતાં એ માસની તેમણે સંલેપણા કરી. એ પ્રમાણે છ માસ વ્યતીત થતાં શુકલ ધ્યાન દ્વારા કર્મરૂપ ઇન્ધનને બાળી નાંખી, પરમ સ્પૃહણીય કેવલજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી અઘાતિ-કર્મનો પણ ક્ષય થતાં તેઓ મુક્તિ-મન્દિરે પધાર્યા. સુદર્શન શેઠ પણ ચિરકાળ પર્યંત જિન-શાસનની પ્રભાવના કરી, યથાવિધિ વ્રતો પાળી સ્વર્ગે ગયા.

ગોહત્યાદિમહાપાપાન્-મુક્તો દૃઢપ્રહારિકઃ ।

ઘોરેણ તપસા જાત-સ્તત્ તપો ભો વિધીયતામ્ ॥૧૫૦॥

તપથી મુક્તિ—

શ્લોઠ—“ઘોર તપ દ્વારા ગોવધ વગેરે મહાપાપોથી દૃઢપ્રહારી મુક્ત થયો, માટે તમે તપ કરો.”—૧૫૦

ધાતુરક્તપલાનાં હિ, શોષકં દુષ્કરં તપઃ ।

તથાપિ કર્મનાશોઽન્યત્, કારણં ન સર્તા મતમ્ ॥ ૧૫૧ ॥

કર્મોનો નાશ કરવામાં તપની અદ્વિતીયતા—

શ્લોઠ—“જેકે તપ ધાતુ, લોહી અને માંસને શોષનારું છે, છતાં કર્મનો નાશ કરવામાં આના જેવું બીજું કોઈ સાધન સજ્જનોને માન્ય નથી.”—૧૫૧

નિકાચિતાનિ કર્માણિ, નીયન્તે ભોગતઃ ક્ષયમ્ ।

સ્વ્યાતોઽયમપિ સિદ્ધાન્ત-સ્તપેનાદરિતો નહિ ॥ ૧૫૨ ॥

તપથી નિકાચિત કર્મનો પણ વિનાશ--

શ્લો०—“નિકાચિત કર્મનો ભોગથી ક્ષય થાય છે એવા (જૈન સમુદાયમાં) પ્રચલિત સિદ્ધાન્તનો પણ તપ આદર કરતો નથી.”—૧૫૨

નિકાચિતનો અર્થ--

રૂપટીં—ક્ષીર અને નીરની જેમ અથવા અગ્નિ અને તપાવેલા લોખંડના ગોળાની જેમ આત્મા અને કર્મનું એકમેક થઈ જતું તે ‘બન્ધ’ કહેવાય છે. આ પ્રમાણેના બન્ધના અનેક પ્રકારો છે. કેઈ કર્મનો આત્મા સાથે શિથિલ બન્ધ હોય છે તો કેઈનો ગાઢ; તો વળી કેઈનો અતિગાઢ બન્ધ હોય છે. જે કર્મ અત્યન્ત ગાઢ રીતે બંધાયેલું હોય છે અને મોટે ભાગે જેને ભોગવ્યા વિના છુટકો જ થતો નથી તેને ‘નિકાચિત’ કહેવામાં આવે છે. જે કર્મનો નિકાચિત બન્ધ ન થયો હોય તેને તો શુભ ભાવનાઓના પ્રમળ વેગથી ભોગવ્યા વિના પણ આત્મા પોતાના પ્રદેશોમાંથી હાંકી કાઢી શકે છે.

❀ ❀ ❀ ❀

તપોઽગ્નિદ્ગ્ધકર્માણ, આત્મભાવે સ્થિતાઃ સદા ।

નિરહ્કારિણો જીવા, લભન્તે મોક્ષસમ્પદમ્ ॥ ૧૫૩ ॥

તપથી સિદ્ધિની સંપત્તિ--

શ્લો०—“તપસ્વર્યારૂપ અગ્નિથી જમણે કર્મોને બાળી નાંખ્યાં છે તથા જ્યો સદા આત્મભાવમાં રહેલા છે એવા નિરભિમાની જીવોને સિદ્ધિની સંપદા સાંપડે છે.”—૧૫૩

❀ ❀ ❀ ❀

યથાઽગ્નૌ પતિતં સ્વર્ણં, મલક્ષયાદ્ વિશુદ્ધયતિ ।

તથા તપોઽગ્નિનાઽસ્તમાઽયં, કર્મક્ષયાદ્ વિશુદ્ધયતિ ॥ ૧૫૪ ॥^૧

તપથી આત્માની વિશુદ્ધિ--

શ્લો०—“જમ અગ્નિમાં પડેલું (તપાવેલું) સોનું મેલનો નાશ થવાથી

૧ સરખાવો ઉપદેશતરંગિણી (પૃ. ૯૨) નું નિમ્નલિખિત પદઃ—

“સદોષમપિ દીપ્તેન, સુવર્ણં વહ્નિના યથા ।

તપોઽગ્નિના તપ્યમાન—સ્તથા જીવો વિશુદ્ધયતિ ॥ ૧૦ ॥”—અનુ०

શુદ્ધ થાય છે, તેમ તપરૂપ અગ્નિથી કર્મનો ક્ષય થવાથી આ આત્મા નિર્મળ બને છે. ”—૧૫૪

અતિતાપવ્રતસં હિ, યથાઽર્યમઞ્જરીફલમ્ ।

બન્ધનાન્મુચ્યતે તપસા, તથાઽઽત્મા કર્મબન્ધનાત્ ॥ ૧૫૫ ॥

તપથી કર્મ-બંધનનો ઉચ્છેદ—

શ્લોઁ—“જમ અતિશય તાપથી તપતાં આર્યમંજરી (ચંરંડા)નું કૃણ બન્ધનથી છૂટું થાય છે, તેમ તપ વડે આત્મા કર્મના બન્ધનથી મુક્ત બને છે. ”—૧૫૫

યથા લઙ્ઘનતો યાતિ, જ્વરો દુઃખપ્રદાયકઃ ।

તથા હિ તપસા યાતિ, કાર્મિકો દુઃખદો જ્વરઃ ॥ ૧૫૬ ॥

તપથી કર્મ-જ્વરનો સંહાર—

શ્લોઁ—“જમ લાંઘણુ કરવાથી દુઃખદાયી તાવ જરૂર જતો રહે છે, તેમ તપ વડે દુઃખકર કાર્મિક જ્વર નક્કી જતો રહે છે. ”—૧૫૬

તપનો મહિમા—

૨૫૭ીઁ—આ ગ્રન્થકારે આ તેમજ પૂર્વોક્ત પદોમાં તપનો મહિમા વર્ણવ્યો છે. આપણે પણ એ વિષયની પુષ્ટિરૂપ શોડાંક પદો વિચારીએ. ૧૪૮ માં પદમાં તપ ત્રૈલોક્યમાં પૂજનીય છે એમ જે કહેવામાં આવ્યું છે તેનું ઉપદેશતરંગિણી (પૃ. ૯૩)નું નિમ્ન-લિખિત પદ સવિશેષ સમર્થન કરે છે:—

“ યત્ કુષ્ઠાદિગરિષ્ઠરોગવિરતિર્નિષ્ઠીઘનાલેપનાદ્

મૂત્રસ્પર્શવશેન કાશ્ચનકલા યલ્લોહધાતુષ્વપિ ।

રત્નાનાં કરપલ્લવપ્રણયતો યચ્ચાક્ષયત્વોન્નતિ—

સ્તદ્ વિશ્વત્રયવન્દ્યમદ્ભુતગુણં જીયાત્ તપઃ સ્ફૂર્જિતમ્ ॥૧૭૦॥”—શાર્દૂલક

વિશેષમાં તપથી અનેક લાભો દર્શાવતાં ઉપદેશ તરંગિણીના ૯૦ માં પત્રમાં કહ્યું છે કે—

“ ચક્રે તીર્થકરૈઃ સ્વયં નિજગદે તૈરેવ તીર્થશ્વરૈઃ
 શ્રીહેતુર્ભવહારિ દારિતરુજં સન્નિર્જરાકારણમ ।
 સચો વિઘ્નહરં દૃષીકદમનં માઙ્ગલ્યમિષ્ટાર્થકૃદ્
 દેવાકર્ષણમારદર્પદલનં તસ્માદ્ વિધેયં તપઃ ॥ ૧ ॥ ”—શાર્દૂલ૦

અર્થાત્ (ઋષભદેવે એક વર્ષ પર્યંત, વીર પ્રભુએ છ મહીના પર્યંત એમ) તીર્થ-કરોએ પોતે તપ કર્યું તેમજ તે જ તીર્થકરોએ તેની પ્રરૂપણા કરતાં કહ્યું કે તપ (સુવર્ણપુરુષાદિ સિદ્ધિરૂપ) લક્ષ્મીનું કારણ છે, (ચિંતાતીપુત્ર જેવાને) ભવનો નાશ કરનારૂં (સાધન) છે, (શ્રીપાદ રાજાની પેઠે રાગીઓના) રાગનો ઉચ્છેદ કરનારૂં છે, સાચી નિર્જરાનો હેતુ છે, (દારિકાના દાહ વગેરે) વિઘ્નોને તરત જ દૂર કરનારૂં છે, ઇન્દ્રિયોનું દમન કરનારૂં છે, મંગળરૂપ છે, (અકવર્તીઓને ખંડ-સાધનાની જેમ) વાંછિત અર્થને આપનારૂં છે, (હરિકેશી અને બલ-સુનિની માફક) દેવોનું આકર્ષણ કરનારૂં છે તેમજ કંઠર્પના દર્પને દહનારૂં છે; વાસ્તે તપશ્ચર્યા કરવી જોઈએ.

આ પ્રમાણેના તપથી અનેકવિધ લાભો હોવા છતાં જેઓ તપ નથી કરતા તેમને ઉદેશીને શાસ્ત્રકાર કહે છે કે—

“ સ્થાલ્યાં વૈદૂર્યમચ્યાં પચતિ તિલચ્ચલં ચાન્દનૈરિન્ધનોઘૈઃ
 સૌવર્ણૈર્લાઙ્ગલાગ્રૈર્વિલિખતિ વસુધામર્કતૂલસ્ય હેતોઃ ।

છિન્વા કર્પૂરચ્ચણ્ડાન્ વૃત્તિમિહ કુરુતે કોદ્રવાણાં સમન્તા-

દાયાતઃ કર્મભૂમૌ ન ચરતિ વિપુલં યસ્તપો મન્દભાગ્યઃ ॥ ”—સૂગ્૦

અર્થાત્ જે મન્દ લાગ્યવાળો માનવ ^૧કર્મ-ભૂમિમાં ઉત્પન્ન થવા છતાં મહાન્ તપ આચરતો નથી, તે ^૨વૈદૂર્યની બનાવેલી થાળીમાં ચન્દનનાં ઇંધણના સમૂહોથી તલનાં છોતરાંને રાંધે છે, વળી તે અર્ક અને રૂને માટે સોનાના હળોના અગ્ર લાગોથી પૃથ્વીને ખેડે છે તેમજ કર્પૂરના ખંડોને છેદીને ચારે બાજુએ તે કોદ્રવાની વાડ કરે છે.

તપનું સ્વરૂપ—

જે તપનો આટલો બધો મહિમા વર્ણવવામાં આવે છે તે તપનું સ્વરૂપ સમજવું જોઈએ. તે સમજ્યા વિનાનું તપ સાર્થક થતું નથી. અજ્ઞાન-તપશ્ચર્યાનું વિશેષ ક્ષણ મળતું નથી. કહ્યું પણ છે કે—

૧ જુઓ સ્તુતિચતુર્વિંશતિકા (પૃ. ૩૮).

૨ ‘વિદૂર’ ગામમાં ંસ્કાર પામેલું રત્ન.

“ સદિ વાસસદ્સા તિસત્તુલ્લોદણ ધોણ ।

અણુચિન્નં તામલિના અન્નાણતવુ ત્તિ અપ્પફલો ॥ ”—આર્યા

“ તામલિતાપસતપસા સિદ્ધચન્તિ જિનેન્દ્રશાસને સપ્ત ।

અજ્ઞાનસ્ય તુ દોષાત્, સ યયાવીશાનસુરલોકે ॥ ”—

—ઉપદેશતરંગિણીનું ૯ મું પત્ર.

અર્થાત્ એકવીસ વાર જળ વડે લોજન ઘોષને ખાતું એ પ્રમાણે સાઠ હજાર વર્ષો પર્યંત તામલિએ તપ કર્યું, પરન્તુ તે અજ્ઞાન-તપ હોવાથી તેનું તેને અલ્પ ફળ મળ્યું. જિનેન્દ્રના શાસનમાં સાત (મનુષ્યો) તામલિ તાપસ જેટલી તપશ્ર્ચર્યા કરવાથી સિદ્ધ થાય, જ્યારે અજ્ઞાનના દોષને લઈને (તામલિ તાપસ) તે ઇશાન દેવલોકમાં (જ) ગયો (એથી ઉચ્ચ ગતિ ન પામી શક્યો).

વળી તપ કરવાનું કારણ નિર્જરા છે એ વાત લક્ષ્યમાં રાખવી જોઈએ, કેમકે પૂજા, લોભ કે પ્રસિદ્ધિને માટે તપ કરવો તે કેવળ શરીરને શોષવા બરાબર છે. એનાથી કંઈ તપનું ફળ મળતું નથી.^૩

કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે પૌદ્ગલિક સુખની વાંછાથી કષ્ટ સહન કરવું કે લોકસંજ્ઞાથી ભયભીત બની કે પરાધીનતાને લઈને દીનપણે આહારનો ત્યાગ કરવો તે તપ નથી, કેમકે એ તો આસ્રવનું મૂળ છે, કષાયના ઉદયથી આશ્રિત છે અને તેમાં કર્મ-બંધતા રહેલી છે. આને તો શ્રીપ્રજ્ઞાપના સૂત્રની વૃત્તિમાં કહ્યું છે તેમ પૂર્વ ભવના અંતરાય-કર્મના ઉદય અને અસાતાવેદનીયના વિપાક તરીકે ઓળખાવાય છે. વિશેષમાં આચારાંગની ચૂર્ણિમાં કહ્યું પણ છે કે—

“ ૪ અંગત્થસુ(સ્સુ)ત્તં સવ્વમવિ વિવાગં ”

આથી કરીને એ વાત સ્પષ્ટ થાય છે કે ઇન્દ્રિયોના સુખની નવીન નવીન લાલસાથી રહિત અને નિર્મળ આત્મ-દ્રવ્યના સાધકનું કષ્ટ-સેવન તે તપ છે.

૧ છાયા—

ષષ્ટિ વર્ષસહસ્રાણિ ત્રિસત્તકૃત્વ ઉદકેન ધૌતેન ।

અનુચીર્ણં તામલિના અજ્ઞાનતપ્ત્વ ઇતિ અલ્પફલમ્ ॥

૨ આના વૃત્તાન્ત માટે જુઓ ભગવતી (શ. ૩, ઉ. ૧, સ. ૧૩૪-૧૩૬).

૩ સરખાવો—

“ પૂજાલોભપ્રસિદ્ધચર્થ, તપસ્તપ્યેત યોડલ્પધીઃ ।

શોષ પથ શરીરસ્વ, ન કિશ્ચિત્ તપસઃ ફલમ્ ॥ ”—અનુ૦

૪ છાયા—

અજ્ઞાર્થમુક્તં સર્વમપિ વિપાકઃ ।

અત્ર એ ધ્યાનમાં રાખવું કે જેમ પૈસા કમાવવાની ઇચ્છાવાળા ટાઢ તડકો આનંદપૂર્વક વેઠે છે, તેમ તત્ત્વજ્ઞાનના અર્થિએ તેમજ ભવથી ઉદ્ધિગ્ન બનેલા મહાનુભાવોને અનશન વગેરે તપ દુઃસહ નથી. કાર્યનો અભિલાષી કારણને વિષે પ્રમાદ સેવતો નથી, એથી કરીને પરમાનંદરૂપ કાર્યનો કર્તા અનશન વગેરે તપનું કષ્ટ ઊઠાવવામાં દુઃસહતા સુખેથી સહન કરે છે, ઉલટું એમ કરવામાં તેને આનંદ આવે છે, નહિ કે કંટાળો યા ગ્લાનિ. હા, એટલું જરૂર ઉમેરવું પડશે કે—

“ તદેવ દ્વિ તપઃ કાર્યં, દુર્ધ્યાનં યત્ર નો ભવેત્ ।

યેન યોગા ન હીયન્તે, ક્ષીયન્તે નેન્દ્રિયાણિ વા ॥ ”—અનુ૦

જ્ઞાનસારના ૩૧મા તપોડષ્ટકના આ સાતમા પદ્યગત ભાવ મરણુસ-માધિની નિમ્ન-લિખિત ગાથામાં અળકી ઊઠે છે:—

“ સો નામ અણસણતવો જેણ મળો મંગુલં ન ચિંતેહ ।

જેણ ન ઈંદિઅહાળી, જેણ ય જોગા ન હાર્યંતિ ॥ ૧૩૪ ॥ ”—આર્યા

[તદ્ નામ અનશનતપો યેન મનોડનિષ્ટં ન ચિન્તયતિ ।

યેન ન ઈન્દ્રિયહાનિર્યેન ચ યોગા ન હીયન્તે ॥]

અર્થાત્ તે તપ કરવો જોઈએ કે જેનાથી મન અનિષ્ટ ચિંતા ન કરે તથા ઇન્દ્રિયોને હાનિ ન પહોંચે તેમજ (કાયિક, વાચિક અને માનસિક વ્યાપારરૂપ) યોગોને સ્ખલના ન થાય.

આ ઉપરથી કેવી તપશ્રયા કરવી ઇષ્ટ છે તે સમજાયું હશે, છતાં તે વાત વિશેષ સ્પષ્ટ થાય તે માટે ઉપર્યુક્ત તપોડષ્ટકનું છઠું પદ્ય વિચારી લઈએ:—

“ યેન બ્રહ્મ જિનાર્ચાં ચ, કષાયાણાં તથા હૃતિઃ ।

સાનુબન્ધા જિનાજ્ઞા ચ, તત્ તપઃ શુદ્ધમિષ્યતે ॥ ”—અનુ૦

અર્થાત્ જે તપમાં બ્રહ્મચર્ય (વિષયોને વિષે અનાસક્તિ), જિનોની પૂજા (તાત્વિક ભક્તિ) કષાયોના સંહાર અને જિનની સાપેક્ષ આજ્ઞા માટે પૂરેપૂરો અવકાશ છે, તે શુદ્ધ તપ ઇચ્છવા યોગ્ય છે—આદરણીય છે, અનુકરણીય છે. વિશેષમાં પંચવસ્તુની સ્વોપજ ટીકાના ૧૩૧ મા પત્રમાં અવતરણુ-રૂપે આપેલું નિમ્ન-લિખિત પદ્ય પણ નોંધી લઈએ:—

“ કાયો ન કેવલમયં પરિતાપનીયો

મૃષ્ટૈ રસૈર્બહુવિધૈર્ન ચ લાલનીયઃ ।

ચિત્તેન્દ્રિયાણિ ન ચરન્તિ યથોત્પથેષુ

વશ્યાનિ યેન ચ તથા ચરિતં જિનાનામ ॥ ”—વસંત૦

તપના નામ-તપ, સ્થાપના-તપ, દ્રવ્ય-તપ અને ભાવ-તપ એમ ચાર પ્રકારો પાડી શકાય છે. તેમાં નામ-તપ અને સ્થાપના-તપ સુપ્રસિદ્ધ છે, જ્યારે આહારનો ત્યાગ ઈત્યાદિ દ્રવ્ય-તપ છે અને આત્મ-સ્વરૂપને વિષે એકાગ્રતા એ ભાવ-તપ છે. પ્રસ્તુતમાં દ્રવ્ય-તપ પૂર્વકના ભાવ-તપનું ગ્રહણ કરવું. એ પ્રત્યેકના જે છ છ પ્રકારો પડે છે, તે ગ્રન્થકાર ઉત્તર પદ્યમાં સૂચવે છે.

અનશનમૂનોદર્યં, વૃત્તિક્ષેપો રસાત્યયઃ ।

કાયક્લેશઃ સુલીનત્વં, વિકલ્પાઃ સન્તિ બાહ્યતઃ ॥૧૫૭॥

બાહ્ય તપના છ પ્રકારો—

શ્લો ૦—“ અનશન, ઊનોદર્યં, વૃત્તિનો સંક્ષેપ, રસનો ત્યાગ, કાયક્લેશ અને સંલીનતા એ બાહ્ય તપના છ પ્રકારો છે. ”—૧૫૭

બાહ્ય તપના છ પ્રકારોની આલોચના—

સ્પષ્ટી ૦—તત્ત્વવાર્થાધિગમસૂત્રના નવમા અધ્યાયના ^૧૧૬ માં સૂત્ર (પૃ. ૨૨૫)માં સુલીનતાને બદલે વિવિક્ત-શય્યાસન છે. આથી ઉપલેક દષ્ટિએ વિચાર કરનારને એમ લાગે કે અત્ર ગ્રન્થકારની સ્ખલના થાય છે, પરંતુ તે વાત યુક્ત નથી. કેમકે એક તો અન્યાન્ય ગ્રંથો આ વાતને પુષ્ટિ આપતા જણાય છે. દાખલા તરીકે મરણસમાધિની નિમ્ન-લિખિત—

“ ^૨અણસનમૂનોયરિયા, વિત્તિચ્છેઓ રસસ્સ પરિચાઓ ।

કાયસ્સ પરિકિલેસો, છટ્ટો સંલીણયા ચૈવ ॥ ”—આર્યા

—ગાથા તેમજ શ્રીહરિભદ્રસૂરિકૃત પંચવસ્તુના ‘ ઉપસ્થાપના ’ વસ્તુગત નિમ્ન-લિખિત—

“ ^૩અણસનમૂનોઅરિઆ વિત્તીસંસ્વેવણં રસચ્ચાઓ ।

કાયકિલેસો સંલીણયા ય બજ્ઞો તવો હોઝ ॥ ૮૪૫ ॥^૪ ”—આર્યા

૧ આ રહ્યું તે સૂત્ર—

“ અનશનાઽવમૌદર્યં-વૃત્તિપરિસહ્ક્રયાન-રસપરિત્યાગ-વિવિક્તશય્યાશન-કાયક્લેશા બાહ્ય તપઃ । ”

૨-૩ છાયા—

અનશનમૂનોદરિકા વૃત્તિચ્છેદો રસસ્ય પરિત્યાગઃ ।

કાયસ્સ પરિક્લેશઃ ષષ્ઠો સંલીનતા ચૈવ ॥

અનશનમૂનોદરિકા વૃત્તિસહ્ક્રેપણં રસત્યાગઃ ।

કાયક્લેશઃ સંલીનતા ચ બાહ્ય તપો ભવતિ ॥

૪ આ ગાથા શ્રીહરિભદ્રસૂરિકૃત પંચાશકના ૧૦મા પંચાશકમાં બીજી ગાથારૂપે છે.

ગાથા પણ સાક્ષી પૂરે છે. બીજું સંલીનતાના ઇન્દ્રિય, કષાય, યોગ અને વિવક્ત-
અર્થા એમ જે ચાર લેદો પડે છે તેમાં વિવિક્તશ્યાસન આવી જ જાય છે.^૨

અનશનાદિનું દિગ્દર્શન—

‘અશન’ એટલે આહાર; આર્થી અનશન એટલે આહારનો ત્યાગ. આ અનશનના બે પ્રકારો છે—(૧) ઇત્વર (થોડા કાળનું) અને (૨) યાવન્જીવિક (હૃદગી સુધીનું). તેમાં ઇત્વર અનશન તે ઉપવાસથી માંડીને તે આ તીર્થ આશ્રીને છ માસ સુધીનો અનાહાર.

યાવન્જીવિકના (૧) પાદપોષગમન, (૨) ઇંગિની અને કલકતપ્રત્યાખ્યાન એમ ત્રણ લેદ છે. તેમાં પણ પાદપોષગમનના સવ્યાઘાત અને અવ્યાઘાત એમ બે પ્રકારો છે. આયુષ્ય હોવા છતાં, જ્યારે વ્યાધિ ઉપસ્થિત થઈ મહાવેદના થતાં આયુષ્યને ઉપક્રમ લાગે—આઘાત પહોંચે અને તેમ થતાં કાળ કરી જાય તો તે ‘સવ્યાઘાત પાદપોષગમન અનશન’ કહેવાય છે. શરીર જર્જરિત થઈ જતાં ચતુર્વિધ આહારના ત્યાગરૂપ પ્રત્યાખ્યાન લઈ, નિર્જીવ સ્થળમાં જઈ ત્યાં વૃક્ષની માફક એક પડખે અપરિસ્પંદપણે ઊભા રહી—કોઈક પણ કાયિક કે વાચિક ચેષ્ટા નહિ કરતાં નિર્મળ ધ્યાનમાં આરૂઠ થઈ પ્રાણો આઠ્યા જાય ત્યાં સુધી અનશન કરવું તે ‘અવ્યાઘાત પાદપોષગમન અનશન’ છે. શ્રુતમાં વિધાન કરેલી ક્રિયાવિશેષને ‘ઇંગિની’ કહેવામાં આવે છે. એ વિષયક મરણ તે ‘ઇંગિની—મરણ’ કહેવાય છે. આનો આરાધક પણ પ્રવળ્યાદિ પ્રતિપત્તિના કમપૂર્વક આયુષ્ય પૂરું થવા આવ્યું છે એમ જાણીને પોતાનાં ઉપકરણોને ગ્રહણ કરી, સ્થાવર અને જંગમ પ્રાણીથી સહિત એવા સ્થંડિલમાં એકલો રહી ચતુર્વિધ આહારના ત્યાગરૂપ પ્રત્યાખ્યાન કરી છાયાથી તડકે અને તડકેથી છાંયડે જવાની ચેષ્ટા સહિત સમ્યગ્જ્ઞાનમાં પરાયણ રહી દેહ છોડે છે. આ બે તો અપરિકર્મ છે, જ્યારે સપરિકર્મ એવું ભક્ત-પ્રત્યાખ્યાન તો ગચ્છમાં રહેલા સાધુ પરત્વે છે. આ અનશન કરનારા કોઈ વેળા ત્રિવિધ આહારનો અને કોઈ વેળા ચતુર્વિધ આહારનો ત્યાગ કરે છે. અંતમાં સમગ્ર પ્રત્યાખ્યાન કરી, મૃદુ સંધારાનો આશ્રય લઈ શરીર તેમજ ઉપ-

૧ જુઓ પંચાશકની શ્રીઅભયદેવસૂરિકૃત ટીકાનું ૨૯૨ મું પત્ર.

૨ અશુભ ભાગે જતી ઇન્દ્રિયોને કબ્જમાં રાખવી તે ઇન્દ્રિય—સંલીનતા, કષાયની નિવૃત્તિ તે કષાય—સંલીનતા, અશુભ યોગથી નિવૃત્ત થવું તે યોગ—સંલીનતા અને સ્ત્રી, પશુ, નપુંસક વગેરે વિકારોત્પાદક જીવોના સંસર્ગવાળાં સ્થાનોનો ત્યાગ કરી શુભ સ્થાનમાં રહેવું તે વિવિક્તશ્યાસન છે.

૩ આ ‘ભક્ત-પરિણા’ પણ કહેવાય છે.

કરણની મમતા ત્યજી દઈ, પોતે નમસ્કાર મંત્રનું ધ્યાન ધરતો અથવા સમીપ-વર્તી સાધુ પાસે સાંભળતા દેહનું ઉદ્ધર્તન, પરિવર્તન વગેરે કરતા સમાધિપૂર્વક કાળ કરે તે 'લક્ષ્મ-પ્રત્યાખ્યાન-મરણ' જાણવું.

અવમ એટલે ઊણું (ઊન) ઊણું; પેટ રહે તેમ આહાર લેવો તે 'અવમૌહર્ય' છે. આથી આ ઊનોહર્ય પણ કહેવાય છે. મહાયત્નપૂર્વક મોં ઊઘાડીને જેવડો કોળીઓ કરાય તે ઉત્કૃષ્ટ કવલ અને મોઢું સંકોચ્યા બાદ જે કોળીઓ કરાય તે અવકૃષ્ટ કવલ છે. આ બંને પ્રકારના કવલોને છોડીને મધ્યમ કવલોને લક્ષ્યમાં લેતાં અવમૌહર્યના અહપ-આહાર-અવમૌહર્ય, ઉપાર્થ-અવમૌહર્ય અને કિંચિત્-ન્યૂન અવમૌહર્ય એમ ત્રણુ ભેદો પડે છે. પુરુષનો આહાર ૩૨ કવલનો ગણાય છે, જ્યારે સ્ત્રીનો ૨૮ નો ગણાય છે. એક કોળીઆથી માંડીને આઠ કોળીઆઓ જેટલો ખોરાક લેવો તે 'અહપ-આહાર-અવમૌહર્ય' છે. બાર કોળીઆનો આહાર તે 'ઉપાર્થ-અવમૌહર્ય' છે, કેમકે ચાર કોળીઆ વધતાં અડધો અડધ આહાર થાય. પૂરેપૂરો આહાર ન કરતાં એક કોળીઓ ઓછો આહાર કરવો તે 'કિંચિત્-ન્યૂન-અવમૌહર્ય' છે.

વૃત્તિસંક્ષેપ, વૃત્તિચ્છેદ અને વૃત્તિપરિસંખ્યાન એ એકાર્થક છે. વૃત્તિ એટલે જીવન, આજીવિકા. આહાર, વસ્ત્ર ઇત્યાદિ જે દ્રવ્યો વડે આજીવિકા ચાલતી હોય તેનો સંક્ષેપ કરવા પરત્વે દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ, અને ભાવ આશ્રીને જૂઠા જૂઠા અભિગ્રહ ધારણ કરવા તે વૃત્તિસંક્ષેપ છે.

રસ એટલે દૂધ, દહીં, ઘી, ગોળ, તેલ અને પકવાન. એ છ રસિક પદાર્થો આત્મામાં વિકાર ઉત્પન્ન કરે છે વાસ્તે તે 'વિકૃતિ' કહેવાય છે. તેનો ત્યાગ યાને પરિહાર તે 'રસ-પરિત્યાગ' છે. મધ, માંસ, મધ, માખણ વગેરે મહા-વિકૃતિઓનું પ્રત્યાખ્યાન તેમજ નીરસ-લૂખા લોજનનો અભિગ્રહ ઇત્યાદિ રસ-પરિત્યાગના અનેક ભેદો છે.

કાય એટલે શરીર અને કલેશ એટલે બાધા-પીડા. આગમને અનુસરનારી તેમજ નિર્જરાના કારણરૂપ એવી શારીરિક પીડા તે 'કાય-કલેશ' છે. એના પણ અનેક પ્રકારો છે. જેમકે વીરાસન, ઉત્કટુકાસન, દણ્ડાયત શયન, વગેરે તેમજ આતાપના, શિયાળામાં ઓઠવાનાનો અસ્વીકાર, કેશનો લોચ ઇત્યાદિ.

❀ ❀ ❀ ❀

વૈયાવૃત્યં ચ સ્વાધ્યાયં, ધ્યાનં ચ વિનયં તથા ।

કાયોત્સર્ગં વિજાનીયાઃ, પ્રાયશ્ચિત્તં તથા તપઃ ॥ ૧૫૮ ॥

શ્લો०—“વૈયાવૃત્ય, સ્વાધ્યાય, ધ્યાન, વિનય, ^૧કાર્યોત્સર્ગ અને પ્રાયશ્ચિત્ત એને (૨આલ્યન્તર) તપ ગણે. ”—૧૫૮

❀ ❀ ❀ ❀

આન્તરિકા ઇમે ભેદાઃ, તપસાં ષટ્ સતાં મતાઃ ।
પૂર્વોક્તૈર્મિલને જાતા, દ્વાદશ સૌખ્યકારકાઃ ॥ ૧૫૯ ॥

તપના કુલ બાર ભેદો—

શ્લો०—“તપના આ છ અલ્યન્તર પ્રકારો સજ્જનોએ માન્યા છે. એ પૂર્વોક્ત બાહ્ય તપના છ પ્રકારો સાથે મળી સુખાકારી બાર તપો અને છે. ”—૧૫૯

તપની ત્રિવિધતા—

૨૫૯૦—જૈન દર્શન પ્રમાણે તપના બાર ભેદો આપણે જોયા. અન્ય વિવક્ષા પ્રમાણે તેના ત્રણ ભેદો પણ પાડી શકાય છે. આવો પ્રયત્ન ભગવદ્-ગીતામાં થયેલો જોવાય છે. એના ૧૭ મા અધ્યાયમાં શારીરિક, વાચિક અને માનસિક એમ ત્રિવિધ તપનાં લક્ષણો નીચે મુજબ આપવામાં આવ્યાં છે:—

“ દેવ-દ્વિજ-ગુરુ-પ્રાજ્ઞ—પૂજનં શૌચમાર્જવમ્ ।

બ્રહ્મચર્યમહિંસા ચ, ‘શારીરં’ તપ ઉચ્યતે ॥ ૧૪ ॥—અનુ૦

અનુદ્વેગકરં વાક્યં, સત્યં પ્રિયહિતં ચ યત્ ।

સ્વાધ્યાયાભ્યસનં ચૈવ, ‘વાઙ્મયં’ તપ ઉચ્યતે ॥ ૧૫ ॥—,

મનઃપ્રસાદઃ સૌમ્યત્વં, મૌનમાત્મવિનિગ્રહઃ ।

ભાવસંશુદ્ધિરિત્યેતત્, તપો ‘માનસં’ મુચ્યતે ॥ ૧૬ ॥ ”—,

અર્થાત્ દેવ, બ્રાહ્મણ, ગુરુ અને વિચક્ષણોની પૂજા, મલ-શુદ્ધિ, બ્રહ્મચર્ય અને અહિંસા એ ‘શારીરિક’ તપ છે. અન્યને ઉદ્વેગ ન ઉત્પન્ન કરે એવું, સાચું, પ્રિય અને હિતકારી વચન બોલવું તેમજ સ્વાધ્યાય-શાસ્ત્રાભ્યાસ કરવો તે ‘વાચિક’ તપ છે. ચિત્તની પ્રસન્નતા, પ્રશાન્તતા, મૌન, આત્મ-સંયમ અને ભાવની વિશેષ શુદ્ધિ એ ‘માનસિક’ તપ છે.

૧ શાસ્ત્રમાં આને બદલે ‘વ્યુત્સર્ગ’ નો ઉલ્લેખ છે, પરંતુ તેના ગણ, શરીર, ઉપધિ અને આહાર એમ જે ચાર ભેદો દર્શાવ્યા છે તે પૈકી અત્ર એક પ્રકારના નિર્દેશથી બાકીના સમજ લેવા.

૨ આ છ અલ્યન્તર તપોની વિશેષ માહિતી માટે જુઓ આર્હુતદર્શનનો ૭થો ઉલ્લાસ.

શરીરના રોગ અને મનની મલિનતાનો નાશ કરનારૂં આ ત્રિવિધ તપ આદરણીય છે. જૈન દષ્ટિએ પણ એ ઉપાદેય છે. પ્રકારાન્તરથી દાનની જેમ આ અધ્યાયનાં નિમ્ન-લિખિત પદો દ્વારા તપની ત્રિવિધતા દર્શાવવામાં આવી છે:—

“ શ્રદ્ધયા પરયા તપ્તં, તપસ્તત્ ત્રિવિધં નરૈઃ ।
 અફલાકાઙ્ક્ષિભિર્યુક્તૈઃ, ‘સાત્ત્વિકં’ પરિચક્ષતે ॥ ૧૭ ॥—અતુઠ
 સત્કાર-માનપૂજાર્થ, તપો દમ્ભેન ચૈવ યત્ ।
 ક્રિયતે તદિહ પ્રોક્તં, ‘રાજસં’ ચલમધ્રુવમ્ ॥ ૧૮ ॥—,
 મૂઢગ્રાહેણાત્મનો યત્, પીઢયા ક્રિયતે તપઃ ।
 પરસ્યોત્સાદનાર્થં વા, તત્ ‘તામસં’મુદાહૃતમ્ ॥ ૧૯ ॥”—,

અર્થાત્ ક્ષણની અભિલાષા નહિ રાખનારા એવા જનોએ શ્રેષ્ઠ શ્રદ્ધા વડે કરેલું એ ત્રિવિધ તપ ‘સાત્ત્વિક’ કહેવાય છે. સત્કાર, માન અને પૂજા માટે કપટ પૂર્વક જે તપ અત્ર કરાય છે. તેને ‘રાજસ’ કહેવામાં આવે છે અને તે ચંચળ અને અશાશ્વત છે. અર્થવિહીન આગ્રહ (અભિનિવેશ)થી પોતાના દેહને પીઠારૂપ અને ધીજનો નાશ કરવા માટે જે તપ કરાય છે, તેને ‘તામસ’ કહેવામાં આવે છે. આ ત્રણ તપોમાં સાત્ત્વિક તપ જ આચરણીય છે; ધીજને એ તો તપના નામને કલંકિત કરે છે; કેમકે તપના અર્થરૂપ ક્રોધ, તેના વિકારરૂપ અહંકાર અને તેના શલ્યરૂપ કપટનો આમાં સોળે સોળ આની હાથ છે અને જ્યાં આ ત્રિપુટીનું સામ્રાજ્ય સ્થપાયું હોય, જ્યાં એની નાદિર-શાહી વર્તતી હોય ત્યાં તપનાં મહત્ત્વ, વાસ્તવિકત્વ અને શ્રેયસ્કરત્વના ઉપર મોટું મીઠું વળી જાય છે.

❀ ❀ ❀ ❀

સદાઽઽરાધ્યા યદા ચેતો !, મુક્તિસૌખ્યં સમીહસે ।

યતસ્તપોઽન્તરા નૈવ, મુક્તિગામિ ભવિષ્યસિ ॥ ૧૬૦ ॥

તપ વિના મુક્તિનો અસંભવ—

શ્લો. — “ હે મન ! જે તું મુક્તિના સુખની અભિલાષા રાખતું હોય તો તારે આ બાર પ્રકારના તપનું નિરંતર સેવન કરવું જોઈએ; કેમકે તપશ્રયા કર્યા વિના તું મોક્ષે જઈ શકીશ નહિ. ”—૧૬૦

❀ ❀ ❀ ❀

તપોભાવનિમગ્નાત્મા, કુભાવે નૈવ રજ્યતે ।
 યથા ક્ષીરરસાસ્વદી, ન ક્ષારામ્બુ સમીહતે ॥ ૧૬૧ ॥

શુભ મનોવૃત્તિ—

શ્લોઁ—“ જમ ક્ષીર રસનો આસ્વાદ લેનાર ખારા જાગને ઇચ્છતો નથી જ તેમ તપ-ભાવમાં મગ્ન બનેલો આત્મા અશુભ ભાવમાં આસક્ત થતો નથી જ.”—૧૬૧

કથિતે ત્રિવિધે ધર્મે, ભાવનાઽઽત્મા પ્રચક્ષ્યતે ।
 તાં વિના સ ત્રિધા ધર્મો, નિર્જીવ ઇવ લક્ષ્યતે ॥ ૧૬૨ ॥

ભાવના વડે ત્રિવિધ ધર્મની સજીવનતા—

શ્લોઁ—“ ઉપર્યુક્ત ત્રણ પ્રકારના ધર્મમાં ભાવના આત્મા કહેવાય છે, (કેમકે) તેના વિના એ ત્રણ પ્રકારના ધર્મ નિર્જીવ જેવા જણાય છે.”—૧૬૨

પ્રસ્તુતની પુષ્ટિ—

સ્પષ્ટીઁ—આ પદ્યમાં ભાવને ચતુર્વિધ ધર્મમાં પ્રધાન ગણી એના વિના બાકીના ધર્મો અકિંચિત્કર બતાવાયા છે. એ હકીકતનું સમર્થન કરનારાં નિમ્ન-લિખિત પદ્યો મનનીય થઈ પડશે:—

“ ધનં દત્તં વિત્તં જિનવચનમભ્યસ્તમશ્ચિલં
 ક્રિયાકાણ્ઠં ચણ્ઠં રચિતમવનો સુમ્મસકૃત્ ।
 તપસ્તીવ્રં તપ્તં ચરણમપિ ચોર્ણં ચિરતરં
 ન વેચિત્તે ભાવસ્તુષ્વપનવત્ સર્વમફલમ્ ॥ ૮૮ ॥ ”—શિખરિણી
 —સિન્દૂરપ્રકર

“ ૞વાલાભિઃ શ્લભા જલૈર્જલચરાઃ સ્ફૂર્જજ્જટાભિર્વટા
 મૌઙ્ઢચૈસૂરણકાઃ સમસ્તપશવો નાગ્ન્યૈઃ સ્વરા ભસ્મભિઃ ।
 કઠ્ઠાઙ્ગીકરણૈર્ઙ્ગુમાઃ શુકવરા પાઠૈર્વકા ધ્યાનકૈઃ
 કિં સિદ્ધચન્તિ ન ભાવશુદ્ધિવિકલાઃ સ્યુથેત્ ક્રિયાઃ સત્ફલાઃ ॥ ”
 —શાર્દૂલ૦

૧-૨ જુઓ શુરુશુભ્રપદ્ત્રિંશતપદ્ત્રિંશિકા કુલકું સાતમું પત્ર.

અર્થાત્ ઘણું દ્રવ્ય જ્ઞાનમાં આપાયું, સમસ્ત જિન-પ્રવચનનો અભ્યાસ કરાયો, પ્રચંડ ક્રિયા-કાંડનું આચરણ થયું, ભૂમિ ઉપર અનેક વાર સુવાયું, ઉગ્ર તપ-શ્ચર્યા કરાઈ, લાંબા કાળ સુધી આશિષ પાણી સેવાયું, પરન્તુ જો મનમાં ભાવ ન હોય તો આ બધું છોતરા શેપવા જેવું છે.

તાપ સહન કરવાથી જ કાર્ય સરી જતું હોય તો પતંગીઆઓ દીપકની જ્વાલાઓ સહે છે. તેમને મુક્તિ કેમ મળતી નથી? જળમાં સ્નાન કરવાથી બેઠા પાર પડે તેમ હોય તો જળચરો શેજ જળમાં જ રહે છે તેમનું શું? મોટી જટા ધારણ કરવાથી લાલ થતો હોય તો વડો કેમ મોઢે સિધાવતા નથી? મુંડન કરાવવાથી દહાડો વળી જતો હોય, તો ઘેટાંઓ માટે મોક્ષનો દરવાજો ખુલ્લો હોવો જોઈએ. નાગા રહેવાથી કામ સિદ્ધ થતું હોય, તો પશુઓને કચારનીએ સિદ્ધિસુંદરી વરી ચૂકી હોત. શરીરે રાખ લગાડવાથી સિદ્ધિ થતી હોય તો ગર્ધેરાઓ કયાં એ કાર્યમાં પાછા પડે તેમ છે? કષ્ટો અંગીકાર કરવાથી શુક્રવાર વળે તેમ હોય તો અડોની મુક્તિ થવી જોઈએ. પાઠોથી તેમ થતું હોય તો પોપટોને અને ધ્યાનથી તેમ થતું હોય તો બગલાંઓને મોક્ષ મળવો જોઈએ. પરન્તુ આમ થતું તો નથી, એથી સાખીત થાય છે કે ભાવની શુદ્ધિથી રહિત ક્રિયાઓ સુંદર ડૂળને આપતી નથી.

❀ ❀ ❀ ❀

ભાવના શાસ્ત્રકારૈશ્ચ, રુચાતા દ્વાદશભેદતઃ ।

સર્વશુભઙ્કરા લોકે, ધ્યાતાસ્તાઃ શિવદા મતાઃ ॥ ૧૬૩ ॥

ભાવનાથી સુક્ત--

શ્લો०--“શાસ્ત્રકારોએ ભાવનાને બાર પ્રકારની વર્ણવી છે. લોકોમાં સર્વ શુભને કરનારી એ ભાવનાઓનું ધ્યાન ધરાતાં તે મોક્ષને આપનારી મનાય છે.”-૧૬૩

❀ ❀ ❀ ❀

યદ્ યદ્ નેત્રગતં લોકે, તત્ તત્ સર્વં વિનાશિ હિ ।

વ્યામોહો નિષ્ફલસ્તેષુ, દુઃખાનલવિધાયકઃ ॥ ૧૬૪ ॥

અનિત્ય ભાવના--

શ્લો०--“લોકોમાં જે જે દૃષ્ટિગોચર થાય છે તે સર્વ અરેખર વિનાશી છે, (તેથી) તેને વિષે આસાક્ત દુઃખરૂપ આગ લગાડનાર હોવાથી નિષ્ફળ છે.”-૧૬૪

સાંસારિક પદાર્થોની અસ્થિરતા—

સ્પષ્ટી૦—આ પદ્યમાં જે એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે જે જે પદાર્થ આપણી નજરે પડે છે તે અનિત્ય છે તે વાતને શ્રીવિબુધવિમલસૂરિકૃત ઉપદેશશતકનું નિમ્ન-લિખિત પદ્ય સમર્થન કરે છે:—

“ અનિત્યં સંસારે ભવતિ સકલં યન્નયનગં
વપુર્વિત્તં રૂપં મણિકનકગોઽશ્વદ્વિપજનમ્ ।

પુરં રામા ભ્રાતા જનકજનનીનન્દનકુલં

બલં દેહોઙ્ગં વચનપટુતા ભાગ્યભવનમ્ ॥ ૧૪ ॥ ’-શિખરિણી

અર્થાત્ સંસારમાં જે જે નયનગોચર થાય છે તે બધું અનિત્ય છે. જેમકે દેહ, દ્રવ્ય, રૂપ, મણિ, સુવર્ણ, ગાય, ઘોડો, હાથી, લોક, નગર, રમણી, ભાઈ, પિતા, માતા, પુત્ર, કુળ, શરીરજન્ય પરાક્રમ, જોડવાની ગાલાકી અને ભાગ્ય.

પયઃસ્થાપકકુમ્ભસ્ય, યથા નાશઃ પલે પલે ।

તથાઽઽવીચ્યાખ્યનિધના--દાયુર્નાશઃ ક્ષણે ક્ષણે ॥ ૧૬૫ ॥

આયુષ્યની ક્ષણભંગુરતા—

શ્લો૦—“ જન્મ જાળમાં રહેલા કાચા ઘડાનો વિનાશ પ્રતિજ્ઞા થાય છે, તેમ આવીચિ નામના મરણથી આયુષ્યનો વિનાશ ક્ષણે ક્ષણે થાય છે. ”-૧૬૫

આવીચી મરણ—

સ્પષ્ટી૦—જે લવને માટે જીવ જેટલું આયુષ્ય-કર્મ જાંથી લાવ્યો હોય તેનું ભોગવાઈ રહેલું તે ‘મરણ’ છે. વિચાર કરતાં સમજાય છે કે પ્રતિસમય આયુષ્ય-કર્મ અંશતઃ તે ભોગવાઈ જ રહ્યું છે. એટલે પ્રતિસમય આંશિક મરણ થાય છે. આવા મરણને જૈન શાસ્ત્રકારો ‘આવીચિ-મરણ’ તરીકે જોળખાયે છે.

અનિત્યાનિ શરીરાણિ, વિभवो नैव शाश्वतः ।

નિત્યં સન્નિહિતો મૃત્યુઃ, કર્તવ્યો ધર્મસદ્ગ્રહઃ ॥ ૧૬૬ ॥

ધર્મ માટે ઉદ્યમ--

શ્લોક--“શરીરો અનિત્ય જ છે, સંપત્તિ શાશ્વત નથી જ અને મરણ સમી આવતું જાય છે જ; વાસ્તે ધર્મનો સંચલ કરવો જોઈએ.”-૧૬૬

પ્રસ્તુતનું દલીકરણ--

રૂપથી--અનિત્ય સંસારમાં ધર્મકરણી જ સારભૂત છે. પરબ્રહ્મમાં દીન થવું એ જ જીવનનું સાકૃત્ય છે. આ વાત નિમ્ન-લિખિત પદ્યમાંથી તારવી શકાય છે:--

“ આયુઃ કલ્હોલ્લોલં કતિપયદિવસસ્થાયિની યૌવનશ્રી-
રર્થાઃ સદ્ગુણકલ્પા ઘનસમયતદિદ્વિભ્રમા ભોગપૂરાઃ ।
કળ્પાણ્લેષોપગૂઢં તદપિ ન ચિરં યન્ પ્રિયાભિઃ પ્રણીતં
બ્રહ્મણ્યાસક્તચિત્તા ભવત ભવભયામ્ભોધિપારં તરીતુમ્ ॥ ”-સૂગ્

અર્થાત્ આયુષ્ય (જળના) મોજના જેવું અપજ છે. યૌવનરૂપ લક્ષ્મી કેટલાક દિવસ (જ) રહેનારી છે. દ્રવ્યો સંકલ્પના સમાન છે અને ભોગની રેલો વર્ષાકાલની વીજળીના વિલાસો જેવી છે. વળી કાન્તાઓનું આકંઠ ગાઠ આલિંગન પણ દીર્ઘકાલીન નથી. વાસ્તે (હે ભવ્યો !) સંસારરૂપ ભયાનક સાગરનો પાર પામવા માટે તમે બ્રહ્મને વિષે આત્મક્રત ચિત્તવાળા બનો.

આ હકીકતની પુષ્ટિ અર્થે ઉપદેશશતકનું નિમ્ન-લિખિત પદ્ય પણ જોઈ લઈએ:--

“ ગગનઘનુપા મેયં દેહં પયોધિતરજ્જવદ્
બહુ ધનમિદં ત્વાયુર્વાયુર્યથા જગતીતલે ।
સુતનુયુવતિસ્નેહો લેહો વિષાક્તકૃપાજો
વિચલસુખદો ધર્મઃ કર્મક્ષયઃ ક્રિયતામતઃ ॥ ”-હરિણી

અર્થાત્ શરીરને મેઘ-ઘનુષ્ય સાથે સરખાવવું યોગ્ય છે, આ વિપુલ લક્ષ્મી એ સમુદ્રના તરંગ જેવી (ચંચળ) છે, આયુષ્ય એ પૃથ્વીની સપાટી ઉપરના પવન જેવું અસ્થિર છે, અને સુંદર શરીરવાળી વનિતાનો પ્રેમ એ ઝેરથી વ્યાપ્ત ખડ્ગને ચાટવા બરાબર છે. એથી કરીને શાશ્વત સુખને આપનાર અને કર્મનો ક્ષય કરનારો ધર્મ કરવો.

अनन्ताः पूर्वजास्ते न, स्थितास्तत्र कथं नु त्वम् ।

स्थास्यतीति विचिन्त्यात्र, व्यामोहं न विधेहि भो ॥१६७॥

व्यामोहतो त्याग—

श्लो०—“ न संसारमां भरेभर तारा अनन्त पूर्वजे न टकी शक्या, त्यां तुं केवी रीते टकी रह्यीशः अम विचारीने आने विषे तुं व्यामोह सर्वथा त्यज्जे.”—१६७

❀ ❀ ❀ ❀
नराणां सञ्चया ये य, आयान्ति नेत्रयोः पथि ।

प्रायो वर्षशतादूर्ध्वं, नात्र कोऽप्यवशिष्यते ॥ १६८ ॥

आयुष्यनी भयादा—

श्लो०—“ नरोना न न समुदायो दृष्टि-पथमां आवे छे, तेमांथी मोटे लागे सो वर्षं पछी अहीं डोठ पाकी रहेनार नथी.”—१६८

❀ ❀ ❀ ❀
मायेन्द्रजालवत् सर्वं, विद्युत्कान्तिरिवाथवा ।

क्षणदृष्टे क्षणान्नष्टे, प्रतिबन्धोऽत्र को भुवि ? ॥ १६९ ॥

भभता भाटे अनवकाश—

श्लो०—“ आ संसारमां अधुं मायाथी रयायेकी छन्द्रजाल नवुं छे, अथवा अे वीजणीना उभकारा नवुं छे. अेक पणमां नजरे पडता अने अन्य क्षणमां बोप यता अेवा जगत्मां शुं भभत्व होठ शके ? ”—१६९

❀ ❀ ❀ ❀
गृहीत्वा या मुहुर्मुक्ताः, स्वजनश्रेणयो भवे ।

न मान्ति सङ्गृहीतास्ताः, सर्वाकाशे कथञ्चन ॥ १७० ॥

स्वजननी श्रेणिना सभावेश—

श्लो०—“ लवोसवमां न स्वजननी श्रेणिज्जोने वारंवार अहणु करीने लज्जे दीधी तेना संग्रह करवामां आवे तो समस्त आकाशमां डेमे करी ते माय नहि.”—१७०

❀ ❀ ❀ ❀

યાનિ મુક્તાનિ જીવેન, શરીરાણિ ભવે ભવે ।

બિન્દુભિઃ સાગરાનન્તૈ--સ્તેષાં સદ્ધુઃ સ્વ્યા ન વિદ્યતે ॥૧૭૧॥

ત્યજેતા દેહોની સંખ્યા—

શ્લો.૦—“ ભવે ભવે ભવે જ શરીરનો ત્યાગ કર્યો છે, તેની સંખ્યા સમુદ્રના અનન્ત બિન્દુઓથી (પણ દર્શાવી શકાય તેમ) નથી.”—૧૭૧

બમ્ભ્રમીત્યત્ર યોનિષ્ઠો, જીવો મુક્તિં લભેત ન ।

જન્મ-મૃત્યુ-જરા-ગ્રસ્તઃ, પાતાલે પ્રવિશન્નપિ ॥ ૧૭૨ ॥

સંસારમાં પરિભ્રમણ—

શ્લો.૦—“(૮૪૦૦૦૦૦) લાખ યોનિઓમાં રહેલો જીવ આ સંસારમાં વારં-વાર ભટકે છે. જન્મ, મરણ અને ઘડપણથી ગ્રસ્ત એવો એ જીવ પાતાલમાં પેસવા છતાં મુક્તિ મેળવતો નથી.”—૧૭૨

વાતાહતો યથા પત્ર-પુલ્લો યાતિ પૃથક્ પૃથક્ ।

તથેષ્ટં હા કુટુંબં તે, કર્મવાયુહતં ભવેત્ ॥ ૧૭૩ ॥

કુટુંબની છિન્નભિન્નતા—

શ્લો.૦—“ જન્મ પવન લાગતાં પાંદડાનો સમૂહ જુદો થઈ જાય છે, તેમ કર્મરૂપ પવનથી હણાતાં તારૂં ઘટ્ટ કુટુંબ (પણ) વિખેરાઈ જાય છે.”—૧૭૩

હા માતર્હા પિતર્બન્ધો !, હા પ્રિયે ! હા સુતા ! મમ ।

इति विलपतो जीवान्, कृतान्तो न ह्युपेक्षते ॥ १७४ ॥

વિલાપની નિષ્ફળતા—

શ્લો.૦—“ હા મારી મા !, ય્યો મારા બાપા ! હે મારા ભાઈ ! ય્યો મારી પ્રિયા ! હા મારા પુત્રો ! એમ વિલાપ કરતા જીવોની યમ ઉપેક્ષા કરતો નથી.”—૧૭૪

૧ યોનિ એટલે ઉત્પત્તિસ્થાન. એ સમ્યક્માં વિશેષ માહિતી માટે જુઓ ન્યાયકુસુમાં-જલિ (સ્ત, ૫ શ્લો. ૧૧) નું સ્પષ્ટીકરણ. (પૃ. ૩૦૧-૩૦૨)

સાયં વૃક્ષે યથોષિત્વા, ભિન્નદિગાગતાઃ સ્વગાઃ ।
 પ્રાતઃ પ્રયાન્તિ કુત્રાપિ, જ્ઞાયન્તે દિશિ નો જનૈઃ ॥૧૭૫॥
 તથા ગૃહતરૌ જીવા, ગતિનાનાદિગાગતાઃ ।
 'ઉષિત્વા પશ્ચ દિવસાન્, ન જ્ઞાયન્તે ગતાઃ ક્વ ચ ॥૧૭૬॥

—યુગ્મમ્

શ્લો.૦—“બુદ્ધી બુદ્ધી દિશામાંથી આવેલા પક્ષીઓ જન્મ સાંજે ઝાડ ઉપર વાસો કરીને સવારે કંઈ દિશામાં જાય છે તે માનવોથી જણાતું નથી તેમ વિવિધ ગતિરૂપ ભિન્ન ભિન્ન દિશાઓમાંથી આવેલા અને ગૃહરૂપ વૃક્ષને વિષે પાંચ દિવસ રહેલા જીવો ક્યાં ગયા તે જણાતું નથી.”—૧૭૫-૧૭૬

❀ ❀ ❀ ❀

અપ્રાપ્તપુષ્પફલકં, હા લોકત્રયં ક્રમેલકૈઃ ।

સ્વાદ્યતે મૃત્યુરૂપૈર્મો, મઠ્યા ! બુદ્ધ્યત બુદ્ધ્યત ॥ ૧૭૭ ॥

ભવ્યોને ચેતવણી—

શ્લો.૦—“જ્યાં (સમ્યક્ત્વરૂપ) કૂલ અને (વિરતિરૂપ) ક્ષણ પ્રાપ્ત નથી એવા ત્રૈલોક્યને મરણરૂપ ઊંટો ખાઈ જાય છે, તેથી હે ભવ્યો ! તમે ચેતો, ચેતો.”—૧૭૭

❀ ❀ ❀ ❀

ગર્ભસ્થં યોનિગં ચાત્ર, નિર્ગચ્છન્તં ચ નિર્ગતમ્ ।

બાલં પ્રવર્ધમાનં ચ, તરુણં સ્થવિરં તથા ॥ ૧૭૮ ॥

પૃથ્વીપતિં તથા રઙ્ગં, મૂર્ખં પાણ્ડિત્યશાલિનમ્ ।

સુખિનં દુઃખિનં મૃત્યુઃ, સુરૂપં રૂપવર્જિતમ્ ॥ ૧૭૯ ॥

સરુજં નીરુજં ચાપિ, દુર્બલં બલિનં તથા ।

હન્તિ ચરાચરં સર્વં, જ્વલદ્વાવાનલો યથા ॥૧૮૦॥—વિશેષકમ્

૧ “વસિષ્ઠ પંચ દિવસેહિ” એવો પાઠ દેશનાશતક્રમાં હોવાનું સૂચવાય છે, પરંતુ મને તે ઉપલબ્ધ નથી.

મૃત્યુની વિશ્વવ્યાપી સત્તા--

શ્લોક—“ આ સંસારને વિષે જન્મ પ્રદીપ્ત દાવાનલ જંગમ અને સ્થાવર સર્વ વસ્તુઓનો નાશ કરે છે તેમ ગર્ભમાં રહેલાને, યોનિમાં રહેલાને, ત્યાંથી બહાર નીકળતાને તથા નીકળેલાને, બાળકને, વૃદ્ધિ પામતાને, તરુણને, સ્થવિરને, પૃથ્વી-પતિને, રંકને, મૂર્ખને, પંડિતને, સુખીને, દુઃખીને, સુંદર રૂપવાળાને, કદરૂપાને, શેગીને, નીશેગીને, નિર્બળને તેમજ સખળને મૃત્યુ મારી નાંખે છે.”^૧—૧૭૮-૧૮૦

❁ ❁ ❁ ❁

ત્યજનીયં શરીરં સ્યાત્, કદાચિદપ્યશાશ્વતમ્ ।

તદન્નાદિપરિત્યાગાદ્, લભધ્વં શાશ્વતં સુખમ્ ॥ ૧૮૧ ॥

શાશ્વત સુખ માટે પ્રયાસ--

શ્લોક—“અનિત્ય (હોવાથી) કોઈ દિવસ તો (આ) શરીરને ત્યજવું (જ) પડશે. તેથી અદ્ય વગેરેનો ત્યાગ કરી (હે ભગ્યો !) શાશ્વત સુખ પામો.”—૧૮૧

❁ ❁ ❁ ❁

સર્વાર્થસિદ્ધવાસ્યત્રા—યુષિ જીર્ણે પતેત્ સુરઃ ।

ત્રિત્રિંશત્સાગરાયુષ્કો--ડન્યેવાં કા ગણના ભવેત્ ? ॥૧૮૨॥

દેવોનું પણ ચ્યવન--

શ્લોક—“આયુષ્ય જીર્ણ થતાં-પૂર્ણ થાય એટલે ‘સર્વાર્થસિદ્ધ’માં રહેતો અને ૩૩ સાગરોપમના આયુષ્યવાળો દેવ પણ અત્રે પડે છે--ચ્યવે છે, તો બીજાઓની તો શી ગણતરી ? ”—૧૮૨

❁ ❁ ❁ ❁

સ પ્રદેશોઽપિ નાસ્ત્યેવ, લોકેઽત્ર ત્રિવિધેઽપિ ચ ।

યત્ર વ્યાધિગતો નષ્ટો, ન જીવો નિજકર્મભિઃ ॥ ૧૮૩ ॥

રોગ અને વિનાશનું સામ્રાજ્ય—

શ્લો०—“(સ્વર્ગ, મર્ત્ય અને પાતાળ એમ) ત્રણ પ્રકારના લોકમાં પણ એવો પ્રદેશ નથી જ કે જ્યાં જીવ પોતાના કર્મોથી રોગગ્રસ્ત કે નાશવંત ન થયો હોય. ”—૧૮૩

સ્વામી સજ્જાયતે દાસો, દાસઃ સ્વામી ભવેત્ તથા ।

અસુહૃદ્ મિત્રતાં યાતિ, મિત્રં યાતિ ચ શત્રુતામ્ ॥૧૮૪॥

યત્ પ્રાતસ્તન્ન મધ્યાહ્ને, યન્મધ્યાહ્ને ન તન્નિશિ ।

ઇત્યનિત્યતયા વ્યાપ્તે, વૃથા મોહો વિધીયતે ॥ ૧૮૫ ॥—યુગ્મમ્

સ્થિતિઓમાં પરિવર્તન—

શ્લો०—“ શેઠ નોકર અને છે અને ચાકર સ્વામી થાય છે; દુશ્મન દોસ્ત-દાર થાય છે અને મિત્ર શત્રુ અને છે; વળી જે સવારે હોય છે તે ખરે ખપોરે નથી અને જે મધ્યાહ્ને છે તે રાત્રે નથી. એમ અનિત્યતાથી વ્યાપ્ત જગત્ને વિષે મોહ ફેગટ રખાય છે. ”—૧૮૪-૧૮૫

ઇદ્ગૃભવસ્વરૂપે કિં, મુહ્યસિ મૂઢમાનસ ! ।

एवं भावनया सूत्र-माद्यया सूच्यते हितम् ॥ १८६ ॥

પ્રથમ ભાવનાનો સાર—

શ્લો०—“હે મૂઢ મન ! આવી જાતના ભવના સ્વરૂપને વિષે તું કેમ મોહ પામે છે એ પ્રમાણેનું કલ્યાણકારી સૂત્ર પ્રથમની ભાવના વડે સૂચવાય છે.”—૧૮૬

વિવેચનનો સાર—

સ્પષ્ટી०—અનિત્ય ભાવનાને વ્યક્ત કરનારાં આ સમગ્ર પદોનો સારાંશ શાન્તિપર્વ (અ. ૩૩૮)ના નિમ્ન-લિખિત પદ્યમાં શોભી રહ્યો છે:—

“ નિમેષમાત્રમપિ હિ, વયો ગચ્છન્ન તિષ્ઠતિ ।

સ્વશરીરેષ્યનિત્યેષુ, નિત્યં કિમનુચિન્તયેત્ ? ॥”—અનુ૦

અર્થાત્ પસાર થઈ જતી ઉમર આંખના એક પલકારા જેટલો વખત પણ થંભી જતી નથી; તે અનિત્ય એવા પોતાના શરીરમાં કઈ ચીજ નિત્ય મનાય ?

વિદ્યતે શરણં નાત્ર, મરણે કસ્યચિદ્ ભવે ।

અશરણા નૃદેવેન્દ્રા, વ્રજન્તિ યમધામનિ ॥ ૧૮૭ ॥

અશરણુ ભાવના—

શ્લો०—“કોઈના પણ મરણુને વિષે આ સંસારમાં કોઈ શરણુ (૩૫) નથી. રાજાઓ અને ઇન્દ્રો (પણ) શરણુ રહિત હોઈ યમના ધામે સિધાવે છે.”—૧૮૭

મીઘ્મરોગમરાક્રાન્તે-ડનાથે નાથોઽભવન્નહિ ।

કશ્ચિચ્છરણદાતાઽત્ર, શરણં ધર્મમાદદૌ ॥ ૧૮૮ ॥

ધર્મનું શરણુ—

શ્લો०—“જ્યારે અનાથ (મુનિ) ભયંકર રોગના સમૂહથી અસ્ત થયા, ત્યારે કોઈ શરણુદાયક સ્વામી ન થયો (આથી) તેમણે ધર્મનું શરણુ લીધું.”—૧૮૮

અનાથ મુનીશ્વર—

૨૫૬ીં—મરકત વગેરે રત્નોથી અથવા ઉત્તમ ઘોડા, હાથી ઇત્યાદિ વડે સમૃદ્ધ મગધેશ્વર શ્રેણિક રાજા એક દિવસે અશ્વ-ક્રીડા કરવા માટે નગરથી બહાર નીકળ્યો અને ‘મંડિતકુક્ષિ’ નામના ચૈત્યમાં-ઉદ્યાનમાં ગયો. વિવિધ વૃક્ષો, લતાઓ, કુસુમો અને પક્ષીઓથી અલંકૃત તે ઉદ્યાન નન્દન વનના જેવું શોભતું હતું. ત્યાં એક ઝાડના મૂળ પાસે બેઠેલી ^૧સાધુ, ^૨સંયત, ^૩સુસમાહિત, સુકુમાર, સુખ લોગવવા યોગ્ય અથવા શુભોચિત વ્યક્તિ ઉપર એની નજર પડી. આ મુનિનું ૩૫ વગેરે જોઈને તેને અતિશય અચંબો થયો અને તે બોલી બિંધ્યો કે—

૧-૩ કોઈ પણ શિષ્ટ પુરુષ ‘સાધુ’ કહેવાય છે. તેનાથી વિશેષતા સૂચવવા ‘સંયત’ શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો છે. નિહ્નવો પણ બહારથી સંયમ પાળનારા હોય છે, વાસ્તે તેનો વ્યવચ્છેદ કરવા માટે ‘સુસમાહિત’ વિશેષણ લગાડ્યું છે.

“ ૧અહો વન્નો અહો રૂવં, અહો અજ્જસ્ય સોમયા ।

અહો સંતી અહો મુત્તી, અહો ભોગે અસંગયા ॥ ૬ ॥”-અનુ૦

—ઉત્તરાધ્યયન, અ. ૨૦

અર્થાત્ અહો વર્ણ ! અહો રૂપ ! અહો આર્યની સૌમ્યતા ! અહો ક્ષમા ! અહો નિર્દોષતા ! અને અહો ભોગને વિષે નિઃસ્પૃહતા ! આ મુનિરાજને વંદન કરીને અંબલિ જોડીને શ્રેણિકે તેમને પ્રશ્ન કર્યો કે હે આર્ય ! તમે તરૂણ છો, છતાં તમે આ ભોગ-કાલમાં પ્રવ્રજ્યા કેમ ગ્રહણ કરી છે ? વળી તમે રોગ-પ્રસ્ત પણ જણાતા નથી, કેમકે સંયમ પાળવામાં તો કટિબદ્ધ છો. મુનિવરે જવાબ આપ્યો કે હે મહારાજ ! હું અનાથ છું. મારો કોઈ નાથ નથી તેમજ વળી મારા ઉપર અનુકંપા રાખે એવો કોઈ મને મિત્ર મળ્યો નથી; આથી મેં યુવાવસ્થામાં દીક્ષા ગ્રહણ કરી છે. આ સાંભળીને રાજાએ હસીને કહ્યું કે આપની રૂપ-સંપત્તિ વગેરે જોતાં આપ અનાથ હો એ મનાતું નથી, છતાં અનાથતાને જ લીધે જો આપે દીક્ષા ગ્રહણ કરી હોય તો હું આપ જેવા પૂજ્યોનો નાથ થાઉં અને મારા જેવો આપનો સ્વામી બને પછી આપને મિત્રો, જ્ઞાતિ, ભોગ વગેરે બધું મુલલ છે. આનો પ્રત્યુત્તર આપતાં મુનિવરે કહ્યું કે—

“ ૩અપ્પણા વિ અણાહોઽસિ, સેણિય ! મગહાહિવા ! ।

અપ્પણા અણાહો સંતો, કહં નાહો ભવિસ્સસિ ? ॥ ૧૨ ॥”-અનુ૦

—ઉત્તરાધ્યયન, અ. ૨૦

અર્થાત્ હે શ્રેણિકે ! હે ‘ મગધ ’ના અધિપતિ ! તું તારી જાતે પણ અનાથ છે અને જાતે અનાથ હોઈ તું (અન્યનો) નાથ કેવી રીતે થઈશ ? આ સાંભળીને વિશેષ સંભ્રાંત અને ચકિત થયેલો રાજા બોલ્યો કે મારે ઘોડા, હાથી, મનુષ્યો છે, વળી મારે પુર અને અંતઃપુર છે; એથી કરીને તો હું મનુષ્ય સંબન્ધી ભોગો ભોગતું છું. વિશેષમાં મારી સર્વ અભિલાષાઓ પાર પડતી હોવા છતાં હું અનાથ કેવી રીતે છું ? તેથી હે પૂજ્ય ! આપ અસત્ય ન વદો. મુનિએ કહ્યું કે હે

૧ છાયા—

અહો વર્ણ: અહો રૂપમ્ અહો આર્યસ્ય સૌમ્યતા ।

અહો ક્ષાન્તિ: અહો મુક્તિ: અહો ભોગેઽસન્નતા ॥

૨ સરખાવો—

“ યત્રાકૃતિસ્તત્ર ગુણા વસન્તિ । ”

૩ છાયા—

આત્મનાઽપિ અનાથોઽસિ શ્રેણિક ! મગધાધિપ ! ।

આત્મનાઽનાથ: સન્ કથં નાથો ભવિષ્યસિ ? ॥

રાજન્ ! તું અનાથનો અર્થ સમજતો નથી; મારા કથનનો આશય તારા ધ્યાનમાં આવતો નથી, તેથી તું મને મુઠાવાદી ગણે છે. આથી તું મારી વાત ધ્યાનપૂર્વક સાંભળ એટલે કેવો મનુષ્ય અનાથ ગણાય છે અને મેં જે અનાથપણું કહ્યું છે તે કેવી રીતે અંધબેસતું આવે છે તે સમજાશે.

જૂનાં નગરોને ભેદનારી અર્થાત્ પોતાના ગુણો વડે અસાધારણ એવી 'કૌશાંખી' નગરી છે. ત્યાં પુષ્કળ ધન એકઠું કરનારા મારા ધનસંચય નામના પિતા વસતા હતા. હે મગધેશ ! પ્રથમ વયમાં-યૌવનાવસ્થામાં મને અસાધારણ નેત્ર-વેદના ઉત્પન્ન થઇ અને એથી સર્વ અવયવોમાં અત્યંત દાહ પેદા થયો. જેમ કોઈ કોપે કળકળેલો શત્રુ શરીરનાં કાન, નાક વગેરે છિદ્રોમાં તીક્ષ્ણ શસ્ત્ર ઘોંચી ઘાલે અને તેથી જેવી વેદના થાય તેવી મને નેત્ર-પીડા થતી હતી. વિશેષ શું કહેવું? ઇન્દ્રના વજ્રની પેઠે ભયંકર અને સામાને પણ જોતાં કંપારી છૂટે એવી ઘોર વેદના હું ભોગવતો હતો. ખાન, પાન અને રમણ પણ મને સૂઝતાં ન હતાં. આ વ્યાધિને દૂર કરવા માટે હોશિયાર વૈદ્યો, વિદ્યા અને મંત્રથી ચિકિત્સા કરનારા ચાલાક જનો, અસાધારણ શસ્ત્ર-કુશળ અથવા શાસ્ત્રકુશળ હકીમો, તેમજ જડીબુટ્ટીઓના જાણકાર પુરુષો મારી સેવામાં હાજર હતા એટલું જ નહિ, પરંતુ વૈદ્ય, ઔષધ, રોગી અને સારવાર કરનારના મર્મને જાણનારા અથવા વમન, વિરેચન, મર્દન અને સ્વેદન અથવા અંજન, અંધન, લેપન અને મર્દન એમ ચારે પ્રકારે શાસ્ત્રોક્ત રીતિ પ્રમાણે વિવિધ જનો મારી ચિકિત્સા કરતા હતા, પરંતુ અણમાત્ર પણ તેઓ મારું દુઃખ દૂર ન કરી શક્યા. આ પ્રમાણે દુઃખ દૂર કરવારૂપ મારી અનાથતા હતી. મારી ખાતર સર્વ ઉત્તમ વસ્તુઓનો પણ ત્યાગ કરી બેઠેલા એવા મારા પિતા, મારે દુઃખે અડધી થઇ ગયેલી મારી માતા, મારાં સગાં મોટાં અને નાનાં ભાઈઓ અને બેનો તેમજ મારી પાછળ પ્રાણ પાથરતી, પતિવ્રતા, ચોધારે આંસુએ રડતી, મારી રબ હોવા છતાં નહિ ખાતી કે નહિ પીતી તેમજ સ્નાન વગેરેને પણ તિલાંજલિ આપીને ચોવીસે કલાક મારી પાસે ને પાસે સેવા કરવા ચારે પગે ખડી રહેલી મારી અર્ધાંગના પણ મને દુઃખમાંથી છોડાવી શક્યાં નહિ. આથી બીજી કઈ અનાથતા હોય ? હું બોલ્યો કે જે વેદના મને દુઃસહ જણાય છે તે મેં આ અનંત સંસારમાં અનેક વાર ભોગવી છે. હવે તો જો એક વાર આ વેદનાથી મુક્ત થાઉં તો સંસારનો ઉચ્છેદ કરનારી દીક્ષા ગ્રહણ કરું કે જેથી મારે ફરીથી આવી પીડા ન ભોગવવી પડે. આ પ્રમાણે કહીને વિચારમાં ને વિચારમાં હું સુઇ ગયો. રાત્રિ પૂરી થતાં તો મારી વેદના મટી ગઇ એટલે સવારના મારા વડીલોની રબ લઇ, ક્ષમા ધારણ કરી, ઇન્દ્રિય અને મનને કાબૂમાં રાખી મેં પારમેશ્વરી દીક્ષા અંગીકાર કરી અને તેમ કરીને હું અનાથ મટીને આજે પોતાનો અને પારકાનો, ત્રસોનો અને સ્થાવરોના

પણ નાથ અન્થો છું. રત્ન-ત્રયીના લાલરૂપ યોગ અને પ્રમાદના પરિત્યાગ પૂર્વ-કના તેના રક્ષણરૂપ ક્ષેમથી હું યોગક્ષેમકૃત છું; અન્થોને પણ હું ધર્મમાં સ્થિર કરું છું.

આથી સમજાયું હશે કે દુષ્કૃત્ય કરવામાં મશગૂલ અનેલો આત્મા જ વૈત-રણી નહી છે, એ જ શાદ્મલિ તરુ છે, એ જ દુઃખોનો કર્તા છે અને એનો એ આત્મા જ્યારે સુકૃત્ય કરવામાં પોતાનું શૂરાતન અજમાવે છે ત્યારે એ જ કામધેનુ છે, નંદન વન છે, ઉત્તમ મિત્ર છે અને સુખોનો કર્તા અને લોકતા છે. વળી હે પૃથ્વીનાથ ! તને અનાથતા ખીલુ રીતે પણ સમજવું છું. નિર્ઘન્ય-ધર્મને પામ્યા બાદ કેટલાક જીવો જિનેશ્વરે ફરમાવેલાં અનુષ્ઠાનો સેવવામાં શિથિલ બને છે, તે પણ એક જાતની અનાથતા છે તેમજ જેઓ સર્વથા નિઃસત્વ હોઈ પ્રવજ્યા અંગીકાર જ કરતા નથી તેઓ પણ અનાથતાથી દૂષિત છે.

ઉત્તરાધ્યયનના વીસમા અધ્યયનમાં તે પાંચ સમિતિ વગેરેથી રહિત સાધુને ઉદ્દેશીને ત્યાં સુધી કહ્યું છે કે—

“ ૧ ચિરં પિ સે મુંડરુઈ ભવિત્તા, અસ્થિરવ્વણ તવ નિયમેહિં મદ્દે ।
ચિરં પિ અપ્પાણં કિલેસદ્દત્તા, ન પારણ હોઈ હુ સંપરાણ ॥ ૪૩ ॥
પોલ્લેવ મુદ્ધી જહ સે અસારે, અયંતિણ કૂડકહાવણે વા ।
રાદામણી વેરુલિઅપ્પગાસે, અમહગ્વણ હોઈ હુ જાણણસુ ॥
કુસીલલિંગં ઇહ ધારણ્ણ, ઇસિજ્જયં જીવિય વૂહણ્ણ ।
અસંજણ સંજય લપ્પમાણા, વિણિવાયમાગચ્છઈ સે ચિરં પિ ॥ ૪૩ ॥ ”

અર્થાત્ તે સાધ્વાલાસ અસ્થિર વ્રતવાળો અને તપ અને નિયમથી બ્રહ્મ થયેલો ચિર કાળ પર્યંત માત્ર મુંડનને જ વિગેરુચિવાળો હોઈ લાંબા વખત સુધી પોતાની જાતને કલેશ પમાડી સંસારનો પાર પામતો નથી-સંસારમાં રહ્યા કરે છે. એ મુંડરુચિવાળો દ્રવ્યસાધુ પોલી મુઠ્ઠીની જેમ અસાર છે-એનું અંતઃકરણ ધર્મવિહીન હોવાથી ખાલી મુઠ્ઠીની પેઠે એ સાર વિનાનો છે, ખોટા રૂપિયાની જેમ

૧ ઝાયા—

ચિરમપિ સ મુણ્ડરુચિભૂત્વાઽસ્થિરવ્રતસ્તપોનિયમેમ્બ્યો બ્રહ્મઃ ।
ચિરમપિ આત્માનં વલેશયિત્વા ન પારગો ભવતિ હુ સમ્પરાયસ્ય ॥
શુષિરેવ મુષ્ટિર્યથા સોઽસારોઽયન્નિતઃ કૂટકાર્ષાપણો વા ।
કાચમણિર્વૃદ્ધ્યપ્રકાશોઽમહાર્ષકો ભવતિ હુ જ્ઞાપકેષુ ॥
કુશીલલિઙ્ગમિહ ધારયિત્વા ઋષિધ્વજં જીવિતાય વર્ધયિત્વા ।
અસંયતઃ સંયતં લપન્ વિનિઘાતમાગચ્છતિ સ ચિરમપિ ॥

ઉપેક્ષા કરવા લાયક છે; કારણ કે વૈર્યના જેવા ચળકાટવાળો કાચ મણિના પરીક્ષકોને હાથે મૂલ્યવાનું ડરતો નથી. સાધુના આચારથી પતિત એવો તે પાર્શ્વસ્થાદિ કુશીલના લિંગને ધારણ કરતો તેમજ આજીવિકાને માટે રબ્બેહરણ (ઓઘો) વગેરે ઋષિધ્વજને વધારતો, આ વેષ જ પ્રધાન છે એમ કહીને અસંયમી હોવા છતાં સંયમી હોવાનો દાવો કરનાર લાંબા વખત સુધી આ સંસારમાં વિવિધ પીડાઓ પામે છે. આનું કારણ દેખીતું છે, કેમકે જેમ કાલ-કૂટ જેર ખાતાં તે પ્રાણને હરે છે અને વિપરીતપણે ગ્રહણ કરેલું શસ્ત્ર પોતાનો જ ઘાણ કાઢે છે તેમ વિષયોથી વ્યાપ્ત એવો ધર્મ આત્માને હણે છે, કેમકે શું મંત્રાદિ વડે વશ કરવા ધારેલો વૈતાલ વશ ન થાય તો પછી તે મંત્રસાધકને જીવતો મૂકે કે ?

કહેવાની મતલબ એ છે કે સ્વચ્છંદી બનેલો, મહાવ્રતોની વિરાધના કરનારો, રસનેન્દ્રિયને આધીન બનેલો અને નિરર્થક પશ્ચાત્તાપ કરનારો સાધુ આ લોક અને પરલોકમાં કળ્પોની પરંપરા વહોરી લે છે અને સ્વપરનું રક્ષણ કરવામાં અસમર્થ નીવડે છે એટલે તેવો સાધુ પણ અનાથ જ છે.

આ પ્રમાણે સાધુઓને હિતકારક મહાશ્રુત અનાથ મુનિએ રાજાને કહી સંભળાવ્યું. તેથી ખુશી થયેલો રાજા હાથ જોડીને બોલ્યો કે હે કર્મરૂપ શત્રુ પ્રત્યે ભયંકર ! હે ઇન્દ્રિયો અને મનનું દમન કરવામાં એજ્ઞા સમાન ! હે મહાપ્રતિજ્ઞા-પાલક ! હે મહાયશસ્ત્રી મુનિરત્ન ! આપે મને અનાથતાનો સાચો સાક્ષાત્કાર કરાવ્યો છે. મેં અબ્બણપણે જે આપના નાથ થવાની વાત કહી હતી તેમજ મેં જે આપને મૃષાવાદી માન્યા હતા તે બદલ હું ક્ષમા ચાહું છું. આપે દીક્ષા કેમ લીધી એ પ્રશ્ન પૂછીને મેં જે આપના ધ્યાનમાં વિદન કર્યું તે બદલ માશી માગું છું તેમજ ભોગ ભોગવવા માટે મેં જે આપને નિમંત્રણ આપ્યું હતું તે મારા અપરાધને જતો કરવા હું આપને વારંવાર વિનવું છું. એ પ્રમાણે કહી વંદનાદિ કરીને શ્રેણિક રાજા સ્વસ્થાનકે ગયા.

❀ ❀ ❀ ❀

उत्सङ्गे क्रीडमानं च, सुप्तं मातुः समीपगम् ।

आर्यमनार्यमिष्टं चा--निष्टं हरेत् कृतान्तकः ॥ ૧૮૧ ॥

કૃતાન્તની કૂરતા—

શ્લો.૦--“ માતાના ખોળામાં રમતા કે તેની પાસે સૂતેલા, આર્ય, અનાર્ય, વહાલા કે અળખામણા એ સર્વનું યમ હરણ કરે છે. ”—૧૮૯

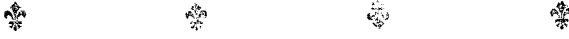
❀ ❀ ❀ ❀

न कोऽपि शरणं लोके, कुर्याद् धर्ममृते तत्र ।

एवं शरण्यहीने त्वं, निष्पुण्यः किमु ताम्यसि ? ॥ १९० ॥

શરણુહીન સંસાર—

શ્લો०—“ (હે ચેતન !) આ લોકમાં ધર્મ વિના કોઈ બીજો તારો બચાવ કરે તેમ નથી. આ પ્રમાણે શરણુ કરવા લાયક (વ્યક્તિ)થી હીન એવા આ જગત્માં પુણ્ય રહિત એવો તું કેમ ખેદ પામે છે ? ”—૧૯૦

सपुण्यो धर्ममाचर्य, सशरण्यं करोति च ।

अशरण्यमिमं लोकं, धर्मस्य गहना गतिः ॥ १९१ ॥

ધર્મની ગહન ગતિ—

શ્લો०—“ પુણ્યશાળી જીવ ધર્મતું આચરણ કરી આ અશરણ્ય જગતને શરણ્ય બનાવે છે (તેમાં કશી નવાઈ નથી, કેમકે) ધર્મની ગતિ મૂઠ છે. ”—૧૯૧

ધર્મની અશ્વિહારી—

રૂપદ્વી०—ધર્મના જેટલા વખાણુ કરીએ તેટલા થોડા છે. આથી અત્રે તેા નિમ્ન-લિખિત સૂક્ત રજુ કરી નિરમીશું:—

“ धर्मः सर्वसुखाकरो हितकरो धर्मं बुधाश्चिन्वते

ધર્મજૈવ સમાપ્યતે શિવમુલં ધર્મીય તસ્યૈ નમઃ ।

ધર્મન્નાસ્ત્યપરઃ સુહૃદ્ મત્રધૃતાં ધર્મસ્ય મૂલં દયા

ધર્મે ચિત્તમહં દયે પ્રતિદિનં હે ધર્મ ! માં પાલય ॥”—શાર્દૂલ૦

અર્થાત ધર્મ સર્વ સુખની ખાણુ છે અને કલ્યાણકારી છે. ડાહ્યા માણુસો ધર્મનો સંચય કરે છે. ધર્મથી જ મોક્ષનું સુખ મળે છે. (વાસ્તે) ધર્મને નમસ્કાર હોજે. સંસારીઓને ધર્મ સિવાય અન્ય મિત્ર નથી. ધર્મનું મૂળ દયા છે. ધર્મમાં હું ચિત્ત પસેવું છું. હે ધર્મ ! તું મારું નિરંતર રક્ષણુ કરજે.

यदा द्वैपायनेनात्र, दग्धा द्वारवती पुरी ।

न जज्ञे शरणं कृष्णो, वासुदेवपदे स्थितः ॥ १९२ ॥

ધનઙ્જયેન પશ્ચત્વ-માપિરેડનેકશો જનાઃ ।

ધર્મેણ મોચિતાસ્તત્ર, રુચ્યઙ્ગીકૃતસંયમાઃ ॥ ૧૧૩ ॥-યુગ્મસ્

ધર્મની સહાયતા—

સ્ત્રોત—“ જ્યારે આ લોકમાં દ્વૈપાયને ‘ દ્વારિકા ’ નગરી બાળી, ત્યારે વાસુદેવની પદ્મી ભોગવતા કૃષ્ણ પણુ શરણુ ન થયા. (આ) આગમાં અનેક જનો (બળી) મર્યા. જમણે સચિથી સંયમ સ્વીકાર્યો તેમને તેમાંથી ધર્મે છોડાવ્યા. ”

—૧૯૨-૧૯૩

દ્વારિકાનો દાહ—

સ્પષ્ટી—એક વેળા શ્રીનેમિનાથની દેશના સાંભળીને શ્રીકૃષ્ણે તેમને પૂછ્યું કે હે ભગવન્ ! આ ‘ દ્વારિકા ’ નગરીનો, યાદવોનો અને મારો શી રીતે વિનાશ થશે ? પ્રભુ બોલ્યા કે ‘ શૌર્યપુર ’ની બહાર આશ્રમમાં રહેનારા પરાસર નામના પવિત્ર તાપસને નીચ કુળની કન્યાથી દ્વૈપાયન નામનો પુત્ર થયો છે. ઇન્દ્રિયોને વશ કરી બ્રહ્મચર્યને પાળતા આ દ્વૈપાયન ઋષિ ‘ દ્વારિકા ’ની સમીપ આવી રહેશે. તેને તમારા શાંબ વગેરે પુત્રો તેમજ અન્ય યાદવો મદિરાથી મદોન્મત્ત બની મારશે. તેથી ગુસ્સે થઈ તે તાપસ સર્વને બાળી મૂકશે અને તમારો નાશ તમારા ભાઈ જરાકુમારથી થશે. આ સાંભળીને આપત્તિમાંથી બચવાને માટે કોઈએ દાડ પીવો નહિ એવો વાસુદેવે હુકમ કાઢ્યો અને જેટલી મદિરા નગરીમાં હતી તે બધી પાસેના પર્વતની ‘ કાદંબરી ’ ગુફામાં રેડાવી દીધી. આની આસપાસ સુંદર સુગંધી પુષ્પો ઉગવાથી આ મદિરા લાહેજતદાર બની ગઈ.

એક વેળા શાંબનો કોઈ સેવક ફરતો ફરતો ત્યાં આવી ચડ્યો. ઘણી તરસ લાગેલી હોવાથી તેણે આ દાડ પીધો અને તેના સ્વાદથી ખુશી થઈ આ મદિરાની એક મસક ભરીને તેણે શાંબને ભેટ કરી. આ પીતાં તે શાંબ રાજી રાજી થઈ ગયો. પછી આનું વિશેષ પાન કરવાને તે પોતાના ભાઈઓ વગેરેની સાથે ‘ કાદંબરી ’ ગુફા પાસે ગયો અને ત્યાં બેસીને ધરાઈને મદિરા પીધી. મદિરાથી ચકચૂર બનેલા આ યાદવોની દ્વૈપાયન ઋષિ તરફ નજર પડી એટલે શાંબ બોલી ઊઠ્યો કે આ ઋષિથી આપણી નગરીનું અને કુળનું આવી બનવાનું છે, વાસ્તે આને જ યમધામ પહોંચાડવો તે ઠીક છે. આ પ્રમાણેનાં વચન સાંભળી યદુકુમારોએ ઋષિને માર મારવામાં કન્યાસ ન રાખી. તેને અધમુઓ કરી તેઓ નગરમાં પાછા ફર્યા.

આ વૃત્તાન્તથી વાસુદેવ વાકેફગાર થતાં દ્વૈપાયન ઋષિને શાંત કરવા તેઓ ઊળરામ સહિત તેમની પાસે આવ્યા. તેમણે આ ઋષિને ઘણુંએ સમ-
બોલ્યા, પરંતુ એ ઋષિએ જવાબ આપ્યો કે તમારા પુત્રોએ મને માર્યો ત્યારે મેં
સર્વ લોક સહિત 'દ્વારકા'ને બાળી મૂકવાનું નિયાણું બાંધ્યું છે એટલે તમારા
સાંત્વનથી સર્યું; તમે જે જણા જ બચી જશો.

સમય જતાં દ્વૈપાયન મરણ પામી અશ્વિકુમાર-નિકાયમાં દેવ થયો. પૂર્વેનું
વેર યાદ આવતાં તે સત્વર 'દ્વારકા'માં આવ્યો, પરંતુ ત્યાં લોકો દાહને અટકા-
વવા ધર્મ-ક્રિયા કરતા હતા એટલે તે કંઈ કરી શક્યો નહિ; આથી લાગ
મળે તો લાલ લેવા તે ઉત્સુક રહેવા લાગ્યો. આ પ્રમાણે લગભગ અગીયાર વર્ષ
વીતી ગયાં એવામાં બારમે વર્ષે જ્યારે લોકો સ્વેચ્છાચારી બની ધર્મ-માર્ગથી
બ્રૂટ થયા, ત્યારે છિદ્રને શોધી રહેલા દ્વૈપાયનને પોતાનું પોત પ્રકાશવાનો
પ્રસંગ પ્રાપ્ત થયો.

તેણે નગરીમાં અનેક ઉપદ્રવો કરવા શરૂ કર્યા. ચારે બાજુથી લોકડાં
અને ઘાસને લાવી લાવીને તેણે નગરીમાં મોટો ઢગલો કર્યો. સાથે સાથે
બાળી મૂકવાને માટે ૬૦ કુળકોટિ બહાર રહેનારા અને ૭૨ કુલકોટિ
દ્વારકામાં રહેલા યાદવોને એકઠા કરી તેણે ભયંકર આગ લગાડી. આમાં
બાળકોને કે વૃદ્ધોને બળતાં જોઈને પણ આ અસુરને દયા ન આવી. કૃષ્ણ
અને ઊળરામે, વસુદેવ, દેવકી અને રોહિણીને બચાવી લેવા માટે
રથમાં બેસાડયા, પરંતુ બળદોએ એક ડગલું પણ આગળ ભર્યું નહિ.
એટલે વાસુદેવ અને ઊળરામ પોતે તે રથને ખેંચવા લાગ્યા. મહામુસી-
બતે તેઓ નગરીના દરવાજા પાસે આવી શક્યા. એટલામાં દ્વાર બંધ થઈ
ગયાં, પરંતુ વાસુદેવે પગની પાનીના પ્રહારથી તેને ભાંગી નાંખ્યાં. રથને આ-
ગળ ખેંચી જવા બંને લાઇઓએ પૂર્ણ પ્રયાસ કર્યો. પરંતુ તેમનું કશું વળ્યું
નહિ. તે વખતે દ્વૈપાયને આવીને તેમને કહ્યું કે તમારા જે જણ સિવાય આ
આગમાંથી કોઈ બચી શકે તેમ નથી, વાસ્તે મહેનત કરવી માંડી વાળો. નિરાશ
થઈ આખરે માઆપને મૂકીને તેમની રબ પૂર્વક તેઓ અન્યત્ર ચાલ્યા ગયા.
દ્વૈપાયને તો પોતાનું જોર પૂરેપૂરું અજમાવ્યું. છ મહિના સુધી નગરીને
બાળી અને તેમાં પૂર્વોક્ત યાદવોને ભસ્મીભૂત કર્યા ત્યારે એને ટાઠક વળી.

આ પ્રમાણે દ્વૈપાયને નગરીને બાળી તે દરમ્યાન ઊલરામનો પુત્ર
કુબ્જવારક કે જે ચરમશરીરી હતો તે મહેલના અગ્ર ભાગે જઈ એમ બોલ-
વા લાગ્યો કે આ વખતે હું શ્રીનેમિનાથનો વ્રતધારી શિષ્ય છું, વળી હું
આ ભવને અંતે મોક્ષે જનાર છું, તો હું અગ્નિથી કેમ બાળી મરું? તે આ
પ્રમાણે બોલતો હતો એવામાં એક જાંબક દેવતા ત્યાં આવી તેને પ્રભુ પાસે લઈ

ગયો. આ સમયે પ્રભુ પાંદવોના હેશમાં સમોસર્યા હતા. ત્યાં આ કુળજવારકે દીક્ષા અંગીકાર કરી. આ પ્રમાણે એમણે પોતાનું રક્ષણ કર્યું અને આત્મ-કલ્યાણ સાધ્યું.

આધિભ્યાધિહતો જીવઃ, કુટુમ્બાન્તર્ગતઃ પ્રિયઃ ।

દન્દહીત્યત્ર દુઃસ્વાગ્નો, વદ્ધૌ ચટકપોતવત્ ॥ ૧૧૪ ॥

જીવોનું દહન --

શ્લો.૦--“જન્મ અગ્નિમાં ચકલીનું બચ્ચું બળી મરે છે તેમ અત્ર માન-સિક અને શારીરિક પીડાથી હણાયેલો, કુટુંબમાં રહેલો અને તેને પ્રિય એવો જીવ દુઃખરૂપ આગમાં અત્યંત બળે છે.”-૧૯૪

મરણાસન્નજીવસ્ય, વૈદ્યાસ્ત્રાણં ન ચૌવધૈઃ ।

કુર્વન્તિ નીયતે જીવો, મૃત્યુઠ્યાગ્રેણ પોતવત્ ॥ ૧૧૫ ॥

વૈદ્યોની નિરુપાયતા--

શ્લો.૦--“વૈદ્યો ઔષધો વડે મરણની રામીપ રહેલા જીવનું રક્ષણ કરી શકતા નથી.(એથી તે) મૃત્યુરૂપ વાધ (બહરીનો)બચ્ચાની જન્મ જીવને લઇ બચે છે.”-૧૯૫

મુચ્યતે નૈવ દ્રવ્યેણ, મન્નન્નન્નૈર્ભુજાવલૈઃ ।

ઔષધિમણિવિદ્યામિ-વિના ધર્મં ચ મૃત્યુતઃ ॥ ૧૧૬ ॥

મૃત્યુ સામે ધર્મનો જ પડાય--

શ્લો.૦--“ધર્મ વિના મૃત્યુથી જીવને પૈસા, મન્નો, તન્નો, હાથનાં બળો, ઔષધ, મણિ કે વિદ્યા મૂકાવી શકતાં નથી.”-૧૯૬

૧ જીવો સ્તુતિચતુર્વિંશતિકા (પૃ. ૩૨)

સંસરન્તોઽન્ન સંસારે, જીવાઃ શરણરજિતાઃ ।

જન્મજરાદિદુઃખાનિ, લભન્તે વિગ્રવૌગિનઃ ॥ ૧૯૭ ॥

અશરણુ જીવોની દુઃખદ સ્થિતિ—

શ્લોઠ—“આ સંસારમાં શરણુ વિના સખતા વિયોગી જીવો જન્મ, ધડપણુ ઇત્યાદિ દુઃખો પામે છે.”—૧૯૭

વાસુદેવા વલાશ્ચક્ર—વર્તિનઃ સ્વર્ગલાગતાઃ ।

મ્રિયન્તે શરણાદ્ધીના—સ્વસ્માદ્ ધર્મ સમાચર ॥ ૧૯૮ ॥

પ્રસ્તુતવું પોષણુ—

શ્લોઠ—“આ જગતમાં શરણુથી વિહીન જેવા વાસુદેવો, બળદેવો, ચક્રવર્તીઓ અને સ્વર્ગના સંપાદો (ખણ) મરે છે, વાસ્તો (હે ચેતન !) તું ધર્મનું રૂઢી રીતે આચરણુ કર. ”—૧૯૮

इयमाख्याति लोकेऽन्न, नरणं धर्मं यव तै ।

तमङ्गीकृत्य नो भठय !, आवनां सफलौकुरु ॥ १९९ ॥

અશરણુ ભાવનાનો સંકેશ —

શ્લોઠ—“ આ (અશરણુ ભાવના) કહે છે કે હે ભગ્ય ! આ લોકમાં ધર્મ જ તારૂં શરણુ છે; (વાસ્તે) તેનો સ્વીકાર કરી તું (આ અશરણુ) ભાવનાને સાર્થક કર. ”—૧૯૯

ધર્મનું રક્ષણુ—

રૂપણીઠ—સંસારમાં (૧) તીર્થંકર, (૨) શિક્ષ, (૩) સાધુ અને (૪) સર્વજનપ્રરૂપિત ધર્મ એ ચાર શરણુ કરવા લાયક પદાર્થો છે. જે ચારે શરણુ ગયેલો ધન્ય જીવ ચતુર્ગતિનો ઉચ્છેદક બની પંચમી જાતિ પામે છે. ચતુઃશરણુ પ્રકીર્ણકમાં કહ્યું પણ છે કે—

“ ૧ અરિહંત સિદ્ધ સાહુ, કેવલિકહિઓ સુહાવહો ધમ્મો ।
 एए चउरो चउगइ-हरणा सरणं लहइ धन्नो ॥ ११ ॥ ”

અત્ર એ ધ્યાનમાં રાખવું કે ગમે તેવા ધર્મનું-કેવળ નામધારીનું-ધર્મના બહાના હેઠળ અધર્મનો પ્રચાર કરનારા ધતિંગનું શરણુ લેવાથી કંઈ શુકવાર વળે નહિ. એ તો જે ધર્મના પ્રરૂપક સર્વજ્ઞ હોય, જેની પ્રાપ્તિ પ્રબળ પુણ્યને આભારી હોય, જેનામાં મોક્ષ-સુખ પ્રાપ્ત કરાવવાની શક્તિ હોય, જે કલુષિત કર્મનો કટ્ટો શત્રુ હોય, જે શુભ કર્મનો ઉત્પાદક હોય, જેના આદિ અને અંત રમ્ય હોય, જે ત્રિકાલ-અબાધિત-અવિચ્છિન્ન હોય, જે જન્મ, જરા, મરણુ, વ્યાધિ વગેરેનો વિના-શક હોય, જે અમૃતની પેઠે સંમાનિત હોય, જેણે મદનનું અને મોહનું મર્દન કર્યું હોય, જેણે વિરોધ સાથે વેર હોય, જે નરક-ગતિનો વિરોધક હોય, જે શુણુ-ગણુનો પોષક હોય અને જે ખાલી બકવાદ કરનારાઓના માનને મોડનારો હોય તે ધર્મ શરણુ છે-વન્ધ છે-સર્વથા સેવનીય છે. ૨

૧ ધ્યા—

अर्हन्तः सिद्धाः साधवः केवलिकथितः सुखावहो धर्मः ।
 एतांश्चतुरश्रतुर्गतिहरणान् शरणं लभते धन्यः ॥
 ૨ આ હકીકત ચતુઃશરણુની નિમ્ન-લિખિત ગાથાઓને આધારે આપી છે—
 “ पवरसुकर्णह पत्तं पत्तेहि वि नवरि केहि वि न पत्तं ।
 तं केवलपन्नतं धम्मं सरणं पवन्नोऽहं ॥ ४२ ॥
 [प्रवरसुकृतैः प्राप्तं पात्रैरपि परं केरपि न प्राप्तम् ।
 तं केवलप्रज्ञप्तं धर्मं शरणं प्रपन्नोऽहम् ॥]
 पत्तेण अपत्तेण य पत्ताणि अ जेण नरसुरसुहाइं ।
 मुखसुहं पुण पत्तेण नवरि धम्मो स मे सरणं ॥ ४३ ॥
 [पात्रेण अपात्रेण च प्राप्तानि च येन नरसुरसुखानि ।
 मोक्षसुखं पुनः पा णैव धर्मः स मे शरणम् ॥]
 निह्लिअकलुसकम्मो, कयसुहजम्मा खलीकयअहम्मो ।
 पमुहपरिणामरम्मो, सरणं मे होउ जिणधम्मो ॥ ४४ ॥
 [निर्दलितकलुषकर्मा कृतशुभजन्मा खलीकृताधर्मः ।
 प्रमुख-परिणामरम्यः शरणं मे भवतु जिनधर्मः ॥]
 કાલત્તપ વિ ન મયં, જન્મણ-જર-મરણ-વાહિસયસમયં ।
 અમયં વ વહુમયં, જિણમયં ચ સરણં પવન્નોઽહં ॥ ૪૫ ॥
 [કાલત્રયેઽપિ ન મૃતં જન્મ-જરા-મરણવ્યાધિશતશમકમ્ ।
 અમૃતમિથ વહુમતં જિનમતં ચ શરણં પ્રપન્નોઽહમ્ ॥]

જન્મજરામૃતિધ્વસ્તાઃ, શોકરોગપ્રપીડિતાઃ ।

પ્રાપ્નુવન્તિ સહસ્રાણિ, દુઃખાનિ પ્રાણિનો ભવે ॥૨૦૦॥

સંસાર-ભાવના--

શ્લોક-“ જન્મ, ઘડપણ અને મરણથી મરાયેલા અને શોક અને શેગથી અતિશય પીડિત પ્રાણીઓ સંસારમાં હજારો દુઃખો પામે છે. ”-૨૦૦

❖ ❖ ❖ ❖

સંસારે તત્ સુખં નાસ્તિ, યન્ન ભુક્તં ભવે ભવે ।

યત્ર જાતો મૃતો નૈવ, સા યોનિર્નૈવ વિદ્યતે ॥ ૨૦૧ ॥

સંસારનું સ્વરૂપ--

શ્લોક-“(આ) સંસારમાં એવું સુખ નથી જ કે જે ભવો ભવમાં ભોગવ્યું ન હોય. એવી કોઈ યોનિ નથી જ કે જ્યાં જન્મ અને મરણ ન થયાં હોય. ”-૨૦૧

❖ ❖ ❖ ❖

યદિ ત્વં તૈઃ સુખૈર્જીવ !, સન્તોષભાગ્ ન ચાભવઃ ।

ક્ષણિકૈર્વર્તમાનેસ્તૈઃ, કથં તૃપ્તિર્ભવિષ્યતિ ? ॥ ૨૦૨ ॥

ક્ષણિક સુખથી અતૃપ્તિ--

શ્લોક-“ હે જીવ !જે તને એ સુખોથી પણ તૃપ્તિ નથી થઈ, તો આધુનિક ક્ષણિક સુખોથી તને કેમ સંતોષ થશે ? ”-૨૦૨

❖ ❖ ❖ ❖

પસમિકામપમોહં, દિટ્ટાદિટ્ટેસુ નકલિઅવિરોહં ।

સિવસુહફલયમમોહં ધમ્મં સરણં પવન્નોહં ॥ ૪૬ ॥

[પ્રશમિતકામપ્રમોહં વૃષ્ટાદૃષ્ટયોર્નકલિતવિરોધમ્ ।

શિવસુખફલદમમોહં ધર્મં શરણં પ્રપન્નોહમ્ ॥]

નરયગ્ગમણરોહં ગુણસંદોહં પવાહનિક્ખોહં ।

નિહણિઅવમ્મહજોહં ધમ્મં સરણં પવન્નોહં ॥ ૪૭ ॥”

[નરકગતિગમનરોહં ગુણસન્દોહં પ્રવાદિનિઃક્ષોભમ્ ।

નિહતવર્મયોઘં ધર્મં શરણં પ્રપન્નોહમ્ ॥]

નિલતુવસનં નાસ્તિ, દ્રવ્યં યન્નહિ ભુક્તવાન્ ।

કુક્તવાન્ જગતિ જીવા-સ્તત્ સર્વં વાન્તિવદ્ ભવેત્ ॥૨૦૩॥

નિવૃત્તિના સ્વાદ—

શ્લોક—“ તલના છેતરા સમાન (પણ) કોઈ (પણ) પદાર્થ નથી કે જે જીવે ભોગવ્યો અને છેાડ્યો નહિ હોય. વાસ્તે આ સર્વનો આસ્વાદ વમન જેવો છે. ”

—૨૦૩

પદ્ય-મયીનો પરામર્શ—

સ્પષ્ટી—સંસારમાં ૮૦૦૦૦૦ યોનિઓ પકી પ્રત્યેકમાં આ જીવ એકા-
દેક વાર જઈ આવ્યો છે એમ નહિ, કિન્તુ અનંત વાર તેમાં તે ઉત્પન્ન થયો છે.
વળી આ લોકમાં વાળના અથ ભાગ જેટલો પણ એવો કોઈ પ્રદેશ નથી કે
જ્યાં જીવના અનેકશઃ જન્મ-મરણ ન થયાં હોય. આ અપાર સંસારમાં આ
જીવની માતાઓ પણ એટલી ઘણી થઈ ચૂકી છે કે જેના સ્તન-પાનથી પ્રાપ્ત
થયેલું દૂધ એક મહાસાગરમાં પણ માવ નહિ તેમજ આ ઘેર સંસારમાં
દુઃખથી વ્યાકુળ બનેલા જીવે એટલીએ વાર રુદન કર્યું છે કે એ જળને એકદું
કરવામાં આવે તો સાગર પણ તેની વ્યાગળ કેઈ હિસાબમાં ન રહે. આ
સંસાર-ચક્રમાં ભમતા જીવે સમગ્ર પુદ્ગલોનો આહાર કર્યો છે અને તેને પ-
રિણામાન્યા છે, પરંતુ તેને તૃપ્તિ થઈ નથી. કલ્પકુરુ, દેવકુરુ, ઉત્તરકુરુ જેવાં
રમ્ય સ્થાનોમાં માનવ, વિદ્યાધર અને દેવ તરીકે પણ જન્મ થયો, તોપણ
જીવને ભોગની તૃષ્ણા મટી નહિ. ચક્રવર્તી અને દેવેન્દ્રોની રાજ્ય-ઋદ્ધિ
ભોગવવા છતાં આ જીવની તૃષ્ણા તૂટ થઈ નહિ, તો શું હુદ્, નીરસ, અલ્પ-
કાલીન, કષ્ટસાધ્ય ભોગોથી એને તૃપ્તિ થશે કે ?

ત આ લોકોનો સમયનાથે મહાપ્રત્યજ્ઞાન પ્રકીર્ણનો નિમ્ન-લિખિત ગાથાઓ
ગાયા સહિત રજુ કરવામાં આવે છે—

“ ચુલ-સૌંદ્રિ કિલ્લ લોષ, જીણીપપુહાદ સયસહસ્સાઈ ।

ઈકિલોષિ ય દુત્તો, હાલસુતો સહુપન્નો ॥ ૪૦ ॥ ”

[ચતુરશોતિઃ કિલ્લ લોકે યોનિપ્રમુખાણિ શતસહસ્રાણિ ।

પદ્મકશ્મિશ્વેતોડન-તદ્ગુણઃ સમુત્પન્નઃ ॥]

“ નત્યિ કિર સો પપ્સો, લોષ વાલ્લગકોલિમિત્તો વિ ।

સંસારે સંસરંતો અત્ય ન જાઓ મઝી યા વિ ॥ ૩૯ ॥ ”

[નાસ્તિ ચિલ્લ સ પ્રદ્શો લોકે વાલાગકોલિમાત્રોડપિ ।

સંસારે સંસરન્ યત્ર ન જાતો મૃતો યાડપિ ॥]

મહાનિધિનિમં જન્મ, ત્રિષયાસ્ત્વસ્થિસ્વખણ્ડવત્ ।

જાયન્તે જનુષા યેત, સર્વાણ્યપિ સુખાનિ હિ ॥ ૨૦૪ ॥

જન્મ અને વિષયની સરખામણી—

શ્લોક—“ જ જન્મ વડે બંધાએ સુખો મળે છે, તે મહાભંડાર જેવો (અમૂલ્ય) જન્મ છે અને વિષયો તો હાડકાંના ઢુકડા જેવા છે. ”—૨૦૪

❖ ❖ ❖ ❖

જનિતા ગ્રસિતાઃ સર્વે, એષ સર્વેશ્ચ ગ્રાસિતઃ ।

જનિતો ભવકાન્તારે, નાસ્તિ કઃ કસ્ય વહ્લભઃ ॥ ૨૦૫ ॥

શ્લોક—“ સંસારરૂપ અરણ્યમાં આ જીવે સર્વને જન્મ આપ્યો છે અને સર્વનો ગ્રાસ કર્યો છે. તેમ એ પણ સર્વથી ગ્રસિત થયો છે તેમજ એને પણ સર્વેએ જન્મ આપ્યો છે. તેથી કોઈ કોઈનું પ્રિય નથી. ”—૨૦૫

“ પીયં થળઅચ્છીરં, સાગરસલિલાઓ વહુતરં હુજ્જા ।

સંસારંમિ અણંતે માર્દ્દિણં અન્નમન્નાણં ॥ ૩૭ ॥ ”

[પીતં સ્તનક્ષીરં સાગરસલિલાદ્ વહુતરં ભવેત્ ।

સંસારેઽન્તે માતૃણામન્યાન્યાસામ્ ॥]

‘ વહુસો વિ મપ રુણં, પુણો પુણો તાસુ તાસુ જાર્દ્દિસુ ।

નયણોદયં પિ જાણસુ વહુયયં સાગરજલાઓ ॥ ૩૮ ॥ ”

[વહુશોઽપિ મયાં રુદિતં પુનઃ પુનસ્તાસુ તાસુ જાતિષુ ।

નયનોદકમપિ જાનીદિં વહુતરં સાગરજલાત્ ॥]

“ સંસારચક્ક્રવાલે સઘ્વે તે પુગલા મપ હુસો ।

આહારિયા વ પરિણામિયા ય યઽહં ગઓ તિત્તિં ॥ ૫૨ ॥ ”

[સંસારચક્રવાલે સર્વે તે પુદ્ગલા મયા વહુશઃ ।

આહારિતાશ્ચ પરિણામિતાશ્ચ ન ચાહં ગતસ્તૃમિમ્ ॥]

“ કળ્પતરુસંભવેસુ, દેવુત્તરકુરુવસપસૂપસુ ।

ઉષઘાપ ણ ય તિત્તો, ન ય નરવિજ્જાહરસુરેસુ ॥ ૬૦ ॥ ”

[કલ્પતરુસંભવેષુ દેવકુરુત્તરકુરુવર્ષપ્રસૂતેષુ ।

ઉપપાતેન ચ તૃપ્તો ન ચ નર-વિદ્યાધર-સુરેષુ ॥]

“ દેવિદ્-ચક્ક્રવદ્દિત્તણાઈ રજ્જાઈ ઉત્તમા ભોગા ।

પસા અણંતસ્વુત્તો, ન યઽહં તિત્તિં ગઓ તેદ્દિં ॥ ૬૨ ॥ ”

[દેવેન્દ્ર-ચક્રવર્તિત્વાનિ રાજ્યાનિ ઉત્તમા ભોગાઃ ।

પ્રાપ્તા અનન્તકૃત્વો ન ચાહં તૃમિં ગતસ્તૈઃ ॥]

सर्वेऽपि विबुधा आसन्, नृतिर्यञ्चोऽप्यनन्तशः ।

श्वभ्रज्वालाभिराक्रान्ता, दुःखिनो भवसागरे ॥२०६॥

દેવતાઓની પણ દુર્દશા—

શ્લો.૦—“ સંસાર-સમુદ્રમાં સર્વે સુરો પણ અનન્ત વાર મતુષ્ય અને તિર્યચ તરીકે ઉત્પન્ન થયા છે એટલું જ નહિ, પરંતુ નરકની જ્વાલાઓથી આ-ક્રાન્ત થઇ દુઃખી (પણ) થયા છે. ”-૨૦૬

धिग् धिगसारं संसारं, देवस्तिर्यक्षु जायते ।

मृत्वा हा राजराजोऽपि, श्वभ्रज्वालासु पच्यते ॥२०७॥

સંસારને ધિક્કાર—

શ્લો.૦—“ ધિક્કાર હોજો, ધિક્કાર હોજો આ અસાર સંસારને કે જ્યાં દેવ મરીને તિર્યંચોમાં જન્મે છે અને રાજધિરાજ પણ નરકની જ્વાલાઓમાં રંધાય છે. ”-૨૦૭

संसारस्य गतिर्गूढा, युवा स्वरूपगर्वितः ।

मृत्वा स्वदेहकीटेषु, कीटो भवति निश्चितः ॥२०८॥

સંસારની ગતિ ગહન ગતિ—

શ્લો.૦—“ સંસારની ગતિ ગહન છે. પોતાના રૂપથી છાકી ગયેલો યુવક મરીને પોતાના શરીરમાં રહેલા કીડાઓમાં નક્કી કીડા તરીકે અવતરે છે. ”-૨૦૮

हा हा कष्टं महाकष्टं, बलिष्ठा कर्मसन्ततिः ।

येन विशारदो मर्त्या, मृत्वैकाक्षेषु जायते ॥२०९॥

પંડિતની ગતિ—

શ્લો.૦—“ હા હા કષ્ટ છે, મહાકષ્ટ છે, કર્મનો પ્રવાહ સર્વથી બળવાળો છે કે જ્યાં વિદ્વાન માનવ મરીને એકેન્દ્રિયોમાં ઉત્પન્ન થાય છે. ”-૨૦૯

मूकोऽन्धो बधिरो जीवो, रसनेन्द्रियवर्जितः ।

अमत्यनन्तसंसारे, द्वीन्द्रियत्वं लभेत न ॥२१०॥

દ્વિન્દ્રિયતાની અપ્રાપ્તિ—

શ્લોક—“ મૂળો, આંધળો, અહેરો, જીભ વિનાનો જીવ અપાર સંસારમાં ભમે છે, પરંતુ દ્વિન્દ્રિયતાને પામે નહિ. ”—૨૧૦

❖ ❖ ❖ ❖

માત્રા મૃત્વા ભવેત્ પત્ની, પત્ની માતા પ્રજાયતે ।

સ્તુષા સ્વસા પિતા પુત્રઃ, પુત્રઃ પિતૃત્વમાપ્નુયાત્ ॥૨૧૧॥

સગપણોમાં વિચિત્ર પરિવર્તન—

શ્લોક—“ જનની મરીને પત્ની થાય અને પ્રિયા મરીને માતા તરીકે ઉત્પન્ન થાય. પુત્ર-વધૂ બેન થાય, પિતા પુત્ર થાય અને પુત્ર તે પિતાપણું પામે. ”—૨૧૧

❖ ❖ ❖ ❖

બન્ધુરાપ્નોતિ શત્રુત્વં, શત્રુર્વાન્ધવતાં વ્રજેત્ ।

સ્વજનોઽપિ પરો લોકે, પરઃ સ્વાજન્યમાપ્નુયાત્ ॥૨૧૨॥

સંબંધીનો વિપર્યાસ—

શ્લોક—“ જગત્માં બાન્ધવ દુશ્મન બને અને શત્રુ મિત્ર થાય. સ્વજન પર થાય અને પર સ્વજનતા પામે. ”—૨૧૨

❖ ❖ ❖ ❖

કુન્થુર્મૃત્વા કરી લોકે, કરી કુન્થુઃ પ્રજાયતે ।

નરઃ સ્ત્રીત્વં ભજેદ્ યોષિત્, ક્લીબત્વં ચ પ્રપચતે ॥ ૨૧૩ ॥

પ્રસ્તુતનું વિવરણ—

શ્લોક—“ લોકમાં કુન્થુ મરીને કુંજર તરીકે જન્મે, નર નારીપણાને ભજી અને નારી નપુંસકતા પામે. ”—૨૧૩

❖ ❖ ❖ ❖

અપૂર્વં નાસ્તિ તદ્જન્મ, દેહોઽપિ યો ધૃતો નહિ ।

ન ચ મુક્તોઽત્ર જીવેન, અમતા હા ભવાટવૌ ॥૨૧૪॥

સમગ્ર ભવો અને દેહોનું ધારણ—

શ્લોક—“ એવો કોઈ અપૂર્વ જન્મ નથી કે એવો દેહ નથી કે જે ભવ-અરણ્યમાં ભમતા જીવથી ધારણ કરવામાં કે છોડવામાં આવ્યો નહિ હોય. ”—૨૧૪

❖ ❖ ❖ ❖

કુત્રચિન્મધુરં ગીતં, ગીતં સપ્રિયેણ ત્વયા ।

વિલપિતં તથા પ્રિય-મુક્તેન હા મુહુર્મુહુઃ ॥ ૨૧૫ ॥

સંગીત અને વિલાપ—

શ્લો.૦—“કાઠક સ્થળે પ્રિયાની સાથે તેં મધુર ગીત ગાયું તેમજ પ્રિયાથી ત્યજ્યેલા એવા તેં હાય વારંવાર વિલાપ (પશુ) કર્યો.”—૨૧૫

❀ ❀ ❀ ❀

અજ્ઞાનં હા મહત્ કષ્ટં, તસ્માત્ કષ્ટકરં નહિ ।

સંસારસાગરં ઘોરં, યેનાવૃતોઽવગાહતે ॥ ૨૧૬ ॥

અજ્ઞાનથી મહાવિડંબના—

શ્લો.૦—“અરેરે અજ્ઞાન મોહું કષ્ટ છે કે જ્ઞાનથી ઘેરાયેલો (જીવ) ઘોર સંસાર-સાગરમાં ડૂબે છે. તે માટે એનાથી વિશેષ કષ્ટકારી કાઠ નથી.”—૨૧૬

❀ ❀ ❀ ❀

કર્મચક્રે ભ્રમન્નાત્મા, સમ્પ્રાપ્યેવ સુરાલયમ્ ।

રન્ત્વા પ્રાઘૂર્ણકસ્તત્રા-યાત્યત્ર પ્રાણજાલયમ્ ॥૨૧૭॥

સંસારમાં પરિભ્રમણ—

શ્લો.૦—“કર્મરૂપ ચક્રને વિષે ભ્રમતો પ્રાણી સ્વર્ગને પામી ત્યાં પરોણા તરીકે કીડા કરીને પાછો અહિંયા અંત્યજના ધરમાં આવે છે (અવતરે છે).”—૨૧૭

❀ ❀ ❀ ❀

ચાતુર્ગતિકગમ્भीરઃ, સંસારોઽયં મહોદધિઃ ।

દુસ્તરો જીવપાઠીના, ભ્રમન્તિ યત્ર દુઃખિનઃ ॥૨૧૮॥

સંસાર-સમુદ્રનું દુસ્તરણ—

શ્લો.૦—“જ્યાં દુઃખી જીવરૂપ પાઠીનો ભભે છે, તે ચતુર્ગતિથી યુક્ત તથા (મિથ્યાત્વ અને અવિરતિથી) ગંભીર એવો આ સંસારરૂપ સાગર દુઃખે તરી શકાય તેમ છે.”—૨૧૮

❀ ❀ ❀ ❀

૧ એક જાતનાં માછલાં.

દુઃખદાવાનલે પ્રાણિન્ !, ભવે કાઽસ્તિ રતિસ્તવ ? ।
મૂઢાપાસ્ય ભવાત્ પ્રીતિં, જૈનધર્મે રતો ભવ ॥ ૨૧૯ ॥

સંસારને વિષે ઉદાસીનતા અને ધર્મ ઉપર રાગ—

શ્લોઁ—“હે મૂર્ખ જીવ ! દુઃખના દાવાનલરૂપ સંસારમાં તારી શી પ્રીતિ છે ? સંસાર તરફનો પ્રેમ દૂર કરીને તું જૈન ધર્મનો રાગી થા.”—૨૧૯

✽ ✽ ✽ ✽

કદા રોગૈર્યુતો જાતઃ, કદા ભોગેન વ્યાકુલઃ ।
કદા દેવઃ કદા તિર્યક્, કદા ચ નર-નારકૌ ॥ ૨૨૦ ॥

ચાર ગતિમાં રખડપટ્ટી—

શ્લોઁ—“કાંઈક વાર તું રોગોથી અસ્ત અને છે તો કાંઈ વાર ભોગોમાં વ્યાકુળ રહે છે. તું કાંઈ વાર દેવ તો કાંઈ વાર તિર્યચ, કાંઈ વાર માનવ તો કાંઈ વાર નારક તરીકે જન્મે છે.”—૨૨૦

✽ ✽ ✽ ✽

ચાતુર્ગતિકસંસારે, દુઃખાનિ વિવિધાનિ ચ ।
અનુભૂતાનિ જીવેન, દર્શ્યન્તે લેશતો મયા ॥૨૨૧॥

ચતુર્ગતિનાં કષ્ટાની રૂપરેખા—

શ્લોઁ—ચાર ગતિરૂપ સંસારમાં જીવે જ વિવિધ દુઃખો અનુભવ્યાં છે તેનો લેશ હું દર્શાવું છું.”—૨૨૧

✽ ✽ ✽ ✽

નિગોદેષુ વસન્જીવઃ, સદ્ધુષ્ટાતીતમનેહસમ્ ।
દુઃસહં લભતે દુઃખ-મેકોચ્છવાસે કૃતા ભવાઃ ॥ ૨૨૨ ॥
સપ્તદશ સદા યેન, દુઃખસીમા કથં ભવેત્ ? ।
તતો નિર્ગસ્ય પૃથ્વ્યાદિ--ચતુષ્કે વમ્ભ્રમીતિ હા ॥૨૨૩॥—યુગ્મય

નિગોદને વિષે અમહ્ય વેના!—

શ્લો. — “નિગોદોમાં ^૨અસંખ્યાત કાળ વસતો જીવ અસહ્ય દુઃખ પામે છે; એક શ્વાસમાં (તો) જીણે (ત્યાં વસતાં) સત્તર ભવો કર્યા છે તેના દુઃખની હદ કેમ હાય ? ત્યાંથી નીકળીને ^૩પૃથ્વીકાયાદિ ચતુષ્ઠયને વિષે અરેરે તે જીવ વારંવાર ભમે છે.”—૨૨૨-૨૨૩

* * * * *

ઉત્સર્પિणीरसङ्ख्याताः, तिष्ठति तत्र दुःखितः ।

जीवो वनस्पतौ प्राप्त--स्ता अनन्ता हि भ्राम्यति ॥२२४॥

વનસ્પતિકાયમાં અનંત કાળ રખડપટ્ટી—

શ્લો. — “ ત્યાં દુઃખી (અવસ્થામાં) અસંખ્યેય ઉત્સર્પિણીઓ રહે છે—પસાર કરે છે. પછી તે જીવ વનસ્પતિ(કાય)માં (જન્મ) પામીને અનંત ઉત્સર્પિણીઓ પર્યંત જરૂર ત્યાં રખડે છે.”—૨૨૪

* * * * *

ततो निर्गत्य जन्तुः स, विकलाक्षेषु जायते ।

सङ्ख्यातान्यत्र वर्षाणि, वसति दुःखपूरितः ॥ २२५ ॥

વિકલેન્દ્રિયમાં ઉત્પત્તિ—

શ્લો. — “ ત્યાંથી નીકળીને પ્રાણી ^૪વિકલેન્દ્રિયમાં ઉત્પન્ન થાય છે અને અહીં દુઃખી (સ્થિતિમાં) સંખ્યેય વર્ષો રહે છે.”—૨૨૫

* * * * *

ततः पञ्चाक्षजीवेषु, जायते जलगादिषु ।

हन्यते दुष्टकैवत्तै--र्बहिः कृष्ट्वा कुकर्मभिः ॥२२६॥

પંચેન્દ્રિય તિર્ગ્યતાં દુઃખો—

શ્લો. — “ ત્યાંથી જળચર ^૫વગેરે પંચેન્દ્રિય જીવોમાં તે ઉત્પન્ન થાય છે. ત્યાં દુષ્ટ કુકર્મી ધીવરે તેને બહાર ખેંચી કાઢીને મારી નાંખે છે.”—૨૨૬

૧ જીવો ઋષભપંચાશિકાનું સ્પષ્ટીકરણ (પૃ. ૧૦૧-૧૦૩). ૨ સંખ્યા ન થઈ શકે તેટલો; આ જૈનોનો પારિભાષિક શબ્દ છે. ૩ પૃથ્વીકાય, અપકાય, તેજસ્કાય અને વાયુકાય. ૪ ખે, ત્રણ અને ચાર ઇન્દ્રિયવાળા જીવોને ‘વિકલેન્દ્રિય’ કહેવામાં આવે છે. ૫ ‘વગેરે’થી સ્થલચર અને ખેચર સમજવા.

ક્ષુત્તૃષાભારવાહાઙ્ગ--છેદનિર્લાઙ્ગનાદિભિઃ ।

દુઃખિતાઃ પશવો લોકે, દૃશ્યન્તે હા પદે પદે ॥૨૨૭॥

પ્રસ્તુતનું વિ ૨૨૭--

શ્લો.૦— “અરેરે! ભૂખ, તરસ, ભારનું વહન, અંગનું છેદન તેમજ નિર્લાઙ્ગન વગેરેથી દુઃખી થતા એવા પશુઓ જગત્માં પગલે પગલે દેખાય છે.”—૨૨૭

✽ ✽ ✽ ✽

પક્ષિણામપિ પાપા હા, રસનેન્દ્રિયલુબ્ધકાઃ ।

પ્રાણાન્ હરન્તિ નિઃશૂકા, મૃત્વા તે સ્યુર્હિ નારકાઃ ॥૨૨૮॥

પાપીની દુર્ગતિ--

શ્લો.૦— “ રસના-ઇન્દ્રિયમાં લલકુ બનેલા પાપી (જીવો) પક્ષીઓના પશુ પ્રાણુ લે છે, એ નિર્દયો મરીને અચિયત નારક થાય છે.”—૨૨૮

✽ ✽ ✽ ✽

નારકે યાનિ દુઃખાનિ, તાન્યુક્તાનિ ચ પૂર્વતઃ ।

જ્ઞાત્વા નૈવ કદા કાર્યા, હિંસા તન્નરકપ્રદા ॥૨૨૯॥

હિંસાનો પરિત્યાગ--

શ્લો.૦— “ નારકને જ જ દુઃખો (ભોગવવા પડે) છે, તે પૂર્વે કહેવાઈ ગયાં છે. તે જાણીને નરકદાયિની હિંસા કદાપિ ન જ કરવી.”—૨૨૯

✽ ✽ ✽ ✽

એવં દુઃખાનિ તિર્યક્ષુ, પ્રાપ્ય જીવઃ પુનસ્તતઃ ।

જાયતે યોષિતાં ગર્ભે, નરાણાં નરકોપમે ॥૨૩૦॥

નારીના ગર્ભમાં ઉત્પત્તિ--

શ્લો.૦— “ આ પ્રમાણે તિર્યકોને વિષે દુઃખો પામીને જીવ ત્યાંથી વળી માનવી સ્ત્રીઓના નરક જેવા ગર્ભમાં ઉત્પન્ન થાય છે.”—૨૩૦

✽ ✽ ✽ ✽

૧ જીવો (પૃ. ૭૯-૮૩).

પ્રતિરોમોષ્ણસૂચિભિ--સ્તાપ્યમાનસ્ય દેહિનઃ ।

યત્ કષ્ટં જાયતે તસ્માદ્, ગર્ભે ત્વષ્ટગુણા વ્યથા ॥૨૩૧॥

ગર્ભમાં વેદના--

શ્લો.૦--૩વાંડે ૩વાંડે ગરમ કરેલી સોયો વડે દામ દેવાથી જીવને જટલું દુઃખ થાય છે તેનાથી આઠ^૧ ગુણી વેદના ગર્ભમાં થાય છે."--૨૩૧

રોમ-કૂપોની સંખ્યા--

સ્પષ્ટી૦--દાઢી અને માથાના વાળને ન ગણીએ તો સમગ્ર શરીરમાં નેવાણુ લાખ રોમ-કૂપો છે-૩વાંટીનાં છિદ્રો છે, જ્યારે દાઢીના અને માથાના વાળ સાથે તેની સંખ્યા સાડા ત્રણ કરોડની થાય છે. આ હકીકતને પ્રવચન-સારોદ્ધારની નિમ્ન-લિખિત ગાથા પુષ્ટિ આપે છે:--

“ ૧ તહ ચૈવ સર્વદેહે નવનર્કૈ લક્ષ્વ રોમકૂવાણં ।

અદ્દુઢા કોઢોઓ સમં પુનો કસમંસૂર્હિ ॥ ૧૩૮૦ ॥ ”--આર્યા

અધોમુખા હિ તિષ્ઠન્તિ, ગર્ભે વર્ષોગૃહે હહા ।

જઠરાગ્નિપ્રદીપ્તેઽત્ર, દ્વાદશાબ્દાનિ કેચન ॥૨૩૨॥

બાર વર્ષનો ગર્ભવાસ--

શ્લો.૦--“જઠરાગ્નિ વડે પ્રદીપ્ત એવા આ વિષ્ઠાના ગૃહરૂપ ગર્ભમાં જીંધે મસ્તકે કેટલાક જીવો તો ખરેખર બાર વર્ષ સુધી અરેરે રહે છે.”--૨૩૨

ઉત્કૃષ્ટ ભવ-સ્થિતિ અને કાય-સ્થિતિ--

સ્પષ્ટી૦--આ પદ્યમાં મનુષ્ય ગર્ભાવસ્થામાં બાર વર્ષ સુધી રહે છે એમ જે કહ્યું છે તેને પ્રવચનસારોદ્ધારની નિમ્ન-લિખિત--

૧ જીવો સ્તુતિ-ચતુર્વિંશતિકાનું સ્પષ્ટીકરણ (પૃ. ૧૦૫).

૨ યાયા--

તત્ર ચૈવ સર્વદેહે નવનવતિર્લક્ષાનિ રોમકૂવાણામ્ ।

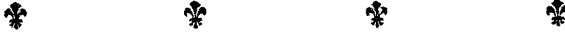
અર્ધચતુર્થાઃ કોટચઃ સમં પુનઃ કેશશ્મશ્ચુભિઃ ।

૩ જેમ મનુષ્યની ઉત્કૃષ્ટ ગર્ભ-સ્થિતિ બાર વર્ષની છે તેમ તિર્થચોની આઠ વર્ષની છે. આ હકીકત ઉપર પ્રવચનસારોદ્ધારની ત્રીજી મુજબની ગાથા અજવાણું પાડે છે.--

૧ગઢ્ઢઢિઈ મણુસીણુકિઢ્ઢા હોઈ વરિસવારસગં ।

ગઢ્ઢસ ય કાયઢિઈ નરાણ ચઢવીસ વરિસાઈ ॥ ૧૩૬૦ ॥ ”—આર્યા

—ગાથા સમર્થન કરે છે એટલું જ નહિ, પણ વિશેષમાં એ વાતને પણ સ્કુટ કરે છે કે કોઈ જીવ બાર વર્ષ સુધી ગર્ભ-દશામાં રહી મરણ પામી ફરીથી તેના તે શરીરમાં ઉત્પન્ન થઈ બાર વર્ષ સુધી ગર્ભાવસ્થામાં જીવી શકે છે અને એ પ્રમાણે પાપી જીવ ઉત્કૃષ્ટતઃ ચોવીસ વર્ષ સુધી ગર્ભમાં રહે છે.

જાયન્તે જન્મવેલાયાં, વ્યથાતુરા મૃતા ઇવ ।

મ્રિયન્તે મારયન્તે ચ, માતરં કેઽપિ જન્તવઃ ॥૨૩૩॥

જન્મ-સમયની પીડા અને જનનીની દશા—

શ્લોઁ—“ જન્મ-સમયે પીડાથી આકુળ બનેલા જીવો મૃત તુલ્ય જન્મે છે. કેટલાક જીવો તે (તરત જ) મરી જાય છે અને કેટલાક તે માતાનું પણ મરણ નીપજવે છે.”—૨૩૩

બાલ્યયૌવનવાર્ધક્યે-ઽશુચિકામજરાતુરે ।

માનવેઽપિ ભવે દુઃખં, સમસ્ત્યેવમનેકથા ॥ ૨૩૪ ॥

મનુષ્ય-લવમાં દુઃખો—

શ્લોઁ—“ અશુચિ, કામ અને જરાથી અનુક્રમે વ્યાપ્ત એવાં બાળપણ, જીવાની અને ઘરપણથી યુક્ત એવા મનુષ્ય-લવમાં પણ આ પ્રમાણે અનેક પ્રકારનું દુઃખ છે.”—૨૩૪

“ ઉક્કિઢ્ઢા ગઢ્ઢઢિઈ તિરિયાણં હોઈ અટ્ટ વરીસાઈ ।

માણુસીણુકિઢ્ઢે ઇત્તો ગઢ્ઢઢિઈ વુચ્છં ॥ ૧૩૬૧ ॥—” આર્યા

[ઉત્કૃષ્ટા ગઢ્ઢસ્થિતિસ્તિરઞ્ચીનાં ભવતિ અષ્ટૌ વર્ષાણિ ।

મનુષ્યઞ્ચીણામુત્કૃષ્ટામિતો ગર્ભસ્થિતિ વક્ષ્યે ॥]

૧ છાયા—

ગર્ભસ્થિતિર્મનુષ્યઞ્ચીણામુત્કૃષ્ટા ભવતિ વર્ષદ્વાદશકમ્ ।

ગર્ભસ્ય ચ કાયસ્થિતિર્નરાણાં ચતુર્વિંશતિર્વર્ષાણિ ॥

પૂર્વ દિશામાંની અભ્યંતર કૃષ્ણરાજી દક્ષિણ દિશામાંની અહારીની (દક્ષિણ બાહ્ય) કૃષ્ણરાજીને સ્પર્શે છે. એવી રીતે દક્ષિણ અભ્યંતર કૃષ્ણરાજી પશ્ચિમ બાહ્યને, પશ્ચિમ અભ્યંતર ઉત્તર બાહ્યને અને ઉત્તર અભ્યંતર પૂર્વ બાહ્યને સ્પર્શે છે. આ આઠે કૃષ્ણરાજીઓનું સંસ્થાન 'અક્ષવાટકના જેવું' છે. આનો વિષ્કંભ (વિસ્તાર) સંખ્યાત યોજનનો છે, જ્યારે તેનો પરિક્ષેપ (પરિધિ) અને આયામ (દીર્ઘતા) અસંખ્યાત યોજનના છે. તમસ્કાયનું માપ કાઠવા માટે યોગ્ય એવો દેવ શાસ્ત્રમાં વર્ણવેલી રગતિ પૂર્વક એક કૃષ્ણરાજીના છેડાથી ગમન કરે તો પખવાડીયામાં તે તેના કેટલાક ભાગ સુધી જ જઈ શકે અને કેટલોક ભાગ તો બાકી રહે. તમસ્કાયની પેઠે આ કૃષ્ણરાજીઓમાં પણ ગૃહ (ગામ) વગેરેનો સંલવ નથી તેમજ અહીં સૂર્ય, ચન્દ્ર કે તેનાં કિરણોને માટે સ્થાન નથી. અહીં મેઘ-વૃષ્ટિ, વીજળી, ગર્જના વગેરે જે થાય તે દેવકૃત બાણુવી. એ કંઈ નાગકુમાર દેવતાએ કરેલ છે, એમ ન સમજવું; કેમકે ભગવતીની ટીકામાં કહ્યું છે કે અસુર એવા નાગકુમારે અહિંયા સુધી આવે એ સંલવિત વાત નથી.

આ કૃષ્ણરાજીઓનાં (૧) મેઘરાજી, (૨) મઘા, (૩) માઘવતી, (૪) વાત-પરિધ, (૫) વાત-પ્રતિષ્ઠાલ, (૬) દેવ-પરિધ અને (૭) દેવ-પ્રતિષ્ઠાલ એવાં સાત સાન્વર્થ નામાંતરો છે.

આઠ કૃષ્ણરાજીઓનાં આંતરાઓમાં આઠ લોકાન્તિક-વિમાનો છે. જેમકે આભ્યંતર પૂર્વ અને ઉત્તર કૃષ્ણરાજીઓની વચ્ચે 'અર્ચિસ્' નામનું વિમાન, બાહ્ય અને આભ્યંતર બે પૂર્વની કૃષ્ણરાજીઓની વચ્ચે 'અર્ચિર્માલી,' આભ્યંતર પૂર્વ અને દક્ષિણ વચ્ચે 'વૈરોચન,' બાહ્ય અને આભ્યંતર બે દક્ષિણની વચ્ચે 'પ્રલંકર,' આભ્યંતર દક્ષિણ અને પશ્ચિમ વચ્ચે 'ચંદ્રાલ,' બાહ્ય અને આભ્યંતર પશ્ચિમોની વચ્ચે 'સૂરાલ,' આભ્યંતર પશ્ચિમ અને ઉત્તરની વચ્ચે 'શુકાલ' અને બાહ્ય અને આભ્યંતર ઉત્તર વચ્ચે 'સુપ્રતિષ્ઠાલ' વિમાન છે. બધી કૃષ્ણરાજીઓની મધ્યમાં 'રિષાલ' નામનું નવમું વિમાન છે. આ વિમાનોમાં અનુક્રમે (૧) સારસ્વત, (૨) આદિત્ય, (૩) વહ્નિ, (૪) વરુણ, (૫) ગર્દંભ, (૬) તુષિત, (૭) અવ્યાબાધ, (૮) આગ્નેય અને (૯) રિષ એ નામના લોકાન્તિક દેવો વસે છે. આ વિમાનોની સ્થાપના માટે સ્થાનાંગ (સ્ત્ર. ૬૨૪)ની શ્રીઅભયદેવસૂરિકૃત વૃત્તિનું ૪૩૨ મું પત્ર જોવું.

૧ પ્રેક્ષકોને ખેસવા માટે બનાવેલું એક જાતનું આસન, અખાડા જેવું સ્થાન.

૨ કોઈ મહર્ષિકે દેવ ત્રણ ચપટી વગાડીએ એટલામાં જંબૂદ્વીપની એકવીસ વાર પ્રદક્ષિણા કરીને પાછો આવે એ ગતિનો અત્ર નિર્દેશ છે.

૩ આનું ખીજું નામ 'મરુત' છે. જુઓ પ્રવચનસારોદ્ધારની વૃત્તિનું ૪૨૧ મું પત્ર.

જ્ઞાત્વેન્દ્રસ્તાન્ સ્થિતાંસ્તત્ર, ત્સરુણા હન્તિ મસ્તકે ।
ક્રન્દન્તિ પીડયા યાવત્, ષષ્ઠમાસીં તે મૃતા ઇવ ॥૨૩૮॥

ઇન્દ્રને હાથે માર—

શ્લોક—“ત્યાં (આ પ્રમાણે) તેઓ રહ્યા છે એ જાણીને ઇન્દ્ર ખડ્ગની મૂઠ વડે તેમના મસ્તક ઉપર ધા કરે છે. (એથી કરીને) તેઓ છ મહીના સુધી મરી ગયા હોય તેમ પીડાથી આઠંદ કરે છે.”—૨૩૮

ભાવિનીં દુર્ગતિં જ્ઞાત્વા, સ્વસ્ય કેચિચ્ચ દુઃસ્વિનઃ ।
આર્તધ્યાનેન જાયન્તે, તજ્ઞા જાનન્તિ તેઽથવા ॥૨૩૯॥

વ્યવન-સમયનું દુઃખ—

શ્લોક—“ પોતાની થનારી દુર્ગતિને જાણીને ઇન્દ્રનાક આર્ત ધ્યાનથી દુઃખી થાય છે. તે દુઃખને ક્યાં તો તેઓ જાણે છે અથવા તેના જાણકારો જાણે છે.”—૨૩૯

ઈર્ષ્યામાનવિકારેણ, ક્રોધલોભમયાદિભિઃ ।
વ્યાકુલાનાં ચ દેવાના-મપિ સૌખ્યં કુતો ભવેત્ ? ॥૨૪૦॥

દેવોને પણ સુખના ઈંકા—

શ્લોક—“ઈર્ષ્યા અને અહંકારના વિકારથી તેમજ ક્રોધ, લોભ, ભય ઇત્યાદિથી વ્યાકુળ એવા દેવોને પણ ક્યાંથી સુખ હોય ? ”—૨૪૦

एवं दुःखमयं ज्ञात्वा, जगन्मोक्षं सुखावहम् ।
मोक्षमार्गं मनः कुर्या-स्तत्प्राप्तौ चोद्यमी भव ॥२४१॥

મોક્ષ માટે પ્રયાસ—

શ્લોક—“ આ પ્રમાણે સંસારને દુઃખમય અને મોક્ષને સુખકારી જાણી (હે જીવ !) તું મોક્ષ-માર્ગને વિષે મન કર અને તે મેળવવા માટે ઉદ્યમી થા.”—૨૪૧

ભાવનેયં સુભવ્યેભ્ય, एवं बोधं ददाति च ।

भाव्याऽहं मानसे नित्यं, मुच्यन्ते जन्तवो मया ॥२४२॥

સંસાર-ભાવનાની શીખામણ—

શ્લો०—“આ ભાવના સુભવ્ય (જીવો)ને એમ બોધ આપે છે કે મારું સર્વદા ધ્યાન કરવું કેમકે હું જીવોને (સંસારરૂપ કેદખાનામાંથી) છોડાવું છું”--૨૪૨

आयाति जीव एकाकी, गच्छत्येकाकी जायते ।

दुःखानां भाजनं चैकः, सम्बन्धो वस्तुतो न हि ॥२४३॥

એકત્વ-ભાવના—

શ્લો०—“જીવ એકલો આવે છે અને જાય છે, એકલો જન્મે છે અને એકલો દુઃખનો ભાજન થાય છે; કેમકે ખરી રીતે જીવનો અન્ય વસ્તુ સાથે સંબંધ નથી.”--૨૪૩

फलं भुङ्क्ते स एकाकी, विचित्रं कृतकर्मणः ।

द्रव्यादिष्वेव दायदा, दुःखे कोऽपि न वर्तते ॥२४४॥

દુઃખમાં ભાગીદારનો અભાવ—

શ્લો०—“ કરેલા કર્મનું વિચિત્ર ફળ તે એકલો ભોગવે છે. દ્રવ્યાદિમાં જન્મ ભાગીદારો થાય છે, તેમ દુઃખમાં કોઈ ભાગીદાર થતું નથી.”--૨૪૪

माता पिता न च भ्राता, पुत्रः पुत्री प्रिया स्नुषा ।

सम्बन्धी सहगो नास्ति, धर्म एवानुगो भवेत् ॥२४५॥

ધર્મનું જ સાહચર્ય—

શ્લો०—“માતા, પિતા, ભાઈ, પુત્ર, પુત્રી, પત્ની, પુત્રવધૂ કે અન્ય સંબંધી કોઈ (મરણ વખતે) સાથે જતું નથી. કેવળ ધર્મ સાથે જાય છે.”--૨૪૫

ભાવાર્થનું સંતુલન—

૨૫૭ટી૦—આ વાતની પુષ્ટિ અર્થે વિચારો મહાભારતના શાંતિપર્વ (અ. ૩૨૯)ના નિમ્ન-લિખિત શ્લોકઃ—

“ અનુગમ્ય વિનાશાન્તે, નિવર્તન્તે હિ બાન્ધવાઃ ।
અગ્રૌ પ્રક્ષિપ્ય પુરુષં, જ્ઞાતયઃ સુહૃદસ્તથા ॥—અનુ૦
એવમભ્યાહતે લોકે, કાલેનોપનિપીઢિતે ।
સુમહદ્ ધૈર્યમાલમ્બ્ય, ધર્મં સર્વાત્મના કુરુ ॥ ”—અનુ૦

❖ ❖ ❖ ❖

દ્રવ્યં તિષ્ઠતિ ધામ્નિ તે, રામા વિશ્રામમન્દિરે ।
સ્મશાને સ્વજનાઃ સર્વે, ત્વમેકો પરલોકગઃ ॥૨૪૬॥

પરલોકમાં એકાકી ગમન—

શ્લોક૦—“ ધન ધરમાં, પત્ની વિશ્રામ-મન્દિરમાં અને સર્વે સ્વજનો સ્મશાન-માં રહી જાય છે, જ્યારે તું એકલો પરલોક જાય છે. ”—૨૪૬

પદનો નિઃકર્ષ—

૨૫૮ટી૦—ઉપર્યુક્ત પદનો ભાવ તો નિમ્ન-લિખિત પદમાંથી પ્રતિભિ-ખિત થયેલો જણાય છેઃ—

“ દ્રવ્યાણિ તિષ્ઠન્તિ ગૃહેષુ નાર્યો
વિશ્રામભૂમૌ સ્વજનાઃ સ્મશાને ।
દેહં ચિતાયાં પરલોકમાર્ગે
કર્માનુગો યાત્યયમેવ જીવઃ ॥ ”—ઇન્દ્રવજ્રા

❖ ❖ ❖ ❖

મુહુક્તે ત્વદર્જિતં દ્રવ્યં, કૃદુમ્બં હર્ષનિર્ભરમ્ ।
દુઃખં તુ નરકાદૌ ત્વ-મેઠાકી હા સહિષ્યસે ॥ ૨૪૭ ॥

દુઃખ ભોગવવામાં એકાકીપણું—

શ્લોક૦—“ તારું કમાયેલું ધન હર્ષભેર કૃદુમ્બ ભોગવે છે, પરંતુ નરકાદિમાં દુઃખ તો તું એકલો અરેરે સહન કરે છે. ”—૨૪૭

❖ ❖ ❖ ❖

યદર્થં ક્રિયતે પાપં, દૈન્યમાલમ્બ્યતે તથા ।

સદેહોઽપ્યનુગામી ન, તદન્યઃ કો ભવિષ્યતિ ? ॥૨૪૮॥

દેહનો પણ અનિત્ય સંબંધ—

શ્લો.૦—“ જને અર્થે તું પાપ કરે છે અને દીનતા સેવે છે, તે દેહ પણ સાથે આવતો નથી; તો ખીએ કોણ આવશે ? ”—૨૪૮

❖ ❖ ❖ ❖

एकाकी निःसहायोऽत्र, जीवोऽटति भवाटवौ ।

रूपैर्नानाविधैः कर्म--हतो दुःखी निरन्तरम् ॥२४९॥

સંસાર-અણ્યમાં જીવની દશા—

શ્લો.૦—“ કર્મથી હણાયેલો તથા સર્વદા દુઃખી એવો જીવ એકલો અને સહાય વિના સંસારરૂપ વનમાં વિવિધ રૂપે ભટકે છે. ”—૨૪૯

❖ ❖ ❖ ❖

यथाऽगच्छति जीवोऽत्र, कटिसूत्रेण वर्जितः ।

तथा गच्छति ह्येकाकी, मुक्त्वा सर्वं धनादिकम् ॥२५०॥

જીવનના ગૂમન અને આગમનની અવસ્થા—

શ્લો.૦—“ જમ અહિંયા જીવ કંદોરથી રહિત બની આવે છે તેમ ધન વગેરે સમૃદ્ધ મૂકીને તે એકલો બચે છે. ”—૨૫૦

❖ ❖ ❖ ❖

अनाथो याति जीवो दु-पुष्पाणीव स्वकर्मभिः ।

वायुभिर्हा हतो मुक्त्वा, प्रियपुत्रधनादिकम् ॥२५१॥

મરણ વખતે જીવને કુટુંબાહિનો વિયોગ—

શ્લો.૦—“ જમ પવનથી હણાયેલાં ઝાડનાં પુષ્પો ઝાડને છોડીને અન્ય સ્થળે બચે છે તેમ કર્મ વડે હણાયેલો અનાથ જીવ વહાલાં પુત્ર, ધન વગેરેને મૂકીને પર-લોકમાં સંચરે છે. ”—૨૫૧

❖ ❖ ❖ ❖

સર્વથા તે હિ એકત્વં, ભાવના પાઠદાયિકા ।

હાવાદિભાવલગ્નં તે, ચિત્તં વારયતિ ક્ષણાત્ ॥૨૫૨॥

એકત્વ-ભાવનાનો સાર—

શ્લો०—“ (હે જીવ !) અધી રીતે તું એકલો જ છે એમ આ ભાવના ભણાવે છે અને તેમ કરીને હાવ વગેરે ભાવોને વિષે ચોંટલાં તારા ચિત્તને તે ક્ષણમાં ઉખેડી નાંખે છે.”—૨૫૨

હાવ-ભાવ—

૨૫૨ટી०—હાવ એટલે કામ-વાસનાને ઉત્તેજિત કરનારી ચેષ્ટા. આનું લક્ષણ એક સ્થળે એમ દર્શાવવામાં આવ્યું છે કે—

“ ગ્રીવારેચકસંયુક્તો, મૂનેત્રાદિવિકાશકૃત્ ।

ભાવાદીષત્ પ્રકાશો યઃ, સ ‘હાવ’ ઇતિ કથ્યતે ॥ ”—અનુ०

અર્થાત્ ભાવથી ડોકના રચકથી યુક્ત તેમજ ભવાં, નેત્ર વગેરેનો વિકાશ કરનારો એવો જે કંઈક પ્રકાશ છે તે ‘હાવ’ કહેવાય છે. અન્યત્ર કહ્યું છે કે—

‘હાવો મુખવિકારઃ સ્યાદ્, ભાવશ્ચિત્તસમુદ્ભવઃ ।

વિકારો નેત્રજો જ્ઞેયો, વિભ્રમો મૂસમુદ્ભવઃ ॥ ”—અનુ०

અર્થાત્ હાવ એ મુખનો વિકાર છે, ભાવ ચિત્તમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે, વિકાર નેત્રજન્ય જાણવો અને વિભ્રમનું ઉત્પત્તિ-સ્થાન ભવાં છે.

❖ ❖ ❖ ❖

દ્રઘ્યમન્યત્ સુતાઘન્યદ્, યોષિતાદિ તથૈવ ચ ।

શરીરમપિ તેઽન્યઞ્ચ, સર્વમન્યદ્ મતં જિનૈઃ ॥ ૨૫૩ ॥

અન્યત્વ-ભાવના—

શ્લો०—“ (આત્માથી) ધન અલગ છે, પુત્રી પ્રમુખ (પરિવાર) પૃથક્ છે, વનિતા વગેરે જુદાં છે, શરીર પણ ભિન્ન છે. (આ પ્રમાણે તારાથી ખીણું) અધું પૃથક્ છે, એમ જિનેશ્વરો માને છે. ”—૨૫૩

❖ ❖ ❖ ❖

મહાકુટુમ્બયુક્તેષુ, ગૃહેષુ તેષુ યે જનાઃ ।

જાતા મરણકાલે તુ, નૈવ તૈરનુજગિમરે ॥ ૨૫૪ ॥

૧ જુઓ સંસ્કૃત ટીકા-ચતુષ્પથી સમલક્ષ્મી શ્રીશોભનસ્તુતિ (૫-૧૦).

મરણ-સમયે સગાંઓનું અનનુગમન—

શ્લો०—“ મોટા કુટુંબથી યુક્ત તે (સુપ્રસિદ્ધ) ધરોમાં જે જનો જન્મ્યા તેમના મરણ-સમયે તો તેમની પાછળ તેમનાં આટલાં બધાં સગાંમાંથી દોઢ ગયું નથી.”—૨૫૪

❖ ❖ ❖ ❖

ક્ષણિક एव देहोऽत्र, जीवस्तु शाश्वतो मतः ।

कर्मणा हि तयोर्योगः, किमन्यत्वमतः परम् ? ॥२५५॥

દેહ અને જીવની જુદાઇ—

શ્લો०—“ આ સંસારમાં દેહ કાણુભંચુર જ છે, જ્યારે જીવ તો નિત્ય ગણાય છે; કેમકે આ બેનો કર્મ વડે સંબંધ થયો છે, તો આનાથી વિશેષ જુદાઇ શી હોઇ શકે ? ”—૨૫૫

❖ ❖ ❖ ❖

अन्यत्वभावनाव्याप्त-वासनावાસિતા નરાઃ ।

न शोचन्ति प्रिये पुत्रे, मृतेऽपि हि कदाचन ॥ २५६ ॥

અન્યત્વ-ભાવનાવાળાને શોકનો અભાવ—

શ્લો०—“ પ્રિય પુત્ર મરણ પામે તોપણ અન્યત્વ ભાવનાથી વ્યાપ્ત એવી વાસનાથી વાસિત માનવો કદાપિ તેનો શોક કરતા નથી.”—૨૫૬

❖ ❖ ❖ ❖

कः कस्य स्वजनः को वा, परोऽप्यस्ति भवाम्बुधौ ? ।

मत्स्या इव भ्रमन्त्यत्र, मिलन्ति यान्ति दूरतः ॥ २५७ ॥

સંસારમાં સ્વ અને પરના ભેદની અસંગતિ—

શ્લો०—“ આ સંસાર-સાગરમાં કોણુ કોનો સગો છે અને કોણુ વળી પારકો છે ? (કેમકે જીવો) માછલાંની જેમ આ સંસારમાં ભમે છે, મળે છે અને દૂર જાય છે.”—૨૫૭

❖ ❖ ❖ ❖

स्वकीयान् सज्जनान् त्यक्त्वा, त्यक्त्वा गृहादिवैभवम् ।

परलोकं च हा यान्ति, जीवाः पान्थिकदुःखिनः ॥२५८॥

મરણ-સમયની મુસાફરી—

શ્લોક—“પોતાના સજ્જનોને મૂકીને અને ઘર છુટ્યાદિ વૈભવને છોડીને (સંસારના) દુઃખી મુસાફર જીવો પરલોક પ્રતિ પ્રયાણ કરે છે.”—૨૫૮

યસ્યોદરે ભવેચ્છલ્યં, સૈવ દુઃસ્વેન પીડયતે ।

તથાઽન્યૈશ્ચ કૃતં કર્મ, કદાપ્યન્યૈર્ન ભુજયતે ॥૨૫૯॥

કર્તા અને ભેક્તાની એકતા—

શ્લોક—“જમ જના પેટમાં શૂળ થયું હોય, તે જ દુઃખથી પીડાય છે, તેમ અન્ય (જીવોએ) કરેલું કર્મ કદાપિ અન્ય ભોગવે નહિ.”—૨૫૯

ધર્મવૃદ્ધિકરો હ્યેવં, ભાવોઽન્યત્વમુદાહૃતઃ ।

અનન્યત્વે ચ મોહસ્ય, વૃદ્ધિર્વે દરીદ્રિયતે ॥ ૨૬૦ ॥

અન્યત્વ-ભાવનાથી લાભ—

શ્લોક—“આ પ્રમાણે ધર્મની વૃદ્ધિ કરનારી અન્યત્વ-ભાવના કહેવાય છે. એકતા (માનવામાં) તો મોહની વૃદ્ધિ ખરેખર વારંવાર બેવાય છે.”—૨૬૦

યથા વારાંનિધૌ ક્ષારે, વસ્તુ ક્ષારત્વમાપ્નુયાત્ ।

તદ્વદ્ધિ પતિતં કાયે, નિર્મલં સમલં ભવેત્ ॥ ૨૬૧ ॥

અશુચિ-ભાવના—

શ્લોક—“જમ ખારા સમુદ્રમાં (મીઠી) વસ્તુ પડે તોપણ તે ખારાશને પામે જ, તેમ (ગંદા) દેહમાં નિર્મળ વસ્તુ પડે તોપણ તે મલિન બને જ.”—૨૬૧

૧ પાણિનિ વ્યાકરણ (અ. ૬, પા. ૧)ના નિમ્ન-લિખિત સૂત્રને આધારે આ સંધિ થયેલી છે:—

“ સોઽચિ લોપે ચેત્ પાદપૂરણમ્ ” ।

અર્થાત્ ઋચાના તેમજ શ્લોકના પાદની પૂર્તિ માટે ‘સ:’માંના વિસર્ગનો લોપ થયા વ્યાદ પણ સંધિ થાય છે. આ માટે નીચે મુજબનું ઉદાહરણ રજૂ કરાય છે.—

“ સૈષ દાશરથી રામઃ, સૈષ રાજા યુધિષ્ઠિરઃ ।

સૈષ કર્ણો મહાત્યાગી, સૈષ ભીમો મહાબલઃ ॥ ”

સ કાયો હા કથં શુચ્યાઃ, સ્થાનં ભવતિ ભાવુક ! ।

નવ દ્વારાણિ યસ્યાત્ર, સ્ત્રવન્તિ મલમુલ્બળમ્ ॥ ૨૬૨ ॥

દેહની ભલિનતા—

શ્લોઠ—“ હે ભવ્ય ! આ સંસારમાં જનાં નવ દ્વારોમાંથી અતિશય મળ વહે છે, તે દેહ હાય ! કેવી રીતે પવિત્રતાનું સ્થાન છે ? ”—૨૬૨

પુરુષાદિનાં દ્વારોની સંખ્યા—

સ્પષ્ટીઠ—પુરુષને બે કાન, બે આંખ, બે નસકોરાં, એક મુખ, એક ગુદ (મલ-દ્વાર) અને એક ઉપસ્થ (ગુદ સ્થાન) એમ નવ દ્વારો (છિદ્રો) છે, જ્યારે સ્ત્રીને આ ઉપરાંત બે સ્તનો એટલે કુલે ૧૨ અગ્યાર દ્વારો છે. આ તો મનુષ્ય-ગતિ આશ્રીને વાત થઈ. તિર્યચ-ગતિમાં તો બે આંચળવાળી બકરી વગેરેને અગ્યાર, ચાર આંચળવાળી ગાય વગેરેને તેર અને આઠ આંચળવાળી સૂકરી વગેરેને પંદર દ્વારો છે.

માંસશિરાવસાસ્નાયુ-કીકસમલપૂરિતે ।

નારીણામીદૃશે દેહે, આન્તાસ્તે કવયોઽલિલાઃ ॥૨૬૩॥

દ્વારાણ્યેકાદશાસાં હિ, દેહે વહન્તિ સુમલમ્ ।

ગ્રામસારણિતુલ્યાનિ, ત્યકૃત્વા મોહં વ્રતં કુરુ ॥૨૬૪॥^૨

મળને વહન કરનારાં અગ્યાર દ્વારો—

શ્લોઠ—“ માંસ, શિરા, ચરખી, સ્નાયુ, હાડકાં તેમજ મળથી ભરપૂર એવા આ નારીઓના દેહમાં સર્વે કવિઓ પ્રમિત થયા છે, કેમકે આના દેહમાં

૧ કટલાક સ્ત્રીની યોનિ બે ગણે છે એટલે તેમના હિસાબે ચાર દ્વાર છે.

૨ સરખાવે આચારંગ-વ્રતિ (પત્ર ૧૩૭-૧૩૮) ગત અવતરણુઃ—

“ માંસદ્ધિરુદ્ધિરણ્ઠ્ઠાકલમલયમેયમજ્ઞાસુ ।

પુણ્ણમિ ચર્મકોષે દુર્ગન્ધે અસુહૃવોમ્ચ્છે ॥

સંષારિમજ્જંતગલંતવચ્ચમુત્તંતસેઅપુણ્ણમિ ।

દેહે હુજ્ઞા કિં રાગકારણં અસુહૃદેઽમિ ? ॥ ”

[માંસાસ્થિરુદ્ધિરસ્નાયવતદ્ધકલમલયમેયમજ્ઞાભિઃ ।

પૂર્ણે ચર્મકોષે દુર્ગન્ધેઽશુચિવોમ્ચ્છે ॥

સંષારક(સવદ્)યન્ત્રગલદ્ધર્ષોમૃત્ત્વાન્તસ્વેદપૂર્ણે ।

દેહે ભવેત્ કિં રાગકારણમશુચિહેતૌ ? ॥]

ગામની મોરીની જેમ અગ્યાર દ્વારોથી નિરંતર મળ વહે છે. વાસ્તે (હે ભવ્ય !) તું (એને વિષે) મોહ મૂકીને વ્રત (અહણુ) કર. ”-૨૬૩-૨૬૪

મનુષ્યના દેહનું સ્વરૂપ--

સ્પષ્ટી૦--નર અને નારી બંનેના દેહમાં માંસ, શિરા, સ્નાયુ, હાડકાં વગેરે છે. એ સંબંધમાં વિશિષ્ટ માહિતી તાંદુલવૈચારિકની ૮૩મી ગાથાથી મળી આવે છે. પ્રવચનસારોદ્ધારની ૧૩૬૭ મી ગાથાથી માંડીને તે ૧૩૮૩ મી ગાથામાં પણ આ હકીકત મળી આવે છે. જેમ વાંસને પર્વો હોય છે તેમ મનુષ્યના શરીરમાં પૃથ્થ-વંશ (કરોડ)ની અંધિરૂપ ૧૮ સંધિઓ છે. આ પૈત્રી બાર સંધિઓમાંથી બાર પાંસળીઓ નીકળે છે. તે બંને બાબુને ઢાંકીને તેમજ છાતીના ઉપરના હાડકાની સાથે જોડાઈને પલ્લકના આકારે રહેલી છે. બાકીની છ સંધિઓમાંથી છ પાંસળીઓ નીકળે છે અને તે બે બાબુને ઢાંકીને હૃદયની બંને બાબુએ, છાતીને નીચે અને શિથિલ કુક્ષિની ઉપર પરસ્પર મળેલી રહે છે. આ કટાહ કહેવાય છે. મુખમાં રહેલી અને માંસના અંડરૂપ જીલ આત્માંગુલથી સાત આંગળની છે. એનું વજન ચાર ^૧ પલનું છે, જ્યારે આંખના બે માંસના ગોળાનું વજન બે પલનું છે. હાડકાના અંડરૂપ ચાર કપાળોનું મસ્તક બનેલું છે. હૃદયમાં રહેલું માંસ વજનમાં સાડા ત્રણ પલ છે, જ્યારે કાળજીનું માંસ વજનમાં પચીસ પલનું છે.

પુરુષના શરીરમાં નાભિમાંથી ઉત્પન્ન થયેલી એવી સાતસે શિરાઓ છે. તેમાં ૧૬૦ શિરાઓ નાભિથી મસ્તકમાં જાય છે. આ શિરાઓ રસ લઈ જાય છે, વાસ્તે એ ‘રસહારિણી’ કહેવાય છે. એના અનુગ્રહથી કાન, આંખ, નાક, અને જીભનો અનુગ્રહ થાય છે અને એનો વિઘાત થતાં કાન વગેરેનો વિઘાત થાય છે. પગના તળીઆ સુધી ગયેલી એવી ૧૬૦ શિરાઓ છે. એના અનુગ્રહથી જંઘામાં સામર્થ્ય આવે છે, જ્યારે એના ઉપઘાતથી મસ્તકમાં વેદના, અંધતા વગેરે ઉદ્ભવે છે. વળી ગુદપ્રવિષ્ટ એવી પણ ૧૬૦ શિરાઓ છે. એને લઈને વાયુ, મૂત્ર અને પુરીષ (વિષ્ઠા) પ્રવર્તે છે. એનો વિઘાત થતાં અર્શસૂ, પાંડુરોગ, અને વેગનો નિરોધ થાય છે. બીજી તિર્યગ્ દિશામાં હથેલી સુધી ગયેલી શિરાની સંખ્યા ૧૬૦ ની છે. તેના અનુગ્રહથી બાહુમાં બળ અને ઉપઘાતથી પેટમાં પીડા વગેરે ઉદ્ભવે છે. શ્લેષ્મને ધારણ કરનારી ૨૫ શિરાઓ છે. પિત્તને ધારણ કરનારી પણ એટલી જ છે. શુક્ર નામની રસાતમી ધાતુને ધારણ કરનારી શિરાઓ દશ છે. નારીઓના દેહમાં ૬૭૦ શિરાઓ છે અને નપુંસકના શરીરમાં ૬૮૦

૧ એક જાતનું માપ, ૪ કર્પે યાને ૬૪ માપ.

૨ રસ, રુધિર, માંસ, મેદ, અસ્થિ, મગ્ગ અને શુક્ર એ સાત ધાતુઓ છે.

શિરાઓ છે. ૧ હાડકાના બન્ધનરૂપ સ્નાયુઓની સંખ્યા નવસોની છે. અને ધમનીની સંખ્યા નવની છે. પ્રાણીના શરીરમાં લોહી અને મૂત્ર એક એક ૨ આઠક જેટલું, ચરળી અડધા આઠક જેટલી, મસ્તુલુંગ (મગજ) અને પુરીષ એક એક ૩ પ્રસ્થક જેટલું, મૂત્રક આઠક પ્રમાણનું, પિત્ત અને શ્લેષ્મ એક એક ૪ કુલ(૬)વ જેટલા અને શુક્ર અડધા કુલ(૬)વ જેટલું છે.

વિશેષમાં શરીરમાં ૧૦૬ સંધિઓ (સાંધાઓ) છે, ૧૦૭ મર્મસ્થાનો છે, ૩૦૦ હાડકાં છે અને ૫૦૦ પેશીઓ છે.

સૌરભ્યશાલિનો મુક્તાઃ, પદાર્થાઃ ક્ષણમાત્રતઃ ।

અશુચિભાવમાપ્નુયુ-સ્તં કાયં કો વદેચ્છુચિમ્ ? ॥૨૬૫॥

દેહની અપવિત્રતા—

શ્લોઠ—“ જનાથી સુગંધી પદાર્થો ખવાતાં ક્ષણમાત્રમાં તે અશુચિપણને પામે, તે દેહને કોણ પવિત્ર કહે ?”—૨૬૫

અશુચિકાયતો ભવ્ય !, શુચિં ધર્મં સમાશ્રય ।

પઢ્કેરુહં યથા પઢ્કં, ત્યક્ત્વા નિર્મલતા વ્રજેત્ ॥ ૨૬૬ ॥

અપવિત્ર દેહથી ધર્મનું આરાધન—

શ્લોઠ—“ જમ (કાદવમાં ઉગતું) કમળ કાદવને ત્યજીને સ્વચ્છતા પામે છે, તેમ હે ભવ્ય ! અપવિત્ર શરીરથી તું પવિત્ર ધર્મનો આશ્રય લે.”—૨૬૬

૧ સરખાવો પ્રવચનસારોદ્ધારની નિમ્ન-લિખિત ગાથા:—

“ તોસૂળાઈ હત્યોળ ઘોસહીળાઈ હુતિ સંઢસ્સ ।

નથ ણહારૂળ સયાઈ નથ ધમળોઓ ય દેહમ્મિ ॥ ૧૩૭૧ ॥”—આર્યા

[ઘિશદૂનાનિ હીળાં વિશતિહીનાનિ ભવતિ ષઢસ્ય ।

નથ સ્નાયૂનાં શતાનિ નથ ધમન્યશ્ચ દેહે ॥]

૨-૪ આ બધાં એક ગાતનાં માપ છે. આઠક એટલે ૪ પ્રસ્થ (શેર) યાને એક પાલી અથવા ૩૨ પસલી. પ્રસ્થક એટલે ૪ કુડવ અને કુડવ એટલે ૮ પસલી. વાચસ્પતિ-કોશ પ્રમાણે ૮ મુદ્રી=૧ કુંચિ; ૮ કુંચિ=૧ પુષ્કલ; ૪ પુષ્કલ=૧ આઠક.

અશુચિભાવના જીવ--મેવં ધર્મશુચિપ્રદા ।

બોધયેન્નૈકયુક્તિભિ--યોજયેત્ ક્ષણતઃ શિવમ્ ॥ ૨૬૭ ॥

અશુચિ-ભાવનાનો ઉપદેશ—

શ્લો ૦—“ આ પ્રમાણે ધર્મરૂપ પવિત્રતાને આપનારી અશુચિ-ભાવના જીવને અનેક યુક્તિઓથી બોધ આપે અને ક્ષણમાં કલ્યાણ સાથે ચોજે. ”—૨૬૭

કાસારો વારિમાર્ગેઃ સ્યાત્, જલપ્રાચુર્યધારકઃ ।

આશ્રવૌઘૈશ્ચ જીવોઽયં, કર્મરાશિં તથાઽઽપ્નુયાત્ ॥૨૬૮॥

આશ્રવ-ભાવના—

શ્લો ૦—“ જમ સરોવર જળના માર્ગોથી જળની વિપુલતાને ધરનારૂં થાય તેમ આશ્રવોના સમૂહથી આ જીવ કર્મ-રાશિને પામે. ”—૨૬૮

કર્મરાશિપ્રભાવેણ, દુઃખં ત્વં પ્રાપ્સ્યસે बहु ।

વિષયયોગાદિમાર્ગસ્ય, રોધાર્થં કુરુ પાલિકામ્ ॥૨૬૯॥

આશ્રવનું રોકાણ—

શ્લો ૦—“ કર્મના ઢગલાના પ્રભાવથી (હે જીવ !) તું ધણું કષ્ટ પામે છે, તેથી વિષય, યોગ વગેરેના માર્ગને રોકવા માટે તું પાળ કર. ”—૨૬૯

પञ्चाવ્રતાનિ પञ્ચૈવે--ન્દ્રિયાણિ ચ કષાયકાઃ ।

ચત્વારો યોગત્રિતય--મિમે સત્તદશાશ્રવાઃ ॥ ૨૭૦ ॥

કાર્યિક્યાદિક્રિયાયુક્તા, નેત્રયુગમિતા ઇમે ।

દૂરીકાર્યાસ્ત્વયા લોકે--ઽગણિતદુઃખદાયકાઃ ॥૨૭૧॥-યુગ્મમ્

૪૨ આશ્રવોનો પરિત્યાગ—

શ્લો ૦—“ પાંચ અવ્રતો, પાંચ ઇન્દ્રિયો, (ક્રોધાદિ) ચાર કષાયો અને ત્રણ

૧ જીવો પૃ. ૨૫૫. ૨ જીવો પૃ. ૨૦.

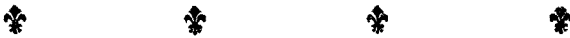
૩ હિંસા, અસત્ય, ચોરી, અબ્રહ્મ અને પરિગ્રહ એ પાંચ અવ્રતો છે.

(યોગ) એ સત્તર આશ્રવો કાયિકી વગેરે ક્રિયાઓથી યુક્ત થઈ ૪૨ ની સંખ્યાને પામેલા તેમજ લોકમાં અગણિત દુઃખને દેનારા એવા આ (આશ્રવો)ને તારે દૂર કરવા જોઈએ.”—૨૭૦—૨૭૧

કાયિકાદિ ૨૫ ક્રિયાઓ—

૨૫૦ટી૦—શુભ કર્મો અને અશુભ કર્મોનું જેના વડે આવવું થાય તે ‘આશ્રવો’ કહેવાય છે. શુભાશુભ કર્મના આગમનમાં પાંચ ઇન્દ્રિયો, ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ એ ચાર કષાયો, પાંચ અવતો, મનોયોગ, વચનયોગ અને કાય-યોગ એ ત્રણ યોગો તેમજ કાયિકાદિ પચીસ ક્રિયાઓ કારણરૂપ છે. વાસ્તે આ ૫+૪+૫+૩+૨૫=૪૨ કારણો ‘આશ્રવ’ કહેવાય છે. તેમાં અત્ર સ્થાન શૂન્ય ન રહે તે માટે ૨૫ ક્રિયાઓનો કેવળ નીચે મુજબ નામ-નિર્દેશ કરવામાં આવે છે; બાકી તેના સ્વરૂપ માટે તો આર્હતદર્શનદીપિકાનો ત્રીજો ઉલ્લાસ જોવા ભલામણ છે:—

- (૧) કાયિકી, (૨) આધિકરણિકી, (૩) પ્રાદેષિકી, (૪) પારિતાપનિકી, (૫) પ્રાણુતિપાતિકી, (૬) આરંભિકી, (૭) પારિચ્છિકી, (૮) માયાપ્રત્યનિકી, (૯) મિથ્યાદર્શનપ્રત્યયિકી, (૧૦) અપ્રત્યાખ્યાનિકી, (૧૧) દષ્ટિકી, (૧૨) સ્પૃષ્ટિકી, (૧૩) પ્રાતિત્યકી, (૧૪) સામંતોપનિપાતિકી, (૧૫) નૈશસ્ત્રકી, અથવા નૈસૃષ્ટિકી, (૧૬) સ્વાહસ્તિકી, (૧૭) આજ્ઞાપનિકી, (૧૮) વૈદ્યારણિકી, (૧૯) અનાલોગિકી, (૨૦) અનવકાંક્ષાપ્રત્યયિકી, (૨૧) પ્રાયોગિકી (૨૨) સામુદાયિકી, (૨૩) પ્રેમિકી, (૨૪) દ્વેષિકી, અને (૨૫) ધર્મિપયિકી.^{૧૩}

મૈત્રીભાવેન સર્વેષુ, ગુણિષુ ચ પ્રમોદતઃ ।
 માધ્યસ્થ્યેનાવિનીતેષુ, કૃપયા કલેશિતેષુ ચ ॥ ૨૭૨ ॥
 મનસા વાસિતેનૈવ, કેચન પુણ્યશાલિનઃ ।
 પાપ્તુવન્તિ શુભં કર્મ, નેત્રયુગપ્રકારકમ્ ॥ ૨૭૩ ॥—યુગ્મમ્

પુણ્યનું ઉપાર્જન—

શ્લો.૦—“ સર્વ (જીવો)ને વિષે મૈત્રી-ભાવ, ગુણીઓને વિષે પ્રમોદ, દુર્વિની-તને વિષે મધ્યસ્થતા અને દુઃખીઓને વિષે કરુણા વડે વાસિત મનથી ક્રોધક પુણ્યશાળી (પ્રાણીઓ) ૪૨ પ્રકારનાં શુભ કર્મ આંધે છે.”—૨૭૨-૨૭૩

૪૨ શુભ કર્મોનો બન્ધ—

૨૫૦ટી૦—શુભાશુભ કર્મરૂપ જંજીરથી જકડાયેલો જીવ ચતુર્ગતિરૂપ સંસાર-

૧ જીવો નવતત્ત્વ (ગા. ૨૨-૨૪).

માં ભમ્યા કરે છે. આ કર્મના ધ્વાતિ અને અધ્વાતિ એવા બે મુખ્ય ભેદો છે. તેમાં ધ્વાતિ-કર્મ આત્માના મૂળ ગુણનો નાશ કરનાર હોવાથી તે અશુભ છે. અધ્વાતિ-કર્મ ઉભયસ્વરૂપી છે. તેમાં સંકલ્પ અધ્યવસાયવાળો જીવ જે અધ્વાતિ-કર્મ બાંધે છે તે અશુભ છે, જ્યારે વિશુદ્ધ અધ્યવસાયવાળો જીવ જે અધ્વાતિ-કર્મ બાંધે છે તે શુભ છે. કર્મના ભેદો-વિકલ્પોમાં તેનાં બન્ધ, સત્તા, ઉદય, ઉદ્ધીરણા વગેરે અનેક કારણો છે. તે પૈકી અત્ર બન્ધ આશ્રીને જ વિચાર કરવાનો છે. શુભ કર્મનો બન્ધ પુણ્યનો બન્ધ કહેવાય છે, જ્યારે અશુભ કર્મનો બન્ધ પાપનો બન્ધ કહેવાય છે. પ્રકૃતિ-બંધ આશ્રીને ધ્વાતિ-કર્મના જ્ઞાનાવરણીય, દર્શનાવરણીય, મોહનીય અને અંતરાય એ ચાર પ્રકારો છે, જ્યારે અધ્વાતિ-કર્મના વેદનીય, નામ, ગોત્ર અને આયુષ્ય એ ચાર પ્રકારો છે. તેમાં વળી વેદનીયના સાતાવેદનીય અને અસાતાવેદનીય એ બે ભેદો છે. જ્ઞાનાવરણના પાંચ, દર્શનાવરણના નવ, મોહનીયના ૩૬૦૦૦ અને અંતરાયના પાંચ ભેદો છે એટલે એકંદરે ૪૫ ધ્વાતિકર્મો છે. નામકર્મના નીચે મુજબ ૧૦૩ પ્રકારો છે:—

(૧) ગતિ-નામ-કર્મના ચાર ભેદ, (૨) જાતિ-નામ-કર્મના પાંચ ભેદ, (૩) શરીર-નામ-કર્મના પાંચ ભેદ, (૪) ઉપાંગ-નામ-કર્મના ત્રણ ભેદ, (૫) બન્ધન-નામ-કર્મના પંદર ભેદ, (૬) સંઘાતન-નામ-કર્મના પાંચ ભેદ, (૭) સંહનન-નામ-કર્મના છ ભેદ, (૮) સંસ્થાન-નામ-કર્મના છ ભેદ, (૯) વર્ણ-નામ-કર્મના પાંચ ભેદ, (૧૦) ગંધ-નામ-કર્મના બે ભેદ, (૧૧) રસ-નામ-કર્મના પાંચ ભેદ, (૧૨) સ્પર્શ-નામ-કર્મના આઠ ભેદ, (૧૩) આનુપૂર્વી-નામ-કર્મના ચાર ભેદ અને (૧૪) વિહાયોગતિ-નામ-કર્મના બે ભેદ, આ પ્રમાણેની ચૌદ ષષ્ટિ પ્રકૃતિઓના ઉત્તર ભેદોની સંખ્યા ૪+૫+૫+૩+૧+૫+૫+૬+૬+૫+૨+૫+૮+૪+૨=૭૫ ની થાય છે. તેમાં ૫પરાઘાતાદિ આઠ, ૧૨સ-દશક અને ૭સ્થાવર-

૧—૨ આ બેના ભેદ-પ્રભેદો વિષે વિશેષ માહિતી માટે જુઓ આર્હુતદર્શનદીપિકાનો ચતુર્થ ઉલ્લાસ.

૩ મોહનીય કર્મના સામાન્ય રીતે ૨૮ ભેદો ગણાય છે, પરંતુ અહીં તેના દર્શન-મોહનીય અને ચારિત્રમોહનીય એ બે મુખ્ય ભેદો પૈકી પ્રથમના ત્રણ અવાંતર ભેદો ધ્યાનમાં લીધા નથી, જ્યારે બીજાના તો ૨૫ ભેદો ગણ્યા છે.

૪ આ ચૌદને ષષ્ટિ-પ્રકૃતિ કહેવાનું કારણ એ છે કે એ દરેકના અવાંતર ભેદો છે.

૫ આથી પરાઘાત, ઉચ્ચવાસ, આતપ, ઉદ્દ્યોત, અગુરુલધુ, તીર્થકર, નિર્માણ અને ઉપઘાત સમજવાં.

૬ ત્રસ, બાદર, પર્યાપ્ત, પ્રત્યેક, સ્થિર, શુભ, સુભગ, સુસ્વર, આદ્યેય અને યશ એને 'ત્રસ-દશક' કહેવામાં આવે છે. ૭ સ્થાવર, સૂક્ષ્મ, અપર્યાપ્ત, સાધારણ, અસ્થિર અશુભ, દુર્ભગ, દુસ્વર, અનાદ્યેય અને અયશ એને 'સ્થાવર-દશક' કહેવામાં આવે છે. આ પ્રકૃતિઓ ત્રસ-દશકની વિરોધિની છે.

દશક એ ૨૮ પ્રત્યેક-પ્રકૃતિ ઉમેરતાં એની સંખ્યા $૭૫+૮+૧૦+૧૦=૧૦૩$ ની થાય છે. જો બ-ધન-નામ-કર્મના તેમજ સંઘાતન-નામ-કર્મના લેદોનો શરીરના પાંચ લેદોમાં અંતર્ભાવ કરીએ તો ૧૦૩ માંથી ૨૦ ઓછા થાય એટલે ૮૩ ની સંખ્યા થાય. તેમાં પણ વળી વર્ણુ રસ, ગંધ અને સ્પર્શના અવાંતર લેદો ન ગણતાં તેને એકેક જ ગણીએ તો બીજા ૧૫ ઓછા થાય. એટલે $૮૩-૧૬=૬૭$ થાય.

ગોત્રના ઉચ્ચ અને નીચ એમ બે પ્રકારો છે, જ્યારે આયુષ્યના નરકાદિ ચાર પ્રકારો છે.

૪૫ ઘાતિ-કર્મો ઉપરાંત અસાતાવેદનીય, નીચ ગોત્ર અને નરક-આયુષ્ય તેમજ ૬૭ નામ પ્રકૃતિઓમાંના વર્ણુચતુષ્કને પ્રશસ્ત તેમજ અપ્રશસ્ત એમ બે લેદો ગણતાં ૭૧ થાય તે પૈકી ૩૪ એટલે કુલે $૪૫+૧+૧+૧+૩૪=૮૨$ અશુભ કર્મો છે. બાકી રહેલાં કર્મો શુભ છે અને તેની સંખ્યા સાતાવેદનીય, તિર્યચ આદિ ત્રણ આયુષ્ય, અવશિષ્ટ ૩૩૭ નામ-પ્રકૃતિ અને ઉચ્ચ ગોત્ર મળીને $૧+૩+૩૭+૧=૪૨$ ની છે.

રૌદ્રાર્તધ્યાનયોગેન, કષાયવિષયાદિભિઃ ।

વધનન્યશુભકર્માણિ, કેચિત્ દ્વયશીતિધાઽત્ર હા ॥૨૭૪॥

૮૨ પ્રકારનાં અશુભ કર્મોનો બંધ—

સ્ત્રો.૦—“ રૌદ્ર અને આર્ત ધ્યાનરૂપ (માનસિક) વ્યાપારથી તેમજ કષાયો,

- ૧ જેના અવાંતર લેદો પડતા નથી તે પ્રકૃતિ ‘પ્રત્યેક-પ્રકૃતિ’ કહેવાય છે.
- ૨ આ સંબંધમાં સ્પષ્ટતાની ખાતર ૮૨ એમ ગણાવી શકાય કે ૫ જ્ઞાનાવરણ, ૫ અંતરાય, ૬ દર્શનાવરણ, નીચ ગોત્ર, અસાતાવેદનીય, મિથ્યાત્વ-મોહનીય, ૨૫ કષાય, સ્થાવરદશક, નરકની ગતિ, એની આનુપૂર્વી અને એનું આયુષ્ય એ નરક-ત્રિક અને તિર્યચ-ગતિ અને એની આનુપૂર્વી એ તિર્યચૂ-દ્વિક એટલે $૫+૫+૬+૧+૧+૧+૨૫+૧૦+૩+૨$ અર્થાત ૬૨ તેમજ એકેન્દ્રિય જ્ઞાતિ, દ્વીન્દ્રિય જ્ઞાતિ, ત્રીન્દ્રિય જ્ઞાતિ, ચતુરિન્દ્રિય જ્ઞાતિ એમ ચાર જ્ઞાતિ, અશુભ વિહાયોગતિ, ઉપઘાત, અશુભ વર્ણુ, અશુભ ગંધ, અશુભ રસ, અશુભ સ્પર્શ, વજ્ર-ઋષભનારાય સંહનન સિવાયનાં પાંચ સંહનનો અને સમચતુરસ સંસ્થાન સિવાયનાં પાંચ સંસ્થાનો એટલે $૪+૧+૧+૧+૧+૧+૫+૫=૨૦$ અર્થાત કુલે $૬૧+૨૦=૮૨$.
- ૩ એ નીચે મુજબ છે:—

મનુષ્ય-જ્ઞાતિ, મનુષ્ય-આનુપૂર્વી, દેવ ગતિ, દેવ-આનુપૂર્વી, પંચેન્દ્રિય-જ્ઞાતિ, ઔદારિકાદિ પાંચે શરીરો, ઔદારિકાદિ ત્રણે ઉપાગો, વજ્રઋષભનારાય સંહનન, સમચતુરસ સંસ્થાન, શુભ વર્ણુચતુષ્ક, અચુરલધુ, પરાઘાત, ઉચ્ચવાસ, આતપ, ઉદ્દ્યોત, શુભ વિહાયોગતિ, નિર્માણ, ત્રસદશક અને તીર્થકર-નાચ-કર્મ.

વિષયે ઇત્યાદિ વડે કોઇક આ સંસારમાં અરેરે ૮૨ પ્રકારે અશુભ કર્મો બાંધે છે.”—૨૭૪

આશ્રવભાવના લોકે, કર્મસત્રચવારિકા ।

આશ્રવાજ્જીવમાક્રુષ્ય, નયતિ સાંવરં પદમ્ ॥૨૭૫॥

આશ્રવ-ભાવનાનું ફળ—

શ્લો०—“લોકને વિષે કર્મના રાશિને અટકાવનારી આશ્રવ-ભાવના જીવને આશ્રવમાંથી ખેંચીને સંવર-પદ તરફ દોરી જાય છે.”—૨૭૫

આશ્રવાણાં નિરોધેન, સંવરો દ્વિવિધો ભવેત્ ।

સર્વતો દેશતશ્ચાપિ, તત્સ્વરૂપં નિશમ્યતામ્ ॥ ૨૭૬ ॥

સંવર-ભાવના--

શ્લો०—“આશ્રવોને અટકાવવા તે ‘સંવર’ છે. એ સર્વથી અને દેશથી એમ બે પ્રકારે છે. તેનું સ્વરૂપ (હે ભવ્ય !) તું સાંભળ.”—૨૭૬

અયોગિકેવલિષ્વાદ્યઃ, સર્વતઃ સંવરો ભવેત્ ।

દ્વિતીયઃ પુન એકદ્વિ-પ્રભૃત્યાશ્રવરોધિષુ ॥ ૨૭૭ ॥

સંવરના બે પ્રકારોની યથાયોગ્ય સંભાવના--

શ્લો०—“અયોગિ-કેવલીઓને વિષે પ્રથમ પ્રકારનો સર્વથી સંવર હોય; બીજા પ્રકાર એક, બે ઇત્યાદિ આશ્રવોને રોકનારાઓને વિષે હોય.”—૨૭૭

અયોગિ-કેવલી--

સ્પષ્ટી०—કેવલી કહો, કેવલજ્ઞાની કહો કે સર્વજ્ઞ કહો તે એક જ છે. આ જીવનમુક્ત પરમાત્માઓના બે પ્રકાર છે. કાયિક, વાચિક અને માનસિક યોગોનો જેમનામાં સહભાવ છે તેઓ ‘સયોગિ-કેવલી’ કહેવાય છે. સયોગિ-કેવલીની અવસ્થાની સ્થિતિ જઘન્યથી અંતર્મુહૂર્ત અને ઉત્કર્ષથી કરોડ પૂર્વથી કંઈક ન્યૂન છે. જે સયોગિ-કેવલીના વેદનીય, નામ અને ગોત્ર એ ત્રણ કર્મોની સ્થિતિ તથા તેના પરમાણુઓ આયુષ્ય-કર્મની સ્થિતિ અને તેના પરમાણુઓથી

અધિક છે તેઓ સમુદ્ઘાત કરે છે. અર્થાત્ તેઓ એવી ક્રિયા કરે છે કે જે દ્વારા વેદનીય, નામ અને ગોત્ર એ ત્રણ કર્મોની સ્થિતિ અને પરમાણુઓને આયુષ્ય-કર્મની સ્થિતિ અને પરમાણુઓની સાથે સમાન બનાવે છે, અધિકતા દૂર કરે છે. આથી સમબલ્ય છે કે જે સયોગિકેવલીઓના વેદનીય વગેરે ત્રણ કર્મની સ્થિતિ તથા પરમાણુ આયુષ્યકર્મની સાથે મળતા પ્રમાણમાં હોય છે તેમને સમુદ્ઘાત કરવો પડતો નથી. પરન્તુ સર્વે સયોગિકેવલી સયોગિ-અવસ્થાના અંતમાં એક એવા અપૂર્વ ધ્યાન માટે યોગનો નિરોધ કરે છે કે જેથી ઉત્કૃષ્ટ નિર્જરાના હેતુભૂત તથા લેશ્યાથી રહિત તેમજ અત્યંત સ્થિરતારૂપ તેઓ બને છે.

યોગના નિરોધનો ક્રમ શાસ્ત્રકારો એમ દર્શાવે છે કે પ્રથમ બાહર કાયયોગથી તેઓ બાહર મનોયોગ અને બાહર વચનયોગને તેઓ રોકે છે. પછી એ સૂક્ષ્મ કાય-યોગથી બાહર કાય-યોગને રોકે છે અને પછી એ સૂક્ષ્મ કાય-યોગથી અનુક્રમે સૂક્ષ્મ મનોયોગ અને સૂક્ષ્મ વચન-યોગનો તેઓ નિરોધ કરે છે. અંતમાં સૂક્ષ્મ ક્રિયાસનિવૃત્તિ શુક્લ ધ્યાનના બળથી સૂક્ષ્મ કાયયોગને પણ રોકે છે. આ પ્રમાણે સર્વ યોગોનો નિરોધ થતાં તેઓ અયોગિ-કેવલિની દશા પ્રાપ્ત કરે છે અર્થાત્ તેરમા ગુણસ્થાનકમાંથી ચૌદમા ગુણસ્થાનકે આરૂઠ થાય છે. ઉપર્યુક્ત ધ્યાનની સહાયતાથી પોતાના દેહમાંના મુખ, ઉદર વગેરે પોલા ભાગોને આત્માના પ્રદેશો વડે તેઓ પૂરી દે છે. એમના આત્મ-પ્રદેશો એટલા બધા સંકુચિત બની જાય છે કે તે શરીરના ત્રીજા ભાગમાં સમાઈ જાય છે. આ પછી સમુચ્છિન્ન ક્રિયાસ-પ્રતિપાતિ શુક્લ ધ્યાનને પ્રાપ્ત કરી અ, ઇ, ઉ, ઋ અને લૃ એ પાંચ અક્ષરો બોલતાં જેટલો સમય જાય એટલા વખતનું શૈલેશી કરણુ કરે છે. 'મેરુ' ગિરિરાજના જેવી નિશ્ચળ અવસ્થા અથવા સર્વ સંવરરૂપ યોગ-નિરોધની અવસ્થા 'શૈલેશી' કહેવાય છે. આ અવસ્થામાં વેદનીય, નામ અને ગોત્ર કર્મની ગુણુ-ત્રેણિથી અને આયુષ્ય-કર્મની યથાસ્થિત ત્રેણિથી નિર્જરા કરવી તે 'શૈલેશી કરણુ' છે. આ કરણુને પ્રાપ્ત કર્યા પછી અયોગિ-કેવલી આના અંતિમ સમયમાં લવો-પચ્ચાહિ વેદનીયાદિ ચારે અઘાતિ કર્મોનો સદાને માટે ક્ષય કરી એક સમય માત્રમાં ઋણુબિર્ધ્વ ગતિથી જીલી સીધી લીટીએ સિદ્ધિ-ક્ષેત્રમાં જઈ વસે છે.

પ્રત્યેકમપિ સ દ્વેધા, દ્રવ્યભાવતયા મતઃ ।

શ્રુત્વા ભાવે મનો દેયં, ભાવતઃ પારગો યતઃ ॥૨૭૮॥

સંવરની દ્વિવિધતા—

શ્લો०—“ આ પ્રત્યેકના દ્રવ્ય અને ભાવથી બે પ્રકાર છે. વાસ્તે એને સાંભળીને ભાવમાં મન પરોવવું, કેમકે ભાવ—સંવરથી પાર પમાય છે.”—૨૭૮

કર્મણાં પુદ્ગલાદાન—માત્મનિ તસ્ય રોધનમ્ ।

સવતો દેશતો યત્ તદ્, દ્રવ્યતઃ સંવરો મતઃ ॥૨૭૯॥

દ્રવ્ય—સંવરનું લક્ષણ—

શ્લો०—“ કર્મોના પુદ્ગલોનું જે આત્માને વિષે ગ્રહણ (કરાતું હોય) તેને સર્વાંશે કે અંશથી નિરોધ (કરવો) તે ‘દ્રવ્ય—સંવર’ બળ્યવો. ”—૨૭૯

ક્રિયાયા ભવહેતુકયાઃ, છેદનં સર્વદેશતઃ ।

આત્મનઃ શુદ્ધકારી યત્, સંવરો ભાવતો મતઃ ॥૨૮૦॥

ભાવ—સંવરનું લક્ષણ—

શ્લો०—“સંસારના હેતુરૂપ ક્રિયાનો સર્વથી કે દેશથી ઉચ્છેદ (કરવો) તે આત્માનો શુદ્ધકારી ‘ભાવ—સંવર’ ગણાય છે. ”—૨૮૦

સંસેવ્ય સંવરં જીવા, ગતા મુક્તિમહત્પુરિ ।

સેવઘ્વં સંવરં તદ્ ભો, સત્પશ્ચાશદાત્મકમ્ ॥૨૮૧॥

સંવરના સમ્યક્ સેવનથી સિદ્ધિ—

શ્લો०—“સંવરનું રૂઢી રીતે સેવન કરીને જીવો નિર્વાણરૂપ મોટી નગરીને પામ્યા છે. તેથી કરીને હે (ભવ્યો !) તમે સત્તાવન પ્રકારના સંવરને સેવો. ”—૨૮૧

સંવરના ૫૭ પ્રકારો—

૨૫૫૦—ઈર્યાસમિતિ, ભાષા—સમિતિ, એષણા—સમિતિ, આદાન—નિક્ષેપ—સમિતિ અને પરિષ્ઠાપનિકા—સમિતિ એ પાંચ સમિતિઓ, મનોગુપ્તિ, વચન—ગુપ્તિ અને કાય—ગુપ્તિ એ ત્રણ ગુપ્તિઓ, ભુધા, તૃષા, શીત, ઉષ્ણ, દંશ, અચેલક, અરતિ, સ્ત્રી, ચર્યા, નૈષેધિકી શય્યા, આકોશ, વધ, યાચના, અલાભ, રોગ, તૃષ્ણસ્પર્શ, મલ, સત્કાર, પ્રજ્ઞા, અજ્ઞાન અને સમ્યક્ત્વ પદ્ધતેના આવીસ

પરીષદો, ક્ષમા, મૃદુતા, ઋણુતા, નિર્દોષતા, તપ, સંયમ, સત્ય, શૌચ, અપ-
શિષ્ટ અને પ્રદ્વચર્ય એ દશ સાધુ-ધર્મો, અનિત્ય, અશરણુ, સંસાર,
એકત્વ, અન્યત્વ, અશુચિત્વ, આસ્રવ, સંવર, નિર્જરા, લોક, ઘોષિ અને ધર્મ-
સ્વાખ્યાત વિષયક આર ભાવના, સામાયિક, છેદોપસ્થાપન, પરિહારવિશુદ્ધિ, સૂક્ષ્મ
સંવરણ અને યથાખ્યાત એ પાંચ આરિત્રો એમ ૫+૩+૨૨+૧૦+૧૨+૫
સંવરના સૂત્રાવન લેદો થાય છે. આ પ્રત્યેકના સ્વરૂપ માટે જુઓ આહીત-
દર્શનદીપિકાનો પાંચમો ઉલ્લાસ.

एवं शास्ति सदात्मानं, भावनेयं गुणाकरा ।

सर्वेषां कर्मणां हन्त्री, भाग्यशालिविभाविता ॥२८२॥

સંવર-ભાવનાથી ઘોષ--

શ્લો०--“ ગુણોની ખાણરૂપ, સર્વ કર્મોનો નાશ કરનારી, અને ભાગ્યશાળી-
ઓએ વિશેષે કરીને ભાવેલી આ ભાવના લગ્ય આત્માને એ પ્રમાણે ઘોષ આપે
છે. ”-૨૮૨

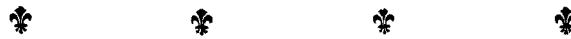

तपसां द्वादश ख्याता, भेदास्ते निर्जरा मता ।

यया स्वर्गापवर्गौ च, समायातः स्वयंवरौ ॥ २८३ ॥

નિર્જરા-ભાવના--

શ્લો०--“તપના બે (પૂર્વે) આર લેદો કહ્યા છે તે ‘નિર્જરા’ મનાય છે કે
જનાથી સ્વર્ગ અને મોક્ષ પોતાની મેળે વરવા આવે છે. ”-૨૮૩

निर्जरा कारणं मुक्ते-जन्ममृत्युप्रहारिका ।

निर्जरा भावतो धार्या, सा सकामा गुणावहा ॥२८४॥

સકામ નિર્જરાનો ગુણ--

શ્લો०--“નિર્જરા નિર્વાણતું કારણુ છે તેમજ એ જન્મ અને મરણને હરનારી
છે. આ નિર્જરાને ભાવથી ધારણુ કરવી, કેમકે એ ‘સકામ નિર્જરા ગુણકારી
છે.”-૨૮૪

૧ આના લક્ષણુ માટે જુઓ પૃ. ૨૬૨.

નિર્જરાં ધારયિત્વૈવ, જહ્નિરે શિવગામુકાઃ ।

જિનાસ્તે નિલ્ખિલાસ્તેન, નિર્જરાં સહચરીં કુરુ ॥૨૮૫॥

નિર્જરાના સાહચર્યથી મુક્તિ—

શ્લો०—નિર્જરાને ધારણ કરીને જ સઘળા જિનો મોક્ષગામી થયા છે, વાસ્તે (હે ભવ્ય !) તું (એ) નિર્જરાને સખી બનાવ.”—૨૮૫

વિઘ્નૌઘં નાશયત્યેષા, યથા ધ્વાન્તં રવેઃ કરાઃ ।

અમ્બુદં પવનો સર્પાન, દુર્દાન્તાન્ ગરુડસ્તથા ॥૨૮૬॥

નિર્જરાથી વિઘ્નોનો વિનાશ—

શ્લો०—“જમ સૂર્યનાં કિરણો અધારાનો, પવન મેઘનો અને ગરુડ દુઃખે કરીને તાપે થનારા સર્પોના નાશ કરે છે, તેમ આ (નિર્જરા) વિઘ્નોના સમુદાયનો વિનાશ કરે છે.”—૨૮૬

કર્મણાં મે ક્ષયો ભૂયા--દિતિ ભાવનયા કૃતમ્ ।

તપો દ્વાદશઘા સા તુ, સકામા નિર્જરા મતા ॥૨૮૭॥

સકામ નિર્જરાનું લક્ષણ—

શ્લો०—“મારાં કર્મોનો ક્ષય થાય એવી ભાવના પૂર્વક બાર પ્રકારનું જ તપ કરાય તે ‘સકામ-નિર્જરા’ મનાય છે.”—૨૮૭

વૈપરીત્યેન યત્ કુર્યા--દકામા સા નિગદ્યતે ।

આઘ્યા મુક્તિપ્રદાઽન્યા તુ, લૌકિકં શર્મ યચ્છતિ ॥૨૮૮॥

અકામ નિર્જરાનું લક્ષણ અને તેનું ફળ—

શ્લો०—“આથી વિપરીતપણે (અર્થાત્ એવી ભાવના વિના) જ કરાય તે ‘અકામ નિર્જરા’ કહેવાય છે. પ્રથમ પ્રકારની નિર્જરા મોક્ષ આપે છે, બ્યારે બીજી બતની નિર્જરા તો લૌકિક સુખ સમર્પે છે.”—૨૮૮

સુભાવનેયં ભવ્યાનાં, યોજયેત્ તપસિ ધ્રુવમ્ ।
 ચેતાંસિ પુણ્યપૂતાનાં, કર્મકન્દપ્રભેદિકા ॥૨૮૯॥

નિર્જરા-ભાવનાની અસર--

શ્લો०--“કર્મરૂપ કન્દને ભેદનારી આ (સુન્દર) ભાવના પુણ્ય વડે પવિત્ર બનેલા ભવ્યોનાં ચિત્તોને નક્કી તપશ્ચર્યાને વિષે યોજ. ”-૨૮૯

જમ્બૂદ્વીપોઽત્ર સર્વેષાં, દ્વીપાનાં મધ્યગો મતઃ ।

તિર્યંગલોકે તમાવેષ્ટ્ય, લવણાબ્ધિર્વહિઃ સ્થિતઃ ॥૨૯૦॥

લોક-ભાવના—

શ્લો०--“આ તિર્યંગ-લોકમાં ‘જંબૂદ્વીપ’ બધા દ્વીપોની મધ્યમાં રહેલો છે, એમ (શાસ્ત્રકારો) માને છે. તેને બહારથી વીંટીને ‘લવણુ’ સમુદ્ર રહેલો છે. ”-૨૯૦

જંબૂદ્વીપ વગેરેની રચના ઇત્યાદિ—

સ્પષ્ટી०—ઝાલરના આકાર જેવા મધ્ય લોકમાં અસંખ્ય દ્વીપો અને સમુદ્રો છે. દ્વીપની પછી સમુદ્ર અને સમુદ્રની પછી દ્વીપ એ રીતે આ ગોઠવાયેલા છે. છેવટે ‘સ્વયંભૂરમણુ’ નામનો સમુદ્ર છે આ દ્વીપ અને સમુદ્રોની રચના ઘંટીના પડ અને થાળાના જેવી છે અર્થાત્ જંબૂદ્વીપ લવણુ સમુદ્રથી વેષ્ટિત છે, ધાતકી ખંડ કાલોદધિથી ઇત્યાદિ. જંબૂદ્વીપ થાળી જેવો ગોળ છે, જ્યારે બીજા બધા દ્વીપો અને સમુદ્રોનો આકાર વલય યાને ચૂડી જેવો છે. કહેવાની મતલબ એ છે કે જંબૂદ્વીપ લવણુાદિકની પેઠે ચૂડીના આકારનો નથી, કિન્તુ તે કુંભારના ચાક જેવો છે. એ સમગ્ર દ્વીપો અને સમુદ્રોમાં વચ્ચેવચ્ચ છે અને એની વચમાં ‘મેરુ’ પર્વત આવેલો છે. જંબૂદ્વીપનો વિસ્તાર લાખ યોજનનો છે. લવણુ સમુદ્રનો વિસ્તાર એનાથી બમણો છે, એ પ્રમાણે ઉત્તરોત્તર દ્વીપ-સમુદ્રો બમણા બમણા વિસ્તારવાળા છે.

વલયના આકારના ધાતકી ખંડના પૂર્વાર્ધ તેમજ પશ્ચિમાર્ધમાં પૂર્વથી પશ્ચિમ ફેલાયલા છ છ ^૧વર્ષધર પર્વતો છે. તે બધા એક બાબુએ કાલોદધિને સ્પર્શે છે, જ્યારે બીજી બાબુએ લવણુાદધિને સ્પર્શે છે.

૧ હિમવાનુ, મહાહિમવાનુ, નિષેધ, નીલ, રુકમી અને શિખરો એ છ વર્ષધર-વંશધર પર્વતો છે.

ધાતકી તં તથાઽઽવેષ્ટય, દ્વીપસ્તિષ્ઠતિ તં તથા ।

વેષ્ટ્વા કાલોદધિરાસ્તે, દ્વીપોઽસ્તિ પુષ્કરઃ પુનઃ ॥૨૧૧॥

ધાતકી દ્વીપ વગેરે—

શ્લોઁ—“તેને ચારે બાજુએ વીંટીને ‘ધાતકી’ દ્વીપ રહેલો છે અને એને વીંટીને ‘કાલ’ સમુદ્ર અને વળી એની આસપાસ ‘પુષ્કર’ દ્વીપ છે.”—૨૯૧

સહ્ચ્યાતીતાસ્તતો લોકે, હ્યેવં દ્વીપાબ્ધયો મતાઃ ।

ઊર્ધ્વલોકેઽપ્યસહ્ચ્યાનિ, વિમાનાનિ ચ સ્વર્ગિણામ્ ॥૨૧૨॥

દ્વીપ, સમુદ્ર અને વિમાનોની સંખ્યા—

શ્લોઁ—“આ પ્રમાણે લોકને વિષે અસંખ્ય દ્વીપો અને સમુદ્રો છે અને ઊર્ધ્વ-લોકમાં દેવતાઓના અસંખ્ય વિમાનો છે.”—૨૯૨

અધોલાકેઽપ્યસહ્ચ્યાનિ, ભુવનાનિ નરકાલયાઃ ।

જ્યોતિર્ધામાનિ તિર્યક્ષુ, તેષાં સહ્ચ્યા ન વિચ્યતે ॥૨૧૩॥

ભુવનો, નરકાલયો અને જ્યોતિષ્કનાં વિમાનોની સંખ્યા—

શ્લોઁ—“અધોલોકમાં અસંખ્ય ભુવનો અને નરકાલયો છે. તિર્યક-લોકમાં આવેલાં જ્યોતિષ્કનાં સ્થળો (વિમાનો)ની સંખ્યા (થઈ શકે તેમ) નથી.”—૨૯૩

एवं भवे विशालेऽत्र, जीवो जातो मृतो नहि ।

यत्र सोऽत्र प्रदेशो न, मनुष्याकृतिधारके ॥૨૧૪॥

લોકના સર્વ પ્રદેશોમાં જીવનાં જન્મ-મરણો—

શ્લોઁ—“આ પ્રમાણે વિશાળ અને મનુષ્યના આકારને ધારણ કરેલા એવા આ લોકમાં એવો (એક પણ) પ્રદેશ નથી કે જ્યાં આ જીવ જન્મ્યો કે મર્યો નહિ હોય.”—૨૯૪

તસ્માદ્ ધર્મં ગૃહીત્વા ત્વ--મનાઘનન્તકં જગત્ ।

અનાદિસાન્તકં કુર્યાઃ, સ્વસ્મિન્ મુક્તિમવાપ્ય ભોઃ ॥૨૧૫॥

સંસારના સંહાર સાડ સલાહ—

શ્લો.૦—‘એથી કરીને હે (ભવ્ય !) ધર્મનું ગ્રહણ કરી મુક્તિ પામી અનાદિ અનન્ત એવા જગતને તું પોતાનામાં અનાદિ સાન્ત કર.’—૨૬૫

❀ ❀ ❀ ❀

इत्थं ज्ञापयतीयं त्वां, चेतो ! लाभप्रदायिका ।

भावना भवसन्तत्या, बल्लया नाशे कुठारिका ॥ २१६ ॥

લોક-ભાવનાની ભલામણ—

શ્લો.૦—‘આ પ્રમાણે હે ચિત્ત ! તને ભવોની શ્રેણિરૂપ વેલનો નાશ કરવામાં કુહાડી સમાન આ લાભકારી ભાવના યોધ કરાવે છે.’—૨૬૬

❀ ❀ ❀ ❀

सर्वरत्नेष्वतिश्रेष्ठं, बोधिरत्नं प्रकीर्तितम् ।

जिनेशै रक्षणीयं तत्, प्राणैः कण्ठगतैरपि ॥ २१७ ॥

બોધ-ભાવના—

શ્લો.૦—‘જિનેશ્વરોએ સર્વ રત્નોમાં જે સમ્યક્ત્વ-રત્નને અતિશય શ્રેષ્ઠ કહ્યું છે, તેનું કંઠે પ્રાણ આવે તોપણ રક્ષણ કરવું જોઈએ.’—૨૬૭

સમ્યક્દર્શનનું મહત્ત્વ—

સ્પષ્ટી.૦—આ પદ્યમાં સમ્યક્ત્વનો સર્વોત્તમ રત્ન તરીકે ઉલ્લેખ છે તે યોગ્ય છે, કેમકે શ્રીભદ્રબાહુસ્વામીએ રચેલા ઉપસર્ગહર સ્તોત્રમાં કહ્યું પણ છે કે—

“ ત્વહ સંમત્તે લદ્ધે, ચિન્તામણિકલ્પપાયવહ્મહિષ્ ।

પાવંતિ અવિઘ્નેગં, જીવા અચરામરં ઠાણં ॥ ૪ ॥ ”—આર્યા

૧-૩ જુઓ પૃ. ૮૫, ૯૭-૯૮ અને ૨૮૦.

૪ છાયા—

તથ સમ્યક્ત્વે ઝઘ્ને ચિન્તામણિકલ્પપાદપામ્યધિકે ।
પ્રાપ્નુવન્તિ અવિઘ્નેન જોષા અજરામરં સ્થાનમ્ ॥

અર્થાત્ (હિ પાર્શ્વ જિનેશ્વર !) ચિન્તામણિ અને કલ્પવૃક્ષથી અધિક માહાત્મ્ય-વાળું તારું સમ્યક્ત્વ પામ્યા બાદ જીવો અજરામર પદ યાને મોક્ષ નિર્વિઘ્ને પામે છે. સમ્યક્ત્વની મહત્તા તો ત્યાં સુધી છે કે તીર્થે ર દેવના લવની ગણના પણ આ પામ્યા પછી થાય છે. વળી આના વિના સમ્યગ્જ્ઞાન કે સમ્યક્ ચારિત્રનો પણ સંભવ નથી, કેમકે એના અભાવને લઈને તો પ્રખરમાં પ્રખર જ્ઞાની અને સંયમી એવા અભવ્યની પણ કશી વાસ્તવિક કીમત અંકારા નથી. સખ્યાબંધ જીવોને મુક્તિમાર્ગના મુન્દર બનાવવાની તાકાતવાળી સચોટ ઉપદેશ-શૈલી હોવા છતાં એનું ઉત્કૃષ્ટ સાલ નવ પૂર્વતું જ્ઞાન કે માખીની પાંખ પણ ન દૂભવે એવો એનો અતિકઠિન સંયમ લેખે ગણાતાં નથી. લબ્ય જીવ પણ જ્યાં સુધી સમ્યગ્દર્શનથી વિભૂષિત ન હોય ત્યાં સુધી તેનો સર્વ સાવધ વ્યાપારના ત્યાગરૂપ સંયમ પણ માર્ગર સંયમ જેવો છે. સર્વજ્ઞે કથેલા ધર્મમાથી જેને ઘણું ખરું રુચે, નહિ જેવા ભાગ તરફ જ અરુચિ હોય, તો તેવાઓને પણ સમ્યક્ત્વ નથી એમ શાસ્ત્રકારો કહે છે. એક અક્ષર માત્ર રુચતો ન હોય તેવા અને વળી નહિ રુચતા ભાગ સંબંધી નવીન માર્ગ દર્શાવતા અને તેને સાચો સિદ્ધ કરવા માટે અન્યાન્ય પ્રયત્ન યુક્તિઓ રજૂ કરનારા તેમજ જેમના સંયમ તરફ આંગળી પણ ચિંધી ન શકાય તેવા મહાતુલાવાને પણ શાસ્ત્રકારોએ નિહનવનો ઇંડકાળ આપી દીધો.

સમ્યક્ત્વથી વસ્તવિક ધર્મની શરુઆત થાય છે. એના વિના ધર્મની ઇમારત ચણાઈ શકાતી નથી. સાધુ-ધર્મ તેમજ શ્રાવક-ધર્મનો એ મજબુત પાયો છે; એથી તો સમ્યક્ત્વરૂપ નેત્ર વિનાના જીવો ભાવ-અંધ છે તેમજ તેવા મિથ્યાદૃષ્ટિનાં વ્રત, જપ વિગેરે નકામાં છે. આચારાંગના સમ્યક્ત્વ નામના ચોથા અધ્યયનની નિર્ચુકિતમાં પણ કહ્યું છે કે-

“ કુળમાણો વિ ચ કિરિયં પરિચ્ચયંતો વિ સયણધનમ્મોણ ।

દિંતો વિ દુહસ્સ ઉરં ન જિણં અંધો પરાણોયં ॥ ૨૨૦ ॥-આર્થા

કુળમાણો વિ નિવિત્તિ પરિચ્ચયંતો વિ સયણધનમ્મોણ ।

દિંતો વિ દુહસ્સ ઉરં મિચ્છાદ્દિટ્ઠો ન સિજ્જંહુ ઉ ॥ ૨૨૧ ॥ ”૨-”

૧ છાયા—

કુર્વન્નપિ ચ ક્રિયાં પરિત્યજન્નપિ સ્વજનધનમ્મોગાન ।

દ્વદ્વપિ દુઃખસ્ય ઉરઃ ન જયત્યન્ધઃ પરાનોકમ્ ॥

કુર્વન્નપિ નિવૃત્તિ પરિત્યજન્નપિ સ્વજનધનમ્મોગાન ।

દ્વદ્વપિ દુઃખસ્ય ઉરઃ મિથ્યાદ્દૃષ્ટિને સિધ્યતિ તુ ॥

૨ સરખાવો અધ્યાત્મસારના ચોથા પ્રબંધના ત્રીજા અને ચોથા શ્લોકો.

અર્થાત્ વિવિધ ક્રિયાઓ કરતો, સ્વજનનો, ધનનો અને લોગનો ત્યાગ કરતો તેમજ દુઃખને પોતાનું હૃદય આપતો એવો પણ આંધળો મનુષ્ય જેમ પર સૈન્યને જીતી શકતો નથી^૧ તેમ અજ્ઞેન દર્શનમાં કહેલ પાંચ યમાદિરૂપ નિવૃત્તિ-માર્ગને અનુસરતો, સ્વજન, ધન અને લોગને પણ ત્યજી બેઠેલા અને પંચાગ્નિ કષ્ટ વગેરે દુઃખોને હૃદયમાં સ્થાન આપતો એવો મિથ્યાદષ્ટિ મુક્તિ પામતો નથી.

આ તો અજ્ઞેન ક્રિયા-કાંડ કરનારાની વાત થઈ, પરન્તુ મિથ્યાદષ્ટિ હોઈ ખુદ જોણે જ્ઞેન ભાગવતી દીક્ષા લીધી હોય તે પણ-ઉત્કૃષ્ટ દ્રવ્ય-સંયમનો પાલક પણ સમ્યક્ત્વી કરતાં નીચા દરજ્જાનો છે. કહ્યું પણ છે કે—

“ ૨સો દઢ્વસંજમેષં પગરિસરુઢે જિણુવરિઢ્ઢેગં ।

તઢ્ઢાવો વિ ન સમ્મં ઇવમિદં પગરિસગુણો ત્તિ ॥ ”—આચાર્ય

વિશેષમાં શ્રીહરિભદ્રસૂરિરાજ તો ત્યાં સુધી કહે છે કે—

૧ એક વેળા કોઇ નગરમાં ઉદયસેન નામનો રાજા રાજ્ય કરતો હતો. તેને વીરસેન અને સૂરસેન નામના એ પુત્રો હતા. તેમાં વીરસેન આંધળો હતો. તેથી તેને યોગ્ય એવી ગાંધર્વાદિ કળાઓ તે શીખ્યો; જ્યારે સૂરસેન ધનુર્વિદ્યા શીખ્યો અને લોકમાં એથી તેની વિશેષ તારીફ થવા લાગી. આ સાંભળીને વીરસેને પોતાના પિતાને વિનવતિ કરી કે મને પણ ધનુર્વિદ્યા શીખવો. રાજાએ તેનો વિશેષ આગ્રહ જોઈ ધનુર્વિદ્યાના ઉપાધ્યાયને તેને તે શીખવા સૂચવ્યું. ઉત્તમ ઉપાધ્યાયના યોગ્ય ઉપદેશથી, પ્રજાની અતિશયતાને લઈને તેમજ અભ્યાસ કરવાની તેની ખંતથી તે શબ્દવેધી બન્યો. એકદા પરરાજ્ય સાથે યુદ્ધનો પ્રસંગ આવતાં પિતાની અનુરા લઈ તે અંધ હોવા છતાં લડવા ગયો. દુશ્મનના સૈન્યને તેણે જ્ઞેતજ્ઞેતામાં પરાસ્ત કરી નાંખ્યું. એવામાં દુશ્મનને ખચર પડી ગઈ કે આ તો અંધ છે અને શબ્દ સાંભળીને બાણ મારી તે આપણને હેરાન કરે છે. આથી દુશ્મનને એ મૌન સેવ્યું અને તેને આંધી લીધો. પોતાના ભાઈના પરાલભથી વાકેફગાર થતાં સૂરસેન રણસેત્રમાં ગયો અને દુશ્મનના સૈન્યને હરાવીને પોતાના ભાઈને છોડાવી લાવ્યો.

આ પ્રમાણે વીરસેન ધનુર્વિદ્યામાં નિપણત હોવા છતાં નેત્ર રહિત હોવાથી ઇષ્ટ સિદ્ધિ સાધી શક્યો નહિ તેવી જ રીતે ભાવ-અંધ જનો—મિથ્યાદષ્ટિ જીવો અનેક પ્રાર્થના દ્રવ્ય-સંયમ પાળવા છતાં વાસ્તવિક સિદ્ધિ-મુક્તિ મેળવી શકતા નથી.

૨ છાયા—

સ દ્રવ્યસંયમેન પ્રકર્ષરૂપે જિનોર્પદિષ્ટેન ।

તદ્ભાવાઽપિ ન સમ્યક્ત્વમેવમિદં પ્રકષ્ણગુણ ઇતિ ॥

“ જહ કેવલંમિ પત્તે તેણેત્ર ભવેણ વર્ણિતો મોક્ષો ।

પર્ગમ્મિગુણભાવાતો તહ મંમત્તે ત્રિ સો સમત્તો ॥ ”—આર્યા

અર્થાત્ જેમ કેવલજ્ઞાન પ્રાપ્ત થતાં તે જ ભવમાં તેને મોક્ષ મળે છે તેમ પ્રકર્ષ ગુણપણાએ પ્રાપ્ત થયેલ સમ્યક્ત્વથી મોક્ષની પ્રાપ્તિ દુર્લભ નથી.

વ્યવહાર—રાશિને પામેલા સર્વ જીવો—અલભ્યો પણ દ્રવ્ય—સંયમના અધિકારી બન્યા છે. ઉત્કૃષ્ટ દ્રવ્ય—સંયમ પાળીને તેઓ નવમા ઐવેચક સુધી મુસાફરી પણ કરી આવ્યા છે. પરન્તુ સમગ્ર જીવોએ હજી સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત કર્યું નથી. આ પ્રમાણેની સમ્યક્ત્વની મહત્તા અને દુર્લભતાને લક્ષીને તો આચારાંગની વૃત્તિમાં શ્રીશીલાં સૂરિવર કહે છે કે—

“અવાચ્યભવશતદુરાપં કર્મચિવરભૂં સમ્યક્ત્વં ક્ષણમપ્યેકં તત્ર ન પ્રમાદ-
વતા ભાવ્યમ્ ”

અર્થાત્ સેંકડો ભવોમાં દુર્લભ અને કર્મના વિવરરૂપ સમ્યક્ત્વ (રત્ન)ને મેળવ્યા બાદ તે તરફ એક ક્ષણ પણ ગફલતી રાખવી નહિ; નહિ તો આ રત્નને પ્રાપ્ત કરવા માટે જીઠાવેલી મહામહેનત ઉપર પાણી ફરી વળે તેમ છે.

❖ ❖ ❖ ❖

એકેન્દ્રિયાદિજીવેષુ, વો ગ્વિહીનયોત્તિષુ ।

દુર્લભં વોધિવોજ સ્યત્, તસ્માદ્ વોધિં સદા ભજ ॥૨૧૮॥

સમ્યક્ત્વનું નરંતર ભજન—

શ્લોક—‘સમ્યક્ત્વથી રહિત યોનિવાળા એકેન્દ્રિય પ્રમુખ જીવોને વિષે સમ્યક્ત્વનું ખી દુર્લભ છે, વાસ્તે (હે જીવ !) તું સમ્યક્ત્વને સર્વદા ભજ.’—૨૬૮

❖ ❖ ❖ ❖

નારકાણાં કથં વોધિ-રુપદેહટૂળામભાવતઃ ? ।

તિશ્રાં દુઃખગ્ધાનાં, વો પિલામોઽસ્તિ દુર્લભઃ ॥૨૧૯॥

૧ જાયા—

યથા કેવલે પ્રાપ્તે તેનૈવ ભવેન વર્ણિતો મોક્ષઃ ।

પ્રકર્ષગુણભાવાત્ તથા સમ્યક્ત્વેઽપિ સ સમયઃ ॥

૨ સરખાવો પંચાશકતી ડીકાના જડા પત્રગત ઉલ્લેખ—

“ સર્વજિયાણં જમ્દા સુત્તે મે ચિજ્જમેસુ ઉવવાઓ ।

મણિઓ જિણેહિં મો ન ય ઠિગ મોતું જઓ મણિએ ॥ ”—આર્યા

[સર્વજીવાનાં યસ્માત્ સુત્ર ઐવેચકષુ ઉપરાતઃ ।

મણિતો જિનઃ સ ન ચ લિહ્મ મોક્તું યતો મણિતમ્ ॥]

નરક અને તિર્યચ ગતિમાં સમ્યક્ત્વના ફાંફા—

શ્લો०—“નારકોને ઉપદેશકોનો અભાવ હોવાથી તેમનામાં કેવી રીતે સમ્યક્ત્વ સંભવે ? વળી દુઃખથી બળી રહેલ તિર્યચોને (પણ) સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિ કુર્લભ છે.”—૨૬૯

અનાર્યવર્બરાદિષુ, દેશેષ્વપિ કુતો ભવેત્ ? ।

ધર્મભાવો મનુષ્યાણાં, દયાવિમુક્તચેતસામ્ ॥૩૦૦॥

અનાર્ય દેશોમાં ધર્મનો દુઃસંભવ—

શ્લો०—“અનાર્ય અર્થર વગેરે દેશોમાં પણ નિર્દય ચિત્તવાળા મનુષ્યોને ધર્મની લાવના ક્યાંથી હોય ?”—૩૦૦

આર્યદેશેષ્વપિ મૂકા, અન્ધા રોગાર્ત્તદેહિનઃ ।

બધિરા બોધિલામં હા, પ્રાપ્નુવન્તિ ન કેચન ॥ ૩૦૧ ॥

આર્ય દેશમાં પણ કેટલાકને સમ્યક્ત્વની અપ્રાપ્તિ—

શ્લો०—“આર્ય દેશોમાં પણ મુંગા, આંધળા, રોગથી પીડિત દેહવાળા તેમજ બહેરા એવા કેટલાક (માનવો) હાય સમ્યક્ત્વના લાભને પામતા નથી.”—૩૦૧

આર્ય દેશ, કર્મભૂમિ વગેરેનું દિગ્દર્શન—

સ્પષ્ટી०—મનુષ્યોના સંમૂર્ચિષ્ઠ અને ગર્ભજ એવા મુખ્ય બે પ્રકારે છે. તે પૈકી ગર્ભજના (૧) કર્મભૂમક, (૨) અકર્મભૂમક અને (૩) આંતરદ્વીપક એમ ત્રણ પેટા-વિભાગો છે. તેમાં કૃષિ, વણિજ્ય વગેરે કર્મો વાસ્તે અથવા મોક્ષના અનુષ્ઠાન માટે જે ભૂમિમાં અવકાશ છે તે ‘કર્મભૂમિ’ કહેવાય છે. આવી કર્મ-ભૂમિઓ પંદર છે:—પાંચ ભરત, પાંચ ઐશવત અને દેવકુરુ અને ઉત્તરકુરુ

૧ જુઓ મહાભયંચાશિકાનું સ્પષ્ટીકરણ (પૃ. ૫૯-૬૦).

૨-૩ ‘મહાવિદેહ’ ક્ષેત્રને વિષે ‘નિષધ’ પર્વતની ઉત્તરે અને ‘મેરુ’ પર્વતની દક્ષિણે સો ‘કાંચન’ગિરિ, ‘ચિત્રકૂટ’ તેમજ ‘વિચિત્રકૂટ’થી વિમૂષિત ‘દેવકુરુ’ છે એનો વિષંકભ ૧૧૮૪૨૩૬ જનનો છે. એ પ્રમાણે ‘મેરુ’ની ઉત્તરે અને ‘નીલવાન’ની દક્ષિણે ચિત્રકૂટ અને વિચિત્રકૂટને મહલે બે ‘થમક’ પર્વતોથી અલંકૃત ‘ઉત્તરકુરુ’ છે.

સિવાયના ભાગવાળા પાંચ મહાવિદેહો. સ્પષ્ટ શબ્દોમાં કહીએ તો ‘ જૂ’દ્વીપમાં છ વર્ષધર પર્વતો હોવાથી ભરત, હૈમવત, હરિ, મહાવિદેહ, રમ્યક, હૈરણ્યવત અને ઐરાવત એમ એના સાત ક્ષેત્રો પડે છે. આ ક્ષેત્રોને વંશ, વર્ષ અને વાસ્તવના નામથી પણ ઓળખાવવામાં આવે છે અને વ્યવહાર-સિદ્ધ દિશાના નિયમ અનુસાર એટલે કે સૂર્યનો જે દિશામાં ઉદય થાય તે પૂર્વ ઇત્યાદિ નિયમ મુજબ એ સાતે ક્ષેત્રો ‘ભેરુ’ પર્વતની દક્ષિણે આવેલા છે. અર્થાત ‘ભરત’ની ઉત્તરે ‘હૈમવત’, ‘હૈમવત’ની ઉત્તરે ‘હરિ’ એમ ઉત્તરોત્તર ક્ષેત્ર પૂર્વ પૂર્વની ઉત્તરે છે, અને ‘ભેરુ’ પર્વત સાતે ક્ષેત્રોની ઉત્તરે આવેલો છે. ‘ભરત’ક્ષેત્રમાં જે દિશામાં સૂર્ય અસ્ત થાય છે તે દિશામાં ‘ઐરાવત’ ક્ષેત્રમાં સૂર્ય ઉગે છે તેથી ત્યાં પણ સૂર્યોદય તરફ મુખ રાખતાં ‘ભેરુ’ ઉત્તર દિશામાં જ જણાય છે.

‘ઘાતકી’ ખંડના પૂર્વાર્ધમાં તેમજ પશ્ચિમાર્ધમાં પણ છ છ વર્ષધર પર્વતો હોવાથી પ્રત્યેક અર્ધમાં સાત સાત ક્ષેત્રો છે. જો છ છ વર્ષધરોને પૈડાની નાલિમાં લાગેલા આરાની ઉપમા અપાય તો આ વર્ષધરોને લીધે એક ખીલથી બુદ્ધ પડેલાં સાત ભરતાદિ ક્ષેત્રોને આરાની વચમાં રહેલા અંતરની ઉપમા આપી શકાય.

અત્ર એ ધ્યાનમાં રાખવું કે ‘જૂ’દ્વીપમાં આવેલા ‘ભેરુ’, વર્ષધર અને વર્ષનાં જે નામો છે, તે જ નામો ‘ઘાતકી’ ખંડના ભેરુ વગેરેનાં છે. ‘ઘાતકી’ ખંડમાં બે ‘ભેરુ’, બાર વર્ષધર અને ચૌદ ક્ષેત્રો છે. આથી આ ખંડમાં બે ‘ભરત’, બે ‘હૈમવત’ એમ એક જ નામનાં બન્ને ક્ષેત્રો છે. આ હકીકત ‘પુ’કરાર્ધ’ને પણ લાગૂ પડે છે. આથી એકંદર ક્ષેત્રોની સંખ્યા ઉપની થાય છે. તેમાં પાંચ ‘ભરત’ અને પાંચ ‘ઐરાવત’ પૈકી પ્રત્યેકમાં ૧૨પા આર્ય-દેશો છે, અર્થાત કુલે ૨૫૫ આર્ય-દેશો છે. વળી પ્રત્યેક ‘મહાવિદેહ’માં બત્રીસ વિજયો છે એટલે ૧૬૦ વિજયોનો પણ આર્ય-દેશ તરીકે ઉદ્ભવ છે. આ દેશમાં જન્મેલા મનુષ્યો ‘ક્ષેત્ર-આર્ય’ કહેવાય છે.

૧ આનાં તેમજ તેની રાજધાનીઓનાં નામો પ્રવચનસાઃ।દ્વારના ૨૭૫મા દ્વારમાં સૂચવ્યા પ્રમાણે નીચે મુજબ છે:—

(૧) મગધ, રાજગૃહ; (૨) અંગ, ચંપા; (૩) વંગ, તામલિમી; (૪) કલિંગ, કાંચનપુર; (૫) કાશી, વાણપ્રસી; (૬) કૌરાવા, સાકેત; (૭) કુરુ, ગજપુર; (૮) કુશાર્ત, સૌરિક; (૯) પાંચાલ, કાપિલ્ય; (૧૦) જંગલ, અહિચ્છત્રા; (૧૧) સુરાષ્ટ્ર, દ્વારવતી; (૧૨) વિદેહ, મિથિલા; (૧૩) વત્સા, કૌશંખી. (૧૪) શાંડિય, નંડિપુર; (૧૫) મલયા, ભદિલપુર; (૧૬) વૈરાટ, વત્સા; (૧૭) અચ્છા, વસુલા; (૧૮) દર્શાણ, મૃત્તિકાવતી; (૧૯) ચેરી, શુક્રામતી; (૨૦) સિંધુ મૌતીર, વીતભય (વડોદરા); (૨૧) સરસેન, મથુરા; (૨૨) ભંગી, પાપા; (૨૩) વર્ન, માસપુરી; (૨૪) કુણ્ડાલા, શ્રાવસ્તી; (૨૫) લાઠા, કૌટીવર્ષ; (૨૫ા) કેકયનો અડધો ભાગ, શ્વેતંબિકા.

આ દ્વારની ટીકામાં કેટલાંક મતાંતરોનો પણ નિર્દેશ છે.

આથી સમબંધ છે કે પાંચ 'ભરત', પાંચ 'ઐરાવત' અને પાંચ 'મહાવિદેહ' એ પંદર કર્મભૂમિઓ છે, જ્યારે બાકીનાં ૧૧૧૨ ક્ષેત્રો તેમજ પ્રત્યેક મહાવિદેહમાંના રહેવકુરુ અને ઉત્તરકુરુ એ મળીને દશ અથવા ત્રીસ ભૂમિઓ 'અકર્મભૂમિ' યાન 'ભોગ-ભૂમિ' કહેવાય છે. ૫૬ અંતરદ્વીપોનો પણ 'અકર્મ-ભૂમિ' તરીકે નિર્દેશ કરાય છે. અર્થાત્ એ બધા ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ અનાર્થ દેશો છે.

૫૬ અંતરદ્વીપો—

'હિમવાન' પર્વતના આગળના અને પાછળના ભાગમાં તેમજ ચાર ખુણાઓમાં ત્રણસે યોજન જેટલા લવણ-સમુદ્રને અવગાહીને ચાર અંતરદ્વીપો છે. જેમકે એકોરુક, આભાસિક, વૈષાણિક અને નાંગોલિક. આ પ્રત્યેકનો આયામ ત્રણસે યોજનનો છે. એવી રીતે ચારસે યોજન જેટલા લવણ-સમુદ્રને અવગાહીને ચારસે યોજનના આયામવાળા ચાર દ્વીપો એમ છેક નવસે યોજન જેટલા લવણ-સમુદ્રને અવગાહીને નવસે યોજનના આયામવાળા ચાર દ્વીપો છે. આનાં નામો અનુક્રમે હયકર્ણ, ગજકર્ણ, ગોકર્ણ અને શંકુલીકર્ણ; આદર્શમુખ, મેઠમુખ, અયોમુખ અને ગોમુખ; અશ્વમુખ, હસ્તિમુખ, સિહમુખ અને વ્યાઘ્રમુખ; અશ્વકર્ણ, હરિકર્ણ, કર્ણ અને અકર્ણ પ્રાવરણ; ઉલકામુખ, મેઘમુખ, વિદ્યુન્મુખ અને વિદ્યુદંત; ઘનદંત, લષ્ટદંત, ગૂઢદંત અને શુદ્ધદંત. આ પ્રમાણે 'ઐરાવત' ક્ષેત્રનો વિભાગ કરનારા 'શિખરી' પર્વત આશ્રીને પણ આ જ નામનાં ૨૮ અંતરદ્વીપો છે. એ પ્રમાણે કુલે ૫૬ અંતરદ્વીપો છે. જુઓ પ્રવચનસારોદ્ધાર (દા. ૨૬૨).

અકર્મભૂમિજાશ્રાન્યે, અન્તરદ્વીપવર્તિનઃ ।

બુદ્ધિબલવિહીના યે, વોધિસ્તેષાં તુ દુર્લભઃ ॥ ૩૦૨ ॥

અકર્મભૂમિ અને અંતરદ્વીપમાં સમ્યક્ત્વની દુલ્લભતા—

શ્લો.૦—“વર્ણી અકર્મભૂમિમાં ઉત્પન્ન થયેલા તેમજ અન્તરદ્વીપમાં રહેતા એવા અન્ય માનવો કે જાઓ બુદ્ધિ-બળથી રહિત છે તેમને સમ્યક્ત્વ દુર્લભ છે.”—૩૦૨

૧ હૈમવત, હરિ, રમ્યક અને હૈરણ્યવત એ નામનાં પાંચ પાંચ ક્ષેત્રો મળતાં ૧૧૧૨ ક્ષેત્રો છે.

કુધર્માભિમુખાઃ કેચિત્, સુધર્મે ન વિદન્તિ હા ।

બોધિલાભં લભન્તે ન, વિધર્મગ્રહપીડિતાઃ ॥ ૩૦૩ ॥

કુધર્માને સમ્યક્ત્વના લાભનો અભાવ—

૨લો૦—“અફસોસ! કુધર્મ તરફ અભિમુખ એવા કેટલાક (જનો) સુધર્મ જાણતા નથી. કુધર્મરૂપ (દુષ્ટ) ગ્રહથી દુઃખી હોઇ તેઓ સમ્યક્ત્વના લાભને મેળવતા નથી.”—૩૦૩

કુદેવારાધકા યે સ્યુઃ, કુત્સિતાગમવાસિતાઃ ।

કુલિઙ્ગધારિણો લોકે, બોધિહીના ભ્રમન્તિ તે ॥૩૦૪॥

ઉન્માર્ગીઓમાં સમ્યક્ત્વને: અભાવ—

૨લો૦—“જ્યો કુદેવનું આરાધન કરે છે, દુષ્ટ શસ્ત્રોથી વાસિત છે તેમજ કુલિંગ (ખરાબ ચિન્હ)ને ધારણ કરે છે, તેઓ સમ્યક્ત્વથી વિહીન રહી જગત્માં ભ્રમે છે.”—૩૦૪

સંસારશૂકરાઃ કેચિદ્, દુષ્ટાઃ પણ્ડિતમાનિનઃ ।

વિષયકર્દમે મગ્ના, દૂરે તિષ્ઠન્તિ બોધિતઃ ॥૩૦૫॥

અત્યંત વિષયાસક્તને સમ્યક્ત્વનો અભાવ—

૨લો૦—“દુષ્ટ, પોતાની જાતને પડિત માનનારા અને સંસારને વિષે ભૂંડ જવા કેટલાક જોવા વિષયરૂપ કાઠવમાં મગ્ન હોઇ સમ્યક્ત્વથી દૂર રહે છે.”—૩૦૫

આલસ્યોપહતાઃ પાપા, અન્યે મોહેન મોહિતાઃ ।

કષાયવિવશીભૂતા, દૂરે તિષ્ઠન્તિ બોધિતઃ ॥૩૦૬॥

પાપીઓ માટે સમ્યક્ત્વનો અસંભવ—

૨લો૦—“આજસ વડે હણાયેલા, પાપી, મોહથી મુગ્ધ બનેલા અને કષાયને વશ થયેલા એવા કેટલાક જોવા સમ્યક્ત્વથી દૂર રહે છે.”—૩૦૬

તીવ્રમાનહતા અન્યા--વર્ણવાદે રતાઃ સદા ।

હારયન્તિ નૃજન્માપિ, તેષાં બોધિઃ કુતો ભવેત્ ? ॥૩૦૭॥

અહંકારાદિથી દૂષિતને સમ્યક્ત્વના સાંસા—

શ્લો०—“અત્યંત અભિમાનથી હુણાયેલા તેમજ સર્વદા અન્યની નિન્દા કરવામાં મશગૂલ એવા જે (જીવો) મનુષ્ય-જન્મ પણ હારી બચ છે, તેમને સમ્યક્ત્વ (તો) ક્યાંથી (જ) હોય ?”—૩૦૭

સર્પા ઇવ કરાલા યે, દ્વેષાગ્નિપરિજ્વાલિતાઃ ।

હનિષ્યામઃ સ્વમન્યં વા, તેષાં ધર્મઃ કુતો ભવેત્ ? ॥૩૦૮॥

હડહડતા દ્વેષીમાં ધર્મનો અભાવ—

શ્લો०—“સાપોની જેવા ભયંકર અને મારીશું અથવા જાતે મરશું એવા દ્વેષ-રૂપ આગમાં બળતા જે જીવો છે, તેમને ધર્મ ક્યાંથી હોય ?”—૩૦૮

વિષયેષુ વિલગ્નાનાં, મદિરાઽસક્તચેતસામ્ ।

માંસાદ્યમધ્યરક્તાનાં, નિદ્રાધ્વસ્તમતિમતામ્ ॥૩૦૯॥

મક્તકથાપ્રસક્તાનાં, ચૌરદેશકથાકૃતામ્ ।

વિગ્રહે બદ્ધચિત્તાનાં, બોધિલાભોઽસ્તિ દુર્લભઃ ॥૩૧૦॥—યુગ્મમ

અપેય અને અભક્ષ્યમાં લટ્ટુ બનેલાઓમાં સમ્યક્ત્વનો દુઃસંભવ—

શ્લો०—“વિષયોને વિષે અત્યંત લીન, ^૧દારૂને વિષે આસક્ત મનવાળા, માંસ વગેરે અભક્ષ્ય પદાર્થોમાં આસક્ત, વળી નિદ્રાથી જમની યુદ્ધિ નાશ પામી ગઇ છે એવા, ભક્ત-કથાના અત્યંત રાગી, ચૌર અને દેશની કથા કરનારા અને લડાઈ (કરવા માટે) ઉત્સુક મનવાળા એવાને સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિ દુર્લભ છે.”

-૩૦૯-૩૧૦

૧ આત્મ-નાશની wine, wench and war પ્રસ્થાનવધી છે.

શોકશલ્યયુતાઃ કેચિત્, કેચિત્ કાર્પણ્યદોષતઃ ।
મયતોઽપિ લભન્તે ન, બોધિલાભં સુદુર્લભમ્ ॥ ૩૧૧ ॥

સમ્યક્ત્વ માટે નાલાયક જીવો--

શ્લો०—“ શોકરૂપ કાંટાથી યુક્ત (વીધાયેલા) એવા કેટલાક તેમજ કંસુબદ્ધના દોષથી તથા ભયથી (અસ્ત એવા) કેટલાક અત્યંત દુર્લભ એવા સમ્યક્ત્વના લાભને પામતા નથી. ”-૩૧૧

અજ્ઞાનોપહતા યેઽસ્મિન્, શ્વેતં કૃષ્ણં વિદન્તિ ન ।
દ્વિપદા વૃષભાસ્તેઽબ્ધૌ, બોધિહીના બ્રુવન્તિ હા ॥૩૧૨॥

અજ્ઞાનથી દુર્દશા--

શ્લો०—“ અજ્ઞાનથી માર્યા ગયેલા એવા જ (જીવો) ધોળી કે કાળી (ખાજી) બણતા નથી, તે બેપગા બળદો સમ્યક્ત્વથી રહિત હોઈ આ (ભવ-સાગરમાં) અરેરે ડૂબે છે. ”-૩૧૨

અન્યેઽપિ કૌતુકાકીર્ણા, દિગ્દેશોદ્યાનકાદિષુ ।
પ્રેક્ષણગીતવાદ્યાનિ, શૃણવન્તઃ સશ્ચરન્તિ યે ॥૩૧૩॥
મન્ત્રતન્ત્રવિધૌ દક્ષાઃ, કુદર્શનકદાગ્રહાઃ ।
કુહેતુભિર્વિમૂઢા હા, તેષાં ધર્મો ન ચેતસિ ॥૩૧૪॥-ચુમ્પવ

ધર્મ માટે સ્થાન--

શ્લો०—“ બીજા પણ કૌતુકથી આકીર્ણ અનેલા, તથા નાટકનાં ગાયનેા અને વાદિત્રને સાંભળતાં દિશા, દેશ, બગીચા વગેરેમાં જાયો સંચરે છે તેમના મનમાં તેમજ મંત્ર-તંત્રની વિધિમાં કુશળ, કુદર્શનને વિષે કદાચહી અને કુહેતુ-આથી અતિશય મૂઢ અનેલા એવાના ચિત્તમાં ધર્મ હોતો નથી. ”-૩૧૩-૩૧૪

યથાઽર્કકલ્પયોસ્તર્વો-સ્તરુત્વસદ્દશેઽપિ હિ ।

મિથોઽન્તરં મહત્ તદ્વદ્, ધર્મયોલૌકિકાન્યયોઃ ॥૩૧૫॥

લૌકિક અને લોકોત્તર ધર્મમાં અંતર--

શ્લોઁ--“ આકામાં અને કલ્પતરમાં ગ્રાહપણા૩પ સમાનતા છે, છતાં પણ તે બેમાં જમ મોટું અન્તર છે, તેમ લૌકિક તેમજ અલૌકિક ધર્મમાં (પણ) પુષ્કળ અંતર છે.”-૩૧૫

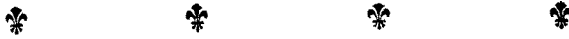

ચિન્તામણૌ ઘરદ્દે ચ, પ્રસ્તરત્વે સમેઽપિ મોઃ ।

યથાઽન્તરં મહત્ તદ્વદ્, વિદ્ધિ કાશ્ચન-લોષ્ઠયોઃ ॥૩૧૬॥

સમાન જાતિમાં અંતર--

શ્લોઁ--“ચિન્તામણિ અને ધંટીમાં પથરાની અપેક્ષાએ સમાનતા છે છતાં જમ તેમાં ઘણું અંતર છે તેમ સોના(૩પ જૈન ધર્મ)માં અને માટીના ઢેફા(૩પ અજૈન ધર્મ)માં પુષ્કળ અંતર છે એમ (હે ચેતન!) તું જાણુ.”-૩૧૬

एवं व धर्मशब्देऽपि, समाने महदन्तरम् ।

सुपरीक्ष्य ततो ग्राह्यो, धर्मो विद्याविचक्षणैः ॥३१७॥

ધર્મ-અધર્મમાં તફાવત--

શ્લોઁ--“ આ પ્રમાણે ‘ધર્મ’ શબ્દ સમાન હોવા છતાં તે તે શબ્દોમાં મોટું અંતર છે; તેથી રૂડી રીતે પરીક્ષા કર્યા પછી વિદ્યાચતુરોએ ધર્મનું ગ્રહણ કરવું જોઈએ.”-૩૧૭

ભાવાર્થની સંતુલના-

રૂપથી--આ પદ્યમાંથી જે ભાવ નીકળે છે તે શ્રીહરિભદ્રસૂરીશ્વરકૃત ધર્મખિન્દુની શ્રીસુનિચન્દ્રસૂરિકૃત વૃત્તિના ૨૨મા પત્રગત નિમ્ન-લિખિત અવતરણમાં ગળકી ભેડે છે:--

“ તં શબ્દમાત્રેણ વદન્તિ ધર્મ

વિશ્વેઽપિ લોકા ન વિચારયન્તિ ।

સ શબ્દસામ્યેऽપિ વિચિત્રભેદૈ-

વિંભિચતે ક્ષીરમિવાર્ચનીયઃ ॥-૭૫બતિ

લક્ષ્મીં વિધાતું સકલાં સમર્થ

સુદુર્લભં વિશ્વજનીનમેનમ્ ।

પરીક્ષ્ય ગૃહ્ણન્તિ વિચારદક્ષાઃ

સુવર્ણવદ્ વચ્ચનમીતચિત્તાઃ ॥ ”-૭૫બતિ

❀ ❀ ❀ ❀

પિત્તલં કાશ્ચનં મત્વા, ગૃહીત્વા વિક્રીણાતિ યઃ ।

જ્ઞાત્વા પરમાર્થતઃ કૂટં, રોહ્યતે મુહુર્મુહુઃ ॥૩૧૮॥

છેતરાયેલાને અફસોસ--

શ્લોઠ—“જે પિત્તળને (પીળા વર્ણવાળું જોઈ) સોનું માની અહણુ કરી વેચવા નીકળે છે, તે વાસ્તવિક રીતે તેને ખોટું બાણતાં વારંવાર અત્યંત રુદન કરે છે.”-૩૧૮

❀ ❀ ❀ ❀

કનકં યઃ પરીક્ષ્યાત્ર, કષ-ચ્છેદ-પ્રતાપતઃ ।

ગૃહ્ણાતિ વઙ્ચયતે નૈવ, તથા ધર્મવિશારદઃ ॥૩૧૯॥

સુપરીક્ષકને છેતરપિંડીથી નિર્ભયતા--

શ્લોઠ—“જેમ કસવું, છેદવું, તપાવવું (એ ક્રિયા) વડે સોનાની પરીક્ષા કરી જે તેને લે છે, તે છેતરાતો નથી તેમ ધર્મમાં પ્રવીણ (પુરુષ પણ અનેક ધર્મોની પરીક્ષા કર્યા પછી સુધર્મને અહણુ કરતાં છેતરાતો નથી).”-૩૧૯

સુવર્ણની પેઠે શાસ્ત્રની પરીક્ષા--

રૂપથી--કોઈ પણ શાસ્ત્રને પ્રમાણરૂપ ગણતાં પહેલાં સુવર્ણની જેમ તેની કસોટી કરી લેવી જોઈએ અર્થાત્ કષ, છેદ અને તાપ એ ત્રિવિધ પરીક્ષા કરતાં જે ધાતુની સુવર્ણરૂપે પ્રતીતિ થાય તેને તે રૂપે માનવી એ જેમ સત્ય તેમજ વલ્લભ હકીકત છે, તેમ શાસ્ત્ર માટે પણ આવી પરીક્ષા કરવી અત્યંત આવશ્યક છે. ૧વિધિ અને પ્રતિષેધ એ ‘કષ’ ગણાય છે. કહ્યું પણ છે કે-

૧-૨ અવિરુદ્ધ કર્તવ્યના અર્થનો ઉપદેશ કરનારું વાક્ય ‘વિધિ’ છે, જેમકે કલ્યાણના અભિલાષીએ તપ કરવું; બ્યારે કોઈ પણ જીવની હિંસા ન કરવી, જૂઠું ન ખોલવું એ ‘પ્રતિષેધ’ છે.

“^૧પાણિવહાઈયાણં પાવટ્ટાણાણ જો ઉ પડિસેહો ।

ઝાણજ્ઞયણાઈણં જો ય વિહી एस ‘ ધમ્મકસો ’ ॥ ”—આર્યા

અર્થાત્ ભવહિંસા ઇત્યાદિ પાપસ્થાનકોનો પ્રતિષેધ તેમજ ધ્યાન, અભ્યાસ ઇત્યાદિનું વિધાન તે ‘ધર્મ-કષ’ છે. કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે જે ધર્મમાં ડગલે ને પગલે સુલક્ષણવાળા પુષ્કળ વિધિ અને પ્રતિષેધ નજરે પડે તે ધર્મ ‘કષ-શુદ્ધ’ જાણવો. પરંતુ

“અન્યધર્મસ્થિતાઃ સત્ત્વા, અસુરા ઇવ વિષ્ણુના ।

ઉચ્છેદનીયાસ્તૈષાં હિ, વધે દોષો ન વિદ્યતે ॥ ”—અનુ૦

અર્થાત્ જેમ વિષ્ણુએ અસુરોનો સંહાર કર્યો તેમ અન્ય ધર્મમાં રહેલા ભૂવોનો ઉચ્છેદ કરવો જોઈએ, કેમકે તેમને મારી નાંખવામાં કશો દોષ નથી એ મતલબનાં કથન જે ધર્મમાં હોય તે ધર્મ કષ-શુદ્ધ નથી.

‘ધર્મ-છેદ’ એટલે શું તે નિમ્ન-લિખિત ગાથા ઉપરથી જોઈ શકાય છે:—

“^૨બજ્ઞાણુદ્વાણેણં જેણ ન બહિજ્જઈ તયં નિયમા ।

સંભવઈ ય પરિશુદ્ધં સો પુણ ધમ્મમ્મિ છેઓ ત્તિ ॥”આર્યા

અર્થાત્ આહ્ય અનુષ્ઠાન વડે જેને આધા પહોંચતી નથી, તે નક્કી પરિશુદ્ધ છે. ધર્મને વિષે આ ‘છેદ’ કહેવાય છે. કહેવાની મતલબ એ છે કે જેનો આવિર્ભાવ થયો નથી એવા વિધિ અને પ્રતિષેધના સંભવ માટે તેમજ જેનો પ્રાદુર્ભાવ થયો છે તેના પાલન વાસ્તે ભિક્ષાટન વગેરે આહ્ય ક્રિયારૂપ જે ચેષ્ટા છે તેનું કથન તે ‘છેદ’ છે.^૩ જેમ કષથી શુદ્ધ ધાતુને વિષે આંતરિક અશુદ્ધિની શંકા રહેવાથી સુવર્ણનો પરીક્ષક તેને છેદી જુએ છે તેમ કષથી શુદ્ધ જણાતા ધર્મના છેદની વિચક્ષણો અપેક્ષા રાખે છે. આ છેદ તે બીજે કોઈ નહિ પણ તે વિશુદ્ધ આહ્ય ચેષ્ટા છે. વિશુદ્ધ ચેષ્ટા એ છે કે જ્યાં અવિદ્યમાન વિધિ અને પ્રતિષેધ અબાધિત સ્વરૂપી હોઈ પોતાના આત્માને મેળવે છે અને આત્માને

૧-૨ જાયા—

પ્રાણિવધાદિકાનાં પાપસ્થાનાનાં યસ્તુ પ્રતિષેધઃ ।

ધ્યાનાધ્યનાદીનાં યન્ન વિધિરેષ ધર્મકષઃ ॥

બાહ્યાનુષ્ઠાનેન યેન ન બાધ્યતે તન્નિયમાત્ ।

સમ્ભવતિ ચ પરિશુદ્ધં સ પુનર્ધર્મે છેદ ઇતિ ।

૩ સરખાવો—

“ વિધિપ્રતિષેધયોરબાધયોરબાધકસ્ય સમ્યક્ત્વપાલનોપાયમૂતસ્ય અનુષ્ઠાનસ્ય ઉક્તિઃ છેદઃ ” ।

મેળવેલા તે અતિચારરૂપ અપચારથી રહિત બની ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિનો અનુભવ કરે છે. જે ધર્મમાં આવી ચેષ્ટાનું સવિસ્તર કથન હોય તે ધર્મ 'છેદ-શુદ્ધ' બાણવો.

છેદથી પણ શુદ્ધ સુવર્ણ જેવી જણાતી ધાતુ તપાવ્યા વિના મેલને લઈને પોતાના સુવર્ણત્વને પૂર્ણ રીતે બહાર કરી શકતી નથી તેમ કષ અને છેદથી નિર્મળ ધર્મનો પણ વાસ્તવિક સ્વભાવ તાપરૂપ પરીક્ષા વિના પ્રકટ થતો નથી.

કષ અને છેદના પરિણામી કારણરૂપ જે ભાવ છે તેનું કથન તે 'તાપ' છે. અન્ય શબ્દોમાં કહીએ તો બન્ધ, મોક્ષ વગેરેનો સદ્ભાવ અને તેના નિબંધરૂપ આત્માદિની સત્તારૂપ વાદ તે 'તાપ' છે. કહ્યું પણ છે કે—

“જીવાદ્ભાવવાઓ બન્ધાદ્પ્રસાહગો ય ઇહ તાવો ।

एषहिं परिसुद्धो धम्मो धम्मत्तणमुवेइ ॥”—આર્યા

આ સમગ્ર કથનનો સારાંશ એ છે કે મન, વચન અને કાયાથી કરવું, કરાવવું, અને અનુભોદવું એમ ત્રણ પ્રકારે સૂક્ષ્મ અને બાહર જીવેલી હિંસા વગેરેનો નિષેધ અને રાગાદિનો નિગ્રહ કરનારા ધ્યાન અને તપશ્ચર્યાનું સેવન જે શાસ્ત્રમાં ફરમાવવામાં આવ્યાં હોય તે 'કષશુદ્ધ' શાસ્ત્ર ગણાય છે.^૨ જ્યાં સમિતિ, શુષ્ઠિ વગેરેથી યુક્ત વિધિ-પ્રતિષેધના ઉપાયરૂપ અનુષ્ઠાનનો નિર્દેશ હોય તે શાસ્ત્ર 'છેદ-શુદ્ધ' બાણવું.^૩ આત્મા છે, તે પરિણામી છે, તે વિચિત્ર કર્મથી બંધાય છે, તેનો વિયોગ થતાં તે મુક્ત બને છે ઇત્યાદિ મુંદર કથનવાળું શાસ્ત્ર તે 'તાપ-શુદ્ધ' બાણવું.

૧ છાયા—

जीवादिभाववादो बन्धादिप्रसाधकश्च इह तापः ।

एतैः परिसुद्धो धर्मो धर्मत्वमुपैति ॥

૨ સરખાવો—

“सुद्धमो असेसविसओ सावज्जे जत्थ अत्थि पडिसेहो ।

रागाद्विउडणसहं ज्ञाणाइ य एस कससुद्धो ॥”—આર્યા

[સૂક્ષ્મોડશોષવિષયઃ સાવધે યન્નાસ્તિ પ્રતિષેધઃ ॥

रागादिव्युद्भयनसहं ध्यानादि च एष कषशुद्धः ॥]

૩ કહ્યું પણ છે કે—

“एषण न बाहिज्जइ संभवइ य तं दुगं पि नियमेण ।

एषवचणेण सुद्धो जो सो छेपण सुद्धो त्ति ॥”—આર્યા

[एतेन न बाध्यते सम्भवति च तद् द्वयमपि नियमेन ।

एतद्वचनेन शुद्धो यः स छेदेन शुद्ध इति ॥]

દૃશ્યન્તે દાનિનઃ શૂરા, વિદ્વાંસો રૂપભાજિનઃ ।

પરમાર્થગ્રહણે નિત્ય-મુચ્યતા વિરલા નરાઃ ॥૩૨૦॥

પરમાર્થના ગ્રાહકોની અલ્પ સંખ્યા—

શ્લોક—“ દાતાઓ, પરાક્રમીઓ, પહિડતો, સુરૂપીઓ (ઢગલાખંધ) બેવાય છે, (પરંતુ) પરમાર્થનું ગ્રહણ કરવામાં સર્વદા ઉઘમી એવા માનવો (તો) વિરલા (જ) છે.”—૩૨૦

દ્વાસસતિકલાવિજ્ઞાઃ, સ્વર્ણરત્નપરીક્ષકાઃ ।

સામર્થ્યવિહીનાસ્તેऽપિ, સન્તિ ધર્મપરીક્ષણે ॥૩૨૧॥

ધર્મની પરીક્ષા કરવા માટેની લાયકાત—

શ્લોક—“ જુઓ ૭૨ કળાઓના બાણકાર તથા સોના અને રત્નની પરીક્ષા કરનારા છે, તેઓ પણ ધર્મની પરીક્ષા કરવામાં બળ વિનાના છે.”—૩૨૧

૭૨ કળાઓ—

સ્પષ્ટી—કલ્પસૂત્ર (સૂ. ૨૧૧)ની મહોપાધ્યાય શ્રીવિનયવિજયકૃત મુખોદિકા નામની ટીકામાં નીચે મુજબની ૭૨ કળાઓ ગણવાઈ છે—

(૧) લિખિત, (૨) ગણિત, (૩) ગીત, (૪) નૃત્ય, (૫) વાદ્ય, (૬) પઠન, (૭) શિક્ષા, (૮) ન્યૈતિષ્, (૯) છંદ, (૧૦) અલંકાર, (૧૧) વ્યાકરણ, (૧૨) નિરુક્તિ, (૧૩) કાબ્ય, (૧૪) કાત્યાયન, (૧૫) નિઘણ્ટુ, (૧૬) હાથી ઉપર ખેસવું, (૧૭) ઘોડા ઉપર ખેસવું, (૧૮) એ બેની શિક્ષા, (૧૯) શસ્ત્રનો અભ્યાસ, (૨૦) રસ, (૨૧) મંત્ર, (૨૨) યંત્ર, (૨૩) વિષ, (૨૪) ખન્ય, (૨૫) ગંધવાદ, (૨૬) પ્રાકૃત, (૨૭) સંસ્કૃત, (૨૮) પૈશાચિક, (૨૯) અપભ્રંશ, (૩૦) સ્મૃતિ, (૩૧) પુરાણ, (૩૨) વિધિ, (૩૩) સિદ્ધાન્ત, (૩૪) તર્ક, (૩૫) વૈદક, (૩૬) વેદ, (૩૭) આગમ, (૩૮) સંહિતા, (૩૯) ઇતિહાસ, (૪૦) સામુદ્રિક, (૪૧) વિજ્ઞાન, (૪૨) આચાર્યક-વિદ્યા, (૪૩) રસાયન, (૪૪) કપટ, (૪૫) વિદ્યાનુવાદનું દર્શન, (૪૬) સંસ્કાર, (૪૭) ધૂર્તનું સંબળક, (૪૮) મણિ-કર્મ, (૪૯) વૃક્ષની ચિકિત્સા, (૫૦) ખેતર્ય, (૫૧) અરીકલા, (૫૨) ઇન્દ્રબલ, (૫૩) પાતાલ-સિદ્ધિ, (૫૪) યંત્રક, (૫૫) રસોઈ, (૫૬) સર્વકરણી, (૫૭) પ્રાસાદનું લક્ષણ, (૫૮)

પણ, (૫૯) ચિત્ર, (૫૯) પથરનું કર્મ, (૬૦) લેપ-કર્મ, (૬૧) ચર્મ-કર્મ, (૬૨) પત્રચ્છેદ, (૬૩) નખચ્છેદ, (૬૪) પત્ર-પરીક્ષા, (૬૫) વશીકરણ, (૬૬) લાકડું ઘડવું, (૬૭) દેશ-ભાષા, (૬૮) ગારુડ, (૬૯) યૌગાંગ, (૭૦) ધાતુ-કર્મ, (૭૧) કેવલિ-વિધિ અને (૭૨) શકુન-રુત.

સૌભાગ્યશાલિનસ્તે સ્યુ--લ્લંઘં યૈર્ભવસાગરે ।

બોધિરત્નં મહાનર્ઘ્યં, શિવસમ્પત્પ્રદાયકમ્ ॥૩૨૨॥

સમ્યક્ત્વશાળીનું સૌભાગ્ય—

શ્લો.૦—“ સંસાર-સમુદ્રમાં અતિશય અમૂલ્ય અને મુક્તિના વૈભવને આપનારું એવું સમ્યક્ત્વ-રત્ન જેમણે મેળવ્યું છે, તેઓ સૌભાગ્યશાળી છે.”—૩૨૨

સમ્યક્ત્વને રત્નની ઉપમા—

સ્પષ્ટી.૦—અંકાર સમ્યક્ત્વને રત્નની-અમૂલ્ય રત્નની જે ઉપમા આપે છે તે અસ્થાને નથી, કેમકે જેમ પારસમણિનો સ્પર્શ થતાં લોહું સુવર્ણ બની જાય છે તેમ સમ્યક્ત્વથી આત્મા અલંકૃત બનતાં તે અજ્ઞાની મટીને જ્ઞાની ગણાય છે અને તેનું પૂર્વોક્ત આચરણ જે મિથ્યા ગણાતું હતું તે સમ્યક્-ચથાર્થ લેખાય છે. સમ્યક્ત્વમાં આવું બળ હોવાથી તેને અમૂલ્ય રત્ન કહેવું તે શું અતિશયોક્તિ છે ?

પદાર્થા લૌકિકાઃ પ્રાપ્તા, અમતાઽનેકશો ભવે ।

ન પ્રાપ્તો વીતરાગોક્ત-ધર્મો જીવેન ભાવતઃ ॥૩૨૩॥

વીતરાગ-ધર્મની અપ્રાપ્તિ—

શ્લો.૦—“ સંસારમાં ભટકતા જીવે અનેક લૌકિક પદાર્થો મેળવ્યા, પરંતુ વીતરાગે કથેલો ધર્મ ભાવથી મેળવ્યો નહિ.”—૩૨૩

અપ્રાપ્સ્યદ્ યદિ ધર્મં સ, તદાઽઽપ્સ્યન્ન કથં શિવમ્ ? ।

एवं विचारतो जीवे, प्रागभावः प्रसिध्यति ॥૩૨૪॥

संसारमां रञ्जता लवने विषे धर्मनो प्रागभाव—

श्लो०—“ जे लवे (भावथी) धर्म प्राप्त कर्यो होत, तो आटवे ते मोक्षे कमन गयो होत ? या प्रमाणे विचार (करवा)थी लवने विषे (धर्मनो) प्रागभाव (अर्थात् पूर्वे अभाव हुतो जेम) सिद्ध थाय छे. ”—३२४

अधुना दुर्लभं प्राप्तं, तद् रत्नं पुण्ययोगतः ।
मा हार्षीर्मूढभावेन, शास्त्रविरुद्धवर्तनैः ॥ ३२५ ॥

धर्म-रत्नतुं संरक्षणु—

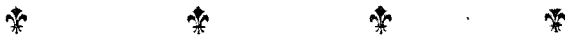
श्लो०—“ (हे लव !) हुमण्णा तने ते दुर्लभ (धर्मरूप) रत्न पुण्यना योगे मज्जुं छे तो मूर्खीथी शास्त्रथी विरुद्ध आचरणो करीने तुं तेने शुभावीश नहि. ”—३२५

बोधिसंरक्षणे ध्याना-कर्षणं पापमर्षणम् ।
भावेनेयं करोति द्राक्, ततोऽस्यां त्वं रतो भव ॥३२६॥

बोधि-भावनातुं कण—

श्लो०—“ सम्यक्त्वना रक्षणुने विषे या भावना पापनो नाश करनारा जेवा ध्यानतुं सत्वर आकर्षणु करे छे, माटे तुं जेमां आसक्त था, ”—३२६

दूषणाष्टादशत्यक्त, उच्यते स जिनोत्तमः ।
यथार्थतत्त्वप्रख्याता, दुर्लभः परमेश्वरः ॥३२७॥
यतो मिथ्याऽन्धकारैः स, मिथ्यादृष्टिसुविस्तृतैः ।
अन्तरितः सदाऽऽस्तेऽत्र, हृत्प्रकाशेन लक्ष्यते ॥३२८॥-युग्मम्

પરમેશ્વરની પીઠાન--

શ્લોક—“ જ ૧૮ દૂષણોથી મુક્ત હોય તે ‘જિનેશ્વર’ કહેવાય છે. યથાર્થ તત્ત્વોને વદનારો એવો આ પરમેશ્વર દુર્લભ છે, કેમકે મિથ્યાદૃષ્ટિઓએ અત્યંત ફેલાવેલાં મિથ્યાત્વરૂપ અંધકારથી તે સર્વદા આવૃત છે અને તે (આ) લોકમાં દહયના પ્રકાશથી જ જાણાય છે.”—૩૨૭-૩૨૮

૧૮ દૂષણો--

રૂપદ્વીપ—આ પદ્યમાં પરમેશ્વરમાં જે ૧૮ દૂષણોનો અભાવ કહ્યો છે તે દૂષણો નીચે મુજબ છે.--

(૧) દાનાન્તરાય, (૨) લાભાન્તરાય, (૩) વીર્યાન્તરાય, (૪) ભોગાન્તરાય, (૫) ઉપભોગાન્તરાય, (૬) હાસ્ય, (૭) રતિ, (૮) અરતિ, (૯) ભય, (૧૦) ઘૃણા, (૧૧) શોક, (૧૨) મનમથ, (૧૩) મિથ્યાત્વ, (૧૪) અજ્ઞાન, (૧૫) નિદ્રા, (૧૬) અવિરતિ, (૧૭) ક્રાગ અને (૧૮) શ્લેષ.

તત્પ્રકાશો ભવેતૂ તસ્ય, સિદ્ધાન્તસ્યાવગાહનાત્ ।
આચ્છાદિતોઽસ્તિ સોઽપ્યત્ર, મિથ્યાત્વાસક્તચેતસામ્ ॥૩૨૧॥
અતઃ પ્રોક્તં મયા ચિત્ત !, દુર્લભઃ પરમેશ્વરઃ ।
ધર્મસ્ય કથકો લોકે, પાકાભાવે ભવસ્થિતેઃ ॥૩૩૦॥

ભવ-સ્થિતિના પરિપાક વિના પરમેશ્વરની અપ્રાપ્તિ--

શ્લોક—“ (આ) જગત્માં સિદ્ધાન્તની અવગાહના કરનારાને તેનો પ્રકાશ થાય, (પરંતુ) તે (સિદ્ધાંત) પણ મિથ્યાત્વથી વાસિત મનવાળાઓને (તો) આ-અગ્રાદિત છે. એથી કરીને હે મન ! મેં કહ્યું કે ભવસ્થિતિ પાક્યા વિના લોકમાં ધર્મ કહેનારો પરમેશ્વર મળવો મુશ્કેલ છે.”—૩૨૯-૩૩૦

૧ પદાર્થોના ઉપર પ્રીતિ. ૨ રતિનો વિપર્યય. ૩ સુખના અભિરત્ની સુખના સંસ્મરણ પૂર્વકની સુખમાં કે તેના સાધનમાં—અભીષ્ટ વિષયમાં ગૃહિ. ૪ દુઃખના અભિરત્નો દુઃખના સંસ્મરણ પૂર્વક દુઃખ પ્રતિ અથવા દુઃખના સાધન પ્રતિ ક્રોધ.

मिलितः स महापुण्यात्, सेव्यतां सेव्यतां सदा ।
सेवाप्राचुर्यतो भूयात्, सुलभः स भवान्तरे ॥३३१॥

परमेश्वरनी परिचर्या—

श्लो०—“ते (परमेश्वर आन्ते) मोटा पुण्ये मज्जे छे, (वास्ते) तुं तेनी सदा सेवा कर, सेवा कर (के ल) सेवानी अधिकताने लधने भवान्तरमां (पणु) तेनी प्राप्ति सुलभ थाय. ”—३३१

तत्सेवा स्यात् तदुक्तानां, तत्त्वानां श्रद्धया तथा ।
तज्ज्ञानेन तदाचारैः, कुर्यात् सा तादृशं नरम् ॥३३२॥

सद्गुपासनातुं मडाङ्गण—

श्लो०—“तेषु कहेलां तत्त्वो विषे श्रद्धा राण्ववाथी, तेनुं ज्ञान भेणववाथी अने तेना ल्वां आयरणेो करवाथी तेनी सेवा थाय—तेनी उपासना करी गणाय अने (अेवी) ते सेवा (सेवा करनारा) मानवने ते (ईश्वर)ना समान जनाये. ”—३३२

भावनेयं भवेच्चिन्तै, यस्य दुर्गतिदारिका ।
सद्गतौ गामुकीभूय, स्वल्पकालेन सिध्यति ॥३३३॥

सुक्रितेनो राजभार्ग—

श्लो०—“दुर्गतिनो नाश करनारी अेवी आ (धर्मस्वाभ्यात नामनी) लावना ल्ना मनमां थाय ते सद्गतिगामी थअ अतिशय अल्प कालमां सिद्धि पाभे. ”—३३३

ભાવનાભિર્યદૈતાભિ--શ્ચિત્તનૈર્મલ્યધારિણામ્ ।

પિણ્ડસ્થાદિ ભવેદ્ ધ્યાનં, તદ્દા મુક્તિરવાપ્યતે ॥૩૩૪॥

મુક્તિ માટે પિણ્ડસ્થાદિ ધ્યાનો—

શ્લોક—“ જ્યારે આ ભાવનાઓથી ચિત્તની નિર્મળતા ધારણુ કરનારાઓને પિણ્ડસ્થ વગેરે ધ્યાન થાય ત્યારે તેમને મુક્તિ મળે. ”—૩૩૪

ધ્યાતાનું સ્વરૂપ—

સ્પષ્ટીક—પ્રાણુ પરલોક સિધાવી જાય છતાં સંયમની ધુરંધરતાને ન છોડનાર, અન્ય જીવોને પોતાના સમાન જોનાર, પોતાના સ્વરૂપથી અલિત ન થનાર, ટાઢ, પવન, તડકો વગેરેથી ખેદ ન પામનાર, યોગામૃતરૂપ રસાયનનું પાન કરવાની ઇચ્છાવાળો, રાગ-દ્વેષથી નહિ દબાયેલો, ક્રોધ, માન, માયા અને ક્ષોભથી અદ્ભિષિત, આત્મ-ભાવમાં ચિત્તને રમણુ કરાવનાર, સર્વ ક્રિયાઓમાં નિર્લેપ, કામ-લોભોથી વિરક્ત, પોતાના દેહને વિષે પણ નિઃસ્પૃહ, સંવેગરૂપ સંવારમાં નિમગ્ન, શત્રુ અને મિત્રને વિષે, નિદા અને સ્તુતિને વિષે એમ સર્વત્ર સમભાવમાં રહેનાર, રાજા હોય કે રંક હોય તે જાનેના તુલ્ય ક્રદ્યાણુને ઇચ્છનાર, સમગ્ર જીવો ઉપર કરુણા કરનાર, સાંસારિક સુખથી વિમુખ, ઉપ-સર્ગો સહન કરવામાં ‘મૈરુ’ની પેઠે ધીર, ચંદ્રની જેમ આનંદકારી અને પવનની જેમ સંગ રહિત એવો બુદ્ધિશાળી જન ધ્યાન ધરવાને લાયક ગણાય છે. જીઓ યોગશાસ્ત્રની સ્વોપજ વૃત્તિનો સાતમો પ્રકાશ (શ્લો. ૨-૭).

પિણ્ડસ્થં ચ પદસ્થં ચ, રૂપસ્થં રૂપવર્જિતમ્ ।

ધ્યાનચતુષ્ઠયં લોક, આત્મભાવવિબોધકમ્ ॥૩૩૫॥

ધ્યાનના ચાર પ્રકારો—

શ્લોક—“ પિણ્ડસ્થ, પદસ્થ, રૂપસ્થ અને રૂપાતીત એમ લોકમાં ચાર પ્રકારનું ધ્યાન આત્મ-ભાવનાને જાગૃત કરે છે. ”—૩૩૫

‘પિણ્ડસ્થ’ તદ્ ભવેદ્ ધ્યાનં, કાયસ્થઃ પરમેશ્વરઃ ।

નિષ્કર્મશ્ચિન્ત્યતે ચિત્તે, જ્ઞાનવાન્ પારદો જિનઃ ॥૩૩૬॥

[પિણ્ડસ્થ ધ્યાનનું લક્ષણ—

શ્લોક—“શરીરધારી, (ધાતિ-)કર્મરહિત, જ્ઞાની, (સંસારનો) પાર
પમાડનાર અને વીતરાગ એવાને પરમેશ્વરરૂપે ચિત્તમાં ચિંતવવા તે ‘ પિણ્ડસ્થ ’
યાન છે. ”—૩૩૬

[પિંડસ્થ ધ્યેયના પાંચ પ્રકારો—

સ્પષ્ટી—જ્ઞાની પુરુષોએ ધ્યાનના આલંબનરૂપે પિંડસ્થાદિ પાંચ
પ્રકારના ધ્યેય બતાવ્યાં છે. તેમાં પિંડસ્થનો વ્યુત્પત્તિ-અર્થ એ છે કે—

“ પિણ્ડં-શરીરં તત્ર તિષ્ઠતીતિ પિણ્ડસ્થમ્ ”

અર્થાત્ ‘પિંડ’ એટલે ‘શરીર’, તેમાં રહેનાર તે ‘પિંડસ્થ’ કહેવાય છે. આ
પિંડસ્થ ધ્યેયની (૧) પાર્થિવી, (૨) આગ્નેયી, (૩) વાયવી, (૪) વારુણી અને
(૫) તત્ત્વભૂ એમ પાંચ ધારણાઓ છે. તેમાં ‘પાર્થિવી’ ધારણાનું સ્વરૂપ એ છે
કે એક રજ્જુ લાંબો અને તેટલો પહોળો ક્ષીર સમુદ્ર ચિંતવવો. તેમાં જંબૂ-
દ્વીપની માફક એક લાખ યોજનના વિસ્તારવાળું અને હજાર પાંખડીવાળું સુ-
વર્ણના જેવું કમળ ચિંતવવું. તે કમળના કેશરોની શ્રેણિની અંદર દેદીપ્યમાન,
પીળી પ્રલાવાળી અને ‘મૈત્ર’ના જેવડી કર્ણિકા ચિંતવવી. તે કર્ણિકા ઉપર
એક શ્વેત સિંહાસન અને તેના ઉપર કર્મનો ઉચ્છેદ કરવા માટે તૈયાર એવા
આત્માને બેઠેલો ચિંતવવો. આ પ્રકારનું ચિંતન તે ‘પાર્થિવી’ ધારણા છે.

આગ્નેયી ધારણા—

પછી નાલિની અંદર સોળ પાંખડીવાળું કમળ ચિંતવવું. તે કમળની
કર્ણિકામાં અહીં એ મહામન્ત્ર અને તેની સોળ પાંખડીઓમાં અનુક્રમે અ, આ,
ઇ, ઈ, ઉ, ઊ, ઋ, ઋ, ઌ, ઍ, ણ, ણ, ણ, ણ, ણ, ણ, ણ, ણ, ણ, ણ, ણ, ણ, ણ, ણ, ણ, ણ,
પછી હૃદયમાં આઠ પાંખડીનું કમળ ચિંતવવું અને તેમાં અનુક્રમે જ્ઞાનાવર-
ણાદિ આઠ કર્મોનું સ્થાપન કરવું અને પૂર્વોક્ત કમળ ઉપર જૂલતું હોય તેમ
આ કમળનું મુખ નીચું રાખવું. પછી રેફ, બિન્દુ અને કળાથી યુક્ત મહામન્ત્રમાંના

અક્ષરના રેફમાંથી ધીમે ધીમે નીકળતી ધૂમાડાની શિખા ચિંતવની. ત્યાર બાદ તેમાંથી અગ્નિના તણુખાઓ તેમજ અગ્નિની જ્વાલાઓને નીકળતાં ચિંતવવાં અને એ જ્વાળાઓના સમુદાયથી હૃદયગત આઠ પાંખડીવાળા કમળને મહામંત્રના ધ્યાનથી ઉત્પન્ન થયેલા અગ્નિ વડે બળતું ચિંતવવું. પછી શરીરની બહાર ત્રણ ખૂણાવાળા અગ્નિના સમૂહને બળતો તેમજ સ્વસ્તિકથી અલંકૃત તથા અગ્નિ-બીજ 'ર'થી યુક્ત ચિંતવવો. પછી શરીરની અંદર મહામંત્રના ધ્યાનથી ઉદ્ભવેલી અગ્નિની જ્વાળાઓથી તેમજ બહારના અગ્નિના સમૂહની જ્વાળાથી કરીને દેહ તેમજ આઠ પાંખડીવાળા કમળને ભસ્મીભૂત કરી શાંત થવું એ 'આગ્નેયી' ધારણા છે.

વાયવી ધારણા—

પછી ત્રિભુવનના વિસ્તારને પૂરી દેતો, પર્વતોને ચલિત કરતો અને સમુદ્રોને ક્ષોભ પમાડતો એવો પ્રચંડ પવન ચિંતવવો. પૂર્વે દેહ અને કમળને બાળીને જે રાખ કરી હતી તેને આ પવન વડે ઉડાડી દેવી અને પ્રબળ અભ્યાસથી તે પવનને શાંત કરવો. આ 'વાયવી' યાને 'મારુતી' ધારણા છે.

વારુણી ધારણા—

અમૃત સમાન વૃષ્ટિ કરનારા, મેઘની માળાઓથી વ્યાપ્ત એવા આકાશને ચિંતવવું. પછી અર્ધચંદ્રના આકારથી યુક્ત કલા-બિન્દુ સહિત વરુણ-બીજ વૈને સ્મરવું. ત્યાર બાદ વરુણ-બીજથી ઉત્પન્ન થયેલી અમૃતતુલ્ય વૃષ્ટિ વડે આકાશને ભરી દઈને પૂર્વે ઉડાડેલી રાખને ઘોઈ નાંખવી અને વારુણ-મંડળને શાંત કરવું. આ 'વારુણી' ધારણા છે.

તત્ત્વભૂ ધારણા—

ઉપર્યુક્ત ચાર ધારણાઓ કર્યા બાદ શુદ્ધ બુદ્ધિવાળા યોગીએ સાત ધાતુથી રહિત, પૂર્ણ ચંદ્રના જેવી નિર્મળ કાંતિવાળા અને સર્વજ્ઞ સરખા પોતાના આત્માનું સ્મરણ કરવું. પછી સિદ્ધાસન ઉપર આરૂઢ થયેલા, સર્વ અતિશયોથી સુશોભિત, સમગ્ર કર્મોનો નાશ કરેલા, કલ્યાણ અને મહિમાથી વિભૂષિત, પોતાના દેહમાં રહેલા નિરાકાર આત્માને યાદ કરવો. આ 'તત્ત્વભૂ' ધારણા છે. આ પિંડસ્થના અભ્યાસી યોગીઓ શિવ-ગુણ પામે છે.

अर्हन्मयानि हृत्पद्मे, यानि मन्त्रपदानि च ।

चिन्त्यन्ते शशिगुह्राणि, तत् 'पदस्थं' मतं बुधैः ॥३३॥

પદસ્થ-ધ્યાનનું લક્ષણ—

શ્લોક—“અર્હન્મય અને ચન્દ્રનાં જેવા ઉજ્જવળ જે મન્ત્ર-પદો હૃદય કમળમાં ચિતવાય છે તે (ધ્યાનને) વિપુલો ‘પદસ્થ’ માને છે.”—૩૩૭

પદસ્થ ધ્યાનનું સ્વરૂપ—

સ્પષ્ટી—પદસ્થ ધ્યાનની વિવિધ રીતિઓ યોગશાસ્ત્રના આઠમા પ્રકાશમાં બતાવાઈ છે. અન્થ-ગૌરવના લયથી અત્ર એકનો જ નિર્દેશ કરીશું. જેમકે નાલિરૂપ કંદ ઉપર રહેલા અને સોળ પાંખડીવાળા કમળની દરેક પાંખડીએ સોળ સ્વરની પંકિત પૈકી એકેકને લમતી ચિતવવી. હૃદયમાં રહેલા ચોવીસ પાંખડીવાળા તેમજ કર્ણિકાથી યુક્ત એવા કમળમાં ક થી મ સુધીના રૂપ વર્ણો ચિતવવા અર્થાત્ કર્ણિકામાં મ અને પાંખડીઓમાં બાકીના વર્ણો ચિતવવા. આ ઉપરાંત મુખમાં રહેલા અને આઠ પાંખડીવાળા એવા કમળની કલ્પના કરવી. તેમાં ય થી હ સુધીના વર્ણોને પાંખડીઓમાં સ્થાપિત કરવા. આ પ્રમાણે આ માતૃકાનું સ્મરણ કરવું તે પદસ્થ-ધ્યાન છે અને એનો ધ્યાતા શ્રુત-સાગરનો પારગામી થાય.

સમવસરણસ્થો યો, જિનઃ સપ્રાતિહાર્યકઃ ।

તદ્ભિમ્બં ચિન્ત્યતે ચિન્તે, ‘રૂપસ્થં’ તદુદીરિતમ ॥૩૩૮॥

રૂપસ્થ ધ્યાનનું લક્ષણ—

શ્લોક—“ સમવસરણમાં રહેલા, પ્રાતિહાર્યોથી યુક્ત એવા જે તીર્થંકર છે, તેની પ્રતિમાનું ચિત્તમાં જે ચિન્તન થાય તે ‘રૂપસ્થ’ (ધ્યાન) કહેવાય છે.”—૩૩૮

રૂપસ્થ ધ્યાનનું સ્વરૂપ—

સ્પષ્ટી—રૂપસ્થ ધ્યાનનું સ્વરૂપ આલેખતાં શ્રીહિમચંદ્ર સૂરીશ્વર યોગ-શાસ્ત્રના નવમા પ્રકાશમાં કથે છે કે મુક્તિરૂપ લક્ષ્મીને પ્રાપ્ત કરવાની તૈયારી-વાળા, સર્વ કર્મોના જેમણે સંહાર કર્યો છે એવા, દેશના-સમયે દેવોએ વિકુર્વેલ ત્રણ પ્રતિબિંબો પૂર્વક ચાર મુખોથી યુક્ત, સમસ્ત ભુવનોને અભય-દાન આપી રહેલા, ચંદ્રમંડલના જેવાં ઉજ્જવળ ત્રણ છત્રોથી શોભતા, દેહીપ્યમાન ભામંડળના વિસ્તાર વડે જેણે સૂર્યના તેજની વિડંબના કરી છે એવા, દિવ્ય દુહંભિ નાદ અને ગીતના સામ્રાજ્યની સંપદાથી યુક્ત, શુંબરવ

કરતા ભમરાઓના ઝંકારથી વાચાલ બનેલા અશોક વૃક્ષ વડે શોભતા, સમવ-સરણુની વચ્ચેવચ્ચ ત્રિહાસન ઉપર આરૂઠ થયેલા, બે બાબુ ચામરો વડે વીંચાતા, સુર અને અસુરોનાં મુકુટોનાં રત્નોથી જેનાં ચરણુના નળોની કાંતિ પ્રદીપ્ત થઈ છે એવા, જેની પર્ષદાની ભૂમિકા દિવ્ય પુષ્પના ઠગલાથી વ્યાપ્ત છે એવા, જેના મનોહર ધ્વનિનું મૃગલાઓના સમુદાયો ઊંચી ઠોક કરીને પાન કરી રહ્યા છે એવા, જાતિ-વૈરને ભૂલી જઈને જેની દેશના સાંભળવા માટે સિંહ, વાઘ વગેરે પશુઓ ઉપસ્થિત થયા છે એવા, સમવસરણુમાં રહેલા, ચોત્રીસે અતિશયેથી સુક્રત અને કેવલજ્ઞાન વડે પ્રકાશતા એવા પરમેષ્ઠી અરિહંત પ્રભુના રૂપનું આલં-બન કરીને જે ધ્યાન કરાય છે તે ‘રૂપસ્થ’ ધ્યાન છે.

આનું સ્વરૂપ પ્રકારાંતરથી દર્શાવતાં સૂરિપુરંદર કહે છે કે રાગ, દ્રેષ અને અત્યંત મોહના વિકારોથી અકલંકિત, શાંત, કાંત, મનોહર, સમગ્ર લક્ષ-ણોથી લક્ષિત, અજૈનોને અપરિચિત એવી યોગ-સુદ્રાથી મનોરંજક, નેત્રોને અતિશય આનંદ અને અદ્ભુતતા અર્પનાર, જિનેશ્વરની પ્રતિમાના રૂપનું નિર્મળ ચિત્તે નિર્નિમેષ દષ્ટિએ ધ્યાન ધરવું તે ‘રૂપસ્થ’ ધ્યાન છે.

પ્રાતિહાર્યોનું દિગ્દર્શન—

પ્રાતિહાર્ય પરત્વે શ્રોટોક વિચાર સ્તુતિ-ચતુર્વિંશતિકાના સ્પષ્ટીકરણ (પૃ. ૨૯૫-૨૯૬)માં મેં કર્યો છે તેમજ તે સમ્બન્ધી કેટલુંક વિવરણ ‘શ્રીભ-ક્તામર સ્ત્રોત્રની પાઠપૂર્તિરૂપ કાવ્યસંગ્રહના દ્વિતીય વિભાગ’ગત શ્રીપાર્શ્વ-ભક્તામરના સ્પષ્ટીકરણ (પૃ. ૧૫૯-૧૬૪)માં મેં ઉમેર્યું છે. આથી અત્ર શ્રીજ્ઞાનસાગરસૂરિકૃત ‘તમન્નરસુરાસુરમૌલિમૌલિ’થી શરૂ થતા તેમજ ૧૬ પદાત્મક એવા શ્રીપાર્શ્વજિન-સ્તોત્રમાંથી અશોક વૃક્ષ વગેરે આઠ પ્રાતિહાર્યો પરત્વે પ્રકાશ પાડતાં અને વસંતતિલકા છંદમાં રચાયેલાં એવાં આઠ પદો નીચે મુજબ ભાષાંતર સહિત રજૂ કરી સંતોષ માનવામાં આવે છે:—

“ સ્વામિન્નશોકતરૂરેષ જનાનશેષાન્
ધર્મે દિશન્નિવ સ્વૈરલિનાં કરોતિ ।

પ્રાજ્યપ્રભાવભવનસ્ય ભવાદ્દશસ્ય

સજ્ઞાન્ન કે વિમતયોડપિ ભવન્તિઃ તઙ્જ્ઞાઃ ? ॥ ૭ ॥

અર્થાત્ હે નાથ ! સમસ્ત જનોને ધર્મ દેખાડતો હોય તેમ આ અશોક વૃક્ષ ભ્રમરોના નાદોથી સૂચવે છે. મહાપ્રભાવના મંદિરરૂપ આપ જેવાની સંગતિથી ક્યા વિમતિઓ પણ તજ્ઞ (તેના બાણકાર) થતા નથી ?

“ મન્યે પુરસ્તવ વિકસ્વરપશ્ચવર્ણ-
 જાનુપ્રમાણકુસુમપ્રકરચ્છલેન ।
 વિશ્વાધિપસ્ય ભવતો ભયતઃ સ્મરેણ
 મુચ્યન્ત પશ્ચ વિશિસ્વાઃ સવિષાદમીશ ! ॥ ૮ ॥ ”

અર્થાત્ હું માનું છું કે નાથ ! વિશ્વપતિ એવા આપના ભયથી મદને આપની સમક્ષ ખીલેલાં, પંચરંગી અને જનુપ્રમાણકુસુમપ્રકર ચુષ્પોના સમુદાયના છળથી (પોતાનાં) પાંચે બાણો સખેદયણુ છોડી દીધાં.

“ દોષાકલકુજડતાશ્રયિણઃ સુધાંશોઃ
 સામ્યં કથં ભવતુ તે વદનસ્ય દેવ ! ।
 નિત્યં શ્રિયઃ કુલગૃહસ્ય હિ યસ્ય ગાવ-
 સ્તાપં જનસ્ય શમયન્તિ સુધાયમાનાઃ ॥ ૯ ॥ ”

અર્થાત્ હે દેવ ! સદા લક્ષ્મીના કુલગૃહરૂપ એવા જેની વાણીઓ અમૃતના તુલ્ય હોઈ સદા માનવના તાપને શાંત કરે છે એવો જે તું છે તેના વદનની સાથે રાત્રિ, કલંક અને જડતાનો આશ્રય લેનારા ચંદ્રની કેવી રીતે સમાનતા હોય ?

“ ત્રૈલોક્યલોચનસુધાઞ્જન ! ચારુરૂપ !
 ચન્દ્રાંશુચારુચમરાવલિરુત્તરન્તી ।
 મૌલેર્ગિરેરિવ નદી જલપૂરપૂર્ણા
 પાર્શ્વદ્વયેડપિ તવ દેવ ! વિભાતિ શુભ્રા ॥ ૧૦ ॥ ”

અર્થાત્ ત્રિભુવનવાસી પ્રાણીઓનાં લોચનને વિષે અમૃતના અંજન સમાન તેમજ મનોહર રૂપવાળા હે દેવ ! તારી બંને બાજુએ વીંજતી, દેદીપ્યમાન તેમજ ચંદ્રના કિરણના જેવી મનોહર ચામરોની શ્રેણિ પર્વતના શિખરથી નીકળતી તેમજ જળના પૂરથી પૂર્ણ એવી ઉજ્જવળ નદી જેવી શોભે છે.

“ ભિષ્વા વિભો ! નરસુરાસુરસમ્પદોડસૌ
 સિંહઃ સુવર્ણમણિનિર્મિતમાસનં તે ।
 સંશ્રિત્ય વિજ્ઞપયતીવ યથા ભવાબ્ધે-
 ધૌ નાથ ! તારય પરું પશુજ્ઞાત્યપેતમ્ ॥ ૧૧ ॥ ”

અર્થાત્ હે પ્રભુ ! માનવ, દેવ અને દાનવની સંપત્તિઓને લેદીને સુવર્ણ અને મણિના ખનાવેલા તારા આસનનો આશ્રય લઈને એ સિંહ તને એમ

વિનતિ કરતો હોય એમ જણાય છે કે હે નાથ ! પશુ-જાતિથી દૂર થયેલા એવા પશુરૂપ મને તું સંસાર-સાગરથી તાર.

“ સમ્ભાવયામિ ભવતસ્તનુસમ્ભવેન

ધામણ્ડલેન શિતિના જિન ! માસુરેણ ।

પૂર્ણ નમસ્તલ્ભમિદં સકલં યદીતિ

નો તત્ કથં મરકતાપ(મ ?)મિદં વભૂવ ? ॥ ૧૨ ॥ ”

અર્થાત્ હે વીતરાગ ! આપના દેહમાંથી ઉદ્ભવેલા કાળા તેમજ દેહી-પ્યમાન એવા ભામંડળ વડે જો આ સમગ્ર આકાશ-તલ પૂર્ણ હોય તો હું એમ સંભાવના કરું છું કે એ કેમ મરકત (મણિના) જેવું ન થયું ?

“ વ્યોમસ્થિતસ્ત્રિદશદુન્દુભિરેષ હૃદયઃ

પુંસાં નદન્નિતિ વિમ્બો ! વદતીવ નિત્યમ્ ।

મો મો જગન્નયપતિર્જગદર્થવેદી

નાતઃ પરોઽસ્તિ મુવને તદમું શ્રયધ્વમ્ ॥ ૧૩ ॥ ”

અર્થાત્ હે નાથ ! આકાશમાં રહેલ, મનોહર અને દેવોએ (વગાડેલ) હુંદુભિ અવાજ કરતાં એમ કહે છે કે હે (ભવ્ય જનો !) આ જગતમાં આના સિવાય અન્ય કોઈ ત્રૈલોક્યનો નાથ નથી તેમજ જગતના અર્થનો જાણનાર નથી, વાસ્તે તમે એને ભજો.

“ લોકત્રયૈકતિલકં પ્રણમન્ત્યમું યે

તે કીર્તિકેવલશિવત્રયમાશ્રયન્તે ।

કુન્દેન્દુસુન્દરતરં ત્રિજગજ્જનાનાં

છત્રત્રયં તવ નિવેદયતીવ દેવ ! ॥ ૧૪ ॥ ”

અર્થાત્ હે ઈશ્વર ! કુન્દ અને ચન્દ્ર કરતાં પણ વિશેષ સુંદર એવાં તારાં ત્રણ છત્રો ત્રૈલોક્ય(વાસી) માનવોને એ નિવેદન કરતાં હોય એમ મને લાગે છે કે જેઓ આ ત્રિભુવનના તિલકને પ્રણામ કરે છે તેઓ કીર્તિ, કેવલજ્ઞાન અને મોક્ષ એ ત્રણને પામે છે.

સમવસરણુનું સ્વરૂપ—

સમવસરણુની આછી કે ઘેરી રૂપરેખા સ્તુતિચતુર્વિંશતિકાના સ્પષ્ટીકરણ (પૃ. ૨૬૧-૨૬૬)માં તેમજ શ્રીવીરસ્તુતિના સ્પષ્ટીકરણ (પૃ. ૨૫૩-૨૫૬)માં મેં આલોખી છે. આથી અત્ર એટલું જ ઉમેરીશ કે આનું હુંકું અને મનોવેધક

વર્ણુન શ્રીગુણુચંદ્રગણિકૃત મહાવીરચરિત્રમાં પ્રાકૃત ભાષામાં આલેખાયેલું છે. એના જિજ્ઞાસુએ એ ગ્રંથનું ૨૫૧મું પત્ર જોવું.

જ્યોતિશ્ચિન્મયરૂપો હિ, સિદ્ધોઽમૂર્તો નિરઙ્ગનઃ ।

સ્મર્યત ઈશ્વરો યત્ર, 'રૂપાતીતં' પ્રકીર્તિતમ્ ॥ ૩૩૧ ॥

રૂપાતીત ધ્યાનનું લક્ષણુ--

શ્લોઁ—“જ (ધ્યાન)માં જ્યોતિઃસ્વરૂપી, જ્ઞાનમય, સિદ્ધ, અમૂર્ત અને નિરઙ્ગન એવા ઈશ્વરનું સ્મરણુ થાય તેને 'રૂપાતીત' કહેવામાં આવ્યું છે.”-૩૩૬

एतच्चतुष्टयं ध्यायन्, ध्याता ध्येयपदं व्रजेत् ।

કીટકો ભ્રમરીધ્યાનાનુ--ભ્રમરીત્વં યથાઽશ્નુયાત્ ॥૩૪૦॥

ધ્યાતાની ધ્યેયરૂપતા--

શ્લોઁ—“જમ કીટો ભમરાના ધ્યાનથી ભમરાપણુને પામે છે તેમ આ ચારનું ધ્યાન કરતાં ધ્યાન કરનાર ધ્યેય (ધ્યાન કરવા યોગ્ય) પદને પામે છે.”-૩૪૦

पूर्वोक्तशिक्षया जीव !, यदा त्वं संयुतो भवेः ।
तदाऽन्तरात्मभावेन, योजितो हि भविष्यसि ॥१॥

अंतरात्मानि प्राप्ति भाटे साधन—

श्लो०—“हे चेतन ! पूर्वे कहेली शिक्षाथी ज्यारे तुं युक्त थछश, त्यारे तु
आन्तरिक आत्म-भावथी जेडाछश.”-१

❀ ❀ ❀ ❀
अन्तरात्मा निलीयेत, परमात्मनि पुनर्यदा ।
प्राप्य तेनैक्यमात्मैव, परमात्मपदमाप्नुयात् ॥२॥

आत्मानि परमात्मता—

श्लो०—“वणी ज्यारे अंतरात्मा परमात्मां लीन थाय, त्यारे ज तेनी
साथे अकता पाभी आत्मा ज परमात्म-पद पाभे.”-२

❀ ❀ ❀ ❀
निर्मथ्य घातिकर्माणि, केवलज्योतिराप्य च ।
हस्तामलकवद् विश्वं, पश्यति स चराचरम् ॥३॥

घाति-कर्मना क्षयथी सर्वज्ञता—

श्लो०—“(चार) घाति-कर्मिना क्षय करी केवलज्ञानरूप प्रसा पाभीने ते
यरायर विश्वने हाथमां आमणानी जम देप्पे छे.”-३

❀ ❀ ❀ ❀
विलीनसकलक्लेशो, घातिकर्मक्षये सति ।
सदेहः परमात्माऽपि, विदेहसदृशो भवेत् ॥४॥

अघाति-कर्मना नाशथी पूर्ण परमात्मपणुं—

श्लो०—“जना सर्व ज्वेशो शांत थछ गया छे जेवो ते देहधारी उत्तम आ-
त्मा पणु अघाति-कर्मिना नाश थतां देह रहित परमात्मा जेवो थाय.”-४

❀ ❀ ❀ ❀

તીર્થકૃત્કર્મવેદાય, કર્મભેદાય દેહિનામ્ ।

દેશનાં સ યકાં દયાદ્, તલ્લેશોઽત્ર ચિલિખ્યતે ॥ ૫ ॥

તીર્થકર-નામ-કર્મનો વિપાક—

‘લો.૦—“તીર્થકર-નામ-કર્મ વેદવાને માટે-એનો વિપાક ઉદય અનુભવવા માટે તેમજ જીવોનાં કર્મોને ભેદવાને માટે તેણે (એટલે કે તીર્થકરે) જ દેશના આપવી ભેદએ તેનો અંશ અહીં લખવામાં આવે છે. ”-૫

‘તીર્થકરની દેશના--

૨૫૭ટી૦—‘દેશના’ એ ‘દિશ્’ ધાતુ ઉપરથી બનેલો શબ્દ છે. એનો અર્થ નિર્દેશ, સંદેશ, ઉપદેશ થાય છે. એક વખતે રામરાજ્યના નામથી મશહુર એવી આપણી આ માતૃભૂમિએ અત્યાર સુધીમાં આત્મોન્નતિમાં સાધનભૂત અનેકવિધ દેશનારૂપ સરિતાઓને શિર ઉપર ધારણ કરી છે. એક રીતે વિચારીએ તો આપણું એ અહોલાભ્ય છે કે આત્મલક્ષ્મીનો અખૂટ ખળનો આપણા ખંડમાં--‘એશિયા’ ખંડમાં જ પ્રકટ થયો છે. પરમાત્મા મહાવીર, ભગવાન યુદ્ધ, શ્રીકૃષ્ણ વાસુદેવ, હજરત મહમદ પયગંબર, ઈસુ ખ્રિસ્ત અને જરથોસ્ત જેવા મહાનુભાવોને જન્મ આપી આ પૂર્વ ખંડ અપૂર્વતાને પામ્યો છે. અનેક ઋષિવરોએ અધ્યાત્મ જેવા અગમ્ય અને અસાધારણ માર્ગ ઉપર બાલજીવો પણ ચાલી શકે તે માટે વિવિધ વર્ણની રોશનીરૂપ પોતાની વાગ્ધારા વહેતી મૂકી છે. તેમાંની એક કલકલનિનાદિની, અખંડિત પ્રવાહવાળી અને ત્રિકાલાખાદિત તત્ત્વવાળી તરંગિણીનો અત્ર નિર્દેશ કરવામાં આવે છે. આ સરિતાના ઉત્પાદક પરમ પૂજ્ય સર્વજ્ઞ જિનેશ્વર છે. તેમની દેશનાની મુખ્ય ખુબી કહો કે તેમની વાણીની અલૌકિક બલિહારી કહો તો તે સ્યાદ્રાદ-શૈલીનું સમુચિત અને સર્વાંગીય સેવન છે. પ્રજ્ઞા, વિજ્ઞા અને શિવરૂપ ત્રિવિધ દિવ્ય શક્તિરૂપે પૂજાયેલ, ઉત્પાદ, પ્રૌઘ્ય અને વ્યયરૂપ ત્રિરંગી તત્ત્વોથી તરંગિત તરંગિણી તે જિનેશ્વરની-તીર્થકરની દેશનાની ઉત્થાનિકા છે, ભૂમિકા છે. એ તેનો અમર આત્મા છે. ચૈદ વિદ્યાના પારંગત વિપ્રવચ્ શ્રીગૌતમસ્વામી પ્રમુખ ગણધરૈને આગમો રચવામાં અદ્ભુત પ્રકાશ પાડનારી એ ઝળહળતી જ્યોતિ

૧ મુંબઈમાં શ્રીગોડીજીના ઉપાશ્રયમાં સમાજના ઉત્કર્ષના તીવ્ર અભિલાષી શ્રીવિજયવલ્લભ-સરિના શિષ્ય મુનિરાજ શ્રીસમુદ્રવિજયના અધ્યક્ષપણા નીચે વિક્રમ સંવત ૧૯૮૫ના ચૈત્ર શુક્લ તેરસને દિને શ્રીમહાવીર-જયંતી ઉજવવામાં આવી તે વખતે મેં ‘દેવાર્ષની દેશના’ એ નિબંધ વાંચી સંભળાવ્યો હતો. તેમાંથી થોડોક ભાગ સારરૂપે અહીં આપવામાં આવે છે.

છે. સત્માં જેનો સમાવેશ થાય છે એવા ચેતન અને જડ તત્ત્વોનું પંચમ ગણધર શ્રીસુધર્મસ્વામીએ જે ચિત્ર આલેખ્યું છે તેની સુંદરતા, સંસ્કારિતા અને અભિજ્ઞતા કોને આભારી છે ? એ ચિત્રનો ઉઠાવ, એના રંગની ભિલાવટ, એને માટે વપરાયેલી પીંછીનો કુમાશ અને એનું કૌશલ્ય પ્રશંસાપાત્ર અન્યું છે તો તેમાં કોનો હાથ છે ? કહેવું પડશે કે ચોવીસમા તીર્થંકર શ્રમણ ભગવન્ મહાવીરની અપ્રતિમ, આદરણીય અને અનુકરણીય વાણીના સહકારનો; સંતોને અનંત દિગંતના દર્શન કરાવનારી પૌષ્ટિક અને પ્રોત્સાહિક દેશનાની સહાયતાનો.

જે દેશના આપવા પૂર્વે ચરાચર જગત્નું હસ્તાગલકવત્ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરાયું હોય તે દેશનાનું મૂલ્ય કેમ અંકાય ? દ્રવ્ય ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવના પૂરેપૂરા ચિકિત્સકની વાણીનું પાણી કેવી રીતે મપાય ? સુંદર, સાર્થક અને સુખી જીવનના ઘડતરમાં અનેરો ભાગ ભજવનારી, ભાષા-સૌષ્ઠવથી ભરપૂર અને મધુરતાની ખાણરૂપ જિન-વાણીના પ્રતિધ્વનિઓ ભગવતી સરસ્વતીની વીણામાંથી સંભળાય છે એમ કહેવું શું વધારે પડતું છે ? તીર્થંકરની વાણીની મીઠાશ, અસંદિગ્ધતા, અગ્રામ્યતા, રસિકતા, કોમલતા, મનોહરતા, હૃદયંગમતા, યોજન-ગામિતા, સર્વસ્પર્શિતા ઇત્યાદિની જેટલી પ્રશંસા કરાય તેટલી ઓછી છે.

વિચાર-વિપુલતાથી વિભૂષિત, શબ્દ-લાલિત્યથી લલિત, વિશુદ્ધ વર્ણન-શૈલીથી અંકિત, ક્ષુદ્ર અને મલિન વિચાર તેમજ અશુદ્ધ અને અનુચિત વર્તનની અપવિત્ર રજકણોને દૂર કરનારી તેમજ જાતિ-વૈરને જલાંજલિ આપનારી દેશના અર્ધમાગધી ભાષામાં અપાય છે. આ વાતની રસમવાયાંગાદિ આગમો સાક્ષી પૂરે છે.

સામાન્ય જનતા એનો લાભ લઈ શકે તે માટે આ ભાષાનો ઉપયોગ કરાય છે. આ ભાષા સંસ્કૃત નથી એ વિષે તો એ મત નથી. આ ભાષાની ગહનતા અને સાથે સાથે સુકોમલતા સુજ્ઞ મનુષ્યોનું મસ્તક કંપાવે છે. શંભુરહસ્ય નામના અજૈન ગ્રંથમાં પ્રાકૃતને સંસ્કૃત કરતાં પણ ઉચ્ચ સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે. ૨ એથી પણ આ ભાષાની સહૃદયતા સમજી શકાય છે. વિશેષમાં મૂળથી

૧ આથી શું સમજવું એ સંબંધમાં ન્યાય-વ્યાકરણ-તીર્થ પં. હુરગોવિદદાસે યોગ્યેણ 'પાશ્ચ-સદ-મહણ્યવો'ના ચોથા અંકનો ઉપોદ્ધાત (પૃ. ૨૧-૨૭) જોવો.

૨ આ રહ્યો તે ઉલ્લેખ:—

“ भगवं च ण अद्धमागहोप भासाप धम्ममाइकूखइ ”

[भगवांश्चार्धमागध्या भाषया धर्ममाचष्टे]

૩ જુઓ આહુતદર્શનદીપિકા (પૃ. ૧૩૪).

મીઠી એવી આ ભાષામાં અપાતી દેશનારૂપ સુવર્ણને દેવોના હુન્દુલિના નાદરૂપ મુગંધનો મુયોગ મળે છે. કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે જ્યારે તીર્થંકર માલકોશાદિ રાગબદ્ધ દેશના આપતા હોય ત્યારે તેમના અનુપમ સૂરમાં સુરો સૂર પૂરે છે. કોઈ કોયલકંઠી ગાયક સંગીત શાસ્ત્ર અનુસાર ગાઈ રહ્યો હોય અને તેમાં વાદિત્રનો સહકાર સંધાય તો પછી એ સૂરની મીઠાશ કેવી જામે? એવી જ રીતે અહીં ઉત્તમ સ્વરોચ્ચાર પૂર્વક-સ્વરના ઉચ્ચારણના સંપૂર્ણ ઉત્કર્ષમય દેશના સર્વોત્તમ સંહનન અને અનુપમ સંસ્થાનવાળા તીર્થંકરના કંઠમાંથી બહાર નીકળતાં તે સંગીતમય સંદેશનો સ્વાંગ સજેલી જણાય તો તેમાં શું આશ્ચર્ય છે? એનો તાનપલટો અનેકના જીવનમાં પલટો પેદા કરે તો તેમાં શી અદ્ભુતતા છે?

આ વાણીની મીઠાશ કેવળ શબ્દ-ગુંથન પૂરતી કે શબ્દ ચિત્રની પ્રતિમા ખડી કરવા પૂરતી જ નથી. પરંતુ એમાં તો અખિલ ભૂમંડલને મહામાંગલિક મહામંત્ર સમાયેલો છે. જગતના સર્વ પ્રાણીઓ પર દયાભાવ રાખવો, કોઈને પણ કષ્ટ થાય એવી રીતે ન વર્તવું, સદાચારથી સૌનો ઉદ્ધાર છે (ભલે પછી તે શૂદ્ર ક્યાં ન હોય, અરે તિર્યચ પણ હોય ને) એ એનો સાર છે.

દેશનાની સફળતા--

અજ્ઞેય બળ અને સંપૂર્ણ આત્મવિશ્વાસથી વિભૂષિત, પક્ષપાતથી પરાડ્મુખ અને સરલતા, નિર્ભયતા અને સર્વજ્ઞતાની મૂર્તિરૂપ એવા તીર્થંકરની દેશના રોચક, શિક્ષાપ્રદ, અને માર્ગ-દર્શક નીવડે એ સ્વાભાવિક છે; કેમકે આત્મસ્લાધા કે પરનિન્દા માટે એમાં સ્થાન જ નથી; એ જે રાણીઓના અધઃપતન પછી તો આવી દેશનાનો પ્રાહુર્ભાવ થાય છે. કહેવાની મતલબ એ છે કે તીર્થંકરના સંદેશની સફળતા થવામાં એમની સર્વાંગીય સત્યવાદિતા, સહૃદયતા અને ઇન્દ્રિય-સંયતિ (વિષયમાં સંપૂર્ણ આસક્તિનો અભાવ) કારણભૂત છે.

દેશના આપવાનું કારણ--

અત્ર એ નિવેદન કરવું આવશ્યક સમજાય છે કે લક્ષ્મી મેળવવા માટે કે કીર્તિ સંપાદન કરવા માટે કે પુણ્યનું ઉપાર્જન કરવા માટે તીર્થંકર ઉપદેશ આપતા નથી. આ તો કૃતકૃત્યની વાણી છે. દીક્ષા લીધી તે પૂર્વે જેમણે એક વર્ષ પર્યંત દાન દીધું, ત્રણ અબજ, અઠ્યાસી કરોડ અને એસી લાખ સુવર્ણનું દાન દઈ જે દાનવીર બન્યા તે વ્યક્તિ શું ધનની આશા રાખે? જેમના અવતાર-સમયથી માંડીને તે મોક્ષગમનના કાળ પર્યંત જેમનો કીર્તિ પટલ ચોસઠ ઇન્દ્રો વગાડી અણુમૂલો લહાવો લે છે તેમને કીર્તિની આકાંક્ષા હોઈ ખરી? તીર્થંકરનામકર્મરૂપ પુણ્ય પ્રકૃતિને વેદવાને માટે, એ કર્મને ભોગવવા માટે તો જેઓ ધર્મોપદેશ કાર્ય કરી રહ્યા છે તેમને શું પુણ્યનું પ્રલોભન સંભવે છે કે?

આ ઉપરથી સમજાય છે કે તીર્થંકર-નામ-કર્મનાં દળિયાં ખપાવવા માટે તીર્થંકર દેશના દે છે, પરંતુ જેમ દાળ ભેગી ઢોકળી ચડી જાય છે તેમ આ દેશનાના શ્રવણથી ભવ્ય જીવોને અપૂર્વ લાભ થાય છે. એને લક્ષ્યીને ધર્મદેશનાનું કૃણ શ્રીગુણ્યન્દ્રગણિકૃત મહાવીરચરિત્રના રપરમા પત્રમાં નિર્દેશાયું હોય એમ જણાય છે.

દેશનાનું રહસ્ય—

જે દેશનાના આપણે આ પ્રમાણે ગુણ ગાયા છે અને ગાઈએ તે સંબંધમાં એક વાતનો નિર્દેશ કરવો રહી જાય છે. તે એ છે કે દેશના આપનાર કેવળ પોતે સર્વજ્ઞ છે, અન્ય કોઈ થયા નથી કે થશે નહિ એવું એકદેશીય અને અત એવ અસત્ય તત્ત્વ ન પ્રરૂપતાં પોતાના જેવા સર્વજ્ઞ થયા છે અને થશે, સ્ત્રીઓ પણ સર્વજ્ઞતા તેમજ સિદ્ધિને પામી શકે છે, એવી ઉદ્દોષણા કરે છે. આનું પ્રખળ પ્રમાણ આગમો છે. વિશેષમાં ભગવન મહાવીરને પૂર્વ તીર્થંકરોએ જે કહ્યું છે તે હું કહું છે, એવા ઉદ્દોષ કરનાર તરીકે આગમોમાં આલોખવામાં આવ્યા છે એ ઉપરથી આ વાત ક્લિત થાય છે.

આ તો આપણે તીર્થંકર દેવોની દેશનાનો વિચાર કર્યો. દેશના સંબંધી થોડો ઘણો ઊઠાપોઠ આચારાંગ (અ, ર, ઉ, ૬, સૂ. ૧૦૧-૧૦૨)ની શ્રીશીલાંકસૂરિકૃત વૃત્તિ તેમજ આપપાતિક સૂત્ર (સૂ. ૩૪)માં નજરે પડે છે. ગ્રંથગૌરવના ભયથી અત્ર એટલું જ નિવેદન કરીશ કે જે જે રીતે બોધ પામે તેને તે રીતે ઉપદેશ આપવો ઉચિત છે. અર્થાત્^૧ દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવનો ખ્યાલ રાખવો જોઈએ. અન્ય દર્શનીય રાજને ઉપદેશ આપતી વેળા તો એ ખાસ વિચારવું જોઈએ કે શું તે અભિગૃહીત મિથ્યાદષ્ટિ છે કે અનભિગૃહીત કે તે સંશયશીળ છે ? જે તે અભિગૃહીત મિથ્યાદષ્ટિ હોય તો કુતીર્થિકોની જાળમાં સપડાવાથી તે તેવો છે કે પોતાની મેળે જ તે તેવો છે ? આવી તપાસ કર્યા વિના તેને એમ કહેવામાં આવે કે—

“ દશમૂનાસમશ્ચક્રી, દશચક્રિસમો ધ્વજઃ ।

દશધ્વજસમા વેશ્યા, દશવેશ્યાસમો નૃપઃ ॥ ”

અર્થાત્ દશ કતલખાના ચલાવનારા જેટલો કુંભાર, દશ કુંભાર જેટલો ધ્વજ (પીઠું રાખનાર), દશ ધ્વજના સમાન વેશ્યા અને દશ વેશ્યા તુલ્ય રાજા પાપી છે તો તે રાજા ગુસ્સે થાય એટલું જ નહિ પણ સકળ સંઘને ભયંકર આકૃતમાં નાંખે. આથી એ વાત સ્પષ્ટ થાય છે કે વ્યક્તિની પરીક્ષા કર્યા વિના તેને ઉપદેશ આપવો તે અવિધિ

૧ વ્યક્તિ મિથ્યાદષ્ટિ છે કે ભદ્રપરિણામી છે ? કયા આશયથી એ પૂછે છે ? તે કોને દેવ તરીકે નમન કરે છે ? તે કયા દર્શનનો છે ? આ દ્રવ્ય સંબંધી આલોચના થઈ. અહીં વૈષ્ણવોનું જોર છે કે શૈવોનું કે જૈનોનું કે ઉત્સર્ગરુચિનું એ ક્ષેત્ર પરત્વેની આલોચના છે. આ કયો કાળ છે ? દુઃખમાદિક કે દુર્લભદ્રવ્યકાલ ? આ કાલ મંબંધી આલોચના છે. પૂજનારમાં રાગ અને દ્રોષથી પર એવો મધ્યસ્થ ભાવ છે કે નહિ એ ભાવવિષયક આલોચના છે.

છે અને તેવી અવિધિ પૂર્વકનો ઉપદેશ આ લોકમાં બાધાકારી છે એટલું જ નહિ પણ પરલોકમાં પણ ગુણકારી નથી. વળી અક્ષરકૌવિદ સમાજમાં પણ, હેતુ અને ઉદ્દાહરણનો આદર કર્યા વિના પ્રાકૃત ભાષામાં ઉપદેશ આપવો તે પણ અવિધિ છે. આ પ્રમાણે કરવાથી તો કેવળ પ્રવચનની હીલના થાય અને કર્મ-બંધ થાય. વાસ્તે જે વિધિ ન જાણતો હોય તેને મૈત્ર ધારણ કરવું તે શ્રેયસ્કર છે. કહું પણ છે કે—

“ સાવજ્જણવજ્જાણં વયણાણં જો ન યાણાઈ વિસેસં ।

વુત્તં પિ તસ્સ ન સ્વમં કિમંગ પુણ દેસણં કાઠ ? ॥”-આર્યા

અર્થાત્ જે સાવધ અને નિરવધ વચનોની વિશેષતાથી અજાણ છે તેને બોલવું પણ ઉચિત નથી, તો તેને માટે દેશના આપવાની તો વાત જ શી ? વળી જે પદાર્થ હેતુગમ્ય હોય ત્યાં હેતુનો ઉપયોગ અને આગમગમ્ય હોય ત્યાં આગમનો ઉપયોગ કરે તો તે સિદ્ધાન્તનો આરાધક છે; એથી ઉલટું કાર્ય કરનાર જૈન શાસનનો વિરાધક છે.

ગીતાર્થ-નિશીથના જાણકાર મુનિ દેશના આપવાને લાયક છે અને એ દેશનાના ત્રણ પ્રકારો છે ઇત્યાદિ હકીકત મહોપાધ્યાય શ્રીમાનવિજયકૃત ધર્મસંપ્રદમાં મળી આવે છે, પરંતુ તે સંબંધમાં અત્ર ગ્રન્થગૌરવના ભયથી વિચાર કરવો બની શકે તેમ નથી.

સર્વેષાં ધર્મભેદાનાં, સમ્યક્ત્વં પ્રથમં મતમ્ ।

સુદેવે સુગુરૌ શુદ્ધ-ધર્મે શ્રદ્ધાનતો ભવેત્ ॥ ૬ ॥

સમ્યક્ત્વનું સ્થાન—

શ્લો ૦—“ ધર્મના સર્વ પ્રકારોમાં સમ્યક્ત્વ પ્રથમ (સ્થાને) છે. સુદેવમાં (દેવ-યુદ્ધિરૂપ), સુગુરુમાં (ગુરુ-યુદ્ધિરૂપ) અને સુધર્મમાં (ધર્મ-મતિરૂપ) શ્રદ્ધા રાખવાથી તે થાય છે.”-૬

૧. જાયા—

સાવચાનવચયોર્વચનયોર્યોં ન જાનાતિ વિશેષમ્ ।

વક્તુમપિ તસ્ય ન ક્ષમં કિમંજ્ઞ પુનર્દેશનાં કર્તુમ્ ? ॥

૨ સરખાવો કલિકાલસર્વજ્ઞ શ્રીહિમચંદ્રસુરિકૃત યોગશાસ્ત્રના દ્વિતીય પ્રકાશનું નિમ્ન-લિખિત દ્વિતીય પદ્ય—

સમ્યક્ત્વનું દિગ્દર્શન

૨૫૭ટી૦—આર્હતદર્શનદ્વાપિકા (૫૦ ૬૯)માં સમ્યક્ત્વ સંબંધી વિશેષ વિચાર કરેલો હોવાથી અત્ર તેનું સંક્ષિપ્ત સ્વરૂપ આલેખીશું. સમ્યક્ત્વ, સમ્યગ્દર્શન, દર્શન, યોધિ, સમકિત એ બધા સમાનાર્થક શબ્દો છે. જિનેશ્વરે પ્રરૂપેલાં તત્ત્વોને વિષે સાચી શ્રદ્ધા તે ‘સમ્યક્ત્વ’ છે. આ મુશ્કેલી ધર્મનું મૂળ છે, પુણ્ય-પુરીનું દ્વાર છે, નિર્વાણ-મહેલની પીઠિકા છે અને સમસ્ત સંપત્તિ-ઓનું નિધાન છે. એના જેવો સમગ્ર સંસારમાં કોઈ સહોદર બંધુ કે મિત્ર નથી. આથી કરીને તો તૈત્તરીયોપનિષદના બ્રહ્માનન્દવલ્લીના યોથા અનુવાકમાં કહ્યું પણ છે કે—

“ તસ્ય શ્રદ્ધૈવ શિરઃ ”

મનુસ્મૃતિના છઠ્ઠા અધ્યાયના નિમ્ન-લિખિત ૭૪ મા પદ્યમાં તો ત્યાં મુધી કહ્યું છે કે—

“ સમ્યગ્દર્શનસમ્પન્નઃ, કર્મભિર્ન નિબધયતે ।

દર્શનેન વિહીનસ્તુ, સંસારં પ્રતિપદ્યતે ॥ ”

અર્થાત્ જેણે સમ્યગ્દર્શન પ્રાપ્ત કર્યું છે, તે કર્મોથી બંધાતો નથી; પરન્તુ જે એના વિનાનો છે, તે સંસારમાં રખડે છે.

સમ્યગ્દર્શન-પ્રાપ્ત કરીને ઔપશમિક અને ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ એ એક પ્રકારનો આત્મિક ભાવ છે—દેવ, ગુરુ અને ધર્મરૂપ તત્ત્વત્રયીનું સમ્યક્ અવલો-લોકન છે. કહ્યું પણ છે કે—

“ યા દેવે દેવતાબુદ્ધિ-ગુરૌ ચ ગુરુતામતિઃ ।

ધર્મે ચ ધર્મધીઃ શુદ્ધા, સમ્યક્ત્વમિદમુચ્યતે ॥ ”

આ પદ્યગત સમ્યક્ત્વનું લક્ષણ સાધ્યમાં સાધનના ઉપચારરૂપ છે. વાયકવયં શ્રીઉમા-સ્વાતિકૃત તત્ત્વાર્થાધિગમસૂત્ર (અ૦ ૧, સ્. ૨)ગત તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાનં સમ્યગ્દર્શન” એ અનૌપચારિક-પદ્યાર્થ લક્ષણ છે. વિશેષમાં ધર્મસંગ્રહના ૩૮મા પત્રમાં કહ્યું છે તેમ આ યતિઓ અને શ્રાવકોના સાધારણ સમ્યક્ત્વનું લક્ષણ છે; ખીજું લક્ષણ તો ગૃહસ્થોએ દેવ, ગુરુ અને ધર્મને વિષે પૂજ્યત્વ, ઉપાસ્યત્વ અને અનુષ્ઠેયત્વરૂપ ઉપયોગ રાખવો જોઈએ એ સચવવા અર્થે છે તેમજ વળી દેવ અને ગુરુનો જીવ-તત્ત્વમાં અને ધર્મનો શુભ આશ્રવ અને સંવરમાં અંતર્ભાવ થાય છે એટલે શાસ્ત્રીય વિરોધ નથી. મૂળ પંક્તિઓ નીચે મુજબ છે:—

“ અત્ર પ્રકરણે જિનોક્તત્ત્વેષુ રુચિરિતિ યતિશ્રાવકાણાં સાધારણં સમ્ય-ક્ત્વલક્ષણમુક્તં, શાસ્ત્રાન્તરે તુ ગૃહસ્થાનાં દેવગુરુધર્મેષુ પૂજ્યત્વોપાસ્યત્વાનુષ્ઠેયત્વ-લક્ષણોપયોગવશાદ્ દેવગુરુધર્મતત્ત્વપ્રતિપત્તિલક્ષણં સમ્યક્ત્વં પ્રતિપાદિતં, તત્રાપિ દેવા ગુરુવશ્ચ જીવતત્ત્વે, ધર્મઃ શુભાશ્રવે સંવરે ચાન્તર્ભવતીતિ ન શાસ્ત્રાન્તર-વિરોધઃ ।”

“ ૧ અરિહં દેવો ગુરુણો સુસાહુણો જિણમયં મહ પમાણં ।
 રૂચ્ચાઈ સુહો ભાવો, સમ્મત્તં વિંતિ જગગુરુણો ॥ ”

મુક્તિ-મહેલના પ્રસ્થાન-ત્રયી પૈકી એક, આદિમ અને અત્યન્ત આવશ્યક પ્રસ્થાનરૂપ સમ્યગ્દર્શનનું યથોચિત વર્ણન મારા જેવા માટે શું શક્ય છે ? નહિ જ, તો પછી આટલેથી વિરમવામાં આવે છે.

ધર્મના પ્રકારો—

અપેક્ષા અપેક્ષા પ્રમાણે ધર્મના બુદ્ધા બુદ્ધા પ્રકારો સંભવે છે. જેમકે ગૃહસ્થ-ધર્મ અને શ્રમણ-ધર્મ એમ ધર્મના બે ભેદો પડે છે. અહિંસા, સં-યમ અને તપ એમ એના ત્રણ પ્રકારો જોવાય છે. દાન, શીલ, તપ અને ભાવ એમ ચાર પ્રકારો છે. પરન્તુ આ પૈકી ગમે તે પ્રકારની સાર્થકતા તો સમ્યક્ત્વ હોય તો જ છે; એના વિના જે ધર્મનું સેવન થાય તેની કશી કીમત નથી.

**ચારિત્રજ્ઞાનહીનોઽપિ, સમ્યક્ત્વી શ્લાઘ્યતે સદા ।
 યતઃ સિધ્યતિ સમ્યક્ત્વી, જ્ઞાનચારિત્રમૃન્નહિ ॥૭૧॥**

સમ્યક્ત્વ વિનાનાં જ્ઞાન અને ચારિત્રની નિષ્ફળતા—

શ્લો०—“ (શુદ્ધ) ચારિત્ર અને (રૂડા) જ્ઞાનથી રહિત એવો સમ્યક્ત્વી

૧ છાયા—

अर्हन् देवो गुरवः सुसाधवः जिनमतं मम प्रमाणम् ।
 इत्यादि शुभो भावः सम्यक्त्वं ब्रुवते जगद्गुरवः ॥

૨ સરખાવેા ભક્તપરિજ્ઞાની નિમ્ન-લિખિત ૩૧મી ગાથા—

“ दंसणमद्दो भट्टो, दंसणमद्दस्स नत्थि निव्वाणं ।
 सिज्झन्ति चरणरहिआ, दंसणरहिआ न सिज्झन्ति ॥ ”
 [दर्शनभ्रष्टो भ्रष्टो दर्शनभ्रष्टस्य नास्ति निर्वाणम् ।
 सिध्यन्ति चरणरहिता दर्शनरहिता न सिध्यन्ति ॥]

તેમજ—“ श्लाघ्यं हि चरणज्ञान-वियुक्तमपि दर्शनम् ।
 न पुनर्ज्ञानचारित्र्ये, मिथ्यात्वविषदूषिते ॥
 ज्ञानचारित्र्यहीनोऽपि, श्रूयते श्रणिकः किल ।
 सम्यग्दर्शनमाहात्म्यात्, तीर्थकृत्वं प्रपत्स्यते ॥ ”

સર્વદા વખણાય છે (નહિ કે એ વિનાના જ્ઞાની કે ચારિત્રવાન); કેમકે સમ્યક્ત્વાનુ મોક્ષે જાય છે, નહિ કે જ્ઞાન કે (એનાથી વિમુખ) ચારિત્ર યુક્ત વ્યક્તિ ”—૭

ચિન્તામણિ-કામકુમ્ભ--કલ્પવૃક્ષાધિકપ્રદમ્ ।

સમ્યક્ત્વં તદ્ વિના ધર્મ, ઉષરે વીજવાપવત્ ॥ ૮ ॥

સમ્યક્ત્વ વિનાના ધર્મની નિઃસારતા—

શ્લો०—“સમ્યક્ત્વ એ ચિન્તામણિ, કામકુમ્ભ અને કલ્પવૃક્ષથી અધિક (ફળ) આપનારું છે. એના વિનાનો ધર્મ તે ઉષર (ક્ષેત્ર)માં ખીજ વાવવા જેવું છે.”—૮

પ્રસ્તુતનું પુષ્ટીકરણ—

સ્પષ્ટી०—સમ્યક્ત્વ વિનાની ધર્મ-ક્રિયા અફળ થતી નથી એ વાતને શ્રીહરિભદ્રસૂરિકૃત ધર્મખિન્દુની શ્રીસુનિચન્દ્રસૂરિકૃત વૃત્તિના ૩૧મા પત્રમાં ટાંચણરૂપે આપેલા નિમ્ન-લિખિત શ્લોકો પુષ્ટ કરે છે:—

“ સસ્યાનીવોષરે ક્ષેત્રે, નિક્ષિપ્તાનિ કદાચન ।

ન વ્રતાનિ પ્રરોહન્તિ, જીવે મિથ્યાત્વવાસિતે ॥—અનુ०

સંયમા નિયમાઃ સર્વે, નાશ્યન્તેઽનેન પાવનાઃ ।

ક્ષયકાલાનલેનેવ, પાદપાઃ ફલશાલિનઃ ॥ ”—અનુ०

અર્થાત્ જેમ ઉષર ક્ષેત્રમાં વાવેલાં ધાન્યો કદાપિ ઉગતાં નથી તેમ મિથ્યાત્વથી વાસિતે જીવમાં વ્રતો ઉગી નીકળતાં નથી. જેમ પ્રલય-કાલના અગ્નિથી ફળદ્રુપ ઝાડો નાશ પામે છે, તેમ મિથ્યાત્વથી સર્વ પવિત્ર સંયમો અને નિયમોનો વિનાશ થાય છે. આથી કરીને તો ધર્મખિન્દુ (અ. ૩)માં ત્યાં સુધી કહ્યું છે કે—

“ સતિ સમ્યગ્દર્શને ન્યાયમણુવ્રતાદીનાં ગ્રહણં, નાન્યથેતિ ”

અર્થાત્ સમ્યગ્દર્શનની હૈયાતીમાં જ, નહિ કે તેની ગેરહાજરીમાં અણુવ્રત વગેરેનું ગ્રહણ વ્યાજબી છે. આ સંબંધમાં મહોપાધ્યાય શ્રીચરણવિજય કહે છે કે—

“ અતો માર્ગપ્રવેશાય, વ્રતં મિથ્યાદશામપિ ।

દ્રવ્યસમ્યક્ત્વમારોપ્ય, દદતે ધીરબુદ્ધયઃ ॥”—અનુ०

એટલે કે એથી કરીને ધીર મતિવાળા (મહાતુલાવો) માર્ગમાં પ્રવેશ કરાવવા ખાતર મિથ્યાદષ્ટિઓમાં પણ દ્રવ્ય-સમ્યક્ત્વનો આરોપ કર્યા બાદ તેમને વ્રત આપે છે—અહુણ કરાવે છે.

अहिंसासत्यमस्तेय-ब्रह्मचर्यापरिग्रहाः ।

सम्यक्त्वसहिता एते, नियमा मोक्षदायिनः ॥९॥

સમ્યક્ત્વ પૂર્વકનાં વ્રતોથી મોક્ષ—

શ્લો०—“ અહિંસા, સત્ય, અદત્તાદાન, વ્રત્તચર્ય અને અપરિગ્રહ એ (પાંચ મહા)વ્રતો સમ્યક્ત્વથી યુક્ત (હોય તો) જ મોક્ષ અર્પે છે.”—૯

संयमस्य बलाभावे, श्रावकाणां व्रतानि च ।

द्वादश गृहीतव्यानि, सम्यक्त्वोच्चारपूर्वकम् ॥१०॥

શ્રાવકનાં બાર વ્રતો—

શ્લો०—“ચારિત્ર લેવાની શક્તિના અભાવમાં શ્રાવકોનાં બાર વ્રતો સમ્યક્ત્વના ઉચ્ચાર પૂર્વક અહુણ કરવાં જોઈએ.”—૧૦

આદ્ય-વ્રતોનું પ્રદાન—

રૂપક્રી०—ગૃહસ્થપણામાં રહીને પાળી શકાય તેવાં વ્રતો શ્રાવકોને અહુણ કરાવવામાં આવે તે પૂર્વે તેને સર્વોત્તમ સર્વવિરતિરૂપ ધર્મનું કથન કરવું જોઈએ એવી જો હકીકત આ પદ્યમાંથી સ્ફુરતી હોય તો તે ધર્મખિન્દુના દ્વિતીય અધ્યાયના ૩૨ માં પત્રગત નિમ્ન-લિખિત પંક્તિને આભારી હોય એમ સમજાય છે:—

“ उक्तमधर्मप्रतिपत्त्यसहिष्णोस्तत्कथनपूर्वमुपस्थितस्य विधिनाऽणुव्रतादिदानमिति ॥८॥ सहिष्णोः प्रयोगेऽन्तराय इति ॥ ९ ॥ अनुमतिश्चेत्तरेति ॥१०॥ ”

કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે જે કોઈ ભવભીરુ ભવ્ય ધર્મના ગ્રહણ માટે ઉદ્ધમશીલ બન્યો હોય તેની આગળ ગુરુ પ્રથમ ક્ષમા, માર્દવ ઇત્યાદિ દશવિધ યતિધર્મનું સવિસ્તર વર્ણન કરે, કેમકે એ યતિ-ધર્મ જ સર્વ કર્મ-રોગને દૂર કરનારું અનુપમ ઔષધ છે. જો આ ભવ્ય આવે સમયે પણ વિષય-સુખની પિપાસાને લઈને ઉત્તમ એવી સર્વવિરતિનો સ્વીકાર કરવા અસમર્થ હોય તો તેને અણુવ્રતાદિનું પ્રહાન કરવું, પરંતુ તેમ કરવા પૂર્વે યતિ-ધર્મનું કથન કરવું જ જોઈએ; કેમકે જે ધર્મ-ગ્રહણ માટે પ્રયત્ન કરી રહ્યો છે તેને જો યતિ-ધર્મ ન સંભળાવાય તો છતી શક્તિએ તેને સર્વવિરતિ લેવામાં અંતરાયભૂત થવાનો દોષ લાગે તેમજ દેશવિરતિ સ્વીકારવાથી જે સાવધ અંશનો ત્યાગ રહી બીય તેમાં અનુમતિ હોવાનું દ્રુષણ ઉદ્ભવે.

શ્રાવકનો અર્થ—

“ શુણોતીતિ શ્રાવકઃ ” એ વ્યુત્પત્તિવાળા ‘શ્રાવક’ શબ્દથી શું સમજવું તેનો ઉત્તર નિમ્ન-લિખિત પદ્ય પૂરો પાડે છે:—

“ શ્રદ્ધાલુતાં શ્રાતિ જિનેન્દ્રશાસને

ધનાનિ ક્ષેત્રેષુ વપત્યનારતમ્ ।

કરોતિ પુણ્યાનિ સુસાધુસેવના-

દત્તોઽપિ તં ‘શ્રાવક’માહુરુત્તમાઃ ॥^૨ ”-વંશસ્થ

અર્થાંત શ્રીતીર્થ’કરની આજ્ઞાને વિષે જેને આસ્થા છે, જે નિરંતર (સાધુ પ્રમુખ)

૧ શ્રાવકને માટે પ્રાકૃત ભાષામાં ‘સવગ’ શબ્દ છે. એનો અર્થ સમજાવતાં શ્રીહરિ-ભદ્રશરિ સંબોધપ્રકરણમાં શ્રાવક-ધર્માધિકારમાં કહે છે કે—

“ સંપન્નદસણાઈ પહ્લિયહં જહજણા સુણેઈ અ ।

સામાચારિ પરમં જો સ્વલુ તં ‘સાવગં’ વીતિ ॥ ”-આર્યા

। સમ્પ્રાપ્તદશીનાદિઃ પ્રતિદિવસં યતિજનાનઃ શૃણોતિ ચ ।

સામાચારી પરમાં યઃ સ્વલુ તં શ્રાવકં બ્રુવતે ॥]

૨ શ્રાદ્ધગુણવિચરણમાં તો એવો ઉલ્લેખ છે કે—

“ શ્રદ્ધાલુતાં શ્રાતિ શુણોતિ શાસનં

ધનં વપેદાશુ વૃણોતિ દર્શનમ્ ।

કૃન્તત્યપુણ્યાનિ કરોતિ મંગલં

તં ‘શ્રાવક’ પ્રાહુરમી વિચક્ષણાઃ ॥ ”-વંશસ્થ

“ અવન્તિ યસ્ય પાપાનિ, પૂર્વવદ્ધાન્યનેકશઃ ।

આવૃત્તમ્ વ્રતૈર્નિત્યં, ‘શ્રાવકઃ’ સોઽભિધીયતે ॥ ”-અનુ૧

ઉત્તમ સાત) ક્ષેત્રોમાં દ્રવ્ય વાવે છે-વાપરે છે અને જે શુદ્ધ શ્રમણની સેવાથી પુણ્ય (પ્રાપ્ત) કરે છે, તેને ઉત્તમ (પુરુષો) 'શ્રાવક' કહે છે.

શ્રાવક કહો કે શ્રાદ્ધ કહો તે એક જ છે. એનો વિશેષ પરિચય શ્રાદ્ધગુણુવિવરણ, ધર્મખિન્દુ વગેરે ગ્રંથોમાં નજરે પડે છે.

સ્થૂલહિંસામૃષાસ્તેયા-ऽબ્રહ્મતઃ પ્રપલાયિતાઃ ।

શ્રાદ્ધવ્રતાનિ ચત્વારિ, તેષ્વાદ્યાનિ ભવન્તિ હિ ॥૧૧॥

શ્રાદ્ધવ્રતોનો ઉપક્રમ-

શ્લો०-“ સ્થૂળ હિંસા, સ્થૂળ અસત્ય, સ્થૂળ ચોરી, સ્થૂળ અપ્રલયથી જંગ્મો નારી છુટ્યા છે નિવૃત્ત થયા છે તેમનામાં (પ્રથમનાં) ચાર શ્રાવક-વ્રતો છે.”-૧૧

પરિગ્રહાણાં સદ્કોચે, પञ्चમं વ્રતમુચ્યતે ।

દિશાં નિયમને ષ્ટં, ભોગોપભોગવર્જનમ્ ॥૧૨॥

દેશતઃ સસમં જ્ઞેય-મનર્થદણ્ડવર્જનમ્ ।

અષ્ટમં નવમં ચાસ્તિ, સામાયિકવ્રતં મતમ્ ॥૧૩॥-યુગ્મપ

સ્થૂલ પરિગ્રહનો ત્યાગ ઇત્યાદિ વ્રતો-

શ્લો०-“ પરિગ્રહોનો સંકાય તે પાંચમું વ્રત છે અને દિશાનો નિયમ કરવાથી છઠું દિ. પરિમા વ્રત (થાય) છે. ભોગ અને ઉપભોગનો અંશથી ત્યાગ તે સાતમું ભોગોપભોગપરિમાણ વ્રત છે. અનર્થદંડનું વિરમણ તે આઠમું વ્રત અણવું અને સામાયિક તે નવમું ગણાય છે.”-૧૨-૧૩

૧ આ સંબંધમાં નિમ્ન-લિખિત પદ્ય મનન કરવા જેવું જણાય છે:-

“ પાંચે ચૂક્યો ત્રિહું મૂક્યો, ચિહું ન જાણું નામું;

જગિ દંદેર્યો વાધ્યો ,મહધ 'શ્રાવક' નામું. ”

પંચાશકમાં તે કહ્યું છે કે-

“ પરલોચહિયં સમ્મં જો જિણવયણં સુણેહ ઉવઉત્તો ।

અહિતિવ્વકમ્મવિગમા સુક્કોસો 'સાવગો' ઇત્થ ॥ ૨ ॥ ”

[પરલોકહિતં સમ્યગ્ યો જિનવચનં જૂણોતિ ઉપયુક્તઃ ।

અતિતીવ્રકર્મવિગમાત સૂત્કૃષ્ટઃ (શુક્લઃ સ) શ્રાવકોઽવ્ર ॥]

દેશાવકાશિકં નામ, દશમં વ્રતમુચ્યતે ।

પર્વાદૌ પૌષધં કૃત્વા, પાલ્યમેકાદશંવ્રતમ્ ॥ ૧૪ ॥

દશમા અને અગ્યારમા વ્રતો—

શ્લો०—“દેશાવકાશિક દશમું વ્રત કહેવાય છે. પર્વ વગેરે (દિવસોમાં) પૌષધ કરી પૌષધ નામ અગ્યારમું વ્રત પાલવું જોઈએ.”—૧૪

‘આદિ’ શબ્દનો હેતુ—

સ્પષ્ટી०—ગ્રંથકાર તપાગચ્છીય છે અને તેથી તેઓ ખરતરગચ્છીય જ્ઞાનોની જેમ પર્વને જ દિવસે પૌષધ કરવો એ વાત સ્વીકારતા નથી, પરંતુ અન્ય દિવસે પણ પૌષધ લઈ શકાય છે એવું તેમનું મંતવ્ય છે. આ મંતવ્યના સૂચન માટે તેમણે ‘આદિ’ શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો હોય એમ જણાય છે.

અતિથિસંવિભાગેન, ક્રિયતે દ્વાદશવ્રતમ્ ।

સ્વર્ગગા હિ વ્રતસ્થાઃ સ્યુઃ, પશવો વ્રતવર્જિતાઃ ॥ ૧૫ ॥

વ્રતધારીઓની ગતિ—

શ્લો०—“અતિથિની સાથે સંવિભાગ કરવાથી આરમું વ્રત થાય છે. (એ પ્રમાણે આર વ્રતો પાલવા જોઈએ) કેમકે વ્રતધારી (જીવો) સ્વર્ગે જાય, જ્યારે વ્રત રહિત (જીવો) પશુ થાય—તિર્થંચ ગતિમાં ઉત્પન્ન થાય.”—૧૫

મહાવ્રતાનિ લબ્ધાનિ, નૈવ દ્વાદશ વ્રતાનિ ચ ।

સમ્યક્ત્વં યેન નો લબ્ધં, તસ્ય જન્મ નિરર્થકમ્ ॥ ૧૬ ॥

સમ્યક્ત્વ વિના જન્મની નિરર્થકતા—

શ્લો०—પાંચ મહાવ્રતો, આર વ્રતો કે સમ્યક્ત્વ (પણ) જણે પ્રાપ્ત કરેલ નથી તેનો જન્મ નિરર્થક છે—એણે ગયો છે.”—૧૬

જીવાજીવૌ તથા પુણ્ય-પાપે ચાશ્રવસંવરૌ ।

નિર્જરાબન્ધમોક્ષાશ્ચ, તત્ત્વાન્યેવં મતાનિ હિ ॥ ૧૭ ॥

નવ તત્ત્વોનો નિર્દેશ—

શ્લોક—“ જીવ, અજીવ, પુણ્ય, પાપ, આશ્રવ, સંવર, નિર્જરા, બન્ધ અને મોક્ષ એ પ્રમાણે નવ જ તત્ત્વો ગણાય છે. ”-૧૭

ક્રમનો ઉપન્યાસ—

સ્પષ્ટીક—અત્ર જે ક્રમપૂર્વક તત્ત્વોનો નિર્દેશ કરાયો છે તે નવતત્ત્વની નિમ્નલિખિત—

“ જીવાજીવા પુણ્યં પાવાસવસંવરૌ ય નિજ્જરણા ।

બંધો મુક્ત્વો ય તદ્દા નવ તત્તા હુંતિ નાયત્વા ॥ ”

—આઠ ગાથાના અનુકરણનું પરિણામ જણાય છે. પુણ્ય અને પાપનો આશ્રવ કે બંધમાં અંતર્ભાવ કરતાં તત્ત્વોની સંખ્યા સાતની પણ થાય છે અને તેના સુપ્રસિદ્ધ ક્રમ પ્રમાણે બંધનો સંવરની પૂર્વે નિર્દેશ કરાય છે તેમજ એ ક્રમ તો સહેતુક છે એ વાત મેં આહ્લંતદર્શનદીપિકા (પૃ. ૩-૪)માં વિચારી છે, પરંતુ અત્યંત ક્રમ માટે શું કારણ છે તે મારા સમજવામાં આવતું નથી, કેમકે એ ક્રમમાં પરિવર્તન પણ જોવાય છે. એ વાતની પ્રતીતિ કરવી હોય તો આ પછીના પદ્યનું ટિપ્પણ જોવું (પૃ. ૩૦૬).

સ્યાદ્વાદસહિતં તેષાં, નયનિક્ષેપપૂર્વકમ્ ।

યજ્ઞાનં તત્ તુ સમ્યક્ત્વં, ધર્માધારં પ્રકીર્ત્યતે ॥ ૧૮ ॥

સમ્યક્ત્વનું લક્ષણ—

શ્લોક—“ સ્યાદ્વાદ સહિત તેમજ નય અને નિક્ષેપ પૂર્વક આ (તત્ત્વો)નું જે જ્ઞાન છે તે ધર્મના આધારરૂપ ‘સમ્યક્ત્વ’ કહેવાય છે. ”-૧૮

સ્યાદ્વાદનો વિચાર—

સ્પષ્ટીક—૧૩૬માથી ૧૩૮મા સુધીનાં પૃષ્ઠોમાં સ્યાદ્વાદ સંબંધી આપણે થોડોક ઇસારો કરી ગયા છીએ. એનું સ્વરૂપ તો એટલું વિશાળ છે કે તેનો યથાયોગ્ય નિર્દેશ કરતાં એક સંપૂર્ણ ગ્રંથ થઈ જાય. વિશેષમાં આ સંબંધમાં મેં ન્યાયકુસુમાં-જલ્દે (સ્ત. ૩, શ્લો. ૨૨, ૨૬, ૨૯, ૩૧)ના તેમજ સ્તુતિચતુર્વિંશતિકા

(પૃ. ૧૧૨-૧૧૫)ના સ્પષ્ટીકરણમાં થોડો ઘણો ઉલ્લેખ કર્યો છે એટલે અહીં તેા તેના સ્વરૂપ પરત્વે ન્યાયખંડખાંધ (શ્લો. ૪૨)ની ન્યાયાચાર્ય મહોપાધ્યાય શ્રીચશોવિજયકૃત ટીકાની સ્યાદ્રાદના લક્ષણ ઉપર પ્રકાશ પાડતી નિગનલિખિત પંક્તિ રજુ કરી સંતોષ માનવો ઉચિત સમજાય છે:-

“ ન ષ્ચેકત્ર નાનાવિરુદ્ધધર્મપ્રતિપાદકઃ સ્યાદ્રાદઃ, કિન્તુ અપેક્ષાભેદેન તદવિરો-
ધઘોતકસ્યાત્પદસમભિવ્યાહતવાક્યવિશેષ इति ”

અર્થાત્ વિવિધ વિરુદ્ધ ધર્મોનું એક સ્થાનમાં પ્રતિપાદન કરનાર સ્યાદ્રાદ નથી, પરંતુ અપેક્ષાના ભેદથી વિરુદ્ધ ધર્મોના અવિરોધના ઘોતક સ્યાત્પદથી વ્યવહાર કરાતો વાક્યવિશેષ છે.

આ સ્યાદ્રાદ-રત્નાકરની છોળો અન્ય દાર્શનિક ઉદ્યાનોને પણ પલ્લવિત કરી રહી છે. દાખલા તરીકે વેદમાં જે એક ઠેકાણે અનેક દેવ માનેલા છે અને ખીજે ઠેકાણે દેવ એક જ છે એમ પરસ્પર વિરોધાત્મક જે બે કથનો નજરે પડે છે તેનું સમાધાન કરતાં શ્રીચારુકાચાર્ય કથે છે કે--

‘ एतत् तु नरराष्ट्रमिव स्यात् ’

અર્થાત્ પુષ્કળ નરો મળીને એક રાષ્ટ્ર થાય છે એટલે સમષ્ટિરૂપે રાષ્ટ્ર એક છે પરંતુ વ્યષ્ટિરૂપે ભેદજો તેા તે વિવિધ પ્રકારના નરરૂપ છે. એ પ્રમાણે રાષ્ટ્રરૂપ એકત્વ અને નરરૂપે નાનાત્વ જેમ સિદ્ધ થાય છે તેમ અત્ર સમજવું. નયોનો ઊહાપોહ—

ન્યાયકુસુમાંજલિ (સ્ત. ૩, શ્લો. ૧૬, ૩૬)નો તેમજ સ્તુતિચતુ-
વિંશતિકા (શ્લો. ૩)ના સ્પષ્ટીકરણમાં તથા આર્હતદર્શનદીપિકા (પૃ.
૨૭૨-૩૩૦)માં નય સંબંધી મેં વિસ્તૃત ઊહાપોહ કર્યો છે એટલે અત્ર એ
સંબંધમાં વિશેષ કહેવા જેવું રહેતું નથી. છતાં પં. સુખલાલજીકૃત
તત્વાર્થસૂત્રના વિવેચનમાંથી એક બે મનનીય હકીકત નોંધવી આવશ્યક
સમજાય છે.

૧ સરખાવો સિદ્ધપંચાશિકા, ધર્મરત્નવૃત્તિ, કમગ્રન્થવૃત્તિ વગેરેના કર્તા શ્રીદેવેન્દ્ર-
સૂરીશ્વરનો મુદ્રાલેખ:-

“જિઅ ૧ અજિઅ ૨ પુન્ન ૩ પાવાકસવ ૫ સંવર ૬ વંધ ૭ મુક્ક ૮ નિજ્જરણા ૯।
જેણં સહહઈ તયં સમ્મં યગાહ્વહુભેઅં ॥ ”

[જીષોડજીવઃ પુણ્યં પાપમાસવઃ સંવરો વન્ધો મોક્ષો નિર્જરણા ।
યેન શ્રદ્ધીયતે તત્ત્વં સમ્યક્ત્વં ક્ષયાદિવહુભેદમ ॥]

નયોનું નિરૂપણુ—

કોઈ પણ વિષયનું સાપેક્ષપણે નિરૂપણ કરનારા વિચારને ‘નય’ કહેવામાં આવે છે. આથી નયોનું નિરૂપણ કરવું એનો અર્થ વિચારોનું વર્ગીકરણ કરવું એવો થાય છે. નયોનું વર્ગીકરણ ત્રણ જુદી જુદી રીતે થયેલું જૈન દર્શનમાં નજરે પડે છે:—(અ) એક પરંપરા સીધી રીતે પહેલેથી જ (૧) નૈગમ, (૨) સંગ્રહ, (૩) વ્યવહાર, (૪) ઋણુસૂત્ર, (૫) શબ્દ, (૬) સમભિરૂઢ અને (૭) એવંભૂત એમ નયના સાત પ્રકારો વર્ણવે છે (આ પરંપરા શ્વેતાંબરીય આગમોમાં અને દિગંબરીય ગ્રંથોમાં છે); (આ) નૈગમ સિવાયના છ ભેદો સ્વીકારનારી તાર્કિકચક્ર-ચૂડામણિ શ્રીસિદ્ધએન દિવાકરની પરંપરા; અને (ઇ) વાચકવર્થ શ્રીઉમાસ્વાતિની કે જેઓ તત્વાર્થસૂત્ર અને તેના સ્વોપજ્ઞ લાખ્યમાં નયના નૈગમથી માંડીને શબ્દ મુધીના પાંચ ભેદો અને શબ્દના સાંપ્રત, સમભિરૂઢ અને એવંભૂત એમ શબ્દના ત્રણ ઉત્તર ભેદોનો ઉલ્લેખ કરે છે.

નયવાદનું સ્વરૂપ—

નયવાદ એટલે વિચારોની મીમાંસા. આ વાદમાં માત્ર વિચારોનાં કારણો, તેનાં પરિણામો કે તેના વિષયોની જ ચર્ચાનો સમાવેશ થાય છે એમ નહિ, કિન્તુ એમાં પરસ્પર વિરોધી જણાતાં પરંતુ વાસ્તવિક રીતે જોતાં અવિરોધી એવા વિચારોના અવિરોધીપણાના કારણનું ગવેષણ મુખ્યપણે છે એટલે કે વિરોધી દેખાતા વિચારોના વાસ્તવિક અવિરોધનું મૂળ તપાસનાર અને તેમ કરી તેવા વિચારોનો સમન્વય કરનાર શાસ્ત્ર તે ‘નયવાદ’ છે. અવિરોધનું મૂળ વિચારકની દષ્ટિ-તાત્પર્યમાં રહેલું છે. આ દષ્ટિને જૈન શાસ્ત્રમાં અપેક્ષાના નામથી ઓળખવામાં આવે છે. તેથી નયવાદ ‘અપેક્ષાવાદ’ પણ કહેવાય છે.

નય-દેશનાની પૃથક્તા અને વિશિષ્ટતા—

નય અને શ્રુત એ બંને વિચારાત્મક જ્ઞાન છે છતાં એ એમાં તફાવત છે; કેમકે કોઈ પણ વિષયને સર્વોંશે સ્પર્શ કરનાર અથવા તેમ કરવાનો પ્રયત્ન કરનાર વિચાર ‘શ્રુત’ છે, જ્યારે તે વિષયને માટે એક અંશે જ સ્પર્શ કરી બેસી રહેનાર વિચાર ‘નય’ છે. આથી સમજી શકાય છે કે નય એ શ્રુત-પ્રમાણનો અંશ છે. કોઈ પણ વિષય પરત્વે અંશે અંશે વિચાર ઉત્પન્ન થઈને જ છેવટે તે વિશાળતા કે સમગ્રતામાં પરિણમે છે. જે ક્રમપૂર્વક વિચાર ઉત્પન્ન થાય છે તે જ ક્રમે તરવ-ઓધના ઉપાય તરીકે તેનું વર્ણન કરવું જોઈએ એમ માનતાં સ્વાભાવિક રીતે જ નયનું નિરૂપણ જૈન શાસ્ત્રોમાં શ્રુતપ્રમાણથી જુદું કરવામાં આવ્યું છે. વળી કોઈ વિષયમાં ગમે તેટલું સમગ્ર જ્ઞાન હોય તોપણ વ્યવહારમાં તેનો ઉપયોગ અંશે અંશે થતો હોવાથી સમગ્ર વિચારાત્મક શ્રુત કરતાં અંશવિચારાત્મક નયનું નિરૂપણ જુદું કરવાનું પ્રાપ્ત થાય છે.

શ્રુત એ આગમ-પ્રમાણ હોવાથી નયવાદનો આગમ-પ્રમાણમાં અંતર્ભાવ થાય છે. આગમ-પ્રમાણ તો જૈનેતર દર્શનો પણ સ્વીકારે છે. તેમ છતાં પણ નયવાદની જુદી દેશનાને કારણે જૈન તત્ત્વજ્ઞાનની વિશેષતા મનાય છે. આનું કારણ નયવાદની જુદી પ્રતિષ્ઠા જૈન દર્શને જે હેતુથી કરી છે તે જ છે. એ હેતુ એ છે કે સામાન્ય રીતે મનુષ્યની જ્ઞાનવૃત્તિ અધુરી છે, અને અસ્મિતા-અભિનિવેશની બહુલતા છે. એથી કરીને જ્યારે તે કોઈ પણ બાબતમાં અમુક વિચાર કરે છે ત્યારે તે વિચારને છેવટનો અને સંપૂર્ણ માનવા પ્રેરાય છે. આ પ્રેરણાથી તે બીજાના વિચારને સમજવાની ધીરજ ખોઈ બેસે છે; છેવટે પોતાના આંશિક જ્ઞાનમાં સંપૂર્ણતાનો આરોપ કરી લે છે. આવા આરોપને લીધે એક જ વસ્તુ પરત્વે સાચા પણ જુદા જુદા વિચાર ધરાવનારાઓ વચ્ચે અથડામણી ઊભી થાય છે અને તેને લીધે પૂર્ણ અને સત્ય જ્ઞાનનું દ્વાર બંધ થઈ જાય છે; તેથી સત્ય અને પૂર્ણ જ્ઞાનનું દ્વાર ઉઘાડવા અને વિષમતા અને વિવાદને દૂર કરવા નયવાદની પ્રતિષ્ઠા કરવામાં આવી છે અને એ દ્વારા એમ સૂચવાયું છે કે દરેક વિચારક પોતાના વિચારને આગમપ્રમાણ કહ્યા પહેલાં તપાસી જુએ કે તે વિચાર પ્રમાણની કોટિએ મૂકાય તેવો સર્વાંશી છે કે નહિ. આનું સૂચન કરવું એ જ એ નયવાદ દ્વારા જૈન દર્શનની વિશેષતા છે.

નિક્ષેપ—

સમગ્ર વ્યવહારનું કે જ્ઞાનની આપ લેનું સાધન ભાષા છે. ભાષા શબ્દોની બનેલી છે. એક જ શબ્દનો પ્રયોજન કે પ્રસંગ પ્રમાણે અનેક અર્થમાં ઉપયોગ કરાય છે. દરેક શબ્દના ઓછામાં ઓછા ચાર અર્થો જોવાય છે. એ જ ચાર અર્થ એ શબ્દના-અર્થસામાન્યના ચાર વિભાગ છે. એ વિભાગ જ 'નિક્ષેપ' યાને 'ન્યાસ' કહેવાય છે. નામ, સ્થાપના, દ્રવ્ય અને ભાવ એ ચાર નિક્ષેપ છે. એ જાણવાથી તાત્પર્ય સમજવામાં સરલતા થાય છે. એનાથી એટલું પૃથક્કરણ થઈ જાય છે કે મોક્ષમાર્ગરૂપે સમ્યક્દર્શન આદિ અર્થ અને તત્ત્વરૂપે જીવાજીવાદિ અર્થ અમુક પ્રકારના હોવા જોઈએ, બીજા પ્રકારના નહિ. આ ચારે નિક્ષેપોની રૂપરેખા મેં આર્હતદર્શનદીપિકા (પૃ. ૧૪૭-૧૫૮)માં આલેખી છે એટલે અહીં તેનું પુનરાવર્તન કરવાની જરૂર જોતી નથી.

તત્ત્વજ્ઞાનવિહીનોઽપિ, તત્ત્વશ્રદ્ધાનમાત્રતઃ ।

સમ્યક્ત્વં લભતે કશ્ચિન્-માષતુષ્મુનીશવત્ ॥ ૧૧ ॥

સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિનું સાધન—

શ્લોકો—“ તત્ત્વ-જ્ઞાનથી રહિત હોવા છતાં તત્ત્વોને વિષે કેવળ શ્રદ્ધા

હોવાથી કોઈ માષતુષ મુનિવરની જન્મ સમ્યક્ત્વ પામે છે. ”^૧-૧૯

માષતુષ મુનિવરનો વૃત્તાન્ત—

૨૫૫ી૦—મુનિપ્રવર શ્રીમાષતુષનો શ્લોકબદ્ધ વૃત્તાન્ત પંચાશકની શ્રીઅભયદેવસૂરિકૃત વૃત્તિમાં નજરે પડે છે. આના આ શ્લોકો શ્રીદેવગુપ્ત-સૂરિકૃત નવતત્ત્વ પ્રકરણના ઉપાધ્યાય શ્રીયશોદેવકૃત વિવરણમાં ઉદ્ધૃત કરાયેલા છે. આના આધારે આ મુનિરત્નના જીવનની રૂપરેખા અત્ર નીચે મુજબ આલેખવામાં આવે છે:—

ગુણોના રત્નાકર, શ્રુતના અર્થી શિષ્યો વડે સેવિત, સૂત્રાર્થનું દાન દેવામાં મેઘ સમાન અને સંઘાદિતું કાર્ય કરવામાં તત્પર એવા એક આચાર્ય હતા. તેમને એક બંધુ હતા. આ ભાઈ વિશિષ્ટ શ્રુતથી રહિત, સ્વાર્થપરાયણ તેમજ સ્વેચ્છા પૂર્વક નિદ્રા લેનારા હતા. એક દિવસ આચાર્ય કામ કરીને થાકી ગયા હતા. તેમ છતાં અવસરને નહિ ઓળખનારા અને મુગ્ધ બુદ્ધિવાળા શિષ્યોએ તેમની પાસે વ્યાખ્યાન કરાવ્યું. શ્રમને લીધે તેઓ વ્યાખ્યાન આપવા સમર્થ થયા નહિ, પરંતુ તેમનું ચિત્ત ખિન્ન થયું અને તેઓ વિચારવા લાગ્યા કે મારો ભાઈ ધન્ય છે, પુણ્યશાળી છે, કેમકે તે નિર્ગુણ હોવાથી મુખે મુવે છે અને હરે ફરે છે, જ્યારે અમે તો અધન્ય છે, કેમકે અમારા ગુણોને લઈને અમારે પરતંત્રતા પ્રાપ્ત થઈ છે અને એથી અમે ઝંપીને બેસી શકતા નથી. આ પ્રમાણેના ચિંતન દ્વારા જ્ઞાનની અવજ્ઞા કરવાથી આ આચાર્યે અતિશય ઉચ્ચ જ્ઞાનાવરણીય કર્મ બાંધ્યું, પરંતુ તેમણે તેની આલોચના કરી નહિ. તેઓ કાળ કરીને સ્વર્ગે સંચર્યા. ત્યાંથી ચ્યવીને તેઓ કોઈ સારા કુળમાં અવતર્યા. કાલાંતરે સાધુના સમાગમથી તેઓ જૈન ધર્મી થયા એટલું જ નહિ પરંતુ તેમણે મોક્ષદાયિની દીક્ષા પણ ગ્રહણ કરી. ત્યારબાદ તેઓ સામાયિક શ્રુતનો અભ્યાસ કરવા લાગ્યા. કિન્તુ પેલું જ્ઞાનાવરણીય કર્મ ઉદયમાં આવેલું હોવાથી એક પદ પણ તેમને યાદ રહેતું નહિ, જોકે બહુમાન પૂર્વક વારંવાર પ્રયાસ તો તેમનો ચાલુ જ હતો. ગુરુએ તેમને પાઠ કરવા માટે અશક્ત બાણ્યા, તેથી સામાયિક શ્રુતનો સંક્ષેપથી અર્થ સંભળાવ્યો કે મા રુષ્ય મા તુષ્ય અર્થાત્ રુષ્ટ કે તુષ્ટ થવું નહિ, એટલે કે રાગ અને દ્રેષથી આઘા રહેવું. આટલો અર્થ પણ તેઓ ભૂલી જતા.

૧ સરખાવો પંચાશકના ‘સાધુવિધિ’ નામના અગ્યારમા પંચાશકની નિમ્ન—લિખિત સાતમી ગાથા:—

“ ગુરુપારતંતણાં સદ્દહણ પ્રયસંગયં ચૈવ ।

પત્તો ડ ચરિત્તીણં માસતુસાદિણમુ(ણિ)દિદ્દં ॥ ”

[ગુરુપારતન્ડયાણાં શ્રદ્ધાનં પતત્સજ્જતં ચૈવ ।

યતસ્તુ ચારિત્રિણાં માષતુષાદીનાં નિર્દિષ્ટમ ॥]

મહામહેનત કરતાં વળી તે યાદ આવતાં તેઓ માષતુષ એમ ગોખવા માંડતા. જ્યારે આ પણ વળી તેઓ ભૂલી જતા ત્યારે તેઓ મૂગા રહેતા. એ જોઈને બાળકો હસતાં અને કહેતાં કે માપતુષ સાધુએ મૈન ધારણ કર્યું છે. આ પ્રમાણે બાળકોને મશ્કરી કરતાં જોઈને પણ આ મુનિવર તો એમ જ વિચારતા કે ઠીક થયું, આ બાળકોએ મને 'માષતુષ' પદ યાદ કરાવી આપ્યું. પછી તેઓ એનો પાઠ કરવા માંડતા એટલે બીજા સાધુઓ તે સાંભળીને તેમને શીખવતા કે મા રુષ્ય મા તુષ્ય એમ ગોખો. પછીથી આ મુનિરત્ન તેમ કરતા હતા. આ પ્રમાણે સામાયિકનો અર્થ ધારી રાખવાને માટે પણ અસમર્થ મુનિરાજ વખત જતાં ગુરુભક્તિને લઈને કેવલજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી શક્યા અર્થાત્ સર્વજ્ઞ પણ બન્યા અને શિવરમણીએ તેમના કંઠમાં વર-માલા પણ આરોપી.

સમ્યક્ત્વં વિચ્યતે જીવે, ન વેતિ જ્ઞાયતે કથમ્ ? ।

इति पृष्ठे प्रभुर्ब्रूयात्, जानीयात् पञ्चलिङ्गतः ॥ २० ॥

સમ્યક્ત્વનું અસ્તિત્વ જાણવાનો ઉપાય—

શ્લો०—“ (અમુક) જીવમાં સમ્યક્ત્વ છે કે નહિ તે કેમ જાણાય એમ પ્રશ્નને પૂછતાં તેઓ પાંચ લિંગ વડે તે જાણાય એમ કહે. ”—૨૦

प्रभो ! तानि च कानि स्यु-स्तेषां व्याख्यापुरस्सरम् ।

स्वरूपे श्राव्यतां येन, तच्छ्रुत्वा तीर्यते जगत् ॥ २१ ॥

સમ્યક્ત્વનાં લિંગનો પ્રસ્તાવ—

શ્લો०—“હે નાથ ! તે (લિંગો) ક્યાં છે તેનું સ્વરૂપ તેની વ્યાખ્યા સહિત શ્રવણ કરાવો કે જથી (આ) સંસાર-સમુદ્ર તરી જવાય. ”—૨૧

प्रभुराह शृणु श्राद्ध !, पञ्च लिङ्गानि भावतः ।

शम-संवेग-निर्वेदा-ऽनुकम्पाऽऽस्तिक्यकानि वै ॥ २२ ॥

લિંગોની સંખ્યા—

શ્લોક—“ પ્રભુએ કહ્યું કે દે શ્રાવક ! શમ, સંવેગ, નિર્વેદ, અનુકમ્પા અને આસ્તિકતા એ ખરેખર પાંચ લિંગો તું ભાવપૂર્વક સાંભળ. ”—૨૨
શમાદિ લિંગોમાં શુશ્રૂષા વગેરેનો અંતર્ભાવ—

સ્પષ્ટી—આ પદ્યમાં શમાદિ પાંચ લિંગોનો નિર્દેશ કરાયો છે, પરંતુ અત્ર કોઈ એવી દલીલ કરે કે—

“ સુસ્તુસ ધમ્મરાગો ગુરુદેવાણં જદ્વા સમાહીષ ।

ધૈયાવચ્ચે નિયમો સમ્પદ્ધિદ્વિસ્સ લિંગાઈ ॥”—આર્યા

અર્થાત (૧) શુશ્રૂષા, (૨) ધર્મને વિષે રાગ અને (૩) ગુરુ અને દેવની સમાધિ અનુસાર વૈયાવૃત્ય કરવાનો નિયમ એ ત્રણ સમ્યગ્દષ્ટિનાં લિંગો છે તો તેનું શું? આનો ઉત્તર એ છે કે આ ત્રણ લિંગોનો શમાદિ પાંચ લિંગોમાં નીચે મુજબ અંતર્ભાવ થતો હોવાથી લિંગોની સંખ્યામાં ફેરફાર પડતો નથી.

શુશ્રૂષાનો આસ્તિક્યમાં અંતર્ભાવ થાય છે, કેમકે જેમ યુવક હોય તો તેનામાં અતુરાર્થ સંભવે છે તેમ આસ્તિક્યની હૈયાતીમાં જ શુશ્રૂષાનો સદ્ભાવ છે એટલે કે શુશ્રૂષા એ આસ્તિક્યનું કાર્ય હોવાથી શુશ્રૂષાનો આસ્તિક્યમાં સમાવેશ માનવો સમુચિત છે. ધર્મને વિષે રાગ અને ગુરુ અને દેવના વૈયાવૃત્યનો નિયમ એ બંનેની ઉત્પત્તિ સંવેગને આભારી હોવાથી એ બેનો સંવેગમાં અંતર્ભાવ કરાય છે; કેમકે રૂપને વિષે ઉદ્યત એવા વિહારના પરિણામ સિવાય અન્ય કોઈ ધર્મનો રાગ નથી તેમજ પ્રતિદિન સ્વ શરીર, ધન ઇત્યાદિનો ચૈત્ય અને સાધુના ઉપયોગમાં યોજવાના અધ્યવસાય સિવાય અન્ય કોઈ વૈયાવૃત્યનો નિયમ નથી.

શમાદિનો ક્રમ—

પ્રસ્તુત પદ્યમાં શમ, સંવેગ એ ક્રમ પૂર્વક પાંચ લિંગોનું કથન કરવામાં આવ્યું છે તેનું શું કારણ છે એવી સહજ જિજ્ઞાસા થાય. એ વાત તો સાચી છે કે આ ક્રમ છેક તત્ત્વાર્થસૂત્રના ભાષ્યમાં પણ નજરે પડે છે. શ્રીઅમર-ચદ્રસૂત્રિકૃત પદ્માનંદ મહાકાવ્યના બીજા સર્ગમાંના નિમ્ન-લિખિત—

“ સંવેગ-નિર્વેદ-શમા-ડનુકમ્પા-

ડડસ્તિકયાઙ્કસમ્યક્ત્વમુપાશ્રિતાનામ ।

इयं तु देशाद् विरतिर्यत्तित्वा-

નુરાગભાજાં ગૃહમેધિનાં સ્યાત્ ॥ ૨૮૪ ॥ ”

—પદ (પૃ. ૩૯)માં ઉપર્યુક્ત ક્રમમાં ફેરફાર જોવાય છે. શ્રીરત્નશેખરસૂરિકૃત ગુણસ્થાનક્રમારોહના નિમ્ન-લિખિત પદ્યમાં પણ આ ક્રમ પરત્વે વિપર્યાસ જોવાય છે, કેમકે તેમાં અનુકંપાવાચક કૃપાને આઘ સ્થાન અપાયું છે.—

“ કૃપા-પ્રશમ-સંવેગ-નિવેદા-ડડસ્તિક્યલક્ષણાઃ ।

ગુણા ભવન્તિ યચ્ચિત્તે, સ સ્યાત્ સમ્યક્ત્વભૂષિતઃ ॥ ૨૧ ॥ ”

એવા અપવાદને બાદ કરીએ તો શમાદિરૂપે ક્રમ નજરે પડે છે. એથી એનું કારણ તપાસતાં પંચલિંગીના વૃત્તિકાર ત્રીજા પત્રમાં કથે છે કે મિથ્યા-ભિનિવેશની વ્યાવૃત્તિરૂપ શમ, સમ્યક્ત્વનું પ્રથમ કાર્ય હોવાથી તેનો સાથી પ્રારંભમાં નિર્દેશ કરાયો છે. મિથ્યાભિનિવેશથી યુક્ત જીવને સંવેગ હોતો નથી, કેમકે એવા જીવનું અંતઃકરણ કૃતીર્થ્યાદિ આગમથી વાસિત હોઈ તે વાસ્તવિક મોક્ષના સ્વરૂપથી અનભિજ્ઞ હોય છે એટલે વસ્તુતઃ તેને મોક્ષની અભિલાષા હોતી નથી, વાસ્તે શમ પછી સંવેગને સ્થાન અપાય છે. વળી જેનામાં સંવેગ નથી તેને વિષે નિવેદનો સહભાવ નથી, કેમકે નરક વગેરેનાં દુઃખોની સાથે તેના આત્માની તન્મયતાના યોગનો અભાવ છે. આથી સંવેગ પછી નિવેદનો નિર્દેશ કરાય છે. વળી નિવેદથી વિમુખને વિષે અનુકંપાનો સંભવ નથી. જે જીવ બીજા બધાને પોતાના જેમ ગણતો હોય તેનામાં અનુકંપા હોય, પરંતુ નિવેદ રહિત જીવ ઐહિક મુખને અભિલાષી હોવાથી તેનામાં અનુકંપાનો અવ-કાશ નથી. આથી અનુકંપાને નિવેદ પછી સ્થાન અપાય છે. વળી અનુકંપાથી રહિત જીવમાં વાસ્તવિક આસ્તિક્ય નથી, કેમકે ખરી રીતે તો અનુકંપાથી અલંકૃત જીવને વિષે જ તાત્વિક આસ્તિક્યનો નિશ્ચય હોય એટલે કે આ કારણથી અનુકંપા પછી આસ્તિક્યનો ઉલ્લેખ કરાય છે. સમ્યક્ત્વના કાર્યરૂપે પણ શમા-દિની આ ક્રમ પૂર્વકની ઉત્પત્તિ હોવાથી આ ક્રમ યોગ્ય છે. અથવા આસ્તિક્ય સર્વવ્યાપી હોવાને લઈને તેની બહુવિષયતા હોવાથી તેનો અંતમાં નિર્દેશ કરાય છે અથવા પશ્ચાત્પૂર્વી પ્રમાણે આસ્તિક્યાદિ ક્રમ પૂર્વક આની ઉત્પત્તિ હોવા છતાં તેમજ પાઠની પ્રસક્તિ હોવા છતાં પ્રધાન ન્યાયને આશ્રીને શમાદિ ક્રમનો ઉપન્યાસ સમજવો.

તત્ સદ્ગાયમરૈલ્લબ્ધ-મેકૈકમપિ દર્શનમ્ ।

લીનં ચ ગમયત્યેવ, તેન લિઙ્ગં પ્રકીર્ત્યતે ॥ ૨૩ ॥

લિંગ કહેવાનું કારણ—

શ્લો०—“ સદ્ભાગ્યના સમૂહથી પ્રાપ્ત થયેલું તે એક એક લક્ષણ પણ

આત્મામાં રહેલા સમ્યક્ત્વનું સૂચન કરે છે, માટે એને 'લિંગ' કહેવામાં આવે છે."—૨૩

લિંગનું તાત્પર્ય—

રૂપટી૦—ધૂમાઠો નજરે પડતાં જેમ અગ્નિનું અનુમાન કરાય છે એને ધ્વજ જોતાં મંદિરનું અનુમાન થાય છે તેમ શમાદિનો જે આત્મામાં સદ્ભાવ જણાય તેનામાં સમ્યક્ત્વ હોવાનું અનુમાન કરાય છે. અત્યારે 'ભરત'ક્ષેત્રમાં તીર્થકરોનો, સર્વજ્ઞોનો, ગણધરદેવો જેવા અતીન્દ્રિય જ્ઞાનીઓનો અભાવ હોવાથી અમુક વ્યક્તિ સમ્યક્ત્વથી વિભૂષિત છે કે તે મિથ્યાત્વી છે તેનો સર્વથા નિર્ણય કરી શકાય તેમ નથી. તોપણ જેનામાં શમાદિ લિંગો પૈકી એક પણ લિંગ હોવાનો સુનિશ્ચય થતો હોય તે વ્યક્તિ જરૂર જ સમ્યક્ત્વથી અલંકૃત છે જ એમ કહેવું જરાએ ખોટું નથી.

અત્ર એ ધ્યાનમાં રાખવું કે જ્યાં લિંગ હોય ત્યાં લિંગી હોય જ, પરંતુ લિંગીના સદ્ભાવમાં લિંગ હોય જ એવો નિયમ નથી. કહ્યું પણ છે કે—

“લિંગે લિંગી ભવત્યેવ, લિંગિન્યેવેતરત્ પુનઃ ।

નિયમસ્ય વિપર્યાસે, સમ્બન્ધો લિંગ-લિંગિનો: ॥”—અનુ૦

❀ ❀ ❀ ❀

મિથ્યાત્વોપશમો જ્ઞેયં, લિંગમુપશમાત્મકમ્ ।

ચારિત્રમોહનીયં યત, કષાયાઃ કથિતાઃ સ્વલુ ॥ ૨૪ ॥

પ્રશમનું સ્વરૂપ—

શ્લો૦—“મિથ્યાત્વને દબાવી રાખવું તેને ઉપશમ-સ્વરૂપી લિંગ જાણવું, નહિ કે કષાયોના નિરોધને; કેમકે કષાયોને તો ખરેખર ચારિત્રમોહનીય કહેવામાં આવ્યા છે.”—૨૪

કોના ઉપશમને સમ્યક્ત્વનું લિંગ ગણવું?—

રૂપટી૦—આ પદ્ય દ્વારા ગ્રંથકાર એમ પ્રતિપાદન કરવા માંગે છે કે મિથ્યાલિનિવેશ યાને વિપરીત માનસિક નિશ્ચય અર્થાત્ સર્વજ્ઞના વચનથી વિપરીત અર્થને વિષે પક્ષપાતનો ઉપશમ તે 'શમ' છે, નહિ કે અનન્તાનુગંધી કષાયોનો ઉપશમ^૧. આનું કારણ એ છે કે મિથ્યાત્વના ક્ષયોપશમથી સમ્યક્ત્વ

૧ કલિકાલસર્વજ્ઞ શ્રીહૃદયંદ્ર સૂરીશ્વર આ મતને મળતા થતા નથી (જોકે તેઓ મર્તાંતર તરીકે એનો નિર્દેશ કરે છે) કેમકે એ સુરિવરે તો યોગશાસ્ત્ર (પ્ર. ૨, શ્લોક ૧૫)ના સ્વોપસ લાઘ્યમાં એવો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ કર્યો છે કે—

“શમઃ પ્રશમઃ કરાણામનન્તાનુવન્ધિનાં કષાયાણામનુદયાઃ”

ઉદ્ભવે છે. વળી જેમ સૂર્યનો ઉદય થતાં તેનો વિરોધી અંધકાર દૂર થઈ જાય છે તેમ સમ્યક્ત્વનો પ્રાદુર્ભાવ થતાંની સાથમાં જ મિથ્યાત્વના કાર્યરૂપ મિથ્યાલિનિવેશનો કે જે સમ્યક્ત્વનો વિરોધી છે તેનો નાશ થઈ જાય છે. વાસ્તે મિથ્યાનિવેશનો ઉપશમ એ સમ્યક્ત્વનું કાર્ય હોવાથી સમ્યક્ત્વનું અનુમાન કરાવે છે—એ એનું લિંગ છે. કેમકે જેના પછી જે નક્કી ઉત્પન્ન થાય છે તે તેનું કાર્ય ગણાય છે એ ન્યાય પૂર્વક મિથ્યાલિનિવેશનો ઉપશમ એ સમ્યક્ત્વનું કાર્ય છે. જેમ ધૂમાડા વડે અગ્નિનું અનુમાન કરાય છે તેમ આના વડે સમ્યક્ત્વનું અનુમાન કરાય છે. નહિ કે અનંતાનુબંધી કષાયના ઉપશમ વડે; વાસ્તે આ એનું લિંગ છે.

દેશવિરતિ અથવા સર્વવિરતિરૂપ ચારિત્રને આચ્છાદન કરનારું કર્મ ‘ચારિત્ર-મોહનીય’ કહેવાય છે. આ ચારિત્રમોહનીયના સોળ કષાયો અને નવ નોકષાયો એમ પચ્ચીસ ભેદો છે. આથી કરીને કષાયો ચારિત્રમોહનીયરૂપ હોવાથી તેઓ ચારિત્રનું આવરણ કરી શકે, નહિ કે સમ્યક્ત્વનું; કેમકે એકનું કાર્ય બીજાથી ન થાય; નહિ તો માટીના પિંડથી પણ પટ તૈયાર થાય. એમ ભલે થાય એમ કહેવું યુક્ત નથી. નહિ તો સર્વ કોઈ સર્વ કોઈનું કારણ માનવું પડશે.

વળી આ પ્રમાણે ચારિત્રમોહનીય જ જ્યારે સમ્યક્ત્વનું આવરણ કરી શકે તેમ છે તો દર્શનમોહનીયને એનાથી ભિન્ન શા સારૂ માનવું? કેમકે દર્શનમોહનીયનું કાર્ય તો ચારિત્રમોહનીય કરે છે અને એમ માનતાં મોહનીયની દ્વિવિધતાની ભજના સ્વીકારવી પડશે. જે જેનો વિરોધી હોય તેના અભાવથી તેનું અસ્તિત્વ જણાય. જેમકે અંધકારનો અભાવ પ્રકાશને જણાવે છે. અંધકાર એ પ્રકાશનો વિરોધી છે તો અંધકારના અભાવમાં પ્રકાશનું અસ્તિત્વ જણાય છે. એવી રીતે કષાયો એ ચારિત્રના વિરોધી છે, વાસ્તે કષાયના ઉપશમથી—એના અભાવથી ચારિત્રનો ઉદય થાય, નહિ કે સમ્યક્ત્વનો. આગમમાં કષાયોને ચારિત્રના વિરોધી ગણ્યા છે. કહ્યું પણ છે કે:—

“ સવ્વે ત્રિ હુ અડ્યારા સંજલણાણં ઉ ઉદયઓ હોંતિ ।

મૂલચ્છિજ્જં પુણ હોઈ શારસણં કસાયાણં ॥” —આર્યા

અર્થાત્ સર્વે અતિચારો સંજ્વલન કષાયોના ઉદયથી હોય છે, જ્યારે અનંતાનુબંધી, અપ્રત્યાખ્યાનાવરણ અને પ્રત્યાખ્યાનાવરણ ક્રોધાદિ બાર કષાયોના

૧ જાયા—

સર્વેડપિ સ્વલુ અતિચારાઃ સંજ્વલનાનાં તુ ઉદયાદ્ ભવન્તિ ।

મૂલચ્છેદં પુનર્ભવતિ દ્વાદશાનાં કષાયાણામ્ ॥

ઉદયથી અતિચારોનો સમૂહ આઠમા મૂલ નામના પ્રાયશ્ચિતથી—અદ્ભુતથી છેદાય છે. આ પ્રમાણે કષાયોનો ઉદય ચારિત્રનો આવારક થાય છે. તો પછી અનંતાનુબંધીના ઉપશમથી સમ્યક્ત્વનું અનુમાન કેમ થાય ? કેમકે તે કષાયો ચારિત્ર-મોહનીયના ઉદયરૂપ હોવાથી તેનો સમ્યક્ત્વની સાથે સ્વાભાવિક સંબંધનો અભાવ છે. અને જો અસંબંધ પણ અનુભાપક ગણાય તો હર કોઈ હર કોઈનો અનુભાપક થઈ પડે. વાસ્તે અનંતાનુબંધી ચારિત્રમોહનીયરૂપ હોવાથી તેનો ઉપશમ કંઈ સમ્યક્ત્વનું લિંગ નથી.

અત્ર કોઈ શંકા ઉઠાવે કે આ હકીકત આગમવિરુદ્ધ છે, કેમકે પંચાશક (ગા. ૩)ની વૃત્તિગત નિમ્ન-લિખિત—

“ પદમિલ્લુયાણ ઉદયે નિયમા સંબોયણાકસાયાણં ।

સમ્મહંસણલંબં ભવસિદ્ધિયા વિ ન લહંતિ ॥”—આર્યા

—પદમાં કહ્યું છે કે તદ્ભવ મોક્ષે જનારાને પણ અનંતાનુબંધી કષાયના ઉદય દરમ્યાન નક્કી સમ્યક્ત્વના લાભનો અભાવ છે. આથી એ નિશ્ચય થાય છે કે અનંતાનુબંધીનો ઉપશમ તે સમ્યક્ત્વના લાભનું કારણ છે. વળી શ્રાવકપ્ર-ક્ષિપ્તિમાં પણ કહ્યું છે કે—

“^૨તત્તથસદ્દહાણં સમ્મતં તસ્મિ પસમાઈયા ।

પદમકસાઓવસમાદવિક્લ્વયા હંતિ નાયવ્વા ॥”—આર્યા

અર્થાત્ તે તે પદાર્થને વિષે શ્રદ્ધા તે ‘સમ્યક્ત્વ’ છે. અનંતાનુબંધી કષાયોના ઉપશમાદિ પ્રશમાદિ જાણવા. અહીં પણ અનંતાનુબંધી કષાયોના ઉપશમાદિની અપેક્ષાએ પ્રશમાદિનું લિંગત્વ કહેવાયું છે. આથી કરીને મિથ્યાભિનિવેશના ઉપ-શમને સમ્યક્ત્વનું લિંગ કેમ કહેવાય ?

આ શંકાનું નિરસન એ છે કે મિથ્યાત્વના ક્ષયોપશમરૂપ સ્વકારણની વિદ્યમાનતાથી સમ્યક્ત્વની ઉત્પત્તિનો અને તેના અભાવથી અનુત્પત્તિનો સંભવ છે, છતાં પણ પદમિ યાજ એ ગાથા વડે અનંતાનુબંધી કષાયના ઉદયને વિષે સમ્યક્ત્વના લાભના અભાવનું જે વર્ણન છે તે સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિના સમયે અનંતાનુ-

૧-૨ છાયા—

પ્રથમાણામુદયે નિયમાત્ સંયોજનાકષાયાણામ્ ।

સમ્યગ્દર્શનલાભં ભવસિદ્ધિકા અપિ ન લભન્તે ॥

તત્તદર્થશ્રદ્ધાનં સમ્યક્ત્વં તસ્મિન્ પ્રશમાદિકાઃ ।

પ્રથમકષાયોપશમાદ્યપેક્ષયા ભવન્તિ જ્ઞાતવ્યાઃ ॥

બંધી કષાયોનો નક્કી ક્ષયોપશમ હોય છે તે દર્શાવવા વાસ્તે છે તેમજ સમ્યક્ત્વના લાભના નિષેધક મિથ્યાત્વનું અનંતાનુબંધી કષાયો સાથેનું સહચારિપણાને લઈને તથા એનું સમ્યક્ત્વના લાભની પૂર્વે અસ્તિત્વ હોવાને લઈને અનંતાનુબંધી કષાયોનો પણ ઉદય સમ્યક્ત્વના લાભનો વિનાશ કરે છે એ પ્રમાણેનું એનું સામર્થ્ય જણાવા માટે છે. વળી વાસ્તવિક રીતે મિથ્યાત્વના ઉદયથી સમ્યક્ત્વના લાભનો અભાવ હોવા છતાં પદ્મમિલ્લિયાળ એ ગાથા વડે અનંતાનુબંધી કષાયોના ઉદયથી તદ્દભવ મોક્ષે જનારાને પણ સમ્યક્ત્વનો લાભ થતો નથી એમ બે કહ્યું તેમાં કશો વિરોધ આવતો નથી. વળી આટલા કથનને આધારે કંઈ અનંતાનુબંધી કષાયોનો ઉપશમ તે સમ્યક્ત્વનું લિંગ છે એમ સિદ્ધ થતું નથી. કેમકે અત્ર નીચે સુજ્ઞ ચાર વિકલ્પો ઉદ્ભવે છે:—

(૧) જેમ ધૂમાડો એ અગ્નિનું કાર્ય છે તેમ શું અનંતાનુબંધી કષાયોનો ઉપશમ એ સમ્યક્ત્વના કાર્યરૂપ લિંગ છે ? (૨) અથવા જેમ કાળું મેસ જેવું વાદળ ચડી આવ્યું હોય તો તે ભાવિ વૃદ્ધિના કારણરૂપ છે તેમ શું આ કારણરૂપ લિંગ છે ? (૩) અથવા શું આ કાર્ય અને કારણ એમ ઉભયરૂપ છે ? (૪) અથવા બગલાં વગેરે જળચર પક્ષીઓને ન છોડનાર હોવાથી આ પ્રદેશ જળાશયવાળો હોવો જોઈએ એ અનુમાનની પેઠે જેમાંથી તે એકેરૂપ નથી—અનુભયરૂપ છે ?

આ કી પ્રથમ વિકલ્પ તો સ્વીકારી શકાય તેમ નથી, કેમકે અનંતાનુબંધી કષાયોના ઉપશમની ઉત્પત્તિ સમ્યક્ત્વની પૂર્વે થાય છે એટલે આ ઉપશમને સમ્યક્ત્વનું કાર્ય ન જ ગણી શકાય. સમ્યક્ત્વના પૂર્વ કાળમાં થનારા મિથ્યાત્વના ક્ષયોપશમની વેળાએ જ અનંતાનુબંધી કષાયોના ઉપશમનો પણ પ્રાદુભાવ થાય છે અને એ તો સુવિદિત વાત છે કે કારણ પહેલાં કાર્ય સંભવતું જ નથી.

બીજો વિકલ્પ પણ આદરણીય નથી, કેમકે મિથ્યાત્વનો ક્ષયોપશમ જ સમ્યક્ત્વના લાભનું કારણ હોવાથી એનું એટલે મિથ્યાત્વના ક્ષયોપશમનું અનંતાનુબંધી કષાયના ઉપશમ સાથે સાહચર્ય હોવાથી સમ્યક્ત્વના હેતુરૂપે એ સંભવતો નથી. આની પ્રતીતિ શી એમ કોઈ પૂછે તો તેનો ઉત્તર એ છે કે પૂર્વ સૂરિઓએ એ પ્રમાણે કથન કર્યું છે. જેમકે પંચાશકની વૃત્તિમાં શ્રીઅભયદેવસૂરિએ કહ્યું છે કે—

“ સમ્યક્ત્વહેતોમિથ્યાત્વક્ષયોપશમાવસરે જ્ઞાનાવરણાનન્તાનુબન્ધિકષાય લક્ષણચારિત્રમોહનીયાદિકર્મણામપિ ક્ષયાપસ્રમોઽવશ્યમેવ ભવતિ ઇતિ. ”

આ વાતનું શ્રીલદ્રખાહુસ્વામીનો નિમ્ન-લિખિત મુદ્રાલેખ પણ સમર્થન કરે છે:—

“^૧સે ય સમ્પત્તે પસત્યસમ્પત્તમોહનીયકર્માણુવેયણોવસમસમુત્થે ”

ત્રીજો વિકલ્પ પણ સ્વીકારી શકાય તેમ નથી, કેમકે એની કાર્યતા તેમજ કારણતા શું ક્રમે કરીને છે કે એકી સાથે છે એ પ્રશ્ન ઊઠે છે. કમસર છે એમ તો કહેવાય તેમ નથી, કેમકે નહિ તો પૂર્વોક્ત દોષો ઉપસ્થિત થાય છે. એકી સાથે છે એમ પણ કહેવાય તેમ નથી; કારણ કે એ વાત અસંભવિત છે. તે જ તેનું જ સમકાલે કાર્ય અને કારણ હોય એ સંભવતું જ નથી.

ચોથો વિકલ્પ પણ અસ્થાને છે, કારણ કે પ્રતિબંધની અસિદ્ધિ છે. સ્પષ્ટ શબ્દોમાં કહીએ તો અનંતાનુબંધી કષાયો ચારિત્રમોહનીયરૂપ હોવાથી એ કષાયોના ઉપશમનો ચારિત્રની જ સાથે સંબંધ હોઈ શકે. વળી સમ્યક્ત્વ વિના ચારિત્ર સંભવતું નથી. એટલે એ દ્વારા જ સમ્યક્ત્વ સાથે સંબંધ છે. આથી કરીને અનંતાનુબંધી કષાયોનો ઉપશમ સાક્ષાત્ ચારિત્રને જ જણાવે, નહિ કે સમ્યક્ત્વને. વળી સમ્યક્ત્વ સાથે ઉપશમનો સ્વાભાવિક સમ્બન્ધ નહિ હોવાથી કેવી રીતે આ ઉપશમ એકાએક સમ્યક્ત્વનું લિંગ બની જાય ? જો અનંતાનુબંધી કષાયોને સમ્યક્ત્વમોહનીયરૂપે સ્વીકારવાનો કોઈ કદાચહ રાષ્ટ્રે તો દર્શનમોહનીયના સુપ્રસિદ્ધ શાસ્ત્રાનુસારી ત્રણ પ્રકારોને બદલે ચાર માનવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થશે.

શ્રાવકપ્રજ્ઞામિની જે ઉપર ગાથા આપવામાં આવી છે તેનો આશય પણ એ છે કે અનંતાનુબંધી કષાયોનો મિથ્યાત્વની સાથે સહચારીપણાનો સંબંધ છે એથી તેમજ તેની અત્યંત તીવ્રતાને લઈને તે કષાયોને સમ્યક્ત્વના નિરોધક ગણીને એ કષાયોની ઉત્કટતાને પ્રકટ કરવા માટે જ એના ઉપશમને પ્રશમ તરીકે વર્ણવ્યો છે, નહિ કે મિથ્યાભિમાનિવેશના ઉપશમનું સમ્યક્ત્વના લિંગરૂપે

૧ છાયા—

તच्च सम्यक्त्वं प्रशस्तसम्यक्त्वमोहनीयकर्मानुवेदनोपशमसमुत्थम्

૧ સરખાવો—

“ કેવલિયનાણલંભો નન્નત્થ ચ્વ કસાયાણં ”

[કેવલિકજ્ઞાનલાભો નાન્યત્ર ક્ષયે કષાયાણામ્]

નિરસન કરવા માટે; કેમકે એની લિંગ તરીકેની પ્રતીતિ તેા આગમ અને યુક્તિ કરાવી જ રહ્યાં છે. આથી કરીને તેા કેવલજ્ઞાનાવરણનો ક્ષય થતાં કેવલજ્ઞાનનો લાભ થાય છે તેમ છતાં કષાયોનું સામર્થ્ય દર્શાવવા માટે આગમમાં કષાયના ક્ષયથી તે કેવલજ્ઞાનની લભ્યતા દર્શાવાઈ.^૧

એવી રીતે શ્રાવકપ્રજ્ઞાપિતની નિમ્ન-લખિત—

“^૧ एवं च पयईए कम्माणं वियाणिउं वा विवागमसुहं ति ।

अवरणं वि न कुप्पइ उवसमओ सव्वकालं पि ॥”-આર્યા

—ગાથામાં વર્ણવેલો ક્રોધનો ઉપશમ પૂર્વે કહેલા તાત્પર્ય અનુસાર સમજવો. આ પ્રમાણેની કષાયની અલિષ્ઠતા આવશ્યકમાં તેની નિર્યુક્તિમાં શ્રીભદ્રબાહુ-સ્વામીએ નીચે મુજબની ગાથા દ્વારા દર્શાવી છે:—

“^૨ उवसामं उवणीया गुणमहया जिणचरित्त सरिसं पि ।

पडिवाइंति कसाया किं पुण सेसे सरागत्ये ? ॥”-આર્યા

અર્થાત્ ઉદ્ધાત્ત ગુણોવડે ઉપશમાવી દીધેલા કષાયો, જિનના સમાન ચારિત્રવાળા ઉપશામકને પણ જ્યારે સંયમથી પાડે છે સંસારમાં પરિભ્રમણ કરાવે છે, તેા પછી અવશિષ્ટ સરાગીને પાડે એમાં શી નવાઈ ?

આ પ્રમાણે જ્યારે કેવલજ્ઞાનની ઉત્પત્તિના પ્રતિરોધાદિક પર કાર્યોને વિષે પણ કષાયોનું અમોઘ બળ છે તેા પછી તેના પોતાના કાર્યને વિષે તેા કહેવું જ શું ? તેથી કરીને કષાયો ચારિત્રના પ્રતિબન્ધક હોવાથી એ કષાયોનો ઉપશમ તે સમ્યક્ત્વનું લિંગ નથી.

चतुर्विंशतिसत्कर्मी, मिथ्यात्वं नान्यथाऽऽप्नुयात् ।

सकषाये च सम्यक्त्वं, सास्वादनं कथं भवेत् ? ॥ २५ ॥

૧ છાયા—

एवं च प्रकृत्या कर्मणां विज्ञातुं वा विपाकमसुखमिति ।

अपराद्धेऽपि न कुप्यति उपशमतः सर्वकालेऽपि ॥

૨ આ વિશેષાવશ્યકમાં ૧૩૦૬મી ગાથા રૂપે છે. એની છાયા નીચે મુજબ છે:—

उपशाममुपनीता गुणमहत्त्वात् जिनचरित्रसदृशमपि ।

प्रतिपातयन्ति कषायाः किं पुनः शेषे सरागार्थे ? ॥

અનંતાનુબંધી કષાયોના ઉપશમને શમ માનવાથી ઉદ્ભવતા દોષો—

શ્લો०—“ એમ જો ન હોય તો જ્યાં મોહનીય ચોવીસ કર્મોની સત્તા રહેલી છે એવો વ મિથ્યાત્વને પામે નહિ. વળી કષાયથી યુક્ત જીવમાં સાર્વાદન સમ્યક્ત્વ કેવી રીતે હોય ?”—૨૫

સમાસનો વિગ્રહ—

૨૫૫૦—સન્તિ ચ તાન્નિ કર્માણિ ચ સત્કર્માણિ, ચતુર્વિંશતેઃ સત્કર્મણાં સમાહારઃ ચતુર્વિંશતિસત્કર્મ, ચતુર્વિંશતિસત્કર્મ વિદ્યતે યસ્ય સ ચતુર્વિંશતિસત્કર્મો.

‘પદ્યનું’ તાત્પર્ય—

ધારો કે કોઈક સમ્યગ્દષ્ટિએ અનંતાનુબંધીની વિસંયોજના કરી. ત્યાર બાદ તથાવિધ વધતા પ્રશસ્ત અધ્યવસાયના અભાવથી તેટલેથી જ થાકી જઈ તેણે મિથ્યાત્વાદિના ક્ષયને માટે ઉદ્યમ કર્યો નહિ. ત્યાર પછી કાલાંતરે તથાસ્પ સામગ્રીના અભાવને લઈ ને તે મિથ્યાત્વને પામ્યો. પછીથી મિથ્યાત્વના કારણને લીધે ફરીથી પણ તેણે અનંતાનુબંધી કષાયોનો બંધ કરવા પ્રારંભ કર્યો. ત્યાર બાદ જ્યાં સુધી તે સંક્રમ-આવલિકાની સાથે સંબંધ બન્ધ-આવલિકાનું આક્રમણ કરતો નથી ત્યાં સુધી અનંતાનુબંધી કષાયોના ઉદયનો અભાવ હોવાથી તે ચતુર્વિંશતિસત્કર્મી છે. આ સ્થિતિમાં તે મિથ્યાત્વને પામતો નથી. જો એમ ન માનવામાં આવે તો કષાયના ઉપશમને સમ્યક્ત્વનું લિંગ માનવું પડે.

કહેવાની મતલબ એ છે કે અત્ર કષાયના ઉપશમને લિંગ માનનાર એવું અનુમાન કરે છે કે જેણે કષાયોનો ઉપશમ કર્યો છે તે સમ્યક્ત્વશાળી છે. જેમકે શ્રેણિક નૃપતિ. તે પ્રમાણે અહીં પણ વિવાદ ખાતર ઉપસ્થિત કરેલી વ્યક્તિએ કષાયોનો ઉપશમ કર્યો છે, વાસ્તે તે પણ સમ્યક્ત્વશાળી છે. પરંતુ આ અનુમાન અનુચિત છે; કારણ કે ચતુર્વિંશતિસત્કર્મી મિથ્યાત્વને પામેલો હોવા છતાં અનંતાનુબંધી કષાયોના બંધ-સમયને વિષે અનંતાનુબંધીનો અનુદયવાળો હોવાથી આ અનુમાનમાંનો હેતુ વ્યભિચારી છે. વ્યભિચારમાં ઉપાધિનો સંભવ હોવાથી અવશ્ય હેતુની અપ્રયોજકતા રહેલી છે તેમ અહીં પણ મિથ્યાત્વના ક્ષયોપશમાદિથી યુક્તપણું એ ઉપાધિ છે. શ્રેણિક વગેરે વ્યક્તિઓ કંઈ અનંતાનુબંધીના ઉપશમથી અલંકૃત હોઈ સમ્યગ્દષ્ટિ નથી, કિન્તુ તેમણે મિથ્યાત્વનો ક્ષય વગેરે કરેલો હોવાથી તેમ છે. વિવાદાધિષ્ટિત વ્યક્તિએ અનંતાનુબંધીનો ઉપશમ કર્યો હોવા છતાં તેણે મિથ્યાત્વનો ક્ષય વગેરે ન કરેલો હોવાથી તે

સમ્યદ્દષ્ટિ નથી તો તેમાં શો દોષ છે ? તેથી કરીને જો કષાયના ઉપશમને લિંગ માનવામાં આવે તો ચતુર્વિંશતિસત્કર્મીને મિથ્યાત્વ હોય નહિ, કેમકે કષાયોનો ઉપશમ સમ્યક્ત્વનું લિંગ છે પરંતુ આ હકીકત ઇષ્ટ નથી; વાસ્તે કષાયોનો ઉપશમ તે સમ્યક્ત્વનું લિંગ નથી.

કોઈક અનાદિમિથ્યાદ્દષ્ટિ કોઈક પ્રકારે અંતર્મુહૂર્ત કાળ જેટલી સ્થિતિ-વાળા ઔપશમિક સમ્યક્ત્વને પામ્યો. જઘન્યથી એક સમય અને ઉત્કૃષ્ટથી છ આવલિકા પર્યંત આ સમ્યક્ત્વની સ્થિતિ હોવાથી કોઈક દુષ્ટ અધ્યવસાયને લઈને અનંતાનુબંધીના ઉદયથી હજી પણ મિથ્યાત્વને દૂર નહિ કરતો સમ્યક્ત્વના લાભથી તે વંચિત રહે છે. આ વ્યક્તિ મિથ્યાત્વને અભિમુખ હોવાથી સમ્યક્ત્વનું વમન કરતી તેના રસનો આસ્વાદ લે છે. અનંતાનુબંધીના ઉદયવાળી હોવાથી અત્યંત નિકટ મિથ્યાત્વના દયવાળી હોવાને લીધે આ સમ્યક્ત્વ-શાળી નથી એમ તો કહેવાય તેમ નથી, કારણ કે એથી સિદ્ધાન્ત સાથે વિરોધ આવે છે. શ્રીઅભયદેવસૂરિએ કહ્યું પણ છે કે—

“સ્વરૂપાઈ સાસાયણસહિયં ચતુર્વિંહં તુ વિન્નેયં ।
તં સમ્મત્તમંસે મિચ્છત્ત અપત્તિરૂવં તુ ॥”—આર્યા

જેનો અભાવ જેનું લિંગ હોય તે તેની વિદ્યમાન દશામાં પણ હોય છે; જેમકે વૃષ્ટિનો અભાવ તે થઈ ગયેલા વાયુ અને મેઘના સંયોગનું લિંગ છે વાસ્તે તે વૃષ્ટિની વિદ્યમાન દશામાં પણ છે એ હકીકત બરાબર નથી. આ પ્રમાણે કષાયનો ઉપશમ સમ્યક્ત્વનું લિંગ હોય તો કષાયના ઉદયમાં તે ન હોવું જોઈએ, કિન્તુ કષાયના ઉદયમાં પણ સાસ્વાદન-સમ્યક્ત્વ હોય છે, વાસ્તે કષાયોનો ઉપશમ તે સમ્યક્ત્વનું લિંગ નથી.

❀ ❀ ❀ ❀

વ્યવહારકરં લિઙ્ગ--માદિમાનાં શમો નહિ ।

યતસ્તુર્યે ગુણે સન્તિ, દ્વાદશાન્યે કષાયકાઃ ॥ ૬ ॥

વ્યવહારથી પણ વ્યાઘાત—

શ્લો ૦—“ પ્રથમ (અર્થાત્ અનંતાનુબંધી ચાર) કષાયોનો ઉપશમ તે

૧. છાયા —

ક્ષાયિકાદિ સાસ્વાદનસહિતં ચતુર્વિંહં તુ વિજ્ઞેયમ ।

તત્ સમ્યક્ત્વશ્ચ મિથ્યાત્વમપ્રાપ્તિરૂપં તુ ॥

વ્યવહારની દૃષ્ટિએ પણ લિંગ નથી, કેમકે ચોથા ગુણસ્થાનકમાં બીજા બાર કષાયો હોય છે.”—૨૬

તાત્પર્યનો પરિસ્કોટ—

૨૫૫ટી૦—સામાન્ય રીતે અવિપર્યસ્તપણાને લીધે છદ્મસ્થાને બાહ્ય અસાધારણ લક્ષણો વડે જે આંતરિક તત્ત્વોનું જ્ઞાન થાય છે તેને અત્ર ‘વ્યવહાર’ સમજવો, કેમકે પ્રત્યક્ષજ્ઞાનીઓ જ નિઃશેષ પર્યાયથી યુક્ત રૂપે વિશેષતઃ અવિપરીતપણે તે તત્ત્વો બાહ્યી શકે છે. આ વ્યવહારનો હેતુ લિંગ છે. આ પ્રમાણે બ્યારે લિંગ એ વ્યવહારનો હેતુ છે તો કષાયના ઉપશમરૂપ લિંગ વડે જ સમ્યક્ત્વના યોગરૂપ વ્યવહારની સિદ્ધિ થતી હોવાને લીધે અન્ય ઉપન્યાસની શી જરૂર છે ? આમ પ્રશ્ન ઊઠાવવો નિરર્થક છે, કેમકે આશય સમજવામાં ભૂલ થાય છે. આનું કારણ એ છે કે અવિપરીતપણે જણાયેલું લિંગ સાધ્યની સિદ્ધિનું સાધન છે, નહિ કે અજ્ઞાત અથવા વિપરીતપણે જણાયેલું લિંગ. જેમકે નહિ જણાયેલો ધૂમઠો અથવા તો ધૂમસ વગેરેરૂપે જણાતો ધૂમઠો અગ્નિનું અનુમાન કરાવવા અસમર્થ છે. આથી કરીને જણાયેલો એવો કષાયોનો ઉપશમ લિંગ થશે એમ માનવું અનુચિત છે, કેમકે તેવા જ્ઞાનના ઉપાયોનો અભાવ છે, કારણ કે કષાયો અનેક હોવાને લીધે અનંતાનુબંધીનો જ આ ઉપશમ છે એમ બાણવું શક્ય નથી, કેમકે ‘અવિરતસમ્યગ્દૃષ્ટિ’ નામના ચોથા ગુણસ્થાનમાં બાર કષાયોનો ઉદય હોય છે.

કહેવાની મતલબ એ છે કે ચોથે ગુણસ્થાનકે સમ્યક્ત્વ છે. તેનું કષાયના ઉપશમ વડે અનુમાન કરવું ઇષ્ટ છે. તેમાં વળી અપ્રત્યાખ્યાનાવરણ, પ્રત્યાખ્યાનાવરણ અને સંજ્વલનરૂપ ક્રોધાદિ ચાર કષાયો એટલે એકંદર બાર કષાયો જ ઉદયમાં આવે છે. આ પ્રમાણેની પરિસ્થિતિ હોવાથી અમારો મનોરથ સિદ્ધ થાય છે, કેમકે સ્વરસ વડે જ અનંતાનુબંધીના ઉપશમની સિદ્ધિ થતી હોવાથી લિંગપણાની સિદ્ધિ થાય છે. આમ જે કહેવામાં આવે તો તે યુક્તિથી વિકલ છે. કારણ કે તે જ્ઞાનની ગવેષણા બાકી છે તેમજ તેની ઉત્પત્તિનો અઘાપિ અભાવ છે. કારણકે આ કષાયોનું અધિકરણ આત્મા છે અને એ આત્મા આપણા જેવાને અતીન્દ્રિય છે. એથી કરીને અર્થાત્ એની અતીન્દ્રિયતાને લઈને કષાયોનું પણ અતીન્દ્રિયત્વ છે. જેમકે પરમાણુઓ અતિન્દ્રિય છે તો તદ્દગત રૂપાદિ પણ અતીન્દ્રિય છે. તેથી કરીને એ આત્મામાં કેવળ અનંતાનુબંધીનો ઉદય થતો હોત

તો તો કોઈક લિંગ વડે તેનું જ્ઞાન થાત; અને ત્યાર બાદ કોઈક સુસાધન દ્વારા તેની વ્યાવૃત્તિ થતાં તેના ઉપશમનું પણ કથંચિત્ જ્ઞાન થતાં કષાયોના ઉપશમનું લિંગપણું સિદ્ધ થાત. પરંતુ વસ્તુસ્થિતિ તેવી નથી, કેમકે અન્ય બાર કષાયોની ત્યાં હોવાથી તે બારનાથી અનંતાનુબન્ધી કષાયોની પૃથક્તા જાણવી ઇષ્ટ છે, પરંતુ તેનું જ્ઞાન શક્ય નથી. કારણ કે અનંતાનુબન્ધી કષાયો અને ખીજ બાર કષાયો સબ્જતીય છે. સબ્જતીયતા હોવા છતાં જેમ વર્ણુ, અવયવ, સંસ્થાનાદિરૂપ વ્યાવર્તક ધર્મને લઈને શાબ્દેય, બાહુલેયાદિ ગોપિડોના લેહો સમબ્જ છે તેમ અહીં પણ અનંતાનુબન્ધી અને ઇતર કષાયોના વચ્ચેના લેહ સ્પષ્ટ જાણી શકાશે, કેમકે દુષ્ટ, અનિષ્ટ, કઠોર, માર્મિક ભાષા, પ્રાણીના પ્રાણુ લેવારૂપ નિરપેક્ષ કૂર કર્મો વગેરે કાર્યોથી અનંતાનુબન્ધી કષાયોનો ઇતર કષાયોથી લેહ જાણાય છે એમ કહેવું તે યુક્તિસંગત નથી. એનું કારણ એ છે કે અનંતાનુબન્ધી અને ઇતર કષાયોની અતિશય સમાનતાને લઈને વ્યાવર્તકની ઉત્પત્તિનો અભાવ છે. જ્યાં વર્ણુ, સંસ્થાન વગેરેનું અત્યન્ત સાધર્મ્ય છે, ત્યાં ગોપિડો સાથે લાંબા વખતના પરિચયમાં આવેલા ગોવાળોની પણ એ પિડોની પૃથક્તા કરવામાં ભૂલ થાય છે તો કષાયનાં કાર્યોની અત્યન્ત સબ્જતીયતા હોવાથી વિપર્યાસ થવાનો પૂર્ણ સંભવ છે, તેથી કરીને ઉપાયના અભાવને લઈને કષાયના ઉપશમના યોગ્યને અભાવ હોવાથી તેનું લિંગપણું અમે સ્વીકારતા નથી.

અત્યન્ત અસભ્ય, કર્કશ, મર્મઘાતક વચનો, નિઃશંકપણે જીવોનો સંહાર, જીવના વધરૂપ તીવ્ર સંકલ્પરૂપ ક્રિયાઓ અનંતાનુબન્ધી કષાયોના ઉદયમાં જ સંભવે છે અને નહિ કે ઇતર કષાયોના; વાસ્તે આ ક્રિયાઓ વ્યાવર્તક ધર્મની ગરજ સારે છે એ કથન અસંગત છે. કારણ કે આવી ક્રિયાઓ તો જેમનામાં અનંતાનુબન્ધી કષાયોનો ઉદય નથી એવા જનોમાં પણ જોવાય છે. દાખલા તરીકે વિચારો શ્રેણિક નૃપતિનું નીચે મુજબનું ઉદાહરણ:—

શ્રીમહાવીરસ્વામીની દેશના સાંભળીને જેમણે જીવાદિ તત્ત્વનું જ્ઞાન જીળવ્યું હતું, સુર અને અસુર પણ જેમને પ્રવચન પ્રત્યેની શ્રદ્ધાને વિષે ક્ષોભ પમાડી શકે તેમ ન હતા, તેમજ જેઓ ટુંક સમયમાં સિદ્ધિ-સુંદરીના સમાગમ પ્રાપ્ત કરનાર હતા તથા વળી જેઓ ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વી પણ હતા તે શ્રેણિક ક્ષિતિપતિએ સમગ્ર અન્ત:પુર બાળી મૂકવા અભયકુમારને આજ્ઞા આપી.

પ્રસંગ એમ બન્યો હતો કે એક શિયાળાની રાત્રિએ આ શ્રેણિક નરેશ્વરની ચિદલાણા રાણીનો હાથ આવરણની બહાર રહી અમાથી ઠંડીને લીધે એકદમ શીત બની ગયો અને તેનું ભાન થતાં

તે બોલી ઊઠી કે ત્યારે તેનું શું ? આ તે તે કોણ તે બગી ઊઠેલો રાજા બાણી ન શક્યો અને તેથી તે વહેમાયો; બાકી ચિદલાણા તો દિવસના નદીને કિનારે ધ્યાનમાં આરૂઢ બનેલા અને કૃશ શરીરવાળા મુનિને જોયા હતા તેની અત્યારે આ ઠંડીમાં શી દશા થતી હશે એ મતલબથી આ પ્રમાણે બોલી હતી. રાજા ખરી હકીકતથી અપરિચિત હતો એટલે તેનાં નેત્રો ક્રોધથી લાલચોળ બની ગયાં. તેનાં ભવાં પણ ચડી ગયાં. તેના હાંત પણ પીસાઈ ગયા અને તેના શરીરે પણ પરસેવાના ઝોખે ઝોખા છૂટી ગયા અને તેના મનમાં તો એ જ વિચાર ઘોળાયા કર્યો કે ચોવીસે કલાક જેની દેખરેખ રખાય છે એવી આ ચિદલાણાની બ્યારે આ દશા છે, તો બાકીના અંતઃપુર વિષે તો કહેવું જ શું ? સવાર પડતાં આવેશમાં ને આવેશમાં રાજાએ સમસ્ત અંતઃપુરને ભસ્મી-ભૂત કરવા અભયકુમારને હુકમ કર્યો. ક્રોધ જરા શાંત પડતાં તે મહાવીર પ્રભુ પાસે ગયો અને તેમને વંદન કરી પોતાના સંદેહને દૂર કરવા માટે ભગવાનને તેણે પૂછ્યું કે ચિદલાણા પતિવ્રતા છે કે કેમ ? પ્રભુએ ઉત્તર આપ્યો કે તે તો પતિવ્રતા જ છે. આ સાંભળતાં જ તે એકદમ ઊઠ્યો અને પશ્ચાત્તાપનો માર્યો હાંકળો ફાંકળો મહેલ તરફ જવા નીકળ્યો.

આ તરફ બુદ્ધિના નિધાન અભયકુમારે વિચાર કર્યો કે કોઈક અસત્ વિકલ્પથી તાતની બુદ્ધિ વિહ્વલ થઈ જવાથી તેમણે મને આવો અનુચિત આદેશ કર્યો છે. આથી તેણે અંતઃપુરની આસપાસની ઝુંપડીઓને આગ લગાડી, પરંતુ અંતઃપુરને સહીસલામત રાખ્યું. તેમ કરી તે પ્રભુના સમવસરણ પ્રતિ જવા નીકળ્યો. રસ્તામાં જ ઐણિક મળ્યો. તેણે પૂછ્યું કે મારા હુકમ પ્રમાણે કર્યું કે ? અભયકુમારે હા પાડી. આથી જેણે અનંતાનુબંધી ચારે કષાયો તેમજ દર્શનત્રિકનો સર્વથી ક્ષય કર્યો છે એવા આ રાજાનો પિતો ખસી ગયો. પોતે ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વી હોવા છતાં અને અભયકુમાર સમગ્ર સામ્રાજ્યની ધુરને ધારણ કરનાર, અપ્રતિમ ચૈત્પાતિકી વગેરે બુદ્ધિ-ચતુષ્ઠય વડે બૃહસ્પતિને પણ શરમાવનાર, ડગલે ને પગલે જિનશાસનની પ્રભાવના કરનાર તેમજ બધા પુત્રોમાં શિરોમણિ એવો હોવા છતાં ઝટ એ રાજાએ પોતાના આ વહાલા પુત્રને સંભળાવી દીધું કે ત્યારે તું કેમ ત્યાં ન બની મુઓ ? અગ્નિમાં પડી આત્મહત્યા કરવાથી શો લાભ એમ વિચારી અભયકુમાર તો ચાલતો થયો અને પ્રભુ પાસે જઈ તેણે દીક્ષા લીધી.

આ ઉદાહરણ ઉપરથી અનંતાનુબંધી કષાયના ઉદયવાળા જેવાં કઠોર વચન બોલે તેવાં, બલકે તેથી પણ વધારે કડવાં અને પ્રાણઘાતક વચનો ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વીના મુખમાંથી ઝરે છે એમ શું નથી જોવાતું ? તો આવી પરિસ્થિતિમાં

કર્કશ ભાષાને અનંતાનુબંધી કષાયોને ઓળખાવનારી તરીકે—વ્યાવર્તકરૂપે સ્વીકારાય ખરી કે ?

વળી, પ્રથમ તીર્થંકર શ્રીઋષભદેવના પ્રથમ શ્રાવક (સમ્યગ્દષ્ટિ) અને આ 'ભરતક્ષેત્ર'ના નાથ શ્રીભરતે રણુ-સંગ્રામમાં પોતાના ભાઈ બાહુબલિનો વધ કરવા એક મૂક્યું, આથી શું કહિત થાય છે ? શું અનંતાનુબંધી કષાયોનો ઉપશમ કરેલામાં જીવલેણ ક્રિયા સંભવતી નથી કે ?

અનંતાનુબંધી કષાયોનો કેળીઓ કરી ગયેલા એવા બાહુબલિએ પોતાના વડીલ બન્ધુ ભરતનો એક સહિત ચૂરેચૂરા કરવાનો સંકલ્પ કર્યો એ શું બતાવી આપે છે ? એ જ કે આવો ઘોર સંકલ્પ અનંતાનુબંધી કષાયોની અવિદ્યમાન દશામાં પણ જોવાય છે. ભરત અને બાહુબલિ સમ્યગ્દષ્ટિ હતા એટલે એનામાં અનંતાનુબંધીનો ઉપશમ તો હતો જ; છતાં જ્યારે તેમનામાં અનુક્રમે કર્કશ ભાષા, દુષ્ટ કાર્યિક ચેષ્ટા અને અત્યંત મલિન વિચાર જોવાય છે તો પછી આવી ચેષ્ટાઓથી અનંતાનુબંધી કષાયોની ઇતર કષાયોથી તારવણી કરી શકાય છે એમ કેમ જ કહેવાય ? અને જ્યારે ન કહેવાય તો પછી એના ઉપશમને લિંગ તરીકે કેમ જ સ્વીકારાય ?

भाषाकर्कशभावेन, प्राणिहिंसादिभावतः ।

आदिमानां विशेषो न, तेन ।लङ्गं न तच्छमः ॥२७॥

અનંતાનુબંધીની ઇતર કષાયોથી વિશેષતાઓનો અભાવ—

શ્લોક—“ (પૂર્વ પદના ઉત્તરરૂપે) વચનની કઠોરતા અને જીવોની હિંસા ઇત્યા દ્વંથી આઘ (અર્થાત્ અનંતાનુબંધી) કષાયોની વિશેષતા છે—અન્યથી તેઓ જુદા પડે છે એમ જો કહેવામાં આવે તો તે યુક્ત નથી. તેથી કરીને અનંતા-નુબંધીનો શમ તે (સમ્યક્ત્વતું) લિંગ નથી. ”—૨૭

અનંતાનુબંધી કષાયોની ઇતરથી તારવણીની દુઃશક્યતા—

સ્પષ્ટી—મિથ્યાદષ્ટિને વિષે રહેલા અનંતાનુબંધી કષાયોની સમ્યગ્દષ્ટિને વિષે રહેલા અપ્રત્યાખ્યાનાદિ કષાયોથી ભિન્નતા હોવા છતાં મિથ્યાદષ્ટિ તેમજ સમ્યગ્દષ્ટિમાં દુષ્ટ ભાષા વગેરેની સમાનતા જણાય છે એ વાત સાચી છે. દાખલા તરીકે કોઈક મિથ્યાદષ્ટિએ ચતુઃસ્થાનીય રસરૂપે પરિણુમેલા અને તીવ્ર ઉદ્દયવાળા અનંતાનુબંધી કષાયો વડે અપ્રત્યાખ્યાનાદિ કષાયોનો બંધ કર્યો. કાલાંતરે એણે સમ્યક્-

ત્વાદિ ગુણસ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું. તેને વિષે કોઈક રીતે કારણને અનુરૂપ એવા અતુસ્થા-
નીય રસરૂપે પરિણમેલા અપ્રત્યાખ્યાનાદિ કષાયના ઉદય દરમ્યાન અનંતાનુબંધી
કષાયોના ઉદયવાળાની સાથે દુષ્ટ ભાષા વગેરેમાં સમાનતા સંભવે છે. આથી વિશેષતા
જણાતી નથી એથી કરીને એમ કહેવું અસ્થાને છે કે ખંને એક-
સ્વરૂપી છે, કેમકે જે જે આપણને ઉપલબ્ધ ન હોય તે તે નથી એમ નથી.
જો આમ નહિ માનવામાં આવે તો પૃથ્વીના ગર્ભમાં રહેલા નિધાન વગેરે
આપણને અનુપલબ્ધ હોવાથી તે હોવા છતાં તેનું અસ્તિત્વ ઊડી જશે. કેમકે
અતીન્દ્રિય જ્ઞાનીઓને તેની તે પ્રકારની વિશેષતાની ઉપલબ્ધિ છે. એથી કરીને
જ અનંતાનુબંધીના ઉપશમનો યોગ્ય નહિ હોવાને લીધે એને લિંગ અમે
કહેતા નથી. અથવા તો ઐશ્વિક પ્રમુખમાં અનંતાનુબંધી કષાયોનો વિચ્છેદ-તે
ખપી જવાથી તેનો ઉદ્ભવતો અપગમ થવા છતાં તે વિચ્છેદની તેનામાં દુષ્ટ ભાષાદિ
હોવાથી તે જણાતો નથી, કેમકે તેના જેવી દુષ્ટ ભાષાને તો આપણા જેવા
અનંતાનુબંધી કષાયોના ઉદયરૂપે જ જાણે છે. આથી કરીને અનંતાનુબંધીના
ઉપશમને સમ્યક્ત્વના લિંગ તરીકે કેમ સ્વીકારાય ?

પક્ષાદિસ્થિતિભાવેऽપિ, વિશેષો ન ભવિષ્યતિ ।

અપ્રત્યાખ્યાનભાજાં હિ, તિર્યગ્ગતિપ્રસજ્જતઃ ॥૨૮ ॥

અનંતાનુબંધી કષાયોની સ્થિતિ દ્વારા પણ અવિશેષતા--

શ્લો०—“પખવાડિયું વગેરે સ્થિતિની દૃષ્ટિએ પણ પૃથક્તા સંભવતી નથી, કેમકે
(એમ માનવાથી તો) અપ્રત્યાખ્યાનને સેવનારા (એવા સુશ્રાવકો)ને પણ તિર્યચ
ગતિનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય છે.”—૨૮

પ્રસ્તુતનું વિવરણ—

સ્પર્થી०—“^૧પક્ષ્વચ્ચવમ્માસવચ્છરજાવજ્જીવાણુગામિણો કમસો ।

દેવનરતિરિયનારગગ્ગસાહણહેયવો મણિયા ” ॥—આર્યા

અર્થાત્ સંભવલન, પ્રત્યાખ્યાનાવરણ, અપ્રત્યાખ્યાનાવરણ અને અનંતા-
નુબંધી કષાયો અનુક્રમે ઉદયરૂપે પ્રાણીને એક પખવાડીયા, ચાર માસ, એક વર્ષ

૧ છાયા—

પક્ષચાતુર્માસસંવત્સરયાવજ્જીવાણુગામિનઃ ક્રમશઃ ।

દેવનરતિર્યકનારકગતિસાધનહેતવો મણિતાઃ ॥

અને હંદગી પર્યંત અનુસરે છે.^૧ વળી આ કષાયો ક્રમશઃ દેવ-ગતિ, મનુષ્ય-ગતિ, તિર્યચ-ગતિ અને નરક-ગતિના હેતુઓ છે. આ ઉપરથી અનંતાનુબંધી કષાયોના ઉપશમને લિંગ માનનાર એમ સૂચવવા મથે છે કે દુષ્ટ ભાષાદિ વડે માની લઈએ કે અનંતાનુબંધી કષાયોની ઈતર કષાયોથી ભિન્નતા સિદ્ધ થતી નથી તો પણ હંદગી પર્યંત રહે છે એ દ્વારા તેમજ નરકગતિના હેતુરૂપ છે એ દ્વારા પણ અનંતાનુબંધીની ઈતર કષાયોથી વિશેષતા સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે. એટલે આ પ્રમાણે વિશેષતાનું જ્ઞાન થતું હોવાથી અનંતાનુબંધી કષાયોના ઉપશમને સમ્યક્ત્વના લિંગ તરીકે સ્વીકારવું સમુચિત છે. ઉપર સૂચવ્યા મુજબ જે વિશેષતા સ્વીકારવામાં આવે તો નીચે મુજબ દૂષણ ઉદ્ભવે છે:—

અવિરતિને લીધે દારુણ નરક વગેરેનાં દુઃખરૂપ ફળો ભોગવવાં પડે છે તેમજ કર્મ-બંધ થાય છે, જ્યારે વિરતિના પ્રતાપે સ્વર્ગ અને અપ વર્ગનું નિઃસીમ સુખ મળે છે એમ જાણવા છતાં અપ્રત્યાખ્યાન કષાયના ઉદયથી સમ્યગ્દષ્ટિ જીવ વિરતિ પામતો નથી. એથી આ અવિરત સમ્યગ્દષ્ટિ જીવને તિર્યચ-ગતિનો પ્રસંગ છે, કેમકે એણે તિર્યચગતિમાં જવા યોગ્ય આયુષ્યનો બંધ કર્યો છે. વળી આપના મત પ્રમાણે અપ્રત્યાખ્યાન કષાયનો ઉદય તિર્યચ-ગતિનો હેતુ હોવાથી તેને તે ઉદય છે. પરંતુ આ વાત ઠીક નથી, કેમકે જેમણે આયુષ્યનો બંધ કર્યો નથી એવા સમ્યગ્દષ્ટિઓ વૈમાનિક દેવગતિના જ આયુષ્યનો બંધ કરે છે. કહું પણ છે કે—

૧ સરખાવો કષાયોની આ સ્થિતિ સાથે પૃ. ૨૬ તેમજ કર્મવિપાક નામના પહેલા કર્મગ્રંથની નિમ્ન-લિખિત ગાથા—

“ જાજીવવરિસચડમાસપક્ષગા નરયતિરિયનરઅમરા ।
સમ્માણુસવ્વવિરઈઅહક્ષાયચરિત્તઘાયકરા ॥ ૧૮ ॥ ”

[યાવજ્જીવવર્ષચાતુર્માસપક્ષગા નરકતિર્યક્નરામરાઃ ।
સમ્યક્ત્વાણુસર્વવિરતિયથાઠ્યાતચારિત્તઘાતકરાઃ ॥]

અત્ર જે કષાયોની સ્થિતિ નિર્દેશી છે તે વ્યવહાર-નય પૂર્વક સમજવી. કેમકે શ્રીખાહુબલિ વગેરેનો સંબલન કષાય તો એક વર્ષ પર્યંતનો હતો તેમજ શ્રીપ્રસન્નચંદ્ર રાજર્ષિના સંબંધમાં અનંતાનુબંધી કષાયનો ઉદય અંતર્મૂર્ત સુધીનો હતો. વળી અનંતાનુબંધી કષાયનો ઉદય રહેવા છતાં પણ કેટલાક મિથ્યાદષ્ટિઓનો ઉત્પાદ ઐવેચકમાં થયાનું વર્ણન શાસ્ત્રમાં મળી આવે છે.

“ સમ્મદ્દિટ્ઠી જીવો વિમાણવજ્જં ન બંધણ આઉં ।

જડ્ઢિ ન સમ્મસજઢો અહવા બદ્ધાઉઓ પુલ્લિં ॥”-આર્યા

આથી સમજાય છે કે અનંતાનુબંધી કષાયની તારવણી કરવી દુઃશક્ય છે; ખદ્ધે ઇદ્મસ્થોને માટે પ્રાયઃ અશક્ય છે.

સમ્યક્ત્વસ્ય કથં લાભો, મિથ્યાદૃષ્ટેભવિષ્યતિ ।

યાવજ્જીવકષાયાણા—મુદયે તદ વિચાર્યતામ્ ॥૨૧॥

દૂષણુનો પ્રસંગ—

શ્લોઠ—“વળી જીવન પર્યંત રહેનારા એવા (અનંતાનુબંધી) કષાયોના ઉદય દરમ્યાન મિથ્યાદૃષ્ટિને કેવી રીતે સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિ સંભવશે એ પણ વિચારી લો. ”-૨૯

લાવાર્થ—

રૂપટીઠ—અનંતાનુબંધી કષાયોના ઉપશમને સમ્યક્ત્વનું લિંગ માન્યું છે અને વળી આ પદ્યમાં એનો જીવન પર્યંત ઉદય માન્યો છે તો તેથી સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિ માટે અવસર રહેતો નથી. પરંતુ આ હકીકત ઇષ્ટ નથી—વ્યભિચારી છે; કેમકે તે જ ભવમાં પુષ્કળ મિથ્યાદૃષ્ટિએને કોઈક સુસામગ્રી વડે સમ્યક્ત્વનો લાભ મળ્યાનું સાંભળવામાં આવે છે.

પ્રાગબદ્ધાયુષાં લોકે, દેશસાધુસ્વધારિણામ્ ।

ભવેદ્ દેવાયુષોઽભાવો, મનુજાયુઃપ્રસન્નતઃ ॥૩૦॥

અન્ય આપત્તિ—

શ્લોઠ—“આ લોકમાં પૂર્વે આયુષ્ય(-કર્મ) જણે બાંધ્યું નથી એવા તથા દેશવિરતિને ધારણ કરનારા જીવોને (એટલે કે પ્રત્યાખ્યાનકષાયી શ્રાવકોને) માટે મનુષ્યના આયુષ્યનો પ્રસંગ હોવાને લીધે દેવના આયુષ્યનો અભાવ થશે. ”-૩૦

૧ છાયા—

સમ્યગ્વૃષ્ટિર્જીવો વિમાનવર્જ્યં ન વદ્ધતાતિ આયુઃ ।

યદ્યપિ ત્યક્તસમ્યક્ત્વઃ અથવા વદ્ધાયુષ્કઃ પૂર્વમ્ ।

દેશયતિનો અર્થ—

સ્પષ્ટી૦—દેશયતિનો અર્થ નીચે મુજબ બે રીતે વિચારી શકાય છે:—

“સર્વસાવચ્ચયોગસ્ય દેશે—एकव्रतविषयस्थूलसावच्ययोगादौ सर्वव्रतविषयानु-
મતિવર્જસાવચ્ચયોગાન્તે યતિઃ—વિરતિર્યેષાં તે દેશયતયઃ, દેશેન—एकदेशेन वा स्थूल-
प्राणातिपातविरमणादिना यतयः—साधवः”

અર્થાત્ (૧) સમગ્ર સાવચ્ચ યોગના દેશને વિષે એટલે કે એક વ્રતના વિષયરૂપ સ્થૂળ સાવચ્ચ યોગાદિને વિષે સર્વે વ્રતના વિષયોની અનુમતિને છોડીને સાવચ્ચ યોગના અંતને વિષે યતિ એટલે વિરતિ છે જેમને એવા અથવા (૨) દેશથી એટલે એક દેશથી અથવા સ્થૂળપ્રાણાતિપાતના વિરમણ ઇત્યાદિ દ્વારા યતિ એટલે સાધુ તે ‘દેશયતિ’ બાણવા. આથી સમબળ્ય છે કે દેશયતિ એટલે દેશવિરતિ યાને પાંચમા ગુણસ્થાને રહેલો શ્રાવક, નહિ કે સર્વ વ્રતના આરાધક મુનિવર; કેમકે પ્રત્યાખ્યાનાવરણના ઉદયથી સર્વવિરતિના પરિણામનો અભાવ છે.

પૂર્વે સૂચવાયું છે કે પ્રત્યાખ્યાનાવરણ કષાયના ઉદયવાળાને મનુષ્યગતિના આયુષ્યનો બંધ છે. તે આ દેશયતિ મનુષ્યના આયુષ્યના બંધને યોગ્ય ઠર્યો; પરંતુ આ વાત અસંગત છે, કેમકે દેશયતિનો જઘન્યથી ‘સૌધર્મ’ દેવલોકમાં અને ઉત્કૃષ્ઠથી ‘અચ્યુત’ દેવલોકમાં ઉપપાત છે. બૃહત્સંપ્રહણીમાં કહ્યું પણ છે કે—

“अविराहियसामण्यस साहुणो सावगस्स य जहन्नो ।

सोहम्मै उववाओ भणिओ तैल्लोकदंसीहिं ॥ ૧૭૧ ॥”—આર્થી

અહીં અનાનુપૂર્વી પણ વ્યાખ્યાનું અંગ છે એ જણાવવા માટે અપ્રત્યાખ્યાનાદિના ઉદયના ક્રમથી અનિષ્ટ પ્રસંગો બતાવ્યા છે. અન્યથા પશ્ચાનુપૂર્વીથી પ્રત્યાખ્યાનાવરણાદિના ઉદયના ક્રમ પૂર્વક અને પૂર્વાનુપૂર્વીથી અનન્તાનુબંધી વગેરેના ઉદયના ક્રમથી તેનો ઉદ્ભાવ કરવો યુક્ત ગણાત. સમ્યગ્દષ્ટિ તેમજ મિથ્યાદષ્ટિને વિષે સંત્વલના ઉદયની અવિશેષતાથી દેવગતિના હેતુરૂપે તેનો નિર્દેશ હોવાથી વસ્તુતઃ અનિષ્ટ પ્રસંગનો ઉપન્યાસ થયો છે.

૧ છાયા—

अविराहितभ्रामण्यस्य साधोः श्रावकस्य च जघन्येन ।

सौधर्मं उपपातो भणितसैल्लोक्यदंशिमिः ॥

અનંતાનુબંધી કષાયના ઉપશમને સમ્યક્ત્વનું લિંગ માનનાર એમ કહેવા તૈયાર થાય છે કે હે મિથ્યાલિનિવેશના ઉપશમને સમ્યક્ત્વનું લિંગ માનનાર ! આપને પણ “ પક્ષ્વચ્ચમ્માસ ” વાળી ગાથા માન્ય છે. તો પછી આપના મત પ્રમાણે પણ અનંતાનુબંધી કષાયનો યાવજ્જીવ ઉદય હોવાથી સમ્યક્ત્વના અભાવનો અને નરકગતિના સદ્ભાવનો પ્રસંગ તેમજ અવિરત સમ્યક્દષ્ટિ વગેરેને તિર્યચ ગતિ આદિનો પ્રસંગ ઉપસ્થિત થાય છે તો તેનું આપ કેવી રીતે નિરાકરણ કરો છો ? એ તો આપ જાણતા જ હશે કે—

“ યત્રોભયોઃ સમો દોષઃ, પરિહારશ્ચ તત્સમઃ ।

તૈકઃ પર્યનુયોજ્યઃ સ્યાત્, તાદૃશાર્થવિચારણે ॥ ”—અનુ૦

અર્થાત્ જ્યાં બંને પક્ષમાં સમાન દોષ હોય ત્યાં પરિહાર પણ સમાન છે. તેવા અર્થનો વિચાર કરતી વેળા એકને પ્રશ્ન કરવો તે યોગ્ય નથી.

આનો બચાવ એ છે કે મિથ્યાત્વના ઉદયના સહકારી તેમજ તીવ્ર વિપાકવાળા જ અનંતાનુબંધી વગેરે કષાયોનો કોઈક જ જીવો આશ્રીને ઉત્કૃષ્ટથી યાવજ્જીવ ઉદય સ્વીકાર્યો છે અને એવા ઉદયને લઈને તેમની નરક-ગતિ માનવામાં આવી છે એવો અમે તો અર્થ કરીએ છીએ. આનો શ્રુતાર્થ કરવા જતાં તો તે જન્મમાં કોઈને પણ સમ્યક્ત્વાદિના લાભનો અભાવ નિમ્ન-લિખિત ગાથાગત અર્થ સાથે વિરોધ ઊભો થશે.

“ સમત્તંમિ ઉ લદ્દે ટઙ્ઘ્યાઈં નરયતિરિયદારાઈં । ”

એવી રીતે અપ્રત્યાખ્યાનાવરણ કષાયો પરત્વે પણ આપે અનુક્રમે દશવિહી તિર્યચ-ગતિ અને મનુષ્ય-ગતિની હેતુતાનો પ્રસંગ પણ અમારા પક્ષમાં ઉદ્ભવતો નથી, કેમકે સમ્યક્ત્વને પામેલા એવા તેમને પણ તેના વિપાકને લઈને દેવગતિની નિમિત્તતા છે.

અતત્ત્વરુચિરૂપો યો--સદ્ગ્રહઃ સ તુ નો ભવેત્ ।

અનન્તાનાં યતો મિથ્યા--ભાવેન સ પ્રજાયતે ॥૩૧॥

૧ જાયા—

સમ્યક્ત્વે તુ લઙ્ઘે સ્થગિતાનિ નરકતિર્યગ્દારાણિ ।

અસદ્ગ્રહનું સ્વરૂપ—

શ્લોકો—“ અતત્ત્વને વિષે અભિલાષારૂપ જ અસત્ત્વો આગ્રહ (કદાગ્રહ) છે તે અનંતાનુબંધી કષાયોનું (સ્વરૂપ) ન હોય, કેમકે તે (અસદ્ગ્રહ) તો મિથ્યાત્વથી ઉદ્ભવે છે. ”-૩૧

પદ્યનું તાત્પર્ય—

સ્પષ્ટી—^૧અતત્ત્વોને વિષે રુચિ યાને તત્ત્વની બુદ્ધિ તે મિથ્યાત્વનું સ્વરૂપ છે, કેમકે કહ્યું પણ છે કે—

“ અદેવે દેવતાબુદ્ધિ-રગુરૌ ગુરુભાવના ।

અતત્ત્વે તત્ત્વબુદ્ધિશ્ચ, એતન્મિથ્યાત્વલક્ષણમ ॥ ”-અનુ૦

વળી અનંતાનુબંધી કષાયો પ્રજ્વલનાદિ સ્વરૂપી હોવાથી સામાન્ય રીતે ચાસ્ત્રના પ્રતિબંધક તરીકે પ્રસિદ્ધ છે, એથી અતત્ત્વોને વિષે તત્ત્વોની બુદ્ધિ એ કંઈ અનંતાનુબંધી કષાયોનું સ્વરૂપ નથી. જો અનંતાનુબંધી કષાયોને અતત્ત્વને વિષે રુચિરૂપ માનવામાં આવે તો અસદ્ગ્રહ એ તેમનું કાર્ય કહેવાય, કેમકે કાર્ય કારણને અનુરૂપ હોય છે. અને તેમ થતાં અસદ્ગ્રહનો ઉપશમ તે સમ્યક્ત્વનું કાર્ય હોવાથી તેનું લિંગ ગણાય. દાખલા તરીકે આપણા પક્ષમાં અતત્ત્વને વિષે રુચિરૂપ મિથ્યાત્વ છે. એનું કાર્ય મિથ્યાભિનિવેશ છે. વાસ્તે મિથ્યાભિનિવેશનો ઉપશમ તે સમ્યક્ત્વનું લિંગ છે, કેમકે એ સમ્યક્ત્વ કાર્ય છે. આ યુક્તિ અનુસાર અનંતાનુબંધી કષાયો અતત્ત્વને વિષે રુચિરૂપ નહિ હોવાથી તેમજ અસદ્ગ્રહ એ મિથ્યાભિનિવેશનું કાર્ય હોવાથી અનંતાનુબંધીનો ઉપશમ તે સમ્યક્ત્વનું લિંગ કહેવાય નહિ. આથી કરીને અસદ્ગ્રહ એ મિથ્યાભિનિવેશનું કાર્ય છે તે માટે મિથ્યાભિનિવેશ કહેવાય અને તેમ થતાં અસદ્ગ્રહનો ઉપશમ સમ્યક્ત્વનું લિંગ ગણાય; નહિ કે અન્ય કોઈનો ઉપશમ.

સૂત્રાર્થોદ્ધિ વિયુક્તા યા, ગીતાર્થેશ્ચ નિવારિતા ।

ચેષ્ટા સુસાધનુયાત્ મિથ્યા-ભિનિવેશ સ ચાન્યકત્ ॥૩૨॥

૧ અતત્ત્વ કહો કે કુતત્ત્વ કહો તે એક જ છે. એનાથી રાગ-રૂપનાં ઘોતક કામિની, શસ્ત્ર, પરિગ્રહ વગેરેથી કલંકિત દેવોનો, પરિગ્રહ, આરંભ, દંભ, અપ્રહ્મ વગેરેમાં તલ્લીન બનેલા ગુરુઓનો તેમજ યાજ્ઞિક હિંસાને ધર્મ માનનારા વેદાદિ દર્શનોનો નિર્દેશ કરાયો છે.

મિથ્યાભિનિવેશનું ક્ષિંગ—

શ્લો०—“સૂત્ર અને તેના અર્થથી વિહીન (અર્થાત્ આગમ તેમજ તેના અર્થની વિરોધિની) તેમજ ગીતાર્થો દ્વારા નિષેધાયેલી એવી એષ્ટા મિથ્યાભિનિવેશને સારી રીતે સાધી શકે અને એ (મિથ્યાભિનિવેશ) મિથ્યાત્વને સમ્યગ્ રીતે સાધી શકે, ”-૩૨

ગીતાર્થનું સ્વરૂપ—

સ્વપટ્ટી०—‘ગીતાર્થ’ એ ‘ગીત’ અને ‘અર્થ’ એ જે શબ્દથી નિષ્પન્ન થયેલો છે. તેમાં ‘ગીત’નો અર્થ ‘સૂત્ર’ જાણવો અને ‘અર્થ’થી ‘સૂત્રનો અભિધેય’ સમજવો. એ બેના યોગથી ‘ગીતાર્થ’ શબ્દ બને છે. કહ્યું પણ છે કે—

“ ગીયં મન્નઈ સુત્તં અત્યો તસ્સેવ હોઈ વક્ત્વાણં ।

ગીયસ્સ ય અત્યસ્સ ય, સંજોગા હોઈ ગીયત્થો ॥ ”—આર્યા

મિથ્યાભિનિવેશને જાણવાની રીત--

મિથ્યાભિનિવેશ એ આત્માનો ધર્મ હોવાથી આત્માની જેમ તે પરોક્ષ છે—અર્થઅક્ષુથી ગ્રાહ્ય નથી તે પછી એની ઉત્પત્તિ કેવી રીતે જણાય એવો કોઈ પ્રશ્ન કરે તેના ઉત્તરરૂપે આ પદ્ય છે. જે એષ્ટા મિથ્યાભિનિવેશની અવ્યભિચારિણી હોય—જે એષ્ટામાં મિથ્યાભિનિવેશના વ્યભિચારનો સંભવ ન હોય તે એષ્ટા મિથ્યાભિનિવેશને સિદ્ધ કરી શકે—તે એષ્ટા વડે મિથ્યાભિનિવેશ હોવાની પ્રતીતિ કરી શકાય. આ એષ્ટાનો કયાં તે આગમના અર્થ સામે વિરોધ જણાય અર્થાત્ આગમમાં સૂચવ્યા કરતાં વિરુદ્ધનું વર્તન હોય તે તે વર્તન યાને એષ્ટાથી મિથ્યાભિનિવેશનું અનુમાન થાય છે. જેમકે ઓગણીસમા તીર્થંકર મદિદનાથના પૂર્વ લવમાં તેમના મહાબળ તરીકેની ઉત્પત્તિ દરમ્યાન અસાધારણ તપના અભિગ્રહ પૂર્વકની તેમની ક્રિયા પણ, આ મારા મિત્ર-મુનિઓથી જેમ ગૃહસ્થાશ્રમમાં હું અપ્રતિમ હતો તેમ અત્ર મુનિ-અવસ્થામાં પણ તેમનાથી કેવી રીતે અપ્રતિમ રહું એવા વિચારથી—મિથ્યાભિનિવેશથી ઉદ્ભવેલી હોવાથી સિદ્ધાન્તથી વિરુદ્ધ છે. પીઠ અને

૧ જાયા—

ગીતં મળ્યતે સૂત્રં અર્થસ્તસ્યૈવ ભવતિ વ્યાખ્યાનમ્ ।
ગીતસ્ય ચાર્થસ્ય ચ સંયોગાદ્ ભવતિ ગીતાર્થઃ ।

મહાપીઠની પણ ક્રિયાઓમાં ગુરુ પ્રત્યે તીવ્ર સંક્ર્વેશના અધ્યવસાયની પ્રધાનતા હોવાથી તે પણ તેવી છે. જન્માભિ વગેરેની પણ ચેષ્ટાઓ પ્રભુનાં વચનનો વિપર્યાસ કરનારી હોવાથી તેવી છે.

ગીતાર્થ મુનિવરો શુદ્ધ સિદ્ધાન્તના ઉપદેશક હોવાથી અને શ્રુતના પારગામી હોવાથી તેઓ શાસ્ત્ર-વિરુદ્ધ ક્રિયાઓનો નિષેધ કરે છે, વાસ્તે તેવી ક્રિયા કરવી નહિ, કેમકે તેવી ક્રિયા મિથ્યાભિનિવેશની સાધક છે. વળી સૂત્રમાં નહિ કહેલી હોય અને જેને સાવધ બહુને ગીતાર્થોએ જેનું આચરણ ન કર્યું હોય તે પણ આદરણીય નથી.

મિથ્યાભિનિવેશથી દુર્દશા--

મિથ્યાભિમાન કહો કે મિથ્યાભિનિવેશ કહો તે એક જ છે. એના સ્પર્શથી શુદ્ધ ક્રિયા પણ અશુદ્ધ બની જાય છે, કેમકે શું ખીરમાં હલાહલનું એક ણિહુ પડતાં તે અપેય નથી થતી કે? વળી જેમ લીંબડાના ઝાડનું દૂધથી સિચન કરવામાં આવે છતાં તે આમ્રના પદ્મવૈને ઉત્પન્ન કરી શકતું નથી, તેમ મિથ્યાભિમાની તપસ્વી હોય તોપણ તે સમ્યગ્-જ્ઞાનાદિની આરાધના કરી શકતો નથી. જેમ અપચનું ભોજન કરનારા રોગીને અમૃત તુલ્ય ઔષધ પણ લાભદાયક થતું નથી તેમ મિથ્યાભિમાનીએ કરેલો ધર્મ પણ દુષ્ટ કર્મનો નાશ કરવામાં સમર્થ થતો નથી. વળી જેમ કાળરૂપ સર્પથી ડસાયેલાના ઝેરને ઉતારવા મંત્ર નિષ્ક્રમ નીવડે છે તેમ મિથ્યાભિમાનીએ સેવેલું ધ્યાન પણ ભવનો નાશ કરવામાં સક્ષમ થતું નથી. વળી જેમ કાગડાઓ પોતાની ચાંચ વડે વિષ્ટાને ચૂથે છે તેમ મિથ્યાભિનિવેશને વશ થઈ કેટલાક સ્વમુખે શાસ્ત્રનો વિસ્તાર કરે છે. દ્રાક્ષનો સાક્ષાત્કાર કર્યા પછી પણ ઊંટ તેનો સ્વીકાર કરતો નથી તેમ મિથ્યાભિમાનનાં પૂતલાંઓ અસાધારણ તેમજ યથાર્થ શ્રુતિની પરીક્ષા કર્યા પછી પણ તેને અંગીકાર કરતા નથી. જીતવાની ઇચ્છાવાળા (વીર પુરુષો)ને જેમ શત્રુ તરફનું ગમન લાભકારી છે તેમ માનવોને દીક્ષા લાભદાયક છે; પરંતુ અવિધિથી સાધેલી વિદ્યા અનર્થકારી છે તેમ મિથ્યાદષ્ટિઓની દીક્ષા પણ તેવી સમજવી. વિશેષમાં ઊંચાં નીચાં વચનોના સ્પંદવાળી ઉચ્છંબલ વાણી વદનારા મિથ્યાભિમાનીઓની વિદ્વત્તા પણ ખરેખર વિડંબનારૂપ છે.

૧ સરખાવો પંચલિંગીની ટીકાના ૧૪ માં પત્રગત નિમ્ન-લિખિત પદ્યો:—

“ મિથ્યાભિમાનસંસ્પર્શાત્, સત્ક્રિયાઽપ્યસતી ભવેત્ ।

હલાહલવપ્ત્લેષાત્, કિમ્બોજ્યં ન પાયસમ્ ? ॥ ૬૦ ॥—અનુ૦

તપસોપગૃહીતોઽપિ, જ્ઞાનાદીન્ ન કરોત્યસૌ ।

નિમ્બઃ સ્ત્રીરેજ સિક્તોઽપિ, કિં સૂતે ચૂતપલ્લવાન્ ? ॥ ૬૧ ॥—અનુ૦

તચ્છમેનાનુમીયેત, સમ્યક્ત્વં જ્ઞાનશાલિનામ્ ।

રજ્જનાર્થે ચ પ્રશમઃ, સમ્યક્ત્વગમકો નહિ ॥ ૩૩ ॥

વાસ્તવિક શમથી સમ્યક્ત્વનું અનુમાન—

શ્લો०—“તે (શાસ્ત્રોક્ત) શમથી જ્ઞાની (જનો)માં (રહેલા) સમ્યક્ત્વનું અનુમાન કરાય છે; બાકી (લોકોને) ખુશ કરવા માટેનો શમ તે કંઈ સમ્યક્ત્વનો ઘોતક નથી.”—૩૩

યથાર્થ શમનું સ્વરૂપ—

સ્પષ્ટી. —લાલ અથવા ખ્યાતિની ઇચ્છાથી કે લોકોને ખુશ કરવા ઇત્યાદિ હેતુથી શુદ્ધ જિન-મતના સમર્થનાર્થે પ્રૌઢ તર્ક વગેરેનો ઉપયોગ કરનારની આ પ્રવૃત્તિ પણ અસદ્ગ્રહ છે. કોઈ શઠ શુદ્ધ પ્રરૂપણા કરતો હોય, રાજસભા જેવા સ્થળમાં પણ હેતુ અને ઠાંટાંતના ઉપન્યાસ પૂર્વક આર્હત દર્શનની વ્યવસ્થાપના કરીને અને અન્ય દર્શનીય વાદીલકેસરી જેવાના અભિમાનને પણ ચૂર્ણ કરીને જિન-પ્રવચનની પ્રભાવના કરતો હોય, દેશનાના અતિશયથી પુષ્કળ ભવ્ય જીવોને સમ્યક્ત્વાદિ પુણ્યસ્થાને આરૂઢ કરાવતો હોય તોપણ તત્ત્વોને વિષે તેને અશ્રદ્ધા હોવાથી અને લોકોને રાજી કરવા માટેની જ તેની આ પ્રવૃત્તિ હોવાથી અંગારમર્દકની પેઠે તેની આ સમ્યક્ ક્રિયા પણ અસદ્ગ્રહ જ છે.^૧

મિથ્યાભિમાનિનો ન સ્યાદ્, ધર્મઃ કર્મપ્રહાણયે ।

અપથ્યમોજ્જિતો જાયુ-રિવ રોગપનુત્તયે ॥ ૬૨ ॥-અનુ०

ભવવિધ્વસ્તયે ધ્યાનં, ન મિથ્યાભિનિવેશિનઃ ।

મન્ત્રો ન કાલદષ્ટસ્ય, વિષં નિષ્કૃવિતું ક્ષમઃ ॥ ૬૩ ॥-અનુ०

વિવિચ્ય સ્વમુલ્લેનેહ, કેચિન્મિથ્યાભિમાનતઃ ।

વિસ્તારયન્તિ શાસ્ત્રાણિ, પુરોષાણિ દ્વિકા ઇવ ॥ ૬૪ ॥-અનુ०

સમ્યક્શ્રુતીઃ પરીક્ષ્યાપિ, નોપગચ્છન્ત્યસદ્દશઃ ।

સાક્ષાત્કૃત્યાપિ ન દ્રાક્ષા, ભક્ષયન્તિ ક્રમેલકાઃ ॥ ૬૫ ॥-અનુ०

વ્રજ્યાવદ્ વિજિગીષૂણાં, પ્રવ્રજ્યાડનુગુણા નૃણામ્ ।

મિથ્યાદશાં ત્વનર્થાય, વિષ્ણેવાવિધિસાધિતા ॥ ૬૬ ॥-અનુ०

ઉચ્ચાવચ્ચવઃસ્પન્દા-વશંવદગિરામહો ।

પ્રહિલાનાં યથા તેષાં, વિદ્વત્તાડપિ વિદ્મ્બનમ્ ॥ ૬૭ ॥-અનુ०

આથી તો વિશુદ્ધિનું મહત્ત્વ છે. મહાપ્રત્યાખ્યાનની ૯૬ મી ગાથામાં પણ

કહ્યું છે કે—

ન વિ કારણં તળમઓ, સંથારો ન વિ ય ફાસુઆ મૂમી ।

અપ્પા સ્સલુ સંથારો, હોઈ વિસુદ્ધો મળો જસ્સ ॥ ૯૬ ॥

કહેવાની મતલબ એ છે કે શુદ્ધ સિદ્ધાન્તનું કથન કરીશું, સમ્યક્ ક્રિયામાં પ્રવૃત્ત રહીશું, તપશ્ચર્યા કરીશું, સ્વાધ્યાય કરીશું અને બહારથી કષાયોનો ઉપશમ હોવાનો આપણે આડંબર સેવીશું તો લોકો ખુશી થશે અને તેમ થતાં તેઓ આપણને મનગમતાં વસ્ત્ર, અન્ન, પાન વગેરે પૂરાં પાડશે એવા આશયથી—એવા દંભથી જે સાધુ ઉપર મુજબ વર્તન કરે તે સાધુનો પ્રશમ લોકરંજનહેતુક છે, કિન્તુ તે કંઈ સમ્યક્ત્વનું લિંગ નથી.

કર્મવશેન સંલગ્નો, વિષયે ન વિમુહ્યતિ ।

ત્યક્તુકામો હિ સમ્યક્ત્વી, તત્સ્વરૂપં ચિન્તયતિ ॥૩૪॥

સંવેગનું વર્ણન—

શ્લો.૦—“કર્મને વશ હોવાથી વિષયમાં આસક્ત અનેલો સમ્યક્ત્વી વિશેષ મોહ પામતો નથી, કિન્તુ તેનો ત્યાગ કરવાની ઇચ્છાવાળો તે તેના સ્વરૂપનો (હવે પછીનાં પદોમાં સૂચવ્યા મુજબ) વિચાર કરે છે.”—૩૪

આપાંતે સુન્દરાશ્રમે, વિપાકે વિરસા હહા ।

ભવાનુષદ્ધિનશ્ચિત્ત !, વિષયા દારુણાસ્તતઃ ॥૩૫॥^૧

વિષય-સેવનની પ્રારંભિક અને પ્રાન્તિક દશા—

શ્લો.૦—“ શરૂઆતમાં સરસ પરન્તુ પરિણામે નીરસ અને સંસાર સાથે સંબંધ ધરાવનારા (અને એથી કરીને સંસારવર્ધક) એવા આ વિષયો છે, વાસ્તે હે ચિત્ત ! તેઓ ભયંકર છે.”—૩૫

[નાપિ કારણં તૃણમયઃ સંસ્તારો નાપિ ચ પ્રાસુકા ભૂમિઃ ।

આત્મા ખલુ સંસ્તારકો ભવતિ વિશુદ્ધ મનો યસ્ય ॥]

અર્થાત્ ધાસનો સંથારો કિંવા નિર્હવ ભૂમિ તારનાર નથી, કિન્તુ જેનું મન નિર્મળ છે તેને તેનો આત્મા સંસ્તારક છે.

૧ જુઓ પ્રશમરતિ (શ્લો. ૧૦૭)

વિષયજન્ય સુખ—

૨૫૫ટી૦—આ શ્લોકમાં વૈષયિક સુખને ક્ષણિક કહ્યું છે અને પરિણામે દુઃખદાયી ગણાવ્યું છે તે વાત નિમ્ન-લિખિત પદોમાં શોભી રહી છે:—

“ સ્વખમિત્તુકૂલા बहुकालदुक्खा, पगामदुक्खा अनिगामसुक्खा ।

संसारसुक्खस्स विपक्खभूआ, खाणी अणत्थाण य कामभोगा ॥ ”

“ જહા ય કિંપાગફલા મળોરમા, રસેણ વન્નેણ ઉ મુજ્જમાણા ।

ते खुद्दए जीविअपच्चमाणा, एओवमा कामगुणा विवागा ॥ ”

અર્થાત્ કામભોગો ક્ષણમાત્ર સુખકારી છે, કિન્તુ ચિરકાળ દુઃખદાયી છે. વળી તેઓ અત્યંત દુઃખકારી છે, પરંતુ અત્યંત સુખદાયી નથી. વિશેષમાં તેઓ સંસારથી મુક્તિ મેળવવામાં શત્રુરૂપ છે અને અનર્થોની ખાણ છે. વળી જેમ કિંપાકનાં ફળો રસ અને વર્ણથી મનોહર છે, પરંતુ તે ખાતાં રામ રમી જાય છે તેમ કામના પણ તેવા વિપાકો છે.

તત્ત્વામૃતના કર્તા તો ત્યાં સુધી કહે છે કે—

“ કિમ્પાકસ્ય ફલં ભક્ષ્યં, કદાચિદપિ ધીમતા ।

विषयास्तु न भोक्तव्या, यद्यपि स्युः सुपेशलाः ॥ ૧૦ ॥ ”—અનુ૦

અર્થાત્ કદાચ (ન છૂટકે) કિંપાકનું ફળ (ખાવું પડે તો) બુદ્ધિશળીએ તે ખાવું, પરંતુ વિષયો અત્યંત મનોહર (જણાતા) હોય તોપણ તે ભોગવવા—સેવવા નહિ; કેમકે કિંપાક ફળ ખાવાથી એક વાર મરણ થાય છે, કિન્તુ વિષયો સેવવાથી અનેક વાર મરણો અનુભવવાં પડે છે.^૨

કામથી અત્યંત વિર્હિત બનતા માનવનો વિનાશ થાય છે એ વાત ભક્ત-

૧ જાયા—

क्षणमात्रसौख्या बहुकालदुःखाः प्रकामदुःखा अनिकामसौख्याः ।

संसारमोक्षस्य विपक्षभूताः खानिरनर्थानां च कामभोगाः ॥

यथा च किम्पाकफलानि मनोरमाणि रसेन वर्णेन तु भुज्यमानानि ।

तानि क्षुद्रतया जीवितपच्यमानानि घतदुपमाः कामगुणा विपाकाः ॥

૨ આ સંબંધમાં વિચારો ઉત્તરાર્ધચયનની બૃહદ્વૃત્તિના ૧૮૦ મા પત્રગત તેમજ પૃથ્વ-ક્ષિંગીની બૃહદ્વૃત્તિ (પત્રાંક ૫૬) ગત નિમ્ન-લિખિત સાક્ષીભૂત પદઃ--

“ આપાતમાત્રમધુરા વિપાકકટવો વિષોપમા વિષયાઃ ।

अविवेकिज्जनाचरिता विवेकिजनवर्जिताः पापाः ॥ ”—આર્થો

પરિજ્ઞામાં અનંગને ભુજંગની સર્વાંશે ઉપમાથી અલંકૃત નિમ્નલિખિત ગાથાઓ દ્વારા દર્શાવાઈ છે એટલે તેની પણ નોંધ લેવી પ્રાસંગિક સમન્વય છે:—

“^૧રૂઝરૂઝતરલજીહાજુણ સંકષ્પસ્ખંડફળેણં ।

વિસયવિલવાસિણા મયમુદ્ધેણ વિવ્વોઅરોસેણં ॥૧૦૯॥ —આર્યા

કામમુહ્યંમેણ દદ્ધા લજ્જાનિમ્મોઅદપ્પદાદેણં ।

નાસંતિ નરા અવસા દુસ્સહદુઃખાવહવિસેણં ॥૧૧૦॥” —આર્યા

અર્થાત્ રતિ અને અરતિરૂપ એ ચપળ જીલવાળા, સંકલ્પરૂપ ઉદ્ભટ કૈશુ-
વાળા, વિષયરૂપ ખિલમાં રહેનારા, ગર્વરૂપ સુખવાળા, વિલાસરૂપ કોપવાળા,
લજ્જાનરૂપ કાંચળીવાળા અને દર્પરૂપ દાઢવાળા તેમજ દુઃસહ અને દુઃખદાયક ઝેરવાળા
એવા કંદર્પરૂપ સર્પથી ડસાયેલા માનવો વિવશ બની નાશ પામે છે.

❀ ❀ ❀ ❀

ભોગકાલેઽપિ સન્તાપ-હેતુકાન્ નરકપ્રદાન્ ।

પરિણામે ધિગાત્મસ્ત્વં, તાદૃશાનપિ સેવસે ॥૩૬॥

વિષયાતુર જીવને ધિકકાર—

શ્લો.૦—“હે જીવ ! ભોગવતી વેળાએ પણ સન્તાપકારી અને પરિણામે નરકે
લઈ જનારા એવા વિષયોને પણ તું સેવે છે, માટે તને ધિકકાર છે.”—૩૬

❀ ❀ ❀ ❀

સ્રવદ્ભીભત્સકે દેહે, રમન્તે કુત્સનીયકે ।

કૃમિવદ્ વ્યાકુલા જીવા, દુઃખેષુ સુખબુદ્ધયઃ ॥૩૭॥

કામાતુરનો મતિ-ભ્રમ—

શ્લો.૦—“જમાંથી બીલત્સ પદાર્થો વહી રહ્યા છે એવી તેમજ અશુભ એવી
કાયામાં, કૃમિની જેમ વ્યાકુળ અનેલા જીવો દુઃખોમાં સુખની બુદ્ધિવાળા હોઈ
રમે છે.”—૩૭

❀ ❀ ❀ ❀

૧ જાયા—

રત્યરતિતરલજિહાયુગેન સઙ્કલ્પોદ્ધટફળેન ।

વિષમવિલવાસિના મદમુખેન વિવ્વોકરોષેણ ॥

કામમુજ્જેન દદ્ધા લજ્જાનિર્મોકદર્પદંષ્ટ્રેણ ।

નશ્યન્તિ નરા અવશા દુઃસહદુઃખાવહવિષેણ ॥

૧ ઉત્તાનોચ્છૂનમણ્ડૂક-પાટિતોદરસન્નિભે ।
વલેદિનિ સ્ત્રીવ્રણે સક્તિ-રક્રમેઃ કસ્ય જાયતે ? ॥૩૮॥

અબ્રહ્મચારીને કૃમિની ઉપમા--

શ્લો.૦—“ અત્તા પડેલા અને સૂછ ગયેલા દેડકાના ફાટેલા પેટ જેવી અને કલેદવાળી સ્ત્રી-યોનિમાં કૃમિ સિવાય બીજો કોણ આસક્તિ રાખે ?”--૩૮

૨ નમ્નઃ પ્રેત ઇવાવિષ્ટઃ, ક્ષણન્તીમુપગુહ્ય તામ્ ।
સ્વેદાયાસિતસર્વાઙ્ગઃ, સુખી સ રમતે કિલ ॥૩૯॥

વિષય-સેવનમાં સુખની બ્રાન્તિ--

શ્લો.૦—“ નાગો અને પ્રેતથી અસ્ત એવો જીવ ગુણ ગુણ કરતી લલનાને આલિંગન કરીને જેનાં સર્વ અંગો થાકી ગયાં છે અને જેને પરિશ્રમ પહોંચ્યો છે એવો તે (પોતાની બતને તેમ છતાં) સુખી (માનતો) ખરેખર તેની સાથે રમે છે. ”--૩૯

મતિ-વિપર્યય--

રૂપષ્ટી.૦--જેમ તૃષાતુર મૃગો મૃગતૃષ્ણા (ઝાંઝવા)ને જળ સમજી તે તરફ દોડે છે અને અંતે નિરાશ થાય છે તેવી કામાતુરની સ્થિતિ છે. વિશેષમાં કામ-જ્વરથી સંતપ્ત જનોને કામિની તરફથી લાત પડે તોપણ તેઓ તેને શીતળ, કોમળ કેળના સ્પર્શ જેવી ગણી લે છે. તે તેમને ગાળ દે તો તેઓ તેને સ્તુતિ-વાક્યરૂપ માની લે છે. આ પ્રમાણેનાં અનેક અપમાનો બદલે માન-પત્રોની લહાણી હોય તેમ તેઓ સહર્ષ સ્વીકારી લે છે.

૧-૨ આ પદો સ્વયં ગ્રંથકારે રચેલાં નથી, પરંતુ પંચલિંગીની વૃહદ્વૃત્તિના પપ મા પત્રમાં અવતરણરૂપે આપેલાં છે ત્યાંથી તેમણે ઉદ્ધૃત કરેલાં છે.

૩ આ ગ્રંથમાં આચારાંગની શ્રીશીલાંકાચાર્યકૃત વૃત્તિના ૧૨૧મા પત્રગત નિમ્ન-લિખિત પદ મનનીય જણાય છે.

“ દારા પરિભવકારા બન્ધુજનો બન્ધનં વિષં વિષયાઃ ।
કોડયં જનસ્ય મોહા યે રિપવસ્તેષુ સુહૃદાશા ? ॥ ”

વિષયાણાં કૃતે જીવો, દુઃખશતનિબન્ધનમ્ ।
મહારમ્ભં સમાશ્રિત્ય, ભૂરિપાપં સમાશ્રિતઃ ॥૪૦॥

વિષય-ક્ષેવનથી પાપોનું ઉપાર્જન—

શ્લો०—“વિષયોની ખાતર જીવ સેંકડો દુઃખના કારણરૂપ મોટા આરંભને સેવીને પુષ્કળ પાપોનો આશ્રય લે છે.”—૪૦

તતો નિરયદુઃખાનિ, તિર્યગ્દુઃખાનિ સોઢવાન્ ।
વિષયા દુઃખદાસ્તસ્માન્—માર્જિતાપાનવજ્જ્વરે ॥ ૪૧ ॥

નરકાદિ ગતિમાં કષ્ટ—

શ્લો०—“નરકનાં અને તિર્યંચોનાં દુઃખોને જીવે સહન કર્યાં, તેથી જન્મ તાવ-માં શીખંડ દુઃખદાયી છે તેમ વિષયો દુઃખકારી છે.”—૪૧

વિષયાઃ સુખદાશ્ચેત્ સ્યુ-સ્તીર્થકૃચ્ચક્રવર્તિનઃ ।
ઉત્તિષ્ઠેરન્ કથં ત્યાગે, તેષાં ભૂરિષુ તેષ્વપિ ? ॥ ૪૨ ॥^૨

૧ કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે દાહ-જ્વર ઉત્પન્ન થયો હોય ત્યારે રોગીને શીતળ શીખંડ ખાવાનું મન તો થાય, પરંતુ તે જો ન સમજતાં તેનો આહાર કરે તો ઉલટો બેનો વ્યાધિ વધે તેવી રીતે વિષયો પણ મોહમાં મુગ્ધ અનેલા જીવોને વશ બળ જણાય, પરંતુ પરિણામે તેનાથી અનેકવિધ હાનિ છે.

૨ સરખાવો આચારાંગની ટીકાના ૧૦ માં પત્રગત નિમ્ન-લિખિત અવતરણુ:—

“તિત્થયરો ચડણાણી સુરમહિઓ સિઝ્ઝિયવ્વ ય ધુવમ્મિ ।
અણિગૂહિયબલવિરિઓ સઘ્વથામેસુ ઉજ્જમઙ્ ॥ ૧ ॥”—આર્યા

[તીર્થંકરશ્ચતુર્જ્ઞાની સુરમહિતઃ સેધિતવ્યે ચ ધ્રુવે ।
અણિગૂહિતબલવીર્યઃ સર્વસ્થામ્ના ઉચ્ચછતિ ॥]

વિષયોમાં વાસ્તવિક સુખનો અભાવ—

શ્લોક—“જે વિષયો સુખકારી હોય તો તે પુષ્કળ હોવા છતાં કેમ તેનો ત્યાગ કરવા (શ્રીઋષભદેવ જ્વા) તીર્થ કરો અને (શ્રીભરત જ્વા) ચક્રવર્તીઓ (તેમજ અચળ વગેરે બળદેવો) તૈયાર થાય ? ”—૪૨

વિષયાશાવશીભૂતા, વિપ્રમુક્તાશ્ચ તૈરપિ ।

પરિભ્રમન્તિ સંસારે, ઘોરે કણ્ડરીકો યથા ॥ ૪૩ ॥

વિષયની આશાથી પણ દુર્દશા—

શ્લોક—“ વિષયોની આશાને વશ થયેલા અને વળી તેનાથી પણ ત્યજ્યેલા એવા (જીવો) ભયંકર સંસારમાં કણ્ડરીકની પેઠે ભમે છે. ”—૪૩

કંડરીકની કથા—

સ્પષ્ટી—‘ જંબૂ ’દ્વીપમાં આવેલા ‘મહાવિદેહ’ ક્ષેત્રના ‘પુષ્કલાવતી’ વિજયમાં ‘પુંડરીકિણી’ નામની એક નગરી હતી. ત્યાં મહાપદ્મ નામનો રાજા રાજ્ય કરતો હતો. એ રાજાને પદ્માવતી નામની પત્ની હતી. આ રાણીએ બે પુત્રોને જન્મ આપ્યો. એનાં પુંડરીક અને કંડરીક નામ પાડવામાં આવ્યાં.

એક દિવસ મહાપદ્મ નૃપતિ પોતાની નગરીમાં આવેલા મુનિવરો પાસે ધર્મ સાંભળવા ગયો. તેમની દેશના સાંભળી તેણે વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થયો. તેથી તેણે પુંડરીકને રાજગાદી સોંપી અને પોતે પાશવતાનો પરિહાર કરાવી, સાચી માનવતા પ્રાપ્ત કરાવી, આત્માને પરમાત્માના રંગથી આબેહુબ રંગનારી દીક્ષા લીધી. ટુંક સમયમાં તેમણે ચૌદ પૂર્વનું અધ્યયન કર્યું અને હસ્તર તપો તપી કેવલજ્ઞાન પણ પ્રાપ્ત કર્યું. આયુષ્ય પૂર્ણ થતાં તેઓ મોક્ષે ગયા.

“ કિં પુણ અવસેસેહિં દુક્ખક્ષયકારણા સુવિહિર્પિહિં ।

હાંતિ ન ઉજ્જમિયવ્વં સપચ્ચવાયંમિ માણુસ્સે ॥ ૨ ॥ ”—આર્યા

[કિં પુનરવશેષેદુંઃસ્વક્ષયકારણાત્ સુવિહિતૈઃ ।

ભવતિ ન ઉચન્તવ્યં સપ્રત્યવાયે માણુષ્યે ? ॥]

કાલાંતરે પેલા મુનિવરે ‘પુંડરીકિણ્ણી’ નગરીમાં પધાર્યા. તેમને વંદન કરવા માટે પુંડરીક અને કુંડરીક બંને ભાઈઓ ગયા. તેમની દેશના સાંભળી મહેલે આવ્યા બાદ પુંડરીકે કુંડરીકને કહ્યું કે હું તો હવે દીક્ષા લઈશ. તું આ રાજ્ય સંભાળજે. કુંડરીકે જવાબ આપ્યો કે હે ભાઈ ! મને શા માટે સંસારરૂપ ખાડામાં ઠકેલી મૂકો છે? મારે નરકના દ્વાર સમાન રાજ્યની ઇચ્છા નથી; હું તો પ્રવ્રજ્યા જ અંગીકાર કરીશ. પુંડરીકે તેને બે ત્રણ વાર રાજગાદી સ્વીકારવા કહ્યું તોપણ બ્યારે કુંડરીકે તેમ કરવા હા ન જ પાડી ત્યારે તેણે તેને કહ્યું કે હે ભાઈ ! દીક્ષા એ કંઈ કેવળ વેશપલટો નથી, એ કંઈ મસ્તક-મુંડનની માત્ર ક્રિયા નથી; પરંતુ સમસ્ત જીવન-પ્રદેશમાં સચ્ચારિત્રનો પ્રકાશ પાથરી, સાત્ત્વિક જ્ઞાનની તેજસ્વી મશાલ હાથમાં લઈ, સંસાર-વનમાં ભટકતા અને ભાન ભૂલેલા જીવોને આત્મોન્નતિનો સચોટ ઓધ કરાવનારાનું જીવન-સૂત્ર છે. એ તો આત્માની ચોવીસે કલાક કતલ કરવાનો ધંધો આદરી બેઠેલા ક્રોધાદિ કષાયોને મુંડવાની ક્રિયા છે. સ્વર્ગના સમ્રાટો પણ જેમની ચરણુ-રજ માથે ચડાવવા એક પગે ધઈ રહે એવી એ આત્મ-સાધનની અદ્ભુત કળા છે. વિશેષમાં એ કંઈ બાળકો કે બાલુકોને રમવાનું રમકડું નથી. એવું પાલન તે મીઠુના દાંતે લોઠાના ચણા ચાવવા કરતાં વિકટ છે. તરવારની ધાર ઉપર ચાલવું સહેલું છે, પરંતુ પારમેશ્વરી પ્રવ્રજ્યા પાળવી કઠણ છે. વિશેષમાં હે ભાઈ ! હજી તને તાત્ત્વિક ઓધ નથી. વળી તું તરુણ છે એટલે તારી બુદ્ધિ કાચી છે, વાસ્તે હાલ તો તું શ્રાવક-ધર્મ અંગીકાર કર અને તે પાળ્યા બાદ વૃદ્ધાવસ્થામાં તું દીક્ષા લેજે કે જેથી તેનો ત્યાગ કરવાનો વારો ન આવે. કુંડરીકે પ્રત્યુત્તર આપ્યો કે ભાઈ ! આપનું કહેવું સાચું છે, પરંતુ મેં તો એક વાર દીક્ષા લેવાની વાત ઉચ્ચારી એટલે હું તો તે લીધા વિના રહેનાર નથી. કુંડરીકે આખરે પોતાનું ધાર્યું કર્યું. પુંડરીકને પણ દીક્ષાની ધુન લાગી હતી એટલે તે પણ નિષ્કમણ માટે તૈયારી કરવા લાગ્યો, પરંતુ પ્રધાનમંડળે જબર-જસ્તીથી તેને રોક્યો અને વિનતિ કરી કે આ રાજ્યની ધુરાને ધારણુ કરે એવો આપને પુત્ર થાય પછી આપ સુખેથી દીક્ષા લેજો. આથી તે ગૃહવાસમાં ભાવ-ચતિ તરીકે રહ્યો.

૧ સરખાવો પંચલિંગીની બૃહદ્ વૃત્તિના ૬૦ મા પત્રગત નિમ્ન-લિખિત પદઃ—

“ ત્વં પુનઃપ્રાતરદ્યાપિ, તત્ત્વં પ્રત્યેષિ નાર્થતઃ ।

પચ્યતે ન મત્તિઃ પ્રાયો, ચૌવને વિદુષામપિ ॥ ૧૦ ॥ ”

આ તરફ કંડરીકે મુનિ સામાચારી એવી ઉત્તમ રીતે પાળવા લાગ્યા કે તેઓ અન્ય મુનિવરોને વહ્નલ થઈ પડ્યા. એવામાં વસંત ઋતુ ખેડી. નાગરિકો પોતપોતાની પ્રિયા સાથે કીડા કરવા લાગ્યા. આ જોઈને કંડરીકેનું ચિત્ત ચલિત થયું અને કદવવૃક્ષ સમાન દીક્ષા છોડીને કંટક વૃક્ષ જેવા રાજ્યને અહુષ્ય કરવાની તેની વૃત્તિ થઈ. આથી ‘ પુંડરીકિણ્ણી ’ના વનમાં આવી એક ઝાડ તળે તેણે વિસામો લીધો. ઉદ્યાનપાલકે જઈ રાજાને ખબર આપી એટલે તે પ્રધાનો સહિત તેને વંદન કરવા આવ્યો. ત્યાં તો ઝાડની ડાળી ઉપર પાત્રો લટકાવીને લીલાં ઘાસ ઉપર કંડરીકેને ફરતો તેણે જોયો. આથી પોતાના ભાઈને ભગ્નપરિણામી જોઈને પુંડરીકે અમાત્યોને ઉદ્દેશીને કહ્યું કે હે સજ્જનો ! તમને બધાને યાદ હશે કે મેં આને દીક્ષા લેવાની ના પાડી હતી, પરંતુ ઊંઠા આલોચ કર્યા વિના એણે લોચ કર્યો તેનું આ ભયંકર પરિણામ જુઓ. કંડરીકે તો રાજ્ય મેળવવાને તલપાપડ થઈ ગયો હતો એટલે એ નિર્લજ્જે તો પુંડરીકેને કહ્યું કે તમે મને પહેલાં રાજ્ય આપવાનું કહ્યું હતું તે હવે આજે આપો. એક વાર દુશ્મનને પણ આપેલું વચન સજ્જનો પાળે છે એટલે આવા નાલાયકને પણ રાજ્ય સોંપી ભાવયતિ તરીકે જીવન ગુભરનારા અને ખરા મનથી દીક્ષા લેવાની ઉત્કંઠા ધરાવનારા પુંડરીકે નૃપતિએ પ્રવ્રજ્યા અહુષ્ય કરી.

દીક્ષા જેવી ઉત્તમ વસ્તુનો ત્યાગ કરી ખેડેલા કંડરીકેની સેવકો મશ્કરી કરવા લાગ્યા, કેમકે શીલથી ભ્રષ્ટ થયેલાનો આદર કરવો અને ઉચ્છિષ્ટ ભોજનનો આહાર કરવો તે ખરાખર છે. કંડરીકેને તો આથી ગુસ્સો ચડ્યો, કેમકે નરકના અતિથિ થનારાને ખીજું શું સૂઝે ? તેણે વિચાર કર્યો કે હું નગરમાં દાખલ થાઉં, માફ પેટ ટાઢું કરું અને પછી આ બધાની વેતરણ કરું. મહેલે પહોંચી તેણે આકંઠ ભોજન કર્યું અને ભોગ ભોગવવામાં આખી રાત અખંડ જીભગરો કર્યો. આથી મોતની નોખતરૂપ વિસૂચિકાથી તે સપડાયો. એનું પેટ ફૂલી ગયું, શ્વાસ પણ લેવાતો અંધ થયો, પાણીનું ટીપું પણ ગળે ઉતરતું અટક્યું, પરંતુ દીક્ષાના પવિત્ર અને ભવ્ય શિખર ઉપરથી ભોગરૂપ ખીણમાં ગબડી પડેલા પાપી પિશાચની કોણ આકરી કરે ? સગાંવહાલાંએ પણ તેની ખરદાસ કરી નહિ, કેમકે તેમને એમ લાગ્યું કે આવાની ચિકિત્સા કરાવવી તે પણ ધોર પાપ છે. આથી કંડરીકેના ક્રોધનો પાર રહ્યો નહિ. તેણે એવો વિચાર કર્યો કે રાત પૂરી થાય અને જો સવાર પડે ત્યાં સુધી હું જીવતો રહું તો આ કુટુંબ વગેરેને જરૂર મારી નાંખી તેમને આ ખેદરકારીનું ક્ષણ અખાડીશ. આ પ્રમાણે

સૈદ્ર ધ્યાનમાં લીન બનેલા અને કૃષ્ણ લેશ્યારૂપી વેશ્યાને વશ થયેલા કંડરીકના રામ રમી ગયા. તે સાતમી નરકમાં ‘અપ્રતિક્ષાન’ નરકાલયમાં નારક તરીકે જન્મ્યો. મહર્ષિ ભર્તૃહરિએ નીતિશતક (શ્લો. ૯)માં ઠીક જ કહ્યું છે કે—

“ વિવેકભ્રષ્ટાનાં ભવતિ વિનિપાતઃ શતમુલ્લઃ ”

આ તરફ પુંડરીકના જેવા ઉજ્જવળ વદનવાળા પુંડરીક મુનિરાજે ગુરુની સાક્ષીએ વ્રત ગ્રહણ કરવાની ઇચ્છાથી વિહાર કર્યો, પરંતુ તેઓ બહુ દૂર ન ગયા તે પૂર્વે ઠાકી ગયા અને ઘાસનો સંધારો કરોને બેઠા. ક્યારે હું ગુરુ પાસે પહોંચું અને વ્રત લઈ મારા જીવનને સાર્થક કરું એવા ધ્યાનમાં તેઓ લીન થયા. સર્વ જિનેશ્વરોને અને પોતાના ગુરુઓને તેમણે નમસ્કાર કર્યો. સર્વ પાપસ્થાનકો, કષાયો વગેરેની તેમણે આ-દૌચના કરી અને આરાધના પૂર્વક અંતમાં તેમને દેહોત્સર્ગ થતાં તેઓ ‘સર્વાર્થસિદ્ધ’માં તેત્રીસ સાગરોપમના આયુષ્યવાળા દેવ તરીકે ઉત્પન્ન થયા. ત્યાંથી ચ્યવીને તેઓ ‘મહાવિદેહ’ ક્ષેત્રમાં અવતરી મોક્ષે જશે, બ્યારે કંડરીક સાતમી નરકમાં તેત્રીસ સાગરોપમનું આયુષ્ય મહાકષ્ટે વ્યતીત કરી ત્યાંથી નીકળી અનેક ભવો કરશે. આથી તેા કપૂરપ્રકરમાં નિમ્ન-લિખિત પદ્ય દ્વારા કહ્યું પણ છે કે—

“^૧વ્રતમપિ बहु चीर्णं सातिचारं कुगत्यै
दिनमपि शुचि मुक्त्यै कण्डरीकादिवत् तत् ।

अहह दहति चित्रावारिपूरोऽपि शस्यं

भृशकृशमपि पाथः स्वातिजं पाति जन्तून् ॥ ”—માલિની

૧ સરખાવો—

“ વાસસહસ્તં પિ જહ્ કાઠ્ઠણ વિ સંજમં સુવિડલં પિ ।
અંતે કિલિદ્વભાવો ન વિસુજ્ઞહ્ કંડરીય વ્વ ॥
અપ્પેણ વિ કાલેણં કેઈ જહા ગહિયસીલસામન્ના ।
સાહંતિ નિયયકજ્જં પુંડરિ(ય)મહારિસિ વ્વ જહા ॥ ”

[વાસસહસ્ત્રમપિ यदि कृत्वाऽपि संयमं सुविपुलमपि ।
अन्ते क्लिष्टभावो न विशुध्यति कण्डरीक इव ॥
अल्पेनापि कालेन केचिद् यथा गृहीतशीलश्रामण्याः ।
साध्नुषन्ति निजक(नियत)कार्यं पुण्डरीकमहर्षिरिव यथा ॥]

અર્થાત્ લાંબા વખત સુધી પાળેલ અહિંસાદિ વ્રત જો અતિચાર સહિત હોય તો તે દુર્ગતિને માટે થાય છે ન્યારે એક દિવસ પણ નિરતિચારપણે પાળેલું ચારિત્ર મુક્તિ માટે થાય છે. વિચારો કંડરીક વગેરેનાં ઉદાહરણો. આને અનુરૂપ લૌકિક દષ્ટાન્ત પણ એ છે કે ‘ચિત્રા’ નક્ષત્રમાંના જળના પૂરથી અદેરે અનાજ બળી બાય છે, ન્યારે ‘સ્વાતિ’ નક્ષત્રમાં પડેલું અત્યંત અદ્ય જળ પણ પ્રાણીઓનું રક્ષણ કરે છે.

વિષય-વિચાર—

‘ધર્મોપદેશામૃતપંચવિશતિકામાં વિષય પરત્વે કથન છે. તેમાંથી કેટલીક ગાથાઓ અત્ર નીચે મુજબ અવતરણરૂપે આપવી ઉચિત સમભય છે—

“ જહ મસં કુટ્ટીળં અહવા જહ જરપરાણ ઘયપાળં ।
 જહ વિદલં મૂસીળં તહ વિસયા મોહવહુલાળં ॥ ૩ ॥
 તે પુણ પંચ પયારા સહા રૂવા રસા ય ગંધા ય ।
 ફાસા ય ભાવરોગો અણાઈમં તેસુ જા મુચ્છા ॥ ૪ ॥
 સ્ત્રીણે ઇમમ્મિ તં નત્થિ જં ન દુક્ખં જિયાણ કિલ ક્ષીણં ।
 તં નત્થિ કિં પિ કલ્લાણમેત્થ ભુવણે ન જં પત્તં ॥ ૫ ॥
 વિસયવિવાગનિહાલણમિહ વિસયવિરત્તસત્તસરણં ચ ।
 સન્તોષભાવણં ચિય ઇમસ્સ સ્વમણે નિમિત્તાઈં ॥ ૬ ॥

૧ આ ૪૯ પ્રકરણમય પ્રકરણ-સમુચ્ચય (પૃ. ૩૦-૩૧)માં છપાયેલી છે.

૨ છાયા—

યથા માસં કુટ્ટિનામથવા યથા જરાપરાણાં ઘૃતપાનમ ।
 યથા દ્વિદલં મૂષિણાં તથા વિષયા મોહવહુલાનામ્ ॥
 તે પુનઃ પશ્ચ પ્રકારાઃ શબ્દા રૂપા રસાશ્ચ ગન્ધાશ્ચ ।
 સ્પર્શાશ્ચ ભાવરીગોડનાદિમાન્ તેષુ યા મૂચ્છા ॥
 ક્ષીણેડસ્મિન્ તન્નાસ્તિ યન્ન દુઃખં જીવાનાં કિલ ક્ષીણમ્ ।
 તન્નાસ્તિ કિમપિ કલ્યાણ મત્ર ભુવને ન યત્ પ્રાપ્તમ્ ॥
 વિષયવિવાકનિભાલનમિહ વિષયવિરત્તસત્તસરણં ચ ।
 સન્તોષભાવનમેવ અસ્ય ક્ષમણે નિમિત્તાનિ ॥

જો રોગો જો સોગો સ્વેઓ મેઓ ય જો ય જીવાણં ।
જં કારુનં રુનં ચ કારણં તત્થ વિસયવિસં ॥ ૭ ॥

જં ણારગાણ દુક્કં જં ચ તિરિક્કવાણ જં ચ મણુયાણં ।
દેવાણ જં ચ તં પિ ય વિસયપિપાસુબ્ભવં સવ્વં ॥ ૮ ॥

વિસયા વિસં વ વિસમા વિસયા વડિસામિસં વ મરણકરા ।
વિસયા સેવિજ્જંતા છલ્લવહુલા તહ મસાણં વ ॥ ૯ ॥

નિસિયગ્ગસ્વગ્ગપંજરઘરં વ સવ્વંગ્ગહેઇણો વિસયા ।
કિંપાગપાગસરિસા વિસયા મુહમહુરભાવેણં ॥ ૧૦ ॥

સ્વણદિટ્ઠા સ્વણનટ્ઠા સ્વણજનમણમીલણોવમા વિસયા ।
કિં વહુણા સવ્વેસિં વિસયા મૂલં અણત્થાણં ॥ ૧૧ ॥ ”

અર્થાત્ જેમ કુષ્ઠના રોગવાળાઓને માંસ અથવા જેમ વૃદ્ધોને ઘીનું પાન અથવા મૂષીઓને (?) વિદલ હાનિકારક છે તેમ મોહથી વ્યાપ્ત (અવે)ને વિષયો છે. વળી એ વિષયો પાંચ જાતના છે: (૧) શબ્દ, (૨) રૂપ, (૩) રસ, (૪) ગંધ અને (૫) સ્પર્શ વિષયોને વિષે મૂર્ચ્છા તે અનાદિ કાળનો ભાવરોગ છે. એનો ક્ષય થતાં તે દુઃખ નથી કે જે જીવેલાઓને પણ કલ્યાણુ નથી કે જે આ લોકમાં મેળવાયું ન હોય. આ લોકને વિષે વિષયના વિષાકનું દર્શન, વળી એવું કોઈ વિષયથી વિરક્ત બનેલાનું શરણુ તેમજ સંતોષની ભાવના એ જ આનો ક્ષય કરવામાં કારણુ છે. પ્રાણીઓને જે રોગ, જે શોક, જે ખેદ, જે ભેદ, જે કરુણા અને જે રુદન થાય છે

યો રોગો ય: શોક: સ્વેદો મેદસ્થ યશ્ચ જીવાનામ્ ।

યત્ કારુણ્યં રુદિતં ચ કારણં તત્ર વિષયવિષમ્ ॥

યત્ નારકાનાં દુ:ખં યશ્ચ તિરશ્ચાં યચ્ચ મનુજાનામ્ ।

દેવાનાં યશ્ચ તદપિ ચ વિષયપિપાસોદ્ભવં સર્વમ્ ॥

વિષયા વિષમિવ વિષમા વિષયા વડિશામિષમિવ મરણકરા: ।

વિષયા: સેવ્યમાનાશ્છલ્લવહુલાસ્તથા સ્મશાનમિવ ॥

નિશિતાગ્રસ્વડ્ગપજ્જરગૃહમિષ સર્વાઙ્ગ્ગહેદિનો વિષયા: ।

કિમ્પાકપાકસદ્દશા વિષયા મુક્કમધુરભાવેન ॥

ક્ષણદૃષ્ટા: ક્ષણનદૃષ્ટા: ક્ષણજનમનોમિલનોપમા વિષયા: ।

કિં વહુના સર્વેષુ વિષયા નૂનં મૂલમનર્થાનામ્ ॥

તેનું કારણુ વિષયરૂપ હેર છે. નારકોને, તિર્યચોને, માનવોને અને દેવોને જે દુઃખ છે તે સમગ્ર દુઃખ વિષયનું પાન કરવાની અભિલાષાથી જન્મ્યું છે. વિષયો વિષના જેવા વિષમ છે. ૧અડિશમાંના માંસની જેમ વિષયો મરણજનક છે. જેમ મ્મશાનનો આશ્રય લેતાં તેમાં છજોની બહુલતા જણાય છે તેમ વિષયોની સેવા કરતાં તે છલબહુલ છે. તીક્ષ્ણ અગ્રવાળા ખડ્ગના પાંજરારૂપ ઘરનો પેઠે વિષયો બધાં અંગોને છેદનાર છે. પ્રારંભમાં મીઠા (પરંતુ અંતમાં) કિંપાકના વિપાક માદ્રક વિષયો કડવા છે. ક્ષણમાં દેખાતા અને ક્ષણમાં નાશ પામતા તેમજ એક પળને માટે મનુષ્યના મનનો મેળાપ કરાવનારા એવા વિષયો છે. વધારે શું કહું ? બધા અનર્થોનું મૂળ વિષયો છે.

❀ ❀ ❀ ❀

અલં તદ્ વિષયૈરેતૈ-રદ્ય ત્યક્ષ્યામિ શ્વોડથવા ।

યત્ તાત્ત્વિકં ભવેન્નાન્ય-ચ્છર્મ નિર્વાણશર્મણઃ ॥૪૪॥

વિષયોના ત્યાગ માટેની તૈયારી--

શ્લો૦--“તેથી કરીને આ વિષયોથી સર્વું. હું આજે કે કલે (જરૂર) તેનો ત્યાગ કરીશ, કેમકે મોક્ષના સુખ સિવાય વાસ્તવિક સુખ ખીજું કાઠ નથી.”-૪૪

❀ ❀ ❀ ❀

૨અક્ષયાક્લેશસંસિદ્ધ-મલજ્જનીયમદ્ભુતમ્ ।

પ્રાશમિકં સુખં તસ્માદ-પ્યનન્તગુણં હિ તત્ ॥૪૫॥

મુક્તિના સુખની પરાકાષ્ટા--

શ્લો૦--“અવિનાશી, ક્લેશ રહિત, રૂડી રીતે સાખીત થયેલ, શરમાવું પડે નહિ એવું અને આશ્ચર્યજનક એવું જે પ્રશમનું સુખ છે તેનાથી પણ તે (મુક્તિનું સુખ) અનન્ત ગુણું છે.”-૪૫

❀ ❀ ❀ ❀

૩અપરાયત્તમૌત્સુક્ય-રહિતં નિષ્પ્રતિક્રિયમ્ ।

સુખં સ્વાભાવિકં તત્ર, નિત્યં ભયવિવર્જિતમ્ ॥૪૬॥

૧ માછલાં પકડવાનો લોહાનો સળીઓ.

૨ જુઓ પૃ. ૧૮.

૩ આ પંચલિંગીની ટીકાના ૬૩ માં પવમાંનું અવતરણરૂપ પદ છે.

સુક્તિના સુખની રૂપરેખા—

શ્લો ૦—“ત્યાં (અર્થાત્ મોક્ષમાં) સ્વતંત્ર, આતુરતાથી રહિત, ઇલાજ વિનાનું, સ્વાભાવિક અને નિર્ભય સુખ છે.”—૪૬

❖ ❖ ❖ ❖
‘પરમાનન્દરૂપં તદ્, ગીયતેઽન્યૈર્વિચક્ષણૈઃ ।

इत्थं सकलकल्याण--रूपत्वात् साम्प्रतं ह्यदः ॥४७॥

વિચક્ષણોના વચનની સત્યતા—

શ્લો ૦—“ તેથી કરીને અન્ય વિચક્ષણોએ એનું પરમ આનંદરૂપે ગાન કર્યું છે. એ પ્રમાણે સર્વ કલ્યાણરૂપ હોવાથી એ યુક્ત છે.”—૪૭

મોક્ષનું સુખ—

સ્પષ્ટી ૦—આ સુખ કેવું અને કેટલું છે તે વાત આચર્યકસૂત્રની નમસ્કાર-નિર્થુક્તિની નિમ્ન-લિખિત ગાથા દ્વારા વિચારીશું:—

“સુરગણસુખં સમસ્તં, સવ્વદ્ધાપિન્દિયં અણંતગુણં ।

न वि पावइ मुत्तिसुहं, णंताहि वि वग्गवग्गूहिं ॥ ૧૮૧ ॥”

“જહ નામ કોઈ મિચ્છો, નગરગુણે વહુવિદે વિયાણંતો ।

न चणइ परिकहेउं, उवमाइ तहिं असंतीए ॥ ૧૮૩ ॥”

“જહ સવ્વકામગુણિઅં, પુરિસો મોક્ષુણ મોક્ષણં કોઈ ।

तण्हा-लुहाविमुक्को, अच्छिउज्ज जहा अमिअतित्तो ॥ ૧૮૫ ॥

इअ सव्वकालतित्ता, अउलं निव्वाणमुव्वगया सिद्धा ।

सासयमव्वावाहं, चिद्धंति सुही सुहं पत्ता ॥ ૧૮૬ ॥”

૧ આ શ્લોક એની પહેલાની જેમ પંચસિંગીના ૬૩ માં પત્રમાંથી ઉદ્ધૃત કરાયેલો છે.

૨ છાયા—

सुरगणसुखं समस्तं सर्वाद्वापिण्डितमनन्तगुणम् ।

नापि प्राप्नोति मुक्तिसुखमन्तैरपि वर्गवर्गैः ॥

यथा नाम कोऽपि म्लेच्छो नगरगुणान् बहुविधान् विजानन् ।

न शक्नोति परिकथयितुमुपमायां तथाऽस्तयाम् ॥

यथा सर्वकामगुणितं पुरुषो भुक्त्वा भोजनं कोऽपि ।

तृष्णाभ्रधाविमुक्त आसीत् यथाऽमृतनृमः ॥

इति सव्वकालनृप्ता अतुलं निव्वाणमुपगताः सिद्धाः ।

शाश्वतमव्यावाधं तिष्ठन्ति सुखिनः सुखं प्राप्ताः ॥

૩ આ ગાથાએ ઉપદેશરત્નાકરતા ૧૯૯ માં પત્રમાં ટાંચણરૂપે તજરે પડે છે.

અર્થાત્ દેવોને જે સુખ હોય છે તે સમગ્ર સુખને સર્વ કાળના સમયે વડે ગુણ્યા બાદ તેને અનન્ત ગુણું કરતાં જેટલું સુખ થાય તેના અનન્ત વર્ગો કરતાં વળી તે જેટલું થાય તેના કરતાં પણ મોક્ષનું સુખ અનન્ત ગુણું છે. વળી જેમ કોઈ મ્હેચ્છ નગરના અનેકવિધ ગુણોને બાણતો હોવા છતાં તેનું વર્ણન કરવા અસમર્થ છે, કેમકે ઉપમાનો અભાવ છે^૧ (તેમ મોક્ષને માટે પણ સમજવું). જેમ સર્વે કામથી ઉત્તેજિત ભોજન કર્યા બાદ કોઈ પુરુષ તૃષા અને ક્ષુધાથી મુક્ત થઈ અમૃતથી તૃપ્ત બની રહે તેમ (સ્વ સ્વભાવમાં રહેલા હોવાથી) સર્વદા તૃપ્ત, અપ્રતિમ નિર્વાણને પામેલા શાશ્વત અને અન્યાબાધ સુખ પામીને મુખી બની રહે છે (નહિ કે કેવળ દુઃખના અભાવથી મુક્ત બની રહે છે).

આ સંબંધમાં શ્રીહરિભદ્રસૂરિ આવશ્યકની ટીકાના ૪૪૭મા પત્રમાં અવતરણરૂપે નિમ્ન-લિખિત પદ્યો રચ્ય કરે છે:—

“ વેણુવીળામૃદજ્ઞાદિ-નાદયુક્તેન હારિણા ।

શ્લાઘ્યસ્મરકથાવદ્-ગીતેન સ્તિમિતઃ સદા ॥-અનુ૦

કુટ્ટિમાદૌ વિચિત્રાણિ, દૃષ્ટ્વા રૂપાણ્યનુત્સુકઃ ।

લોચનાનન્દદાયીનિ, લીલાવન્તિ સ્વકાનિ હિ ॥-અનુ૦

અમ્બરાગુરુકર્પૂર-ધૂપગન્ધાનિતસ્તતઃ ।

પદ્મવાસાદિગન્ધાંશ્ર, વ્યક્તમાગ્રાય નિઃસ્પૃહઃ ॥-અનુ૦

નાનારસસમાયુક્તં, મુક્ત્વાઽન્નમિહ માત્રયા ।

વીત્વોદકં ચ તૃપ્તાત્મા, સ્વાદયન્ સ્વાદિયં શુભમ્ ॥-અનુ૦

૧ કોઈ એક રાજ્ય વિપરીત શિક્ષા પામેલા અશ્વ ઉપર આરૂઢ થવાથી પોતાના સૈન્યથી વિખૂટો પરી વનમાં આવી અડ્યો. ત્યાં તે ક્ષુધા અને તૃષાથી આકુળ વ્યાકુળ બની ગયો. એવામાં કોઈ પુલિંદે એને ખાવા માટે ફળો આપ્યાં અને પીવા માટે શીતળ જળ આપ્યું. આથી રાજ્ય સ્વસ્થ થયો અને શ્રેઽ વખતમાં તે પોતાના સૈન્ય ભેગો થઈ ગયો. રાજ્ય કૃત્તર હોવાથી તે પુલિંદને નગરમાં લઈ ગયો. ત્યાં સ્નાન, વિલેપન, ઇષ્ટ ભોજન, સુંદર વસ્ત્રોનું પરિધાન, મનોહર ગીતનું શ્રવણ, નાટકનું દર્શન વગેરે ઉત્તમ ભોગો વડે એનો તેણે સત્કાર કર્યો. કાલાંતરે પુલિંદને પોતાના કુટુંબને મળવાની ઇચ્છા થઈ અને તે સ્વરધાનકે ગયો. કુટુંબીઓએ તેને નગરનાં મુખે કેવાં હોય તે પુચ્છ્યું, પરંતુ તેનો તેને સાક્ષાત્ અનુભવ થયેલો હોવા છતાં તે વર્ણવી શક્યો નહિ. તેવી જ રીતે સર્વસં સિદ્ધતા મુખથી પરિચિત્ત હોવા છતાં તેનું વર્ણન કરવા સમર્થ નથી.

મૃદુતુલીસમાક્રાન્ત-દિવ્યપર્યઙ્કસંસ્થિતઃ ।
 સહસાડમ્મોદસંશબ્દ-શ્રુતેર્ભયઘનં મૃગમ્ ॥-અપુ૦
 ઇષ્ટમાર્યાપરિષ્વક્ત-સ્તદ્રતાન્તેડથવા નરઃ ।
 સર્વેન્દ્રિયાર્થસમ્પ્રાપ્ત્યા, સર્વવાધાનિવૃત્તિજમ્ ॥-અનુ૦
 યદ્ ઘેદયતિ શં હૃદ્યં, પ્રજ્ઞાન્તેનાન્તરાત્મના ।
 મુક્તાત્મનસ્તતોડનન્તં, સુખમાહુર્મનીષિણઃ ॥"-અનુ૦

અર્થાત્ વેણુ (વાંસળી), વીણુ, મૃદંગ વગેરેના નાદથી યુક્ત તેમજ પ્રશંસનીય અમ-કથાથી બદ્ધ એવા મનોહર ગાયનથી સર્વદા સ્તબ્ધ થયેલો, કુટ્ટિમ વગેરેને વિષે વિચિત્ર, નેત્રને આનંદજનક અને લીલાશાળી એવાં પોતાનાં રૂપેને બોધને ઉત્કંઠા રહિત બનેલો, આમ તેમ ફેલાયેલ અંબર, અશુર અને કપૂરના ધૂપોની સુવાસને તેમજ પટવાસ વગેરેની સુગંધને પણ સ્પષ્ટપણે સુંઘીને અભિલાષા રહિત બનેલો, વિવિધ રસોથી યુક્ત ભોજન અત્ર પ્રમાણુ પૂર્વક જમીને તેમજ જળ પીને તૃપ્ત બનેલો, શુભ સ્વાદિમનો સ્વાદ લેતો, પોચા રૂથી વ્યાપ્ત એવા દિવ્ય ખાટલા ઉપર બેઠેલો, એકાએક મેઘનો પ્રૌઢ ધ્વનિ સાંભળીને અત્યન્ત ભયભીત બનેલી ઇષ્ટ ભાર્યા વડે આલિંગન કરાયેલો અથવા તેની સાથે ક્રીડા કરી રહેલો પુરુષ સર્વ ઇન્દ્રિયોના વિષયોની પ્રાપ્તિથી હરેક જાતની પીડાની નિવૃત્તિથી ઉત્પન્ન થયેલું જે મનોરંજક મુખ અનુભવે છે, તેનાથી અનંત શુભ મુખ પ્રશાંત અંતરાત્મા વડે મુક્ત ભવ અનુભવે છે એમ વિચક્ષણો વહે છે.

તસ્માદ્ મહાવ્રતે મોક્ષ-સાધકે યેડત્ર સોઘનાઃ ।

પરમાર્થસાધકા ધન્યાઃ, સાધવસ્તે ભુવસ્તલે ॥૪૮॥

મહાવ્રતધારી સાધુઓને અભિનંદન--

શ્લોક-“ તેથી મોક્ષ સાધી આપનારાં મહાવ્રતને વિષે આ પૃથ્વીની સપાટી ઉપર જે સાધુઓ ઉઘમી છે, તે પરમાર્થના સાધકોને શાખાશી ધરે છે.”-૪૮

નિર્વાણદાયકાન્ યોગાન્, સાધ્નુવન્તીતિ સાધવઃ ।

સમા વા સર્વભૂતેષુ, યે સ્યુસ્તે ભાવસાધવઃ ॥૪૯॥

સાધુનાં લક્ષણુ--

શ્લો०--“ મોક્ષદાયી યોગને જ્યો સાધે તેજો ‘સાધુજ્યો’ (કહેવાય) છે. અથવા જ્યો સર્વ પ્રાણીઓને વિષે સમાન (ભાવવાળા) છે, તેજો ‘ભાવ-સાધુજ્યો’ છે.”-૪૯^૧

રુદ્ધાશ્રવાસ્તપોયુક્તા, લગ્નાઃ શુભક્રિયાસુ યે ।

નીરાગાસ્તે સદા ધીરાઃ, સાધવો ભવનાશકાઃ ॥૫૦॥

સાચા સાધુનું સ્વરૂપ--

શ્લો०--“ જમણે આશ્રવોને રોક્યા છે, જ્યો તપશ્ચર્યાથી યુક્ત છે, તેમજ જ્યો શુભ ક્રિયાઓમાં લીન છે, તે સદા વિરાગી તેમજ ધીર (બુદ્ધિશાળી) સાધુજ્યો ભવનો નાશ કરનારા છે.”-૫૦

કદા સ દિવસો ભાવી, ગીતાર્થગુરુહસ્તતઃ ।

ગ્રહીષ્યામિ સુચારિત્રં, વિહરિષ્યામિ ભાવતઃ ॥૫૧॥

ચારિત્રની અભિલાષા--

શ્લો०--“ એવો દિવસ ક્યારે આવશે કે હું ગીતાર્થના હાથે શુદ્ધ ચારિત્ર

૧ સરખાવો આવશ્યક-નિર્યુક્તિનું નિમ્ન-લિખિત પદઃ--

નિઘ્વાણસાદૃષ્ટ જોષ, જમ્હા સાહંતિ સાહુણો ।

સમા ય સવ્વભૂણસુ, તમ્હા તે ભાવસાહુણો ॥ ૧૦૦૨ ॥ ”-અનુ૦

[નિર્વાણસાધકાન્ યોગાન્ યસ્માત્ સાધ્નુવન્તિ સાધવઃ ।

સમાશ્ચ સર્વભૂતેષુ તસ્માત્ તે ભાવસાધવઃ ॥]

૨ આથી કરીને અગીતાર્થ પાસે દીક્ષા ન લેવી એમ સૂચવાય છે. કેમકે તે પોતે બહુશ્રુત નહિ હોવાથી સાધુની યથાર્થ સામાચારીનો તેના તરફથી કાલ મળવો મુશ્કેલ છે. કહ્યું પણ છે કે--

“ પઠ્વાવણવિહિસુ ઠાવણં ચ અજ્ઞાવિહિં નિરવસેસં ।

ઉસ્સગ્ગવચાયવિહિં અજાણમાણો કહં જયડ ? ॥”-આયાં

अहणु करीश अने लावथी (गाभे गाभ) विहार करीश ?”—५१

तात्पर्यनुं दिग्दर्शन—

स्पष्टी०—आ पद्य द्वारा जे लावना लाववामां आवी छे तेनी स्पष्ट उपरेभा दृष्टिगोचर थाय ते भाटे आपणे निम्न-लिखित पद्योने उल्लेख करीअेः—

“ कश्चित् कालः स भावी जिनवचनरतो यत्र युक्तो यतीन्द्रै-

ग्रीमादौ मासकल्पं स्वजनजनसमो मुक्तलोभाभिमानः ।

पुण्यां पुण्यातिशायिप्रवरगुणयुतैर्ज्ञानिभिः सेवितां तां

भिक्षां निःसङ्गचेताः प्रशमरसरतोऽहं भ्रमिष्याम्यजस्रम् ॥—सू०

गुप्तो मानविवर्जितो व्रतरतः षट्कायरक्षोद्यतः

कृत्वा साधुविहारितां शमरसो निःसङ्गचित्तः क्षमी ।

त्वक्ताहङ्कृतिनिश्चलेन मनसा ध्यायन् पदं नैवृतं

स्थास्येऽहं तु कदा शिलातलगतो भव्याय मार्गं दिशन् ? ॥—शाहूँस०

दग्ध्वा मोहं समस्तं निरवधिविशदं ज्ञानमुत्पाद्य लोके

तीर्थं निर्वाणमार्गं शुभतरफलदं भव्यसार्थाय कृत्वा ।

मत्वा लोकान्तदेशं कलिमलरहितं सर्वशर्मातिशायि

लप्स्येऽहं मोक्षसौख्यं सहजनजगुणं कोऽपि कालः स भावी ॥”—सू०

इन्द्रियार्थेषु संसक्तं, धिग् धिग् मां पापिनं च हा ।

दारादिषु सदा रक्तं, वस्तुतो वैरिकेषु हि ॥ ५२ ॥

आत्म-निंदा—

श्लो०—“ इन्द्रियोना विषयोने विषे आसज्ज तेमज्ज वास्तविके रीते दुश्मन ज्येवी दयिता वगेरेनो सर्वदा रागी तेमज्ज पाप करनारा ज्येवा भने धिक्कार हो, धिक्कार हो. ”—५२

[प्रव्राजानविधिषु स्थापनं च आर्याविधिं निरवशेषम् ।

उत्सर्गापवादविधिमजानन कथं जयन्तु ? ॥]

एवं प्रवर्तमानोऽपि, भावतो मोक्षमुमिच्छति ।

विषयेभ्यो निजात्मानं, स्वदो ज्ञो व्रतिप्रियः ॥५३॥

સંવેગાર્થીના ઇચ્છા—

શ્લો ૦—“ આ પ્રમાણે પ્રવૃત્તિ કરતો (જીવ) પોતાના દોષોને જાણનારો અને સંયમીઓને આહુનારો હોઈ ભાવથી પોતાના આત્માને વિષયોથી છોડાવવા ઇચ્છે છે. ”—૫૩

त्यागैषी सर्वसाधूनां, बहुमानपरायणः ।

सर्वदेशव्रतस्थानां, श्लाघामेवं मुहुर्वदेत् ॥ ५४ ॥

સર્વવિરતિ અને દેશવિરતિની તારીફ—

શ્લો ૦—“ ત્યાગનો અભિલાષી અને સર્વ સાધુઓનું બહુમાન કરવામાં તત્પર એવો (જીવ જીવ) સર્વવિરતિ અને દેશવિરતિ પાળનારાઓની આ પ્રમાણે (એટલે હવે પછીના પદ્યમાં સૂચવ્યા મુજબ) વારંવાર સ્તુતિ કરે. ”—૫૪

धन्यास्ते कृतपुण्यास्ते, तैस्त्रैलोक्यं पवित्रितम् ।

यैरेष भुवनकलेशी, काममल्लो निपातितः ॥५५॥

મદનને પરાસ્ત કરનારની સ્તુતિ—

શ્લો ૦—“ જમણે જગતને કષ્ટદાયી આ મદનરૂપ મદનને પાડ્યો છે—હરાવ્યે છે, તેઓ ધન્ય છે, તેમણે પુણ્ય કર્યું છે અને તેમણે ત્રણ લોકને પાવન કર્યું છે. ”—૫૫

संसर्गेऽप्युपसर्गाणां, दृढव्रतपरायणाः ।

धन्यास्ते कामदेवाद्याः, श्लाघ्यास्तीर्थकृतामपि ॥५६॥

૧ જુઓ 'પંચલિંગીનું' ૬૫ મું પત્ર.

૨ આ યોગશાસ્ત્ર (પ્ર. ૩)નો ૧૩૯ મો શ્લોક છે.

કામદેવ પ્રમુખ શ્રાવકોની પ્રશંસા—

શ્લો.૦—“ઉપસર્ગોના સંસર્ગમાં પણ દૃઢ વ્રતને પાળવામાં પરાયણ અને તીર્થંકરોને પણ પ્રશંસા કરવા લાયક એવા કામદેવ પ્રમુખને અભિનન્દન ઘટે છે.”—૫૬

કામદેવની કથા—

સ્પષ્ટી.૦—ઉપાસકદશાંગમાં પ્રાકૃત ભાષામાં (૧) આનંદ, (૨) કામદેવ, (૩) ચુલનીપિતા, (૪) સુરાદેવ, (૫) ચુલ્લશતક, (૬) કુંડકૌલિક, (૭) સદાલપુત્ર, (૮) મહાશતક, (૯) નંદિની-પિતા અને (૧૦) શાલિહી-પિતા એ દશ મહાશ્રાવકોના સવિસ્તર વૃત્તાન્તો છે. તે પૈકી કામદેવનું વર્ણન ખીલ અધ્યયનમાં છે. યોગશાસ્ત્ર (પ્ર. ૩, શ્લો. ૧૩૯)ની સ્વોપસ વૃત્તિમાં તેા ગીર્વાણ ગિરામાં આનું પદ્યબદ્ધ રસપદ્ધ વર્ણન છે. આ ખેના આધારે અહીં એની કથા નીચે મુજબ આપવામાં આવે છે:—

‘ચંપા’ નગરીમાં જિતશત્ર રાજા રાજ્ય કરતો હતો તે વખતે તેના નગરમાં કામદેવ નામનો બુદ્ધિશાળી તેમજ ઋદ્ધિશાળી ગૃહસ્થ વસતો હતો. તેને ભદ્રા નામની ધર્મપત્ની હતી. છ કોટિ હિરણ્ય નિધાનમાં, છ કોટિ સુવર્ણ વ્યાજે આપેલ, છ કોટિ સુવર્ણની સ્થાવર મિલકત અને દશ હજાર ગાયનું એક ગોકુળ એવાં છ ગોકુળો એટલી એની સંપત્તિ હતી.

એક દિવસ શ્રમણ ભગવાન મહાવીરનું તે નગરના ‘પુણ્યભદ્ર’ નામના ઉદ્યાનમાં સમવસરણ થયું. આ સાંભળીને કામદેવ તેમને વંદન કરવા ગયો. પ્રભુની ધર્મ-દેશના સાંભળીને તેણે શ્રાવકનાં બાર વ્રતો સ્વીકાર્યા. જેમકે ભદ્રા સિવાયની અન્ય સ્ત્રીઓ મારે મા, ખેન કે પુત્રીના સમાન છે, ઉપર દર્શાવેલ સંપત્તિ ઉપરાંતની સંપત્તિનું મારે પ્રત્યાખ્યાન છે, પાંચસે હળ ઉપરાંતનાં ક્ષેત્રોનો હું ત્યાગ કરું છું, પાંચસે શકટો અને ચાર વહાણો દેશાંતર માટે અને ચાર વહાણ ઘરનાં ઉપયોગ માટે રાખી બાકીનાનો હું ત્યાગ કરું છું, અંગમાર્જન તરીકે મુગંધી કષાય રંગનું અંગમાર્જન (towel), દંતધાવન તરીકે આર્દ્ર મધુચષ્ટિકા, ક્ષ્ણોમાં ક્ષીર-આમલક, અભ્યંગ (unguent) તરીકે સહસ્રપાક અને શતપાક તેલો, ઉદ્દર્તન (powder) તરીકે મુગંધી ગંધાઢય ચૂર્ણ, સ્નાન કરવા માટે આઠ ઔષ્ટિક ઘડા ભરીને જળ, વસ્ત્રમાં ક્ષૌભની બેડી, વિલેપન માટે ચંદન, અચુરુ (alo) અને કેસર, કૂલમાં બઈ અને પદ્મ, આભૂષણોમાં કર્ણિકા અને મુદ્રિકા, ધૂપમાં તુરુષક (olibanum) અને અચુરુ, પેયામાં કષ્ટપેયા, ચોખામાં કલમ, ભક્ષ્ય (pastry)માં

ધીમાં તળેલાં અને ખાંડ પાયેલાં ભક્ષ્યો, ધી તરીકે શરદ્ ઋતુમાંનું ગાયત્રી ધી, શાકમાં સ્વસ્તિક અને મંડુકી અને મુખવાસ તરીકે સુગંધી તાંબૂલ એ સિવાયની અન્ય વસ્તુઓનો પણ હું ત્યાગ કરું છું.

આ પ્રમાણે નિયમો સ્વીકારી પ્રભુને પ્રણામ કરી કામદેવ પોતાને ઘેર ગયો. પોતે શ્રાવકનાં વ્રતો અંગીકાર કર્યા છે એ વાત તેણે પોતાની પત્ની ભદ્રાને કહી અને તેને સૂચના કરી કે તું પણ પ્રભુ પાસે જા અને વ્રતો અહણ કર. ભદ્રાએ તેમ કર્યું. પછી કુટુંબનો ભાર પોતાના ન્યેષ્ઠ પુત્રને સોંપી કામદેવ પૌષ્ઠશાળામાં ગયો. તે રાત્રે ધ્યાનથી ચલાયમાન કરવા માટે એક મિથ્યાદષ્ટિ દેવ વિકરાળ પિશાચનું રૂપ લઈ ત્યાં આવ્યો. એનું મસ્તક ગોકિલિંબ જેવું હતું. એના કર્કશ અને કપિલ વર્ણવાળા કેશ ચોખાનાં કણસલાં જેવા શોભતા હતા. એનું કપાળ મોટા ઘડાના પેટ જેવું જણાતું હતું. ગરોળીની પૂછડી જેવાં એનાં ભવાં હતાં. એનાં નેત્રો તપેલી ઊંદરડીની જેમ ભયાનક અને ખીલત્સ હતાં. એના કાન સૂપડા જેવા, નાક મેંઢાના જેવું, નસકોરાં પહોળા મેંઢાના ચૂલા જેવાં, દાંતનો વર્ણ ઘોડાની બદામી પીળચટી પૂછડી જેવો, હોઠ ઊંટના જેવા, દાંત ક્ષણ જેવા લાંબા, જીભ નાગણુ જેવી, જડખાં હળના હાથા જેવાં, ગાલ બેસી ગયેલા, ફિઝા અને ખાડાવાળા, હડપચી સિંહ જેવી, ગરદન ઊંટ જેવી, ખભા મૃદંગ જેવા, છાતી શહેરના દરવાજા જેવી પહોળી, હાથ સર્પ જેવા ભીષણ, હથેલી શિલા જેવી, આંગળીઓ શિલાપુત્રક જેવી, પેટ પાતાળ જેવું, નાભિ (ડૂંટી) કૂવા જેવી ઊંડી, પુરુષચિન્હ અનગર જેવું, વૃષણ કુતુપ જેવા, જંઘા તાલના ઝાડ જેવી, પગ પર્વતની શિલા જેવા એ પ્રમાણે પ્રત્યેક અંગે અને ઉપાંગે કમકમાટી ઉપજાવે તેવાં હતાં. વિશેષમાં તેણે માથા ઉપર મુગટ તરીકે ઉંદરોની માળા રાખી હતી, ડોકમાં સેરડાની શ્રેણી ઘાલી હતી, કર્ણિકાની જગ્યાએ નોળીઆ રાખ્યા હતા અને અંગદને બદલે સાપોનો શણગાર સજ્યો હતો. અસ્થાના જેવી તીક્ષ્ણ તેમજ પહોળી અને નીલ વર્ણની તરવારને રમાડતો રમાડતો અને મેઘજર્નનાને પણ હડાવે એટલે મોટેથી ધૂમ મારતો મારતો તે કામદેવ પાસે આવી પહોંચ્યો અને તિરસ્કાર અને ક્રોધપૂર્વક તેને કહેવા લાગ્યો કે હે કામદેવ ! કોઈ જેની ન ઇચ્છા કરે તેની તું ઇચ્છા કરે છે, વળી તું હાથે કરીને દુઃખી થાય છે, વાસ્તે હું તને કહું છું કે જો તું આ તારા નિયમને ત્યજી નહિ દે તો આ તીક્ષ્ણ તરવાર વડે તારું માથું ઉડાવી દઇશ. પિશાચનું ભયકર રૂપ જોઈને કે તેની આવી ધમકી સાંભળીને કામદેવને જરા પણ શોભ થયો નહિ. આથી બે ત્રણ વાર આ

પ્રમાણે કહીને થાક્યા પછી તે પિશાચે ભયંકર હાથીનું રૂપ ધારણ કર્યું. આ વેળા તે દેવે તેને કહ્યું કે હે માયાવી ! કયા પાખંડ ગુરુ પાસે તેં આતું વ્રત ઉચ્ચાર્યું છે ? જો તારે જીવતા રહેવું હોય તો હું કહું છું તેમ તું કર. નહિ તો આ સુંઠ વડે તને આકાશમાં ઉછાળીશ, પડતી વેળા તને અતિતીક્ષ્ણ દંતશૂળ ઉપર ઝીલીશ અને પછી નીચે પછાડી પગ વડે છુંદીશ. આથી પણ કામદેવ તો અકળાયો નહિ એટલે તે પિશાચે 'ધમકી આપ્યા મુજબ તેની કદર્યના કરી, પરંતુ કામદેવ પોતાના ધ્યાનમાં મસ્ત રહ્યો. પોતાનો પાસો સવળો ન પડ્યો એટલે એ પિશાચે ઉચ્ચ ઘોર વિષમ સર્પનું રૂપ બિકુર્ચ્યું અને કામદેવને ફરીથી સમજાવવા લાગ્યો. પરંતુ કામદેવે જ્યારે તેનું કહું ગણકાર્યું નહિ એટલે તે તેની આસપાસ વીંટળાઈ વળ્યો અને અનેક ઠેકાણે તેણે ડંખ માર્યા. પરંતુ તેથી તેનો કશો શુક્રવાર વળ્યો નહિ. એટલે પોતે પોતાનું દિવ્ય રૂપ પ્રકટ કર્યું અને કામદેવની તારીફ કરવા માંડી કે ઇન્દ્રે સભામાં તમારા ધૈર્યની જ્યારે પ્રશંસા કરી ત્યારે મેં તેને તમારી વાહવાહનાં ખાલી બળુગાં કૂંકતો માન્યો અને તેથી તમારી પરીક્ષા કરવા અહીં આવ્યો; પરંતુ મેં માફ પૂરેપૂરે જોર અજમાવી જોયું છતાં હું તમને ક્ષોભ ન જ પમાડી શક્યો. આથી હું મુક્ત કંઈ તમારા સત્ત્વની સ્તુતિ કરું છું અને પરીક્ષાના નિમિત્તે મેં તમને જે કષ્ટ પહોંચાડ્યું છે તે બદલ ક્ષમા યાચું છું. આમ કહીને તે દેવ પોતાને સ્થાનકે ચાલતો થયો.

આ તરફ ઉપદ્રવ શાંત થતાં અને રાત્રિ પૂરી થતાં કામદેવ પોતાને ઘેર ગયો. પછીથી તે શ્રીમહાવીરને વંદન કરવા ગયો. ત્યાં પ્રભુએ તેને રાતનો સર્વ વૃત્તાંત કહી સંભળાવ્યો. તેમજ ઉપસર્ગો સહન કરવામાં તેણે જે પરાક્રમ દર્શાવ્યું હતું તે બદલ તેની પ્રશંસા પણ કરી. ત્યાર બાદ કામદેવે શ્રાવકની અગિયાર પ્રતિમાઓનો આશ્રય લીધો. અંતમાં સંલેખના કરી, અનશન-વ્રત આદરી સમાધિપૂર્વક કાળ કરી તે 'સૌધર્મ' દેવલોકમાં આવેલા 'અરુણાલ' વિમાનમાં ચાર પથ્થોપમના આયુષ્યવાળો દેવ થયો. ત્યાંથી ચ્યવીને 'વિદેહ'માં ઉત્પન્ન થઈ તે મોક્ષે જશે.

ચારિત્રપક્ષપાતિત્વાદ્, વ્રતાભાવેऽપિ દેવતા ।

વૈમાનિકેષુ જાયેત, સંવિગ્નો વિઘ્નહારકઃ ॥૫૭॥

ચારિત્રના અભિલાષી સંવેગીની ગતિ—

શ્લો०—“ ચારિત્રનો પક્ષપાતી હોવાથી વ્રત રહિત હોવા છતાં પણ સંવેગી વિધનનો નાશક થઈ વૈમાનિકામાં દેવ તરીકે જન્મે, ”—૫૭

ચારિત્રની મુખ્યતા—

૨૫૪ટી०—જેણે સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત કર્યું હોય તે દેવગતિના આયુષ્યનો બંધ કરે એટલે તે દેવ તરીકે ઉત્પન્ન થાય તેમ છતાં અહીં ચારિત્રપક્ષપાતિ-ત્વાત્ એમ જે કહ્યું છે તે ચારિત્રની પ્રધાનતા જણાવવા માટે છે. ચારિત્રનો પક્ષપાત કરનાર હોવાથી તે સંવેગથી વિભૂષિત વ્યક્તિ મુક્તિને વિષે એકતાન ચિત્તવાળી હોય છે.

પ્રાણાત્યયેऽપિ કુર્યાન્ન, શાસનોદ્દાહિકાં ક્રિયામ્ ।

ગુણિષુ માનદો દારા-દિષુ ચ શિથિલાદરઃ ॥ ૫૮ ॥

સંવિગ્નનાં કાર્યો—

શ્લો०—“ પ્રાણનો ત્યાગ કરવો પડે તોપણ (સંવિગ્ન વ્યક્તિ) શાસન મલિન થાય તેવી ક્રિયા ન કરે, (જ્ઞાન વગેરે) ગુણવાળાઓને વિષે બહુમાન રાખે અને પત્ની (પુત્ર વગેરે)ને વિષે મંદ આદર રાખે. ”—૫૮

શાસન-માલિન્યથી દુર્દશા—

૨૫૪ટી०—એરી, પરદારાગમન, સાધવીની પ્રતિસેવા વગેરે કાર્યો બિનશાસનને મલિન કરનારાં છે. એવાં કાર્યો કરવાથી સ્વ અને પરના સમ્યક્ત્વનો ઘાત થાય છે. કહ્યું પણ છે કે—

“યઃ શાસનસ્ય માલિન્યે-ડનાભોગેનાપિ વર્તેતે ।

સ તન્મિથ્યાત્વહેતુત્વા-દન્યેષાં પ્રાણિનાં ધ્રુવમ્ ॥—અનુ૦

બદનાત્યપિ તદેવાલં, પરં સંસારકારણમ્ ।

વિપાકદારુણં ઘોરં, સર્વાનર્થવિવર્ધનમ્ ॥ ”—અનુ૦

અર્થાત્ શાસનની મલિનતા થાય તેવી પ્રવૃત્તિ જે અનાલોગપણે પણ કરે છે, તે મિથ્યાત્વના કારણને લઈને સંસારના મુખ્ય કારણરૂપ, ભયંકર

અનુભાવવાળું, ઘોર અને સર્વ અનર્થને વધારનારું એવું મિથ્યાત્વ પોતે ધાંધે છે અને અન્યને ધાંધાવે છે.

સંસારાભ્યુદયે નૈવ, તથા હર્ષો યથા વ્રતે ।

અસંયમે સદોદ્વિગ્નો, ધર્મોપાદેયમિચ્છતિ ॥ ૫૯ ॥

સંવિગ્નની અભિલાષા—

શ્લો०—“ (તે વ્યકિતને) જટલો વ્રતને વિષે હર્ષ હોય છે તેટલો સાંસારિક સંપત્તિને વિષે હર્ષ હોતો નથી (કેમકે તેને તે ક્ષણિક હોવાની પ્રતીતિ થયેલી છે એટલે કરીને ઠકુરાઇ, સામ્રાજ્ય કે સ્વર્ગના રાજ્યરૂપ સંપત્તિના લાભ કે તેની હાનિથી તેને હર્ષ કે શોક થતો નથી) તેમજ (વિવિધ પ્રકારના આરંભ તેમજ સમારંભરૂપ) અસંયમને વિષે તે સદા ઉદાસીન રહે છે તેમજ તે ધર્મથી અહણુ કરવા લાયક (વસ્તુ)ને ઇચ્છે છે.”—૫૯

ચૈત્યયત્યુપયોગી યઃ, પદાર્થઃ સફલો મમ ।

સ એવ નાન્યથા યસ્માદ્, વીજં ક્ષેત્રે ફલપ્રદમ્ ॥૬૦॥

દ્રવ્યનો સદુપયોગ—

શ્લો०—“ જ (મારી) વસ્તુ મંદિર અને સાધુના ઉપયોગમાં આવે છે તે જ મારે સાર્થક છે (કેમકે આત્માનુગ્રહની યુદ્ધિએ દેવાયેલું જ્ઞાન પુણ્યાનુ-બંધી પુણ્યને ઉત્પન્ન કરનારું હોય અને મોક્ષનો હેતુ બને છે); અન્યથા ઉપ-યોગમાં આવતી વસ્તુ નિષ્ફળ છે (કેમકે સદુપયોગમાં નહિ આવેલું ધન અર્થ-લુપ્ત રાજ, ચોર વગેરે પડાવી લે છે અથવા તો તે વેશ્યા-ગમન વગેરેમાં વપરાય જાય છે અને એ રીતે સંસારની વૃદ્ધિ કરાવનારું થાય છે). એવું કારણ એ છે કે ક્ષેત્રમાં જ રોપેલું બી પ્રજા આપે છે.”—૬૦

एवं भार्वाक्यायुक्तो, लक्ष्यते शुद्धदर्शनी ।

तत् संविग्नक्रियालिङ्गं, सम्यक्त्वगमकं मतम् ॥६१॥

સંવેગ-ક્રિયાનું લિંગ—

શ્લો०—“ આ પ્રમાણે જનાથી જીવ (મુક્તિના મનોરથરૂપ) ભાવ અને (શાસનની મહિનતાથી રક્ષા, ચૈત્ય-પૂજા વગેરે) ક્રિયાથી યુક્ત શુદ્ધ શ્રદ્ધાવાળો જણાય છે, તે સમ્યક્ત્વને સૂચવનારું ‘સંવેગ-ક્રિયાનું’ લિંગ મનાય છે.”—૬૧

❀ ❀ ❀ ❀

सम्यक्त्वदृष्टिको जीवो, गहनाद् भवदुःखतः ।

निर्विग्नश्चिन्तयत्येवं, दुःखमूलं त्रिविष्टपम् ॥६२॥

નિર્વેદનું નિરૂપણ—

શ્લો०—“ (સંવેગરૂપ લક્ષણથી લક્ષિત) સમ્યક્ત્વી જીવ સંસારના ગાઢ દુઃખથી ખેદ પામી આ પ્રમાણે ચિન્તવે છે કે ત્રૈલોક્ય એ દુઃખનું મૂળ છે. ”—૬૨

❀ ❀ ❀ ❀

रङ्गभूमिर्न सा काचिच्छुद्धा जगति विद्यते ।

विचित्रैः कर्मण्यथैर्यत्र सत्त्वेन नाटितम् ॥६३॥

નિર્વેદીની વિચાર-શ્રેણિ—

શ્લો०—“ જગત્માં એવી કોઈ અસ્પૃષ્ટ (ખાલી) રંગ-ભૂમિ નથી કે જ્યાં વિચિત્ર કર્મરૂપ વસ્ત્રો ધારીને જીવોએ નાટક ન કરેલ હોય. ”—૬૩

❀ ❀ ❀ ❀

चक्षुरुन्मेषकालेऽपि, सुखं यत्र न विद्यते ।

केवलं दुःखसन्ततो, निरये नारको भवेत् ॥ ६४ ॥

નારકનાં દુઃખો—

શ્લો०—“ આંખ ઉઘાડીએ તેટલા સમય સુધી પણ જ્યાં સુખ નથી એવી નરકમાં નારક કેવળ દુઃખથી તપ્ત થયેલો (રહે) છે. ”—૬૪

❀ ❀ ❀ ❀

૧ આ પંચલિંગીની બૃહદ્દૃષ્ટિના ૬૭ માં પદમાં અવતરણરૂપે આપેલો શ્લોક છે.
૨ જિનેશ્વરનાં જન્માદિ કલ્યાણકાને વિષે તેમને સુખ ઉપજે છે, કિન્તુ તે અતિશય અસ્વ તેમજ બહુ થોડા સમય સુધીનું હોવાથી અત્ર તેની ઉપેક્ષા કરવામાં આવી છે.

સાગરાંશ્ચ ત્રયચ્ચિંશ-દુત્કૃષ્ટસ્થિતિમાજી સઃ ।

યાવત્ પમ્પચ્યમાનો હા, તિષ્ઠતિ કૃતકર્મતઃ ॥૬૫॥

નારકનાં દુઃખની પરાકાષ્ટા--

શ્લોઁ—“અરેરે ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિને ભજનારો તે નારક ત્યાં (પૂર્વે) કરેલ કર્મને લીધે તેત્રીસ સાગરોપમ સુધી પકાતો રહે છે.”-૬૫

તતસ્તિર્યક્ષુ તત્રૈવ, પુનરેવં ગતાગતમ્ ।

કુર્વતે દુઃખદં પ્રાણી, અજ્ઞાનતમસાઽઽવૃતઃ ॥૬૬॥

અજ્ઞાનીની રખડપટ્ટી--

શ્લોઁ—“અજ્ઞાનરૂપ અંધકારથી આવૃત્ત જીવ ત્યાંથી તિર્યંચોમાં અને ત્યાંથી નરકોમાં એ પ્રમાણે ફરી ફરીને દુઃખદાયક ગમન અને આગમન કર્યા કરે છે.”-૬૬

મહત્કાલાન્તરે પ્રાપ્ય, નૃત્વં હીનકુલાદિષુ ।

દાસાનામપિ દાસત્વ-માપ્નુયાત્ પૂર્વકર્મતઃ ॥૬૭॥

મનુષ્ય-ગતિમાં દાસાનુદાસત્વ--

શ્લોઁ—“લાંબા કાળે મનુષ્યપણું પામીને તે પૂર્વ કર્મને લીધે હીન કુળને વિષે ચાકરોની પણ ચાકરી પામે છે.”-૬૭

વ્યાધિભિર્વ્યાકુલો નિત્યં, દારિદ્ર્યદુઃખપૂરિતઃ ।

પ્રિયાણાં વિપ્રયોગેણ, દુઃખાર્ણવે નિમજ્જતિ ॥૬૮॥

મનુષ્ય-ગતિમાં રોગાદિથી કષ્ટ--

શ્લોઁ—“દરરોજ રોગોથી આકુળ વ્યાકુળ અને સદા દરિદ્રતાના દુઃખથી ભરપૂર એવો જીવ વહાલાઓના વિયોગથી દુઃખના દરિયામાં ડૂબે છે.”-૬૮

અપ્રિયયોગતશ્ચિત્તે, યઃ સન્તાપઃ પ્રજાયતે ।

કથનં તત્સ્વરૂપસ્ય, કેવલિનૈવ પાર્યતે ॥ ૬૯ ॥

અનિષ્ટ વસ્તુના સમાગમથી સંતાપ--

શ્લોઁ--“ (કુભાર્યા, કુપુત્ર, શત્રુ વગેરે) અનિષ્ટ વસ્તુના સંયોગથી જ સંતાપ થાય છે તેનું સ્વરૂપ કહેવા કેવલજ્ઞાની જ સમર્થ છે. ”-૬૯

પૃથ્વીકાયે યદા દેવઃ, સ્વોત્પત્તિં કિલ પશ્યતિ ।

યત્ તદા જાયતે દુઃખં, કેવલિનૈવ કથ્યતે ॥ ૭૦ ॥

દેવ-ગતિમાંથી એકેન્દ્રિય તરીકેના અવતારનો ચીતાર--

શ્લોઁ--“ જ્યારે દેવ પોતાનો જન્મ પૃથ્વીકાયમાં (થનાર છે એમ અવ-
જિજ્ઞાસથી) ખરેખર જુએ છે, યારે તેને જ દુઃખ થાય છે તે સર્વજ્ઞ જ કહી
(શકે તેમ) છે. ”-૭૦

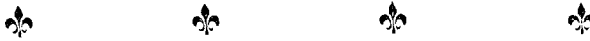
દેવોની ગતિ--

સ્પષ્ટીઁ--દેવ-ગતિનું આયુષ્ય પૂર્ણ થતાં દેવો સ્વર્ગને કયાં અવતરે તે માટે બૃહ-સંપ્રહણી (ગા. ૧૮૦) તેમજ પ્રવચનસારોદ્ધાર (કા. ૨૦૪, ગા. ૧૦૭૪) માં કહ્યું છે કે--

“૧ પૃથ્વીઆરવણસ્સઈ ગઢ્મે પજ્જત્તસંઘજીવીસું ।

સગ્ગચ્ચુયાણ વાસો સેસા પઢિસેહિયા ઠાણા ”--આર્યા

અર્થાત્ આદર પર્યાપ્ત પૃથ્વીકાય, અપકાય, વનસ્પતિકાય તેમજ ગર્ભજ, પર્યાપ્ત અને સંખ્યેય વર્ષના આયુષ્યવાળા તિર્યંચો અને માનવોને વિષે સ્વર્ગથી સ્વવે-
લાઓનો વાસ છે; આકીનાં સ્થાનોનો તેમને માટે નિષેધ છે.

एवं समस्तसंसारे, यानि दुःखानि तानि च ।

भविष्यज्जन्मभावीनि, रमन्ते तस्य चेतसि ॥ ૭૧ ॥

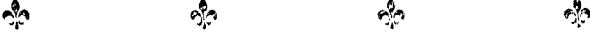
૧ છાયા--

પૃથ્વ્યબ્ધવનસ્પતિષુ ગર્ભે પર્યાપ્તસહસ્રયજીવિષુ ।

સ્વર્ગચ્યુતાનાં વાસઃ શેષાણિ પ્રતિષિદ્ધાનિ સ્થાનાનિ ॥

ભૂત અને ભાવી દુઃખોનું પરિચિન્તન—

શ્લો ૦—“આ પ્રમાણે સમગ્ર સંસારમાં જે દુઃખો (પોતે) અનુભવ્યાં છે અને હવે પછીના અવતારમાં જે ભોગવવાં પડે તેમ છે તે તેના ચિત્તમાં રહે છે.”—૭૨

દેવેન્દ્રચક્રવર્તિસ્વા—દિપદમધુવં સદા ।

આભાતિ તસ્ય ચિત્તે હિ, બાલૌઘધૂલિધામવત્ ॥૭૨॥

દેવેન્દ્રાદિની સંપત્તિની અનિત્યતા—

શ્લો ૦—“ તેના મનમાં સુરપતિ, ચક્રવર્તી પ્રમુખનું પદં યાજ્ઞકોના સમુદાયે (કરેલાં) ધૂળમાંનાં ધણે જવું સર્વદા અનિત્ય ભાસે છે.”—૭૨

તત્ સાવદ્યોદ્યમં યત્ર, કરોતિ તત્ર તામ્યતિ ।

સર્વસાવદ્યસંયોગં, સુમુક્ષુરપિ નાન્નુયાત્ ॥ ૭૩ ॥

નિર્વિગ્નને સાવદ્ય વ્યાપારથી ખેદ—

શ્લો ૦—“ તે માટે તે જ્યાં પાપમય પ્રવૃત્તિ કરે છે, ત્યાં તે ખિન્ન થાય છે. મોક્ષનો અભિલાષી હોવા છતાં (ચારિત્રાવરણીય કર્મનો ઉદ્ય હોવાથી) સર્વ સાવદ્ય યોગનો ત્યાગ તે કરી શકતો નથી.”—૭૩

ત્યક્તસંસારદુઃખૌઘાન્, સ સાધૂન્ વહુ મન્યતે ।

સચ્ચારિત્રં વિના નૈવ, હર્ષસ્થાનં ક્વચિદ્ ભજેત્ ॥૭૪॥

નિર્વિગ્નને હાથે સુસાધૂનું સન્માન—

શ્લો ૦—“ જમણે સંસારનાં દુઃખોના સમૂહોને ત્યજી દીધા છે એવા સાધુ-ઓનું તે બહુમાન કરે, (કેમકે) સમ્યક્ચારિત્ર વિના હર્ષ માટે કોઈ અન્ય સ્થાનને તે કદાપિ સેવે જ નહિ.”—૭૪

૧ આગમમાં કહ્યું પણ છે કે—

“ભયવં કે સંસારે દુઃખિવ્યા ? ગોયમા ! સમ્મદ્દિટ્ઠોઽવિરય ત્તિ ।”

[મગવન્ ! સંસારે કે દુઃખિતાઃ ? મૌતમ ! સમ્યગ્દૃષ્ટ્યવિરતા ઇતિ ।]

एवं भावयतश्चित्ते, बाह्यतोऽपि प्रवर्तनात् ।

निर्वेदो लक्ष्यते लिङ्गं, सम्यक्त्वस्य प्रसाधकम् ॥७५॥

निर्वેદનું સૂચન—

શ્લો०—“ આ પ્રમાણેની મનમાં ભાવનાથી અને બહારથી (તેવી) પ્રવૃત્તિથી જે નિર્વેદ જણાય છે તે સમ્યક્ત્વને સિદ્ધ કરનારું લિંગ છે. ”—૭૫

अनुकम्पापरो जीवे, सम्यग्दृष्टिः सदा भवेत् ।

अन्यदुःखप्रहाणेच्छा, तच्चित्ते च विजृम्भते ॥ ७६ ॥

અનુકરૂપાનો વિચાર—

શ્લો०—“ (નિર્વેદરૂપ લિંગથી લક્ષિત) સમ્યક્ત્વશાળી (ભવ્ય તેમજ અભવ્ય) જીવને વિષે દયા રાખવામાં સદા તત્પર હોય છે અને તેના મનમાં અન્યતું દુઃખ દૂર કરવાની ઈચ્છા સ્ફુરે છે. ”—૭૬

तेषां दुःखविनाशे हि, कारणं जैनशासनम् ।

मिथ्यात्वरोगव्याप्तानां, तत् परिणम्यते कथम् ? ॥७७॥

મિથ્યાત્વને કેવી રીતે સન્માર્ગી બનાવવા ?—

શ્લો०—“મિથ્યાત્વરૂપ વ્યાધિથી ગ્રસ્ત બનેલા જીવોનાં દુઃખનો નાશ કરવામાં જે જૈન શાસન કારણરૂપ છે, તે કેવી રીતે તેમને વિષે પરિણમે ?”—૭૭

रम्यं जिनेश्वरस्यात्र, मन्दिरं चेद् विरच्यते ।

न्यायद्रव्येण तद् दृष्ट्वा, बोधिलाभो भवेत् क्वचित् ॥७८॥

જિનાલયના દર્શનથી સમ્યક્ત્વ—

શ્લો०—“જો આ જગત્માં ન્યાય વડે ઉપાર્જન કરેલા (નહિ કે ચોરી, લુચ્ચાઇ ઢોંગાઇ કરીને મેળવેલા) વ્યથી જિનેશ્વરનું મનોહર મન્દિર રચાય તો તે જોઇને ક્વચિત્ સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિ થાય.”—૭૮

❖ ❖ ❖ ❖

કારયામિ પ્રભૌંબિમ્બં, દૃષ્ટ્વા યન્મન્યતે જનઃ ।
સર્વદેવાધિદેવોઽયં, કેનૈવં પૂજ્યતેઽન્યથા ? ॥ ૭૯ ॥

નિષ્કલંક પ્રતિમાના પૂજનથી સમ્યક્ત્વ—

શ્લો०—“હું ભુની (એવી) પ્રતિમા કરાવીશ કે જ જોઇને જનો માને કે આ સર્વ દેવોના દેવ છે, કેમકે એમ ન હોય તો તેની આમ કોણ પૂજ કરે?”—૭૯

❖ ❖ ❖ ❖

મુદ્રાઽપ્યલૌકિકી તસ્યા--ન્યદેવેભ્યોઽતિરિચ્યતે ।
ગુણિનો દર્શનાદેવ, દર્શકો ગુણમાપ્નુયાત્ ॥ ૮૦

અલૌકિક મુદ્રાનું દર્શન—

શ્લો०—“તેની અલૌકિક મુદ્રા પણ અન્ય દેવો કરતાં ચડિયાતી છે. (એ મુદ્રા૩૫) ગુણવાળાના જ દર્શન કરનાર ગુણને પામે.”—૮૦

❖ ❖ ❖ ❖

રાગદ્વેષયુતાઽન્યેષાં, સ્પષ્ટા મુદ્રા વિલોક્યતે ।
વીતરાગઃ સુદેવોઽય--મેવં વોધિમવાપ્નુયાત્ ॥૮૧॥

૧ સરખાવો અયોગવ્યવચ્છેદિકાનું નિમ્ન-લિખિત પદ્યઃ—

“વપુશ્ચ પર્યક્કશયં શ્લયં ચ, વૃશૌ ચ નાસાનિયતે સ્થિરે ચ ।

ન શિશ્નિતેયં પરતીર્થનાથૈ-જિનેન્દ્ર ! મુદ્રાઽપિ તવાન્યદાસ્તામ્ ॥૨૦૧॥”—૭૫૦

સુદ્રાથી સુદેવ અને કુદેવનો વિવેક—

શ્લો०—“ રાગ અને દ્વેષથી યુક્ત એવી અન્ય દેવોની મુદ્રા જણાય છે. (એથી કરીને) આ જ વીતરાગ સુદેવ છે એ પ્રકારે સમ્યક્ત્વ મળે. ”—૮૧

પૃથિવ્યાદિનિકાયનાં, વિનાશશ્ચેત્યકારણે ।

યદ્યપિ સ્યાત્ તથાપિ નો, સમ્યગ્દૃષ્ટિઃ સ દૂષિતઃ ॥૮૨॥

યદસ્માદ્ બુદ્ધ્યા વિરતા-સ્તાન્ રક્ષન્તિ નિરન્તરમ્ ।

ગતા મુક્તગતિં જીવાઃ, સાચનન્તસ્થિતિસ્થિતાઃ ॥૮૩॥

યથા રોગિશિરાવેધ-ક્રિયા સુવૈદ્યદર્શિતા ।

સુન્દરા પરિણામેડ્ર, તથા ચૈત્યાદિકારણમ્ ॥૮૪॥

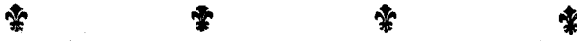
જિનેશ્વરનું મન્દિર બંધાવનારને વિષે દોષનો અભાવ—

શ્લો०—“ જોકે મન્દિર તૈયાર કરાવવામાં પૃથ્વીકાયાદિ (છ) નિકાયનો નાશ થાય છે તોપણ તેમ કરનારો તે સમ્યગ્દૃષ્ટિ દોષવાનું થતો નથી. કેમકે (સદ્દૃષ્ટિએ વિધિપૂર્વક તૈયાર કરાવેલા જિન-ચૈત્યાદિના દર્શનથી) બોધ પામેલા અને (ત્યાર પછી દીક્ષા ગ્રહણ કરેલી હોવાથી) આ જીવ-હિંસાથી વિરક્ત બનેલા તેઓ (છ નિકાયો)નું સદા રક્ષણ કરે છે, કેમકે સમ્યારિતના બળથી મોક્ષે ગયેલા તેઓ ત્યાં સાદિ અનન્ત સ્થિતિમાં રહે છે. વળી જમ સુવૈદ્યે દેખાડેલ રોગીની નાડીનો વેધ પરિણામે સુંદર છે તેમ અત્ર ચૈત્યાદિની રચના છે (એમ સમજવું). ” ૮૨-૮૪

જિન-ચૈત્યનું નિષ્પાદન—

સ્પષ્ટી०—જિન-ચૈત્ય તૈયાર કરાવવું એ મહાન આરંભ છે, કેમકે ભૂમિ ખોદાવવી, ઇંટ પકાવવી, પાણી ફેડવું, ઇંત્યાદિ ક્રિયાઓ દ્વારા પૃથ્વીકાયાદિ જીવોનો વિનાશ થાય છે. આથી ભાવ-અનુકંપા તો ફર રહી, પરંતુ દ્રવ્ય-અનુકંપા માટે પણ સ્થાન રહેતું નથી. આ પ્રમાણે જીવની વિરાધના કરનારને

સમ્યગ્દષ્ટિ કેમ કહેવાય તેમજ આવું કાર્ય પણ તેનાથી કેમ કરાય ? આનો ઉત્તર એ છે કે ભવ્ય જિનાલયમાં અલૌકિક મુદ્રાવાળી પ્રતિમા પધરાવી હોય તો તેના દર્શનથી કેટલાક ભવ્ય જીવોને સમ્યક્ત્વ ઉત્પન્ન થાય, તત્ત્વજ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય અને વળી સર્વવિરતિની પણ આરાધનાનો પ્રસંગ મળે અને રૂડું ચારિત્ર પાળીને કેટલાક મોક્ષે પણ જાય અને તેમ થતાં જ્યાં સુધી સંસાર રહે ત્યાં સુધી એટલે અનંત કાળ પર્યંત એ જીવોને હાથે છએ નિકાયના જીવોને અભયદાન મળે. આવો શુભ પ્રસંગ પ્રાપ્ત થતો હોવાથી જિનાલય અંધાવવું એ દોષ ન ગણાય. આ સંબંધમાં લૌકિક દષ્ટાંત વિચારીએ. જેમકે કોઈ રોગીનો રોગ શિરા-વેધ વિના મટે તેમ ન હોય અને કુશળ વેધ તે ક્રિયા કરે તો અલ્પન્ત શરૂઆતમાં તો રોગીને તે વેધની ક્રિયા દુઃખદાયિની જણાય, પરંતુ એ ક્રિયા થયા બાદ તેનો રોગ દૂર થવાથી તેને ઉલટું સુખ ઉપજે એવી રીતે જિનાલય તૈયાર કરાવવામાં છ નિકાયના જીવોનો ઉપમર્દ થાય એટલું પાપ લાગે, પરંતુ અંતમાં તે દ્વારા અનેક જીવોને સમ્યક્ત્વાદિની યાવત્ મુક્તિની પ્રાપ્તિ થતી હોવાથી અને એ દ્વારા જીવ-વિરાધના થતી અટકતી હોવાથી એ કાર્ય સદોષ નથી, પરંતુ ધર્મ છે.

પ્રવૃત્તિહેતુરન્યેષાં, સમારમ્ભો વિધેર્મવેત્ ।

સ સૂત્રાજ્ઞાયતે તેન, તદાદૌ લેખયામ્યહમ્ ॥ ૮૫ ॥

પુસ્તકના લેખનની આવશ્યકતા

શ્લો०—“ અન્યોની (એટલે કે આત્મવ્યતિગ્રિત ભવ્ય જીવોની સદ-
બુધ્ધાનરૂપ) પ્રવૃત્તિનો હેતુ વિધિપૂર્વકનો (નહિ કે સ્વકપોલકલિપત) સમારંભ
છે. એ વિધિ સત્રથી જણાય છે, વાસ્તે સૌથી પ્રથમ હું સત્ર લખાવું.”—૮૫

જિનવચોઽમૃતશ્રુત્યા, જ્ઞાતવસ્તુસ્વભાવકાઃ ।

કુશ્રુતેર્વિરતાઃ કેચિ-જ્જૈનધર્મમવાપ્નુયુઃ ॥ ૮૬ ॥

સૂત્ર-લોખનનું ફળ--

શ્લો.૦--“ તીર્થકરની વાણીરૂપ ‘અમૃતનું’ શ્રવણ કરી જમણે વસ્તુના રહસ્યને જાણ્યું છે એવા કેટલાક કુશ્લુતિથી વિરક્ત ખની જૈન ધર્મને પામે.”-૮૬

અન્યેષાં યાનિ યાન્યત્ર, ધર્મવોધકરાણિ વૈ ।

સાધનાનિ ભવેયુર્હિ, તાનિ સંસાધયામ્યહમ્ ॥ ૮૭ ॥

ધર્મસાધક સાધનોનું સંપાદન--

શ્લો.૦--આ જગત્માં અન્યોને ધર્મનો બોધ કરનારાં જ જ સાધનો હોય તેને અરખર હું સાધુ.”-૮૭^૨

સમ્પાદયામિ સાધૂનાં, પાઠને સાધનાનિ યત્ ।

કુતીર્થિનઃ પ્રવોધેન, મિથ્યાત્વાન્મોચયન્તિ તે ॥૮૮॥

સાધુને ભણાવવામાં સહાયતા--

શ્લો.૦--“ સાધુઓને ભણાવવા માટે સાધનો હું મેળવી આપું કે જથી તેઓ બોધ પામી કુતીર્થિઠાને બોધ આપી તેમને મિથ્યાત્વથી છોડાવે.”-૮૮

૧ તીર્થકરની વાણીના શ્રવણથી જીવ અજરામર પદ પામે છે, તેથી એને અમૃતની ઉપમા આપી છે.

૨ આ સંબંધમાં પંચલિંગીની ટીકાના ૭૫મા પત્રમાં કહ્યું છે કે કેવળ હું જૈન સિદ્ધાન્ત જ લખાવું એમ નહિ, પરંતુ ઇતર દર્શનના અન્યો પણ લખાવું; કેમકે એ સુપ્રસિદ્ધ વાત છે કે--

“ પરસમઓ ઉભયં વા સમ્મહિટ્વિસ્સ સસમઓ ચેવ ”

[પરસમય ઉભયં વા સમ્યગ્વૃષ્ટેઃ સ્વસમયશ્ચેવ]

અર્થાત્ સમ્યગ્દષ્ટિને પર સિદ્ધાન્ત પણ સ્વસિદ્ધાન્ત જ છે.

પ્રબુદ્ધા વિરતાઃ સન્તો, રક્ષન્તિ સર્વપ્રાણિનઃ ।

અનુકમ્પા તતસ્તસ્ય, તદારમ્ભેઽપિ વિચ્યતે ॥ ૮૯ ॥

જિન-ચૈત્ય બનાવનારની દયાલુતા--

શ્લોઠ--“ (જિનાલયના દર્શન વગેરેથી) ઘોઘ પામી અને ત્યાર બાદ વિરક્ત થઈ તેઓ સર્વ જીવોનું રક્ષણ કરશે, વાસ્તે તેને (અર્થાત ચૈત્ય કરનારને) આરંભમાં પણ દોષ નથી. ”-૮૯

શકટપોતસડ્ગ્રામ--હલાચ્ચારમ્ભજં તુ યત્ ।

મહત્ પાપં વિજાનાના, વ્યાખ્યાં કુર્યુસ્તદસ્ય ન ॥૯૦॥

શકટાદિના ઉપદેશની મનાઈ--

શ્લોઠ--“ગાડાં, વહાણો, લડાઇઓ, હુળો વગેરે આરંભોથી જ મહાપાપ થાય છે તેને જાણનારા તેનું વ્યાખ્યાન ન કરે. ”-૯૦

મન્ત્રે તન્ત્રે તથા જ્યોતિઃ--શાસ્ત્રે નિષ્ણાતબુદ્ધયઃ ।

તદાખ્યાનં ન કુર્વીરન્, યતો હિંસા પ્રજાયતે ॥૯૧॥

૧ સરખાવો--

“ વિક્તે સ્વદેહ ગોળે દમ્પેહ પમાઈ સાવગજણસ્સ ।

ઉવ્વહ્સિંસં નો કપ્પહ્ જાણિયજિણવચણસારસ્સ ॥ ”--આર્યા

[ક્ષેત્રાણિ ક્ષયત વૃષભાન્ દમયત પવમાદિ શ્રાવકજનાય ।

ઉપદેહંતું ન કલ્પતે જ્ઞાતજિનવચનસારસ્ય ॥]

અર્થાત હે ખેડુતો! તમે ધર્મિષ્ઠ છો, કેમકે તમે ખેતી કરો છો, તેથી સકળ પ્રભુ જીવે છે એથી તમે ખેતી કરો, બળદોનું દમન કરો વગેરે પ્રકારનો ઉપદેશ શ્રાવકોને જિન-વચનના સારનો બહુકાર ન આપી શકે.

મંત્રાદિ કથનનો નિષેધ—

૧૦—મંત્ર, તંત્ર અને જ્યોતિઃશાસ્ત્રમાં પ્રવીણ મતિવાળા તેનું વર્ણન કરે નહિ, કેમકે (તેમ કરવાથી) હિંસા થાય છે. ”—૯૧

दानारम्भोऽपि नो तस्य, कुपात्रस्य कृते भवेत् ।
अनुकम्पयतो जीवान्, गहगाय ददाति च ॥९२॥

કુપાત્રને દાન આપવાનો નિષેધ—

શ્લો.૦—“ જીવની અનુકંપા કરતાં તેને હાથે કુપાત્રને માટે દાનનો આરંભ કદાપિ ન થાય, પરંતુ ઘેર આવેલાને તે આપે. ”—૯૨

પદાર્થનો પરામર્શ—

૨૫૭ટી૦—આ પદ્યથી સૂચવાય છે કે લક્ષિતપૂર્વક દાન તો કુપાત્રને જ દેવાય. કુપાત્રને બહુમાન સહિત દાન આપવું એ જિનાશાતું ઉલ્લંઘન છે. ભગવતી (શ. ૮, ઉ. ૬. સૂ. ૩૩૨)માં કહ્યું પણ છે કે—

“સમણોવાસગસ્સ ણં મંતે ! તહારૂવં સમણં વા માહણં વા ફાસુણ્ણસણિ-
જ્જેણા અસણપાણસ્વાહમસાહમેણં પહિલાભેમાણસ્સ કિં કજ્જતિ ? ગોયમા ! ઇગંત-

૧ સરખાવો—

“શીલશ્વયરહિયાણં જેં ખલુ દિજ્જહ ધણં કુપત્તાણં ।
તં ખલુ ધોયહ વત્થં રહિરક્ષતં સોણિપ્પણેવ ॥ ”

[શીલવ્રતરહિતેભ્યો યત્ ખલુ દીયતે ધનં કુપાત્રેભ્યઃ ।
તત્ ખલુ ક્ષાલયતિ વચ્ચં રહિરક્ષતં શોણિતેનેવ ॥]

અર્થાત્ શીળ અને વ્રતથી રહિત કુપાત્રને ખરેખર જે દાન દેવાય છે તે લોહીથી ખરડાયેલા વસ્ત્રને લોહીથી ધોવા ખરાબર છે.

૨ ઢાયા--

શ્રમણોપાસકસ્ય મદન્ત ! તથારૂપં શ્રમણં વા માહણં (બ્રાહ્મણં) પ્રાસુકેન
પષણીયેન અશનપાનસ્વાદિમસ્વાદિમેન પ્રતિલાભમાનસ્ય કિં ક્રિયતે ? ગૌતમ !

સો નિજ્જરા કજ્જઈ, નત્થિ ય સે પાવે કમ્મે કજ્જતિ....સમણોવાસગસ્સ ણં મંતે તહારૂવં અસંજયઅવિરયપહિહયપચ્ચક્ખાયપાવકમ્મં ફાસુણ વા અફાસુણ વા ઇસણિજ્જેણ વા અણેસણિજ્જેણ વા અસણપાણ જાવ કિં કજ્જઈ ? । મોયમા ! ઇગંતસો પાવે કમ્મે કજ્જઈ, નત્થિ સે કાઙ્ઙ નિજ્જરા કજ્જઈ । ”

અર્થાત્ શ્રમણોના ઉપાસક એટલે શ્રાવક તથા૩૫ સાધુ કે શ્રાવકને પ્રાસુક તેમજ એષણીય એવાં ^૧અશન, ^૨પાન, ^૩ખાદિમ, ^૪સ્વાદિમ દ્વારા પ્રતિલાલે તો તેને શું ક્ષણ મળે ? ગૌતમ ! એકાન્તથી તેને નિર્જરા ક્ષણે, નહિ કે એનું એ કૃત્ય પાપી છે. પરંતુ અસંયત અવિરત પાપ-કર્મના પ્રત્યાખ્યાનના વિનાશક એવાને જે શ્રાવક પ્રાસુક કે અપ્રાસુક, એષણીય કે અનેષણીય અશન પાન વગેરે વડે પ્રતિલાલે તો તેને શું ક્ષણ મળે ? ગૌતમ ! એકાન્તથી તેને પાપનો બંધ થાય. તેને જરા પણ નિર્જરા ન થાય.

આ સંબંધમાં એ ભૂલવું ન જોઈએ કે આ વિધિ તો મોક્ષ માટે જે દાન છે તે આશ્રીને છે; બાકી અનુકંપા-દાનનો જિનેશ્વરે કદાપિ નિષેધ કર્યો નથી. આ વાત આપણે ૧૫૭ માં પૃષ્ઠમાં વિચારી ગયા છે. છતાં તેના વિશેષ સમર્થનાર્યે ભગવતીની શ્રીઅભયદેવસૂરિએ રચેલી ટીકાના ૩૭૪ માં પત્રમાં અન્તરણુરૂપે આપેલી નિમ્ન-લિખિત ગાથાની નોંધ લઈએ:—

“ મોક્ષસ્થં જં દાણં તં પઙ્ગુ ઇસો વિહો સમક્ખાઓ ।

અણુકમ્પાદાણં પુણ જિણેહિં ન કયાઈ પહિસિદ્ધં ॥ ”—આર્યા

एकान्तेन निर्जरा क्रियते, नास्ति च तस्य पापं कर्म क्रियते...श्रमणोपास-
कस्य भदन्त ! तथारूपमसंयताविरतप्रतिहताप्रत्याख्यानपापकर्माणं प्रासुकेन
वा एषणीयेन वाऽनेषणीयेन वा अशनं पानं यावत् किं क्रियते ? गौतम !
एकान्तेन पापं कर्म क्रियते, नास्ति तस्य काऽपि निर्जरा क्रियते इति ।

૧ જેથી જલદી ભૂખ લાગે તે ‘ અશન ’ કહેવાય છે. જેમકે મગ, ભાત, રોટલી, દૂધ, દહીં, માખણ, ઘી, પકવાન, શાક વગેરે.

૨ પીવા લાયક વસ્તુ ‘ પાન ’ કહેવાય છે. જેમકે પાણી, છાશની આશ વગેરે.

૩ જે ખાવાથી થોડી તૃપ્તિ થાય તે ‘ ખાદિમ ’ કહેવાય છે. જેમકે મેવો, ફળો વગેરે.

૪ સ્વાદની ખાતર—લહેજત માટે ખવાય તે અથવા જેના સ્વાદમાં પહેલા ખાધેલા આહારાદિનો લય થાય તે ‘ સ્વાદિમ ’ કહેવાય છે. જેમકે પીપર, સુંક, મરી, એલચી, તજ વગેરે.

૫ છાયા—

મોક્ષાર્યં યદ્ દાનં તત્ પ્રતિ ઇષ વિધિઃ સમાહ્યાતઃ ।

અનુકમ્પાદાનં પુનર્જિનૈર્ન કદાપિ પ્રતિષિદ્ધમ્ ॥

આથી અત્ર એ ક્લિત થાય છે કે કુપાત્રને પણ અનુકંપાથી દાન આપવાનો તો નિષેધ નથી જ. વિશેષમાં ભિક્ષા માટે ઘેર આવી પહોંચેલી વ્યક્તિ કુપાત્ર હોય તોપણ તેને અન્નાદિ આપવામાં દોષ નથી. કહ્યું પણ છે કે—

“ उचितं खलु कायवं सव्वत्थ सया नरेण बुद्धिमया ।

इय फलसिद्धी नियमा एस चिय होइ आण त्ति ॥”—આર્થા

અર્થાત્ બુદ્ધિશાળી પુરુષે જે ખરેખર ઉચિત હોય તે સર્વ સદા કરવું. એથી નક્કી ક્ષણની સિદ્ધિ છે તેમજ એ જ (જિનેશ્વરની) આજ્ઞા છે.

સાથે સાથે અત્ર એ પણ ધ્યાનમાં રાખવું કે ઘેર આવેલા કુપાત્રને માટે રસોઈ તૈયાર કરવી તે યુક્ત નથી, કેમકે અત્ર-પાકને વિષે પૃથ્વીકાયાદિનો વધ થાય છે અને કુપાત્રની ખાતર આવો નિર્રથક વધ કરવો તે ઉચિત નથી. કહ્યું પણ છે કે—

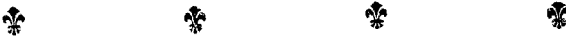
“२काऊण य पाणिवहं जो दाणं देइ धम्मसद्धाए ।

दहिऊण चंदणं सो करेइ अंगारवाणिज्जं ॥ ”—આર્થા

“कडमहं काउणं दमदयरहियाणं देइ जो दाणं ।

सो मूसे मारेउं पोसेइ नवरि मज्जारे ॥ ”—આર્થા

અર્થાત્ જે જીવનો વધ કરી ધર્મ-શ્રદ્ધાથી દુઃદાન દે છે તે ચંદનને ખાળીને અંગારાનો વ્યાપાર કરે છે. દુર્જાનું મર્દન કરીને દમ અને દયાથી રહિત જીવોને જે દાન દે છે તે ઉદરને મારીને ખિલાડીને ચોષે છે.

विचाराद् वर्तनाच्चैव-मनुकम्पा प्रसिध्यति ।

लिङ्गं लीनं च सम्यक्त्वं, गमयेत् क्षणमात्रतः ॥૧૩॥

૧-૨ છાયા—

उचितं खलु कर्तव्यं सर्वत्र सदा नरेण बुद्धिमता ।

इति फलसिद्धिनियमादेषा एव भवति आज्ञेति ॥

कृत्वा च प्राणिवधं यो दानं ददाति धर्मश्रद्धया ।

दग्ध्वा चन्दनं स करोति अङ्गारवाणिज्यम् ॥

क्षीणमर्દ કૃત્વા દમદયારહિતેભ્યો દદાતિ યો દાનમ્ ।

સ મૂષકાન્ મારયિત્વા પુણ્યતિ નવરં માર્જારાન્ ॥

અનુકંપાનું અનુમાન—

શ્લો०—“આ પ્રમાણેનાં વિચાર અને વર્તનથી અનુકંપા નામનું લિંગ સિદ્ધ થાય છે; આથી તેને વિષે ગુપ્ત રહેલું સમ્યક્ત્વ ક્ષણ માત્રમાં જણાઇ આવે છે.”—૯૩

અનુકંપાનું સૂચન—

રૂપથી०—અનુકંપા એ આત્માનો અતીન્દ્રિય પરિણામ છે તો તે કેવી રીતે જાણી શકાય ? આનો ઉત્તર એ છે કે વિધિપૂર્વક જિન-ચૈત્ય તૈયાર કરાવવું ઇત્યાદિ બાહ્ય ક્રિયા અને ભવ-સાગરમાં ડૂબતા જીવોનો ઉદ્ધાર કરવાનો વિચાર અનુકંપાને સિદ્ધ કરે છે. આ અનુકંપાનું લક્ષણ સૂચવતાં કહ્યું પણ છે કે—

“અર્હેદ્રેશ્મવિધાપનાદિવિધિના સમ્યગ્દશા કૃતયા
લઙ્ઘ્વા વોધિમવાધિતાં વત યયા ભવ્યા વિરત્યાડ્ડહતાઃ ।
ગત્વા નિર્વૃત્તિમાભવં વિદધતે રક્ષાં પૃથિવ્યાદિષુ
ધ્યેયા દર્શનલક્ષણં ક્ષણકરી સૈવાનુકમ્પા બુધૈઃ ॥”—શાર્દૂલ૦

યથાર્થબોધવાન્ વેત્તિ, જીવો સમ્યક્ત્વદૃષ્ટિકઃ ।
પારલોકમનુષ્ઠાનં, વિના જીવં ઘટેત ન ॥ ૧૪ ॥

આસ્તિક્યનો પ્રસ્તાવ—

શ્લો०—“ (અનુકંપાથી લક્ષિત) સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવ યથાર્થ બોધવાળો હોઇ જાણે છે કે જીવ વિના પરલોક સંબંધી અનુષ્ઠાન ધટી શકે નહિ. ”—૯૪

આસ્તિક્યરૂપ લિંગનું અસ્તિત્વ—

રૂપથી०—આસ્તિક્ય એ સમ્યક્ત્વનાં સર્વ લિંગોનો સરહાર છે. શમાદિ લિંગોથી વિભૂષિત વ્યક્તિમાં જ આસ્તિક્ય સંભવે છે. આ લિંગ હોય ત્યારે અન્ય લિંગો હોય પણ ખરાં અને ન પણ હોય એમ કહેવું યુક્તિ-વિકલ જણાય છે, કેમકે આપણે ૩૧૨ મા પૃષ્ઠમાં શમાદિની ઉત્પત્તિનો ક્રમ વિચારી ગયા છે તે શાસ્ત્રસંમત છે. આથી કરીને એમ તો કેમ જ કહેવાય કે જે સમ્યક્ત્વથી વિભૂષિત હોય તેનામાં બીજાં લિંગો ભલે ન હોય, પણ આસ્તિક્ય તો હોવું જ જોઇએ ?

આત્માની સિદ્ધિ—

આત્મા અતીન્દ્રિય પદાર્થ છે. એથી કરીને એ આપણા જેવાને દષ્ટિ-ગોચર થતો નથી. આથી કેટલાક તો એનું અસ્તિત્વ જ માનવા ના પાડે છે. વિશેષમાં એથી આગળ વધીને કેટલાક તો પરલોક તેમજ પુણ્ય અને પાપની પણ હૈયાતી માનતા નથી. આવા જનેને ઇતર જનો તરફથી નાસ્તિકનો ઇલાકાળ આપવામાં આવે છે, કેમકે તેમની માન્યતા સુજબ જેઓ પરલોક વગેરેનું અસ્તિત્વ અંગીકાર કરે છે તેઓ જ આસ્તિક છે. ગમે તેમ હો પરંતુ છદ્મસ્થ આસ્તિકો અને નાસ્તિકો ઉભયને આત્મા પ્રત્યક્ષગોચર નથી અને એથી કરીને તો એની સત્તા વિષે મત-ભેદ બેવાય છે. આપણને જે જે વસ્તુ દષ્ટિગોચર ન હોય તે નથી જ એમ કહેવું ભૂલભરેલું હોવાથી આત્માનું અસ્તિત્વ અનુમાનાદિ આધારે સિદ્ધ થતું હોય તો તે સ્વીકારવું બેઇએ. ચાર્વાક સિવાય દરેક ભારતવર્ષીય દર્શનકારે આત્માનું અસ્તિત્વ સ્વીકાર્યું છે એટલું જ નહિ, પણ મહાભૂતોમાંથી તેની ઉત્પત્તિ માનનારા ચાર્વાક સામે મોરચા પણ માંડયા છે. જૈન દર્શન આત્માને શરીર, ઇન્દ્રિય કે મનરૂપ ન માનતાં એથી અતિરિક્ત ઉપયોગરૂપ ધર્મવાળા પદાર્થરૂપે માને છે. ઇતર દર્શનોથી એ કયાં જુદું પડે છે તેનો ઊહાપોહ અત્ર ન કરતાં આર્હતદર્શન-ટીપિકા (પૃ. ૨૮-૪૫) બેવા લલામણુ છે. વિશેષમાં ઉપયોગ યાને ચૈતન્ય એ મહાભૂતોનો કે તેનાથી બનેલ શરીરનો ધર્મ નથી અને એથી કરીને શરીર અને આત્મા બુદ્ધો છે. આ હકીકત ન્યાયકુસુમાંજલિના સ્પષ્ટીકરણ (પૃ. ૭૧-૭૪)માં મેં દર્શાવી છે તેમજ વળી એ ગ્રંથ (પૃ. ૮૦-૮૧)માં ઇન્દ્રિયો પણ આત્મા નથી એ વાત સૂચવેલી છે, તેનું પણ અત્ર પુનરાવર્તન ન કરતાં તે સ્થળો બેવાં લલામણુ છે. આ ઉપરાંત “વિજ્ઞાનવન”નો શ્રીગૌતમસ્વામીએ કરેલા અર્થની અને એથી તેમને ઉદ્ભવેલી જીવ વિષેની શંકાનું નિરસન જે બુદ્ધી રીતે અર્થ કરીને શ્રીમહાવીરે કર્યું હતું તેની પણ આછી રૂપરેખાના જિજ્ઞાસુએ આ ગ્રંથનાં ૨૨ મા અને ૨૩ મા પૃષ્ઠો બેવાં. આના વિશેષાર્થોએ વિશેષાવશ્યકની મલધારીય શ્રીહેમચન્દ્રસૂરિકૃત ટીકા તેમજ શ્રીહરિભદ્ર-સૂરિકૃત પડ્દર્શનસમુચ્ચયની શ્રીગુણરત્નસૂરિકૃત વૃત્તિ બેવી.

વિજ્ઞાનક્ષણવાદેઽત્ર, કૃતનાશોઽકૃતાગમઃ ।

ઉદયાનન્તરે નાશો, કર્તરિ ભોક્તૃતા નહિ ॥ ૧૬ ॥

વિજ્ઞાનક્ષણુવાદની દૂષિતતા—

શ્લોક—“ આ વિજ્ઞાનક્ષણિકવાદમાં કૃતનાશ અને અકૃતાગમ (એ બે દોષો) છે, કેમકે ઉદય પછીના વિનાશમાં કર્તાને વિષે ભોક્તૃત્વ નથી (પરંતુ અન્યમાં છે). ”—૯૫

કૃતનાશ અને અકૃતાગમ—

રૂપાટી—કેટલાક ખૌદો વિજ્ઞાનક્ષણુની પરંપરાને જ આત્મા માને છે, કિન્તુ મોતીના સમુદાયમાં પરોવેલા દોરાની જેમ એકાન્વયી આત્મા માનતા નથી. આવી તેમની માન્યતા હોવાથી એ કૃતનાશ અને અકૃતાગમ એ બે દોષોથી અસ્ત બને છે. જેમકે પ્રહ્લચર્ય વગેરે શુભ કર્મનું ફળ સ્વર્ગ અને હિંસા વગેરે અશુભ કર્મનું ફળ પાપ જન્માંતરમાં લોગવાય છે. આથી જે જ્ઞાનક્ષણુ આ જન્મમાં પ્રહ્લચર્યાદિ અનુષ્ઠાનો કર્યા તેનો ત્યાં જ નાશ થઈ જવાથી પ્રહ્લચર્યાદિનાં ફળરૂપ સ્વર્ગાદિનો ઉપલોગ તેને સંભવતો નથી એટલે કે કરેલી ક્રિયાનું ફળ મળતું નથી. આ દોષને ‘કૃતનાશ’ તરીકે ઓળખાવાય છે. એવી રીતે જે વિજ્ઞાનક્ષણુને સ્વર્ગાદિનો ઉપલોગ છે તે વિજ્ઞાનક્ષણુ કંઈ પ્રહ્લચર્યનું પાલન કર્યું નથી, કેમકે તેમ કરનારો વિજ્ઞાનક્ષણુ તો એનું ફળ લોગવવાની સ્થિતિ સુધી જીવતો જ રહ્યો નથી. આથી નહિ કરેલા કર્મનું ફળ વિજ્ઞાનક્ષણુને લોગવવું પડે છે એટલે ‘અકૃતાગમ’રૂપ દોષ ઉદ્ભવે છે. આવી પરિસ્થિતિમાં એટલે કાર્ય એક વિજ્ઞાનક્ષણુ કરે અને તેનું ફળ બીજો વિજ્ઞાનક્ષણુ લોગવે એવી દશામાં કોણ શુભ કર્મમાં પ્રવૃત્તિ કરવા કે અશુભ કર્મથી નિવૃત્તિ સેવવા તૈયાર થાય ?

સન્તાનો વસ્તુતો નાસ્વ-ચેતનાચ્ચેતનં કથમ્ ? ।

સહકારિત્વં ભવેન્નૈવો-પાદાનમન્તરા ક્વચિત્ ॥૧૬॥

સન્તાનની અવાસ્તવિકતા—

શ્લોક—“ ખરી રીતે સન્તાન (પ્રવાહ) નથી. અચેતનમાંથી ચેતનત્વ ક્યાંથી સંભવે ? (કેમકે) ઉપાદાન-કારણુ વિના સહકારિત્વ કદાપિ હોય જ નહિ. ”—૯૬

પદાર્થનો પ્રસ્ફોટ—

રૂપાટી—ક્ષણિક જ્ઞાનવાદ સ્વીકારતાં એકના એક જ જ્ઞાન-ક્ષણુમાં કર્તૃતા અને ભોક્તૃતા ઘટતી નહી હોવાથી તેના નિરાકરણુ માટે એમ સૂચવાય કે જ્ઞાનક્ષણુ પ્રવાહરૂપે સ્થિર હોવાથી તેને વિષે તો એક જ જ્ઞાનસંતાન

પરત્વે કર્તૃત્વ અને લોકૃતૃત્વ મુસંગત થઈ શકશે. અન્ય શબ્દોમાં કહીએ તો કપાસના ખીને લાખના રસનું સિંચન કરવાથી તળજનિત અતિશયના આધાનના ક્રમે કરીને કાલાંતરે કુસુમોમાં લાલાશ આવે છે તેમ જે જ્ઞાન-સંતાનને આશ્રીને કુશળ કે અકુશળ અનુષ્ઠાનો થયાં હોય તેને વિષે જ વિશિષ્ટ, વિશિષ્ટતર ઉત્તરોત્તર ક્ષણની ઉત્પત્તિના ક્રમ પૂર્વક લવાન્તરમાં યુગ-દુઃખનો ઉપલોગ સંભવે છે. કહું પણ છે કે—

“ યસ્મિન્નેવ હિ સન્તાને, આહિતા કર્મવાસના ।

ફલં તત્રૈવ સન્ધત્તે, કર્પાસે રક્તતા યથા ॥ ”—અનુ૦

આ દલીલના ખંડનરૂપ ઉત્તર પૂરો પાડતાં આ પદ્ય સૂચવે છે કે સંતાનની વાસ્તવિક રીતે હૈયાતી જ નથી. અત્ર સંતાનથી કાર્ય-કારણુ લાવના ક્રમથી નિરન્તર ઉત્પન્ન થતો જ્ઞાનનો પ્રવાહ સમજવો. એ પ્રવાહનું અસ્તિત્વ વિચાર-ક્ષમ નથી, કેમકે એ જ્ઞાન-પ્રવાહરૂપ સંતાન જ્ઞાન-ક્ષણરૂપ સંતાનીથી ભિન્ન છે કે અભિન્ન તે જાણવું જોઈએ. અભિન્ન માનતાં તો સંતાનીરૂપ જ્ઞાનક્ષણો જ સંતાન બની જશે, અને તેમ થતાં તો વિજ્ઞાનક્ષણરૂપ પક્ષ સ્વીકારતાં જેમ તે કૃતનાશાદિ દોષોથી ગ્રસ્ત બને છે તેમ આ પણ બનશે એટલે આ તો બકરૂં કાઢવા જતાં ઊંટ પેસાડવા જેવું થશે. આથી ભિન્ન માનવામાં આવે તો એવાએ સવાલો ઊઠે છે કે શું તે વસ્તુરૂપ હોઈ ભિન્ન છે કે અવસ્તુરૂપ હોઈ તેમ છે ? વળી તે વસ્તુરૂપ હોય તો શું તે સચેતન છે કે અચેતન ? આ પ્રમાણેના ચાર વિકલ્પો પૈકી જે જ્ઞાનના પ્રવાહરૂપ સંતાનનો તેના સંતાની જ્ઞાનક્ષણોથી ભિન્ન સચેતન વસ્તુ તરીકેના વિકલ્પરૂપે અંગીકાર કરાય તો નામાંતરથી આત્માનો સ્વીકાર થાય છે એટલે તો સીધીભાઈની માફક ડાબો કાન પકડ્યા જેવું થયું; કેમકે જૈન દષ્ટિ આત્માને અમુક અપેક્ષાએ જ્ઞાનથી વ્યતિરિક્ત સચેતન પદાર્થરૂપે સ્વીકારે છે જ. જે સન્તાનને તેના સંતાની જ્ઞાનક્ષણોથી ભિન્ન અચેતન વસ્તુ તરીકે સ્વીકારવામાં આવે તો અચેતનરૂપ સંતાનમાંથી જન્માન્તરમાં થનારા જ્ઞાનરૂપ ચેતનની ઉત્પત્તિ સ્વીકારવાનો અનિષ્ટ પ્રસંગ ખડો થાય છે. આની પણ જે દરકાર ન કરવામાં આવે તો ઘટમાંથી પણ લોકતારૂપ ચેતનની ઉત્પત્તિ માનવી પડશે. આના બચાવ અર્થે એમ કહેવું કે વસ્તુતઃ અસ્તિત્વવાળા એવા પણ અચેતનરૂપ સંતાનને અમે અન્ય જન્મમાં થનારા લોકૃત-જ્ઞાનના ઉપાદાન કારણુ તરીકે ન માનતાં અમે તો એને સાહકારિ-કારણુ તરીકે સ્વીકારીએ છીએ તો એ ભૂલભરેલું છે. એનું કારણુ એ છે કે જે પોતે કોઈ પણ વસ્તુનું ઉપાદાન-કારણુ હોય તે અન્ય લાવકાર્યને વિષે

નિમિત્ત-કારણ યાને સહકારિ-કારણ બની શકે છે. જેમકે પૃથ્વી, પાણી, પવન અને અગ્નિના બીજરૂપ પૂર્વ થનાર સમર્થ પુંજમાંથી ઉત્તરોત્તર પૃથ્વી વગેરેના બીજરૂપ જ પુંજ સમર્થતર ઈત્યાદિ ક્રમે ઉત્પન્ન થાય છે. તેમાં પ્રથમ પુંજમાં રહેલું બીજ ઉત્તર પુંજમાં રહેલા બીજનું ઉપાદાન-કારણ છે, જ્યારે પ્રથમ પુંજગત પૃથ્વી વગેરે તેા નિમિત્ત-કારણ છે. એ પ્રમાણે પ્રથમ પુંજગત પૃથ્વી વગેરે પણ ઉત્તર પુંજગત પૃથ્વી વગેરે પ્રતિ ઉપાદાન-કારણરૂપ છે, જ્યારે પ્રથમ પુંજગત બીજ તેા નિમિત્ત-કારણ છે. આ રીતે પૃથ્વી વગેરેમાં પણ પરસ્પર નિમિત્ત-કારણતા બૌદ્ધ મતમાં સ્વીકારાયેલી છે. અહીં તેા અચેતન સંતાનને બૌદ્ધો કોઈના પણ ઉપાદાન-કારણ તરીકે સ્વીકારતા નથી. આથી કરીને જન્માંતરલાવિ લોકત્-ચેતનના સહકારિ-કારણ તરીકે એને સ્વીકારાય તેમ નથી, કેમકે બૌદ્ધોનેા એ સિદ્ધાન્ત છે કે નિમિત્તતા એ ઉપાદાનથી વ્યાપ્ત છે અર્થાત્ જે ઉપાદાનરૂપ હોય તે જ નિમિત્તરૂપ બની શકે. એટલે કે જેમ એક જ્ઞાન-ક્ષણને કર્તૃત્વ અને લોકતૃત્વ ઉભયનેા ઉપલોગ સંભવતો નથી. તેમ આ સંતાનને પણ સંભવતો નથી.

આ પ્રમાણે બે વિકલ્પોનેા વિચાર થઈ રહેતાં બાકી રહેલ વિકલ્પ તપાસતાં કહેવું પડશે કે અવસ્તુનું અસ્તિત્વ તે વંધ્યા-સુતના જેવું છે એટલે જેમ વંધ્યા-સુતથી કર્તૃત્વ કે લોકતૃત્વ શક્ય નથી તેમ અવસ્તુરૂપ સંતાનથી પણ આ કાર્યોની ઉત્પત્તિ શક્ય નથી. આથી કરીને આત્માનું અસ્તિત્વ સ્વીકારવું એ જ શ્રેયસ્કર તેમજ પ્રેયસ્કર માર્ગ છે.

પ્રભવા પુણ્યપાપાભ્યાં, સંવિત્તિઃ સુખદુઃખયોઃ ।

જ્ઞાનં મિન્નં તતો નૈવ, સંવિત્તિઃ સુખદુઃખયોઃ ॥૧૭॥

સુખ-દુઃખના સંવેદનમાં હેતુતા—

શ્લો ૦—“ પુણ્ય અને પાપ વડે સુખ અને દુઃખનું જ્ઞાન થાય છે, તેથી જ્ઞાન એનાથી ભિન્ન છે અને એનાથી સુખ અને દુઃખનું સંવેદન નથી જ. ”—૮૭

જ્ઞાનની સુખ-દુઃખથી ભિન્નતા—

રૂપથી ૦—આત્માનેા અસ્વીકાર કરનારા બૌદ્ધોનું માનવું એમ છે કે જ્ઞાન-નો જ સ્વર્ગમાં સુખરૂપે અને નરકમાં દુઃખરૂપે પ્રાહુર્લાવ થાય છે. પરન્તુ આ માન્યતા યુક્તિ-સંગત નથી. સુખ-દુઃખનાં કારણમાં, સ્વરૂપમાં અને રૂપમાં ભેદ હોવાથી જ્ઞાનથી સુખ-દુઃખ ભિન્ન છે. પછી ભલેને આ જ્ઞાન પ્રવૃત્તિજ્ઞાનરૂપ સંતાનગત હોય કે આલયજ્ઞાનરૂપ સંતાનગત હોય. પ્રવૃત્તિજ્ઞાન-

સંતાનગત જ્ઞાન આશ્રીને એ વાત સ્પષ્ટ છે કે વનિતા વગેરેના જ્ઞાનની ઉત્પત્તિને વિષે વનિતારૂપ જે સામગ્રી છે તેજ સુખદુઃખની પણ સામગ્રી નથી, કિન્તુ રાગાદિ વાસનાવિશેષ પણ તેમાં સામગ્રીરૂપ છે. જો એમ ન માનીએ તો રાગીની પેઠે મુમુક્ષુને પણ ઉત્તમ સુંદરીના રૂપના જ્ઞાનથી સુખ અને પિશાચિનીના રૂપના જ્ઞાનથી દુઃખ થાય એવી અઘટિત વાત સ્વીકારવી પડશે. વળી ભર ઉનાળામાં પણ ચંદનના સ્પર્શના જ્ઞાન-માત્રથી શાંતિ થઈ જવી જોઈએ. આ સંબંધમાં એ દલીલ નકામી છે કે રૂપના દર્શન, મનસ્કાર વગેરે સામગ્રીથી જ્ઞાન તેમજ સુખ-દુઃખની ઉત્પત્તિ હોવાથી જ્ઞાનથી સુખદુઃખ ભિન્ન નથી, કેમકે સામગ્રીની સામાન્યતામાં વિશેષતા ન હોય તોપણ અવાંતર દેશ, કાળ, ભાવ વગેરે સામગ્રીની વિશેષતાને લઈને ભિન્નતાની ઉત્પત્તિ છેજ. આ તો કારણરૂપ ભેદ દ્વારા પ્રવૃત્તિજ્ઞાનસંતાનગત જ્ઞાન અને સુખદુઃખનો ભેદ થયો. સ્વરૂપથી પણ ભિન્નતા છે. જેમકે જ્ઞાન સ્વપરપ્રકાશક છે, જ્યારે સુખ-દુઃખ અનુકૂળ અને પ્રતિકૂળ વેદનીયરૂપ છે. રૂળની બાબતમાં પણ ભેદ છે. જેમકે હિતની પ્રાપ્તિને વિષે પ્રવૃત્તિ અને અહિતના પરિહારને વિષે નિવૃત્તિ એ જ્ઞાનનું રૂળ છે, જ્યારે નવીન નવીન સ્વગોચર તૃષ્ણાથી વિમુખતાની ઉત્પત્તિ તેમજ નેત્ર વગેરે પ્રસાદ દ્વારા વિવર્ણનાની ઉત્પત્તિ સુખ-દુઃખનાં રૂળો છે.

આલયજ્ઞાનસંતાનગત જ્ઞાન પરત્વે પણ વિચાર કરતાં એ જ્ઞાનની સુખદુઃખ સાથે અભિન્નતા સ્વીકારી શકાતી નથી, કેમકે એમાં હેતુ, સ્વરૂપ અને રૂળની બાબતમાં ભિન્નતા રહેલી છે. આલયજ્ઞાનનો હેતુ સમનંતર પ્રત્યસંગી પૂર્વ જ્ઞાન છે જ્યારે ઈષ્ટ અને અનિષ્ટ વસ્તુના સંયોગો સુખ-દુઃખના હેતુઓ છે. વળી આ જ્ઞાનનું સ્વરૂપ સ્વપરપ્રકાશકરૂપ તેમજ પ્રત્યય-વિષયક પણ છે, જ્યારે સુખદુઃખનું સ્વરૂપ તો ઉપર મુજબ છે. વિશેષમાં આ જ્ઞાનનું રૂળ ઉત્તર જ્ઞાનના પ્રવાહને તેમજ પ્રવૃત્તિ જ્ઞાનને પેદા કરવારૂપ છે, જ્યારે સુખદુઃખનાં રૂળો તો ઉપર મુજબ સમજવાનાં છે. અત્ર એ વાત પણ ધ્યાનમાં રાખવા જેવી છે કે આલયજ્ઞાનને સુખદુઃખરૂપે માનતાં હું સુખ છું, હું દુઃખ છું એવો પ્રત્યય થવો જોઈએ, નહિ કે હું સુખી છું, હું દુઃખી છું એવો. એટલે આ પ્રમાણે વિચારતાં જ્ઞાન અને સુખદુઃખ વચ્ચે ભિન્નતા સિદ્ધ થાય છે. છતાં પણ બાલગોપાલ પણ આ ભેદ સમજી શકે તેવા હેતુથી જ્ઞાનની સુખદુઃખથી ભિન્નતા સિદ્ધ કરનારી અન્ય યુક્તિ ગ્રંથકારે આ પદ્યમાં દર્શાવી છે. જેમકે કુશળ અનુષ્ઠાન વડે સાધ્ય એવી કર્મપ્રકૃતિ ‘પુણ્ય’ છે, જ્યારે અકુશળ અનુષ્ઠાનવડે સાધ્ય એવી કર્મપ્રકૃતિ ‘પાપ’ છે. આ પ્રમાણેનાં

પુણ્ય અને પાપરૂપ અસાધારણ કારણ વડે સુખદુઃખનો અનુભવ થાય છે, કિન્તુ મનસ્કારાદિથી સુખદુઃખનો અનુભવ થતો નથી, કારણ કે સાતવેદનીય કર્મના ઉદયથી આત્માને જે આનન્દ થાય છે તે ‘સુખ’ છે, જ્યારે અસાત-વેદનીયના ઉદયથી આત્માને જે સંતાપ થાય છે તે ‘દુઃખ’ છે. આથી કરીને આલયજ્ઞાન તેમજ પ્રવૃત્તિજ્ઞાનની સુખદુઃખથી ભિન્નતા સિદ્ધ થાય છે; કેમકે એની ઉત્પત્તિમાં જુદાં જુદાં કારણો છે, નહિ કે બધાંને માટે એક જ કારણ છે. એમ છતાં પણ જો આ વચ્ચે ભિન્નતા ન માનતા અલેહતા સ્વીકારાય તો ભેદરૂપ વ્યવહારનો ઉચ્છેદ થશે.

આથી તાત્પર્ય એ નીકળે છે કે જેમ ઘટ અને પટની ઉત્પત્તિનાં કારણો જુદાં હોવાથી તે બન્ને ભિન્ન છે, તેમ સુખ અને દુઃખ જ્ઞાનથી ભિન્ન છે, કેમકે તેની ઉત્પત્તિનાં કારણોમાં ભિન્નતા રહેલી છે. આથી કરીને જ્ઞાન જ યથાપ્રસંગ સુખદુઃખના સંવેદનરૂપ છે એ વાત ન માનતાં જ્ઞાનથી અતિરિક્ત સુખદુઃખને ભોગવવાવાળો અન્ય કોઈ છે—જીવ છે એમ માનવું જોઈએ અને તેમ માનવાથી જ પરલોક માટેનાં અનુષ્ઠાનો સાર્થક થાય.

આ પ્રમાણે આત્માની સિદ્ધિ થતાં અદ્વૈતવાદ સાથે જૈન દૃષ્ટિનું શું કથન છે તે રજુ કરાય છે. સ્કુટ શબ્દોમાં કહીએ તો અદ્વૈતવાદીઓની આત્મા પરત્વે એવી માન્યતા છે કે તે એક જ છે, પરબ્રહ્મસ્વરૂપી છે, સર્વ વ્યાપક છે અને સમસ્ત વિશ્વનાં શરીરોને વ્યાપીને તે શાશ્વત રહેલો છે, જ્યારે જૈનોની માન્યતા એવી છે કે શરીરે શરીરે આત્મા જુદો જુદો છે, અર્થાત્ તે દેહાવચ્છિન્ન છે. આ વાતને નહિ સ્વીકારવાથી જે દોષો ઉદ્ભવે છે તે ગ્રંથકાર હવે પછીના પદ્યમાં દર્શાવે છે.

પ્રતિદેહં વિભિન્નોઽય-માત્મા સાદ્ધ્યમન્યથા ।

પુણ્યે પાપે સુખે દુઃખે, ભવેન્મોક્ષે ભવેઽપિ ચ ॥૧૮॥

શરીરે શરીરે જીવની પૃથક્તા—

શ્લો ૦—“ આ જીવ શરીરે શરીરે ભિન્ન છે. જો એમ નહોય તો પુણ્યમાં, પાપમાં, સુખમાં, દુઃખમાં, મોક્ષમાં અને સંસારમાં પણ સંકરતા થાય. ”—૯૮

પદ્યાર્થનું વિશદીકરણ—

સ્પષ્ટી૦—આ જગતમાં કેટલાક જીવો મુક્ત થયા છે, કેટલાક હજી સંસારમાં રહ્યો છે, કેટલાક સુખી છે, કેટલાક દુઃખી છે ઇત્યાદિ વ્યવસ્થા માટે તો ભાગ્યે જ બે મત છે. આથી કરીને આત્માને શરીરે શરીરે પૃથક્ ન માનતાં બે એક જ માનવામાં આવે તો ગમે તે એક જીવ મુક્ત થતાં સમગ્ર જીવોની મુક્તિ થાય, કેમકે તે સર્વનો આત્મા એક જ છે અને તેમ થતાં સંસારી તરીકે કોઈ રહે નહિ અર્થાત્ જીવ-કોઈ જીવ વિનાનો અને કે જે વાત કોઈને માન્ય હોઈ શકે નહિ. વળી અત્યાર સુધી કોઈને પણ મુક્તિ મળી નથી એમ કહેવું નિર્રર્થક છે અને તેમ છતાં બે એમ જ હોય તો હવે કોઈને મુક્તિ મળશે પણ નહિ, કેમકે આટલા અનંત ભૂત કાળમાં જે ન અન્યું તે હવે ભવિષ્યમાં અને એ અસંગત હકીકત છે.

જીવોનો સંસાર અને મોક્ષ છે એ વાત વ્યવસ્થા પૂર્વક જણાય છે. વાસ્તે ઐકાત્મ્યવાદ યુક્તિ-સંગત નથી અને એથી કરીને જુદા જુદા ઘરમાંના દીપકની જેમ દેહે દેહે નિરનિશળો આત્મા છે એ જ માન્યતા વ્યાજબી સમજાય છે.

સદ્ગોચેન વિકાશેન, સદ્ગતો દેહવ્યાપકઃ ।

અન્યથા ચાન્યદેહેન, સમે યોગે કથં પૃથક્ ॥ ૧૧ ॥

જીવની દેહવ્યાપકતા—

શ્લોક૦—“ આત્માનો સંકોચ અને વિકાસ થતો હોવાથી તે દેહવ્યાપી (જે એમ કહેવું) યુક્તિ-યુક્ત છે. બે એમ ન હોય તો બીજાના શરીર સાથે સંબંધની સમાનતા હોવા છતાં તે પૃથક્ કેમ છે ?”-૯૯

સંકોચ અને વિકાસ—

સ્પષ્ટી૦—આત્માના અસંખ્ય પ્રદેશો છે. નાના શરીરમાં આ સમગ્ર પ્રદેશોનું તેટલી જગ્યા પૂરતું અવગાહન તે ‘સંકોચ’ છે જ્યારે મોટા શરીરને વ્યાપીને આ સર્વ પ્રદેશોનું એટલા વિશાળ સ્થળ જેવડું અવગાહન તે ‘વિકાસ’ છે. જેમકે બાલ-દેહમાં રહેલો લઘુ પરિણામવાળો આત્મા તરુણ દેહને પ્રાપ્ત કરે છે ત્યારે તેનો વિકાસ થયેલો સમજવો. એટલે કે તેના પ્રદેશો પ્રથમ કરતાં વિશેષ જગ્યા રોકીને રહ્યા છે. આ પ્રમાણેના પ્રદેશોની અવગાહનામાં ફેરફાર થઈ શકતો હોવાથી તો ક્ષીડી તરીકે ઉત્પન્ન થયેલો જીવ મરીને કુંબર

તરીકે ઉત્પન્ન થાય ત્યારે કંઈ પૂર્વ પરિણામવાળા આત્માનો ઉચ્છેદ થતો નથી તેમજ નૂતન પરિણામવાળો કોઈ નવો આત્મા ઉત્પન્ન થતો નથી. એ તો જેમ દીપકનો પ્રકાશ એક નાની ચોરડીને તેમજ મોટા ચોરડાને પણ પ્રકાશિત કરી શકે છે અને તેના પ્રકાશ થોડી જગ્યામાં કે મોટી જગ્યામાં ફેલાઈને રહે છે તેમ આત્માના પ્રદેશો વિષે સમજવું.

પદાર્થ—

નૈયાયિક વગેરેની એવી માન્યતા છે કે આત્મા એકાંતે નિત્ય છે તેમજ સર્વવ્યાપી છે. આ માન્યતા જૈન દર્શનને માન્ય નથી. એ તો આત્માને કથંચિત્ નિત્ય અને કથંચિત્ અનિત્ય માને છે તેમજ તેને દેહાવચ્છિન્ન માને છે. વિશેષમાં જૈન દર્શન આત્માનું દેહની સાથે કથંચિત્ તાદાત્મ્ય માને છે. નૈયાયિકો તો અધિકૃત આત્માનો પોતાના દેહની સાથે કેવળ સયોગરૂપ સંબંધ છે એમ માને છે. આથી નૈયાયિકોના પક્ષમાં એ દૂષણ ઉદ્ભવે છે કે જેમ આત્માનો સ્વદેહ સાથે સંબંધ છે તેમ સર્વવ્યાપક હોવાથી તેનો અન્ય દેહ સાથે પણ સંબંધ છે. આથી પોતાના દેહ આશ્રીને જ સુખ-દુઃખનો અનુભવ ન થતાં અન્ય દેહ આશ્રીને પણ થવો જોઈએ કે જે હકીકત અનુભવ-વિરુદ્ધ છે. આવી અનુભવ-વિરુદ્ધ હકીકતનો સ્વીકાર કરવા કરતાં તો આત્માને સર્વવ્યાપક ન માનતાં દેહાવચ્છિન્ન માનવો યુક્તિ-યુક્ત જણાય છે.^૧

ધર્મા-ધર્માસ્તિકાયા-ડડકા-શાસ્તિકાયાદયો મતાઃ ।

સિદ્ધાન્તવાદિભિર્જીવાદ્, વિપરીતા જડાત્મકાઃ ॥૧૦૦॥

ધર્માસ્તિકાયાદિની જડતા—

શ્લો. — “સિદ્ધાન્તને વદનારોઓએ ^૧ધર્માસ્તિકાય, ^૨અધર્માસ્તિકાય, ^૩આકા-શાસ્તિકાય ^૪વગેરેને જીવથી વિપરીત અને જડ સ્વરૂપી માન્યા છે.”—૧૦૦

૧ વિશેષ માહિતી માટે જુઓ ન્યાયકુસુમાંજલિ (સ્ત. ૨)નું સ્પષ્ટીકરણ (પૃ. ૮૨-૮૩) તેમજ આર્હતદર્શન૦ (પૃ. ૩૮).

૨-૩ આના સ્થૂળ સ્વરૂપ માટે જુઓ ન્યાયકુસુમાંજલિ (પૃ. ૨૧૬-૨૨૪); આકી એની વિશિષ્ટ માહિતી તો આર્હતદર્શન૦ (પૃ. ૫૨૮-૫૨૯; ૫૩૯-૫૪૧; ૫૫૬-૫૫૭ વગેરે)માંથી મળશે.

૪ વગેરેથી પુદ્ગલાસ્તિકાય અને કાળ સમજવા. એની વિશિષ્ટ રૂપરેખા આર્હતદર્શન૦ (પૃ. ૫૪૧-૫૪૨; ૫૫૮; ૫૭૬-૬૦૦)માં આલેખવામાં આવી છે.

ધર્માસ્તિકાયાદિનું સ્વરૂપ—

સ્પષ્ટી૦—બ્રહ્માણ્ડમાં ગતિશીલ અને ગતિપૂર્વક સ્થિતિશીલ એવાં બે જ દ્રવ્યો છે:—(૧) જીવ અને પુદ્ગલ. ગતિ અને સ્થિતિનું ઉપાદાન કારણ જીવ અને પુદ્ગલ જ છે. અર્થાત્ ગતિ અને સ્થિતિ એ બંને આ બે દ્રવ્યોનું પરિણામ અને કાર્ય હોવાથી એમાંથી જ ઉત્પન્ન થાય છે તોપણ નિમિત્ત-કારણ બે કાર્યની ઉત્પત્તિમાં અવશ્ય અપેક્ષિત છે તે ઉપાદાન-કારણથી જુદું હોવું જોઈએ. આ અભિપ્રાય સુજબ જૈન શાસ્ત્રમાં ધર્માસ્તિકાયનું લક્ષણ ગતિશીલ પદાર્થોની ગતિમાં નિમિત્ત થવું તે અને અધર્માસ્તિકાયનું લક્ષણ સ્થિતિ-શીલ પદાર્થોની સ્થિતિમાં નિમિત્ત થવું તે એમ દર્શાવેલ છે.

પુદ્ગલાશ્ચેદ્ ભવેયુર્ના—કૃતિઃ સર્વત્ર કિં નહિ ? ।

સ્વપ્નેડનુભૂયતે યોડર્થો, દિનોપલઙ્ઘ એવ સઃ ॥૧૦૧॥

પુદ્ગલોનું વાસ્તવિક અસ્તિત્વ—

શ્લોક—“જો પુદ્ગલો ન હોય તો ખરેખર સર્વત્ર આકાર કેમ નથી ? સ્વપ્નમાં જે પદાર્થનો અનુભવ થાય છે તે દિવસના ઉપલબ્ધ થયેલો જ હોય છે.”—૧૦૧

પુદ્ગલ એટલે શું ?—

સ્પષ્ટી૦—સ્પર્શ, રસ, ગન્ધ અને વર્ણથી યુક્ત દ્રવ્ય ‘પુદ્ગલ’ કહેવાય છે. એ જડ છે એટલે તે જીવથી જુદું પડે છે. તેમજ એ સ્પર્શાદિથી યુક્ત હોઇ-મૂર્ત હોવાથી આક્રીનાં જડ અજીવ દ્રવ્યોથી જેવાંકે ધર્માસ્તિકાયાદિથી તે ભિન્ન છે. એનું સ્થૂળ સ્વરૂપ એમ દર્શાવાય કે આ જગતમાં જે કોઈ પદાર્થ આપણી નજરે પડે છે તે સર્વ પુદ્ગલો જ છે. આ સિવાયનાં પણ પરમાણુ જેવાં કેટલાંક અતિસૂક્ષ્મ અને અત એવ અતીન્દ્રિય પરંતુ રૂપી દ્રવ્યો પણ પુદ્ગલ છે. પૃથ્વી, જળ, તેજ, વાયુ, મન, શબ્દ, અંધકાર, છાયા, આ-તપ, ઉદ્દ્યોત એ બધાં પુદ્ગલો છે એમ જૈન શાસ્ત્રનું માનવું છે.

“પૂર્યન્તેડપરાપરપરમાખ્વાદિસઙ્ઘટનેન સ્થૌલ્યપરિણામમાપઘન્ને તદ્વિ-
ઘટનેન ચ ગલન્તિહસન્તીતિ નિરુક્તવિધિના પુદ્ગલા સ્મૃતિમન્તો વાહ્યાર્થાઃ”

અર્થાત્ ‘પુદ્ગલ’ શબ્દ પૂર્ અને ગલ્ એ બે ધાતુઓ ઉપરથી બનેલો છે. તેમાં અન્યાઅન્ય પરમાણુઓ વગેરેના સઘાતથી સ્થૂળ પરિણામને પ્રાપ્ત

થવું તે ‘પૂરણ’ છે અને તેના વિદેષથી હાસ પામવો તે ‘ગલન’ છે. આ પ્રમાણેના પૂરણ અને ગલનરૂપ સ્વભાવવાળા પદાર્થો ‘પુદ્ગલ’ કહેવાય છે તે મૂર્ત છે અને આહ્ય અર્થરૂપ છે.

જ્ઞાનાદ્વૈતવાદનું નિરસન—

ઘણાખરા દર્શનકારો પુદ્ગલરૂપ આહ્ય પદાર્થનો સ્વીકાર કરે છે. જે બૌદ્ધો જ્ઞાનાદ્વૈતવાદી છે તેઓ જ આનો અસ્વીકાર કરે છે. તેમની માન્યતા એવી છે કે અનાદિ અવિદ્યાથી જેની વિશારદતા ચોરાઈ ગઈ છે એવું જ્ઞાન જ પોતાના આકારમાં આહ્ય સ્વરૂપનો આરોપ કરી આ નીલ છે, આ પીત છે એવા આકારરૂપે તેને ગ્રહણ કરે છે, વાસ્તે વાસ્તવિક રીતે કોઈ નીલાદિ પદાર્થ નથી. અર્થાત્ જ્ઞાનનો અવિદ્યા નામનો જે સંબંધ છે તે પોતે જ આહ્ય અર્થને પોતાનામાં સ્થાપન કરી પોતાના આકારના ગ્રહણમાં કારણરૂપ થાય છે. અન્ય શબ્દોમાં કહીએ તો જેમ તિમિર દોષથી યુક્ત નેત્રવાળાને કેશના આલંબન વિના કેશોડુક જ્ઞાન થાય છે અથવા કાચકામલિ દોષથી ગ્રસ્ત જન સફેદ શંખને પીળાના અવલંબન વિના પણ પીળો માને છે તેમ અત્ર આહ્ય અર્થ વિના પણ અવિદ્યા સંબંધ પોત આહ્ય અર્થનું જ્ઞાન કરાવે છે એવી જ્ઞાનાદ્વૈતવાદીની માન્યતા છે. આના નિરસનાર્થે એમ કહેવામાં આવે છે કે નિરંતર અવિદ્યાના ઉત્સંગના સંગની ઇચ્છાથી નીલ, પીત વગેરે આકારોને વિષય નહિ કરનારું પણ જ્ઞાન ઉઘાડી અને મીચેલી આંખવાળાઓમાં એક સરખું નીલ છે, આ પીત છે ઇત્યાદિ આકાર વડે દેશ, ક.ળ વગેરેના નિયમ વિના પણ જ્ઞાન થવું જોઈએ. તે તે કારણ સામગ્રીના સહભાવમાં પણ કાર્યની ઉત્પત્તિ નહિ માનવાથી તો પૃથ્વી, જળ વગેરે સામગ્રીના સહભાવમાં પણ ખીજમાંથી અંકુરાની ઉત્પત્તિ ન થવી જોઈએ. આના બચાવ તરીકે જ્ઞાનાદ્વૈતવાદી એમ કહે કે નેત્રનો વ્યાપાર પણ ત્યાં કારણરૂપ હોવાથી તેના અભાવમાં તે જ્ઞાન કેવી રીતે થાય તો તેને એમ પૂછવામાં આવે છે કે શું જ્ઞાનથી અને અવિદ્યાથી નેત્ર કોઈ અતિશ્ચિત્ પદાર્થ છે? કદાચ માની લઈએ કે નેત્ર આ બેથી ભિન્ન છે તોપણ અંધકારમાં યાદ આવતા નીલાદિને વિષે આ નીલ છે ઇત્યાદિ આકારે આહ્યરૂપે સ્મરણ-જ્ઞાન ન થવું જોઈએ, કેમકે ત્યાં નેત્રના વ્યાપારનો અભાવ છે. તેમજ વળી ભ્રાન્તિને લઈને જગૃત અવસ્થાના અને સ્વપ્ન અવસ્થાના જ્ઞાનમાં કશી વિશેષતા ન હોવાથી સ્વપ્નમાં આ નીલ છે ઇત્યાદિરૂપે જ્ઞાન ન થવું જોઈએ, કેમકે ત્યાં પણ નેત્રનો વ્યાપાર નથી. આથી જ અમે કહીએ છીએ કે પુદ્ગલો હોય તો જ નીલાદિ આકાર પરત્વે દેશ કાલાદિનો નિયમ ઘટી શકશે, નહિ કે અન્યથા. પુદ્ગલનો સર્વથા અભાવ માનતાં આકારનો સર્વત્ર પ્રતિભાસ થવો જોઈએ અને તેમ છતાં તે થતો નથી તેના કારણ તરીકે નીલાદિ અર્થ

અને જ્ઞાનની અલેહતા જે જ્ઞાનાદૈતવાદી તરફથી સૂચવાય તો તેને અંગે હવે પ્રશ્નો પૂછવામાં આવે છે: નીલાદિ ગ્રાહ્ય પદાર્થોનો જ્ઞાનની સાથે શું પારમાર્થિક અલેહ માનો છે કે અપારમાર્થિક ? પ્રથમ પક્ષ સ્વીકારશે તો આપ મહેરબાને એ જણાવવા તસ્દી લેવી કે આ પારમાર્થિક અલેહથી શું તદ્રૂપતા (તેના જેવી એકતા) પરસ્પરને અભાવાભાવ, વ્યાવર્તક ધર્મને અયોગ કે એકદેશતા આપ સૂચવવા માગો છે ? તદ્રૂપતા કહેવાની આપનાથી હિમત કરી શકાય તેમ નથી, કેમકે એથી તો તે તેથી ભિન્ન છે એવું જ્ઞાન ન થતાં તે તે જ છે એવું જ્ઞાન થાય, કારણ કે તત્સ્વરૂપતા માનવાથી અવધિ અને અવધિમત્તાનો લોપ થવાનો અને સાથે સાથે બીજાનું બુદ્ધિનો અને બીજાનું બુદ્ધિનો વ્યવહાર પણ આકાશકુસુમ જેવો થવાનો. ઘડો પોતાનાથી જ ભિન્ન નથી એમ કહેવાય તેમ નથી. આના ઉત્તર તરીકે એમ સૂચવવું કે બીજાનું બુદ્ધિ અને તેનો વ્યવહાર ભલે ન થાય, અમને પણ એ વાત કથાપ્રસંગમાં ઈષ્ટ છે અને શાસ્ત્રમાં તો અરુણેને જણાવવા માટે બેના ગ્રહણ કરવામાં પણ અડચણ નથી તો તે બાલચેષ્ટા છે; કેમકે તે બેની તદ્રૂપતાની અસિદ્ધિ છે; તેમજ દેશત્વ, મૂર્તત્વ, જડત્વ, બ્રૂક્ષેપ, આંગલી વગેરેનો નિર્દેશ, યોગ્યતા, ત્યાગ, ગ્રહણ ઇત્યાદિ અર્થક્રિયાક્ષમત્વ વગેરે જે ધર્મો નીલાદિ મૂર્ત દ્રવ્યોમાં પ્રતીત થાય છે તે નીલાદિને જ્ઞાનસ્વરૂપ માનવાથી ઘટી શકશે નહિ, કેમકે મૂર્તત્વ, જડત્વ વગેરે ધર્મો જ્ઞાનના છે જ નહિ.

હવે અલેહનો અર્થ અભાવાભાવ કરશે તો આત્માશ્રયરૂપ દોષ લાગુ પડશે, કેમકે અભિન્ન જ્ઞાન અને બાહ્ય પદાર્થરૂપ પ્રતિયોગિના નિરૂપણ પૂર્વક જ તે બેના પરસ્પર અભાવાભાવ અલેહનું નિરૂપણ કરી શકાય અને તે બેના પરસ્પર અભાવાભાવનું નિરૂપણ તે જ પ્રતિયોગિના અલેહનું નિરૂપણ કહી શકાય અને તેવી રીતે નિરૂપણ કરવા જતાં તો પોતાના નિરૂપણમાં પોતાની અપેક્ષારૂપ આત્માશ્રય દોષ જરૂર ઉપસ્થિત થવાનો. કદાચ આથી બીને આપ એમ કહેશો કે ઇતરેતર અભાવાભાવરૂપ અલેહ ભલે ન હો, પરંતુ તેવી પ્રતીતિ તો થાય છે. ઉત્પન્ન થનારી તેવા પ્રકારની પ્રતીતિ અન્ય કારણની અપેક્ષા રાખે છે, કેમકે કારણ વિના કોઈ કાર્ય થતું નથી; માટે લેહ-વ્યવહારના હેતુભૂત ઇતરેતરાભાવ (અન્યોન્યાભાવ)માં જ્યારે કારણાંતરતા સંભવતી હોય ત્યારે અલેહ-પ્રતીતિ માટે અવકાશ જ ક્યાં રહે, એ આપ વિચારી જોશો. સાથે સાથે એ પણ ધ્યાનમાં રાખશો કે બે પદાર્થો દ્વારા નિરૂપણ કરવા લાયક ઇતરેતરાભાવ છે. તેમાં એકની અધિકરણરૂપે પ્રતીતિ થાય છે, જ્યારે બીજાની પ્રતિયોગિરૂપે, બીજામાં બીજાના અભાવનું નામ જ 'ઇતરેતરાભાવ' છે, જેમ આ નીલ પીત નથી, આ નીલમાં પીત નથી અર્થાત આ નીલ પીતસ્વરૂપી નથી

તેમ પ્રસ્તુતમાં પણ આ નીલ જ્ઞાનસ્વરૂપી નથી આવા પ્રકારની આબાલગો-
પાલ પ્રસિદ્ધ વાતનો અપલાપ કરવા કયો બુદ્ધિશાળી તૈયાર હોય ?

અલેદનો અર્થ વ્યાવર્તક ધર્મોનો અયોગ એમ કરવો પણ પાલવે તેમ નથી, કારણ કે તે પણ યુક્તિ-સંગત નથી. એનું કારણ એ છે કે જ્ઞાન અને પુદ્-
ગલમાં ભિન્ન દેશ, જાતિ વગેરે ધર્મો તેમજ સ્વપ્રકાશત્વ, પરપ્રકાશ્યત્વ વગેરે વ્યાવર્તક ધર્મો અનુભવસિદ્ધ છે, કેમકે જ્ઞાનનો દેશ આત્મા છે, જ્યારે પુદ્-
ગલનો દેશ આત્માથી અતિરિક્ત છે, જ્ઞાનત્વરૂપ જાતિ એ પુદ્ગલત્વરૂપ જાતિથી ભિન્ન છે, જ્ઞાનમાં સ્વપ્રકાશત્વરૂપ ધર્મ છે, જ્યારે પુદ્ગલમાં પર-
પ્રકાશ્યત્વરૂપ ધર્મ છે, ઇત્યાદી હકીકતો પ્રત્યક્ષપણે અનુભવાય.

હવે અલેદનો અર્થ એકદેશતા કરતા હો તે તે પણ વાસ્તવિક નથી. કેમકે એકદેશતારૂપ અલેદને શું આપ ઉપાદાનરૂપ માનો છો કે અધિકરણરૂપ ? જો ઉપાદાનરૂપ માનશો તો તે ઠીક નથી; કેમકે જ્ઞાનનું ઉપાદાન તો આત્મા છે અગર તો સમનંતર પ્રત્યય છે; અને પટનું ઉપાદાન તંતુ છે અને તેનું ઉપાદાન તેના અવયવો છે. આ પ્રમાણે જ્ઞાન અને પટાદિ બાહ્ય પદાર્થોના ઉપાદાન ભિન્ન ભિન્ન છે તો પછી એ જોમાં અલેદ કેમ મનાય ? અધિકરણ-
રૂપ એકદેશતા સ્વીકારવાથી પણ આપની દાબ ગળી શકે તેમ નથી, કેમકે જ્ઞાનનું અધિકરણ આત્મા વગેરે છે અને બાહ્ય પદાર્થનું અધિકરણ પૃથ્વી વગેરે છે. વળી નીલ જ્ઞાનરૂપે આત્માનું સંવેદન થતાં પીતાદિ આકારરૂપ વિજ્ઞાનોથી વ્યાવૃત્તરૂપે આત્માનું સંવેદન થાય. આ પ્રમાણે આત્મા યથાર્થ જાણી શકાય. તેમજ વળી જેમ તેનાથી વ્યાવૃત્તરૂપે આત્માનું ગ્રહણ કરાય છે તેમ પીતાદિ એવા બાહ્ય વિશેષણોથી પણ તેનું ગ્રહણ થાય છે. જેમ ચૈત્ર પોતાને મૈત્રથી ભિન્ન જાણે છે તેમ મૈત્રના દંડ, કુંડળ વગેરેથી પણ પોતાને ભિન્ન સમજે છે આવી પરિસ્થિતિમાં જ્ઞાન અને પદાર્થોનો અલેદ કેવી રીતે મનાય ?

અત્ર જ્ઞાનાદ્વૈતવાદી એમ પ્રશ્ન કરે કે બીજા વડે બીજાનું સંવેદન નહિ થતું હોવાથી તમામ સંવિત્તિઓની સુસંવેદનમાત્રમાં નિમગ્નતાને લીધે એક બીજાની વાર્તાના વિષે અનભિજ્ઞતા હોવાથી કયાં જ્ઞાનાંતરથી વિવક્ષિત જ્ઞાનમાં વ્યાવૃત્તિનું ગ્રહણ થઈ શકે તેમ છે તેમજ તેનાં વિશેષણોથી પણ કેવી રીતે વ્યાવૃત્તિનું જ્ઞાન થઈ શકે તો આનો ઉત્તર એ છે કે બીજા પુરુષના જ્ઞાનનું ગ્રહણ થઈ શકતું હોવાથી પોતાના જ્ઞાનનું પણ સ્મરણ, પ્રત્યભિજ્ઞાન વગેરે દ્વારા અનુસંધાન બરાબર હોવાથી વ્યાવૃત્તિનું જ્ઞાન થઈ શકે છે. વિશેષમાં છેવટે સર્વજ્ઞના જ્ઞાનના વિષયરૂપ બધાં જ્ઞાનો હોવાથી કોઈ પણ પ્રકારની આ-
પત્તિ માટે સ્થાન નથી.

સ્પષ્ટ શબ્દોમાં કહીએ તો પ્રશ્ન એ છે કે સર્વજ્ઞ પ્રાણીઓનાં ચિત્તને જાણે છે કે નહિ? નથી જાણતા એમ કહેશે તો તે અસર્વજ્ઞ ઠરશે અને જાણે છે એમ કહેશે તો બીજાથી તો બીજાનું વેદન થાય છે એવી અમારી માન્યતા સિદ્ધ થાય છે.

વળી આપે જે નિયમ જ્ઞાનની સાથે અલેદ સિદ્ધ કરવા માટે બાંધ્યો છે તે જ જ્ઞાનની સાથે લેદ સિદ્ધ કરે છે. જેમકે વિરુદ્ધ નીલ, પીત, હરિત વગેરે આકારના સમુદાયનો આશ્રય લેનારૂં બીજાનું જ્ઞાન કોઈક વાર ઉપલબ્ધ થાય છે, જો તે જ્ઞાન તે આકારોને ગ્રહણ કરતું નથી એમ કહેશે તો તે જ્ઞાન નિરાકાર થવાનું; અને જો તે આકારોને ગ્રહણ કરે છે એમ કહેશે તો એકી સાથે અનેક વિરુદ્ધ આકારોના ગ્રહણથી જેટલા આકારો અનુભવગોચર થાય છે તેટલા આકારરૂપે તો જ્ઞાનમાં જરૂર લેદનો પ્રસંગ સ્વીકારવો પડશે. આ પ્રમાણે વિજ્ઞાતીય પદાર્થોની જ્ઞાનની સાથે અલેદરૂપ મિત્રતાના સાધન માટે જે સહોપલંબ ઉદ્યુક્ત છે, તે જ સહોપલંબ અત્યંત સખ્તીય હોવાથી જ્ઞાનને પણ ભિન્નરૂપે પ્રતિપાદન કરે ત્યારે તે સહોપલંબનો કોણ સ્વીકાર કરે?

વળી સહોપલંબ નિયમરૂપ હેતુ-જ્ઞાનથી પદાર્થમાં અલેદતા કહી શકાય તેમ નથી, જેમકે જ્ઞાન દ્વારા સહોપલંબ નિયમથી જેમ પદાર્થને જ્ઞાનરૂપ માને છે તેમ પદાર્થ દ્વારા સહોપલંબ નિયમથી જ્ઞાનને પદાર્થરૂપ માનવાનો અનિષ્ટ પ્રસંગ કેવી રીતે દૂર કરશે ?

અર્થના ઉપધાન વિના આલંબન રહિત જ્ઞાનમાં ઉપલંબ કે ઉત્પાદ સંભવતો નથી. એવી રીતે સહોપલંબરૂપ નિયમના સમપણાને લઈને વિનિગમનમાં કોઈ પણ પ્રમાણ ન હોવાથી બંનેમાં બંનેપણું જરૂર આવવાનું તેમજ બંને દ્વારા પરસ્પર અર્થક્રિયામાં સાધકતા બાધકતા આવી પડવાનો, તેટલા માટે પ્રતિનિયત ઉપલંબની સામગ્રીના સાહચર્યરૂપ નિયમથી સહોપલંબ પણ જ્ઞાન અને પદાર્થમાં જરૂર થવો જોઈએ, અને વિરુદ્ધ ધર્મના સંબંધના સાહચર્ય-નિયમથી પણ લેદ થવાનો એટલે વિરોધ માટે કયો અવકાશ રહ્યો ?

આમ છતાં માની લઈએ કે જ્ઞાનમાં અને પદાર્થમાં અલેદતા છે તો પણ અંધકારથી ઠંકાયેલો ઘડો પ્રકાશની સામે નક્કી ઉપલબ્ધ થાય છે અને તેથી લેદનો પ્રતિભાસ થાય છે; માટે આવા પ્રકારના લેદપક્ષમાં પણ-વિપક્ષમાં પણ હેતુ જતો હોવાથી એ હેતુ અનૈકાન્તિક (વ્યભિચારી) છે. આથી કરીને લેદનો વ્યાપક સહોપલંબરૂપ નિયમ છે એ વાતનું નિરસન થાય છે, કેમકે લેદની પોતપોતાની કારણ સામગ્રી પદાર્થોના લેદમાં કારણરૂપ હોવાથી સહોપલંબના નિયમની સિદ્ધિ અશક્ય છે. જેમ પુત્રની સાથે પિતા આવ્યા ઇત્યાદિ સ્થળો-

માં બહુલતાથી લોકમાં ભેદ જ જાવામાં આવે છે, કેમકે ત્યાં 'સહ' શબ્દનો પ્રયોગ છે. આ હેતુ સાધ્યના વિપર્યયથી વ્યાપ્ત હોવાથી વિકલ્પ પણ છે, કેમકે સાધ્યભાવની સાથે જે હેતુ વ્યાપ્ત હોય તે 'વિરુદ્ધ' કહેવાય છે. વળી જે હેતુ અન્વય-વ્યતિરેકી હોય તેને સાધ્યના સધનમાં આપ બ્રહ્મણ કરો છો, પરંતુ જ્યાં ભેદના પ્રતિભાસ માટે જરા પણ અવકાશ ન હોય ત્યાં અન્વય ઘટી જ કેમ શકે? તંતુના સદ્ભાવમાં પટનો સદ્ભાવ અને તેના અભાવમાં તેનો અભાવ એ વાત અનુભવસિદ્ધ છે. આવા કથચિત્ ભેદથી વિશિષ્ટ સ્થળમાં અન્વય વ્યતિરેક ઘટી શકે, પરંતુ જ્યાં સર્વથા જ્ઞાનનો પદાર્થ સાથે અભેદ જ હોય ત્યાં કોનો કોની સાથે અન્વય કે વ્યતિરેક બનવાનો? માટે એકાંત અભેદ પક્ષમાં અન્વય કે વ્યતિરેક માટે સ્થાન જ નથી. પ્રસ્તુતમાં બેનું બ્રહ્મણ નહિ થઇ શકવાથી સામર્થ્યના અભાવને લઇને હેતુ કેવી રીતે પોતાના સાધ્યને સાધશે?

આનો ઉત્તર જ્ઞાનાદૈતવાદી એમ આપે કે બીજાને સમજાવવા માટે હેતુનો પ્રયોગ છે, કેમકે બીજાે પણ વિકલ્પવિષયક પક્ષને ભેદ વડે પ્રતિપાદન કરવામાં સમર્થ છે, તે એ ઉત્તર અસંગત છે. વિશેષમાં એમ આ સંબંધમાં જ્ઞાનાદૈતવાદીને પૂછીશું કે આ ભેદને આપ વાસ્તવિક માનો છો કે અવાસ્તવિક? અને વળી તેનો નિશ્ચય વિકલ્પથી થાય છે કે નહિ? જો ભેદ વાસ્તવિક છે એમ માનશો તો વાસ્તવિક ભેદનો વિકલ્પથી નિર્ણય થતો હોવાથી હેતુ કાલાત્યયાપદિષ્ટ (બાધિત) થાય છે. વળી અવાસ્તવિક ભેદનો વિકલ્પ નિશ્ચયથી થાય છે એમ પણ કહેવાય તેમ નથી, કારણ કે અવાસ્તવિક વડે અન્યને પ્રતિબોધ પમાડી શકાય નહિ. જેમ શુક્રિત (છીપ)માં રજત (ચાંદી)ના પ્રતિભાસમાત્રથી રજતની સિદ્ધિ વાસ્તવિક થતી નથી તેમ પ્રકૃતમાં પણ સમજવું. વળી મૃગતૃણાદિપ જળનો પોતાનામાં આરોપ કરવા છતાં તૃણથી ઉત્પન્ન થયેલ વેદનાની કોઈ પણ રીતે શાંતિ થતી નથી. જો વાસ્તવિકનો પણ વિકલ્પથી નિર્ણય થતો નથી તો તે વિકલ્પના વિષયરૂપ કેવી રીતે બને છે? અને વળી અવિકલ્પ-ગોચર જ્ઞાનસ્વરૂપી એવા તેની સત્તાનો કેવી રીતે નિશ્ચય થાય? અથવા તેવા વિકલ્પનું વિકલ્પપણું જ કેમ સંભવે, કેમકે તે તો નિશ્ચયરૂપ છે?

કદાચ એમ કહેશે કે અવાસ્તવિક પદાર્થનો પણ વિકલ્પથી નિર્ણય થતો નથી માટે તેને વિકલ્પના વિષય તરીકે કેમ મનાય તો તે સુકત નથી, કારણ કે તે વખતે તેનું અવાસ્તવિકપણું જ્ઞાનસ્વરૂપી નથી એમ સાચી નિર્ણીત કરાય છે? અને વળી શશશૃંગની માફક આચરણ કરતા અવાસ્તવિક ભેદમાં પરને પ્રતિબોધ પમાડવાપણું પણ ક્યાંથી સંભવે?

જ્ઞાનાદૈતવાદીને હવે એ પૂછવામાં આવે છે કે ચિત્ર જ્ઞાનમાં નીલ, પીત વગેરે આકારોને જણાવતું જ્ઞાન અનુક્રમે તે જણાવે છે કે એક સાથે? અનુક્રમે

જણાવે છે એમ કહેશે તો તે જ્ઞાનમાં ચિત્ર આકારનો પ્રતિભાસ નહિ થવાનો પ્રસંગ ખડો થાય છે તેમજ જ્ઞાન ક્ષણિક હોવાથી તેટલા વખત સુધી તે ટકતું નથી. એક સાથે જણાવે છે એ વાત પણ યુક્તિ-વિકલ છે, કેમકે એ સંબંધમાં એ પ્રશ્નો ઉપસ્થિત થાય છે: શું તે જ્ઞાન એ વિવિધ આકારોને અનેક રૂપથી બાણે છે કે એક રૂપથી? પ્રથમ વાત અંગીકાર કરવાથી તો તેનાથી અભિન્ન એવા જ્ઞાનમાં પણ વિરુદ્ધ વિવિધ ધર્મોના અધ્યાસ (આરોપ)ને લઈને તેમાં પણ અનેકતાનો પ્રસંગ આવવાનો. બીજી વાત સ્વીકારવાથી પણ તમારો દહાડો વળે તેમ નથી, કેમકે પરસ્પર વિરુદ્ધ એવા આકારોમાં એકતાની પ્રતીતિ કેવી રીતે થઈ શકે? વાસ્તે ચિત્ર સંવેદનથી પણ અભેદની સિદ્ધિ થઈ શકતી નથી.

આલો આપણે એ વાત પડતી મૂકીએ કે જ્ઞાનથી અર્થનો અભેદ છે કે નહિ, તોપણ ઇચ્છા, દ્વેષ, પ્રયત્ન, સુખ, દુઃખ, હર્ષ વગેરે આંતરિક ગુણો જે દરેક મનુષ્ય અનુભવે છે તે જ્ઞાનથી ભિન્ન છે કે નહિ એ પ્રશ્ન આપને પૂછીશું. તેમજ આ બેમાં ગમે તે પણ સ્વીકારો તોપણ જ્ઞાનની સાથે તે નક્કી ઉપલબ્ધ છે કે નહિ એ પણ જણાવશો. આના ઉત્તર તરીકે એમ સૂચવશો કે જ્ઞાનથી ઇચ્છાદિ ભિન્ન છે તેમજ તેની સાથે ઉપલબ્ધ પણ નથી તો આપને હાથે આપનો સિદ્ધાંત ખંડિત થશે. આથી જો એમ કહેવા તૈયાર થશો કે ઇચ્છાદિ જ્ઞાનની સાથે ઉપલબ્ધ થાય છે તેથી તે ભિન્ન છે તો ઇચ્છાદિ વગેરેથી હેતુમાં અનેકાંતતા આવશે. જો એમ કહેશે કે જ્ઞાનની સાથે એ ઉપલબ્ધ નથી અને તેથી ભિન્ન નથી તો હેતુ ભાગાસિદ્ધ બને છે, કેમકે ઇચ્છાદિ વગેરેને જ્ઞાનથી અભેદ સિદ્ધ કરવામાં સહોપલબ્ધનો અભાવ છે.

આ પ્રમાણે અભેદ સિદ્ધિ નહિ થતો હોવાથી ચીડાઈ જઈને જ્ઞાનાદ્રૈતવાદી એમ જવાબ આપે કે જ્ઞાનની સાથે ઇચ્છાદિનો ઉપલબ્ધ થાય છે અને તેથી તે ભિન્ન છે, કેમકે જે જ્ઞાન બાહ્ય નીલાદિ પદાર્થોને આત્મસાત્ કરવામાં સમર્થ છે તે શું અભ્યંતર અને નિરંતર સાથે વસનાર ઇચ્છાદિને આત્માની સાથે એક સ્વરૂપી સુખનો અનુભવ ન કરાવે? આનો પ્રત્યુત્તર એ છે કે જળ વગેરેનું જ્ઞાન થયા બાદ ઇચ્છા થાય છે, ત્યાર પછી પ્રયત્ન અને ત્યારબાદ તેનું ઉપાદાન છે, એ દરેકના અનુભવની વાત છે અને ત્યાર પછી સૌહિત્ય એ પ્રકારે ક્રમથી પહેલી ક્રિયાઓ ઉપલબ્ધ થાય છે તો પછી આ અર્થ—ક્રિયાઓ ઇચ્છાદિને એકાંતથી જ્ઞાનસ્વરૂપી માનતાં સંભવશે નહિ; કેમકે સ્વરસરૂપે પ્રવર્તમાન પ્રતિભાસમાત્રને જે પ્રવાહ છે તેનાથી ભિન્ન અર્થ—ક્રિયાનો આપના મત પ્રમાણે જ્ઞાનમાં અસંભવ છે.

અભેદ-સિદ્ધિ માટે એક ચંદ્રથી બીજા ચંદ્રનું દૃષ્ટાંત આપવાથી પણ આપનો બેટો પાર પડે તેમ નથી; કેમકે તેમાં તો બીજા અવાસ્તવિક ચંદ્રનો જ

વાસ્તવિક (સાચા) ચંદ્ર સાથે અભેદ સૂચવાયો છે, જ્યારે અહીં તો વાસ્તવિક સત્ય નીલાદિ પદાર્થોનો જ્ઞાનથી અભેદ સૂચવાય છે એટલે દૃષ્ટાંતમાં વિષમતા રહેલી છે. વળી અવધિભૂત ચંદ્ર તો જ્ઞાનરૂપ પક્ષમાં અંતર્ગત ન હોવાથી પક્ષ-કોટિમાં આવતો હોવાને લીધે દૃષ્ટાંતનો પણ અભાવ થવાનો, કેમકે જે જે દૃષ્ટાંતો આપ આપશે તે સર્વ જ્ઞાનથી ભિન્ન હોવાથી બાહ્ય અર્થની અસિદ્ધિમાં કેવી રીતે સાધનભૂત થાય તે વિચારી જોશો.

અપારમાર્થિક નીલાદિ પદાર્થોનો જ જ્ઞાનથી અભેદ વિવિક્ષિત છે, કેમકે અમારે ત્યાં તો જ્ઞાન સિવાય કોઈ પણ પારમાર્થિક સત્ય છે જ નહિ એવું ડહાપણુ ડાળવા તૈયાર હો તો આપને પ્રત્નો પૂછીએ છિયે. જેમકે શું અપારમાર્થિક અર્થ અસત્સ્વરૂપ છે, ઔપચારિક નીલાદિ શબ્દ વિષયક છે કે ભ્રાન્તિ વિષયક છે? જે અસત્સ્વરૂપ કહેશે તો આથી શું આપ પ્રાગભાવ કહેવા માંગો છો કે પ્રધ્વંસાભાવ? કે તે દેશમાં અવિદ્યમાનપણું કે આ કંઈ પણ સ્વરૂપ છે જ નહિ એમ? તેમાં પણ વળી જે પ્રાગભાવવાળો કે પ્રધ્વંસાભાવવાળો પક્ષ સ્વીકારતા હો તે! શું તે અભાવો એકી સાથે માનો છો કે અનુક્રમે તે પણ સાથે સાથે જણાવશો. એકી સાથે એમ કહેવું નિરર્થક છે, કેમકે આ બે અભાવો તો ભિન્નકાલીન છે એટલે ભિન્નકાલીન અને એકકાલીનનો મેળ કેવી રીતે ખાય? આથી કરીને જે ક્રમસર માનના જશે તો પ્રાગભાવવાળા નીલાદિને તેના ઉત્તર કાળમાં અને પ્રધ્વંસાભાવવાળા નીલાદિને તેના પૂર્વ કાળમાં પારમાર્થિક સત્ત્વનો પ્રસંગ જરૂર આવવાનો. વળી કાલાંતરવર્તી નીલાદિનું વર્તમાન કાલ ભાવિ જ્ઞાન સાથે તાદાત્મ્ય કેવી રીતે સંભવે, કેમકે તે બેમાં તો કાલની ભિન્નતા છે. તેમ છતાં પણ આ વાત માનવી ચાલૂ રાખશે તો નીલાદિમાં પણ વર્તમાનપણાની આપત્તિ જરૂર આવવાની. આ ઉપરાંત ભૂત ભાવિ નીલાદિના સ્મરણ વગેરેના વશથી તે નીલ છે ઇત્યાદિ આકારવાળું જે જ્ઞાન થાય છે તે નહિ થાય; પરંતુ આ નીલ છે ઇત્યાદિ આકારવાળું જ જ્ઞાન થવાનું.

હવે જે અસત્ત્વનો અર્થ તે દેશમાં અવિદ્યમાનપણું એમ કરવા તૈયાર થશે તો તેથી પણ આપને શુક્રવાર નહિ વળે, કેમકે ત્યારે તો દેશાંતરમાં નીલાદિના સત્ત્વનો પ્રસંગ ખડો થશે. વિશેષમાં દેશાંતરમાં રહેલા નીલાદિનું આ દેશમાં થયેલા જ્ઞાનની સાથે તાદાત્મ્ય ઘટી શકશે નહિ, કેમકે દેશોમાં ભિન્નતા છે. તેમ છતાં પણ જે કહાગ્રહ નહિ છોડો તો નીલાદિમાં પણ જ્ઞાનનો દેશ જે આત્મા તે સ્વીકારવો પડશે અને એ વાત કોને ઇષ્ટ હોય?

જે અસત્ત્વનો અર્થ કંઈ સ્વરૂપ નહિ એવો કરશે તો જેમ અવિદ્યાના આરોપવાળા નીલથી આ નીલ છે એવું નીલ આકારનું જ્ઞાન પેદા થાય છે તેમ તેનાથી જ આ પીત છે એવું પીળા આકારનું જ્ઞાન કેમ ન પેદા થાય, કારણ કે

નીલ અને પીતમાં અકિંચિદ્વપતા તો સમાન છે. વળી એમ થવાથી તો પ્રતિભાસનો નિયમ પણ નહિ રહે. આથી ભાઈ સાહેબ ! આપનો પ્રથમ પક્ષ હવામાં ભીડી જાય છે.

હવે ઔપચારિક નીલાદિ શબ્દ વિષયક બીજો પક્ષ ગ્રહણ કરશો તો તે પણ યુક્તિ-વિકલ છે; કેમકે જ્યાં સુધી મુખ્ય વસ્તુને વાસ્તવિક સત્યરૂપે ન સ્વીકારાય ત્યાં સુધી ઉપચાર માટે સ્થાન જ નથી. મજૂરની બુદ્ધિની મંદતા, જડતા અને તેનું ભાર વહન કરવાપણું એ ગુણોનું બળદના ગુણો સાથે મળતાપણું આવતું હોવાથી આ મજૂર બળદ છે એવો વ્યવહાર સુપ્રસિદ્ધ છે. પરંતુ આ હકીકત પણ ક્યારેક મુખ્ય બળદને જોયો હોય ત્યારે જ સંભવે છે. પ્રકૃતમાં નીલાદિ પદાર્થનું આપના મત પ્રમાણે કોઈ પણ કાળે વાસ્તવિક દર્શન સંભવતું જ નથી તો પછી કોનો કયાં આરોપ કરી શકાય ? વસ્તુ નહિ હોવા છતાં પણ તેની સત્તા સ્વીકારશો તો તેની સત્તા જ્ઞાનથી ભિન્ન સિદ્ધ થવાની અને તેમ થતાં તો જ્ઞાનાદૈતવાદ ઉપર પાણી ફરી વળવાનું.

ચાલો હવે અમે આપના બ્રાન્તિવિષયક ત્રીજા પક્ષની સમાલોચના કરીશું. મુખ્યતાના અભાવમાં બ્રાન્તિ પણ કોનામાં થવાની ? બહારમાં સારી ચાંદી જોવાથી ચાંદી જેવા અગકાટવાળી છીપને દૂરથી જોઈને એ ચાંદી છે એવી બ્રાન્તિ થઈ શકે છે. પરંતુ જેના મતમાં સત્ય ચાંદી માટે અવકાશ જ નહોય ત્યાં બ્રાન્તિની વાત જ શી ? અહીં તો કોઈ નીલાદિ મુખ્ય પદાર્થ ઉપલબ્ધ નથી અને જો ઉપલબ્ધ છે એમ માનવા જશો તો પૂર્વની પેઠે પારમાર્થિક બાહ્ય નીલાદિ પદાર્થની ઉપપત્તિ ઇચ્છા વિરુદ્ધ સ્વીકારવી પડશે. નીલાદિ બ્રાન્તિ વિષયક જ્યાં કોઈ પણ વસ્તુ જ નથી ત્યાં તેના ગુણના આરોપ દ્વારા કરાતો જ્ઞાનની સાથેનો તાદાત્મ્ય સંબંધ તો કયાંથી જ સંભવે ? જો બાહ્ય અર્થને સત્ય માનવા જશો તો અબ્રાન્ત જ્ઞાનના તાદાત્મ્યથી તે અર્થમાં પણ અબ્રાન્તતા આવવાની.

આ સાંભળીને જ્ઞાનાદૈતવાદી એમ કહે કે પારમાર્થિક સત્ત્વ કે અપારમાર્થિક સત્ત્વ એવા નીલ સાથે જ્ઞાનનો અલેદ માનનારાને આ પ્રમાણેના દોષો ભલે લાગૂ પડે, પરંતુ અમે એમ કયાં માનીએ છીએ ? અમારી માન્યતા તો એ છે કે અનાદિ કાલીન અવિદ્યાના સામથ્યથી જ્ઞાન પોતે જ પોતાના આકારને બાહ્ય અર્થમાં આરોપીને આ નીલ છે એવા આકારનું સંવેદન કરાવે છે. આના ઉત્તર તરીકે આપણે એને પૂછીશું કે આકાર એટલે શું સ્વરૂપ, સાદૃશ્ય કે સંસ્થાન ? આકાર એટલે સ્વરૂપ એમ તો કહી શકાશે નહિ, કેમકે જ્ઞાન સ્વપ્રકાશક હોવાથી હું નીલ છું એવું જ્ઞાન કરાવે, નહિ કે તે નીલ છે એવું. કદાચ એમ કહેશે કે ઇન્દ્રબળિયાની માફક અવિદ્યા લૌકિક જ્ઞાનને

પણ ભ્રમિત કરશે અને તે દ્વારા પોતાનામાં બાહ્યપણુનો આરોપ કરી તેનું સંવેદન કરાવી શકશે, માટે વિરોધનો અવકાશ કયાં રહ્યો તો એ કથન પણ વ્યાજબી નથી. એનું કારણ એ છે કે શું અવિદ્યાને આપ સંવૃત્તિસતીરૂપ યાને મિથ્યાજ્ઞાનરૂપ કે પરમાર્થસતીરૂપ માનો છે તે બાણબું બાકી રહે છે. જો સંવૃત્તિસતીરૂપ માનશો તો વિચાર કર્યા વિના એ વાત કદાચ રમણીય લાગે, પરંતુ વસ્તુતઃ તેમ છે જ નહિ તો પછી તેના અસત્યને લઈને જ્ઞાનમાં વ્યામોહ કેવી રીતે ઉદ્ભવી શકે? પરમાર્થસતીરૂપ પક્ષ પણ ઠીક નથી. એ પક્ષમાં તો એના ઉત્તરકાલીન બાધક જ્ઞાનથી જ પૂર્વનું ભ્રાન્તિવાણું જ્ઞાન કઠી શકાય. જેમ અવિદ્યા યાને મિથ્યાજ્ઞાનને લીધે સામે રહેલા પદાર્થને ચાંદી માનીને તેને દેવાની ધ્રુવછાથી પાસે આવનારને છીપ જોઈને ખ્યાલ આવે કે આ તો મારો ભ્રમ હતો તેમ પ્રકૃતમાં મિથ્યાજ્ઞાનને વશ હોવાથી જ્ઞાન પોતાના આકારમાં બાહ્યરૂપ આરોપણ કરે છે ત્યારે બાધક બળથી કોઈ વખતે આ નીલ નથી એવા જ્ઞાનનો ઉદય થવો જોઈએ, પરંતુ આપને ત્યાં તેમ તો થતું નથી તો તેનું શું કારણ છે? આનો ઉત્તર જો જ્ઞાનોદ્વેતવાદી એમ આપે કે ત્યાં આદિભત્ત્વ (અદિ હોવાપણું) હોવાને લીધે બાધક જ્ઞાનનો ઉદય થાય, પરંતુ અવિદ્યા તો અનાદિ હોવાથી અમારે દોષનો અવકાશ જ નથી, તો એ ઉત્તર યુક્તિ-વિકલ છે. એનું કારણ એ છે કે અવિદ્યાનું જ્ઞાનની પેઠે સદા સાહચર્ય હોવાથી જ્ઞાનમાં ભ્રાન્તતાના પ્રસંગને લઈને સત્ય જ્ઞાન કદાપિ ઉદ્ભવશે જ નહિ અને તેમ થતાં તો સર્વજ્ઞતાની હાનિ થવાની અને પરલોક માટે કરતાં અનુષ્ઠાનો નિષ્ફળ જવાનાં. વિશેષમાં ભ્રાન્તત્વ અને અભ્રાન્તત્વ એવા વિભાગોનો અભાવ હોવાથી સ્વપ્ન-અવસ્થા અને બગરણ-અવસ્થા વચ્ચે કરી ભેદ રહેશે નહિ અર્થાત્ આ સ્વપ્ન-અવસ્થા દરમ્યાનનું જ્ઞાન છે અને આ બગૃત અવસ્થાનું છે તેમજ આ જ્ઞાન ભ્રાન્ત છે અને આ અભ્રાન્ત છે એવી પણ વિશેષતા સંભવશે નહિ.

કહેવાની મતલબ એ છે કે વાસ્તવિક કર્તા, કરણ, કર્મ, દેશ, કાલ વગેરે પ્રબંધોથી રહિત અને કોઈક વાર સત્યતાને જણાવવાવાળી એવી જ્ઞાનની અવસ્થા તે સ્વપ્ન છે, જ્યારે કર્તા, કરણ વગેરે પ્રબંધોથી યુક્ત કોઈક જ અર્થના ક્વચિત્ બાધક એવા જ્ઞાનને બગરણ-અવસ્થા બાણવી. આથી કરીને લોકો બગરણ-જ્ઞાનને સ્વપ્ન-જ્ઞાનનું બાધક ગણે છે. સ્વપ્ન-અવસ્થામાં પ્રાપ્ત થયેલા પદાર્થો બગૃત અવસ્થામાં તે રૂપે ઉપલબ્ધ નહિ થતા હોવાથી તેમજ તેની અર્થક્રિયા પણ નહિ થઈ શકતી હોવાથી અર્થની પ્રાપ્તિ માટે પ્રવૃત્તિ પણ નહિ હોવાથી સ્વપ્નજ્ઞાનને લોક અસત્ય ગણે છે, જ્યારે બગૃતજ્ઞાનની અર્થ-ક્રિયા કરવાથી તે વસ્તુ પ્રાપ્ત થતી હોવાથી તે શુદ્ધ પ્રવૃત્તિને લઈને બગૃતજ્ઞાનને લોક સત્ય ગણે છે. વળી સમગ્ર જ્ઞાન અવિદ્યાથી આશ્ચર્યહિત હો-

વાથી જે જે જ્ઞાન ઉદયમાં આવે તે બધું બ્રાન્તિમય જ હોવું જ જોઈએ એટલે કે સ્વપ્ન-જ્ઞાન અને બગૃત-જ્ઞાન જેવા ભેદ પડવા જ ન જોઈએ. અને પડે તો છે તેની કોણ ના પાડી શકે? વિશેષમાં અવિદ્યાને આપ જ્ઞાનરૂપ માનો છો કે અજ્ઞાનરૂપ? જે જ્ઞાનરૂપ કહેશે તો અવિદ્યા એવું નામ જ રહેશે નહિ. જે અજ્ઞાનરૂપ કહેશે તો તે પણ ઠીક નથી. કેમકે આપના મત પ્રમાણે જ્ઞાન સિવાય અન્ય કોઈ પણ વસ્તુનું તાત્ત્વિક આસ્તિત્વ જ નથી. છતાં જે માનવા જશે તો જ્ઞાનાદૈતવાદરૂપ મૂલમાં જ કુકારાઘાત થવાનો.

હવે જે આકારનો અર્થ સદૃશતા કરવા જશે તો પ્રશ્ન એ ઉદ્ભવે છે કે જ્ઞાનની કોની સાથે સદૃશતા છે? શું કોઈ પદાર્થ સાથે કે જ્ઞાનાંતર સાથે? અર્થની સાથે જ્ઞાનની સદૃશતા છે એમ તો કહેવાય તેમ નથી, કેમકે અર્થ કંઈ જ્ઞાનને ઉત્પન્ન કરતો નથી. પોતાના આકારના અર્પણ દ્વારા સ્વરૂપને જે જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરાવે છે તે અર્થાકાર જ્ઞાન છે એ પ્રમાણે જ્ઞાનનું અર્થ સાથેનું સાદૃશ્ય આપ બૌદ્ધોની જેઠે સ્વીકારે છે, કેમકે બાહ્ય અર્થને તો આપ સ્વીકારી શકો તેમ નથી. આથી અર્થની સાથે જ્ઞાનની સદૃશતા સિદ્ધ થતી નથી. જ્ઞાનાંતર સાથે જ્ઞાનનું સાદૃશ્ય એ પણ પણ અનુચિત જ છે, કેમકે બીજા જ્ઞાનની સદૃશતા હોવા છતાં તેનો બાહ્ય અર્થમાં આરોપ કરવાથી કશો લાભ નથી. આથી આવી અર્થશૂન્ય કલ્પના કરવાથી શો ફાયદો? વળી તે વખતે આ મારા જેવું છે એવા આકાર દ્વારા જ્ઞાનનું, બહાર પોતાના પ્રસંગને લઈને નીલ એવા આકારથી ગ્રહણ બની શકશે નહિ.

હવે આકારનો અર્થ સંસ્થાન કરવા જશે તો તે પણ યુક્ત નથી, કેમકે એનો તો એને વિષે અભાવ છે. કારણ કે જેમ નીલ વગેરેનું સંસ્થાન હોય છે તેમ જ્ઞાનનું સંસ્થાન હોતું નથી. તેમ છતાં આમ માનવાથી કોઈ વિવક્ષિત અર્થની સિદ્ધિ પણ થાય તેમ નથી તો આની કલ્પના શા માટે કરવી? વળી સર્વજ્ઞના જ્ઞાન દ્વારા, અનાદિ અવિદ્યાથી કલુષિત સંસારી જીવોનાં ચિત્તોનો સહોપલંકરૂપ નિયમથી અલેહ માનતાં સર્વ જીવોને સર્વજ્ઞ માનવા પડશે અથવા તો સર્વજ્ઞને પણ અસર્વજ્ઞ ગણવા પડશે. ભેદ માનવા જતાં તો તેમની સાથે વ્યભિચાર થતો હોવાથી આ હેતુ અનૈકાન્તિક ઠરે છે. વિશેષમાં અલેહ નીલ વગેરેની સિદ્ધિ વિના અલેહતા સિદ્ધ કરનાર પ્રમાણ પણ કોઈ રીતે મળી શકવાનું જ નહિ, કેમકે અન્યતર સંબંધીની અસિદ્ધિ છે એટલે અલેહના બધાં કૂકવાં નકામાં છે. આ વાત સ્પષ્ટ રીતે રજુ કરીએ. જેમકે શું અલેહ સિદ્ધ છે કે નહિ? જે નથી એમ કહેશે તો તે પ્રમાણે કોનો અલેહ સિદ્ધ કરશે? જે સિદ્ધ છે એમ કહેશે તો તે શું પોતાનાથી સિદ્ધ છે કે પરથી? પોતાનાથી સિદ્ધ છે એમ કહેવાનું તો સાહસ થઈ શકે તેમ નથી. કેમકે એમ હોય તો સાક્ય-

થી વિરૂદ્ધ જે ભેદ તેની સિદ્ધિ કેમ થતી નથી, કેમકે તે સિદ્ધિ વિના સ્વ પર સિદ્ધિ વિલાગ નથી વળી. પોતે જ પોતાની સિદ્ધિમાં કારણરૂપ હોય એમ મનાય ખરું કે? શું ઘટો જ ઘડાની ઉત્પત્તિમાં કારણરૂપ છે? આથી પરથી સિદ્ધ છે એમ કહેવા જશે. તો તે પર પણ શું સિદ્ધ છે કે નહિ? જે સિદ્ધ છે તો પોતાનાથી કે પરથી? પરથી કહેશે તો ઉપર પ્રમાણેની પ્રશ્ન-પરંપરા ઊભી થશે. જે સિદ્ધ નથી એમ કહેશે તો વિવાદ મટવાનો નહિ. આ પ્રમાણે ઉપયુક્ત અભેદ સંબંધરૂપ હેતુ માનવાથી અનેક દૂષણો આવતાં હોવાથી એ વાત છોડી દેવી જ ઠીક છે.

જે પ્રકાશ છે તે જ્ઞાન છે. જેમકે સ્વપ્નમાં જોયેલા નીલ વગેરે જેમ પ્રકાશિત થાય છે તેમ અત્ર પણ સમજવું. અત્ર દૃષ્ટાંત સાધ્યવિકલ નથી, કેમકે સ્વપ્નમાં જોયેલા અર્થ-પ્રબંધની, જાગૃત દશામાં બાધક જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ દ્વારા અભાવ-સિદ્ધિ વડે પ્રકાશમાનપણથી જ્ઞાનપણની સિદ્ધિ થઈ શકવાની. આ પ્રમાણે પ્રકાશમાનત્વરૂપ હેતુ રજુ કરી આપ આપનો મનોરથ સાધી શકો તેમ નથી, કેમકે અમે આપને પૂછીશું કે આ પ્રકાશમાનત્વથી શું સમજવું? જે એથી પ્રકાશનો સંબંધ એમ કહેશે તો શું આ સંબંધ તાદાત્મ્યરૂપ છે, તદુત્પત્તિરૂપ છે કે વિષયવિષયિલાવરૂપ છે? તાદાત્મ્યરૂપ સંબંધ છે એમ તો કહી શકશો નહિ, કેમકે અતીત અને અનાગત અર્થોમાં ભિન્ન કાલપણું હોવાથી અને વર્તમાન અર્થોમાં ભિન્ન દેશપણું હોવાથી પ્રકાશની સાથે તેનો તાદાત્મ્યરૂપ સંબંધ ઘટી શકતો નથી. વળી નીલ આકારની ઉત્પત્તિના કાલમાં પીત આકારના જ્ઞાનનો પણ ઉદય કેમ ન થવો જોઈએ, કેમકે પ્રકાશનું તાદાત્મ્ય તો આ બંનેમાં બરાબર છે?

તદુત્પત્તિરૂપ માર્ગ પણ ગ્રહણ કરવા લાયક નથી, કેમકે પ્રકાશથી અર્થની ઉત્પત્તિ થાય છે એમ કેમ કહેવાય? તેમ છતાં જે માનશો તો દીપકાદિના પ્રકાશથી ઘટ, પટ વગેરેની ઉત્પત્તિ થવી જોઈએ. અને એમ થવાથી સુવ્યવસ્થિત કારણવાદ ઉપર પાણી ફરી વળવાનું. વળી અમૂર્ત જ્ઞાનરૂપ પ્રકાશથી ઘટાદિ મૂર્ત પદાર્થોની ઉત્પત્તિ સંભવે જ કેમ? અને તેમ છતાં જે આ વાત સ્વીકારવામાં આવે તો જન્યજનક ભાવ જ કયાં રહ્યો? વળી આ વાત કદાચ ભેદ પક્ષમાં જ ઘટી શકે, કેમકે ધૂમ અને અગ્નિની પેઠે ત્યાં જન્યજનક ભાવ ભેદાશ્રયી છે.

હવે ત્રીજો પક્ષ પણ સ્વીકારાય તેમ નથી, કેમકે અર્થ એ વિષય છે અને પ્રકાશ એ વિષયી છે એવો વિષયવિષયિભાવ તો ભેદ-પક્ષમાં જ ઘટી શકે છે.

હવે જો પ્રકાશમાત્રત્વ એટલે પ્રકાશમાત્રત્વ છે, નહિ કે તેનો સંબંધ એમ કહેવા તૈયાર થતા હો તો આ સંબંધમાં આપને ચાર પ્રશ્નો પૂછીશું. જેમકે શું પ્રકાશમાત્રત્વ એટલે જ્ઞાનત્વ કે પ્રકાશને અધીન એવું પ્રકાશત્વ કે સ્વતઃ પ્રકાશત્વ કે તૈજસપણું? સાધ્ય અને સાધનમાં કંઈ ફરક નહિ રહેતો હોવાથી હેતુ પણ સાધ્ય કોટિમાં આવી જતો હોવાને લીધે પ્રથમ પક્ષ અગ્રાહ્ય છે. બીજો પક્ષ તો આપને માન્ય હોય જ કેમ? કેમકે જ્ઞાનને સ્વપ્રકાશક આપ માનો છો એટલે જ્ઞાન જ્ઞાનાંતરને અધીન પ્રકાશરૂપ છે એમ આપ કહી જ કેમ શકો? અન્ય શબ્દોમાં કહીએ તો જ્ઞાનરૂપે સિદ્ધ કરાતા નીલાદિ પદાર્થો જ્ઞાનની જેમ સ્વપ્રકાશક હોવાથી પ્રકાશને અધીન પ્રકાશવાળા બની શકે નહિ, એમ આપનું માનવું છે. ત્રીજો પક્ષ યુક્તિવિકલ છે. સ્વતઃ પ્રકાશપણું માનવા જતાં તો આપણની પેઠે નીલ વગેરેમાં ચૈતન્ય હોવાને લીધે તેમાં પણ ઇચ્છા, દ્વેષ, પ્રયત્ન વગેરેનો પ્રાદુર્ભાવ કેમ નહિ થાય? અને વળી તેમ થતાં હિતની પ્રાપ્તિ અને અહિતના ત્યાગના ઉપાયના હેતુરૂપ ત્યાગ, અહણ ઇત્યાદિ પ્રવૃત્તિઓ નીલાદિમાં પણ કેમ ન સંભવે? ચોથો પક્ષ તો મનાય જ નહિ, કેમકે તેમાં તો પ્રતિબંધની જ અસિદ્ધિ છે, કેમકે જે તે જ છે તે જ્ઞાન છે એવી વ્યાપ્તિ તો છે જ નહિ, માટે જ્ઞાનમાં તૈજસપણું પ્રયોજક નથી, કિન્તુ સ્વપરપ્રકાશકપણું પ્રયોજક િ.

બાહ્ય અર્થને નહિ માનતા હોવાથી જ્ઞાન સ્વપરપ્રકાશક છે એ વત કદાચ આપને ગળે નહિ ઉતરે, પરંતુ સ્વસંવિદિતત્વને લક્ષને જ્ઞાન સ્વપ્રકાશક છે એમ તો આપ પણ સ્વીકારશો જ ને? વળી મનોરમાનું જ્ઞાન તેનો મોટો ભાગ વિપિનચન્દ્ર એની એષ્ટાદિ દ્વારા જાણી શકે છે. આ પ્રમાણેની સર્વ મનુષ્યને અનુભવસિદ્ધ હકીકતનો આપ કેવી રીતે અપલાપ કરી શકશો? વાસ્તે જ્ઞાનમાં પરપ્રકાશતા પણ આપે સ્વીકારવી જ જોઈએ.

વિશેષમાં દૃષ્ટાંતમાં સાધ્ય-વિકલતાનો પરિહાર કરવા માટે સ્વપ્નમાં જોયેલો અર્થ ઇત્યાદિ જે આપે પૂર્વે (પૃ. ૩૯૦) કહ્યું છે તેને ઉદ્દેશીને અમે આપને એમ પૂછીએ છીએ કે ત્યાં પણ જે બાધક જ્ઞાન છે તે શું સત્ય છે કે અસત્ય? જો તે સત્ય છે એમ કહેશો તો તેની સત્યતાનો નિર્ણય શાથી થયો? કેમકે સ્વપ્નમાં દેખેલા પદાર્થની જાગૃત અવસ્થામાં પ્રાપ્તિ તો છે જ નહિ. તો પછી સત્યની તો વાત જ શી કરવી? એવી રીતે તો જે પદાર્થનું દર્શન કરાવે અને તેને પ્રાપ્ત કરાવે તે સત્ય કહેવાય અને તેમ થતાં જાગૃત અવસ્થામાં થનારા બાધ વિનાના જ્ઞાનમાં પ્રાપ્તિને યોગ્ય ઉપદર્શિત અર્થને પ્રાપ્ત કરવાપણું હોવાથી તેમાં સત્યતા માનવી જ જોઈએ. આ ઉપરથી આપ એમ

કહેવા તૈયાર થાઓ કે ઉપદર્શિત પદાર્થની પ્રાપ્તતાના અભાવને લઈને ચંદ્ર, સૂર્ય, તારા ઇત્યાદિ વિષયક જ્ઞાનમાં અસત્યપણાનો પ્રસંગ આવશે તો એ કંથન ઠીક નથી, કેમકે પ્રાપ્તિની યોગ્યતા અને પ્રમાતાની ઇચ્છા પણ હોવા છતાં ઉપદર્શિત અર્થની પ્રાપ્તિ નહિ કરાવવાવાળા જ્ઞાનને અસત્ય માનવામાં આવે છે. તેમજ વળી અર્થને નહિ પ્રાપ્ત કરાવતારા એવા ચન્દ્રાદિના જ્ઞાનમાં સત્યતા જરૂર છે જ, કેમકે વિપ્રકર્ષ વગેરે દ્વારા પ્રાપ્તિની યોગ્યતાના અભાવને લઈને તેના અર્થરૂપ ચંદ્ર વગેરેની અપ્રાપ્તિ ઘટી શકશે. વાસ્તે બાધક જ્ઞાનની સત્યતાના અભિલાષીએ બાહ્ય અર્થની સિદ્ધિ જરૂર જ સ્વીકારવી જોઈએ.

હવે જો બાધક જ્ઞાનને અસત્ય કહેશે તો સ્વપ્નમાં જોયેલા પદાર્થ-સમૂહ-માં સત્વનો પ્રસંગ જરૂર જ બંધો થવાનો, અને આ વાત તો આપને પણ ઇષ્ટ નથી. વળી જ્ઞાન વિના સ્વપ્નમાં બીજું શું પ્રકાશિત થાય છે એમ કહેવામાં તો દિવસના અનુભવેલા અને સાંભળેલા જે પદાર્થો છે તેના અનુભવજન્ય અતિશય સંસ્કારના આવેશથી ત્યાં પ્રકાશ પડતો હોવાથી અને અત એવ અનુભવરૂપ સ્મૃતિના વિપર્યાસ વડે સ્વપ્ન-જ્ઞાનમાં સત્યતા કેટલેક અંશે રહો. મિથ્યાત્વથી વાસિત અંતઃકરણવાળા પુરુષને જોયેલા, સાંભળેલા અને અનુભવેલા જ પદાર્થોના સ્મરણને વિષે પ્રાપ્ત કાલમાં અનુભવ, અભ્યાસ, લાંબા વખતનો પરિચય ઇત્યાદિ દ્વારા ઉત્પન્ન થયેલા સંસ્કારની જગૃતિથી સાક્ષાત્ અનુભવરૂપે જ પ્રતિભાસ થાય છે. વિશેષમાં સ્વપ્ન-જ્ઞાન સર્વથા અસત્ય છે એમ તો કહેવાય તેમ નથી જ. કેમકે જોયેલા પદાર્થોનું અદૃષ્ટ વગેરે સામગ્રી દ્વારા જગૃત અવસ્થામાં અજ્ઞકૃપાણીય સંવાદનું દર્શન થાય છે. તેમજ વળી સ્વપ્નમાં જોયેલા પદાર્થમાં બાધક જ્ઞાનની ઉત્પત્તિથી અભાવસિદ્ધિ દ્વારા જ્ઞાનપણાનું પ્રતિપાદન અસંગત છે, કેમકે જગૃત દશામાં તે ઠેકાણે વિસંવાદ નહિ હોવાથી સાક્ષાત્ પદાર્થની પ્રાપ્તિ દ્વારા જ્ઞાનની અસિદ્ધિ છે.

વિશેષમાં બાહ્ય અર્થ સિવાય સ્વરૂપથી જ્ઞાનમાં સત્યતા અસત્યતાનો વિભાગ પણ ઘટી શકે તેમ નથી, કેમકે પ્રમાતાઓને બતાવેલ અર્થની પ્રાપ્તિ અપ્રાપ્તિ વડે જ જ્ઞાનની સત્યતા અસત્યતાનો વ્યવહાર સિદ્ધ થાય છે. વળી સ્વપ્નમાં જોયેલ દૃષ્ટાંત દ્વારા અસત્ પ્રકાશના સ્વભાવ વડે સ્વપ્ન-જ્ઞાનની માફક વિવક્ષિત જ્ઞાનમાં પણ અસત્ નીલાદિનો ઉલ્લેખ કરવા વડે અસત્યપણું આવવાનું એમ કહેવું પણ ઉચિત નથી, કેમકે જેમ અસત્ પ્રકાશ વડે અસતની આપ્તિ કહો છો તેમ સત્ પ્રકાશ વડે સતની આપ્તિ કેમ નહિ

આવે ? માટે એવી રીતે જ્ઞાનપણાની સિદ્ધિને લક્ષને નીલાકાશિમાં જ્ઞાન કલાપ સિદ્ધ થઈ શકશે નહિ.

આ પ્રમાણેની વિવેક યુક્તિઓ દ્વારા જે બાહ્ય અર્થ સિદ્ધ થાય છે તેને જ જૈનો પુદ્ગલના નામથી ઓળખે છે અને તેના પરમાણુ અને સ્કંધ એવા બે મુખ્ય ભેદો છે. આ સંબંધમાં તેમજ શૂન્યવાદના નિરસનાર્થે પણ ઘણું કહી શકાય તેમ છે છતાં ગ્રન્થ-ગૌરવના લયથી અત્ર વિરમવામાં આવે છે.

❖ ❖ ❖ ❖

શુભાઃ પ્રકૃતયઃ પુણ્ય—મશુભાઃ પાપમેવ ચ ।

સુખિદુઃખિજનોત્પાદ, આખ્યાં ન સમભૂતતઃ॥ ૧૦૨ ॥

પુણ્ય અને પાપની વ્યાખ્યા—

શ્લો०--“શુભ પ્રવૃત્તિઓ ‘પુણ્ય’ અને અશુભ ‘પાપ’ કહેવાય છે. આ બે વડે સુખી અને દુઃખી જનોની ઉત્પત્તિ છે, નહિ કે સાધારણ (પૃથ્વી વગેરે) ભૂતો વડે.”—૧૦૨

❖ ❖ ❖ ❖

સુખદુઃખાશ્રવો લોકે, દ્વિવિધોઽસ્તિ શરીરિણામ્ ।

શ્રેષ્ઠાનુષ્ઠાનતશ્ચાદ્યો, દ્વિતીયઃ સ્યાદ્ વધાદિભિઃ ॥૧૦૩॥

આશ્રવોના બે પ્રકારો—

શ્લો०--“લોકમાં જીવોને સુખ આશ્રવ અને દુઃખ-આશ્રવ એમ બે પ્રકારનો આશ્રવ છે. ઉત્તમ કાર્યો વડે પ્રથમ અને હુત્યા વગેરેથી બીજો થાય.”—૧૦૩

❖ ❖ ❖ ❖

૧ “ પ્રક્રિયતે-શુભાશુભપરિણામભાજા જીવેન પ્રકર્ષેણ આત્મસાન્નિર્વત્યત્ત્વમ્ પ્રકૃતિઃ ” અર્થાત્ શુભ કે અશુભ પરિણામવાળા જીવ દ્વારા જે પ્રકર્ષપૂર્વક આત્મરૂપ કરાય છે તે ‘પ્રકૃતિ’ છે.

શુભાશ્રવો વધાદિભ્યઃ, સૌનિકાનાં ન કિં ભવેત્ ? ।
 ચેદાગમઃ કથં શુદ્ધો, જીવઘાતપ્રદર્શકઃ ? ॥૧૦૪॥

શુભ આશ્રવનું સ્વરૂપ—

શ્લોઠ—“જીવની હિંસા વગેરેથી શુભ આશ્રવ થતો હોય તો કસાઈએને (પણ) તે કેમ ન સંભવે ? વળી (યજ્ઞાદિ માટેની હિંસા તે હિંસા નથી એમ (જે વેદાદિ) આગમ)નું કહેવું હોય તો પ્રાણિ-વધની પ્રરૂપણા કરનાર શાસ્ત્ર શુદ્ધ કેમ કહેવાય ?”—૧૦૪

વીતરાગોઽસ્તિ સર્વજ્ઞ-સ્તદુક્તિઃ સ્યાત્ સદાગમઃ ।
 યતોઽનૃતં ન સ બ્રૂયા-દભાવે દ્વેષરાગયોઃ ॥ ૧૦૫॥

સુશાસ્ત્રનું લક્ષણ—

શ્લોઠ—“સર્વજ્ઞ સનાથી પણ રાગ રહિત છે. તેનું કથન તે શુદ્ધ પ્રવચન છે, કેમકે તેનામાં રાગ અને દ્વેષનો અભાવ હોવાથી તે અસત્ય વદે (જ) નહિ.”—૧૦૫

પાપસ્થાનાદ્ વિરક્તત્વં, સંવરો વ્યવહારતઃ ।
 નિશ્ચયાત્ સ્યાચ્ચ શૈલેશ્યાં, મુક્તિગો યદનન્તરમ્ ॥૧૦૬॥

સંવરની દ્વિવિધતા—

શ્લોઠ—“પાપસ્થાનથી વિરક્તતા તે ‘વ્યવહારથી સંવર’ કહેવાય છે, જ્યારે શૈલેશી અવસ્થા વિષેનો સંવર કે જ્ઞાના (પાલન) પછી જીવ મોક્ષે જાય તે ‘નિશ્ચયથી સંવર’ છે.”—૧૦૬

તપોભિર્નિર્જરા સર્વ-વાદિભિઃ खलु सम्मता ।
 અન્યથા તત્ક્રિયા નૈવ, ક્રિયાવાદિષુ યુજ્યતે ॥૧૦૭॥

તપશ્ચર્યાથી નિર્જરા—

શ્લો०—“તપશ્ચર્યાઓ વડે કર્મની નિર્જરા થાય છે એ વાત સર્વે વાદીઓને ખરેખર માન્ય છે. એમ ન હોય તો તેની ક્રિયા ક્રિયાવાદીઓને વિષે સ્થાને ન જ ગણાય.”—૧૦૭

મિથ્યાત્વાદિનિમિત્તોઽત્ર, બન્ધઃ સ્યાત્ કથમન્યથા ।
સંસારમોક્ષરૂપે દ્વે, વ્યવસ્થે ભવતો ભુવિ ? ॥૧૦૮॥

બંધના હેતુઓ—

શ્લો०—“મિથ્યાત્વ વગેરે બંધના હેતુઓ છે. એમ નહિ હોય તો કેવી રીતે જગત્માં સંસાર અને મોક્ષ એવી બે વ્યવસ્થા સંભવે ?”—૧૦૮

અનાદિસિદ્ધયોગે તુ, સદ્ગતિર્નૈવ જાયતે ।
વદ્ધોઽન્યો મોક્ષયતેઽન્યશ્ચ, ક્ષણવાદેઽપિ સા નહિ ॥૧૦૯॥

અનાદિ સિદ્ધ મતનો નિરાસ—

શ્લો०—“ઈશ્વરને અનાદિ કાળથી સિદ્ધ માનતાં તેમજ ક્ષણિકવાદ સ્વીકારતાં પણ સંગતિ થતી નથી, કેમકે એથી તો એકનો બંધ થાય અને અન્યને મુક્તિ મળે.”—૧૦૯

બધ્યતે પ્રકૃતિર્જીવો, મુચ્યતે નેતિ સદ્ગતમ્ ।
પુનરાગમનં કસ્માત્, ક્ષયે નિઃશેષકર્મણામ્ ? ॥૧૧૦॥

પ્રકૃતિના બંધની અસંગતિ—

શ્લો०—“પ્રકૃતિનો બન્ધ થાય અને મુક્તિ જીવની થાય એ વ્યાજબી નથી. વળી સર્વ કર્મોનો ક્ષય થયા બાદ ફરીથી અવતાર કેવી રીતે સંભવે ?”—૧૧૦

નિજપક્ષનિરાકારા—દેતિ મુક્તિં ગતોઽપિ દ્રાક્ ।
एतन्न सद्गतं यस्मात्, निर्निमित्तो भवो न हि ॥१११॥

તીર્થના રક્ષણાદિ માટે પણ મુક્તાના આગમનનો અસંભવ—

શ્લો०—“પોતાના પક્ષનો પરાભવ થતો હોવાથી મુક્ત જીવ ઝટ (સંસારમાં) આવે છે એ (કથન) વ્યાજ્ઞી નથી, કેમકે ભવ નિષ્કારણ નથી જ.”—૧૧૧

નિર્હેતુકો હિ સંસારો, ભવેન્ન નિયતાવધિઃ ।

નિત્યજીવસ્વભાવાત્મા, મોક્ષસ્તુ કર્મણાં ક્ષયે ॥૧૧૨॥

મોક્ષનું સ્વરૂપ—

શ્લો०—“જે સંસાર નિષ્કારણ હોય તે મુક્તર મર્યાદાવાળો ન હોય. મોક્ષ તો કર્મોના વિનાશથી ઉદ્ભવતો દ્રવ્યરૂપે શાશ્વત એવા જીવનો સ્વભાવ છે.”—૧૧૨

વસ્તુસ્વભાવતો દેહ—ત્રિભાગોનપ્રમાણતઃ ।

સર્વોપરિ હિ લોકાન્તે, કર્મમુક્તઃ પ્રતિષ્ઠતિ ॥૧૧૩॥

મુક્તાની અવગાહના—

શ્લો०—“(મુક્તરૂપ) પદાર્થના સ્વભાવને લઈને કર્મોથી મુક્ત થયેલો (જીવ) સર્વની ઉપર લોકાંતમાં પોતાના શરીરથી ત્રીજા ભાગે ન્યૂન અવગાહનાવાળો થઈને રહે છે.”—૧૧૩

અનન્તજ્ઞેયજ્ઞાની સ્યા—જ્જીવઃ કર્મયુતો નહિ ।

તત્ કર્માણિ વિનાશ્યાત્ર, સર્વજ્ઞસ્તત્ર તિષ્ઠતિ ॥ ૧૧૪ ॥

જ્ઞાનાવરણીય કર્મના નાશ વિના સર્વજ્ઞતાનો અભાવ—

શ્લો०—“કર્મથી યુક્ત જીવ અનંત જાણવા લાયક (પદાર્થો)ને જાણતો નથી, વાસ્તે અત્ર કર્મોનો સંહાર કરી ત્યાં સર્વજ્ઞ રહે છે.”—૧૧૪

યવના-ऽऽર્ય-વૈષ્ણવાદીનાં, કુતકૈર્નેવ મુહ્યતિ ।

યતો હાલાહલં તેષાં, સ્પષ્ટં તત્ત્વેષુ વિચ્યતે ॥ ૧૧૫ ॥

યવનાદિનાં તત્ત્વોનો અહિંકાર—

શ્લોઠ—“ (આસ્તિક્યરૂપ સમ્યક્ત્વથી વિભૂષિત જીવ) યવનો, આર્ય-સમાજસ્તો, વૈષ્ણવો વગેરેના કુતકોથી મોહ પામતો નથી, કેમકે તેમનાં તત્ત્વોને વિષે સ્પષ્ટપણે ઝેર રહેલું છે. ”—૧૧૫

❀ ❀ ❀ ❀

જિનેન્દ્રમતમિન્નેષુ, યુક્તિસ્તત્ત્વાનુગા ઋવચિત્ ।

લક્ષ્યતે સા તુ જૈનેન્દ્ર-સારમાદાય નિર્મિતા ॥૧૧૬॥

જિન-પ્રરૂપણાનો અન્ય દર્શનોમાં અશતઃ સ્વીકાર—

શ્લોઠ—“જૈન દર્શનથી અતિરિક્ત મતોને વિષે કદાચિત્ (જૈન) તત્ત્વોને અનુ-કૂળ જે યુક્તિ જણાય છે તે જિનેશ્વરના કથનનો સાર લક્ષને યોજેલી છે. ”—૧૧૬

❀ ❀ ❀ ❀

આત્મકર્મપ્રભૂણાં યા, ભવમોક્ષસ્વરૂપયોઃ ।

વ્યવસ્થા શાસને જૈને, સૈવ સત્યેતિ મન્યતે ॥૧૧૭॥

આસ્તિકની જૈન શાસનને વિષે સચોટ શ્રદ્ધા—

શ્લોઠ—“આત્મા, કર્મ અને પરમેશ્વરની તેમજ સંસાર અને મુક્તિનાં સ્વરૂપની જે વ્યવસ્થા જૈન શાસનમાં છે તે જ સાચી છે એમ (સમ્યક્ત્વ) માને છે.”—૧૧૭

❀ ❀ ❀ ❀

યત્ સૂક્ષ્માદપિ સૂક્ષ્મં, ચ તત્ત્વં જિનેશ્વરોદિતમ્ ।

તદપિ સત્યમેવાસ્તિ, યદ્વક્તા રાગવાન્ નહિ ॥૧૧૮॥^૧

૧ સરખાવો આચારાંગની શ્રીશીલાંકસરિકૃત વૃત્તિના ૨૨૨મા પત્રમાં અવતરણરૂપે આપેલો નિમ્ન-લિખિત શ્લોકઃ—

સૂક્ષ્મતમ તત્ત્વની પણ પ્રરૂપણા વિષે સંપૂર્ણ શ્રદ્ધા—

શ્લોકો—“સૂક્ષ્મથી પણ સૂક્ષ્મ જે તત્ત્વ જિનેશ્વરે કહ્યું છે તે પણ સત્ય જ છે, કેમકે તેના કહેનારા રાગી નથી જ.”—૧૧૮

इत्यादिभावनायुक्त, आस्तिकत्वं प्रसिध्यति ।

प्रसिध्यत् साधयेत् लिङ्गं, सम्यक्त्वस्य हि पञ्चमम् ॥૧૧૯॥

આસ્તિક્યની સાધીતી—

શ્લોકો—“ આ પ્રમાણેની ભાવનાથી યુક્ત આસ્તિકતાને પ્રસિદ્ધ કરે છે. તે સિદ્ધ થતાં પાંચમા લિંગરૂપ સમ્યક્ત્વને ખરેખર સાધે. ”—૧૧૯

भक्तः श्रुत्वा पुनः प्राह, सम्यक्त्वान्न परो मणिः ।

तद्रक्षणे प्रभो ! ख्याहि, कृपया साधनानि च ॥૧૨૦॥

સમ્યક્ત્વનાં સાધનો માટે પ્રસ્તાવ—

શ્લોકો—“ આ સાંભળીને ભક્તે ફરીથી કહ્યું કે સમ્યક્ત્વથી અન્ય કોઈ મણિ નથી. (તેથી કરીને) તેના રક્ષણ માટે હે નાથ ! કૃપા કરીને સાધનો મને કહો. ”—૧૨૦

ચિન્તામણિ કરતાં સમ્યક્ત્વ-રતનનું મહત્ત્વ—

શ્લોકો—આ પદ્યમાં સમ્યક્ત્વ-રતન આગળ અન્ય રતનો-ચિન્તામણિ પણ પાણી ભરે છે એવો જે ભાવ વ્યક્ત કરવામાં આવ્યો છે તેને શ્રીરતનપ્રભસૂરિકૃત કુવલયમાલા નામની કથાના તૃતીય પ્રસ્તાવના પ્રાન્ત ભાગ (પૃ૦ ૧૯૦)માં આપેલો નિમ્ન-લિખિત શ્લોક પુષ્ટ કરે છે:—

“ चिन्तामणिः श्रितः प्राणि-स्वान्तचिन्तितमात्रदः ।

सम्यक्त्वं सर्वजन्तूनां, चिन्तातीतार्थदं पुनः ॥ ”—અનુ૦

“ ધીતરાગા હિ સર્વજ્ઞા, મિથ્યા ન બ્રુવતે ક્વચિત્ ।

यस्मात् तस्माद् वचस्तेषां, तथ्यं भूतार्थदर्शनम् ॥ ”

અર્થાત્ ચિન્તામણિનો આશ્રય કરતાં તે પ્રાણીઓના હૃદયમાં ચિન્તવેલ પદાર્થને જ આપે છે (એ સિવાય અધિક આપવાનું તેનામાં સામર્થ્ય નથી), જ્યારે સમ્યક્ત્વ તો સમસ્ત જીવોને ચિન્તાતીત પદાર્થ આપે છે.

સમ્યક્ત્વનો મહિમા ગાતાં શ્રીરત્નપ્રભસૂરિ આ પ્રસંગે ઉમેરે છે કે—

“ તાવદેવ તમસ્તોમઃ, સમસ્તોઽપિ વિજૃમ્ભતે ।

યાવત્ સમ્યક્ત્વતિગ્માંશુ—સ્વેતિ ન હૃદમ્બરે ॥ ૨ ॥—અનુ૦

સદષ્ટિદષ્ટિહીનોઽપિ, યઃ સમ્યક્ત્વવિલોચનઃ ।

શ્રુતિવિશ્રાન્તનેત્રોઽપિ, સોઽન્ધો યસ્તદ્વિવર્જિતઃ ॥ ૩ ॥ ”—અનુ૦

અર્થાત્ જ્યાં સુધી સમ્યક્ત્વરૂપ સૂર્ય હૃદયરૂપ ગગનમાં ઉગ્યો નથી, ત્યાં સુધી જ આંધકારનો સમગ્ર સમુદાય સ્ફુરે છે. જેની યાસે સમ્યક્ત્વરૂપ નેત્ર છે તે ભલે ચર્મચક્ષુ વિનાનો ક્યાં ન હોય તોપણ તે ‘સદષ્ટિ’ (દષ્ટિવાળો) છે, જ્યારે જે સમ્યક્ત્વથી વિહીન છે તે ભલે કાન સુધી વિસ્તૃત લોચનવાળો હોય તોપણ તે ‘આંધળો’ છે.

❀ ❀ ❀ ❀

પ્રમુરાહાથ મો મદ્ર !, સત્તષ્ટિપ્રકારતઃ ।

સમ્યક્ત્વરક્ષણં મૂયાત્, શ્રુત્વા તાનવધાર્યતામ્ ॥૧૨૧॥

સમ્યક્ત્વના રક્ષણુકારી ૬૭ પ્રકારો—

શ્લો૦—“પ્રભુ કહે છે કે હે ભવ્ય ! સમ્યક્ત્વનું ૬૭ પ્રકારે રક્ષણ થાય છે. એ પ્રકારોને સાંભળીને તું તેને યાદ રાખજે.”—૧૨૧

❀ ❀ ❀ ❀

શ્રદ્ધાનાનિ તુ ચત્વારિ, તાવત્ પરમાર્થસંસ્તવઃ ।

ગીતાર્થસેવનં નષ્ટ—દર્શનાનાં વિવર્જનમ્ ॥૧૨૨॥

પાઘ્વણિકાનાં સર્વેષા—મનાસજ્જશ્ચ જ્ઞાતતઃ ।

અમયપુષ્પચૂલાદ્ય--નિહ્નવગણમૃત્ ક્રમાત્ ॥ ૧૨૩ ॥

ચાર શ્રદ્ધાન—

શ્લો૦—“ (તે પ્રકારોમાં) ચાર તો શ્રદ્ધાન છે:—(૧) પરમાર્થનો સંસ્તવ,

(૨) ગીતાર્થનું સેવન, (૩) જ્ઞેમની શ્રદ્ધા નાશ પામી ગઇ હોય તેમનો ત્યાગ અને (૪) સર્વ પાપાંડીઓની સંગતિ નહિ કરવી તે. ^૧અભય (કુમાર), પુષ્પચૂડા, ^૨પ્રથમ નિહનવ અને ^૩પ્રથમ ગણુધર એ એનાં અપુક્રમે ઉદાહરણો છે. ”

-૧૨૨-૧૨૩

‘પાપાંડ’નો અર્થ-

સ્પષ્ટી-“ પાપં ચ્વણ્ડયતીતિ પાપ્ચણ્ડઃ ” અર્થાત્ પાપનો નાશ કરે તે ‘પાપાંડ’ કહેવાય છે. શરૂઆતમાં આ શબ્દ સાંપ્રત કાળની પેઠે દુષ્ટતાવાચક હતો નહિ, કિન્તુ સાધુવાચી હતો. આથી કરીને તે ઇતર દર્શનના સાધુનો ઉલ્લેખ કરતી વેળા “ પરપાપાંડ ” એમ કહેવામાં આવતું. આ વાતની ઉપાસકદશાંગ (સૂ. ૭)ની નિમ્ન-લિખિત પંક્તિ સાક્ષી પૂરે છે:-

“ ^૪સંકા કંત્વા વિઙ્ગિચ્છા પરપાસંહપસંસા પરપાસંહસંથવે ”

‘પાપાંડ’ શબ્દને જૈનવાચી સમજીને તે બ્રાહ્મણોએ આ શબ્દનો અન્ય દર્શનીય સાધુ માટે પ્રયોગ કરવા માંડ્યો હોય એમ સમજાય છે. આગળ જતાં આ અર્થ જૈનોએ પણ સ્વીકાર્યો અર્થાત્ ‘પાપાંડ’થી ‘પરપાપાંડ’ એવો અર્થ થવા લાગ્યો, અને તે મિથ્યાદષ્ટિના અર્થમાં રૂઢ થયો. આથી અહીં પાપાંડિકથી મિથ્યાદષ્ટિ સમજવાના છે, નહિ કે જૈન સાધુ.

પુષ્પચૂડાનો વૃત્તાન્ત-

આ ‘લરત’ ક્ષેત્રને વિષે ‘પૃથ્વીપુર’ નામના નગરમાં પુષ્પકેતુ નામનો રાજા રાજ્ય કરતો હતો. એકદા તેની પત્ની પુષ્પાવતીએ એકી સાથે પુત્ર અને પુત્રીને જન્મ આપ્યો. આ લાઇ બેનનાં પુષ્પચૂડા અને પુષ્પચૂડા એવાં નામ પાડવામાં આવ્યાં. એ બેને પરસ્પર એટલો પ્રેમ હતો કે તેઓ એક બીજાને: વિયોગ ઘડીલર પણ સહન કરી શકતા ન હતા. આ જોઇ રાજાએ વિચાર કર્યો કે આ બેને જુદે જુદે ઠેકાણે પરણાવવાથી તેમને વિયોગનું દુઃખ મરણ જેવું સાલશે. આથી રાજાએ ઇળ પ્રપંચથી ગામના લોકની સંમતિ

૧ આના દર્શાત માટે જુઓ પૃ. ૩૨૨-૩૨૩. ૨ આના સ્થૂળ વૃત્તાન્ત માટે જુઓ આહ્વિતદર્શન૦ (પૃ. ૨૯૨). ૩ એમના જીવન પરત્વે ન્યાયકુસુમાંજલિ (પૃ. ૨૨-૨૩) તેમજ ‘શ્રીભક્તામરસ્તોત્રની પાદપૂર્તિરૂપ કાવ્યસંગ્રહ’ના પ્રથમ વિભાગ (પૃ. ૨૨-૨૫)માં વિચાર કરાયો છે.

૪ છાયા-

શરૂકા કાશ્ચા વિચિકિત્સા પરપાચ્વણ્ડપ્રશંસા પરપાચ્વણ્ડસંસ્તવઃ ।

મેળવી રાણીની ઇચ્છા વિરૂદ્ધ બેને પરણાવી દીધાં. આથી રાણીએ બિન્ન થઇ દીક્ષા ગ્રહણ કરી. તપશ્ચર્યા કરી આયુષ્ય પૂર્ણ થતાં તે દેવલોકમાં ઉત્પન્ન થઇ. કેટલેક કાળે પુષ્પકેતુ રાજા મરણ પામ્યા પછી પુષ્પચૂડા પોતાની સગી બેન પુષ્પચૂડા સાથે સંસાર-મુખ લોગવવા લાગ્યો.

દેવગતિમાં ગયેલી પુષ્પાવતી રાણીના જીવે અવધિજ્ઞાનથી આ અકૃત્ય બાણ્યું. તેના પ્રતીકાર તરીકે તેણે પોતાની પ્રિય પુત્રી પુષ્પચૂડાને ભોધ આપવા વિચાર કર્યો. પ્રથમ તો તેણે એને સ્વપ્નમાં નરકનાં દુઃખો બતાવ્યાં. આ સ્વપ્નથી લય પામેલી પુષ્પચૂડાએ પોતાના પતિને નરકનાં દુઃખો સંબંધી વાત કહી સંભળાવી. પુષ્પચૂડા જુદા જુદા દર્શનવાળા પશ્ચિંતોને રાજસભામાં બોલાવી પૂછ્યું કે નરક કેવી હોય ? કોઈએ કહ્યું કે આ જગતમાં ગર્ભાવાસમાં વસવું એ જ નરક છે. કોઈએ ઉત્તર આપ્યો કે કેદબાનામાં પૂરાવું એ જ નરક છે. કોઈએ જણાવ્યું કે પારકાની તાબેદારી વેઠવી એ જ નરક છે. રાણીને આ ઉત્તરો પસંદ નહિ પડવાથી રાજા તેને કોઈ જૈન મુનિ પાસે લઇ ગયો અને તેમને નરકતું સ્વરૂપ પૂછ્યું. એમનો ઉત્તર પોતાના સ્વપ્ને મળતો સાંભળી રાણીએ મુનિને પૂછ્યું કે શું તમને પણ મારા જેવું સ્વપ્ન આવ્યું હતું ? એના જવાબમાં મુનિશ્રીએ કહ્યું કે ના, મેં તો જૈન શાસ્ત્ર પ્રમાણે આનું સ્વરૂપ નિવેદન કર્યું છે.

ખીજી રાત્રિએ રાણીએ દેવ-માયાથી સ્વપ્નમાં સ્વર્ગનાં સુખો જોયાં. આ સંબંધમાં રાજાએ ઐત્રાદિ સાધુઓને પૂછ્યું, પરંતુ સંતોષકારક ઉત્તર તો આખરે જૈન મુનિ પાસેથી જ મળ્યો. એમની તરફથી રાણીને જાણવાતું મળ્યું કે શ્રાવક કે સાધુનો ધર્મ પાળવાથી સ્વર્ગ મળે છે. આથી રાણી પ્રસન્ન થઇ અને દીક્ષા લેવા માટે તેણે પતિની રજા માંગી. રાજાની રાણી ઉપર એટલી બધી આસક્તિ હતી કે તે તેના વિના રહી શકે તેમ ન હતું. આથી જો તું રોજ મારે ઘેર લોજન લેવા આવે તેમ હોય તો તું દીક્ષા લે એવી સરતે રાજાએ મહોત્સવ પૂર્વક તેને અર્ણિકા-પુત્રાચાર્ય પાસે દીક્ષા અપાવી.

કેટલાક દિવસ પછી જ્ઞાન-બળથી ઠુકાળ પડનાર છે એમ જાણી આચાર્યે પોતાના શિષ્યોને અન્યત્ર વિહાર કરી જવા સૂચવ્યું અને પોતે એકલા રહ્યા. આ વખતે આહારપાણી લાવવાતું તેમજ સેવા કરવાતું કામ પુષ્પચૂડા કરવા લાગી. તેમની સેવા એમણે એવા શુદ્ધ ભાવથી કરી કે આ સાધ્વીશ્રી કેવલજ્ઞાન પામ્યા, છતાં આચાર્યની સેવા કરવાતું કામ તેમણે ચાલુ રાખ્યું. નિર્મળ જ્ઞાનના પ્રભાવથી તેઓ આચાર્યને મનગમતો આહાર લાવવા લાગ્યા. આથી અચંબો પામી આચાર્યશ્રી બોલ્યા કે હે ભદ્રે ! કેટલાક દિવસથી તું

મારી રુચિ અનુસાર આહાર લાવે છે તો શું તને કંઈ દિવ્ય જ્ઞાન થયું છે ? સાધવીશ્રીએ જવાબ આપ્યો કે જેની પાસે જે રહે તે તેના મનની વાત જાણી જાય એમાં શી નવાઈ ? પરંતુ પોતાને કેવલજ્ઞાન થયું છે એમ ન કહ્યું, કારણ કે તેમ કરવાથી તેમની પાસે આહારાદિ તેઓ મંગાવત નહિ.

એક દિવસ વરસતે વરસાદે તેઓ આહાર પાણી લઈ આવ્યા. તેથી આચાર્યે કહ્યું કે હે કલ્યાણિની ! શ્રત-જ્ઞાનથી ક્યારે અને કેવાં લોજનાદિ લાવવાં તે જાણવા છતાં વૃષ્ટિ દરમ્યાન તું કેમ આહાર લાવી ? સાધવીશ્રીએ ઉત્તર આપ્યો કે જે જે પ્રદેશમાં અચિત્ત અપકાય વરસતો હતો તે તે પ્રદેશમાં રહીને હું શુદ્ધ આહાર લાવી છું. આચાર્યે પૂછ્યું કે તને આવો ઝોધ ક્યાંથી થયો ? સાધવીશ્રીએ કહ્યું કે જ્ઞાનથી. આચાર્યે પૂછ્યું કે કેવા જ્ઞાનથી-પ્રતિપ્રાતી કે અપ્રતિપ્રાતી ? જવાબ મળ્યો કે આપના પ્રસાદથી અપ્રતિપ્રાતી જ્ઞાનથી. આ જાણી આચાર્યશ્રી પશ્ચાન્તાપ કરવા લાગ્યા કે મેં કેવલીની આશાતના કરી અને તેમણે સત્વર સર્વજ્ઞ સાધવીની ક્ષમા યાચી મિચ્છામિ દુઃકરં દીધું. પછી પુષ્પચૂડાને પૂછ્યું કે મને કેવલજ્ઞાન થશે કે નહિ ? કેવલીએ કહ્યું કે હા; તમને 'ગંગા' નદીને પેલે પાર ઉતરતાં થશે.

કેટલોક કાળ વીત્યા બાદ પ્રસંગ એમ જન્યો કે આ આચાર્ય વહાણમાં બેસી 'ગંગા'ને પેલે પાર જતા હતા. સાથે બીજા લોકો પણ હતા. જે તરફ આચાર્ય બેસે તે તરફનો ભાગ નમી જતો જોઈને લોકોએ તેમને ઉપાડીને નદીમાં નાંખી દીધા.

પૂર્વ ભવમાં પોતાની જે પત્નીનું તેમણે અપમાન કર્યું હતું, તે મરીને વ્યંતર થઈ હતી અને તે વેર લેવાના ઇરાદાથી વહાણ ડૂબાડતી હતી. પાણીમાં પડતાં આચાર્યનો દેહ આ સ્ત્રીએ ઝમી કરેલી શૂળીથી વિંધાઈ ગયો. તેમના દેહમાંથી લોહીની ધારા વહેવા લાગી, છતાં પણ આ મારા લોહીથી જલકાયની વિરાધના થાય છે એમ વિચારતાં વિચારતાં તેમણે કેવલજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું અને ત્યાંને ત્યાં ટુંક સમયમાં કાળ કરી તેઓ મોક્ષે ગયા. આ પ્રમાણે તેઓ અંતકૃત કેવલી થયા. દેવતાઓએ આવી તેમનો નિર્વાણ-મહોત્સવ કર્યો, તેથી આ સ્થળ 'પ્રયાગ' તીર્થના નામથી પ્રસિદ્ધિ પામ્યું. મહેશ્વરી લોકો 'કૈલાસ' મેળવવાની ઇચ્છાથી પોતાના દેહ ઉપર કરવત મૂકાવે છે તે આનું અંધ અનુકરણ હોવાનું કહેવાય છે.

પુષ્પચૂડા કેવલી પૃથ્વીને પાવન કરી, ભવ્ય જીવેને ઝોધ પમાડી સર્વે કર્મનો ક્ષય કરી અંતે મોક્ષે જઈ વસ્યા. આ આર્થ અખળાને અને એના વૈયાવૃત્યરૂપ ગુણને કોટિશઃ વન્દન.

જમાલિનો વૃત્તાન્ત—

આ પદ્યમાં પ્રથમ નિહ્નવથી જમાલિનો નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે. સ્થાનાંગ નામના ત્રીજા અંગ (સૂ. ૫૮૭)માં સાતમા સ્થાનકમાં ૪૧૧મા પત્રમાં સાત નિહ્નવો યાને પ્રભુ મહાવીરની આજ્ઞાના ઉત્થાપકોનો જે ઉલ્લેખ છે તેમાં જમાલિનું નામ અગ્ર સ્થાને છે. ઐપપાતિક નામના ઉપાંગમાં પણ જમાલિનો નિહ્નવ તરીકે ઉલ્લેખ છે. આવશ્યક-નિર્ચુક્રિત, વિશેષાવશ્યક-ભાષ્ય (ગા. ૨૩૦૬-૨૩૩૨) વગેરે પાછળના અંશોમાં પણ એને નિહ્નવ તરીકે જ ઓળખાવેલ છે. એનું વધારે વિસ્તારવાળું અને તેથી કરીને વિશેષ માહિતી પૂરી પાડનારું વર્ણન તો ભગવતી નામના પાંચમા અંગ (શ. ૯, ઉ. ૩૩)માં નજરે પડે છે.

વૈદિક અને બૌદ્ધ સાહિત્યમાં તો એને વિષે કશો ઉલ્લેખ જ જણાતો નથી. આશ્ચર્યની વાત તો એ છે કે દ્વિગંબરીય સાહિત્યમાં મહાવીરના ભાણેજ કે શિષ્યરૂપે પણ એનો નિર્દેશ નથી; કેમકે દ્વિગંબર માન્યતા અનુસાર મહાવીર અવિવાહિત હોવાથી એને જમાઈ સાંભવે જ નહિ એ તો દેખીતી વાત છે. અત્ર આપણે એની આછી રૂપરેખા નીચે સુજળ આલેખીશું:—

જમાલિ ક્ષત્રિય જાતિનો હતો. વળી તે શ્રમણ ભગવાન મહાવીરના જન્મ-સ્થાન ‘ક્ષત્રિયકુંડ’નો રહેવાસી હતો. એ મહાવીરની જેન પ્રિયદર્શિનાનો પુત્ર તેમજ મહાવીરની પુત્રી સુદર્શિનાનો પતિ થતો હતો એટલે કે એ પ્રભુનો ભાણેજ તેમજ જમાઈ એમ બેવડો સગો હતો.

એકદા મહાવીરસ્વામી ‘ક્ષત્રિયકુંડ’ના બહારના ઉદ્યાનમાં પધાર્યા. તેમને વંદન કરવા જમાલિ ગયો અને તેમની દેશના સાંભળી તેણે જૈન ધર્મ સ્વીકાર્યો એટલું જ નહિ, પણ દીક્ષા ગ્રહણ કરવાની અભિલાષા દર્શાવી. ભગવાને કહ્યું કે શુભ કાર્યમાં ઠીલ ન કરવી એટલે એ તરત જ માતાપિતાની અનુમતિ મેળવવા ઘેર ગયો. પુત્રનો તીવ્ર વૈરાગ્ય જોઈ માતાપિતાએ અનુસા આપી અને જમાલિએ મોટી ધામધૂમ પૂર્વક પાંચસે પુરુષો સાથે અપ્રજ્યા ગ્રહણ કરી. થોડા વખતમાં તો તેમણે સામાયિકાદિ અગ્યાર અંગોનું અધ્યયન કરી લીધું, અને તેઓ તીવ્ર તપશ્ચર્યા પણ કરવા લાગ્યા.

એક દિવસ જુદો વિહાર કરવાની ઇચ્છાથી પ્રભુ પાસે આવી અનુસા માટે ત્રણ વાર તેમણે વિરમિ કરી, પરંતુ પ્રભુએ જ્યારે મૌન ન જ તોડ્યું ત્યારે રજા વિના તે પાંચસો સહચારી શ્રમણો સાથે સ્વતંત્ર વિચરવા લાગ્યો અને તેમ કરતાં કરતાં તે ‘શ્રાવસ્તિ’માં આવી પહોંચ્યો. નીરસ, રૂક્ષ, તુચ્છ અને અનિયમિત ખાનપાનથી તેને પિત્ત-જ્વર આવ્યો. આની વેદના વધી પડતાં તેણે પોતાને માટે સંસ્તારક તૈયાર કરવા શ્રમણોને

કહું. શ્રમણોએ તેમ કરવા માંડ્યું. એટલામાં વ્યાધિથી વ્યાકુળ બનેલા તેણે પૂછ્યું કે સંસ્તારક તૈયાર કર્યા કે? ઉત્તર મળ્યો કે થાય છે, પણ થયો નથી. આ સાંભળી તે વિચારવા લાગ્યો કે જે કર્મ ચલિત થતું હોય, ક્ષીણ થતું હોય કે આત્માથી છુટું પડતું હોય તે આત્માથી ચલિત થયું, ક્ષીણ થયું, છુટું પડ્યું એ પ્રમાણેનું મહાવીરનું કથન અસત્ય તેમજ અનુભવવિરુદ્ધ જણાય છે. આ વિચાર તેણે પોતાના સહચારીઓને ઉદ્દેશીને વ્યક્ત કરતાં કહું કે શ્રમણ ભગવાન મહાવીર ચાલૂ ક્રિયાને પૂર્ણ કહે છે, જ્યારે આપણો અનુભવ તો તેને ચાલૂ જ માને છે, એટલે મહાવીરનું કથન મિથ્યા છે.

આ પ્રમાણેનું તેનું બોલવું કેટલાકને ન પસંદ પડ્યું. આથી તેઓ એને છોડીને મહાવીર પાસે ચાલ્યા ગયા. આ વખતે મહાવીર 'ચંપા' નગરીમાં હતો. તાવ ઉતરતાં અને શક્તિ આવતાં જમાલિ પણ આ નગરીમાં આવ્યો. મસ્તક નમાવ્યા વિના તે મહાવીર સમક્ષ આવી ઊભો અને કહેવા લાગ્યો કે આપણા જેમ બીજા શિષ્યો અપૂર્ણ અવસ્થામાં આપથી દૂર થયા અને અપૂર્ણ સ્થિતિમાં જ પાછા આવ્યા તેમ હું આવ્યો નથી. હું તો અર્હત, જિન, સર્વજ્ઞ, પૂર્ણ થઈ અત્ર આવ્યો છું. આ સાંભળી ગૌતમસ્વામીએ તેને કહું કે જો તું સર્વજ્ઞ છે તો કહે કે લોક શાશ્વત છે કે અશાશ્વત? જીવ શાશ્વત છે કે અશાશ્વત? આનો ઉત્તર તે ન આપી શક્યો એટલે મહાવીરે કહું કે મારા કેટલાક અસર્વજ્ઞ (છદ્મસ્થ) શિષ્યો પણ આનો ઉત્તર મારી પેઠે આપી શકે છે, છતાં તેઓ પોતાની જાતને સર્વજ્ઞ કહેતા નથી. આનો ઉત્તર એ છે કે લોક અને જીવ ઉત્પન્ન થતા નથી કે નાશ પામતા નથી એટલે એ દષ્ટિએ તે બંને શાશ્વત છે, જ્યારે તે બંનેમાં પરિવર્તન થાય છે એટલે એ દષ્ટિએ તે બંને અશાશ્વત છે. જમાલિને આ વાત રુચી નહિ અને તે ત્યાંથી ચાલતો થયો. ભગવાનથી છૂટા પડ્યા પછી તેણે ઘણાં વર્ષ સુધી ભિક્ષુપદ ઉપર કાયમ રહી ભગવાનની વિરુદ્ધ હિલચાલ ચાલૂ રાખી, અને તેમ કરીને પોતાને તેમજ બીજા કેટલાકોને તેણે ઉનમાર્ગે દોરવ્યા. અંતમાં પંદર દિવસની સંલેષણા કરી મરીને તે કિલ્બિષિક (હલકી જાતના દેવ) તરીકે ઉત્પન્ન થયો.^૧

૧ આના ચરિત્રમાં તેમજ આ સ્વાર્થવર્તના ન્યોતિર્ધર પુદ્ગલા શિષ્ય દેવદત્તાનાં જીવન-વૃત્તાંતમાં કેટલુંક સામ્ય જોવાય છે. જેમ દેવદત્ત ભગવાન પુદ્ગલા અનેક હરીફાઈ પૈકી એક હતો તેમ મહાવીરના અનેક હરીફાઈમાં એક હરિકે તેમનો પુદ્ગ શિષ્ય જમાલિ હતો. દેવદત્ત અને જમાલિ બંને ક્ષત્રિય હતા. દેવદત્ત પુદ્ગલો સાળો થતો હતો, જ્યારે જમાલિ મહાવીરનો ભાણેજ અને જમાઈ થતો હતો. દેવદત્ત ભિક્ષુક સ્થિતિમાં પુદ્ગલો શિષ્ય હતો એટલું જ નહિ પણ શિષ્ય-વર્ગમાં તેણે પ્રધાન-પદ મેળવ્યું હતું. જમાલિના સંબંધમાં પણ તેમજ હતું. પરંતુ જેવી રીતે દેવદત્ત અનેક પ્રપંચો રચી પુદ્ગલને મારી નાંખવા પ્રયાસો કર્યા હતા તેવું જમાલિએ કયું હોય તેમ કહેવાને માટે

જમાલિ અને મહાવીર વચ્ચે મત-ભેદ માટે ઉપર દર્શાવ્યા સિવાયની કોઈ બાબત હોય એવું વર્ણન મળતું નથી. એટલે જમાલિ વ્યવહાર-દષ્ટિને જ માનતો હતો, જ્યારે મહાવીર વ્યવહાર-દષ્ટિ અને નિશ્ચય-દષ્ટિ એમ ઉભયને સ્વીકારતા અને સંમાનતા હતા. ઊલગવાનનો સિદ્ધાંત 'કહેમાણે કહે' નો હતો, જ્યારે જમાલિનો 'કહે કહે'નો હતો. એટલે કે જે કામ કરાતું હોય, જેનું છેવટનું ફળ ન આવ્યું હોય, અર્થાત જે પૂર્ણ ન થયું હોય તે પણ થયું એમ કહી શકાય એવો મહાવીરનો મત હતો, જ્યારે જે કામ ચાલુ હોય તેને કરાયું કે સફળ ન કહેતાં જ્યારે તે પૂર્ણ થાય-છેવટનું ફળ પ્રાપ્ત થાય ત્યારે જ તે કરાયું કે સફળ થયું એમ કહેવાય એવી જમાલિની માન્યતા હતી.

આ ઉપરથી એક સ્થલે સૂચવાયું છે કે જાને વચ્ચે મત-ભેદ એટલા પૂરતો હતો કે એકની માન્યતા મુજબ કોઈ પણ પ્રયત્નના પ્રારંભના પ્રાથમિક ક્ષણથી કે પ્રયત્નની પૂર્ણાહુતિ પર્યંતની સમગ્ર પ્રયત્ન-ધાર એ જ ફળ છે અને નહિ

પ્રમાણ નથી. યાકી એ વાત સાચી છે કે જાને પોતપોતાના ગુરુવર્યની સામે થઇને પોત-પોતાનો ખાસ અનુયાયી-વર્ગ ઊભો કર્યો હતો, જોકે તેમની હૈયાતી બાદ તેમનો વંશ ચાલુ રહ્યો કે તેમનું સાહિત્ય પણ જળવાઇ રહ્યું એમ માનવા પૂરતું પ્રમાણ મળતું નથી. જેમ દેવદત્તનો ઉલ્લેખ કેવળ બૌદ્ધ સાહિત્યમાં છે તેમ જમાલિનો ફક્ત જૈન શ્વેતાંબર સાહિત્યમાં છે. દેવદત્તને પ્રથમ સંધભેદકનો ઇસ્કાળ મળ્યો હતો, જ્યારે જમાલિને પ્રથમ નિહનવનો ખિતાબ મળ્યો હતો. વળી આ જાને પોતાના ગુરુની પૂર્વે જ કાલ-ધર્મ પામ્યા હતા.

૧-૨ વ્યવહાર-દષ્ટિ એટલે સ્થૂળ અનુભવને આધારે ધડાયેલી માન્યતા, જ્યારે નિશ્ચય-દષ્ટિ એટલે સૂક્ષ્મ અનુભવને આધારે ધડાયેલી માન્યતા. પહેલી દષ્ટિમાં સ્થૂળતાને લઇને અનુભવોનું વૈવિધ્ય છે, જ્યારે બીજી દષ્ટિમાં સૂક્ષ્મતાને લીધે અનુભવોની એકતા છે. પહેલીમાં ઉપલક્ષણું છે, છાછરાપણું છે, જ્યારે બીજીમાં ઊંડાણ છે, ગંભીરતા છે. પહેલીમાં સાધ્ય અને સાધનનો ભેદ છે, જ્યારે બીજીમાં એ એનો અભેદ છે. પહેલીના અધિકારી સાધારણ બુદ્ધિના અને ઘણા લોકો છે, જ્યારે બીજીના અસાધારણ મનુષ્યો અને તે પણ વિરલા છે.

૩ મહાવીરસ્વામીનું કહેવું એ હતું કે વ્યવહાર અને નિશ્ચય એ ઉભય દષ્ટિને આધારે કોઈ પણ માન્યતા સ્થિર કરવામાં આવે અગર પ્રવૃત્તિ રહી શકે. કેવળ વ્યવહાર-દષ્ટિ પ્રમાણે વર્તતાં તો ભેદ અથવા વિરોધ બુદ્ધિ વધારે કેળવાય અને ટુંકી દષ્ટિને ધૈર્ય પૂટી જતાં સાધ્ય સુધી ન જ પહોંચી શકાય. વ્યવહાર વિનાની કેવળ નિશ્ચય-દષ્ટિને ખરા અર્થમાં અનુસરતાં નુકસાન થાય. વળી તેમ કરનારા પણ કેટલા? એકાદ વ્યક્તિ લલે તેવી હોય તો પણ સામુદાયિક હિતની સંભાવના ઘણી જ ઓછી રહે છે, વળી મોટે ભાગે નિશ્ચય-દષ્ટિના ઓઠા તળે પ્રપંચની જાળો પણ પથરાય અને દંભના પાસા પણ ખેલાય; તેથી નિશ્ચય-દષ્ટિને ધ્યાનમાં રાખી વ્યવહાર-દષ્ટિ અનુસાર વર્તન કરવામાં જ ક્રમિક વિકાસનો વધારે સંભવ છે.

કે પ્રયત્નની અંતે તેનાથી નિષ્પન્ન થતું માત્ર જુદું ક્ષણ, જ્યારે ધીજની માન્યતા અનુસાર કોઈ પણ કાર્યની શરૂઆતથી તે તેની સમાપ્તિ સુધીનો પ્રયત્ન એ સાધન છે અને તેને અંતે નિષ્પન્ન થનારું તેતું ક્ષણ એ તે સાધનથી તદ્દન જુદું છે.

આથી એ પણ સ્પષ્ટ થાય છે કે ભગવાનને જમાલિનો મત કબૂલ છે, પણ તે એક જ દષ્ટિએ—વ્યવહાર-દષ્ટિએ; જ્યારે જમાલિને આ દષ્ટિ જ કબૂલ છે, મહાવીરની ધીજ નિશ્ચય-દષ્ટિ કબૂલ નથી. આથી આ બેની વચ્ચે એકાંત અને ૧અનેકાંતના જેટલું અંતર છે. અને તે કંઈ જેવું તેવું ન જ ગણાય.

શુશ્રૂષા જિનવાક્યાનાં, ધર્મે રાગસ્તદુક્તિગે ।

વૈયાવૃત્યં મુનૌ પ્રોક્તં, ત્રિધા લિઙ્ગં મહર્ષિભિઃ ॥૧૨૪॥

ત્રણ લિંગો—

શ્લો०—“ જિનેશ્વરનાં વચનો સાંભળવાની અભિલાષા, તેનાં કથનને વિષે રહેલા ધર્મને વિષે રાગ અને મુનિતું ભક્તિ સહિત વૈયાવૃત્ય એમ ત્રણ પ્રકારના લિંગતું મહર્ષિઓએ કથન કર્યું છે. ”—૧૨૪

ધર્મરાગે ચિલાતીજઃ, શુશ્રૂષાયાં સુદર્શનઃ ।

વૈયાવૃત્યે તથા નન્દિ-ષેણો યોજ્યો નિદર્શને ॥ ૧૨૫ ॥

ત્રિવિધ લિંગનાં ઉદાહરણો—

શ્લો०—“ ધર્મને વિષે રાગ એ સંબંધમાં ચિલાતીપુત્રતું, શુશ્રૂષાને વિષે સુદર્શનતું અને વૈયાવૃત્યને વિષે નન્દિષેણતું ઉદાહરણ ધટાવતું. ”—૧૨૫

૧ અનેકાંત એટલે કોઈ પણ એક વસ્તુને પ્રમાણિકપણે અનેક દષ્ટિએ તપાસ પૂર્વકનો અનેક દષ્ટિઓનો—અપેક્ષાઓનો સમુચ્ચય. આ માત્ર વિચારનો જ વિષય નથી, પરંતુ આચરણમાં પણ તેને સ્થાન છે.

૨ એના ઉદાહરણ માટે જુઓ પૃ ૧૯૮-૨૦૦.

ચિદ્વાતીપુત્રનું ચરિત્ર—

રૂપથી—જ્ઞાતાધર્મકથાંગના પ્રથમ શ્રુતસ્કન્ધના ૧૮ મા અધ્યયનમાં ચિદ્વાતીપુત્રનો વૃત્તાન્ત વિસ્તારથી આપવામાં આવ્યો છે. અત્ર તેનો સારાંશ નીચે મુજબ આપવામાં આવે છે.

‘ રાજગૃહ ’ નગરમાં ધન્ના નામનો સાર્થવાહ અને તેની પત્ની ભદ્રા રહેતાં હતાં. આ દંપતીને ધન, ધનપાલ, ધનદેવ, ધનગોપ અને ધનરક્ષ એ નામના પાંચ પુત્રો થયા હતા અને તેના ઉપર સુસુમા નામની એક પુત્રી થઈ હતી. આ પુત્રીની દેખરેખનું કામ આ સાર્થવાહની ચિદ્વાતી દાસીનો પુત્ર કે જેણે ચિદ્વાતીપુત્ર તરીકે ઓળખવામાં આવતો હતો તેને સોંપવામાં આવ્યું હતું. આથી ચિદ્વાતીપુત્રને બાળપણથી એના પ્રત્યે પ્રીતિ ઉદ્ભવી હતી.

મસ્તીખેાર ચિદ્વાતીપુત્રની ગેરવર્તણુકથી કંટાળી જઈ ધન્નાએ તેને પોતાના ઘરમાંથી કાઢી મૂક્યો. તે ફરતો ફરતો પાસે આવેલી ‘ સિંહગુફા ’ નામની ચોર-પલ્લીમાં ગયો. પવનથી જેમ અગ્નિ વધારે પ્રદીપ્ત અને છે તેમ ચોરોની સોબતથી આની પાપી પ્રવૃત્તિમાં ઉમેરો થયો અને વિજય નામના પલ્લી-પતિના મરણ બાદ તો એના પરમ પ્રેમ-પ્રાત્ર અનેલા ચિદ્વાતીપુત્રને એનું સ્થાન આપવામાં આવ્યું.

આ તરફ રૂપ, ગુણ અને કળાના ભંડારરૂપ સુસુમા ભર જીવાનીમાં આવી હતી. તેની તરફ અત્યંત આસક્તિને લીધે ચિદ્વાતીપુત્રે એક દિવસ બધા પાંચસે ચોરોને લેગા કરી કહ્યું કે હું ‘ રાજગૃહ ’ નગરના ધન્ના સાર્થવાહને સારી પેઠે ઓળખું છું. તેને ત્યાં અઢળક દ્રવ્ય છે. વળી તેને એક સ્વરૂપવતી પુત્રી છે. આજે રાતના આપણે તેને ત્યાં ખાતર પાડીશું અને તેમ કરતાં જે ધન મળશે તે તમે લેજો; હું તો એની પુત્રીને રાખીશ. બધા ચોરોએ આ વાત કબૂલ કરી. એટલે તેમને સાથે લઈ ચિદ્વાતીપુત્ર તે નગરે ગયો.

તાળાં ઉઘાડવાની વિદ્યા વડે દરવાજાનાં તાળાં ઉઘાડી અને અવસ્થાપિની નિદ્રાથી ચોક્કીદારોને નિદ્રામાં નાંખી સાર્થવાહનું ઘર ચિદ્વાતીપુત્રે લૂટાવ્યું અને પોતે પ્રાણવલ્લભ સુસુમાને નિદ્રાધીન અવસ્થામાં ઉપાડી ચાલવા માંડ્યું.

એવામાં ધન્ના સાર્થવાહ બગી ભાંગ્યો. ધન તેમજ તેની વહાલી પુત્રીનું હરણ થયેલું જોઈ તેને અતિશય ખેદ થયો. કોટવાળને આની ખબર

આપી સાર્થવાહે પોતાના પાંચ પુત્રો સાથે ચિલાતીપુત્રની પુઠ પકડી. દ્રવ્ય મળવાની લાલચે કોટવાલે કમર કસી અને તે પોતાના માણસો સહિત ચોરોની નજીક આવી પહોંચ્યો. લયભીત થઈ ધન પાછું મૂકી ચોરો અટવીમાં નાસી ગયા. કોટવાલ અને તેના માણસો તે લેવા શેકાયા, પરંતુ પ્રાણુથી પણ વધારે પ્રિય એવી પુત્રીને મેળવવા માટે સાર્થવાહ અને તેના પાંચ પુત્રો તે આગળ વધ્યા.

આ તરફ ચિલાતીપુત્ર સિંહ એક બકરાને ઉપાડે તેમ સુસમાને ખલે ઉપાડી ખાડા ટેકરા, ઝાળાં ઝાંખરા તેમજ ભૂખ અને તરસની પરવા કર્યા વિના આગળને આગળ ચાલતો હતો. તે પણ અંતે થાક્યો અને મામલો ખારીક બનતો જોઈ શું કરવું તેના વિચારમાં પડ્યો. ૧પૂર્વ જન્મનો સ્નેહ અને નવીન મોહ સુસમાને ત્યજી દેવામાં વિઘ્નરૂપ નીવડયા. એટલે ખાઈ ન શકું તો ઢોળી શકું એવા નિશ્ચય ઉપર આવી તેણે તેને મારી નાંખી. તેનું ઘડ જમીન ઉપર પડતું મૂકી તે તેનું માથુ લઈને નાસવા લાગ્યો. આગળ પ્રયાણ ચાલૂ રાખેલ સાર્થવાહની દષ્ટિએ ઘડ પડ્યું. તે જોતાં જ તે થંભી ગયો અને પુત્રીને મરી ગયેલી જાણી નિરાશ થઈ ઉદ્વિગ્ન ચિત્તે તે પુત્રો સહિત રુદ્ધ કરવા લાગ્યો. ઘણે દૂર આવી પડવાથી આ છએ જણાને અત્યંત તૃષ્ણા લાગી હતી, પરંતુ આમ તેમ તપાસ કરતાં કોઈ સ્થળે જળ મળ્યું નહિ. જેમ જેમ વખત જતો હતો તેમ તેમ તેમના પ્રાણ પરલોક સિધાવી જવાની તૈયારી કરતા હતા. આથી ધન્નાએ પોતાના પુત્રોને કહ્યું કે તમે મને મારી નાંખો અને મારાં માંસ અને લોહીનો ઉપયોગ કરી તમારા જીવનને બચાવો. મોટા પુત્રે જવાબ આપ્યો કે આપ તો અમારા પૂજ્ય છે, શિરછત્ર છે,

૧ 'ક્ષિતિપ્રતિષ્ઠિત' નગરમાં યજ્ઞદેવ નામનો એક વિપ્ર રહેતો હતો. તેણે એવું પણ લીધું હતું કે મને જે હરાવે તેનો હું શિષ્ય થાઉં. ભોગજોગે જે જૈન મતની તે નિંદા કરતો હતો તેના અનુયાયી શ્રમણને હાથે તેની હાર થઈ. આથી તેને દીક્ષા લેવી પડી. જતિસ્વભાવને લઈને મુનિના આચાર તરફ તેને દુર્ગંધ થયા કરતી, કેમકે આ દશામાં તે દંતધાવન કે સ્નાનાદિ કરી શકતો ન હતો. તેના ઉપર આસક્ત રહેતી તેની પત્ની તેને સ્નેહપાશમાં નાંખવા પ્રયાસ કરતી હતી, પરંતુ તેમાં તેના એકો પાર નહિ પડવાથી તેણે કામણ કર્યું. આ મુનિ તો સંયમમાં મક્કમ રહી કાલધર્મ પામી સ્વર્ગે ગયા. પત્નીને એમ લાગ્યું કે મારા કામણથી આના પ્રાણ પરલોક સિધાંવ્યા છે. મુનિધાતથી ડરીને તેણે પણ દીક્ષા લીધી, પરંતુ કામણની આલોચના કર્યા વિના મરણ પામી તે દેવલોકમાં ઉત્પન્ન થઈ. મુનિ સ્વર્ગમાંથી વ્યવીને ચિલાતીપુત્ર થયા, ત્યારે તેની પત્ની સુસુમા તરીકે ધન્નાને ઘેર આવતરી.

ગુરુદેવ છે, એટલે આવું અનિષ્ટ કાર્ય કરી અને જીવવા ઇચ્છતા નથી. મોટો પુત્ર પોતાના દેહને ભોગ આપવા તૈયાર થયો ત્યારે બીજા નાના પુત્રોએ વાંધો લીધો. એમ આખરે પરસ્પર ખાઇ જવાની જ્યારે ના કરી ત્યારે અંતમાં એવો તોડ કાઢવામાં આવ્યો કે જે સુંસુમા મરી ગઇ છે તેનાં માંસ અને શોષિતનો આહાર કરી, જીવ જતો બચાવવો. આ પ્રમાણે કરી તેઓ પોતાને નગરે ગયા.

આ તરફ એક હાથમાં તરવાર અને બીજા હાથમાં સુંસુમાનું માથું લઇ ચિક્ષાતીપુત્ર લય અને ખેદથી રસ્તો ભૂલી જવાથી એક જંગલમાં જઇ ચડ્યો. ભટકતાં ભટકતાં તેણે એક આકાશમાં ગમન કરનારા (ચારણ) મુનિને કાયોત્સર્ગ-મુદ્રામાં જોયા. તેમની પાસે જઇ એણે કહ્યું કે સત્વર ધર્મનું સ્વરૂપ નિવેદન કર; નહિ તો આની માફક તારું મસ્તક છેદી નાંખીશ. મુનિએ યોગ્ય જીવ જાણી ધ્યાન સમાપ્ત કરીને ઉપશમ, વિવેક અને સંવર એ ત્રણ પદો કહ્યાં અને તેઓ આકાશમાં ઉડી ગયા.

ચિક્ષાતીપુત્ર તો વિચારમાં પડી ગયો કે આ મુનિએ મને શો ધર્મ બતાવ્યો ? મારે આથી શું સમજવું ? ઊંઠો આલોચ કરતાં તેને માલૂમ પડ્યું કે ઉપશમ એટલે ક્રોધનું શમી જવું. આથી મારા હાથમાં જે તરવાર છે તે મારે ત્યજી દેવી જોઇએ એમ તેને સ્ફુર્યું. વિવેકનો વિચાર કરતાં શું ગ્રહણ કરવું અને શું છોડવું એનું તેને ભાન થયું, એટલે એણે તરત જ સુંસુમાનું મસ્તક નીચે મૂકી દીધું. સંવર વિષે ઊહાપોહ કરતાં પાંચે ઇન્દ્રિયોને અને મનને વશ કરવા એવો અર્થ તેને સૂઝ્યો. આથી સ્વેચ્છાચાર ત્યજીને તેણે તે જ મુનિના પગને સ્થાનકે પોતાના પગ મૂકી કાયોત્સર્ગ કર્યો અને એવો અભિ-ગ્રહ લીધો કે જ્યાં સુધી મને સ્ત્રીહત્યા યાદ આવે ત્યાં સુધી મારે ધ્યાનમાં રહેવું.

સદ્ભાવનામાં મશગૂલ બનેલા આ મુનિવરનું શરીર લોહીથી ખરડાયેલું હતું એટલે કીડીઓ તેના ઉપર ચઢી અને ચટકા મારવા લાગી, એટલું જ નહિ પણ તે કીડીઓએ તો ફેલી ફેલીને એનું આખું શરીર ચાળણીના જેવું છદ્રવાળું બનાવી દીધું. પગને તળીએથી પેસી મસ્તકમાં છિદ્ર પાડી ત્યાંથી નીકળતી કીડીઓએ એને ત્રાસ આપવામાં કચ્ચાસ ન રાખી, પરંતુ આ તો ત્રિપદીના તાનમાં એવા તલ્લીન બની ગયા હતા કે અઢી દિવસ સુધી આવી અસહ્ય વેદના સમભાવે તેમણે સહન કરી અને દેહ પડતાં તેઓ દેવલોક પામ્યા, ધર્મરાગ હોય તો આવો જ હોજો.

આ વાર્તાનો વિશેષ નિષ્કર્ષ દર્શાવતાં શાસ્ત્રકાર કથે છે કે જેમ મુંસુ-
માને વિષે આસક્ત અને ધનના વડે અકાર્ય કરવામાં અટકાવાયેલો ચિંતાતી-
પુત્ર સેંકડો વ્યસનોના ભંડારરૂપ મહાટવીને પામ્યો, તેમ વિષય-સુખમાં મગ્ન
રહેતો જીવ કર્મને વશ થઈ પાપાયરણ કરતો ભવાટવીમાં મહાદુઃખ પામે
છે. ધનના સાર્થવાહ, પુત્રો, અટવી, સુતાનું માંસ અને 'રાજગૃહ' એને અનુ-
ક્રમે ગુરુ, સાધુ, ભવ, આહાર અને મોક્ષ સમજવાં. જેમ જંગલમાંથી
બહાર નીકળી નગરમાં જવા માટે સાર્થવાહે અને તેના પાંચ પુત્રોએ પુત્રીનું
માંસ ખાધું, તેમ સાધુઓ ગુરુની આજ્ઞાથી ભવાટવી ઓળંગી શિવપુરી જવાને
માટે, નહિ કે જીભના સ્વાદ કે વર્ણ, બળ કે રૂપની ખાતર આહાર કરે.

નન્દિષેણુનો પ્રબંધ—

'નંદી' ગામમાં સોમિલ નામના ગ્રાહ્યણુને સોમિલા નામની પત્ની હતી.
જન્મથી દરિદ્ર એવા આ દંપતીને નન્દિષેણુ નામનો પુત્ર થયો, પરંતુ તેનો જન્મ
થતાં તેમનું પરલોક ગમન થયું. આ બાળક ગમે તેમ કરીને ઉછરી તો આવ્યો,
પરંતુ નખથી માંડીને તે શિખા સુધી તેનાં સર્વે અંગો કદરૂપાં હતાં, તેથી
ગામનાં ઘેર પણ તેને જોઈને ખીતાં હતાં. બિલાડી જેવાં તેનાં નેત્રો, ગણપતિ
જેવું તેનું પેટ, ઉંટ જેવા લાંબા હોડ, હાથોની પેઠે બહાર નીકળેલા દાંત
ઈત્યાદિ તેનાં કદરૂપ અવયવો તેની જોડાલતામાં એવો વધારો કરતા હતા કે
તેના સગાંવહાલાં પણ તેનો સત્કાર કરતાં ન હતાં. આખરે કંટાળીને નન્દિ-
ષેણુ પોતાના મામાને ઘેર ગયો. ત્યાં તેને ઘેર ચારવાનું કામ સોંપવામાં
આવ્યું. જોડાળ હોવા છતાં તેને પરણવાના કોડ હતા. તેથી તેના મામાએ
ઘણું ઘેર માંગાં કર્યાં, પરંતુ કોઈ સ્થળેથી કન્યાની હા આવી નહિ. આથી
નન્દિષેણુ નારાજ થયો. તેને બળાપો કરતાં અટકાવવા માટે તેના મામાએ
પોતાની સાત પુત્રીઓમાંથી એક પરણાવવાની કબૂલાત આપી, પરંતુ પુત્રીઓને
તે વિષે પૂછતાં તેમાંથી એકે પરણવાને તૈયાર ન થઈ, એટલું જ નહિ કિન્તુ
જેરજીલમથી પરણાવવામાં આવશે તો અન્ને આપઘાત કરીશું એમ તેમણે કહી
સંભળાવ્યું. આ ઉત્તર સાંભળતાં નન્દિષેણુનાં તો હાંબ ગમી ગયાં. નિરા-
શામાં ને નિરાશામાં તે મામાનું ઘર છોડી ચાલતો થયો. કોઈ ભતનો ઉપાય
નહિ સૂઝવાથી તે આપઘાત કરવા વનમાં ગયો. ત્યાં પહોંચી ઉપર ચઢી જેવો તે
અંપાપાત કરવા બચ છે ત્યાં તો 'મા' એવો શબ્દ તેના કાને પડ્યો. આસપાસ જોયું
પણ કોઈ નહિ દેખાયાથી ફરી તેણે અંપાપાતની તૈયારી કરી. આ વખતે પણ
'મા' શબ્દ સંભળાયો. તપાસ કરતાં એક ઝાડ નીચે કાયેત્સર્ગ મુદ્રામાં કૈાઈ

મુનિ ઊભેલા દેખાયા. તેમની પાસે જઈ તેણે સવિનય પૂછ્યું કે મારા જેવા દુઃખીને આપઘાત કરતાં આપ શા સારૂ અટકાવો છો ? મુનિશ્રીએ જવાબ દીધો કે અપઘાત કરવાથી જે સુખ તું ચાહે છે તે મેળવી શકીશ નહિ, કિન્તુ ઉલટો વધારે દુઃખી થઈશ. જેમ પરનો ઘાત કરવાથી પાપ લાગે છે, તેમ પોતાની હત્યા કરવાથી પણ પાપ જ લાગે છે; વાસ્તે તું જો સુખનો અભિલાષી હોય, તો આ લોકમાં અને પરલોકમાં સુખકારી સંયમનું આરાધન કર. આ વાત નન્દિષેણુને ગળે ઉતરી, તેથી તેણે તે મુનિરાજ પાસે દીક્ષા ગ્રહણ કરી. સારો અભ્યાસ કરી તેઓ ગીતાર્થ થયા. વળી તેમણે એવો ઘેર અભિગ્રહ લીધો કે મારે છઠે છઠે પારણું કરવું એટલું જ નહિ પરંતુ પારણાના દિવસે પણ આયંબિલ (આચાર્યલ) કરવું. વિશેષમાં ગામમાં કે આસપાસ જે કોઈ બાળ, વૃદ્ધ કે માંદા મુનિ હોય તેની સેવા કર્યા પછી જ પારણું કરવું.

એક દિવસે અવધિજ્ઞાનથી આ અભિગ્રહથી વાકેફગાર થયેલા ઇન્દ્રે સલામાં નન્દિષેણુની દૃઢતા વિષે પ્રશંસા કરી. એ મિથ્યાત્વી દેવો આ વાત માન્ય ન કરતાં પરીક્ષા કરવા માટે આ લોકમાં ઉતરી આવ્યા. બન્ને જણે મુનિનું રૂપ લીધું. તેમાંથી એક માંદો બન્યો અને બીજો દોડતો દોડતો પારણું કરવાની તૈયારીમાં એવા નન્દિષેણુ સમીપ આવી કહેવા લાગ્યો કે વાહ રે ! ગામ બહાર સાધુ માંદા પડ્યા છે અને તું તો તારા અભિગ્રહને કોરે મૂકી પારણું કરવા બેઠો છે ! આ સાંભળી આહારનું પાત્ર મૂકી નન્દિષેણુ ઊઠ્યા અને માંદા સાધુને માટે પ્રાસુક (નિર્ભવ) જળ લાવવા નીકળ્યા. જ્યાં જ્યાં તેઓ જાય ત્યાં ત્યાં પેલો માયાવી સાધુ જળને દૂષિત કરતો ગયો. આખરે ઘણે ઘેર ભટક્યા પછી તેમને યોગ્ય જળ મળ્યું. તે લઈ તેઓ માંદા સાધુ પાસે આવ્યા. આ સાધુને અતિસારનું દરદ હોવાથી નન્દિષેણુ તેના મલિન અંગને ધોવા લાગ્યા એટલે તો દેવતાએ માયાથી તેમાં અતિશય દુર્ગન્ધનો પ્રસાર કર્યો, પરંતુ મુનિરાજ અકળાયા નહિ. તેઓ તો આ માંદા સાધુને ઉપાશ્રયે લઈ જવા તૈયાર થયા. પોતાની ખાંધે આ સાધુને એસાડી તેમણે ચાલવા માંડ્યું. રસ્તામાં ભર બળર વચ્ચે માયાવી દેવે એમને વિશ્વાથી લીપી નાંખ્યા, છતાં તેની જુગુપ્સા ન કરતાં તેઓ તેને પોતાને સ્થાનકે લઈ આવ્યા. વિશેષમાં આ મુનિ માટે તેઓ હજી ઐષધ લાવી શક્યા નથી એમ વિચાર કરી તેઓ પોતાને કમનસીબ માનવા લાગ્યા. આ પ્રમાણેના તેમના સુદૃઢ અને સુન્દર મનોભાવ જોઈ પરીક્ષા માટે આવેલા દેવતાએ ખુશી થયા અને મુનિરાજ ઉપર મુગંધી પુષ્પોની વૃષ્ટિ કરી મહાત્માને પ્રણામ કરી તેઓ સ્વર્ગે ગયા.

નન્દિષેણ મુનિવરે હનરે વર્ષો સુધી તપ કરી મરણાસન્ન અવસ્થામાં અનશન અંગીકાર કર્યું. આ સમયે કોઈ ચક્રવર્તી પોતાની ૬૪૦૦૦ પત્નીઓ સાથે તેમને વાંદવા આવ્યો. આ સર્વાંગે સુન્દર સુન્દરીઓને જોઈને મારી તપશ્ચર્યા જો પ્રલાવશાળી હોય તો આવતા ભવમાં હું સ્ત્રીવલ્લભ થાઉં એવું તેણે નિયાણું બાંધ્યું. અંતમાં આયુષ્ય પૂર્ણ થતાં તેઓ 'મહાશુક' નામના સાતમા દેવલોકમાં ઉત્પન્ન થયા. ત્યાંથી ચ્યવીને તેઓ અંધકવૃષ્ટિની મુલદ્રા નામની પત્નીની કૃપે વસુદેવ તરીકે અવતર્યા કે જેઓ કાલાંતરે શ્રીકૃષ્ણના પિતા થયા.

જિને સિદ્ધે ગુરૌ ચૈત્યે, વિનયઃ શ્રુતધર્મયોઃ ।

શ્રીસદ્ગુદર્શનાચાર્યો--પાઘ્યાયેષ્વપિ સર્વદા ॥૧૨૬॥

एवं दशविधः कार्यो, विनयो दृष्टिरक्षणे ।

આશાતના પરિત્યાગો, ભુવનોઽત્ર નિર્દર્શનમ્ ॥૧૨૭॥—યુગ્મમ્

દશ પ્રકારનો વિનય—

શ્લો०—“ તીર્થંકર, સિદ્ધ, ગુરુ, ચૈત્ય, શ્રુત, ધર્મ, શ્રીસંધ, સમ્યક્ત્વ, આચાર્ય અને ઉપાધ્યાયને વિષે એમ દશ પ્રકારે વિનય સમ્યક્ત્વના રક્ષણાર્થે સર્વદા કરવો તેમજ એ દશની આશાતનાને સદા ત્યજી દેવી. આ સંબંધમાં ભુવન(તિલક)નું ઉદાહરણ છે. ”—૧૨૬-૧૨૭

ભુવનતિલકનું ઉદાહરણ—

સ્પષ્ટી०—‘ કુસુમપુર ’ નગરના ધનદ રાજાને પદ્માવતી રાણીથી ભુવન-તિલક નામનો પુત્ર થયો હતો. તે ઉમર લાયક થયો તેવામાં કોઈ વિદ્યાધરીએ ‘રત્નસ્થલપુર’ના અમરચંદ્ર રાજાની પુત્રી યશોમતિ આગળ તેની પ્રશંસા કરી. તે સાંભળી યશોમતિ તેને વરવા અધીરી બની ગઈ. ખાવા પીવામાં પણ તેને આનંદ આવતો નથી એ જાણી અમરચંદ્રે સગપણ કરવા માટે પોતાના પ્રધાનને ધનદ રાજા પાસે મોકલ્યો. રાજાએ ખુશીથી એ વાત સ્વીકારી અને

૧ આની મનનીય સ્તુતિ માટે જુઓ નન્દીસૂત્રના ઉપોદ્યાન (ગા. ૪-૧૭).

પ્રધાનનું સંમાન કરી પોતાના પુત્રને મંત્રી, સામંતો વગેરેની સાથે લગ્ન માટે વિદાય કર્યો.

રસ્તામાં 'સિદ્ધપુર' નામના ગામમાં રાત્રે એકાએક ભુવનતિલકને મૂર્છા આવવાથી તે અચેતન થઈ ગયો અને તેની વાચા પણ બંધ થઈ ગઈ. આથી મંત્રી પ્રમુખના તો હોસ ઠોસ ઉડી ગયા; ઘણાએ ઉપાયો કર્યા, પરંતુ તેને કરાર વળ્યો નહિ.

આ સમયે પાસેના ઉદ્યાનમાં એક મહાત્માને કેવલજ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું. દેવોએ મુવર્ણુ-કમલની રચના કરી એટલે તેના ઉપર બેસીને કેવલીએ અતુ-પમ દેશના દીધી. અંતમાં રાજકુમારના કંઠીરવ નામના મંત્રીએ રાજકુમારને દર્દ મટશે કે નહિ અને તેને આવું અચાનક દુઃખ આવી પડવાનું શું કારણ છે તે સર્વજ્ઞને પૂછ્યું. કેવલીએ કહ્યું કે 'ઘાતકી' ખંડના 'ભરત' ક્ષેત્રમાં 'ભુવનાગાર' પુરમાં એક આચાર્ય પોતાના અવિનયી અને મુનિઓના શત્રુ એવા ઇન્દ્રદત્ત શિષ્યને પાસે બેસાડી વિનય સાચવવાની શીખામણુ દેતા હતા, પરંતુ જેમ સર્પને દૂધ પણ ઝેરરૂપે પરિણમે તેમ આ શિક્ષાથી પોતાનું હિત સાધવાને બદલે ઇન્દ્રદત્ત તો આચાર્ય અને એની ઉપેક્ષા કરનારા અન્ય મુનિવર્યો ઉપર કૌપાયમાન થયો. સર્વેને મારી નાંખવા માટે જળમાં તાલપુટ ઝેર મેળવી તે પોતાના ઉપર તહોમત ન આવી પડે એ ઇરાદાથી વનમાં નાસી ગયો. પરંતુ પાપીને કોઈ સ્થળે સુખ મળે કે? ત્યાં એકાંતમાં તે સૂઈ ગયો એટલામાં ચોતરફ આગ લાગી અને તેમાં તે બળી મુઓ. અશુભ ધ્યાનને લીધે તે મરીને નરકે ગયો.

અહિયા આચાર્ય તેમજ મુનિ-મણ્ડળ પેલું પાણી પીવા બંધ છે ત્યાં તો શાસન-દેવીએ તેમને તેમ કરતાં અટકાવ્યા. આથી આ પાણી નિર્જીવ સ્થળે ઢાળી દઈ બીજું પાણી લાવી તેમણે તૃપ્તા મટાડી.

ઇન્દ્રદત્તનો જીવ નરકમાંથી નીકળીને માછલાં વગેરે તરીકે ભલેા કરી કોઇક પુણ્યના પ્રલાવથી આ ભુવનતિલક નામનો રાજકુમાર થયો છે. પૂર્વ ભવમાં તેણે મુનિઓની હલ્યા ચિતવી હતી તેથી એ દુર્દશા પામ્યો છે, પરંતુ આ મેં કહેલો વૃત્તાન્ત એને કહેવાથી ભાન આવશે અને એ સાન્ને થશે. આ સાંભળી મન્ત્રીએ રાજકુમાર પાસે આવી તેને પૂર્વોક્ત વૃત્તાન્ત સંભળાવ્યો. આથી તેને ભાન આવ્યું. વિશેષમાં તેને 'લતિસ્મરણુ' જ્ઞાન થવાથી કેવલી પાસે આવી તેણે દીક્ષા લીધી.

આ વાતની યશોમતિને બળર પડતાં તે મૂર્ચ્છિત થઈ ગઈ. પરંતુ જીવ

ઠેકાણે આવતાં સાવધાન બની ક્ષણભંગુર સાંસારિક સુખની ઉપેક્ષા કરી માતાપિતાની અનુસા મેળવી તેણે પણ દીક્ષા લીધી. મંત્રીના સુખથી આ બીના બહુતાં ધનદ રાજને હર્ષ શોક થયા, કિન્તુ પોતાના પુત્રે દીક્ષા લઈ લીધી હોવાથી હવે શું થઈ શકે એમ વિચારી તે ખેસી રહ્યો.

આ બાબુ ભુવનતિલક મુનિવર અરિહંતાદિ દશ પદનું ધ્યાન ધરવા લાગ્યા અને વિનય કરવામાં એટલા તો આગળ વધી ગયા કે ગુરુ પ્રમુખે તેમની મુક્ત કંઠે પ્રશંસા કરી. ૭૨ લાખ પૂર્વ સુધી નિર્મળ ચારિત્ર પાળી ૮૦ લાખ પૂર્વનું આચુષ્ય પૂર્ણ કરી, પાદપોષગમન નામનું અનશન કરી કેવલજ્ઞાન પામી તેઓ મોક્ષે ગયા.

આ ઉપરથી પ્રશમરતિમાં ૧૭૨ માંથી ૧૦૪ માં સુધીનાં પદોમાં જે વિનયનો મહિમા ગાયો છે તેનો સાક્ષાત્કાર થાય છે.

સમ્યક્ત્વસ્ય ભવેચ્છુદ્ધિઃ, કરણાનાં વિશુદ્ધિતઃ ।

एता विशुद्ध्यस्तिस्त्रो, रक्षन्ति दर्शनं सदा ॥૧૨૮॥

સમ્યક્ત્વની શુદ્ધિ—

શ્લો.૦—“ સમ્યક્ત્વની શુદ્ધિ કરણોની વિશુદ્ધિથી થાય. (કાયિક, વાચિક અને માનસિક) એ ત્રણ વિશુદ્ધિઓ સદા સમ્યક્ત્વનું રક્ષણ કરે છે.”—૧૨૮

૧ આ રહ્યાં તે આર્યા હંદમાં રચાયેલાં પદો:—

“ વિનયફલં શુશ્રૂષા, ગુરુશુશ્રૂષાફલં શ્રુતજ્ઞાનમ્ ।

જ્ઞાનસ્ય ફલં વિરતિ-વિરતિફલં વાસ્તવનરોધઃ ॥ ૭૨ ॥

સંચરફલં તપોબલ-મથ તપસો નિર્જરા ફલં દૃષ્ટમ્ ।

તસ્માત્ ક્રિયાનિવૃત્તિઃ, ક્રિયાનિવૃત્તેરયોગિત્વમ્ ॥ ૭૩ ॥

યોગનિરોધાદ્ ભવ-સન્તતિક્ષયઃ સન્તતિક્ષયાન્મોક્ષઃ ।

તસ્માત્ કલ્યાણાનાં, સર્વેષાં ભાજનં વિનયઃ ॥ ૭૪ ॥ ”

અર્થાત્ વિનયનું ફળ (ગુરુસુખથી ધર્મનું) શ્રવણ કરવાની અભિલાષા છે. આનું ફળ શ્રુત જ્ઞાન છે. જ્ઞાનનું ફળ વિરતિ છે. વિરતિ સેવવાથી આસ્ત્રવ અટકે છે. આવતાં કર્મો શોકવાથી સંવર અને તેના ફળ તરીકે તપશ્રયાનું બળ પ્રાપ્ત થાય છે. તપના બળથી નિર્જરા થાય છે એટલે કર્મ ખરી પડે છે. આ પ્રમાણે યોગોનો નિરોધ થતાં ભવની શ્રેણીનો સંહાર થાય છે અને એ સંહારથી મોક્ષ મળે છે. તેથી સર્વ કલ્યાણોનું વિનય ભાજન છે- કારણ છે.

સદા જિનમતે પ્રીતિ-વિશુદ્ધિર્મનસો મતા ।

અનુસૃત્યાગમં વાચા, પ્રયુક્તા વચસાં ચ સા ॥૧૨૯॥

માનસિક અને વાચિક શુદ્ધિની વ્યાખ્યા—

શ્લો०—“ સર્વદા જિન-મતને વિષે પ્રેમ તે ‘ માનસિક વિશુદ્ધિ ’ મનાય છે અને આગમને અનુસરીને ચોખ્ખેલી વાણી તે ‘ વચનોની શુદ્ધિ ’ છે. ”—૧૨૯

પ્રાણત્યાગેऽપિ યો નૈવ, જિનાદન્યં નમેત્ કદા ।

કાયશુદ્ધિર્મતા તસ્ય, જ્ઞટિતિ ભવપારદા ॥૧૩૦॥

કાયિક શુદ્ધિનું લક્ષણ—

શ્લો०—“ પ્રાણ જતા રહે તોપણ જે વીતરાગ સિવાય અન્યને કદાપિ નમે જ નહિ, તેની શુદ્ધિ ‘ કાય-શુદ્ધિ ’ મનાય છે કે જે શુદ્ધિ ઝટ ભવનો પાર પમાડે છે. ”—૧૩૦

જયસેના કાલિકાચાર્યો, વજ્રકર્ણસ્તૃતીયકઃ ।

મનોવાકકાયયોગેષુ, યોજનીયા નિદર્શને ॥૧૩૧॥

શુદ્ધિઓનાં ઉદાહરણો—

શ્લો०—“ માનસિક, વાચિક અને કાયિક વ્યાપારોની વિશુદ્ધિઓને વિષે અનુક્રમે જયસેના, કાલિકાચાર્ય અને વજ્રકર્ણનાં ઉદાહરણો ઘટાવવાં. ”—૧૩૧

જયસેનાનો વૃત્તાન્ત—

રૂપથી—‘ ઉજ્જયિની ’ નગરીમાં સૂરસેન નામનો રાજા રાજ્ય કરતો હતો. ત્યાં વૃષભ શેઠ અને તેની જયસેના નામની પત્ની રહેતાં હતાં. આ દંપતી મોટી ઉમરનાં થવા આવ્યાં છતાં તેમને કોઈ સંતાન થયું નહિ. આથી પતિ-વ્રતા તેમજ જૈન ધર્મને વિષે પ્રીતિ રાખનારી પત્નીએ પતિને ખીજ સ્ત્રી સાથે લગ્ન કરવા વિનતિ કરી. પતિએ કહ્યું કે માફ મન વિષયાદિક સુખમાં હવે રમતું નથી એટલે એ કાર્ય હું કરવા ખુશી નથી. વિષયની ખાતર નહિ, પરંતુ પુત્ર

વિના આંગણું દીપતું નથી ઇત્યાદિ કારણને લઈને પુત્રોત્પત્તિ માટે આપ પરણો એમ પત્નીએ સૂચના કરી. વૃષભ શેઠ મૌન રહ્યા એટલે જયસેનાએ સારા ધરની ગુણસુંદરી નામની એક કન્યા સાથે તેમનું લગ્ન કરાવ્યું. દેખાવથી અને બાહ્ય વર્તનથી સુશીલ માલૂમ પડતી આ ગુણસુંદરીને ધરની સારસંભાળ સોંપી જયસેના ધર્મ-સાધન કરવામાં જોડાઈ. ટુંક સમયમાં તે ગુણસુંદરીએ એક પુત્રને જન્મ આપ્યો. આથી વળી એનું માન વિશેષ વધ્યું.

એકદા ગુણસુંદરી પિયર ગઈ ત્યારે તેની માતા બંધુશ્રીએ તેને પૂછ્યું કે કેમ તું સુખી તો છે ને ? ઉત્તર મળ્યો કે માથું મુંઝાવીને વાર પૂછવો કે પાણી પીધા પછી ઘર પૂછવું જેમ નિષ્કળ છે તેમ મને સપત્નીના ઉપર આપીને સુખનું પૂછવું એ મારા દુઃખની હાંસી છે. માએ આશ્વાસન આપતાં કહ્યું કે કંઈ ફિકર નહિ. હું જયસેનાનો ઘાટ ઘડી કાઢું છું.

એવામાં એક વખતે કોઈ કાપાલિક બંધુશ્રીને ઘેર ભિક્ષા માટે આવી ચડ્યો. તેને રાજ સારી સારી ભિક્ષા આપી રાજ કર્યો. આથી કાપાલિકે પોતાના લાયક કામ ખતાવવા સૂચવ્યું. બંધુશ્રીએ જયસેનાને મારી નાંખવા કહ્યું. કાળી ચૌદશ આવતાં એ સ્મશાનમાં ગયો અને મુડદું લાવી તેણે તેની પૂજા કરી વૈતાલિ વિદ્યાની અધિષ્ઠાયિકા દેવીનું આહ્વાન કર્યું. દેવી પ્રત્યક્ષ હાજર થતાં કાપાલિકે તેને જયસેનાને મારવા જવાનું ફરમાવ્યું. દેવી ગઈ તો ખરી, પરંતુ જયસેનાને કાયેત્સર્ગ મુદ્રામાં જૈન ધર્મને વિષે દઢ જોઈ તે સ્તબ્ધ થઈ ગઈ. તેનું તેના ઉપર જોર ન ચાલતાં તે ક્રોધાયમાન થઈ પાછી ફરી. તેને આવતી જોઈ કાપાલિક પોબારા ગણી ગયો. પ્રસંગ મળતાં ફરી બીજી વાર અને વળી ત્રીજી વાર પણ જયસેનાનું ખૂન કરવા કાપાલિકે દેવીને મોકલી, પરંતુ જૈન ધર્મના પ્રભાવથી તે આનો વાળ પણ વાંકો ન કરી શકી. ચોથી વાર કાપાલિકે તેને મોકલી, પરંતુ સાથે સાથે એમ કહ્યું કે ગુણસુંદરી અને જયસેના એ બન્નેમાંથી જે દુષ્ટ હોય તેને મારી નાંખજે. વૈતાલિ વિદ્યા આવી અને તેણે મહાપ્રપંચવાળી અને દુષ્ટ આચરણવાળી ગુણસુંદરીને કાય-ચિંતા માટે દરવાજા આગળ આવેલી જોઈ તેનું માથું તરવારથી ઉઠાવી દીધું. આ વખતે પણ જયસેના કાયેત્સર્ગ મુદ્રામાં ધ્યાનસ્થ હતી. ધ્યાન પૂર્ણ કરી તે દરવાજા આગળ આવી તો ગુણસુંદરી મરણને શરણ થયેલી તેના જોવામાં આવી. પોતાના ઉપર આથી ઘોર કલંક આવી પડશે એમ વિચારી ત્યાંથી તે પાછી ફરી અને ધ્યાનસ્થ થઈ રહી.

આજે તો જયસેનાના સમ રમી જ ગયા હશે એવી આશાથી બંધુશ્રી ગુણસુંદરીને બીજે દિવસે સવારના મળવા આવી, પરંતુ ત્યાં તો પોતાની પુત્રીને મરણ પામેલી જોઈ તે તો સ્તબ્ધ થઈ ગઈ. છતાં તેણે દરબારમાં જઈને

ફરિયાદ કરી કે જયસેનાએ શોકચપણથી મારી પુત્રીના પ્રાણ લીધા છે. રાજા કોપથી કળકળી ઊઠ્યો અને કાયોત્સર્ગ-મુદ્રામાં રહેલી જયસેનાને તેણે પકડી મંગાવી. તેને રાજાએ પ્રશ્ન પૂછ્યા, પરંતુ તેણે કશો ઉત્તર આપ્યો નહિ. એવામાં શાસન-દેવીની પ્રેરણાથી પેલો કાપલિક જ ત્યાં આવી ચડ્યો અને તેણે અદ્ધર રહીને બધી વાત કહી દીધી. જયસેના ઉપર યુગ્પની વૃષ્ટિ કરી તે વિદાય થયો. રાજાને એવો ગુસ્સો ચડ્યો કે તેણે એકદમ બધુશ્રીને દેશનિકાલની સજા કરી. કોપ શાંત થતાં તેણે જયસેનાની ઘણી પ્રશંસા કરી. વિશેષમાં સત્યશીલા જયસેનાને રાજાએ પૂછ્યું કે આ જગતમાં સાચો ધર્મ તેમજ સત્ય તીર્થ ક્યાં છે? તેણે પ્રત્યુત્તર આપ્યો કે એકાંતવાદી ધર્મો અસત્ય છે, બ્યારે અનેકાંતવાદી-ચ્યાદ્રાદી-જૈન ધર્મ સાચો છે. વળી લોકમાં પ્રસિદ્ધ ૬૮ તીર્થો તે કંઈ આત્માને તારનાર નથી, પરંતુ ખરૂં તીર્થ તો 'સિદ્ધાચળ' છે કે જ્યાં અનંત જીવો સિદ્ધિ-પદને પામ્યા છે અને પામશે.

આ હકીકત સાંભળી રાજા પ્રસન્ન થયો અને 'સિદ્ધાચળ'ની તે સુક્રા કંઠે પ્રશંસા કરવા લાગ્યો. અંતમાં તેણે જયસેનાને બહુમાનપૂર્વક વિદાય કરી. તે ઘેર ગઈ અને પોતાનો મનુષ્ય-ભવ પૂરેપૂરો સાર્થક કરવા માટે તેણે પારમેશ્વરી પ્રવ્રત્તયા ગ્રહણ કરી અને તેમ કરી સ્વકાર્ય સાધ્યું.

કાલિકાચાર્યની કથા—

રૂપથી—'તુરમણી' નગરીમાં કાલિકા નામનો બ્રાહ્મણ રહેતો હતો. તેને ભદ્રા નામની બેન હતી અને દત્ત નામનો ભાણેજ હતો. કાલિકે જૈન મુનિવર પાસે ઉપદેશ સાંભળી વૈરાગ્યથી દીક્ષા લઈ કલાંતરે આચાર્યપદ મેળવ્યું.

આ તરફ દત્તના ઉપર કોઈનો અંકુશ નહિ હોવાથી તે સાતે વ્યસનો સેવવા લાગ્યો. અનુક્રમે તે ત્યાંના જિતશત્રુ રાજાનો સેવક થયો. પોતાની ચાલાકીથી રાજાને ખુશી કરી તે દીવાન થયો અને ધીરે ધીરે રાજ્ય-સત્તા પોતાના હાથમાં જમાવી તેણે રાજાને કેદ કરી દીધો. પછીથી તે આમ નિઃશંક બની યજ્ઞાદિમાં બહુ જ ધન ખર્ચવા લાગ્યો.

એક વેળા કાલિકાચાર્ય વિહાર કરતાં કરતાં દત્તના ગામમાં આવી ચડ્યા. જૈન ધર્મનો દ્રેષી હોવા છતાં તે પોતાની માતાના આગ્રહથી મામાને મળવા ગયો. ત્યાં જઈ તેણે પૂછ્યું કે યજ્ઞ કરવાથી શું ફળ મળે? આચાર્યે આડો ઉત્તર આપ્યો કે દયા કરવાથી ધર્મ થાય. એ સાંભળીને ફરી ફરીને દત્તે પોતાના પ્રશ્નનો ઉત્તર માંગ્યો એટલે આચાર્યે કહ્યું કે યજ્ઞનું ફળ નરક છે. વળી હે રાજા! તું આજથી સાતમે દિવસે કુંભીપાકની વેદના ભોગવી મરણ

પામી નરકે જવાનો છે. દત્તે કહ્યું કે આની પ્રતીતિ શી ? આચાર્યે કહ્યું કે મરવાને આગલે દિવસે તારા મુખમાં વિષા પરશે. આથી ગુસ્સે થઈ દત્તે કહ્યું કે તારી શી ગતિ થશે ? આચાર્યે કહ્યું કે હું તો સ્વર્ગે જઈશ. આ સાંભળી દત્તે આચાર્યને મારી નાંખવાનો વિચાર કર્યો, પરંતુ તે સુલતવી રાખી તેની આસપાસ પાંચમે સિપાઈઓની ચોકી મૂકી તે ચાલતો થયો. તેનો વિચાર એવો હતો કે આજથી સાતમે દિવસે હું જીવતો રહ્યો તો મારે હાથે આને હણી નાંખીશ.

રાજ્ય-સ્થાનમાં આવી તેણે એવો હુકમ કાઢ્યો કે આજથી સાત દિવસ સુધી કોઈએ ગામમાં દીર્ઘ-શંકાએ જવું નહિ તેમજ રસ્તા સાફ રાખવા અને તેના ઉપર ફૂલો ધીછાવવાં. છઠ્ઠા દિવસને બૂલથી સાતમો દિવસ ધારી તે રાજ-દરબારમાંથી બહાર નીકળ્યો. તે વખતે રાજમાર્ગમાં ફૂલ ધીછાવનાર માળીને મલ-ત્યાગ માટે આકરી હાજત લાગી હતી એટલે ત્યાં જ તેણે મલોત્સર્ગ કર્યો અને તેના ઉપર ફૂલો પાથરી તે ચાલતો થયો. દત્ત રાજ અહીં આવી પહોંચ્યો ત્યારે એના ઘોડાનો પગ વિષા ઉપર પડ્યો અને તેના છાંટા રાજના મુખમાં પડ્યા. દત્ત તરત જ પૂછ્યું કે આજે કેટલામો દિવસ છે ? બધા બોલી બક્યા કે આજે છઠ્ઠો દિવસ છે. દત્ત ત્યાંથી વીઠે મોઢે પાછો વળ્યો. આ દરમ્યાન કારભારીઓએ મળી જઈને ખરા રાજ જિતશત્રુને કેડખાનામાંથી બહાર કાઢ્યો હતો અને તેને ગાદી સોંપી હતી. પાછા ફરતા દત્તને અચાનક પકડી લઈ તેમણે રાજના હુકમથી તેને કુંભીપાકમાં પાઠવ્યો. મરીને તે નરકે ગયો. કાલાંતરે કાલ્પિકાચાર્ય કાળ કમી સ્વર્ગે સંસાર્યા.

વજ્રકણુનો વૃત્તાન્ત--

કૈકેયી રાણીની પ્રેરણાથી વચનથી બદ્ધ થયેલા દશરથ રાજના હુકમ અનુસાર વનવાસ સેવતા રામ લક્ષ્મણ અને સીતા સાથે ' પંચવટી 'ને માર્ગે થઈને ' અવંતી ' જતા હતા. તેવામાં રસ્તામાં કરિયાણાં વઠે પરિપૂર્ણ હાથો, ધન વગેરેથી સમૃદ્ધ ગૃહ અને ધાન્ય તથા વૃષજોથી સુકત પોતરોથી વિભૂષિત પરંતુ નિર્જન એવું એક નગર તેમની નજરે પડ્યું. આથી રામે લક્ષ્મણને તપાસ કરવા મોકલ્યો. માર્ગમાં એક માણસ મળ્યો તેની તરફથી એવા સમાચાર મળ્યા કે અહીં ' દશપુર ' નગરમાં વજ્રકણુ રાજ રાજ્ય કરતો હતો. તેને મૃગયાનું વ્યસન હોવાથી એક દિવસ તેના હાથે ગર્ભવતી હરણીનો શિકાર થઈ ગયો. આની વિહ્વળ દશા જોઈ રાજનું દય પીગળ્યું અને ચોતે પશ્ચાત્તાપ કરવા લાગ્યો. એવામાં ફરતાં ફરતાં તેની નજર એક જૈન સુનિરાજ ઉપર પડી.

તેમની પાસે જઈ તેમને નમસ્કાર કરી આત્મ-હિતનો માર્ગ બતાવવા તેણે વિનતિ કરી. સમ્યક્ત્વ પૂર્વક હિંસાનો ત્યાગ એ આત્મહિત છે; અને વીતરાગ દેવ અને મોક્ષ-માર્ગના પ્રરૂપક પ્રહાર્યારી મુનિ સિવાય અન્ય કોઈને નનમવું એ સમ્યક્ત્વ છે એવો ઉત્તર મળ્યો. આ સાંભળી રાજાએ એવો નિયમ લીધો કે વીતરાગ દેવ અને સાચા મુનિ સિવાય મારે કોઈને નમવું નહિ. મહેલે પાછા આવતાં તેને વિચાર થયો કે હું તો 'અવંતી' નગરીના સિંહરથ રાજાને ખંડણી ભરું છું એટલે મારે તેને નમસ્કાર કરવો પડશે, અને એમ કરવાથી તો મારો નિયમ સચવાઈ નહિ રહે; વાસ્તે મારે શું કરવું? આથી તેણે પોતાની વીંટીમાં મુનિસ્મૃતસ્વામીનું બિંબ કરાવી તેને વંદન કરવા પૂર્વક જરૂરી પ્રસંગે સિંહરથને નમસ્કાર કરવો એવો તોડ કાઢ્યો.

એક વખતે કોઈ એક જાણીતો મુનિ આ પહોંચી ચીરી નાંખ્યો. આથી સિંહરથે તેના ઉપર ચઢાઈ કરી. સિંહરથ રાજા આવી પહોંચે છે એવા ખબર અજાણથી વજ્રકર્ણને 'કુંદનપુર'ના વૃશ્ચિક નામના એક શ્રાવક માર-કૃતે મળી હતી. પ્રસંગ એમ બન્યો હતો કે આ શ્રાવક માલ વેચવા 'અવંતી' ગયો હતો. ત્યાં અનંગદત્તા નામની વેશ્યાને જોઈ મોહમુગ્ધ બની તેના પ્યારમાં તે સપડાઈ ગયો. તે પછુ વળી એટલે સુધી કે તેના કહેવાથી રાજ્ય-મહેલમાં ચોરી કરવાને પણ તે ગયો. ત્યાં આગળ તેણે રાજા અને રાણીને વાત-ચિત કરતાં સાંભળ્યાં. રાજા ઉદાસ હતો એટલે રાણીએ પૂછ્યું કે હે પ્રાણનાથ ! આજે ચિતાતુર કેમ છે ? રાજાએ જવાબ આપ્યો કે વજ્રકર્ણ મારો તાબે-દાર હોવા છતાં મારે ચરણે કપટથી મસ્તક નમાવે છે; શ્રાવકપણાનો ડોળ કરી તે વીતરાગ સિવાય અન્ય કોઈને નમતો નથી, વાસ્તે એને જ્યારે હું ઠાર કરીશ ત્યારે મારું કાળજી ટાકું થશે. આ વેર લેવા હું હવે ટુંક સમયમાં પ્રયાણ કરનાર છું. આ સાંભળી વૃશ્ચિકને સદ્બુદ્ધિ સૂઝી. તેણે વિચાર કર્યો કે ધન્ય છે વજ્રકર્ણ કે જે પોતાના નિયમ ઉપર મુસ્તાક છે, જ્યારે મને ધિક્કાર છે કે હું શ્રાવક-કુલમાં અવતરી શ્રાવક હોવાનો દાવો કરતો છતો વેશ્યાના પાસમાં સપડાઈ ચોરી કરવા નીકળ્યો છું. આમ વિચારી અનંગદત્તા પાસે પાછો આવી તેનાથી તે જણાવ્યો, જોકે એ વેશ્યાએ તે વેળા કામાસ્ત્રો પૂરેપૂરાં અજમાવી જોયાં. આ શ્રાવકે આવી વજ્રકર્ણને આગળથી ચેતાવ્યો.

આથી આને યોગ્ય સિરપાવ આવી વજ્રકર્ણ પોતાના ગામની પાસેના પરાં વગેરેના માણસોને પોતાના ગામમાં બોલાવી લઈ દરવાજા બંધ કરી અંદર ભરાઈ બેઠો. એને બીજે દિવસે સિંહરથ અહીં આવી ચડ્યો અને તેણે ગામને ઘેરો ઘાલ્યો. પછી દ્વિત મોકલી વજ્રકર્ણને કહેવડાવ્યું કે રાજ્ય ભોગવવાની

ધર્યા હોય તો મને આવીને પ્રણામ કર, નહિ તો હું તારે ઘાટ ઘડી કાઢીશ. વજ્રકર્ણે પ્રત્યુત્તર આપ્યો કે મારે રાજ્યની જરૂર નથી. મેં જે નિયમ લીધો છે તેને હું છેવટ સુધી પાળીશ. મને ધર્મ-દ્વાર આપ જેથી હું અન્યત્ર જઈ અને મારા નિયમનો નિર્વાહ કરું. સિંહરથે તેની આ વાત ન સ્વીકારી, કિન્તુ તે એને મારી નાંખવા તૈયાર થયો છે અને એથી આ નગર ઉજ્જડ જણાય છે.

આ પ્રમાણેની હકીકત સાંભળી રામે લક્ષ્મણને કહ્યું કે ચાલો, આપણે ત્યાં જઈએ; અને વળી વજ્રકર્ણે આપણો સહધર્મી છે, વારતે આપણે એને બનતી મદદ પણ કરીએ. રામને ‘દશપુર’ની બહાર રાખી લક્ષ્મણ નગરમાં ગયો. વજ્રકર્ણે તેને લોજન માટે આમંત્રણ કર્યું. ત્યારે તેણે કહ્યું કે મારા મોટા ભાઈ અને ભાભી બહાર દેવકુલમાં છે; તેમના જમ્યા પછી હું લોજન કરીશ. વજ્રકર્ણે રામ અને સીતાને પણ તેડાવ્યાં અને પછી બધાંને લાવથી જમાવ્યાં. પછી રામે લક્ષ્મણને સિંહરથ પાસે મોકલ્યો. ત્યાં જઈને લક્ષ્મણે કહ્યું કે મને દશરથ રાજના પુત્રે મોકલ્યો છે અને કહેવડાવ્યું છે કે તારે વજ્રકર્ણ સાથે યુદ્ધ ન કરવું. સિંહરથે તેના અનાદર કર્યો. એટલે લક્ષ્મણે તેની સાથે યુદ્ધ કરી તેને હરાવી લીધો. આથી તે શરણે આવ્યો એટલે તેને હુકમ કર્યો કે વજ્રકર્ણને ‘અવંતી’નું રાજ્ય આપ અને તેનો સેવક થઈને તું રહે. આ પ્રમાણે વજ્રકર્ણને સહાય કરી રામ વગેરે અન્યત્ર ચાલતા થયા. વજ્રકર્ણે અબંધિતપણે જીવન પર્યંત પોતાનો નિયમ પાળ્યો અને અંતમાં સ્વર્ગે સિધાવ્યો. કાલાંતરે તે મોક્ષે જશે.

શઙ્કા કાઙ્ક્ષા વિચિકિત્સા, શ્લાઘા મિથ્યાત્વિનાં તથા ।
તેષાં પરિચયસ્ત્યાજ્યઃ, સમ્યક્ત્વં દૂષયન્તિ યત્ ॥૧૩૨॥

પાંચ દૂષણો—

શ્લો.૦—“ શંકા, કાંક્ષા, વિચિકિત્સા, મિથ્યાત્વીઓની પ્રશંસા તથા તેમનો પરિચય એ ત્યજવા યોગ્ય છે, કેમકે તે સમ્યક્ત્વને દૂષિત કરે છે.—૧૩૨

પેયાપો જિત્તશત્રુશ્ચ, દુર્ગન્ધા શ્રેણિકપ્રિયા ।

સુમતિઃ ઋષિદત્તા ચ, જ્ઞાતાનિ સન્તિ દૂષણે ॥ ૧૩૩ ॥

પાંચ દૂધણો પરત્વે ઉદાહરણો—

શ્લો ૦—“ પેચા (rice-gruel) ખાનાર, જિતશત્રુ, (તૃપતિ) શ્રેણિકની પત્ની દુર્ગન્ધા, સુમતિ અને ઋષિદત્તા એ દૂધણસૂચક ઉદાહરણો છે. ”—૧૩૩

પેચાપત્ની કથા—

સ્વપ્તી.—એક ગામમાં એ સપત્નીઓ રહેતી હતી. તે ગંનેને એકેક પુત્ર હતો. ગંને છોકરાઓ નિશાળેથી એક દિવસ ઘેર આવ્યા ત્યારે તેમને કકડીને લૂખ લાગી હતી, પરંતુ ઘરમાં પેચા નામના પદાર્થ સિવાય કંઈ ખવાનું હતું નહિ. જેમાંથી એક સપત્નીએ તેમને તે પદાર્થ આપ્યો. આમાં માખી પડેલી હતી, પરંતુ તેની જેમાંથી એકેને ખબર હતી નહિ. ગંને જણા બુદ્ધા બુદ્ધા વાસણમાં પેચા ખાઈ રહ્યા. ત્યાર બાદ થોડી વારમાં તે ગંનેને ઉલટી થઈ. આ પૈકી એક છોકરાએ વિચાર્યું કે પીરસનાર આ મારી મા સાવકી હોવાથી તેણે મને મારી નાંખવા માટે જરૂર એર લેખ્યું હોવું જોઈએ. વહેમમાં ને વહેમમાં એ તો બેચેન થઈ ગયો અને એમાંથી એને ઉઝ રોગ લાગૂ પડ્યો અને થોડા દિવસમાં તે મરી પણુ ગયો. બીજા છોકરાએ વિચાર કર્યો કે પીરસનાર મારી સગી મા હતી એટલે તે મને એર આપે જ નહિ. આમ તે નિઃસંશય રહ્યો અને તેનો વ્યાધિ વધ્યો નહિ અને તે તેથી મરણુ પણુ પામ્યો નહિ.

આ ઉપરથી સાર એ નીકળે છે કે ખોટી ખોટી શંકા રાખવાથી અનેક સંકટો ઊભાં થાય છે, વાસ્તે સર્વજનાં વચનમાં પૂર્ણ વિશ્વાસ રાખવો હિતકર છે.

જિતશત્રુનો વૃત્તાન્ત—

‘ વસંતપુર ’ નગરમાં જિતશત્રુ નામનો રાજા રાજ્ય કરતો હતો. એના મંત્રીશ્વરનું નામ મુતિસાગર હતું. એક દિવસ કોઈ અશ્વનો વ્યાપારી અનેક દેશના ઉત્તમ અશ્વો લઈ રાજસલામાં આવ્યો. તેમાંથી અશ્વ-પરીક્ષા કરીને રાજાએ ઘોડાની એક જોડી ખરીદી. એના વેગથી વાકેફગાર થવા માટે એક ઘોડા ઉપર રાજા બેઠો અને બીજા ઉપર મંત્રીશ્વર આરૂઠ થયો. આ ગંને ઘોડા-એને વિપરીત શિક્ષા સળેલી હોવાથી તે પવનવેગે દોડ્યા અને જોતજોતામાં રાજા અને પ્રધાન સૈન્યથી વિખૂટા પડી ગયા. ઘોડાઓએ તેમને એક નિર્જન અરણ્યમાં લાવી મૂક્યા. શ્રમ, હુધા અને તૃપાથી આકુળ વ્યાકુળ બનેલા તેઓ જળ અને ફળ માટે ભમતા ભમતા એક ઝરા આગળ આવી પહોંચ્યા. તે ઝરાનું નિર્મળ જળ પીને અને આસપાસથી ફળ મેળવી તેનો આહાર કરી મનમાં ધીરજ ધરીને તેઓ ત્યાં કાળ નિર્ગમન કરવા લાગ્યા. શોધ કરતા કરતા સૈનિકો ઘણે દિવસે ત્યાં આવી ચડ્યા. પછી સૈન્ય સહિત રાજાએ અને

મંત્રીશ્વરે પોતાના નગરમાં પ્રવેશ કર્યો. ઘણા દિવસ સુધી અરણ્યમાં લૂખમરો વેઠેલો હોવાથી રાજાએ રસોઈઆઓને હુકમ કર્યો કે સર્વે જાતનાં ભોજન તૈયાર કરો. તે તૈયાર થતાં રાજાએ તેનું આકંઠ ભોજન કર્યું. એથી તેને વિસૂચિકાનો રોગ થયો અને અતિશય વેદના થઈ. રાજા આર્તધ્યાન ધ્યાતો મરીને દુર્ગતિમાં ગયો.

અતિસાગર મંત્રી તે ખરેખર જીદ્દિનો નિધાન હતો એટલે પોતાના શરીરની સ્થિતિને લક્ષ્યમાં રાખીને વમન, વિરેચન વગેરે દ્વારા શરીરનું શોધન કરી ઉચિત આહાર વડે તે પોતાના શરીરને પોષવા લાગ્યો અને ચિરકાળ પર્યંત પોતાના દિવસો સુખેથી ગુજારવા લાગ્યો.

આ કથાનો ઉપનય એ છે કે રાજા અને પ્રધાન જેવા સંસારી જીવો છે. તેમાં જેઓ અન્યાન્ય દર્શનોની આકાંક્ષા રાખે છે, પવનના સપાટાથી જેમ ધ્વજ હાલે તેમ જેઓ અસ્થિર ચિત્તવાળા છે, જેમની આસ્થા કાચની ગંગડીની પેઠે ક્ષણભંગુર છે તેઓ અકરાંતિયાની પેઠે ભોજન કરનારા રાજાની માફક અતૃપ્ત રહી દુર્ગતિના ભાજન ખને છે; જ્યારે જેમણે પરમાર્થનો સુનિશ્ચય કર્યો છે, જેઓ સમ્યક્ત્વનું સ્વરૂપ સમજ્યા છે, જેમણે ઈવર દર્શનોની નિઃસારતા જોઈ તેનો ત્યાગ કર્યો છે તેઓ મંત્રીશ્વરની પેઠે સુખી થાય છે.

દુર્ગન્ધાનું ઉદાહરણ—

‘રાજગૃહ’ નગરીમાં શ્રેષ્ઠિક રાજા રાજ્ય કરતો હતો તેવામાં એ નગરીના જહારના ઉદ્યાનમાં મહાવીર પ્રભુ પધાર્યા. તેમને વંકન કરવા માટે ઘણા ઠાકમાઠથી શ્રેષ્ઠિક જવા નીકળ્યો. તેવામાં માર્ગમાં અત્યંત દુર્ગંધ ફેલાતી હોવાથી તેના એક સૈનિકે નાકે આડું વસ્ત્ર રાખ્યું. આ જોઈને આનું શું કારણ છે એમ રાજાએ પૂછ્યું. તપાસ કરતાં માલૂમ પડ્યું કે કોઈક તરતની જન્મેલી બાલિકાના શરીરમાંથી આ અસહ્ય દુર્ગંધ ફેલાઈ રહી છે; આથી ત્યાંથી પસાર થતાં લોકો નાકે આડું વસ્ત્ર રાખીને જાય છે. રાજાએ તો એમ જ કહ્યું કે હોય, એમાં શું? એ તો પુહ્લકોનું પરિણામ છે. યાજી તેણે સમવસરણમાં જઈ પ્રભુને પૂછ્યું કે મેં માર્ગમાં જે દુર્ગન્ધાને જોઈ તેણે પૂર્વ લવમાં એવું શું પાપ કર્યું છે કે જેથી તેના શરીરમાંથી આવી ખરાબ વાસ ફેલાય છે? લગવાને ઉત્તર આપ્યો કે આ નગરીની પાસે ‘વાલિહ્ય’ નામના પાશમાં ધનમિત્ર નામનો શેઠ વસતો હતો. તેને ધનથી નામની પુત્રી હતી. એક વેળા તેના લગ્ન-પ્રસંગે કોઈ જૈન મુનિ ગોચરી ગર્થે આવી ગઈયા. તેમને જોઈને શેઠ પુત્રીને તેમને યોગ્ય આહારાદિ આપવા સૂચવ્યું. પિતાની આજ્ઞાને માન આપવા

સોળે શૃંગારથી સલિજત, ઉત્તમ વસ્ત્રોથી અલંકૃત અને અનેક સુગંધી પદ્મ-
રોથી સુવસિત દેહવાળી તે તરુણીએ મુનિનો યથાયોગ્ય સત્કાર કર્યો. પરંતુ
તે સમયે તે મહાત્માના મલિન શરીરમાંથી વાસ મારતી હતી તેને લઈને તેણે
મોં મચ્છોડાયું; અને જુવાનીના તોરમાં તે વિચારવા લાગી કે આ નિષ્પાપ
જિન-માર્ગમાં વર્તનારા મુનિઓ અચિત્ત જળથી સ્નાન કરતા હોય તો તેમના
સંયમમાં શો દોષ લાગે ? આ પ્રમાણેનો અનુચિત વિચાર કરવાથી તેણે દુષ્ટ
કર્મ બાંધ્યું. તેની આલોચના કર્યા વિના તે કાલાંતરે મરણ પામી અને આ
નગરીની એક ગણિકાને પેટે અવતરી. તે ગર્ભમાં આવી ત્યારે તેની માતાને
ઘણું દુઃખ થયું, તેથી ગર્ભપાત સાટે તેણે અનેક ઉપાયો યોજ્યા; પરંતુ તેમાં
તે ફલીભૂત ઘઈ નહિ. વળી જન્મતાં જ તેના શરીરમાંથી અસહ્ય દુર્ગંધ નીક-
ળતી ભેઈ વિદ્યાની જેમ તે ગણિકાએ તેનો ત્યાગ કર્યો. તે જ બાળકી હે
રાજન્ ! આજે તારી નજરે પડી.

આ સાંભળી શ્રેણિકે પૂછ્યું કે હે નાથ ! એની શી ગતિ થશે ? પ્રભુએ
કહ્યું કે એણે પૂર્વે જે દુષ્ટ કર્મ ઉપાર્જન કર્યું હતું તે હવે ભોગવાઈ ગયું છે,
અને તે ભવમાં સુખાત્ર-દાન દેવાથી જે શુભ કર્મ બાંધ્યું હતું તેનો હવે ઉદ્ધય
થવાથી તેનું શરીર કર્મદૂરી, અંબર, બરાસની જેમ સુગંધમય બની ગયું છે.
વિશેષ શું રહેવું ? હે રાજન્ ! એ તારી પટરાણી થશે. તેની નિશાની એ છે કે
તમે બંને જણાં પાસા ખેલશો તે વારે જે છતે તે ધીબના બાંધે ચઢે એવી
શરત કરશો; અને તેમાં આ દુર્ગંધા છતતાં તે તેમ કરશે. આ હકીકત બાણી
આશ્ચર્ય પામતો સઘ્ન પોતાને સ્માનકે ગયો.

આ તરફ દુર્ગંધાનું શરીર સુગંધમય બની ગયું હતું. ત્યાંથી પસાર થતી
એક ગોવાળણે આ આલિકાને ભેઈ એટલે પોતાને છોકરી ન હોવાથી તેને તે
લઈ ગઈ અને જાળી પેપીને મોઠી કરી. તેની જુવાની ખીલતાં તો તેનાં રૂપ,
કાંતિ અને લાવણ્ય એવાં દેહીપ્રમાન બની ગયાં કે ભલભલા તેને ભેઈને
ચકિત થઈ જતા.

એકદા કૌસુદી-મહોત્સવના સમયે શ્રેણિકે અભયકુમાર સાથે ગામ
બહાર કીસા કરવા જતો હતો ત્યારે આ યુવતિને ભેટાં જ તે મોહિત
થઈ ગયો. તે તેની પાસે ગયો અને લઘુ લાઘવી કળાથી ભેતભેતામાં
તેણે તેના વચ્ચલા છેદે પોતાના નાસવી અંહિત મુદ્રિકા બાંધી દીધી. પાસે
બિલેતા અભયકુમાર જેવા અતુરને પણ તેની કંઈ અબર પડી નહિ. પછી
સભાએ ખૂમ પાડવા માંડી કે મારી કોઈ મુદ્રિકા ચોરી ગયું જણાય છે. એની
તપાસ કર્યા વિના મહેલે પાછા ન આવવું એમ અભયકુમારને કહી તે
સ્વસ્થાનક ગયો.

અભયકુમારે નગરના ત્રણ તરફના દરવાજા બંધ કરાવ્યા અને ચોથે દરવાજે ઝડતી દેવા તે પોતે બંધો રહ્યો. તપાસને અંતે એ મુદ્રિકા દુર્ગન્ધા પાસેથી નીકળી. તેની ઉલટ મુલટ પરીક્ષા લીધી પણ તે નિર્દોષ જણાઈ એટલે આ ચતુર ચેતી ગયો કે આના ઉપર કામાતુર થઈ જવાથી પિતાશ્રીએ જ આ કપટ-નાટક લજવ્યો જણાય છે. આમ વિચારી દુર્ગન્ધાને સાથે લઈને તે પોતાના પિતા ઐશ્વિક પાસે આવ્યો અને કહ્યું કે હે મહારાજ ! આપના ચિત્તની ચોરી કરનાર પાસેથી આ મુદ્રિકા મળી છે. આપ કબૂલ કરો કે નહિ પણ આ મુદ્રિકાએ જ આપની પોલ ઉઘાડી પાડી દીધી છે. રાજા આ સાંભળી હસ્યો. પછી દુર્ગન્ધાના ઉછેરનારને બોલાવી તેની સંમતિથી રાજાએ તેની સાથે લગ્ન કર્યું અને જ્વેતજ્વેતામાં રાજાની મહેરબાની તેના ઉપર એટલી બધી વધી ગઈ કે તેને પટરાણીનું પદ મળ્યું.

એક દિવસ રાજા આ દુર્ગન્ધા સાથે પાસા ખેલતો હતો ત્યારે મહાવીરે કહ્યું હતું તેમ બન્યું. આ સમયે એને એ વિચાર આવ્યો કે નીચ કુળમાં જન્મેલી જો માન પામે તોપણ તે પોતાની જાત પર ગયા વિના રહેતી નથી. આથી તેનું સુખ જરા મલકાયું. તેને જોઈ દુર્ગન્ધાએ પૂછ્યું કે આ હાસ્યનો શો હેતુ છે? ઐશ્વિકે મહાવીરે કહેલી હકીકત અથથી તે ઇતિ સુધી કહી સંભળાવી. આથી દુર્ગન્ધાને વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થયો અને તેણે પ્રભુ પાસે દીક્ષા ગ્રહણ કરી. આમ કરી તેણે પોતાનું જીવન સફળ કર્યું.

સુમતિની કથા--

‘ મગધ ’ દેશમાં આવેલા ‘ કુશસ્થલપુર ’ નગરને વિષે જીવાદિક નવ તત્વના જાણકાર બે ધનાઢ્ય ભાઈઓ વસતા હતા. એકનું નામ સુમતિ હતું, અને બીજાનું નામ નાગિલ હતું. કર્મવશાત તેઓ એટલા બધા નિર્ધન થઈ ગયા કે તેમને પોતાનું ગામ છોડવાનો વારો આવ્યો, કિન્તુ તેમણે છળ કપટ કરી ધન મેળવવા વિચાર સરખોએ કર્યો નહિ.

પરદેશ જતાં રસ્તામાં પાંચ સાધુ અને એક શ્રાવક તેમની નજરે પડ્યા. આનો સંઘાત કરવા નાગિલે સુમતિને કહ્યું એટલે તેણે હા પાડી. આગળ ચાલતાં નાગિલને પ્રતીતિ થઈ કે આ સાધુઓ તો કુશીલ છે અને તેમનો સંગ કરવો કે તેમની સાથે વાર્તાલાપ કરવો તે સમ્યક્ત્વને દૂષિત કરવા જેવું છે. આથી તેમનો ત્યાગ કરવા તેણે સુમતિને કહ્યું. સુમતિએ તેની વાત ન સ્વીકારી અને ઉલટું કહેવા લાગ્યો કે તું એવો તે કેવો મોટો શ્રાવક થઈ પડ્યો છે કે શુદ્ધ ગોચરી કરનારા, વિવિધ તપસ્યા આદરનારા,

અનેક ગુણોથી અલકૃત એવા આ સાધુઓને કુશીલ-અનાચારી કહેવા તું તરુપર થયો છે? નાગિદે ઉત્તર આપ્યો કે હે ભાઈ! મને કંઈ એમના ઉપર દ્રેષ નથી, પરંતુ તીર્થંકરે કુશીલનાં જે લક્ષણો બતાવ્યાં છે તે લક્ષણોથી લક્ષિત આ સાધુઓ છે એવી મારી ખાતરી થવાથી જ હું તેમ કહી રહ્યો છું. આ સાંભળીને સુમતિ ખોલી ભાઈઓ કે ભેવો તું અક્કલનો આવદાન છે તેવો તારો તીર્થંકર પણ હશે કે જેણે આવા શુદ્ધ સાધુઓનો ત્યાગ કરવાનો તને ઉપદેશ આપ્યો છે. આ સાંભળતાં જ નાગિદે સુમતિના મુખ ઉપર આડો હાથ દીધો અને કહ્યું કે હે ભાઈ! શા સાર તીર્થંકરના અવધુવાદ ખોલી તું ઘેર પાપનો ભાગીદાર થાય છે? સાંભળ, આ સાધુઓની એટલી વિનાની સ્ત્રી તરફ નજર પડે, પરંતુ તેને પાછી ખેંચી લેવાને બદલે તેઓ તેને ધારી ધરીને જોવા કાવા. સ્ત્રી પ્રતિક્રમણ કરતી વેળા તેથી તેમણે આલોચના પણ રાખી નહિ. વળી ત્યાગીને અમારે તેમણે પરિત્રાસનો ભંગ કર્યો અને કાવા પહોંચીને પરિવેશન પણ ત્યાં પીડા એવનો સાત રિત્કણો પાકેક આવરણો મેળવી તો હું કેમને ત્યાગ કરવા તને સૂચના કરું છું. ધૂમ ઉપર હીંપણનો જેમ આનો સુમતિ ઉપર કંઈ અસર ન થઈ એટલે તેને પડતો મૂકી નાગિલ અન્વત્ર રવાના થયો.

આ તરફ સુમતિ પેલા સાધુઓ ભેગો થઈ ગયો, અને વખત જતાં તેણે તેમની પાસે દીક્ષા પણ લીધી. કાળજામાં કાળજા મળી બંધ તેમ કુશીલોમાં કુશીલ મળી ગયો.

કાલાંતરે બાર વર્ષનો ભયંકર દુકાળ પડ્યો. ત્યારે વિવિધ જાતનાં કુકર્મો કરી આ સાધુઓએ પોતાની સંસાર-યાત્રા ચાલુ રાખી. અંતમાં મરીને એ પાંચ સાધુઓ વ્યંતરોનાં વાહન તરીકે ઉત્પન્ન થયા. ત્યાંથી સ્કેન્ધ તરીકે અવતરી, મદ્ય માંસાદિતું સેવન કરી તેઓ સાતમી નરકે જશે. ઘણા વખત સંસારમાં રમળી ત્રીજી ચોવીસીમાં તેમાંથી ચાર જણા સમ્યક્ત્વ પામશે અને ત્યાંથી ત્રીજે ભવે મોક્ષે જશે, પરંતુ એ પૈકી સૌથી મોટો સાધુ અભવ્ય હોવાથી સંસારમાં સદાને માટે રખડયા કરશે. સુમતિ ભવ્ય જીવ હોવા છતાં તેણે મહામિથ્યાત્વના ઉદયથી દ્વાદશાંગીની અવહીલના કરી તેથી તે મરીને ૧૫૨મા-ધાર્મિક તરીકે ઉત્પન્ન થયો. ત્યાંથી વ્યવીને તે સ્વંડગોલિક મનુષ્ય તરીકે આઠ વાર લાગલાગટ જન્મશે. ત્યારબાદ નવમે ભવે વ્યંતર, દશમે વનસ્પતિમાં લીંબડો, અગ્યારમે માનવ સ્ત્રી, બારમે છઠ્ઠી નરકનો અતિથિ, તેરમે કુષ્ઠી મનુષ્ય, ચૌદમે હાથી અને પંદરમે સાધારણ નિગોદ થશે. ત્યાં ઘણા કાળ રખડી

બળદ થશે અને પછી મનુષ્ય થશે. એ પ્રમાણે ઘણા લવો કરી 'ઈલ્ય કુળમાં' અવતરી દીક્ષા લઈ કાળ કરી તે 'અનુત્તર' વિમાનમાં ઉત્પન્ન થશે. ત્યાંથી મહાસમ્યગ્દષ્ટિ ચક્રવર્તી થઈ દીક્ષા લઈ કેવલજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી મોક્ષે જશે. આ પ્રમાણેની હકીકત મહાનિશીથના ચોથા અધ્યયનથી જાણી લેવી.

ઋષિદત્તાની કથા—

'ભરત'ક્ષેત્રમાં 'વર્ધમાન' નગરમાં કુણ્ણાદ નૃપતિનો નન્દન સંપ્રતિ નરેશ્વર રાજ્ય કરતો હતો તે વેળા એ નગરમાં ઋષભસેન નામનો મોટી ઋદ્ધિવાળો સાર્થવાહ વસતો હતો. જૈન ધર્મના રાગી આ સાર્થવાહને વીરમતિ નામની પત્ની હતી. સંસાર-સુખ લોગવતાં આ દંપતીને સાહેવ અને વીરદાસ એમ બે પુત્રો અને ઋષિદત્તા પુત્રી થયાં હતાં. ઋષિદત્તાના ગુણોથી આકર્ષાઈને અનેક ઉમેદવારોને એને પરણવાના કોડ થતા હતા, પરંતુ વીરસેને એવું જાહેર કર્યું હતું કે સુંદર રૂપ, સંપત્તિ વગેરેથી સંપન્ન પુરુષ જો મિથ્યાત્વી હોય તો તેને મારી પુત્રી ન આપતાં હું કુરૂપ, દરિદ્ર એવો જૈન ધર્મી હોય તો તેને મારી પુત્રી પરણાવવા તૈયાર છું. આ સાંભળીને 'કૂપચન્દ્ર' નગરથી રુદ્રદત્ત નામનો સાર્થવાહ 'વર્ધમાન' નગરમાં આવ્યો. ત્યાં તે પોતાના મિત્ર કુબેરદત્તને ઘેર ઉતર્યો. એક દિવસ ત્યાં થઈને ઋષિદત્તા જતી હતી તે એની નજરે પડી. આથી એણે પોતાના મિત્રને પૂછ્યું કે ઋષભસેનની પુત્રી આ જ કે? કુબેરદત્તે કહ્યું કે હા; પરંતુ એને પરણવું હોય તો જૈન બનવું પડશે. કામાતુર શું ન કરે? રુદ્રદત્તે કપટ પૂર્વક જૈન ધર્મ અનુસાર જીવન ગુબ્ધવા માંડ્યું. દેવ, ગુરુ અને સાત ક્ષેત્રની આરાધના કરવામાં તે એટલો બધો રસ ખતાવવા લાગ્યો કે એ જોઈને ઋષભસેન રાજી રાજી થઈ ગયો અને એણે પોતાની પુત્રીને ઉત્સાહથી એની સાથે પરણાવી.

રુદ્રદત્ત સસરને ત્યાં ઋષિદત્તા સાથે આનંદપૂર્વક દિવસ પસાર કરવા લાગ્યો. એવામાં એક દહાડો એના પિતાશ્રીનો પત્ર આવતાં ઋષભસેનની રજા લઈ ઋષિદત્તા સાથે તે પોતાને ગામ જવા નીકળ્યો. પોતાને ઘેર પહોંચ્યા બાદ ધીરે ધીરે જૈન ધર્મને એ તિલાંજલિ આપતો ગયો અને મિથ્યાદષ્ટિના સંસ્તવ-

૧ જુઓ આહ્વાનદર્શનદીપિકા (પૃ. ૪૬૩).

૨ શ્રીહંસવિજયજી જૈનલાઘવેરીત્રયમાલા નં. ૯ તરીકે પ્રસિદ્ધ થયેલ અને ત્યાં સૂચવ્યા મુજબ શ્રીભદ્રબાહુપ્રણીત વસુદેવહિંદીમાંથી ઉદ્દૃત તેમજ મને શાંતમૂર્તિ મુનિરાજ હંસવિજયજી તરફથી ભેટ મળેલ શ્રીનર્મદાસુન્દરીકથાને આધારે આ અત્ર આલેખવામાં આવી છે.

થી-પરિચયથી ઋષિદત્તા પણ મિથ્યાદષ્ટિ બની ગઈ; કેમકે શું સુવર્ણ અગ્નિના સંયોગથી તદ્દ્રુપ બની જતું નથી કે? ઋષિદત્તાના માખાપને ખખર પડી કે પોતાની પુત્રીએ જૈન ધર્મ ત્યજી દીધો છે એટલે એની સાથે પત્રવ્યવહાર પણ તેમણે બંધ કર્યો.

કાલાંતરે ઋષિદત્તાએ એક પુત્રને જન્મ આપ્યો. એનું નામ મહેશ્વરદત્ત રાખવામાં આવ્યું. આ તરફ મહેશ્વરદત્તાના મામા સહદેવની ભાર્યા સુન્દરીને પેટે એક પુત્રી-રત્નનો જન્મ થયો. એનું નામ નર્મદાસુન્દરી પાડવામાં આવ્યું. યૌવન પ્રાપ્ત થતાં તો આ કન્યાનું રૂપ અતિશય મનોહર બની ગયું. એના રૂપની અનેક સ્થળે તારીફ થવા લાગી. એ વાત એક દહાડો ઋષિદત્તાને ઠાને પડી. આ સાંભળીને તેને ઘણું દુઃખ થયું, કેમકે તે વિચારવા લાગી કે મેં જૈન ધર્મનો ત્યાગ કર્યો છે એટલે મારા જેવી નિર્ભાગ્યના પુત્રને આ કન્યા કેાણુ આપે? તેને વિલાપ કરતી બેઈ મહેશ્વરદત્તે પોતાના પિતાને કહ્યું કે મને મારે મોસાળ મોકલો તો વિનયાદિથી મારા સ્વજનોને રંજિત કરી નર્મદાસુન્દરીનું પાણિગ્રહણ કરી હું મારી માતાના શોકને દૂર કરું. માતાપિતાની અનુજ્ઞા મેળવી મોટી ધામધૂમ પૂર્વક તે પોતાના સાતામહને ઘેર આવી પહોંચ્યો. ત્યાં તેણે માતામહાદિનો વિનય સાચવવામાં જરાએ ખામી આવવા દીધી નહિ. આથી તેઓ એના ઉપર પૂર્ણ સ્નેહ રાખવા લાગ્યાં. મહેશ્વરદત્તે નર્મદાસુન્દરી સાથે પોતાનું લગ્ન કરવા કહ્યું ત્યારે તેને જવાબ મળ્યો કે તારા પિતાએ અમને ઠગ્યા અને વળી તારી માતા પણ એ શઠની સોખતથી મિથ્યાત્વી થઈ તો અમારી આ ગુણવતી, શીલવતી, રૂપવતી, જૈનધર્મી નર્મદાસુન્દરીને તારા જેવા મિથ્યાત્વીને આપીને શું અમે અમારા હાથે પગમાં ફરીથી કુહાડો મારીએ? આ પ્રમાણેના પ્રશ્ન-ઉત્તર ઘણી વાર થતા. વખત જતાં મહેશ્વરદત્તનું ચિત્ત જૈન ધર્મ તરફ ઢળ્યું અને નર્મદાસુન્દરી દ્વારા તે પ્રતિજ્ઞા પામ્યો. ધીરે ધીરે તે ચુસ્ત શ્રાવક બન્યો. તેને પરમ આર્હત બનેલો જાણી અને ધર્મબ્રત નહિ થાય તેની પૂર્ણ પ્રતીતિ થતાં એના મામાએ પોતાની પ્રિય પુત્રી સાથે એનું લગ્ન કર્યું. થોડા દિવસ બાદ પોતાના સ્વજનોની રજા મેળવી મહેશ્વરદત્ત નર્મદાસુન્દરીને સાથે લઈને પોતાના ઘેર આવ્યો. પોતાનો મનોરથ સિદ્ધ થયેલો બેઈ ઋષિદત્તાના આનંદનો પાર રહ્યો નહિ. ધીરે ધીરે નર્મદાસુન્દરીએ પોતાનાં સાસુ સસરાને પોતાના ગુણો વડે વશ કર્યાં અને તેમને જૈન ધર્મમાં દઢ બનાવ્યાં. આ પ્રમાણે ઉભય કુલ ઉદ્ધારિણીને હાથે ઋષિદત્તા ફરીથી આર્હત ધર્મ પામી અને તે તેમજ તેનો પતિ પણ સાચા જૈન ધર્મી બન્યાં.

સિદ્ધાન્તી ધર્મમારૂયાતા, વાદી નૈમિત્તિકસ્તથા ।

તપસ્વ્યનેકવિદ્યામૃત, સિદ્ધઃ કવિઃ પ્રભાવકાઃ ॥૧૩૪॥

આઠ પ્રભાવકો—

શ્લોઠ—“સિદ્ધાન્તના બાણુકાર, ધર્મનો ઉપદેશ આપનાર, વાદી, નિમિત્તજ, તપસ્વી, અનેક વિદ્યાઓને ધારણ કરનાર, સિદ્ધ અને કવિ એ પ્રભાવકો છે.”—૧૩૪

દશપૂર્વી વજ્રસૂરિશ્ચ, મહાવાદી વિચક્ષણઃ ।

મદ્રબાહુર્મુનિર્વિષ્ણુ—હેમચન્દ્રો મુનીશ્વરઃ ॥ ૧૩૫ ॥

પાદલિપ્તસ્તથા વપ્પ—મટ્ટિશ્ચૈતે પ્રભાવકાઃ ।

અનુક્રમેણ વિજ્ઞેયાઃ, સમ્યગ્માર્ગસ્ય સર્વદા ॥૧૩૬॥—યુગ્મમ્

પ્રભાવકોનાં નામો—

શ્લોઠ—“દશ પૂવના બાણુકાર ^૧વજ્રકુમાર, વિચક્ષણ મહાવાદી, ભદ્રબાહુ-
(સ્વામી), વિષ્ણુ(કુમાર) મુનિ, હેમચન્દ્રસૂરિ, પાદલિપ્ત(સૂરિ) અને ^૨વપ્પભટ્ટિ-
(સૂરિ) એ અનુક્રમે શુદ્ધ માર્ગના પ્રભાવકો સદા બાણુવા.”—૧૩૫-૧૩૬

સ્થૈર્યં પ્રભાવનાઽઽવચ્ચ—કાદિક્રિયાસુ કૌશલમ્ ।

અર્હદાદિષુ યદ્ ભક્તિ—રાન્તરિકી ચતુર્થકમ્ ॥ ૧૩૭ ॥

પશ્ચમં તીર્થસેવારૂપ—મેવં ભૂષણપશ્ચકમ્ ।

સમ્યક્ત્વં ભૂષયત્યેવ, તત્ કાર્યં સર્વશક્તિઃ ॥૧૩૮॥—યુગ્મમ્

પાંચ ભૂષણો—

શ્લોઠ—“સ્થિરતા, પ્રભાવના, આવશ્યક વગેરે ક્રિયાઓને વિષે કુશળતા, તીર્થકર પ્રમુખને વિષે જ આન્તરિક ભક્તિ એ ચોથું અને તીર્થસેવા એ પાંચમું

૧ સિદ્ધાન્તજ અને ધર્મવાદી એ બંને પ્રભાવકના દર્શત તરીકે એમનો ઉદ્દેશ્ય છે. એમનું તેમજ શ્રી મહાવાદી પ્રમુખ બીજા પ્રભાવકોનાં ચરિત્રો અન્યતું કહેવર વધી જતું હોવાથી અત્ર ન આપતાં તે માટે સમ્યક્ત્વસમ્પતિની ટીકા બોલા ભલામણ છે.

૨ એના ઉત્પન-ચરિત્ર માટે જુઓ ચતુર્વિંશતિકાનો ઉપોદ્દ્યાત.

એમ (કુલે) પાંચ ભૂષણો સમ્યક્ત્વને વિભૂષિત કરે છે. (તેથી) સમગ્ર શક્તિ અનુસાર તે કરવાં જોઈએ. ”-૧૩૭-૧૩૮

સુલસા દેવપાલોઽત્રો-દાયિભૂષણ કામિની ।

પક્ષિઘ્નવિક્રમો રાજા, જ્ઞાતાનિ સન્તિ ભૂષણે ॥ ૧૩૯ ॥

ભૂષણ સંબંધી દષ્ટાન્તો—

સ્લો૦—“ સુલસા, દેવપાલ, ઉદાયિ રાજ, કામિની અને પક્ષીનો સંહાર કરનારો (ત્રિ)વિક્રમ નૃપતિ એ અત્ર ભૂષણ સંબંધી ઉદાહરણો છે.”-૧૩૯

સુલસાનું ચરિત્ર—

સ્પષ્ટી૦—‘રાજગૃહ’ નગરમાં શ્રેણિક રાજ્ય રાજ્ય કરતો હતો. ઇન્દ્રને માતલિની જેમ તેને નાગ નામનો સારથિ હતો. આની પ્રિયાનું નામ સુલસા હતું. પોતાને પુત્ર ન હોવાથી સારથિ ચિંતાતુર રહેતો હતો. તેની આ ચિન્તા દૂર કરવા માટે સુલસા ધર્મનું વિશેષ આરાધન કરવા લાગી. દરરોજ ત્રિકાલ જિનપૂજન કરવું, પ્રહાયર્ચપૂર્વક આચંબિલ (આચામલ) કરવાં ઇત્યાદિ ધાર્મિક ક્રિયાઓમાં તે પોતાના સમયનો સદુપયોગ કરવા લાગી.

એક વેળા ‘સૌધર્મ’ દેવલોકમાં ઇન્દ્રે સુલસાના સત્ત્વની ખૂબ સ્તુતિ કરી. તે એક દેવથી સહન થઈ શકી નહિ. એથી સાધુનો વેષ સહ સુલસાની પરીક્ષા કરવા માટે તે એને ઘેર આવ્યો. સાધુ સમજીને આ નારીએ તેને નમન કર્યું. એટલે આ કૃત્રિમ સાધુએ તેને કહ્યું કે હે શ્રદ્ધાળુ શ્રાવિકા! એક સાધુ માંદા થઈ ગયા છે, તેને શરીરે લગાડવા તેલ જોઈએ છીએ. આ સાંભળીને હર્ષભર સુલસા લક્ષપાક તેલ લેવા ગઈ, કેમકે સુપાત્રને તેનું દાન દેવાથી તે તેલ બનાવવું સાર્થક થશે એવો શુભ વિચાર તેને સ્ફુર્યો. જેવો આ લક્ષપાક તેલનો એક કુંડલ લઈ તે આવતી હતી તેવો જ આ દેવે માયાથી તેને ફાટી નાંખ્યો. આથી તે બીજો લેવા ગઈ. તે લઈને આવતાં પશુ તે પશુ દેવ-માયાથી ફૂટી ગયો. એવી રીતે સાત કુંડલો ફૂટી ગયા તોપણ એનો ભાવ તેવો ને તેવો જ કાયમ રહ્યો. વિશેષમાં પોતાનું પુણ્ય પ્રબળ નથી, પોતે નિર્ભાગ્ય છે કે જેથી સત્પાત્રને વિષે તેલનું દાન ન કરી શકી એમ તે પોતાની બાતને

નિદ્રવા લાગી. તેનો આવો અખંડિત શુભ ભાવ જોઈ દેવ પ્રગટ થયો અને સુલસાને કહ્યું કે ઇન્દ્રે તારી જે પ્રશંસા કરી હતી તે મને સાચી નહિ લાગવાથી હું અહીં તારી પરીક્ષા કરવા માટે આવ્યો. મને હવે પ્રતીતિ થઈ છે કે ઇન્દ્રે કહ્યા કરતાં પણ તું અધિક સત્વશાળી છે; વાસ્તે હે મહાશયા ! હું તારા ઉપર સંતુષ્ટ થયો છું, માટે તારી ઇચ્છામાં આવે તે માગ. સુલસાએ જવાબ આપ્યો કે એમ છે તો મને પુત્રો આપ. આથી દેવે તેને બત્રીસ ગોળીઓ આપી અને કહ્યું કે આ એકેક ખાવાથી તને એકેક પુત્ર થશે. આ પ્રમાણેની વાતચિત કરી દેવ સ્વસ્થાનકે આવ્યો ગયો. પુત્રો થાય એની ગોળીઓ મળવાથી સુલસાને ઘણો આનંદ થયો. બત્રીસ વાર ગર્ભ ધારણ કરવાનું કષ્ટ તેમજ તેટલી વાર પ્રસૂતિની વેદના અસહ્ય ત્રાસરૂપ બાણી બત્રીસે ગોળી એક જ સાથે ખાઈ જવાથી બત્રીસ લક્ષણોથી લક્ષિત એવો એક જ પુત્ર થશે એમ ધારી એ બત્રીસે ગોળી ખાઈ ગઈ; પરંતુ તેના ધારવા કરતાં પરિણામ ઉલટું આવ્યું. આથી તો એને બત્રીસ ગર્ભો રહ્યા. આની અપાર વેદના નહિ સહન થઈ શકવાથી તેણે પૂર્વોક્ત દેવને ઉદ્દેશીને કાર્યોત્સર્ગ કર્યો. આથી એ દેવ આવ્યો અને તેની વેદના દૂર કરતાં કહ્યું કે હે સુલસા ! તેં આ ઉચિત કર્યું નહિ; કેમકે આથી તો તને સમાન આયુષ્યવાળા બત્રીસ પુત્રો થશે અને તેઓ એકી વખતે મરણ પામશે. આ પ્રમાણેની પરિસ્થિતિ સમજાવો એ દેવ આલતો થયો.

કલાંતરે ગર્ભનો કાળ પૂર્ણ થતાં સુલસાએ બત્રીસ પુત્રોને જન્મ આપ્યો. સમય જતાં આ સર્વે યૌવન-અવસ્થા પામ્યા અને તેઓ સર્વે શ્રેણિકની પાસે રહેનારા વિન્ધાસુ નોકરો બન્યા.

એકદા શ્રેણિક રાજા એડા રાજાની સાત પુત્રીઓમાં સૌથી મોટી સુન્દરેષા નામની પુત્રીનું સંકેતાનુસાર સુરંગને રસ્તે થઈને હરણ કરવા ગયો. આ વખતે સુલસાના બત્રીસ પુત્રોને તેણે સાથે લીધા હતા. આ શ્રેણિકે રાજા સુન્દરેષાના મહેલ આગળ જઈ પહોંચ્યો એટલે સુન્દરેષા સાથે જવા નીકળી. આને જતી જોઈ એની નાની બેન ચિદલાણા પણ તૈયાર થઈ. સુરંગ આગળ આવ્યા બાદ સુન્દરેષાને રતનનો કંડિયો યાદ આવ્યો એટલે તે લેવા તે મહેલે પાછી ફરી. આ દરમ્યાન ચિદલાણાએ શ્રેણિકને કહ્યું કે શત્રુના રાજ્યમાં વધારે વખત રોકાઈ રહેવું સહીસલામત ન ગણાય. આથી સુન્દરેષાની રાહ જોયા વિના શ્રેણિકે ચિદલાણાને રથમાં બેસાડી ચાલવા માંડ્યું.

થોડીક વારમાં તો સુન્દરેષા સુરંગ આગળ આવી પહોંચી, પરંતુ શ્રેણિક તેમજ ચિદલાણાને ત્યાંથી પલાયન કરી ગયેલાં જોઈ તેને પિત્તો ઉછળી

આવ્યો. મહેલમાં આવી તેણે, ચિલ્લાણુને કોઈ દુષ્ટ હરી જાય છે એવો શોરબકોર કરી મૂક્યો. આ સાંભળી તેનો પિતા ત્યાં આવી પહોંચ્યો અને શ્રેણિકને પકડી પાડવાને તેણે પોતાના સૈનિકોને સુરંગમાં ઉતાર્યા. શ્રેણિક અને ચિલ્લાણુ સહીસલામત પહોંચી જાય તે માટે સુલસાના ખત્રીસ પુત્રોએ આ સૈનિકો સાથે ઘોર યુદ્ધમાં અંબલાવ્યું અને પોતાના સ્વામીની ખાતર પોતાના પ્રાણો પણ હોત્તી દીધા.

આ લડાઈ જેટલો વખત ચાલી એટલામાં તો શ્રેણિક ચિલ્લાણુ સાથે પોતાના નગરમાં આવી પહોંચ્યો અને સત્વર તેણે તેની સાથે લગ્ન પણ કરી દીધું.

સુલસાને પોતાના બધા પુત્રો સમકાલે મરી ગયાની ખબર પડી ત્યારે તેના શોકનો પાર રહ્યો નહિ, પરંતુ ચતુર અભયકુમારે તેને ઘણી ઘણી સમજાવી^૧ અને આખરે તેની દિલગીરી દૂર કરતાં કહ્યું પણ ખરું કે તારા જેવી સમ્યક્ત્વધારી, વિવેકી જૈન રમણીને આવું રુદ્ધ શોભે ?

એક વેળા ‘ચંપા’ નગરીમાં શ્રીવીર જિનેશ્વરનું સમવસરણ થયું. ત્યાં પુણ્યપ્રભાવક, દેવગુરુમજ્જિકારક, સુશ્રાવક, પરિવ્રાજક અખંડ એમની દેશના સાંભળવા હાજર હતો. ‘રાજગૃહ’ જવા માટે જ્યારે તે તૈયાર થયો ત્યારે ભગવન્ મહાવીરે કહ્યું કે તું મહાસતી શ્રાવિકા સુલસાને અમારો ધર્મલાલ કહેજે.^૨ વારુ એમ કહી અખંડ ‘રાજગૃહ’ જવા નીકળ્યો. ગગન-માર્ગે થઈને તે ઝટ સુલસાના દ્વાર પાસે આવી પહોંચ્યો. ત્યાં એક ક્ષણવાર થોભ્યો. એવામાં એણે વિચાર આવ્યો કે ભગવન્ મહાવીરે સ્વમુખે જેને ધર્મલાલ કહેવડાવ્યો છે તેના જૈનત્વમાં મણા હોય જ શાની ? છતાં તેની ધર્મમાં કેવી અડગ શ્રદ્ધા છે તેની પ્રતીતિ કરવા માટે હું તેની પરીક્ષા કરું. આમ વિચારી વૈક્રિય લબ્ધિ વડે અન્ય રૂપ વિકૃત્તી તેણે સુલસાના ઘરમાં પ્રવેશ કર્યો અને ભિક્ષા પણ

૧ આ પ્રસંગને અનુલક્ષીને સમ્યક્ત્વસક્ષેતિની ટીકામાં ૧૬૫મા પત્રમાં કહ્યું છે કે-

“ મા શોચતમમો ભાવા, મુવિ સર્વે વિનશ્વરાઃ ।

સર્વ સાધારણે મૃત્યૌ, તત્ કઃ શોકં સમુદ્રહેત્ ? ॥ ૬૮ ॥

મૃત્યુસ્તુ સર્વજન્તૂનાં, પ્રકૃતિર્જગતિ ધ્રુવમ્ ।

જીવિતવ્યં વિકારસ્તુ, તસ્માચ્છોકં વિમુશ્ચતામ્ ॥ ૬૯ ॥”

૨ આ પ્રસંગ ઉપરથી પરમ વીતરાગ વીર પ્રભુને કાળું કલંક ચડાવવા કેટલાંક વર્ષો ઉપર એક નરાધમે હામ બીડી હતી, પરંતુ જેમ કાગડાને સુંદર ભોજન ન ગમે, પરંતુ વિષા સુંથવી ગમે તેમ આ હલકટને આવો જ ધંધો સહે તેો તેમાં શી નવાઈ ?

માગી, પરંતુ સુપાત્ર સિવાય અન્યને ભિક્ષા નહિ આપવાના નિયમવાળી સુલસાએ આને ભિક્ષા આપી નહિ. આથી આ પરિવાજક સત્વર ત્યાંથી ચાલતો થયો અને એ નગરના પૂર્વ દિશાના દરવાજાે આવી વૈક્રિય લગ્નિધ વડે ચાર વદનવાળા, રાજહંસના વાહન ઉપર આરૂઠ થયેલા, સાચિત્રીથી યુક્ત, ચાર હાથવાળા, બ્રહ્મસૂત્ર વગેરેથી અલંકૃત એવા આદાત બ્રહ્મણુ રૂપ વિકૃર્વી લોકો સમક્ષ એ દેશના આપવા લાગ્યો. એને વંદન કરવાને આ નગરના સર્વ કૌક આવ્યા, પરંતુ સુલસા શ્રાવિકા આવી નહિ. બીજે દિવસે દક્ષિણ દિશાના દરવાજાે જઈ અંબડે ગરુડરૂપ વાહનવાળા, શંખ, ચક્ર, ગદા અને ધનુષ્યથી સુશોભિત ચાર હાથવાળા, અને મનોહર ગોપીઓ સાથે ક્રીડા કરતા કૃષ્ણુનું રૂપ ધારણ કર્યું પરંતુ આ ફેરી પણ સુલસા એના દર્શનાર્થે આવી નહિ. ત્રીજે દિવસે પશ્ચિમ દિશાના દરવાજાે જઈ અંબડે બંદી મામતા પેઠી કા ઉપર આરૂઠ થયેલ, અર્પણે પાર્શ્વરીને પ્રવણુ કરેલા, સત્વરે પૂર વડે ગોપાલ, મસ્તક ઉપર ગ માને રાગેલ અને શરીરે ગરુડરૂપ નિર્મલુ વડે નાચકુંદેરુનું રૂપ ધરું બેઠો. આ સમયે પણ સુલસા તે એના દર્શન કરવા ન જાણી. ચોથે દિવસે ઉત્તર દિશાના દરવાજાે જઈ આ પરિવાજક સમવસારુ સમું બન ત્યાં તીર્થકરનું રૂપ ધારણ કરી તે દેશના આપવા લાગ્યો. પરંતુ આ વેળા પણ સારી શ્રદ્ધાવાળી સુલસા તે ન જ આવી. આથી એણે એક માણસ મોકલી સુલસાને કહેવડાવ્યું કે બહાર તીર્થકર પધાર્યા છે તો તું જૈન હોવા છતાં તેને નમન કરવામાં કેમ ઉત્સુક જણાતી નથી ? સુલસાએ કહ્યું કે શ્રીમહાવીરને મૂકીને આ ભૂમિ ઉપર અન્ય તીર્થકર છે જ નહિ. પેલા માણસે ઉત્તર આપ્યો કે આ તો પચીસમા તીર્થકર છે. એનો જવાબ વાળતાં સુલસાએ કહ્યું કે આવું કદી બને જ નહિ, વાસ્તે આ કોઈ માયાવી આપ્યો જણાય છે. હજી કસી જ્ઞેવાના ઇરાદાથી આ માણસે સુલસાને કહ્યું કે જૈન ! આનાથી જ્યારે જૈન શાસનની ઉન્નતિ થઈ રહી છે તો પછી એને નમસ્કાર કરવામાં શો દોષ છે ? સુલસાએ પ્રત્યુત્તર આપ્યો કે અસત્યથી-દંભથી થતી પ્રભાવના તે પ્રભાવના જ ન કહેવાય. આ પ્રમાણેની વાતચિત થતાં એ માણસ અંબડ પાસે ગયો અને સર્વ વૃત્તાન્તથી તેને વાકેફગાર કર્યો. આથી કપટ-નાટકને સંહરી લઈ પોતાના સાચા સ્વરૂપમાં અંબડ સુલસાને ઘેર આવ્યો. ત્યાં તેણે સાચી હકીકત બહાર કરી અને તેની દ્રષ્ટી પ્રશંસા કરી તે સ્વસ્થાનકે ગયો.

પુદ વીર પ્રભુએ પોતાને ધર્મલાભ કહેવડાવ્યો તેથી પોતાની બતને ધન્ય માનતી અને પ્રભુના ગુણગાનમાં અધિક તનમયતા અનુભવતી સુલસા ધર્મકૃત્યોમાં કાલ-નિર્ગમન કરવા લાગી. એના સદ્ગુણો અને સત્કૃત્યોને લઈને

તેને સ્વર્ગની સંપદા સાંપડી. ત્યાંથી ચ્યવી કાલાંતરે તે 'ભરત'ખંડમાં આવતી ચાવીસીમાં નિર્ભય નામના પંદરમા તીર્થંકર થઈ મોક્ષે જશે. અનેકવિધ વંદન હોજો આ આર્ય-રમણીને અને કૌટિશઃ અભિનંદન હોજો એની અડગ ટેકને.

દેવપાલની કથા—

'અચલપુર' નગરમાં સિંહ રાજ રાજ્ય કરતો હતો. ત્યાં જિનદત્ત નામનો એક શ્રેષ્ઠી વસતો હતો. તેને દેવપાલ નામે એક નોકર હતો કે જેનું કામ ઢાર ચારવાનું હતું. એક વખત ચોમાસામાં તે ઢાર ચરાવવા રાતમાં ગયો હતો. ત્યાં નદી કાંઠે સૂર્યના જેવું પ્રકાશમાન શ્રીચક્રપલદેવનું જિજ્ઞ તેની નજરે પડ્યું. આથી તેના આનંદનો પાર રહ્યો નહિ. ત્યાં આગળ તેણે ઘાસની ઝુંપડી ખાંધી અને તેમાં આ મનોહર જિજ્ઞ પધરાવ્યું. આ વખતે તેણે એવો નિયમ લીધો કે આના દર્શન કર્યા વિના મારે લોજન કરવું નહિ. નિયમ અનુસાર દરરોજ તે ત્યાં આવતો અને નદીના જળથી સ્નાન કરી તે પ્રભુની પ્રતિમાનું પ્રક્ષાલન કરતો તેમજ તેનું પુષ્પાદિ વડે પૂજન કરતો. આમ કર્યા પછી જ તે લોજન કરતો. કેટલાક દિવસ સુધી તેને પ્રતિજ્ઞાને નિર્વાહ કરવામાં મુશ્કેલી નડી નહિ. પરંતુ કાલાંતરે નદીમાં રેલ આવી અને તેથી તેની પેલે પાર પ્રતિમાના દર્શનાદિ માટે જવા એ ક્ષમર્થ થયો નહિ એટલે એ દિવસે એ ભૂખ્યો રહ્યો. શેઠે આ વાત જાણી ત્યારે આ ભાવિક નિયમવાળાને તેઓ કહેવા લાગ્યા કે આપણા ઘરમાં જિન-મૂર્તિ છે તેની તું પૂજ કરી લોજન કરીશ તો તારા નિયમનો ભંગ થશે નહિ. દેવપાલે આ વાત માન્ય ન રાખી અને તેણે તો સાત દિવસ લોજન વિના પસાર કર્યા. આઠમે દિવસે નદીનાં જળ ઉતરી ગયાં એટલે તે ઈચ્છિત સ્થાને આવી પહોંચ્યો. ત્યાં આવીને જુએ છે તો ઝુંપડીના દરવાજા આગળ એક ભયંકર સિંહ ઊભો હતો, પરંતુ તેની શિયાલ જેટલી પણ દરકાર ન કરતાં તેણે તો જિન-પૂજ કરી અને આટલા દિવસ પ્રભુના દર્શનથી તેને વંચિત રહેવું પડ્યું હતું તે માટે તેણે આત્મ-નિદા કરી.

દેવપાલના સત્ત્વ અને ભક્તિ-ભાવથી ખુશ થયેલા એક દેવે તેને કહ્યું કે તારા ઉપર હું પ્રસન્ન થયો છું, વાસ્તે તને જે ગમે તે માગ. દેવપાલે રાજ્ય માગ્યું એટલે દેવે કહ્યું કે આજથી સાતમે દિવસે તને તે મળશે. આમ કહી દેવ ચાલતો થયો. આ જ ગામનો રાજા સાતમે દિવસે એકાએક મરી ગયો. તેને પુત્ર નહિ હોવાથી પાંચ દિવ્ય શાસ્ત્રગારી નગરમાં દ્રેવવાયાં. હાથિણી ફરતી ફરતી દેવપાલ રાતમાં ખેઠો હતો ત્યાં આવી અને તેના ઉપર તેણે કળશ રેડ્યો. આ પ્રમાણે દેવપાલને આ ગામનું રાજ્ય મળ્યું.

દેવપાલ પોતે આ ગામનો રહીશ હતો અને વળી જિનદત્તના ચાકર તરીકે તે બળ્ણીતો હતો તેથી લોકો તેની આજ્ઞા માનતા ન હતા. આથી કંટાળીને તેણે પેલા દેવને યાદ કર્યો અને તેને ઠપકો આપવા લાગ્યો કે આ રાજ્ય કરતાં તો મને ચાકરીમાં વિશેષ સુખ હતું. આ સાંભળીને દેવે ઉત્તર આપ્યો કે તારે રાજ્યની લગામ છોડી દેવાની જરૂર નથી, કેમકે તારી આજ્ઞા બધા માથે ચડાવે એવો તને હું ઉપાય બતાવું છું. તું કુંભાર પાસે માટીનો મોટો હાથી તૈયાર કરાવી તેના ઉપર તું આરૂઠ થજે એટલે તે ચાલશે. પછી તું આખા ગામમાં એના ઉપર વેસીને ફરજે એટલે આ ચમત્કારને બેઠને લોકો તારી આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તશે.

દેવપાલે તેમ કર્યું અને બધા લોકો તેના હુકમને માન આપવા લાગ્યા. પોતે જે શેઠનો પહેલાં નોકર હતો તે શેઠને એણે નગરશેઠની પદવી આપી. વિશેષમાં નદી કાંઠે જે બિંબની પોતે પૂજા કરતો હતો ત્યાં ઉચ્ચ જિનાલય બંધાવી અને લગ્ન્ય પ્રતિમાની ત્યાં પ્રાણપ્રતિષ્ઠા કરાવી એ એની પ્રતિદિન ત્રિકાલ પૂજા કરવા લાગ્યો. જૈન શાસનની ઉન્નતિ કરવામાં પોતાની શક્તિનો તે ઉપયોગ કરવા લાગ્યો.

સમય જતાં તે મૂળ નૃપતિની કન્યાને પરણ્યો. એક દિવસ રાજા રાણી ગોખમાં બેલાં હતાં તેવામાં એક કઠિયારો નજરે પડતાં રાણી મૂર્ચ્છિત થઈ ગઈ. શીતોપચારથી ચૈતન્ય આવતાં કઠિયારને દરબારમાં બોલાવી રાણીએ પૂછ્યું કે તું મને ઝોળખે છે? કઠિયારએ ના કહી એટલે દેવપાલને તેણે કહ્યું કે પૂર્વ ભવમાં હું આની પત્ની હતી. જે જિનેશ્વરની તમે રાજ પૂજા કરો છો તે જ જિનદાજની એ જ વગડામાં પૂજા કરવાનો મેં એક મુનિ પાસે નિયમ લીધો હતો અને તે મેં મરણ પર્યંત પાળ્યો તેથી આજે હું રાણી થવા પામી છું. મેં આ કઠિયારને જૈન ધર્મ પાળવા ઘણું સમજાવ્યો, પરંતુ તેને ગળે તે વાત ઉતરી નહિ અને એથી હજી એની એ જ સ્થિતિમાં તે આજે છે. આ સાંભળીને કઠિયારના હૃદયમાં ધર્મનો અદ્વાંશે સંચાર થયો. દેવપાલે વીસ સ્થાનકમાં પ્રથમ એવા ‘અરિહંત’ પદનું આરાધન કરી તીર્થંકર નામ-કર્મ ઉપાર્જન કર્યું. દીક્ષા લઈ ચારિત્ર પાળી તેઓ સ્વર્ગે સંચર્યા અને ત્યાંથી ચ્યવી અપવર્ગના અધિકારી થશે.

ઉદાચીનું ઉદાહરણ—

‘રાજગૃહ’ નગરમાં કોણિક અપર નામ અશોકચંદ્ર રાજા રાજ્ય કરતો હતો. એને પદ્માવતી નામની લાવણ્યવતી પત્ની હતી. આ દંપતીને

સંસાર-સુખ ભોગવતાં એક પુત્ર થયો. આનું નામ ઉદાર્યી રાખવામાં આવ્યું. રાજાને આ એટલો બધો પ્રિય હતો કે જેમ સાધુ રજોહરણ સાથે ને સાથે રાખે તેમ તે ઊઠતાં, બેસતાં, ખાતાં, પીતાં, ફરતાં પણ તેનો સાથ છોડતો નહિ. એકદા પોતાના ઠાલા સાથળ ઉપર ઉદાર્યીને બેસાડી રાજા ભોજન કરતો હતો. અરધું જમણ થઈ રહ્યું તેવામાં ઉદાર્યીએ મૂત્રની ધારા તેની થાળીમાં છોડી, કિન્તુ પુત્ર-વાત્સલ્યથી તેમજ લઘુશંકા કરતો અટકાવવાથી રોગ થાય એવા વિચારથી રાજાએ તેને અટકાવ્યો નહિ. પછી મૂત્રથી સ્પૃષ્ટ થયેલા ભોજનનો જ ત્યાગ કરી એની એ જ થાળીમાં એણે ખીજું ભોજન કર્યું. સાથે સાથે એ કોણિક પોતાની માતા ચિદ્વાણાને કહેવા લાગ્યો કે જેવો મને મારા પુત્ર ઉપર પ્રેમ છે તેવો કોઈને હતો નહિ, છે નહિ અને હશે પણ નહિ. આ સાંભળીને એની માતા હસી પડી અને કહ્યું કે તારા પર તારા પિતાનો જેટલો સ્નેહ હતો તેના કરોડમે ભાગે પણ આ તારો પ્રેમ નથી. આનું કારણ પૂછતાં ચિદ્વાણાએ કહ્યું કે જ્યારે તું ગર્ભમાં આવ્યો ત્યારે મને તારા પિતાનાં આંતરડાં ખાવાનો વિચાર થયો. અભય-કુમારે મારો એ અનિષ્ટ દોહદ પૂરો કર્યો, પરંતુ મને આથી એમ ભાસ થયો કે આ ગર્ભ એના પિતાનો ઘાતક થશે. સમય જતાં તારો જન્મ થયો એટલે ઉપયુક્ત વિચારથી મેં તને ઉકરડે ફેંદાવી દીધો. ત્યાં એક ફૂકડાએ તારી ટચલી આંગલી કરડી નાંખી, તેથી તું રડવા લાગ્યો. આ વાત તારા પિતાને કાને પહોંચતાં તેઓ તને લઈ આવ્યા અને મને ઠપકો આપ્યો. તારી આંગળીમાંથી પડે વહેતું હતું અને તેથી તને અપાર વેદના થતી હતી. તને કંઈ ચેન પડે તે માટે તારી આવી પડેથી ભરપૂર આંગળી પોતાના મુખમાં રાખી તારા પિતાશ્રી તે ચૂસતા. દરબારનાં સેંકડો કાર્યો પડતાં મૂકી તેમણે તને આરામ થયો તેટલા દિવસ સુધી આ પ્રમાણે તારી શુશ્રૂષા કરી. બોલ આ પ્રેમ અધિક કહેવાય કે તારો ? આ સાંભળી કોણિક અંખવાણો પડી ગયો અને પોતાના પિતાશ્રીને કાષ્ઠપિંજરમાંથી મુક્ત કરવા પોતે જાતે મોટી ડાંગ લઈને દોડ્યો. આને યમ-દંડ જેવા દંડને લઈને પૂરા વેગથી પોતાની સામે ધસી આવતો જોઈ શ્રેણિકે વિચાર કર્યો કે આ મને મારી નાંખવા આવ્યો છે. આમ ધારી તે તાલપુટ વિષ ખાઈ મરણને શરણ થયો. આ દેખાવથી કોણિક તો આભો જ બની ગયો અને પોતાની જાતની નિંદા કરતો અત્યંત વિલાપ કરવા લાગ્યો. એનું દુઃખ વિસારે પડે તે માટે દિવાનોને ‘ચંપા’ નગરીમાં રાજધાની બદલવી પડી.

કાલાંતરે દક્ષિણાર્ધ ‘ભરત’ખંડના સમગ્ર નૃપતિઓને કોણિકે હતી લીધા. પછી અભિમાનના શિખરે ચઢેલો તે પોતાની જાતને તેરમો ચક્રવર્તિ માનવા

લાગ્યો અને તેણે 'વૈતાલ્ય' પર્વતની 'તમિસ્રા' ગુફાના દરવાજા ઉપર દ'ડથી પ્રહાર કર્યો એટલે તેના અધિષ્ઠાયક કૃત્તમાત્ત દેવે તેને બાળીને ભસ્મ કરી નાખ્યો.

આની પાઠે લઘુ વયમાં ઉદ્દારીને પ્રધાનોએ ખેસાડ્યો. પિતાના શોકથી તેનું ચિત્ત વ્યગ્ર રહેતું હોવાથી પ્રધાનોએ રાજધાની ફેરવવા વિચાર કર્યો. યોગ્ય સ્થળની શોધ કરવા તેમણે માણસો મોકલ્યા. તેઓ ફરતાં ફરતાં 'ગંગા' નદીના કિનારે જ્યાં અન્નિકાપુત્રને કેવલજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું હતું ત્યાં આવી ચડ્યા. આ મહર્ષિની મસ્તકની તુંબડી ત્યાં દટાઈ ગયેલી તેની ઉપર એક 'પાડલ' નામનું ઝાડ ઉગ્યું હતું. તેના ઉપર બેઠેલા એક પોપટના મુખમાં પોતાની મેળે પતંગિયાં આવી પડતાં ભેઈ આ સ્થળને રાજધાની તરીકે પસંદ કરવામાં આવ્યું. અહીં ઉદ્દારી રાજા આવ્યો અને એનું નામ 'પાડલીપુર' રાખવામાં આવ્યું.

આ સ્થળના પ્રભાવથી એના સમગ્ર વૈરીઓ શાંત થઈ ગયા અને એના ચરણમાં શિર ઝૂકાવવા લાગ્યા. આ રાજાએ દાનવીર અને યુદ્ધવીર તરીકે જ નામના મેળવી એટલું જ નહિ પણ બાર વ્રતો અહણુ કરી, ચાર પવોને દિવસે દેવ અને ગુરુનું વંદન, છ આવશ્યકોનું સેવન, પૌષ્પધનું આચરણ વગેરે પુણ્ય કાર્યો કરી તે ધર્મવીર તરીકે મશહૂર બન્યો. રાજ્ય-કાર્યનો ભાર હોવા છતાં સમય કાઢી તે ધર્મ-સ્થાનમાં જઈ ધાર્મિક ક્રિયા કરવા ચૂકતો નહિ. જૈન શાસનની દિવ્ય જ્યોતિ ઝળહળતી રાખવા તે પૂર્ણ પ્રયાસ કરતો.

એક વખત યુદ્ધમાં ઉદ્દારીના હાથે કોઈ એક ગામનો ઠાકોર માર્યો ગયો અને તેના બાલબચ્ચાં રખડતાં થઈ ગયાં. તેમાંનો એક છોકરો મોટો થઈ આવતાં પોતાના પિતાનું વેર વાળવા તે અત્યંત આતુર બન્યો. પોતાનો દાવ સાધવા માટે તેણે 'ઉજ્જયની'ના રાજાનો આશ્રય લીધો. આ રાજા ઉદ્દારીનો દુશ્મન હતો એટલે તેણે આને મદદ કરવા હા પાડી. પોતાનું કામ પાર પાડવા તે 'પાડલીપુર' આવ્યો, પરંતુ પોતાનો ખાસો કોઈપણ રીતે સવળો પડે તેમ ન લાગવાથી તેણે કપટથી દીક્ષા લઈ ધર્મના બહાને ઉદ્દારીને છેતરવાનો વિચાર કર્યો. આ રાજાના ધર્મગુરુ પાસે પોતે દીક્ષા લીધી, પરંતુ રજેહરણમાં એક છરી સંતાડી રાખી. ગુરુનો વિનય તો તે એવો સાચવવા લાગ્યો^૧ કે ગુરુએ રાજી થઈ તેનું વિનયરત્ન નામ પાડ્યું. ગ્રામાનુગ્રામ વિહાર

૧ સરખાવો—

“ નમન નમનમે ભેઃ હે, બહોત નમે નાદાન;
દગલબાજ દુના નમે, ચિત્તા ચોર કમાન. ”

કરતાં કરતાં એકદા આ ગુરુવર્ય 'પાડલીપુર' ધધાર્યા. સાથે તેમનો શિષ્ય-રત્ન (?) વિનયરત્ન પણ હતો. ઉદારથી રાજાએ તેમનું ગહુમાન કર્યું અને દરરોજ દેશના સાંભળવી શરૂ કરી. એક વેળા પર્વ-તિથિ આવતાં સવારનું પ્રતિક્રમણ કરી, સ્નાનાદિક શુદ્ધિ કરી, જિન-પૂજન કરી, ગુરુ પાસે આવી ઝલર આચાર સાચવી, દ્વાદશાવર્ત વંદન કરી, અતિચારોની આલોચના કરવા પૂર્વક ગુરુ પાસે ચતુર્વિધ આહારના ત્યાગરૂપ ઉપવાસનું તેણે પ્રત્યાખ્યાન કર્યું. સાંજે દરખારમાં પોતે સ્થાપન કરેલી ધર્મશાળામાં રાત્રિ-પૌષધ કરવાના ઇરાદાથી તે ગયો. પોતાના શુદ્ધ ભાવની વૃદ્ધિ ધાર તે માટે તેણે ગુરુવર્યને ત્યાં ધધારવા વિનવ્યા. ગુરુ વિનયરત્નને સાથે લઈને ત્યાં આવ્યા. ગુરુ સમક્ષ રાત્રિ-પૌષધ અંગીકાર કરી, પ્રથમ પ્રહરની પ્રતિલેખના કરી અને સંસ્તારક પાથરી રાજા નિદ્રાધીન થયો. ગુરુ પણ ધર્મ-કથા કરતાં કરતાં સુઈ ગયા. વિનયરત્નને કપટ-નિદ્રાનું સેવન કર્યું. આજે સોળ વર્ષે ઉદારથીનો ઘાટ ઘડી પોતાના પિતાનું વેર લેવાનો અવસર હાથ આવેલો જોઈ એની છાતી હર્ષથી ફૂલાવા લાગી. ચોરની જેમ ચૂપકીદીથી તે રાજા સમીપ ગયો અને ધર્મ-સ્થાનમાં ધર્મગુરુની હાજરીમાં આ દુષ્ટતાએ રાજાનું ગળું રાજોહરણ જેવા પવિત્ર ધર્મ-સાધનમાં સંતાડી રાખેલી છરી વડે છેદી અધમમાં અધમ કાર્ય કર્યું. પકડાઈ જવાની ખીકથી તે ત્યાંથી નાહો. પહેરેગીરાએ તેને અટકાવ્યો, પરંતુ દીર્ઘશંકાએ જાઉં છું એમ કહી ત્યાંથી સાધુના લેખાસમાં સંતાયેલો એ સેતાન છટકી ગયો.

આ તરફ રાજાના ગળામાંથી લોહીની ધારા ચાલવા માંડી અને તે છેક ગુરુના સંસ્તારકને તરખોળ કરવા લાગી. ગુરુ આથી જાગૃત થઈ ગયા અને આવું પૈશાચિક અને જૈન શાસનને કલંકિત કરનારું અપકૃત્ય જોઈ ભવચરિમ પ્રત્યાખ્યાન લઈ આપઘાત કરી તેઓ સ્વર્ગગામી બન્યા.

સવાર પડતાં દરખારમાં હાહાકાર મચી રહ્યો. સૌ કોઈ સમજી ગયું હતું કે આવું કાળું કૃત્ય કરનાર ખીલે કોઈ નહિ પણ વિનયરત્ન જ હતો. આ બદમાસની પૂરેપૂરી બરદાસ કરવાના ઇરાદાથી રાજસેવકોએ એની ખૂંજ તપાસ કરી, પરંતુ આ મુનિવેષધારી નરાધમ તો ક્યારનો એ 'ઉજ્જયિની' જવા નીકળી પડ્યો હતો અને જેમ અને તેમ જલદી તે ત્યાં આવી પણ પહોંચ્યો. ત્યાંના રાજા પાસે જઈ પોતાની બહાદુરીની વાત તેણે સંભળાવી. આથી આ રાજાને પણ અંજ ચડી અને સિરચાવ તરીકે તેણે વિનયરત્નને ત્યાંથી તેનું કાળું મોહું લઈ દેશાંતર જવાનું રોકડું ધરખાવી દીધું.

વિનયરત્નની ધાર્મિક ક્રિયા દંભમય હોવાથી તે બધી ઉપર પાણી ફરી વળ્યું હતું. વિશેષમાં તે અભવ્ય પણ હતો એટલે આવા નાલાયકની શરમ-કથા આટલેથી જ ખલાસ કરીશું.

ઉદાધી નરેશ્વર તો શુદ્ધ ક્રિયાનો જાણકાર અને પાલક હોવાથી તેને સ્વર્ગમાં સ્થાન મળ્યું એટલે ઉદલેખ કરી વિરમીશું.

કામિનીની કથા—

રૂપઠી— ‘રાજપુર’ નગરમાં અમિતતેજ નામનો રાજા રાજ્ય કરતો હતો. તે વેળા એક વિદ્યારૂપી બળવાળો પરિવ્રાજક ત્યાં આવી ચડ્યો. તેણે પોતાની વિદ્યાના બળથી અનેક રૂપવતી રમણીઓનું હરણ કર્યું તેમજ ખીજી કીંમતી વસ્તુઓ પણ તે ચોરવા લાગ્યો. આથી કંટાળી ગયેલી રૈયતે રાજાને ફરિયાદ કરી. રાજાએ તપાસ કરવા માટે કોટવાળ વગેરેને હુકમ કર્યો, પરંતુ ચોરનો કશો પત્તો લાગ્યો નહિ એટલે રાજા બંધ તપાસ કરવા નીકળ્યો. રાત દિવસ શોધ કરતાં પાંચમે દિવસે સાંજના વખતે સુગંધી ફૂલ, અન્ન, તાંબુલ વગેરે ખરીદતો એક નવીન પુરુષ તેના જોવામાં આવ્યો. આ જ ચોર છે એવો શક આવવાથી રાજા તેની પાછળ પાછળ ગયો. અંધારૂં થતાં તે પુરુષ નગરની બહાર નીકળી પાસેના જંગલમાં ગયો. ત્યાં એક ગુપ્ત ગુફા હતી અને તેના દરવાજા ઉપર મોટી શિલા હતી. તે જાઘડી જેવો તે પ્રવેશ કરવા બંધ છે તેટલામાં જ રાજાએ તેનું માથું તરવારના એક અટકે ઉડાવી દીધું અને ત્યાં નિશાની કરી પોતે પાછો ફર્યો. સવારે પોતાના સિપાઈઓને તેણે તે ગુફામાં દેખાડ્યાં અને બધો માલ બહાર કઢાવ્યો અને જે જેનો હતો તે તેને હવાલે કર્યો. આથી બધા લોકો ખુશી ખુશી થઈ ગયા, પરંતુ એક શેઠની સ્ત્રી તો આ પરિવ્રાજકના મરણના સમાચાર સાંભળી તેની પાછળ બળી મરવા તૈયાર થઈ, કેમકે પેલા પરિવ્રાજકે એના ઉપર કામણ કરેલું હતું. શેઠે તેને ઘણી સમજાવી, પરંતુ તે એકની બે થઈ નહિ. આખરે એક મંત્રવાદી ત્યાં આવી પહોંચ્યો. તેણે શેઠને સલાહ આપી કે જ્યાં એ પરિવ્રાજકને બાળવામાં કે દાટવામાં આવ્યો હોય ત્યાં જઈ તેનાં હાડકાં લાવી પાણીમાં ઘોળી તે પાણી તમારી પત્નીને પીવડાવો એટલે એના ઉપરથી એનો રાગ ઉતરી જશે. શેઠે તેમ કર્યું એટલે તેની પત્ની પૂર્વની પેઠે તેની સાથે સંસાર ચલાવવા લાગી.

આ ઉપરથી સાર એ લેવાનો છે કે જેવી રીતે આ પ્રમદાએ પરિવ્રાજક ઉપર અત્યંત રાગ રાખ્યો તેમ સમજી મનુષ્યે સર્વજપ્રણીત ધર્મ ઉપર રાખવો કે જેથી તેને જલદી મોક્ષ મળે.

ત્રિવિક્રમની કથા—

‘શ્રાવસ્તિ’ નગરીમાં ત્રિવિક્રમ રાજા રાજ્ય કરતો હતો. એક વખત તે જંગલમાં જતો હતો તેવામાં કોઈક પંખી સાસું મળ્યું. આથી અપશુકન થયા એમ માની રાજાએ તેના ઉપર બાણ છોડ્યું. એટલે તે તરત જ જમીન ઉપર પડી તરફડવા લાગ્યું. તે જોઈ તેને દયા આવી અને પશ્ચાત્તાપ થવા

લાગ્યો. આગળ જતાં તેને એક જૈન મુનિ મળ્યા. તેમને પ્રણામ કરી રાજાએ પૂછ્યું કે હું મહારાજ ! આપ અહીં એકલા કેમ બિરાજો છો ? મુનિએ કહ્યું કે આત્માનો ઉદ્ધાર કરવા. રાજા-આત્મોદ્ધાર કેમ થાય ? મુનિ-સર્વે જીવોને પોતાના સમાન ગણવાથી. રાજા-એ કેમ અને ? મુનિ-અહિંસાવ્રત આદરવાથી. રાજા-એ વ્રત કેમ આદરવ ? મુનિ-સંયમનો સંચય કરવાથી. રાજા-એ કેવી રીતે અને ? મુનિ-સર્વજ્ઞપ્રરૂપિત પાંચ મહાવ્રતો આદરવાથી. આ સાંભળી રાજાએ કહ્યું કે જો એમ છે તો મને તે મહાવ્રતો આપો. આમ કહી રાજા-લક્ષ્મીનો તૃણવત્ ત્યાગ કરી પશ્ચિ-હિંસાના પાપથી નિવૃત્ત થવા એ રાજાએ દીક્ષા અંગીકાર કરી. અનુક્રમે વિધિપૂર્વક તપશ્ચર્યા કરી તેણે તેજોલેશ્યાની લખ્વિધ પણ મેળવી.

પેલું પંખી મરીને ભિલ્લ થયું. એક વેળા આ રાજર્ષિને જતા જોઈ પૂર્વ ભવનો વૈર-ભાવ પ્રદીપ્ત થતાં લાકડી વગેરે મારીને એ ભિક્ષુ તેની કદર્થના કરવા લાગ્યો. તેજોલેશ્યા મૂકી ભસ્મીભૂત કરવાથી પાપ લાગશે એ ભૂલી જઈ આ ત્રિવિક્રમ રાજર્ષિએ તો તે લખ્વિધનો ઉપયોગ કરી એને ખાળી મૂક્યો. ભિલ્લ મરીને કોઈક જંગલમાં સિંહ થયો. ત્યાં પણ આ રાજર્ષિ જઈ ચડ્યા. પૂર્વના વૈરથી પ્રેરાઈને તે સિંહ એની સામે ધસી આવ્યો. આ ફેરી પણ તેજોલેશ્યા મૂકી એને આ મુનિએ ખાળી નાંખ્યો. મરીને તે દીપડો થયો. તેની નજરે આ મુનિ પડતાં તે પણ એને મારવા દોડ્યો. આ વખતે પણ તેજોલેશ્યા વડે મુનિએ તેના પ્રાણ લીધા. મરીને તે સાંઠ થયો. આ મુનિને જોતાં તેને બહુ ક્રોધ ચડ્યો અને એ એના તરફ પૂર જોસથી ધસ્યો. આ વેળા પણ મુનિએ તો તેજોલેશ્યાના પ્રયોગથી એને સળગાવી મૂક્યો. મરીને તે સર્પ થયો. આ મુનિનો મેળાપ થતાં તે તેને ડસવા દોડ્યો, પરંતુ મુનિએ તો તેજોલેશ્યા મૂકી તેને ખાળીને ભસ્મીભૂત કરી દીધો. આ સર્પ મરીને બ્રાહ્મણ થયો. તેના જોવામાં આ મુનિ આવતાં તેણે એની ખૂબ નિંદા કરી. આથી ચીડ ચઢતાં મુનિએ તેજોલેશ્યા વડે તેને સ્વધામ પહોંચાડી દીધો.

અહાહા કેવી તિરસ્કરણીય ખીના ! એક પંખીની હત્યાથી ઉદ્ભવેલા પાપથી બચવા માટે રાજપાટ છોડી જૈન દીક્ષા લીધેલાને હાથે સાત સાત હત્યાઓ થઈ ! કેવી મૂર્ખતા ! આ તો આગ ચોલવવા માટે ઘાસ્તેલેતો ઉપયોગ થયો !! નિર્વિવેકીને સંવરતું સ્વપ્નું હોય કે ? કયાં બહારથી જૈન મુનિનો વેદ અને અંદરથી કુટિલ કર્મ-ગંધ !!

પેલો બ્રાહ્મણ મરીને 'વારાણસી' નગરીમાં મહાબાહુ નામે રાજા થયો. ધ્યયાપ્રવૃત્તકરણાદિકે કરીને કોઈ શુભ કર્મનો ઉદય થતાં કોઈક જૈન

મુનિ તેના જોવામાં આવ્યા. આથી તેને જાતિસ્મરણ જ્ઞાન થયું અને પોતાના પૂર્વના સાત ભવો તેણે જોયા. તેને શુભ વિચાર આવ્યો કે અરેરે! મારે લીધે પેલા બિચારા મુનિને કેવો ઉચ્ચ કર્મ-બંધ થયો. કેાઈ ઉપાયથી તેઓ મને મળી આવે તો હું તેમને ખમાવું અને તેમને સન્માર્ગે વાળું. આવા વિચારથી તેણે નીચે મુજબનું અર્થ પદ રચ્યું અને કહ્યું કે એના ઉત્તરાર્થ સૂચવનારને હું એક લાખ સોનૈયા આપીશા:--

“ વિહઙ્ગઃ શવરઃ સિંહો, દ્વીપો ષઢઃ ફણી દ્વિજઃ । ”

અર્થાત્ જેણે પંખી, લિલ્લ, સિંહ, દીપડો, સાંઢ, સાપ અને ધાઢણને કોઢથી મારી નાંખ્યાં તેનું હાય શું થશે ?

લાલચના માર્યા ઢણાએ આની પાઢપૂર્તિ કરી, પરંતુ રાજના અભિપ્રાયને તે મળતી આવી નહિ. ફરતા ફરતા ત્રિવિક્રમ રાજર્ષિ તે ગામમાં આવી ચડયા. ત્યાં ગાયો ચારનારના મુખે આ શ્લોકાર્થ સાંભળીને તે પોતાને ઉદ્દેશીને છે એમ જણાતાં તેમણે નીચે મુજબ ઉત્તરાર્થ કહી સંભળાવ્યો:--

“ યેનાભિનિહતાઃ કોપાત્, સ કથં ષવતિ હહા ? ॥ ”

પેલા ગોપાલે રાજને આ ઉત્તરાર્થ જણાવ્યો એટલે રાજએ કહ્યું કે ખરાખર છે; પરંતુ સાચું ખોલ, તને એ કોણે ખતાવ્યો ? ગોપાલે આ ત્રિવિક્રમનું નામ લીધું. તત્કાળ રાજ મુનિ પાસે આવ્યો અને પોતાનો અપરાધ ક્ષમાવવા લાખ્યો. મુનિશ્રીએ કહ્યું કે હે નરેશ્વર ! એમાં તારો શો વાંક છે ? ઉલટો અપરાધ તો મારો છે. મારે તારી ક્ષમા માગવી જોઈએ. આ અવસરે એક સર્વજ્ઞ મુનિરત્નની ત્યાં પધરામણી થઈ. તેમની પાસે જઈ પ્રશ્નમ કરી આ બંનેને પોતાના પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત સૂચવવા વિનતિ કરી. સર્વજ્ઞે જવાબ આપ્યો કે ‘શત્રુજય’ તીર્થરાજની યાત્રા કરો અને ત્યાં તીવ્ર તપ કરો. બંનેએ તેમ કર્યું અને ભાવપૂર્વક સંયમ ધાળી આરાધક થયા એટલું જ નહિ છેવટે શિવમુખના પણ તેઓ ભાગી થયા.

પન્ચ લિઙ્ગાનિ સમ્યક્ત્વે, પ્રાગુક્તાનિ ભવન્તિ હિ ।

કૂરગઢુક-નિર્ગન્થૌ, તથાઽન્ન હરિવાહનમ્ ॥૧૪૦॥

નિદર્શનાનિ જાનીયાઃ, શ્રીવીરં પદ્મશેખરમ્ ।

અનુક્રમેણ લિઙ્ગેષુ, સ્વાતાનિ જૈનદર્શને ॥ ૧૪૧ ॥-ચુગમ્

શમાદિ લિંગ પરત્વેનાં ઉદાહરણો—

સ્ત્રોતો—“ પૂર્વે કહેલાં પાંચ લિંગો તે સમ્યક્ત્વ વિષયક પાંચ લિંગો છે. કૂરગડુક, (અનાથ) મુનિ, હરિવાહન, શ્રી(મહા)વીર અને પદ્મશેખર એ અનુક્રમે જૈન દર્શનમાં કહેલાં દષ્ટાંતો (પાંચ) લિંગો સંબંધી જાણવાં.”—૧૪૦-૧૪૧

કૂરગડુક મુનિવરની કથા—

સ્પષ્ટી—‘વિશાલા’ નગરમાં કોઈક આચાર્યના શિષ્ય માસક્ષમણના પારણે ગોચરીએ જતા હતા. તેવામાં અજ્ઞાણતાં તેમનાથી એક દેડકી પગ નીચે ચગદાઈ ગઈ. એ તરફ એક લઘુ શિષ્યનું ધ્યાન ખેંચાયું. ગોચરી કે પ્રતિકેખનાની આલોચના કરતાં કે પ્રતિકેખણ-સમયે પણ એ વિષે માસક્ષમણીએ કશી આલોચના કરી નહિ. તેથી લઘુ શિષ્યે મોટેથી તેમને એ વાત યાદ કરાવતાં કહ્યું કે પેટ્ટી દેડકીની કેમ આલોચના લેતા નથી? આથી પોતાની ક્ષેત્રી થયેલી માની માસક્ષમણી તેને મારવા દોડ્યો, પરંતુ વચમાં થાંભલા સાથે અફળાઈ મરણ પામી જ્યોતિષ દેવ તરીકે તે ઉત્પન્ન થયો. ત્યાંથી ચ્યવી દષ્ટિવિષ સર્પ તરીકે એ અવતર્યો. એ કુળમાં કેટલાકને જાતિસ્મરણ જ્ઞાન થયેલું હોવાથી કેટલાક સર્પો શુદ્ધ આહાર લેતા હતા. તે જોઈને આને પણ તેવું જ્ઞાન થયું. મુનિ-વ્રતની વિરાધનાથી પોતાની દુર્ગતિ થયેલી જોઈ કોઈ પણ જીવને મારે હાથે ઘાત ન થાય તે માટે મારે બિલમાં આખો દિવસ મોઢું ઘાલીને રહેવું એવો તેણે વિચાર કર્યો. આથી ક્રૂર રાત્રે તે બહાર નીકળતો અને પ્રાસુક પવનાદિને આહાર કરી નિર્વાહ કરતો.

આ સમયે કુંતી રાજાના પુત્રને કોઈ સર્પ કરડ્યો અને તેથી તે મરી ગયો. આથી સર્પોનું નિકંદન કાઢવા એ રાજા તૈયાર થયો. જે કોઈ કોઈ પણ જાતનો એક સર્પ મારી લાવશે તેને એક મહોર ઇનામ આપવાનું તેણે જાહેર કર્યું. આથી ઘણા માણસો આવું કામ કરી ઇનામ જીતવા લાગ્યા. કોઈકે આ દષ્ટિવિષ સર્પ ઉપર આકર્ષણી વિદ્યા મૂકી એટલે તે બહાર ખેંચાવા લાગ્યો. એણે વિચાર કર્યો કે જો હું બહાર નીકળીશ તો મારી દષ્ટિ પડતાં હજારો માણસોના શમ રમી જશે, વાસ્તે મારે મુખ બહાર ન કાઢતાં પૂછડું બહાર કાઢવું. આમ કર્યું એટલે પેલા વિદ્યાવાળાએ તેનું પૂછડું કાપ્યું. જેમ જેમ સર્પ પાછલા ભાગથી બહાર નીકળતો ગયો તેમ તેમ પેટો એને કાપતો ગયો. આથી તેને અતિશય વેદના થઈ, પરંતુ શાંત ચિત્તે તેને સહન કરી તે મૃત્યુ પામી એ જ કુંભ રાજાની રાણીની કુક્ષિમાં અવતર્યો. આ

વખતે નાગદેવે રબને સ્વપ્નમાં કહ્યું કે આજથી તું કોઈ સર્પને મારીશ નહિ; તને પુત્ર થશે. પછી જ્યારે પુત્ર થયો ત્યારે તેનું નામ નાગદત્ત પાડવામાં આવ્યું. યૌવન-અવસ્થા પામ્યો ત્યારે એક જૈન મુનિ જતા તેના જોવામાં આવ્યા. એમને દેખતાં જ તેને જ્ઞતિસ્મરણ જ્ઞાન થયું અને તેની વૈરાગ્ય-ભાવના પ્રદીપ્ત થઈ. માતાપિતાને સમજાવી તેમની અનુજ્ઞા મેળવી તેણે દીક્ષા લીધી. તિર્યચ-યોનિમાંથી આવેલા હોવાથી તેમને ક્રુધાવેદનીય કર્મનો અધિકારો ઉદય હતો; એથી તેઓ પૌરુષી સુધીનું પણ પ્રત્યાખ્યાન કરી શકતા નહિ. આ જોઈ તેમના ગુરુદેવે તેમને કહ્યું કે તારાથી તપશ્ચર્યા થઈ શકતી નથી તો તું ક્ષમા ધારણ કરજે. પછી તેમણે તેમજ કર્યું. સવાર થતાં જ તેઓ એક ગડુઆ પ્રમાણ કૂર લાવીને ખાય ત્યારે તેમને ચેન પડતું. આમ તેઓ દરરોજ કરતા હોવાથી તેમનો ઉપહાસ કરનારાએ તેમનું 'કૂરગડુક' નામ પાડ્યું. એમના ગચ્છમાં અનુક્રમે એક, બે, ત્રણ અને ચાર માસના ઉપવાસના કરનારા ચાર મોટા સાધુઓ હતા. તેઓ 'નિત્યખાઉ' કહી એમની નિંદા કરતા, પરંતુ કૂરગડુક મુનિરાજ જરાએ ગુસ્સે થતા નહિ.

એક વેળા શાસન-દેવીએ આવી કૂરગડુક મુનિવરને વંદન કર્યું અને બધા સાંભળે તેમ તેમની ઘણી સ્તુતિ કરી, અને ઝોલી કે આજથી સાતમે દિવસે આ ગચ્છમાં એક મુનિરાજને કેવલજ્ઞાન થનાર છે. આ સાંભળી પેલા ચાર તપસ્વીઓ ઝોલી ઊંડ્યા કે હે દેવી ! તેં મહાત્માઓને પ્રણામ ન કરતાં આ કૂરગડુકને કેમ નમન કર્યું ? દેવીએ જવાબ આપ્યો કે હું દ્રવ્ય-તપસ્વીઓને નમતી નથી; મેં તો ભાવ-તપસ્વીને નમસ્કાર કર્યો છે. આમ કહીને તે અદૃશ્ય થઈ ગઈ. આથી ચારે તપસ્વીઓ લજ્જાઈ ગયા. સાતમે દિવસે કૂરગડુક સવારના આહાર લાવ્યા. તે ખાવા માટે તેમણે પેલા તપસ્વીઓને પણ નોતર્યા. આથી તેઓ એવા ગુસ્સે થયા કે તેમને મોઢામાં બળખા આવી ગયા અને ક્રોધથી, કૂરગડુક દેખાડવા જે આહારનું પાત્ર લાવ્યા હતા તેમાં તેઓ થુંકયા. આથી કૂરગડુકે પોતાની સમતા લેશ પણ ગુમાવી નહિ, પરંતુ તેઓ ઉલટા આત્મ-નિંદા કરવા લાગ્યા કે મને ધિક્કાર છે, ધિક્કાર છે, મારાથી એક પણ દિવસ તપશ્ચર્યા થઈ શકતી નથી તેમજ મહાત્માઓનું વૈયાવૃત્ત્ય પણ થતું નથી. વિચાર-શ્રેણીમાં આગળ વધી શુદ્ધ ધ્યાન ધ્યાતાં તેમને કેવલજ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું. આથી દેવો દોડતા આવ્યા અને તેમને સુવર્ણના સિંહાસન ઉપર સ્થાપન કરી તેમણે કેવલજ્ઞાનનો મહોત્સવ કર્યો.

આ વખતે પેલા તપસ્વીઓને સમજાયું કે આપણે તો દ્રવ્ય-તપસ્વી છીએ; ખરા ભાવતપસ્વી તો કૂરગડુકે મુનિરાજ જ છે. આપણે તેમની અ-

ત્યાર મુઘી નિંદા વગેરે દ્વારા જે કદર્થના કરી છે તે બદલ આપણે એમની મુહૂદયથી ક્ષમા ચાચીએ. મન, વચન અને કાયાની શુદ્ધિપૂર્વક ખમાવતાં તે ચારને પણ કેવલજ્ઞાન થયું. આયુષ્ય પૂર્ણ થતાં એ મુનીશ્વરો પણ અજરા-મર પદને પામ્યા.

હરિવાહનનો પ્રખંધ—

‘લોગાવતી’ નગરીમાં ઇન્દ્રદત્ત રાજા રાજ્ય કરતો હતો. તેને મણિપ્રભા નામની પત્નીથી હરિવાહન નામનો પુત્ર થયો હતો. આ રાજકુમારને આ નગરમાં વસતા મન્દર સુતારના પુત્ર નરવાહન સાથે તેમજ વસુસાર શેઠના પુત્ર ધનંજય સાથે ગાઠ મિત્રાચારી હતી. આ ત્રણમાંથી પોતાના કાર્ય પર લક્ષ્ય ન આપતાં દરેક સ્વચ્છંદે ક્રીડા કરતો હતો. આથી એકઠા રાજાએ હરિવાહનને કડવાં વચન કહ્યાં તેથી તે નગર છોડીને ચાલી નીકળ્યો. તેના મિત્રોને ખબર પડતાં તેઓ પણ તેને આવીને મળ્યા. માતા, પિતા, પરિવાર અને ઋદ્ધિ એ સર્વને ત્યાગ કરી તેઓ પરદેશ જવા નીકળી પડ્યા. જતાં જતાં એક જંગલમાં મહોન્મત્ત હાથીને દોડતો સામે આવતો જોઈ નરવાહન અને ધનંજય નાસી ગયા, જ્યારે હરિવાહન તો તેની સામે થયો અને તેણે તેનો મદ ઉતારી નાંખ્યો. પછી તેણે આમ તેમ તપાસ કરી, પરંતુ તેના મિત્રો તેને મળ્યા નહિ એટલે ખેદ પામી તેણે આગળ પ્રયાણ કર્યું.

સ્તે જતાં એક સુંદર સરોવર તેની નજરે પડ્યું. તેનું પાણી પીને આરામ લઈ ઉત્તર દિશા તરફ તે ગયો એટલે એક લબ્ધ ળાગ તેના જોવામાં આવ્યો. આના મધ્યમાં એક વાવ હતી તેમાં તે ઉતર્યો. ત્યાં એક યક્ષના ચૈત્યના તેને દર્શન થયા. રાત પડી જવાથી તેણે ત્યાં વાસો કર્યો. થોડી વાર થઈ હશે એટલામાં નૃપુર, કંકણ અને કટિમેખલાના રજુકારથી આકાશને શબ્દાયમાન કરતી અપ્સરાઓ ત્યાં આવી ચડી. તેમણે યક્ષની આગળ વિવિધ વાદિત્રો વગાડી ગાયન ગાઈ નાટક કર્યાં. થાકી જવાથી પહેરેલાં વસ્ત્રો બદલીને તેઓ વાવમાં નહાવા ગઈ. હરિવાહન જાગી ઊઠ્યો હતો તે સક્ષણે જોઈ થઈ લઘુ લાઘવી કળાથી આ વસ્ત્રો લઈ ચૈત્યમાં પેસી ગયો. તેણે અંદરથી ખારણું ઘંઠ દીધાં. જલક્રીડા કરી બહાર આવતાં અપ્સરાઓને વસ્ત્રો મળ્યાં નહિ, એથી ચૈત્યમાં તપાસ કરવા તેઓ આવી. ખારણું ખંધ જોતાં તેમને ખાતરી થઈ કે ચાર ચૈત્યમાં ભરાઈ જોડો છે. જેણે આટલે મુઘી આવવાની તેમજ આપણું વસ્ત્રો લેવાની હામ ભીડી છે તે સામાન્ય પુરુષ નહિ હોય એમ ધારી શાંત વાણીથી તેને મનાવવો જોઈએ એમ વિચારી અપ્સરાઓએ હરિવાહનને ખુશ કરી દરવાજો ઊઘડાવ્યો અને વસ્ત્રો પાછાં મેળવ્યાં. આ વખતે રાજા ધનને

અપસરાઓએ રાજકુમારને એક ખડ્ગ-રત્ન અને દિવ્ય કાંચળી બક્ષીસ તરીકે આપ્યાં; વિશેષમાં ટુંક સમયમાં તને રાજ્ય મળશે એવો આશીર્વાદ આપી તેઓ સ્વસ્થાને ચાલી ગઈ.

સવાર પડતાં રાજકુમાર મિત્રોની શોધમાં આગળ વધ્યો. માર્ગે જતાં એક શૂન્ય નગર તેની દષ્ટિએ પડ્યું. કૌતુકથી તે અંદર ગયો એટલે વચલા ભાગમાં એક સાત માળનો રાજમહેલ તેણે દીઠો. સાતમે માળે જઈને તે જુએ છે તો વિદ્યાતાએ નમુના માટે બાણે તૈયાર કરી હોય એવી એક રમણી ત્યાં શોકાતુર ચહેરે બેઠી હતી. તેની પાસે જઈ આશ્વાસન આપતાં કુમારે તેને શોકનું કારણ પૂછ્યું. આ અબળાએ ઉત્તર આપ્યો કે હું 'આવસ્તી'ના વિજય રાજની અનંગલેખા નામની પુત્રી છું. એક વખત હું ગોખમાં ઊભી રહીને નગર નિહાળી રહી હતી તેવામાં મારા રૂપથી મોહિત થયેલા જ્યન્ત વિદ્યાધરે માફ હરણુ કરી અને અહિયાં લાવી આ નવું નગર વસાવ્યું છે. હાલ તે મને એકલી મૂંઝી મારી મરણુ વિરુદ્ધ લગ્ન માટે સામગ્રી લેવા ગયો છે. મને અફસોસ તો એથી થાય છે કે જ્ઞાતી મહારાજે મને પૂર્વે કહ્યું હતું કે હરિવાહન તારો પતિ થશે એ વાત આજે જુઠી પડતી જણાય છે, કેમકે પેલો વિદ્યાધર હમણા આવી પહોંચશે અને બળાત્કારથી મને પરણી બેસશે.

રાજકુમારે તેને શાંત પાડવા માટે પોતાનો પરિચય કરાવ્યો. એટલામાં તો પેલો વિદ્યાધર આવી ચઢ્યો. કુમારને જોતાં વેંત જ એના સામે તે ધસી ગયો, પરંતુ કુમારે તેને એવા હાથ બતાવ્યા કે તે ચુંકે ચાંકરી શક્યો નહિ. અંતમાં રાજકુમારને ખુશી કરવા માટે તેણે પોતે વસાવેલું નગર તેમજ આ અનંગલેખા બક્ષીસ તરીકે આપી તે ચાલતો થયો.

હરિવાહને અનંગપ્રભા સાથે લગ્ન કરી ત્યાં જ રાજધાની સ્થાપી. અનંગ-કીડા કરવામાં દિન ગુબરતો તે એકદા ઉનાળો બેસતાં 'નર્મદા' નદીમાં જલ-કીડા માટે અનંગલેખા સાથે ગયો. આ અબળા પતિ તરફથી મળેલી પેલી દિવ્ય કાંચળી કિનારે મૂંઝી નદીમાં ઉતરી. તે વખતે પદ્મરાજ (લાલ) રત્નોથી ચળકતી કાંચળીને માંસ ધારીને એક મત્સ્ય બહાર આવી તે ગળી ગયો અને પાછો પાણીમાં પેસી ગયો. કિનારે ઊભેલા જનો તેને પકડવા નદીમાં ફૂદી પડ્યા, પરંતુ તેનો પત્તો મળ્યો નહિ. આથી રાણી નિરાશ થઈ અને કંઈ અમંગળ થશે એમ ચિંતવવા લાગી.

ફરતો ફરતો આ મત્સ્ય 'બેનાતટ' નગરે જઈ પહોંચ્યો. ત્યાં કોઈ માછીની બળમાં તે સપડાયો. માછીએ તેને ત્રીચીં એટલે તેના પેટમાંથી પેલી કાંચળી

નીકળી. તેણે ત્યાંના રાજા નરકુંજરને એ આપી. રાજા આ કાંચળીને જોઈ ચક્રિત થઈ ગયો. તે વિચારવા લાગ્યો કે જે કામિનીની આ કાંચળી મને કામાતુર કરે છે, તેને પહેરનારી મહિલા જાતે કેવી મોહનગારી હશે? રાજા તો એવો દીવાનો બની ગયો કે દીવાનને તેણે સખત હુકમ કર્યો કે જો તું મને જીવાડવા ઇચ્છતો હોય તો તું સાત દિવસમાં એ મુન્દરીને મારી સમક્ષ હાજર કરજે. આથી દીવાને રાજ્યની અધિષ્ઠાયિકા લક્ષ્મી દેવીનું ધ્યાન ધર્યું. તેમ થતાં તે પ્રત્યક્ષ થઈ બોલી કે આ અનંગલેખા મહાસતી છે. ચન્દ્રમાંથી અગ્નિ ગરે કે સૂર્ય કદાપિ પશ્ચિમમાં ઉગે, પરંતુ આ સતી પોતાનું શીલ છોડે તેમ નથી. છતાં રાજાની હઠ બેતાં તેને હું લાવી આપું છું, પરંતુ હવે પછી આવા નીચ કાર્ય માટે તારે મને બોલાવવી નહિ.

આમ કહીને દેવી હરિવાહનની રાજધાનીમાં આવી અને ત્યાંથી અનંગલેખાને ઉપાડી નરકુંજરના મહેલમાં મૂકી ચાલતી થઈ. રાજા તો તો આને આવેલી જોઈ વિશેષ લલકું બની ગયો. પોતાની પ્રિયા થવા રાજાએ તેને ઘણું સમજાવી, પરંતુ તે એકની બે થઈ નહિ. રાજાએ વિચાર કર્યો કે કામિની કદાચ હોય છે, વળી આ મારા તાબામાં છે તે! અત્યારે તેના ઉપર બળાત્કાર ન કરતાં તે રાજી રહે તેમ તેની બરદાશ માટે નોકર ચાકર રાખું અને તેને મનોમોહન લોજનાદિ આપું. આ પ્રમાણે તે મને કે કમને દિવસ પસાર કરવા લાગ્યો.

આ તરફ હરિવાહનના પેલા બે મિત્રો જેઓ હાથીથી ડરીને ભાગી ગયા હતા તેઓ કાલાંતરે 'વિન્ધ્ય'ગિરિ આવી ચડ્યા. ત્યાં તેમણે એક પુરુષને મંત્ર સાધતો જોયો. આની નજર આ બેના ઉપર પડતાં આ સાધકે તેમને ઉત્તરસાધક થવા વિનવ્યા. તેમણે હા પાડી અને આ સાધકે પોતાનું કાર્ય સિદ્ધ કર્યું. પ્રસન્ન થઈ તેણે આ બે જણાને રૂપ શ્રેવવાની વિદ્યા, અદૃશ્ય થવાનું અંજન, શત્રુના સૈન્યને મોહ પમાડી જીતવાની વિદ્યા તેમજ વિમાન બનાવવાની વિદ્યા એમ ચાર વિદ્યાઓ આપી અને તે સ્વધામ ગયો.

અનેક જનોને આ વિદ્યાઓથી આશ્ચર્યાક્રિત કરતાં કરતાં એ બે મિત્રો 'બેનાતટ' નગરે આવી પહોંચ્યા. ત્યાં કંચુકીથી કામાતુર બનેલા નરપતિએ તેમના સ્વામિની હરિણાક્ષીનું ડરણ કર્યું છે એ વાત સાંભળી તેઓ એ આ-આશ્ચર્ય જોવા માટે અંજન આજી અંત:પુરમાં આવ્યા. ત્યાં પતિના વિયોગથી આંસુ સારતી અને પોતાના હાથમાં હરિવાહન એવા અક્ષરોવાળી છળી સામે નજર રાખીને ઉદાસીન બેઠેલી વનિતા તેમના જોવામાં આવી. આ છળી જ્ઞેતાં તેઓ ચેતી ગયા કે આ તો પોતાના મિત્રનું ચિત્રપટ છે. ઝટ તેમણે

તે અનંગલોખાના હાથમાંથી ઝુટવી લીધું એટલે તેણે પારાવાર રુદ્ધન કર્યું. તેને દિલાસો આપવા તેમણે પટ પાછું આપ્યું અને પોતાની ઝાળખાણુ પણ કરાવી. તેની સાથે મસલત કરી તેઓ તેનાથી છૂટા પડયા.

તેઓ રાજા પાસે આવ્યા એટલે રાજાએ તેમને વશીકરણુ વગેરે વિદ્યાઓના બાણકાર બાણી એકાન્તમાં લઈ જઈ અનંગલોખાને સદાને માટે વશ કરી આપવા કહ્યું. તેમણે રાજાને ચૂર્ણ આપ્યું અને કહ્યું કે આનું તિલક કરી તમે તે ત્રૈલોક્ય-તિલક તરુણી પાસે જશો તો તે તમારો યોલ ઉથાપશે નહિ. રાજાએ તો તરત જ તેમ કર્યું અને આ અનંગલોખાએ સંકેતાનુસાર તેની પ્રતિ એવો પ્રેમ દર્શાવ્યો કે કામાંધ રાજા ભાન ભૂતી ગયો. રાજાને વિશેષમાં તેણે નિવેદન કર્યું કે હું આપને સ્વાધીન જ છું એમ આપે સમજવું, પરંતુ મેં 'અઘાપદ' તીર્થની યાત્રા કર્યા પછી લોજન કરવાનો અભિગ્રહ લીધો છે તે આપ પૂર્ણ કરાવો. આ દુષ્કર કાર્ય કેમ કરવું એ વિચારથી રાજા મુંઝાતો હતો, પરંતુ પેલા બે મિત્રોએ વિમાન બનાવી રાજાના કોડ પૂરા પાડવા સૂચવ્યું. રાજાએ અધીરા થઈ કહ્યું કે તમે આજે ને આજે, હમણા ને હમણા અનંગલોખાને વિમાનમાં બેસાડી તેની ઇચ્છા પૂર્ણ કરો.

આ પ્રમાણેનો આદેશ મળતાં બે મિત્રોએ વિમાન બનાવ્યું અને અનંગલોખાને તેમાં બેસાડી તેઓ થોડે ઊંચે ઉડયા. રાજાએ કહ્યું કે વહેલા આવજો. આ મિત્રોએ જવાબ આપ્યો કે આશા રાખશો નહિ, કેમકે અમે હરિવાહન રાજાના મિત્રો છિયે અને એથી કરીને અનંગલોખાને લઈ ચાલ્યા જઈએ છિયે. એને હવે પાછા મળવાના મનોરથો તારા મનમાં જ મરી જાયો. રાજા ગુસ્સે થયો અને પોતાના બાણુવલીઓને બાણુથી આને વીંધી નાંખવા હુકમ કર્યો. આ તરફ ઘોર ધુદ્ધ થયું, પરંતુ તેમાં રાજા હાર્યો અને તેની બે પુત્રીઓને આ મિત્રો ઉપાડી ગયા તે વધારામાં.

આકાશમાર્ગે તેઓ ઝટ હરિવાહન પાસે આવી પહોંચ્યા. એકાએક પ્રિય પત્નીનો તેમજ દિલોબ્ધન દોસ્તદારોનો સમાગમ થવાથી હરિવાહનના હૃદયને પાર રહ્યો નહિ. તેણે પેલી બે કન્યાઓ પૈકી એક એક પોતાના આ પરમ મિત્રોને પરણાવી. લેગા મળી પરસ્પર સુખદુઃખની વાર્તા કરી તેમણે એવો આનંદ અનુભવ્યો કે તેનું વર્ણન જ ન થઈ શકે.

વખત જતાં આ ત્રણે મિત્રોના માખાપે તેમને પોતાના નગરે પાછા બોલાવી લીધા. ઇન્દ્રદત્ત રાજાએ હરિવાહનને ગાદીએ બેસાડી આર્યસમુંદ્ર મુનીશ્વર પાસે દીક્ષા લઈ આત્મ-કલ્યાણુ કર્યું.

આ તરફ હરિવાહન સમ્યક્ત્વ પૂર્વક શ્રાવક-ધર્મ પાળે છે. એમ કરતાં કરતાં હજારો વર્ષ વીતતાં એક દિવસ કોઈ કેવલજ્ઞાની મુનિરત્ને તેના નગરના ઉદ્યાનને અલંકૃત કર્યું. પરિવાર સહિત રાજા ત્યાં ગયો અને તેણે એ મુની-શ્વરની મધુર અને ભવતારિણી દેશના સાંભળી. દેશના પૂર્ણ થતાં હરિવાહને મુનિરાજને પૂછ્યું કે મારું આયુષ્ય કેટલું બાકી છે? સર્વજ્ઞે ઉત્તર આપ્યો કે નવ પહોર જેટલું. આ સાંભળીને રાજા કંપના લાગ્યો. ૧ મારી શી ગતિ થશે એ વિચારે તેને મુંઝવી નાંખ્યો. સર્વજ્ઞે તેને કહ્યું કે ચિંતા ન કર; જો તારે તારી જાતનો ઉદ્ધાર કરવો હોય તો તું ભાગવતી દીક્ષા લે; કેમકે કહ્યું પણ છે કે—

“અંતોમુહુત્તમિત્તં, વિહિના વિહિયા કરેઈ પવ્વજ્જા ।

દુક્ખાણં પજ્જંતં, ચિરકાલકયાઈ કિં ભણિમો ? ॥”

અર્થાત્ માત્ર અંતમુહૂર્ત સુધી પણ જો દીક્ષા વિધિ પૂર્વક પળાય તો તે દુઃખનો અંત આણે છે, તો પછી ઘણા કાળ સુધી જે દીક્ષા પળાય તેના લાભ વિષે તો કહેવું જ શું ?

આવાં વચન સાંભળી રાજા સંસારથી ઉદ્દેવેગ પામ્યો. તેણે સ્વસ્થાને આવી પોતાના પુત્ર વિમલવાહનને સમ્યક સોંપ્યું. પછી પોતાના બે મિત્રો તેમજ પત્ની સાથે સર્વજ્ઞની પાસે ભાવથી દીક્ષા લીધી. આ ગુરુદેવે તો મને ઉગારી લીધો એવી નિર્મળ ભાવના ભાવતા તેમજ સંસારની અસારતા અને અનિત્યતા ચિંતવતા આ રાજર્ષિએ વખત પસાર કરવા માંડ્યો. એક વેળા માથામાં વેદના થઇ આવી, પરંતુ તેના ઇલાજનો વિચાર ન કરતાં તેઓ તો અશરણુત્વ, એકત્વ ઇત્યાદિ ભવનાશિની ભાવના ભાવવામાં મગ્ન રહ્યા અને કાળ કરી ‘ સર્વાર્થસિદ્ધ ’માં ઉત્પન્ન થયા. આ પ્રમાણે નિવેદના પ્રભાવથી તેઓ એકાવતારી અહમિન્દ્ર બન્યા. અહીંથી ‘ વિદેહ ’ ક્ષેત્રમાં અવતાર લઇ તેઓ અજરામર પદને પામશે. નિવેદ હો તો આવો હોજો.

‘ પદ્મશેખરનું ’ ઉદાહરણ—

‘ પૃથ્વીપુર ’માં પદ્મશેખર નામે રાજા સમ્યક કરતો હતો. શ્રીવિનયધર સૂરિ પાસેથી જૈન દર્શનનું સ્વરૂપ સમજી તે ધર્મયુક્ત બન્યો હતો. દરરોજ

૧ આથી નિમ્ન-લિખિત પદની સત્યતા સમજશે—

“ મસ્તકસ્થાયિતં મૃત્યું, યદિ પરચેદ્યં જનઃ ।

આહારોઽપિ ન રોચેત્, કિમુતાકૃત્યકારિતા ? ॥”

૨. છાયા—

અન્તમુહૂર્તમાત્રં વિધિના વિહિતા કરોતિ પ્રવ્રજ્યા ।

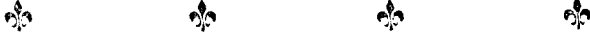
દુઃખાનાં પર્યન્તં ચિરકાલકૃતાયાઃ કિં ભણામઃ ? ॥

સલામાં આવી તે જૈન મુનિઓના ગુણુ ગાતો હતો. આ સાંભળીને ઘણુ લોકો જૈન ધર્મ તરફ આકર્ષાતા. કેટલાક તો જૈન ધર્મમાં દઢ પણુ બનતા. પરંતુ આ નગરમાં એક જય નામનો વાણીઓ રહેતો હતો તેને ગળે એ વાત ન ઉતરી કે અતિચંચળ ઇન્દ્રિય અને મન ઉપર કાબૂ રાખી શકાય છે. આથી તેને જૈન મુનિઓના ગુણુો તે રાજની ડંકાસ છે એમ લાગતું. રાજને આની ખબર પડી એટલે કોઈ ન બાણુ તેમ તેણુે પોતાનો લાખ સોનૈયા જેટલા મૂલ્ય-વાળો હાર એ વાણીઆના ડાબડામાં મૂકાવી દીધો. પછીથી નગરમાં એવો ઠંઢરો પીટાવ્યો કે મારો હાર ખોવાઈ ગયો છે, વાસ્તે જે તે આપી જશે તેને નિરપરાધી ગણી છોડી મૂકવામાં આવશે, પરંતુ જે નહિ આપી જાય અને જેના ઘરમાંથી તપાસ કરતાં તે નીકળશે તેને દેહાંત દંડની શિક્ષા થશે. કમવાર તપાસ કરતાં રાજસેવકો જયને ઘેર પહોંચ્યા. ત્યાંથી તેમને હાર મળ્યો એટલે જયને ચોર તરીકે પકડી લાવી રાજ આગળ હાજર કર્યો. રાજએ ચોતની સજા ફરમાવી. આ સાંભળીને તેના કુટુંબીઓએ અનેક કાલા-વાલા કર્યા. ત્યારે રાજએ કહ્યું કે એક તેલનું ભરેલું પાત્ર એના હાથમાં હું આપુ, તે લઈ એ આખા નગરમાં ૮૪ ચૌટે ફરી આવે, પરંતુ એક બિંદુ પણ જમીન ઉપર પડવા ન દે તો હું તેને જીવતો મૂકું.

મરણના ભયથી જયે તે વાત કબૂલ કરી. આ તરફ સુંદર વસ્ત્ર અને અલંકારથી સજ્જિત એવી ગણિકાઓનાં ઠામઠામ નાચ, મનોમોહક ગાયનો વગેરેનો પ્રબંધ કરવામાં આવ્યો. જયને આ વસ્તુઓ બહુ પ્રિય હતી, છતાં તેને આજે મન ઉપર કાબૂ રાખી પોતાનો જીવ બચાવવા એક પણ તેલનું બિંદુ ભૂમિ ઉપર પડવા દીધા સિવાય તે ૮૪ ચૌટે ફરીને રાજ સમક્ષ આવી જીલ્લો. રાજએ હસીને કહ્યું કે કેમ લાઈ ! તું તો કહેતો હતો ને કે ઇન્દ્રિયો અને મનને વશ રાખવાની વાત ટાઢા પહોરના ગાખા જેવી છે ? અને આજે તો તું જાતે તેને વશ રાખી શક્યો તેનું કેમ ? વાણીઓ આ સાંભળી શરમાઈ ગયો. રાજએ તેને છોડી મૂક્યો. આ વાણીઓ પણ પ્રતિજ્ઞાધ પામી જૈન ધર્મી બન્યો. એવી રીતે તો ઘણાને રાજએ જૈન માર્ગી બનાવ્યા. આ પ્રમાણે

૧ કોઈ વંદન કરે તો જૈન મુનિ રાજ ન થાય અને કોઈ તિરસ્કાર કરે તો નારાજ ન થાય. વળી ચિત્તનું દમન કરી ધીરતા અને વીરતાને સેવે એવા જૈન મુનિઓ છે. આવા મુનિઓ જ સદ્ગુરુ ગણાય; કેમકે તેઓ પ્રમાદમાં પડતા જીવોનો ઉદ્ધાર કરે છે, પોને પાપરહિત માર્ગે ચાલે છે, મુમુક્ષુ જાતેને તત્ત્વોનું જ્ઞાન કરાવે છે, અને સકલ જીવોનું હિત કરવા સદા કટિબદ્ધ રહે છે. આવા ગુરુઓના બે પ્રકાર છે:—(૧) તપસ્વી અને (૨) જ્ઞાની. તેમાં તપસ્વી મુનિરત્નો વડના પાંદડાની પેઠે પોતાના આત્માને જ તારી શકે છે, જ્યારે જ્ઞાની મુનીશ્વરો તો વહાણુ સમાન હોઈ પોતાને અને અન્યને પણ તારી શકે છે.

પદ્મશેખર રાજા જીવન સફળ કરી અંતમાં આયુષ્ય પૂર્ણ થતાં તે મરીને દેવ થયો.

અન્યતીર્થિમતે દેવે, તથાઽન્યગૃહીતાર્હતિ ।

પૂજનં વન્દનં ત્યાજ્યં, મિથ્યામતવિવર્ધનમ્ ॥ ૧૪૨ ॥

કુતીર્થિકોના દેવના પૂજન-વંદનનો ત્યાગ—

શ્લોઁ—“ તીર્થિકાએ માનેલા દેવને ઉદ્દેશીને તેમજ અન્યે અહણુ કરેલ તીર્થિકર(ની પ્રતિમા આશ્રી)ને પૂજન અને વન્દન ત્યજવાં, કેમકે તે મિથ્યામતને વધારનાર છે.”-૧૪૨

સદ્ગ્રામશૂરવત્ કાર્યા-ઽઽઽયા દ્વિતીયા તથા ત્વયા ।

યતના યેન મ્હો મઘ્ય !, ગમિષ્યસિ શિવાલયમ્ ॥૧૪૩॥

પહેલી અને બીજી યતનાનું ઉદાહરણુ—

શ્લોઁ—“ સંગ્રામશૂરની જન્મ પહેલી અને બીજી યતના તારે કરવી કે જથી હે ભઘ્ય ! તું મોક્ષે ભય. ”-૧૪૩

સંગ્રામશૂરનું દૃષ્ટાન્ત—

૨પટીઁ—‘પદ્મખંડ’ નગરમાં સંગ્રામદઢ નામનો રાજા રાજ્ય કરતો હતો. તેના પુત્ર સંગ્રામશૂરને શિકારે જવાની ઓટી લત લાગી હતી. તે સમજાવવા છતાં જ્યારે તેણે છોડી નહિ ત્યારે રાજાએ તેને પોતાના નગરમાં આવવાની મનાઈ કરી. આથી તે નગર બહાર એક પડું વસાવી રહ્યો. એક દિવસ કાર્ય પ્રસંગે તે પોતાના શિકારી કુતરાઓને મૂકીને બીજે ગામ ગયો. તેવામાં એક જૈન આચાર્ય ત્યાં આવી ચડયા. તેમને આના કારભારીઓએ કુતરાને ખાંધી રાખવાની શાળામાં ઉતારો આપ્યો. આ આચાર્યે કુતરાઓને શિકાર ન કરવાનો સચોટ ઉપદેશ આપ્યો; તેથી તે કુતરાઓએ આજથી કોઈ પણ જીવનો અમારે વધ ન કરવો એવો નિયમ લીધો. કાલાન્તરે સંગ્રામશૂર કુતરાઓને સાથે લઈ શિકારે ગયો. સસલાં વગેરે જાનવરોને મારવા માટે તેણે કુતરાઓને ઉશ્કેરવામાં કચ્ચાસ ન રાખી, પરંતુ તે તો ચિત્રામણુના કુતરાની જેમ ઊભા જ રહ્યા. આથી ચક્રિત થઈ સંગ્રામશૂરે કુતરાના રક્ષકોને

આનું કારણ પૂછ્યું. તેમણે જૈનાચાર્યના આગમનની વાત કરી. આથી રાજાએ અનુમાન કર્યું કે સૂરિના ઉપદેશનું આ ક્ષણ હશે. કુતરાઓને પૂછતાં તેમણે ડોકું હલાવી એ વાત કબૂલ કરી. આ પ્રસંગથી રાજા સુધરી ગયો અને તેણે શિકારે જવાનું માંડી વાળ્યું. જૈનાચાર્યનો સમાગમ થતાં તેમની પાસે સુદેવ, સુશુરુ અને સુધર્મનાં લક્ષણોથી તે પરિચિત થયો. આથી તેનો પિતા રાજ થયો અને તેને પાછો બોલાવી યુવરાજપદ આપ્યું.

એક વેળા તેનો મિત્ર મતિસાગર પરદેશથી પાછો આવતાં તેને મળવા આવ્યો ત્યારે તે કોઈ કૌતુક ભેદ્યું હોય તો તું નિવેદન કર એમ સંગ્રામશૂરે કહ્યું. મિત્ર બોલ્યો કે મહારાજ! વહાણમાં બેસી હું મધ્ય સમુદ્રે ગયો, ત્યારે એક ઊંચા કલ્પવૃક્ષની શાખામાં લટકતા હીંડોળામાં જૂલતી લાવણ્યવતી લલના એકાએક મારી નજરે પડી. આના વિશેષ દર્શન કરવાના ધરાદાથી મેં વહાણ તે તરફ જલદી હંકાર્યું, પરંતુ ત્યાં જતાં તો કોઈ બેવામાં આવ્યું નહિ. મને લાગે છે કે તે યુવતિ દરિયામાં જ પેસી ગઈ હશે. આ સાંભળી યુવરાજે ત્યાં જઈ તપાસ કરવા વિચાર કર્યો. મિત્રને સાથે લઈ તે ત્યાં ગયો. આ દરમિયાન તેના બેવામાં પણ આવ્યું, પરંતુ નજીક જઈ જુએ તો તે સુન્દરી મળે નહિ. તપાસ કરતાં કંઈ પત્તો ન આતાં તે નાગી તલવાર લઈને દરિયામાં કૂદી પડ્યો. તે જલકાંત મણિથી બનાવેલી સાત ભૂમિવાળી હવેલી સાથે અથડાયો, તોપણ જરા પણ ભય પામ્યા વિના તેણે અંદર પ્રવેશ કર્યો અને છેક તળીએ સાતમી ભૂમિકાએ જઈ પહોંચ્યો. ત્યાંના હૃદયંગમ દેખાવથી પ્રકૃત્તિ થઈ તે આમ તેમ ફરે છે એટલામાં તો મનોરંજક સૂક્ષ્મ વસ્ત્ર ઓઢીને સૂતેલી તે જ સુન્દરી તેની દષ્ટિએ પડી. આથી અતિપ્રસન્ન થઈ તે ત્યાં ગયો અને તેણે ઉપરનું વસ્ત્ર ધીમે રહીને ઉપાડી લીધું. આથી લબ્ધથી બેઠી થઈ હસતે મુખે સ્નેહ પૂર્વક તે તરુણીએ રાજકુમારને પોતાની નજીક આસન આપ્યું અને તેના વંશાદિનો વૃત્તાન્ત પૂછ્યો. રાજકુમારે અવસરોચિત વચનોથી તેને રાજ કરી તેની હકીકત જણાવવા સૂચવ્યું.

તે કમલાક્ષીએ કહેવા માંડ્યું કે 'વૈતાલ્ય' પર્વતની દક્ષિણ શ્રેણિમાં આવેલા 'વિદ્યાપુર' નગરના વિદ્યુતપ્રભ રાજાની હું મણીમંજરી નામની કન્યા છું. મને જોબનવંતી જોઈને મારા પિતાએ અનેક નૈમિત્તિકને પૂછ્યું કે આનો કોણ વર થશે? નૈમિત્તિકે ઉત્તર આપ્યો કે સમુદ્રમાં જલકાન્ત મણિથી મહેલ બનાવી કલ્પવૃક્ષની શાખામાં લટકતા હીંડોળા ઉપર આને બેસાડી રાખો. ત્યાં સંગ્રામદદ (સુરસેન) રાજાનો પુત્ર સંગ્રામશૂર આવી ચડશે અને એ એનો વર થશે. હે પ્રિય! આજે ઘણા સમયે આ વૃત્તાન્ત સાચો પડ્યો છે એ જાણી મને પરમ આનંદ થાય છે.

આ સમયે હાથમાં નાગી તલવાર ઝળકાવતો પ્રૌઢ દેહવાળો અને અતિ-શય ભયંકર દેખાવનો એક રાક્ષસ ત્યાં ઓચિતો આવી દારુણ સ્વરે મોટેથી બોલી ઊઠ્યો કે હે મૂર્ખ ! શું તું આ અબલાને પરણવાની ઇચ્છા રાખે છે? જોતો નથી કે હું આજે સાત સાત દિવસ થયા ક્ષુધાતુર છું? વાસ્તે આજે તો તારા દેખતાં આ કન્યાને ખાઈ જઈશ. આમ કહી તેણે તે કુમારીને પગથી ગળવા માંડી. યુવરાજથી રહેવાયું નહિ એટલે તેણે તરવારથી તેના ઉપર ઘા કર્યો, પરંતુ તેની કંઈ અસર ન થતાં ઉલટી તરવાર ખંડિત થઈ ગઈ. આથી તેણે બાહુયુદ્ધ કરવા કમર કરી; પરંતુ તેમાં પણ તેનો દહાડો વળ્યો નહિ અને ઉલટો તે શક્તિહીન થયો તે ફેગટમાં. રાક્ષસે તેને કહ્યું કે કેમ માઈં જોર જોયું? આ યુવતિની સ્થૂલકાયા નામની દાસી છે તે જો તું મને ખાવા આપે તો હું તમને જોને છોડું. કુમારે કહ્યું કે હું જૈન છું એટલે પ્રાણાન્તે પણ આ કામ હું કરનાર નથી. આ સાંભળી રાક્ષસે કહ્યું કે તારે તું એમ કર કે મારા ગુરુ ચરક પરિવ્રાજકાચાર્યને વન્દન કરવા ચાલ એટલે હું તમને ત્રણેને છોડી દઈશ. યુવરાજે કહ્યું કે મારાથી એ કામ નહીં બની શકે. હું ગમે તેવા સાધુને નમન કરનાર નથી. રાક્ષસે કહ્યું જોર! ત્યારે તું મારા મંદિરમાં વિભણી મૂર્તિ બિરાજે છે ત્યાં એક જૈન મૂર્તિ પણ છે તેને તો પ્રણામ કરીશ ને? કુમાર તેમ કરવા તૈયાર થઈ તેની સાથે ચાલ્યો. જઈને જુએ તો તે બૌદ્ધ મૂર્તિ નીકળી. એટલે તેને પ્રાણિપાત કર્યા વિના તે પાછો ફર્યો. રાક્ષસને કહ્યું કે મને તારા ઉપરથી ભરોસો ઊઠી ગયો છે, વાસ્તે તારું એક પણ વચન હું માન્ય કરનાર નથી. આથી રાક્ષસે ફરીથી પેલી પ્રમદાને ગળવા માંડી. આમ થતાં રૂઠન કરી તે કહેવા લાગી કે હે પ્રાણપ્રિય! માઈં રક્ષણ કરો, રક્ષણ કરો. કુમારે કશું ગણકાર્યું નહિ અને આ તરફ રાક્ષસ છેક તેને ગળા સુધી ગળી ગયો. એક વાર ફરીથી રાક્ષસે કુમારને કહ્યું કે બોલ હજી પણ દાસી અને તેમ નહિ તો એક બકડું મને ખાવા આપે તો આને છોડી દઉં; નહિ તો આના પછી તારો વારો આવ્યો સમજજો. કુમાર ચીડાઇને બોલ્યો કે વારે વારે શું પૂછ્યા કરે છે? તારે જે કરવું હોય તે કરી નાંખ એટલે થયું; હું કંઈ મોતથી ડરતો નથી. આ સાંભળી રાક્ષસ મટી તે દેવ થયો અને તેણે તેની સાત્ત્વિક વૃત્તિને વખાણી. વિશેષમાં તારે જે જોઈએ તે માગી લે એમ પણ કહ્યું. કુમારે કંઈ ન માગ્યું એટલે તેના ગુણાનુવાદ ગાતો દેવ બોલ્યો કે ઇન્દ્ર મહારાજે ધાર્મિક વિષયમાં તારી દઢતા સંબંધી જે પ્રશંસા કરી હતી તે હું મિથ્યાત્વી હોવાથી મારે ગળે ન ઉતરી; આથી અહીં આવી મેં તારી આવી આકરી પરીક્ષા લીધી છે. સાચા દેવ-ગુરુ વિષેની તારી શ્રદ્ધા જોઈ હું પણ સમ્યક્ત્વ ધારણ કરું છું. પછી યુવરાજ અને યુવતિનો ગાંધર્વ-વિવાહ કરી એ દેવ દેવલોકમાં ગયો.

ત્યાર બાદ રાજકુમાર પોતાની પ્રિયા સાથે સ્વદેશ આવ્યો અને ત્યાં ધામધૂમથી તેની સાથે વિધિસર તેણે લગ્ન કર્યું. તેની સાથે પાંચે ઇન્દ્રિયોના વિષય—સુખ ભોગવતા આ રાજકુમારને રાજ્ય આપી તેના પિતાએ દીક્ષા લીધી. આ સંગ્રામશૂરે જીવન પર્યંત શ્રાવક-ધર્મ પાળ્યો અને આયુષ્ય પૂર્ણ થતાં તે પાંચમે દેવલોકમાં એકાત્તારી દેવપણે ઉત્પન્ન થયો. હોળે સહસ્રશઃ ધન્યવાદ આ રાજવીની સાચી શ્રદ્ધાને—શુદ્ધ યતનાને.

મિથ્યાત્વાસક્તચિત્તૈર્ભોઃ, સહાલાપવિવર્જનમ્ ।

સંલાપવર્જનં કાર્યં, તૃતીયા સ્યાચ્ચતુર્થી ચ ॥ ૧૪૪ ॥

ત્રીજી અને ચોથી યતનાનું સ્વરૂપ—

શ્લોક—“ હે ભદ્ર ! મિથ્યાત્વને વિષે આસક્ત મનવાળા (માનવીઓ) સાથે આલાપ અને સંલાપ ત્યજી દેવા તે (અનુક્રમે) ત્રીજી અને ચોથી યતના છે. ”—૧૪૪

સકૃદ્ વા બહુવારં ન, પાત્રબુદ્ધ્યાઽશનાદિકમ્ ।

સદ્દાલપુત્રવદ્ દેયં, પશ્ચમી ષષ્ઠ્યનુક્રમાત્ ॥ ૧૪૫ ॥

પાંચમી અને છઠ્ઠી યતનાનું ઉદાહરણ—

શ્લોક—“ પાત્રની બુદ્ધિથી સદ્દાલપુત્રની જન્મ ભોજન વગેરે એક વાર તેમજ અનેક વાર ન આપવું તે અનુક્રમે પાંચમી અને છઠ્ઠી યતનાઓ છે. ”—૧૪૫

સદ્દાલપુત્રનો વૃત્તાન્ત—

૨૫૯ી—‘ પોલાસપુર ’ નામનું એક નગર હતું. તેની પાસે ‘સહસ્રાવન’ નામનું ઉદ્યાન હતું. ત્યાં જિતશત્રુ રાજા રાજ્ય કરતો હતો. આ નગરમાં સદ્દાલપુત્ર નામનો કુંભાર વસતો હતો. તેણે આજીવિક મતના સિદ્ધાન્તો સાંભળ્યા હતા, તેનો અર્થ તે સમજ્યો હતો, તેનું તેણે મનન પણ કર્યું હતું અને અસ્થિ અને મજ્જા વચ્ચે જેવી પ્રીતિ છે તેવા પ્રેમથી તે સિદ્ધાન્તોનો તે આદર કરતો હતો. એના મનથી આજીવિક સંપ્રદાય એ સાચો હતો; એ સર્વોત્તમ સત્ય હતું અને બાકી બધા સંપ્રદાયો અસત્યના અવતાર હતા. એક કોટિ હિરણ્ય નિધાનમાં, કોટિ સુવર્ણ વ્યાજે મૂકેલ, એક કોટિ સુવર્ણ જેટલી કૌંમલની સ્થાવર મિલકત, દશ હજાર ગાયનું એક વ્રજ એટલી એની સંપત્તિ

હતી. એની પત્નીનું નામ અગ્નિમિત્રા હતું. 'પોલાસપુર'ની બહાર માટીનાં વાસણોની એની પાંચસે દુકાનો હતી. વેતનને બદલે લોજન આપી તે અનેક માણસો પાસે દરરોજ ઘડા, કળશ વગેરે જુદી જુદી જાતનાં માટીનાં વાસણો તૈયાર કરાવતો હતો અને ઘીબા કેટલાક માણસોને કામ બદલ લોજન પૂરું પાડી તેમની મારફત તે વેચાવતો હતો.

એક દહાડો સદાસપુત્રની પાસે એક દેવ આવ્યો અને કહેવા લાગ્યો કે હે દેવાનુપ્રિય ! આવતી કાલે સંપૂર્ણ જ્ઞાની, ત્રિકાલવેત્તા, સર્વજ્ઞ, સર્વદર્શી, ત્રૈલોક્ય વડે પૂજિત, વંદન, સત્કાર અને સેવા કરવા લાયક મહામાહન જિન આવશે તો તેમની તું ભક્તિ પૂર્વક પૂજ, ઉપાસના વગેરે કરજે અને તેમને પીઠ, ફલક, શય્યા, સંસ્તારક વગેરે આપજે. આ પ્રમાણે ઘીજી અને ત્રીજી વાર કહીને તે દેવ ચાલતો થયો.

સદાસપુત્ર આથી એમ સમજ્યો કે મારા ધર્માચાર્ય ધર્માપદેશક મંખલિપુત્ર ગોશાસક આવનાર છે, પરંતુ સવાર પડતાં તો એને બદલે શ્રમણ મહાવીર પધાર્યા. આ બખર પઠતાં તે વંદન કરવા ગયો, અને તેણે તેમની ધર્મદેશના સાંભળી. પછી મહાવીર પ્રભુએ તેને કહ્યું કે ગઈ કાલે બપોરના એક દેવે મારા આગમનની તને બખર આપી હતી એ વાત સાચી છે ને ? સદાસપુત્રે હા કહી અને પોતાની દુકાનો બ્યાં હતી ત્યાં પધારવા તેણે પ્રભુને વિનતિ કરી. પ્રભુએ એ પ્રાર્થના સ્વીકારી.

એક દહાડો સદાસપુત્ર પોતાની દુકાનની અંદરથી ઘડા, કળશ વગેરે વાસણો બહાર કાઢતો હતો. તે જોઈને મહાવીરે તેને પૂછ્યું કે આ વાસણો કેવી રીતે તૈયાર થાય છે ? સદાસપુત્રે જવાબ આપ્યો કે પ્રથમ માટી લાવી, તેને પાણીથી પલાળી, મસળી, તેને રાખ વગેરે સાથે બરાબર મેળવી, પિંડ તૈયાર કરી, તેને ચાક ઉપર ચઢાવી, જુદી જુદી જાતનાં વાસણો બનાવાય છે. પ્રભુએ પૂછ્યું કે આમાં કંઈ પુરુષાર્થ, પરિશ્રમ, ઉદ્યમ સેવવો પડે છે કે અધું એમ ને એમ જ તૈયાર થઈ જાય છે ? કુંભારે ઉત્તર આપ્યો કે પુરુષાર્થ વિના એ તૈયાર થાય છે, કેમકે પુરુષાર્થ ઉદ્યમ જેવું કંઈ છે જ નહિ; બધી ચીજો સર્વથા નિયત થયેલી છે. આ સાંભળી મહાવીરે તેને ફરી પ્રશ્ન કર્યો કે કેાઈ માણસ આ તારાં વાસણુ ચોરી જાય કે એમાં છિદ્ર પાડે કે ભાંગીને તેના દુકડા કરે અને ભાંગી જાય તેવે સ્થળે મૂકી દે અથવા તો તારી પત્ની અગ્નિમિત્રા સાથે અમર્યાદિત વર્તન કરે તો તેને તું શી સજા કરે ? સદાસપુત્રે જવાબ આપ્યો કે હું એને શાપ આપું, માંડું, દોરડાથી બાંધું, બીવડાવું, દમ ભરાવું અને જરૂર જણાય તો એનો જાન પણ લઉં. પ્રભુએ કહ્યું કે ઉદ્યમ

પુરુષાર્થ જેવી ચીજ ન હોય અને બધું સર્વથા નિયત હોય તો ઉપર કહેલી ખીના અને જ નહિ, પરંતુ તેમ બનવું શક્ય છે; આથી જે તું નિયતિવાદ માને છે તે ઠીક નથી. આ વાત સદાલપુત્રને ગળે ઉતરી અને તેણે કામદેવ મહાશ્રાવકની પેઠે પ્રભુ પાસે શ્રાવકનાં વ્રતો સ્વીકાર્યાં. પોતાની પત્નીને પણ પ્રભુને પ્રણામ કરવા મોકલી અને તેને પણ શુદ્ધશ્રાવિકાનાં વ્રતો લેવડાવ્યાં.

કાલાંતરે શ્રમણુ ભગવાન મહાવીર અન્યત્ર વિહાર કરી ગયા. આ તરફ ગોશાલકને ખબર પડી કે સદાલપુત્રે આલુવિક સિદ્ધાન્તોને જલાંજલિ આપી નૈર્ઝન્યિક સિદ્ધાન્તોનો સ્વીકાર કર્યો છે. આથી હું ત્યાં જાઉં અને એને ફરીથી મારો અનુયાયી બનાવું એમ વિચારી તે સદાલપુત્ર જ્યાં રહેતો હતો ત્યાં આવ્યો, પરંતુ આ તો શાંત બેસી રહ્યો, એણે તો બલા થઇને કે સામે જઇને તેનો જરા પણ આદર સત્કાર કર્યો નહિ. આથી પીક, ક્ષુભ વગેરે જરૂરી વસ્તુઓ મેળવવાના ઇરાદાથી ગોશાલકે મહાવીરની પ્રશંસા કરતાં કહ્યું કે તે મહામાહન છે, તે મહાગોપ છે, તે મહાસાર્થવાહ છે તે મહાધર્મકથી છે, તે મહાનિર્યામક છે. આ બધાં વિશેષણો કેવી રીતે મહાવીરને ઘટે છે તે સદાલપુત્રે પૂછી બેયું અને તેના યોગ્ય ખુલાસો સાંભળી તેણે ગોશાલકને પૂછ્યું કે તું મારા ધર્મોપદેશક મહાવીર સાથે ચર્ચા કરવા સમર્થ છે? ગોશાલકે તેની ના પાડી અને કહ્યું કે મહાવીરમાં પ્રમાણ, યુક્તિઓ વગેરે રજી કરવાની જેવી શક્તિ છે તેવાં મારામાં નથી. આ પ્રમાણેની ખરી હકીકત તેમજ મહાવીરનું ગુણોત્કૃતિન સાંભળીને સદાલપુત્ર રાજી થયો અને તેણે ગોશાલકને ઉતારો આપવા તેમજ યોગ્ય વસ્તુઓ પણ આપવા હા પાડી, પરંતુ સાથે સાથે ઉમેર્યું કે આ કંઈ ધર્મ કે તપનાં વિધાનરૂપ તું સમજતો નહિ. આ સાંભળી ગોશાલક સદાલપુત્રે જ્યાં ઉતારો આપ્યો હતો ત્યાં ગયો. ત્યાં ગયા પછી સદાલપુત્રને પોતાના પક્ષમાં લેવા માટે સમયાનુસાર તેણે તેની સાથે ઘણીએ ચર્ચાઓ, દલીલો કરી; પરંતુ જ્યારે તેનું કંઈ વળ્યું નહિ ત્યારે તે ચાલતો થયો.

ત્યારબાદ ચૈત્ર વર્ષ સુધી સદાલપુત્રે પોતાના નિયમો પાળ્યા. પરંતુ ત્યાર પછી એક દિવસે તે પૌષધ-શાળામાં ગયો હતો ત્યાં મધ્ય રાત્રિએ એક દેવે આવી તેને અનેક ઉપસર્ગો કર્યાં. ઘણાખરાની તો તેણે જરા પણ દરકાર ન કરી. ત્યારે અંતમાં તેણે એવી ધમકી આપી કે જે તું તાર નિયમોને નેવે નહિ મૂકે તો હું તારા ઘરમાંથી તારી ગૃહિણી અગ્નિમિત્રાને ખેંચી લાવી, તારી સમક્ષ તેને મારી નાંખી, તેના માંસના નવ ટુકડાઓ કરી, તેને રાંધીને એ માંસ અને લોહીનો તારા શરીર ઉપર છંટકાવ કરીશ.

આથી સદાસપુત્ર ગભરાયો નહિ, પરંતુ બીજી અને ત્રીજી વાર જ્યારે દેવે આ પ્રમાણે કહ્યું ત્યારે તેને જ્ઞાન થયો અને તેણે વિચાર કર્યો કે આને મારે આમ કરતાં અટકાવવો જોઈએ. આમ વિચારી તે એકદમ ઊઠ્યો અને મોટેથી ખૂમો પાડવા લાગ્યો. આ સાંભળીને અગ્નિમિત્રા દોડી આવી અને તેને શાંત પાડ્યો. આ બદલ તેણે પ્રાયશ્ચિત્ત લીધું અને સમય મળતાં શ્રાવકોની અગ્યાર પ્રતિમા વહન કરી. કાલાંતરે આયુષ્ય પૂર્ણ થતાં તે 'અરુણ-ચ્છાય'માં દેવ તરીકે ઉત્પન્ન થયો. ત્યાંથી ચ્યવી 'મહાવિદેહ'માં ઉત્પન્ન થઈ તે મોક્ષે જશે.

અપવાદે खलु प्रोक्ता, आकाराः षड्विधा जिनैः ।

भूपतिगणकान्तार-वृत्तिगुरुसुराग्रहाः ॥ १४६ ॥

षष्ठो बलाभियोगश्चो-त्सर्गस्थैर्नैव सेविताः ।

व्रतभङ्गान्महद् दुःखं, जीवनं यत् पुनः पुनः ॥ १४७ ॥—युग्मम्

છ આકાર—

શ્લો ૦—“ અપવાદને વિષે જિનેશ્વરોએ (૧) રામ, (૨) ગણ, (૩) કાન્તાર-વૃત્તિ, (૪) ગુરુ અને (૫) દેવ અને છઠો આગ્રહ (બળાભિયોગ) એમ છ પ્રકારે જ આકાર (આગાર) દેખા છે તે ઉત્સર્ગ (માર્ગ)માં રહેલા જીવો સેવતા નથી; કેમકે વ્રતના ભંગથી મહાદુઃખ છે, જ્યારે જીવન તો ફરી ફરીને (મળી શકે) છે.”—૧૪૬-૧૪૭

कोशा सुधर्मभूभृच्चा-च्चङ्कारो सुलसस्तथा ।

नमिः सुदर्शनो ज्ञेया, ज्ञातेषु बुद्धिशालिना ॥ १४८ ॥

છ આકારનાં ઉદાહરણો—

શ્લો ૦—“ બુદ્ધિશાળીએ (આ છ આગારોના) દષ્ટાંત તરીકે કોશા, સુધર્મ ભૂપતિ, અચ્યંકારી, સુલસ, નમિ અને સુદર્શન એ (નામો) જણવાં.”—૧૪૮

૧ આના વૃત્તાન્ત માટે જુઓ ૫. ૧૮૧-૧૮૪.

કોશા ગણિકાનો વૃત્તાન્ત—

૨૫૯ી૦—આ ગણિકા સંબંધી કેટલોક ઉલ્લેખ ‘સ્થૂલભદ્રનું ચરિત્ર’ એ કથાનક (પૃ. ૧૮૪-૧૯૧)માં આપણે કરી ગયા છીએ. અહીં તો ૧૮૮ માં પૃષ્ઠમાં નિર્દેશિત રથકારનો પ્રસંગ વર્ણવવો પ્રાસંગિક છે એટલે તેનું ટુંકમાં નીચે મુજબ વર્ણન કરીશું:—

બાર વ્રતો અંગીકાર કર્યા પછી કોશા ગણિકા કોઈ પણ પુરુષ સાથે વિષયનું સેવન કરતી નથી એ વાત રૂપમાં કામદેવ જેવા એક રથકારના બાણવામાં આવી ત્યારે તેનું વ્રત ખંડિત કરાવવા માટે તે નંદ રાજાની આજ્ઞા લઈ એને ઘેર આવ્યો. આ કોશાનું મન રંજન કરવા માટે બેઠા બેઠા તેણે એકે આંખાના ઝાડની લુંબ ઉપર એક બાણ માર્યું. ધનુર્વિદ્યામાં નિબળાત આ રથકારે એ બાણનું અનુસંધાન કરે તેવું બીજું બાણ છોડ્યું. એના અનુસંધાનાર્થે ત્રીજું, વળી તેના અનુસંધાનાર્થે ચોથું એમ બાણ ઉપર બાણ છોડી તેની લાકડી જેવી રચના કરી ત્યાંને ત્યાં રહીને તેણે એ લુંબ પકડી લીધી. આ પ્રમાણેની પોતાની ચતુરતા રથકારે આ ચતુરાને દર્શાવી, પરંતુ આ કામિનીનું મન જરા પણ એથી પીગળ્યું નહિ. વિશેષમાં બેકે બાર વ્રતો ગ્રહણ કર્યા ત્યારે કોશાએ એટલી છૂટ રાખી હતી કે રાજા અથવા રાજાના મોકલેલ માણસ સાથે વિષયસેવન કરવું પડે તો તે નિભાવી લેવું તોપણ અતિશય રૂપથી અલંકૃત, ધનુર્વિદ્યાની અત્યુત્તમ કલામાં પ્રવીણ તેમજ રાજાની આજ્ઞાથી આવેલા રથકારની સાથે પણ કોશાએ પ્રવીચારન જ સેવ્યો. ઉલટું તેના અભિમાનને ખંડિત કરવા માટે સરસવનો ઠગલો કરી, તેમાં એક સોય ખોસી, તે ઉપર એક ફૂલ મૂકી કોશાએ નાટક કરી પોતાની કુશળતા બતાવી અને રથકારને પ્રતિબોધ પમાડવા કહ્યું કે આંખાની દૂર રહેલી લુંબ તમે પકડી તે કળા કે મારી આ નૃત્ય-કળા દુષ્કર નથી, પરંતુ મહાત્મા શ્રીસ્થૂલભદ્ર મુનીશ્વર વનિતારૂપ વનમાં પ્રમાદ ન પામ્યા તે જ દુષ્કર છે. આ પ્રમાણે સમન્વયી રથકારને વિષયથી વિરક્ત બનાવી કોશાએ દીક્ષા અપાવી કે જે પાળીને તેઓ સ્વર્ગે સંગર્યા.

સુધર્મ રાજાની કથા—

‘પંચાલ’ દેશમાં એક વેળા સુધર્મ રાજા રાજ્ય કરતો હતો. એક દહાડો એક સેવકે આવી તેને ખબર આપી કે મહાબળ નામનો ચરત (સિલ્લ ?) આપણી પ્રજાને પીડે છે અને આપણા ગામોનો નાશ પણ કરે છે. આ સાંભળી રાજા મોટું લશ્કર લઈ તેની સામે ગયો અને ત્યાં જઈ તેને

હરાવી દીધો. ત્યાંથી પાછા ફરી શુભ મુહૂર્તે તે પોતાના ગામમાં દાખલ થવા જતો હતો એવામાં ત્યાંનો દરવાજો તૂટી પડ્યો. આને અપશુકન ગણી ગામ બહાર તેણે નિવાસ કર્યો. દરવાજો તૈયાર થતાં મુમુહૂર્તે તે ગામમાં દાખલ થવા ગયો, પરંતુ આ ફેરી પણ એ દરવાજો તૂટી પડ્યો. વળી ત્રીજી વાર તે નવો કર્યો, પરંતુ તેની પણ એ જ દશા થઈ. આથી રાજાએ પોતાના દીવાનને પૂછ્યું કે આમ ઘણી ઘણી દરવાજો કેમ તૂટી જાય છે? દીવાન 'આવાક' મતવાળો હોવાથી તેણે કહ્યું કે મહારાજા! જો આપ આપને હાથે એક પુરુષનું બલિદાન આપો તો આ દરવાજો સ્થિર થાય, કેમકે એ દરવાજાનો અધિષ્ઠાત્રક દેવ કોઈક કારણથી કોપાયમાન થયેલો છે. રાજા જ્યેન ધર્મી હોવાથી તેણે તેમ કરવા ના પાડી. વિશેષમાં તે બાલ્યો કે બલિદાન આપ્યા વિના જવાય તેમ ન હોય તો મારે આ ગામમાં જવાની કશી જરૂર નથી, કેમકે હું આવી હત્યા કરવા તૈયાર નથી? એવું સોનું શા સારૂ પહેરવું કે જેથી કાન તૂટી પડે? વળી હે દીવાન! શું તને ખબર નથી કે જે રાજા ભવિત, બળ અને આરોગ્યને ચઢાતો હોય તેણે હિંસા કરવી નહિ; અને જો કોઈ તેમ કરતું હોય તો તેને તેમ કરતા અટકાવવો આવો રાજાનો ધર્મ છે.

દીવાને જોયું કે રાજા માને તેમ નથી એટલે આહું અવળું સમજાવી તેણે મહારાજાને તૈયાર કર્યું. મહારાજાને રાજાની પાસે આવી કહ્યું કે હે મહારાજા! જે કરવાનું છે તે બધું અમે કરીશું; આપ કેવળ અનુજા આપો એટલે થયું. રાજાએ કહ્યું કે પ્રભુ જે પાપ કે પુણ્ય કરે છે તેનો છટ્ટો ભાગ રાજાને મળે છે, તેથી હું બલિદાન માટે આજ્ઞા આપીશ નહિ. મહારાજાને કહ્યું કે એનું સર્વ પાપ અમે અમારે માથે વહોરી લઈએ છીએ અને આપને સર્વથા સુક્રતા રાખીએ છીએ. આમ ઘણી રકબક કરી આખરે મહારાજાને રાજાની રજા મેળવી લીધી. પછી ઉઘરાણું કરી ઘણું ધન ભેગું કરી મહારાજાને એક સુવર્ણમય પુરુષ તૈયાર કરાવ્યો. તેને એક ગાડામાં સૂકી આખા નગરને ખબર આપી કે જે કોઈ માતા પોતાના પુત્રને પોતાના હાથે ઝેર આપશે અને જે પિતા પોતાના પુત્રનું પોતાના હાથે ગળું કાપી આપશે તેને આ સુવર્ણનો બનેલો પુરુષ આપવામાં આવશે. આ સાંભળતાં આખા નગરમાં હાહાકાર થઈ ગયો. કોઈ આહું નીચ કૃત્ય કરવા તૈયાર થયું નહિ. કેટલાક દિવસ વીત્યા બાદ એક મહા-દરિદ્રી અને નિર્દય વરદત્ત અને તેની નિર્લજ્જ રુદ્રદત્તા પત્ની આ અધમ કાર્ય કરવા માટે તૈયાર થયાં. આ દંપતીએ પેટનો ખાટો પૂરવાની મુશ્કેલીમાંથી બચવા માટે અને તવંગર થવાની લાલચે પોતાના સાત પુત્રમાંથી સૌથી નાના પુત્રને

આપવા કબૂલાત આપી. તેઓ પોતાના જ પુત્રના પ્રાણુ લઇ ધન મેળવવા માટે મહાજન સહિત પેલે દરવાજે આવ્યાં. પુત્રને સ્નાન કરાવી તેને ચંદનનો લેપ લગાડી સારાં વસ્ત્રોથી શણગારી અને પુષ્પમાલ પહેરાવી દરવાજા આગળ જ્યાં રાજા ઊભો હતો અને જ્યાં આખા ગામના લોકો ભેગા થયા હતા ત્યાં ગાજતે વાજતે લાવવામાં આવ્યો. આ વખતે આ બાળક હસવા અને નાચવા કૂદવા લાગ્યો. તે જોઈ રાજાએ કહ્યું કે હે મૂર્ખ! તારા મરણની નોખત વાગી રહી છે તેનું તને કંઈ લાન છે કે? આ વખતે હસવાનો કહેવાય કે રડવાનો? છોકરાએ જવાબ આપ્યો કે મહારાજ! જ્યાં સુધી લય નજીક ન હોય ત્યાં સુધી તેનાથી ખીલું લેખે ગણાય, પરંતુ જ્યાં લય માથા ઉપર આવી ખડો થાય પછી એનાથી ખીલું તે શા કામનું? ખાંડણીમાં માથું મૂક્યા પછી ધબકારાથી ખીલું શું? વળી જેનું શરણુ લેતાં દુઃખ દૂર થવું જોઈએ તે જ જ્યારે દુઃખ દેવા તૈયાર થાય ત્યારે એ દુઃખની વાત કેને કહેવી? વાડ જ ચીલડાં ચારે ત્યારે ફરિયાદ કરવાથી શું? પિતા મારે તો બાળક માતાનું શરણુ લે; માતા મારે કૂટે તો પિતાની પાસે તે જાય; બંનેથી ઉદ્ધવેગ પામેલ બાળક મહાજન પાસે રાવ લઈ જાય; ત્યાંથી પણ ઈન્સાફ ન મળે તો તે રાજા પાસે ન્યાય માંગે. હવે રાજા! અહીં વિચારશો તો મારી સગી મા મને ઝેર આપવા તૈયાર થઈ છે, મારો પિતા માફ ગળું કાપવા ઉત્કંઠિત બન્યો છે, મહાજન મૃત્યુ આપી આવા અનર્થને પોષી રહ્યું છે અને આપ ખુદ રાજા આના પ્રેરક બન્યા છો ત્યારે હવે મારે કેને શરણુ જવું?

આ સાંભળીને રાજાનું કૂટી ગયેલું હૈયું ઠેકાણે આવ્યું. એનું બહેર મારી ગયેલું મગજ કામ કરવા લાગ્યું. તેણે ઝટ મહાજનને સૌ કોઈ સાંભળે તેમ સાફ સાફ કહી દીધું કે મારે આ ગામમાં દાખલ થવું જ નથી. હું તેમ કઈ તો આવા નિર્દોષ બાળકનો ઘાટ ઘડાય ને? રાજાએ બાળકને અલયકાન દઈને છોડી મૂક્યો. રાજાનું આ પ્રકારનું ધૈર્ય જોઈને અત્યાર સુધી તેની પરીક્ષા કરવા પ્રેરાયેલો દેવ પ્રકટ થયો અને તેણે કહ્યું કે મહારાજ! મારા તરફથી આપને જે તકલીફ ઊઠાવવી પડી છે તેની હું ક્ષમા ચારું છું. પેલો દરવાજો બરાબર તૈયાર કરી તે ચાલતો થયો અને રાજાએ સુખેથી ગામમાં પ્રવેશ કર્યો.

આ ઉપરથી જોઈ શકાય છે કે સમગ્ર મહાજનનો અનુરોધ હોવા છતાં- ગણાનુયોગરૂપ આકાર હોવા છતાં રાજાએ જીવ-ઘાત જેવું અનુચિત કાર્ય ન જ કર્યું અને પોતાના ધર્મને દીપાવ્યો.

અચ્ચંકારી ભટ્ટાનો પ્રબંધ—

‘ક્ષિતિપ્રતિષ્ઠિત’ નગરમાં ધન્ના અને તેની પત્ની ભટ્ટા વસતાં હતાં. આ દંપતીને આઠ પુત્રો ઉપર ભટ્ટ નામની એક પુત્રી હતી. તે જન્મથી રીસાળ સ્વભાવની હતી, તેથી તેના પિતાએ ઘરમાં અને બહાર તેને કોઈએ ચુંકારો ન કરવો એવો ઠરાવ કર્યો. આથી આ છોકરીનું અચ્ચંકારી ભટ્ટા એવું નામ પડી ગયું. એક તો પહેલેથી જ આ લાવણ્યના ભંડારરૂપ હતી અને તેમાં વળી યૌવન ખીલ્યું એટલે પછી એના સૌન્દર્યમાં કંઈ મણા રહે ખરી ?

એક વેળા તેનું મનોમોહક રૂપ જોઈ દીવાને ધન્ના શેઠ પાસે આની માગણી કરાવી. એના ઉત્તરમાં એ શેઠે કહ્યું કે મારી પુત્રીના વચનનું કહાપિ ઉલ્લંઘન નહિ કરવાની વાત દીવાન કબૂલે તો મને વાંધો નથી. તેણે આ વાત કબૂલ કરી; આથી અચ્ચંકારીને તેની સાથે પરણાવવામાં આવી.

આ દંપતીનો ગૃહસંસાર સારી રીતે ચાલતો હતો તેવામાં એક વેળા અચ્ચંકારી ભટ્ટાએ પોતાના પતિને કહ્યું કે તમારા વિના મને એન પડતું નથી; વાસ્તે હવે દીવા થયા પછી તમારે મારી પાસેથી કોઈ પણ સ્થળે જવું નહિ. દીવાને તેમ કરવા માંડ્યું અને રોજ તે દરબારમાંથી વહેલો જવા લાગ્યો. આ જોઈને રાજાએ એક વખત તેને પૂછ્યું કે હાલમાં કેટલાક દિવસથી તમે કેમ વહેલા વહેલા ઘેર જાઓ છો ? આના ઉત્તરમાં દીવાને સર્વ વૃત્તાન્ત કહી સંભળાવ્યો.

રાજાએ આ વાત યાદ રાખી અને એક દિવસે હાથે કરીને વિનોદાર્થે દીવાનને અડધી રાત સુધી રોકી રાખ્યો. દીવાન ઘેર આવ્યો તો દરવાજા બંધ હતા. તે સમજી ગયો કે મને મોડું થવાથી મારા ઉપર મારી પ્રિયા ગુસ્સે થઈ છે. તેને શાંત પાડવા માટે તેણે શાંતિનાં અનેક વચનો ઉચ્ચાર્યા અને રાજાના બળાકારથી આ પ્રમાણે બન્યું હતું વાસ્તે અપરાધને ક્ષત્તવ્ય ગણવો જોઈએ એમ પણ કહ્યું; પરંતુ ભટ્ટાનો ક્રોધાગ્નિ શાંત પડ્યો નહિ. ગુસ્સામાં ને ગુસ્સામાં તેણે દ્વાર ઉઘાડયાં અને પોતે તેની પાછળ સંતાઈ રહી. જેવો દીવાન ઘરમાં દાખલ થયો કે તરત જ તેણે ઘરમાંથી ચાલવા માંડ્યું. દીવાને તેને બહુ બહુ સમજાવી, પરંતુ તેણે કશું જ ગણકાર્યું નહિ અને તે એકાએક ચાલતી થઈ. રસ્તે જતાં માર્ગમાં ચારોએ તેને ઘેરી લીધી અને તેના અંગ ઉપર કીમતી દાગીના જોઈ તેઓ પોતાના સિદ્ધ રાજા પાસે

તેને લઈ ગયા. તેણે ઢાગીનાની વહેંચણી કરી લઈ ભટ્ટાને પોતાની પત્ની બનવા કહ્યું. ભિલ્લે પ્રથમ તો તેને સમજાવવા પ્રયાસ કર્યો, પરંતુ જ્યારે તેણે એ વાત કબૂલ ન કરી ત્યારે તેને સતાવવા માંડી છતાં પણ એ તો મક્કમ જ રહી. એણે વિશેષમાં કહ્યું કે જો બળાત્કાર કરશો તો આપઘાત કરીશ, પરંતુ ભિલ્લે તો અતુચિત માગણી ચાલુ જ રાખી. એથી ભટ્ટાએ અગલી તાપસની વાર્તા કહી. આ ઉપરથી ભિલ્લને ધીક ઢાગી કે સતીને છંછેડવામાં સાર નહિ નીકળે. આથી તેણે ભટ્ટાને 'બખ્ખર' દેશમાં વેચી નાંખી. ખરીદનારે તેની પાસે ભોગની વાત કાઢી, પરંતુ ભટ્ટાએ તેમ કરવા ઘસીને ના પાડી. તેથી તે આને અત્યંત ત્રાસ આપવા લાગ્યો. એના શરીરમાંથી ઢોહી ઢાહી તે વડે એ વસ્ત્ર રંગવા લાગ્યો. આ પ્રમાણે તેણે એને ત્રાસ આપવામાં જરાએ કચ્ચાસ ન દાખી, પરંતુ આથી તેમજ રૂપરંગ બદલાઈ ગયું તોપણ ભટ્ટાએ પોતાનું શીલવ્રત ખડિત થવા ન જ દીધું, જોકે વૃત્તિકાન્તારરૂપ ત્રીજો આકાર તે બાણ્ણતી હતી.

અકસ્માત એક દહાડો તેનો સગોભાઈ ધનપાળ ત્યાં આવી ચઢ્યો. તેણે પૈસા આપીને આ અસહ્ય સંકટમાંથી પોતાની બેનને છોડાવી અને તેને પોતાને ગામ લાવ્યો. દીવાને બહુમાન પૂર્વક ભટ્ટાનો સ્વીકાર કર્યો. આ વેળા પોતાના પતિ સમક્ષ તેણે એવી પ્રતિજ્ઞા લીધી કે પ્રાણ્ણાંતે પણ હવે હું કોઈના ઉપર રીસ કરીશ નહિ, કેમકે એનું અત્યંત કડવું ક્ષણ મેં પૂરેપૂરું ચાખ્યું છે.

૧ તેજ્જેલેશ્યાની લખ્ખિયાજો ક્રોઈ તાપસ એક ઝાડ તજે તપ કરતો હતો તેવામાં એ ઝાડ ઉપર બેઠેલી એક અગલીએ તેના ઉપર હગાર નાંખી. આથી ગુસ્સે થઈને તેણે તેજ્જેલેશ્યા વડે તે અગલીને બાળી મૂકી. પછી એણે એવો નિશ્ચય કર્યો કે જો કોઈ મારો અપરાધ કરશે તેને હું આ જ પ્રમાણે બાળી મૂકીશ.

કાલાંતરે એ તાપસ એક પતિવ્રતા અને ઉત્તમ શીલવાળી શ્રાવિકાને ત્યાં ભિક્ષા માટે ગયો. શ્રાવિકા પોતાના પતિની સેવા કરવામાં રોકાયેલી હોવાથી આને બિસા રહેવું પડ્યું. એટલે કોપાયમાન થઈ તાપસે એના ઉપર તેજ્જેલેશ્યા મૂકી પરંતુ શીલના પ્રભાવથી શ્રાવિકા ઉપર એની કંઈ અસર નહિ થઈ. શ્રાવિકાએ તાપસને ઉદ્દેશીને કહ્યું કે શું તે મને અગલી ધારી? તાપસ બોલ્યો કે વગડામાં બનેલી વાંત તે ક્યાંથી બાણ્ણી? શ્રાવિકાએ કહ્યું કે એ બાણ્ણવું હોય તો તું 'વારાણ્ણસી' બન, અને ત્યાં અમુક કુંભાર રહે છે તેને પૂછજો. તાપસ ત્યાં ગયો અને એ કુંભારને મળ્યો. કુંભારે કહ્યું કે એ શ્રાવિકાને તેમજ મને શીલના પ્રભાવથી બીબના મનની વાત જણાય એવું જ્ઞાન થયું છે, માટે તું પણ શીલ પાળજો.

એક વેળા આ ગામની પાસે કોઈક મુનિનું શરીર વટેમાર્ગીએ સળગાવેલા અગ્નિથી દાઝી ગયું. તેની વેદના દૂર કરવાનું કામ કુંચીક શેઠે માથે લીધું અને તેણે એ મુનિઓને લક્ષપાક તેલ લેવા માટે ભટ્ટાને ત્યાં મોકલ્યા. તેમણે ભટ્ટા પાસે આવી લક્ષપાક તેલની જરૂર જણાવી એટલે અત્યંત રાજી થઈ દાસી પાસે તેણે એનો સીસો મંગાવ્યો. આ સમયે ઇંદ્રે સભામાં તેની ક્ષમાથી ખૂબ તારીફ કરી તે એક દેવને રુચી નહિ; આથી પરીક્ષા માટે તે તો અહીં આવ્યો. જેવો દાસી સીસો લાવે છે કે તરત જ તેણે દેવ-માયાથી તે લાંગી નાંખ્યો. ભટ્ટાએ બીજો મંગાવ્યો તેની પણ એ જ દશા આ દેવે કરી. દાસી પાસે ત્રીજી વાર મંગાવેલો સીસો પણ દેવે ફેડી નાંખ્યો. આથી દાસી ઉપર જરાએ ગુસ્સે ન થતાં ભટ્ટા બંતે લક્ષપાક તેલ લેવા ગઈ. એના શીલના પ્રભાવથી દેવ સીસો લાંગી શક્યો નહિ. આમાંથી લક્ષપાક તેલ ભટ્ટાએ મુનિઓને આપ્યું. આ સમયે દેખાવથી મુનિઓના અચંબાનો પાર રહ્યો નહિ અને તેમણે ભટ્ટાને કહ્યું કે દાસીને હાથે આટલું બધું નુકસાન થયું તોપણ તમે શાંતિ જાળવી તે જોઈ અમને અત્યંત અભયથી થાય છે. આના પ્રત્યુત્તરમાં રીસ કરવાથી પોતાને જે અસહ્ય દુઃખ પડ્યું હતું તે કહી સંભળાવ્યું. આ સાંભળીને મુનિઓની આંખમાં પણ પાણી આવી ગયાં. આ સમયે પેલો પરીક્ષા માટે આવેલો દેવ પ્રકટ થયો અને બોલ્યો કે હે કલ્યાણિની ! હે સતી ! ઇંદ્રે તારી ક્ષમાની જે પ્રશંસા કરી હતી તેવી જ તું નિઃસંદેહ છે એવી મારી પૂરેપૂરી ખાતરી થઈ છે; મારી પરીક્ષામાં તું સંપૂર્ણ રીતે ઉત્તીર્ણ થઈ છે. આમ કહી ભાંગેલા ત્રણ સીસાઓ આખા કરી, સતીની કદરના માટે ક્ષમા યાચી દેવ સ્વસ્થાને ચાલ્યો ગયો. મુનિઓ પણ સતીની ક્ષમાની અનુભવના કરતાં વૈયાવૃત્ય માટે પેલા દાઝેલા મુનિ પાસે આવી પહોંચ્યા.

ઇંદ્રે પોતે પ્રશંસા કરી હતી એ જાણીને પણ અચ્ચંકારી ભટ્ટા ફૂલાઈ નહિ. તેણે તો ક્ષમા-વ્રત જીવન પર્યંત પાળ્યું અને સમાધિ-મરણ પૂર્વક તેણે દેવ-ગતિ સાધી. ત્યાંથી ચ્યવી તે મોક્ષે જશે.

આ આર્ય-રમણીની ક્ષમા-દૃષ્ટિની આપણે જેટલી પ્રશંસા કરીએ તેટલી ઓછી છે. ઇશ્વર સૌ કોઈને આવું આત્મ-બળ ફેરવવાનો સમય આપે એ જ અભિલાષા પૂર્વક આ સતીશિરોમણીનો પ્રબંધ આપણે પૂર્ણ કરીશું.

સુલસની કથા—

‘રાજગૃહ’ નગરમાં કાલસૌકરિક નામે ચંડાલ રહેતો હતો. એ રાજ પાંચસે પાડા મારતો હતો. એક વેળા પોતાનું નરક-ગમન ચટકે એવા ધરાદાથી આ નગરના રાજા શ્રેણિકે તેને કહ્યું કે તું એક દિવસ પાડા મારવાતું બંધ રાખ; પરંતુ તેણે પોતાની અભવ્યતાને અનુકૂળ અને નિર્દયતાના નમૂનારૂપ આ કાર્ય મુલતવી રાખવા સાફ ના પાડી. તેથી રાજા ગુસ્સે થયો અને તેને કૂવામાં ઉતરાવી મૂકાવ્યો, કિન્તુ ત્યાં પણ તે સીધો બેઠો નહિ, પણ તેણે તો કાઢવના પાંચસે પાડા બનાવ્યા અને માર્યા. આ પ્રમાણે એણે પોતાના દુષ્ટ કાર્યમાં ખામી આવવા દીધી નહિ.

મરણ સમીપ આવતાં એને દાહજ્વર થયો. એના સુલસ નામના પુત્રે ઉપચાર કરવામાં જરાએ ન્યૂનતા ન રાખી. મનગમતાં ખાન, પાન, જાન-તાન, સુકોમળ શય્યા, સુગંધી અત્તર, ચંદનનું વિલેપન ઇત્યાદિ દ્વારા તેણે પિતાની બરદાસ કરવામાં પૂરેપૂરી બહેમત ઉઠાવી; પરંતુ આ નરકે જનારા પાપીને આથી શાંતિ થવાને બદલે ઉલટી વધારે વેદના થવા લાગી. સુલસે આ વાત અભયકુમારને કરી. તેણે વિચાર કરી કહ્યું કે આ નરક-ગામી જીવ છે, વાસ્તે ત્યાંના જેવી સામગ્રીથી તું એની સેવા કર એટલે એને આરામ મળશે. આ સાંભળી સુલસે કુત્સિત આહાર, ખારું પાણી, વિષ્કાનું વિલેપન, કાંટાની શય્યા, ગર્દભ-સૂરતું શ્રાવણ વિગેરે ઉપાયો ચોજ્યા. તેમ થતાં આ ચંડાળને કાંઈક શાંતિ થઈ. અંતમાં તે મરીને નરકે ગયો.

પાપનું ફળ પ્રત્યક્ષ બેઠું સુલસે અભયકુમારના ઉપદેશ મુજબ શ્રી-વીર પરમાત્માની પાસે શ્રાવકપણું અંગીકાર કર્યું અને પોતાના પિતાના પાપી ધંધાથી હાથ ધોઈ નાંખ્યા. એથી માતા વગેરે એનાં સગાંવહાલાં કહેવા લાગ્યાં કે ભાઈ ! તું તારા પિતાનો કસાઈનો ધંધો કેમ કરતો નથી ? શું તું પાપથી બીએ છે ? જો એમ હોય તો તેમાં અમે તારા ભાગીદાર થઈશું. આ સાંભળી સુલસે એક કુહાડી મંગાવી અને સર્વેના દેખતાં પોતાના પગ ઉપર એ વડે ધાં કર્યો અને એથી થતી વેદના થોડી થોડી વહેંચી દેવા સ્વજનોને વિનવ્યાં, પરંતુ કોઈએ તેમાં ભાગીદારી નોંધાવી નહિ. ઉલટું તેઓ તો હસતાં હસતાં બોલ્યાં કે તું શું ગાંડો થયો છે ? કોઈ કોઈનું દુખ

લઈ શકે ખરું? એ તો જેને પડે તે લોગવે. સુલસે કહું કે આ ન્યાય મુજબ જો હું પાપ કરું તો તેનું ફળ મારે એકલાએ લોગવવું પડે; વાસ્તે હું મારા પિતાની પેઠે પાડા મારવાનું અધમ કાર્ય કરનાર નથી.

અત્ર એ ધ્યાનમાં લેવાનું છે કે ગુરુજનોનો આગ્રહ હોવા છતાં સુલસે પાપી કાર્ય ન જ કર્યું અને પોતાના આત્માને દુર્ગતિથી બચાવ્યો. શુદ્ધ શ્રાવકપણું પાળી આયુષ્ય પૂર્ણ થતાં તે સ્વર્ગે સંચર્યો.

નમિ રાજર્ષિનું ઉદાહરણ-

‘માળવા’ દેશના ‘સુદર્શન’ નગરમાં મણિરથ નામનો રાજા રાજ્ય કરતો હતો. તેને પોતાના યુગબાહુ નામના નાના ભાઈને યુવરાજપદ ઉપર સ્થાપ્યો હતો. આ યુવરાજને મદનરેષા નામની ખુબસુરત પત્ની હતી. આ એક વેળા મણિરથ રાજની નજરે પડી અને તેથી તે અતિશય કામાતુર બની ગયો. એને વશ કરવાના ઇરાદાથી તે દાસીઓ મારફતે સારાં સારાં વસ્ત્રો, કીમતી આભૂષણો વિગેરે લેટ મોકલવા લાગ્યો. મદનરેષાને એના અધમ ભાવની ખબર નહિ હોવાથી એ તો જેઠ તંરફની પ્રસાદી સમજી આ લેટો સ્વીકારતી હતી. લેટ આપવા આવતી દાસીઓ મણિરથના રૂપ વગેરેની બહુ તારીફ કરતી ત્યારે આ રમણી ભાગ્યશાળી એવા જ હોય છે એવો ઉત્તર આપતી. એક વેળા દાસીઓએ રાજની નિર્લજ્જ માગણી કહી સંભળાવી ત્યારે મદનરેષાએ ફરીથી એવું અનુચિત વચન નહિ ઉચ્ચારવા દાસીને કહું. આથી રાજા નિરાશ થયો, પરંતુ હાર્યો જુગારી બન્યો રમે તેમ રાજા એવા વિચાર ઉપર આવ્યો કે જ્યાં સુધી મારો નાનો ભાઈ યુગબાહુ જીવતો બેઠો છે ત્યાં સુધી મારી મુરાદ બર નહિ આવે; વાસ્તે મારે એનું કોઈ પણ રીતે કાસલ કાઢી નાંખવું જોઈએ.

એક દિવસ યુગબાહુ મદનરેષાને સાથે લઈને જલ-કીડા કરવા માટે બાગમાં ગયો. રાત પડી ગઈ તોપણ તેઓ પાછાં ન ફરતાં ત્યાં જ સુઈ ગયાં. આ ખબર પડતાં રાજા તરવાર લઈ ત્યાં દોડ્યો અને ઝટ દઈને પોતાના નિદ્રાધીન ભાઈનું ગળું છેદી નાંખ્યું. તેમ કરી તે નાસી જતો હતો એટલામાં મદનરેષા જાગી ઊઠી અને તે આ અનુચિત બનાવનું કારણ કળી ગઈ. પોતાનો પતિ અચે તેમ હતું નહિ તોપણ એથી ન ઉશ્કેરાતાં તેની સદ્ગતિ થાય તે માટે તેણે પોતાના પતિને ગુસ્સે થતા અટકાવવા શાંત વચનો ઉચ્ચાર્યાં અને તેમ કરીને તેનું સમાધિ-મરણ થવામાં તે સહાયભૂત થઈ. મરીને યુગબાહુ પાંચમા દેવલોકમાં ઉત્પન્ન થયો.

મણિપ્રથમી પોતાનું શીલ અખંડિત રાખવાના ઇરાદાથી ધનવૈભવને તેમજ પોતાના વહાલા પુત્ર અંદ્રયશને પડતાં મૂકીને મદનરેષા અહીંથી ચાલી નીકળી. માર્ગે જતાં તેણે એક પુત્ર-રત્નને જન્મ આપ્યો. આ પુત્રને રત્ન-કંબળમાં વીંટાળી પોતાના પતિની વીંટી જેના હાથમાં ઘાલી શુદ્ધિ માટે તે નજદીકના તળાવમાં પેઠી. દૈવયોગે એક જલહસ્તિએ તેને સૂંઠમાં ઉપાડી આકાશમાં ઉછાળી. આ વખતે 'નંદીશ્વર' દ્વીપે યાત્રા કરવા માટે મણિપ્રભ નામનો વિદ્યાધર જતો હતો. તેણે આને અદ્ધર ઝીલી લીધી. એને લઇને તેણે ચાલવા માંડ્યું. આથી મદનરેષાએ રુદન કરતાં કરતાં કહ્યું કે હે ભલા માણસ ! મારો હમણું જ પ્રસવેલો પુત્ર આ રાત્રમાં છે; તેની આથી શી વલે થશે ? વિદ્યાધરે પોતાના વિદ્યાળથી એની હડીકત બાણી લીધી અને તે કહેવા લાગ્યો કે હે કલ્યાણિની ! તું મુંઝાઈશ નહિ. વક્રશિક્ષિત ઘોડા ઉપર સ્વારી કરવાથી આ રાત્રમાં 'મથુરા'નો પદ્મરથ રાજા આવી ચડ્યો હતો. તેને પુત્ર નહોવાથી તે આ તારા પુત્રને લઈ ગયો છે અને તેણે એને પોતાની પુત્રીને સમર્પણ કર્યો છે. એટલે હવે તું એની ચિંતા કરવી છોડી દઈ તું મને પતિ તરીકે સ્વીકાર. વિચાર કરી અવસરને ઝાળખી આ લલનાએ ઉત્તર આપ્યો કે સૌથી પહેલાં મને 'નંદીશ્વર'ની યાત્રા કરાવો; બધું ઠીક થશે. ત્યાં જઈ યાત્રા કરી આ બંને મણિપ્રભ વિદ્યાધર ચક્રવર્તી મુનિરાજ સમીપ દેશના સાંભળવા બેઠાં. એવામાં યુગબાહુ દેવ અવધિજ્ઞાનથી પોતાનો પૂર્વ ભવ બાણી ત્યાં આવ્યો અને સૌથી પ્રથમ મદનરેષાને નમન કરી અને ત્યારબાદ મુનીશ્વરને વંદન કરી દેશના સાંભળવા બેઠો. આ પ્રમાણેનું વિલક્ષણ કૃત્ય જોઈ મણિપ્રભ બોલી બેઠ્યો કે હે દેવ ! વિચક્ષણ હોઈ તમે આમ કેમ કર્યું ? આ વખતે મુનિરત્ને કહ્યું કે એ એનો ધર્માચાર્ય છે, માટે એનું આ પ્રમાણેનું વર્તન સર્વથા સમુચિત જ છે; કેમકે યતિ હો કે શ્રાવક હો, જેના દ્વારા પ્રથમ ધર્મનો બોધ થાય તે જ ધર્માચાર્ય (ગુરુ) ગણાય છે અને તેને પ્રથમ પ્રણામ કરવો તે ન્યાય છે.^૧

મદનરેષા આ દેવનો કેવી રીતે ધર્માચાર્ય થાય છે તેનું ભાન થતાં મણિપ્રભે યુગબાહુની માફી માગી. પછી આ દેવે મદનરેષાને ત્યાંથી બેઠાવી 'મથુરા' નગરે મૂકી. ત્યાં પોતાના પુત્રની પૂરેપૂરી ખરદાસ્ત થતી જોઈ તેનું ચિત્ત શાંત થયું અને તેણે કોઈ સાધની પાસે દીક્ષા લીધી.

આ તરફ પદ્મરથ રાજાએ આ બાળકનું નામ નમિ પાડ્યું. તે યૌવન-

૧ "આ લેખ જ્ઞેન શૈલીથી અજ્ઞાપણથી લખાયો છે, ભલે દેવે મદનરેષાને પ્રથમ વંદન કર્યું છતાં તે માર્ગ નથી અને દેવ પોતે પણ કહે છે કે ભક્તિવશ માર્ગ ન સચવાયો તે ભૂલ છે આમ અન્યત્ર ૨૫૪ અક્ષરોમાં ઉલ્લેખ મળે છે" આ પ્રમાણે શ્રીચિન્મયલલિત-સૂરિ પુસ્તક તપાસી મોકલતાં સચન કરે છે.

અવસ્થા પામ્યો ત્યારે તેને ૧૦૦૮ કન્યાઓ પરણાવવામાં આવી. રાજ્ય ચલાવવાને લાયક થતાં તેને રાજ્ય સોંપી પુત્રરથે પ્રવ્રજ્યા શ્રદ્ધ કરી.

‘સુદર્શન’ નગરનો મણિરથ રાજા લાઇનું ખૂન કરી નાસતો હતો તેવામાં તેને એક કાળો ઝેરી સર્પ કરડ્યો અને તેથી તે મરી ગયો. તેને પુત્ર નહિ હોવાથી યુગબાહુના પુત્ર ચંદ્રયશાને રાજ્ય મળ્યું. તે સારી રીતે રાજ્ય કરવા લાગ્યો.

એક વેળા નમિ રાજાનો પટ્ટહસ્તી ‘મથુરા’થી નાદો અને નાસતો નાસતો તે ચંદ્રયશાના સીમામાં જઈ પહોંચ્યો. ત્યાંના લોકોએ તેને પકડી રાજાને સ્વાધીન કર્યો. નમિ રાજાને ખબર પડતાં દૂત મોકલી ચંદ્રયશા પાસે તેણે એ હાથી માગ્યો, પરંતુ તેણે માન્યું નહિ. આથી નમિ રાજા લશ્કર લઈ તેના નગરને ઘેરા ધાલી બેઠો. આ વાતથી મદનરેષા સાધની વાકેફગાર થતાં તે નમિ પાસે આવી અને તેને કહ્યું કે ચંદ્રયશા તારો મોટો ભાઈ થાય છે, વાસ્તે એક હાથી માટે તેની સાથે યુદ્ધ કરવું ઉચિત નથી. નમિ રાજાને આ સાંભળી અથગ થયો, પરંતુ જુના માણસોને પૂછતાં યુગબાહુની વીંટી તેની પાસેથી નીકળેલી હોવાની વાત જાણીને તેને પ્રતીતિ થઈ. આથી યુદ્ધ બંધ કરી નમિ પોતાના મોટા ભાઈને મળવા ગયો. આટલે વર્ષે એ ભાઈઓ મળ્યા, તેથી યંત્રને ઘણું આનંદ થયો. કેટલાક દિવસો વીતતાં ચંદ્રયશાએ પોતાનું રાજ્ય નમિને સોંપ્યું અને પોતે મહામંગલકારી ત્રીક્ષા લીધી.

નમિ નૃપતિ નિબંકકણે રાજ્ય ચલાવવા લાગ્યો. એક વખત તેને છ મહિના સુધી ન મટે એવો દાંડજ્વર રોગ થયો. ઘણા ઘણા ઉપાયો કરવા છતાં તેને જરા પણ આરામ ન થયો. એક વૈદ્યે ચંદન ઘસી તેના શરીરે લગાડવા સૂચવ્યું એટલે તેના પરના પ્રેમને લઈને બધી રાણીઓ સમકાલે ચંદન ઘસવા બેસી ગઈ; પરંતુ તેમનાં કંકણો પરસ્પર અથડાતાં તેમાંથી જે અવાજ નીકળવા લાગ્યો તેથી રાજાની બેચેની વધી પડી. આથી ફક્ત એક એક કંકણ હાથમાં રાખી રાણીઓએ પોતાનું કાર્ય કરવા માંડ્યું. હવે અવાજ આવતો બંધ થયેલો જાણી રાજાએ તેનું કારણ પૂછ્યું. રાણીઓએ જવાબ આપ્યો કે અમે સૌભાગ્યના ચિહ્ન તરીકે એકેક જ કંકણ રાખ્યું છે.

ચારિત્રાવરણીય કર્મના ઉચ્છેદનો સમય આવી લાગ્યો હતો; એથી આ રાજાને એવો સુવિચાર સ્ફુર્યો કે આ કંકણના દષ્ટાંતથી એમ જણાય છે કે જીવ જ્યારે બહુ પરિશ્રદ્ધ ધારણ કરે છે ત્યારે તેને અતિશય દુઃખ થાય છે, તેથી

એકલા રહેવું સાડું છે; આ વેદના બે મટે તો મારે હવે એકાકી વિહાર કરવો. આમ વિચારતાં તેને નિદ્રા આવી ગઈ અને વળી એક એવું મધુર સ્વપ્ન પણ તેણે બેયું કે હું 'મૈત્ર' પર્વત ઉપર ચઢી એક શ્વેત હાથી ઉપર બેઠો છું. થોડી વારમાં બગૃત થતાં તે વિચારવા લાગ્યો કે ખરેખર મેં આવો સુવર્ણમય 'મૈત્ર' જોયો છે. ઊંહાપોહ કરતાં તેને 'બ્રહ્મરણ્ય' જ્ઞાન થયું. આથી તેને યાદ આવ્યું કે પૂર્વ ભવમાં મેં અગણિત પુણ્યના ઉપાજ્ઞનરૂપ દીક્ષા પાળી હતી, તેથી હું 'પુણ્યોત્તર' વિમાનમાં દેવ તરીકે ઉત્પન્ન થયો હતો. જિનેશ્વરના જન્મ-કલ્યાણક માટે હું 'મૈત્ર' ગયો હતો તે વખતે મેં આ પર્વત જોયો હતો. હવે હું દીક્ષા લઉં તો ઠીક. સદ્ભાગ્યે આરિત્રાવરણીય કર્મનો અંત આવ્યો અને સાથે સાથે તેના ભયંકર રોગનો પણ અંત આવી ગયો, એથી આ રાજા દીક્ષા લેવા તૈયાર થયો. એવામાં એક દેવે આવી તેને સાધુનો વેષ આપ્યો. તે ગ્રહણ કરી તેમણે ચાલવા માંડ્યું. ઘણા લોકો આડા પડયા, પરંતુ આ રાજર્ષિએ તો પોતાનું ધાર્યું જ કર્યું.

નમિ રાજર્ષિને આવી રીતે પ્રતિબોધ પામેલા બહાદુર ઇન્દ્રે તેના સત્ત્વની પરીક્ષા કરવા માટે પ્રાહ્મણ્યનું રૂપ લીધું અને તે એમની પાસે આવી બોલવા લાગ્યો કે હે મહર્ષિ! તમે આ શું કરો છો? આ તમારા નગરમાં તો આગ લાગી છે. બધા લોકો ત્રાહિ ત્રાહિ પોકારી રહ્યા છે. શું તે તમારા લક્ષ્ય બહાર છે? શું જૈન દીક્ષામાં દયા માટે સ્થાન નથી? આ બધાને રડતા કકળતા મૂકીને ચાલ્યા જવું તે શું ઠીક કહેવાય? બધાને સ્વસ્થ કરી પછી દીક્ષા લેો તો તે ઉચિત ગણાય. બુદ્ધો તો ખરા, અરે આ આગ તમારા અંત:પુરને બાળી નાંખશે એમ જણાય છે. આવા સંકટમાં અનાથ અબળાઓને નિરાધાર મૂકી તમે ક્યાં પ્રયાણ કરી જાઓ છો?

આ સાંભળી **નમિ** રાજર્ષિએ જવાબ આપ્યો કે હાલ હું સુખમાં છું, કેમકે તું જે બતાવે છે તેમાં માંડું કશું નથી; વળી જે માંડું છે તે બળે તેમ નથી અને જે બળે તેમ છે તે માંડું નથી. જે લોકોને તું પોકાર કરતા આવેજે છે તે કંઈ મારે નિમિત્તે નથી, પરંતુ તેઓ તો પોતાના સ્વાર્થને અંગે તેમ કરે છે. શું મારે મારા સ્વાર્થરૂપ મોક્ષની સાધના ન કરવી?

આ સાંભળી ઇન્દ્રે ફરીથી કહ્યું કે મહારાજ! આપના ભંડારમાંથી કેટલું-એ કીંમતી જવાહીર બળીને ખાખ થઈ જવાની તૈયારીમાં છે તો તેનો તો સહુપયોગ કરી લો; શા સાડું તેને નાહક બળી જવા દો છો?

મહર્ષિ બોલ્યા કે હે દેવાનુપ્રિય! સમજ. સોના રૂપાના તો 'કૈલાસ' પર્વત જેટલા કેટલાએ ઢગલાઓ કેટલીએ વાર આ જીવે એકઠા કર્યાં, છતાં

એની તૃષ્ણા ઓછી ન થઈ. આશા તો આકાશની સમાન અનંત છે, વાસ્તે મમત્વ ત્યજી દઈને આત્મ-રમણતા કેળવવી એ જ સાચું ધ્યેય છે.

આ પ્રમાણેની વાતચિતથી ઇન્દ્રને ઘણો આનંદ થયો અને તેણે પોતાનું રૂપ પ્રકટ કર્યું. પછી નમિ રાજર્ષિની નમસ્કારપૂર્વક ભૂરિ ભૂરિ પ્રશંસા કરી તે સ્વસ્થાનકે ગયો.

નમિ રાજર્ષિએ જીવન પર્યંત શુદ્ધ ચારિત્રનું આરાધન કરી એ જ ભવમાં કેવલજ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું અને તેઓ મોક્ષપદના અધિકારી બન્યા.

આ નમિ રાજર્ષિ પ્રત્યેકશુદ્ધ દૃઢધર્મી સાધુરત્ન થયા. ઇન્દ્ર પણ એમને જરાએ ચલિત કરી શક્યો નહિ. આવા મુનિશેખરને આપણે જેટલા પ્રણામ કરીએ તેટલા ઓછા છે. એમના જેવા પુણ્યશ્લોકના પ્રતાપે તો આ મનુષ્ય-લોકની ઉત્કૃષ્ટતા સિદ્ધ થાય છે.

મૂલં દ્વારં તથા પીઠ-માધારો ભાજનં નિધિઃ ।

સમ્યક્ત્વં શુદ્ધધર્મસ્ય, ષડેતા ભાવના મતાઃ ॥ ૧૪૯ ॥

સમ્યક્ત્વની છ ભાવનાઓ—

શ્લો ૦—“ સમ્યક્ત્વ એ શુદ્ધ ધર્મનું મૂળ, દ્વાર, પીઠ, આધાર, ભાજન અને ભંડાર છે. આ છ (પ્રકારની) ભાવના મનાય છે.”—૧૪૯

જૈનધર્મતરોર્મૂલં, દ્વારં શિવપુરસ્ય ચ ।

ધર્મપ્રાસાદપીઠં ચા-ધારોઽસ્તિ વિનયાદિષુ ॥૧૫૦॥

સાર્વધર્મસુધાયા હિ, ભાજનં નિધિરુચ્યતે ।

જ્ઞાનાદિભાવરત્નાનાં, ચિન્તયેર્વિક્રમો યથા ॥૧૫૧॥-ગુમ્મ

પ્રસ્તુતનું સ્પષ્ટીકરણ—

શ્લો ૦—“ સમ્યક્ત્વ એ જૈન ધર્મરૂપ વૃક્ષનું મૂળ છે, નિર્વાણ-નગરનો દરવાજો છે, ધર્મરૂપ મહેલની પીઠ છે, વિનય વગેરેનો આધાર છે, સર્વજ્ઞના ધર્મરૂપ

અમૃતનું એ પાત્ર છે અને જ્ઞાનાદિ ભાવ-રત્નોનો એ ભંડાર કહેવાય છે (વાસ્તે હે ભવ્ય !) તું વિક્રમની પેઠે એતું મનન કરજે.”-૧૫૦-૧૫૧

સાર્વાનુભવસિદ્ધાત્મા-ડનુમીયેત કથञ્ચન ।

જ્ઞાયેત સુખદુઃખાદિ-લિઙ્ગૈઃ સત્તાત્મકં હિ તત્ ॥૧૫૨॥

સમ્યક્ત્વનાં છ સ્થાનોનો પ્રસ્તાવ—

શ્લોઁ—“ સર્વજ્ઞને અગ્રભવથી સિદ્ધ એવા આત્માનું (આપણા જીવને) કોઈક રીતે અનુમાન થાય છે. સુખ, દુઃખ વગેરે ચિહ્નોથી તે જણાય છે. આ પ્રમાણે સિદ્ધ થતું આત્માનું અસ્તિત્વ (લોકમાં) છે. ”-૧૫૨

પ્રથમં ગીયત્તે સ્થાનં, દ્વિતીયં દ્રવ્યનિત્યતા ।

પર્યાયાનિત્યતા લોકે, જ્ઞાતં શ્રીગૌતમપ્રભુઃ ॥ ૧૫૩ ॥

સમ્યક્ત્વનું દ્વિતીય સ્થાન—

શ્લોઁ—“ તે પ્રથમ સ્થાન કહેવાય છે અને બીજું સ્થાન દ્રવ્યની (અપેક્ષાએ) નિત્યતા અને પર્યાયાના પક્ષથી અનિત્યતા છે. આ સંબંધમાં શ્રીગૌતમ પ્રભુ ઉદાહરણરૂપ છે. ”-૧૫૩

કરાંતિ સર્વકર્માણિ, હેતુભિઃ કુમ્ભકૃદ્ યથા ।

વ્યવહારેણ કર્તાડડત્મા, કર્તૃકં તત્ તૃતીયકમ્ ॥૧૫૪॥

ત્રીજું સ્થાન—

આત્મા ડુંભારની જેમ (મિથ્યાત્વાદિ) હેતુઓથી સર્વ કર્મો કરે છે, વાસ્તે તે વ્યવહારથી કર્તા છે. આ ત્રીજું કર્તૃત્વરૂપ સ્થાન છે. ”-૧૫૪

મુહૂક્તે કૃતાનિ કર્માણિ, સ્વયં તદ્ ભોક્તૃકં મતમ્ ।

ચતુર્થે દર્શને સ્થાન-મગ્નિભૂતિર્નિર્દર્શનમ્ ॥ ૧૫૫ ॥

ચોથું સ્થાન—

છવ પોતે કરેલાં કર્મો(તું ક્ષણ) ભોગવે છે એ સમ્યક્દર્શનમાં ભોક્તૃત્વ (નામતું) ચોથું સ્થાન મનાય છે. (અત્ર) “અગ્નિભૂતિ દ્ષાંતરૂપ છે.”—૧૫૫

સર્વકર્મક્ષયે भूया--त्रिर्वाणारूपं च पञ्चमम् ।

त्रिलोकीशर्म यस्याग्रे, तिलतुषमितं नहि ॥ १५६ ॥

પાંચમું સ્થાન—

શ્લો०—“ સર્વ કર્મોનો ક્ષય થતાં પ્રાપ્ત થતું નિર્વાણુ નામતું પાંચમું સ્થાન છે કે જની આગળ ત્રિભુવનતું સુખ તલના છોડા બેટલું (પણ) નથી.”—૧૫૬

ज्ञानादिकत्रिकं शास्त्रे, मोक्षोपायः प्रकीर्त्यते ।

एतत् सम्यक्त्वरत्नस्य, षष्ठं स्थानं विभावयेत् ॥१५७॥

છઠું સ્થાન—

શ્લો०—“ જ્ઞાનાદિ ત્રણ (રત્નો)ના સમૂહને શાસ્ત્રમાં મોક્ષના ઉપાય તરીકે વર્ણવ્યો છે, એને સમ્યક્ત્વ-રત્નતું છઠું સ્થાન આણવું. ”—૧૫૭

प्रभासगणभृज्ज्ञात--मस्मिन्नर्थेऽस्ति ख्यातिमत् ।

सप्तषष्टिप्रभेदैः स्या--देवं सम्यक्त्वरक्षणम् ॥ १५८ ॥

છઠ્ઠા સ્થાનતું ઉદાહરણ—

શ્લો०—“ આ સંબંધમાં “પ્રભાસ ગણધરતું” દ્ષાંત પ્રસિદ્ધ છે. આ પ્રમાણે સમ્યક્દર્શનતું ૬૭ પ્રકારેથી રક્ષણ થાય. ”—૧૫૮

૧-૨ જુઓ ન્યાયકુસુમાંજ્ઞિ (પૃ. ૨૩-૨૪; ૨૮-૨૯).

केचिन्महाव्रतान्येवा-णुव्रतानि च केचन ।

जग्रहिरे च सम्यक्त्वं, केचित् तदुपदेशतः ॥ १५९ ॥

जिनेश्वरना उपदेशतुं इण—

श्लो०—“ ते (जिनेश्वर)ना उपदेशथी डेटलाडे महाव्रतो अहणु कर्था, डेटलाडे आणुव्रतो अहणु कर्था तो डोठडे सम्यक्त्व अहणु कर्तुं. ”—१५९

उपकारमिति कृत्वा, प्राणिनामुपदेशतः ।

शैलेशीकरणध्वस्ता-शेषकर्मा विभुस्ततः ॥ १६० ॥

देहं विहाय सर्वाधि-व्याध्युपाधिविकाशकम् ।

समश्रेणिं गतिं कृत्वा--ऽस्पृष्टः स शिवगोऽजनि ॥१६१॥

-युग्मम्

प्रभुतुं भोक्ष-गमन—

श्लो०—“ आ प्रमाणे उपदेश द्वारा ज्यो उपर उपकार करीने त्यार पछी शैलेशी करण वडे शेष कर्मोना संहार करी प्रभु सर्व आधि, व्याधि अने उपाधिना विकास करनारा देहने छोडीने अस्पृष्टपणे सम श्रेणि (अर्ध्व) गति करी भोक्षगामी थया. ”—१६०-१६१

सम्पूर्णं जगतां सौख्यं, गृह्यते सर्वकालिकम् ।

न यात्यनन्तभागेन, मुक्तिसौख्यस्य तुल्यताम् ॥१६२॥

मुक्तितुं सुप्—

श्लो०—दुनियाना सर्व काणनां संपूर्ण सुप्पो अकडां करवाभां आवे तोपणु ते मुक्तितना सुप्पना अनंतभा भाग जेटलुं (पणु) थतुं नथी. ”—१६२

તત્ પ્રમાદં પરિત્યજ્ય, સામગ્રીં માનવાદિકામ્ ।

સચ્છાસ્ત્રાભ્યાસતો યોગાન્, નિરુદ્ધ્ય સફલીકુરુ ॥૧૬૩॥

મનુષ્યાદિ સામગ્રી સફળ કરવાનો ઉપદેશ—

શ્લો०—“તેથી પ્રમાદને ત્યજીને સાચા શાસ્ત્રના અભ્યાસપૂર્વક યોગોનો નિરોધ કરી તું મનુષ્યાદિ સામગ્રી સાર્થક કર.”—૧૬૩

માનવાદિક સામગ્રીની સફળતા—

સ્પષ્ટી०—દેવોને પણ હુલેલ એવા મનુષ્ય-અવતારનો નરમાંથી નારાયણ બનવા માટે ઉપયોગ કરવો એ જ માનવીની પવિત્ર ફરજ છે. એ જ સર્વોત્તમ જીવનનું સાક્ષ્ય છે. વિસ્તારથી કહીએ તો સમગ્ર બ્રહ્માણ્ડનું એકાન્તે કલ્યાણ ઇચ્છનારા તેમજ વિશ્વ વિશ્વને સાચા અને સનાતન સુખનો પૂરેપૂરો લોગ-વટો મળે એવાં સાધનોનો નિર્દેશ કરનારા ^૧સંત સર્વજ્ઞ પરમાત્માએ જે ધર્મ પ્રરૂપો છે એ જ પ્રભુ-પ્રાપ્તિનો પરમ માર્ગ છે અને એની આરાધના કરવામાં જ મનુષ્ય-જન્મની સાર્થકતા સમાયેલી છે. ^૨ધર્મની આરાધના કરવાના અનુપમ સાધનરૂપ-અનંત સુખની પ્રાપ્તિની અનન્ય સામગ્રીરૂપ મનુષ્ય-જન્મ હોવાથી તો તેની શાસ્ત્રકાર્યો મહત્તા આંકી છે. જે ભાગ્યશાળી હોય, જેણે પુષ્કળ પુણ્ય કર્યાં હોય તેને આર્ય દેશ, આર્ય જાતિ, આર્ય કુળ ઇત્યાદિ સાનુકૂળ સામગ્રી મળી આવે. પ્રબળ પુણ્યના ઉદયથી આ સામગ્રી જેણે મળી હોય તે તેનો સદુપયોગ કરવામાં પાછી પાની કરે, તેને સફળ કરવાને બદલે તેને નિષ્ફળ કરે તો તેના જેવો કમનસીબ ધીજો કોણ હોઈ શકે? મનુષ્ય-જન્માદિ ઉત્તમ સામગ્રી મળ્યા પછી પાશવ વૃત્તિનો પરાજય કરવા માટે બેદરકાર રહેવું, પ્રમાદ સેવવો, વિષયના રંગ-રાગમાં રચ્યા પચ્યા રહેવું, લોભાંધતા અને વિષયાંધતાનો ત્યાગ કરવા સ્વપ્ને પણ વિચાર ન કરવો એના જેવી મૂર્ખાંધ અન્યત્ર સંભવે છે કે ?

૧ આનું લક્ષણ શ્રીયુત કપીરના શબ્દોમાં કહીએ તો--

“ માન નહિ, અપમાન નહિ, એસે શીતલ સંત;
લવસાગર ઉતર પડે, તોડે જમકે દંત. ”

૨ ધર્મ એ અનિષ્ટ બંધન છે, એ મનુષ્યની સાચી સ્વતંત્રતારૂપ લતાને કાપનારી કુહાડી છે, વ્યક્તિ-સ્વાતંત્ર્યને નિર્બળ અને નામશેષ કરવા માટે જ એનો અવતાર છે ઇત્યાદિ કુવિકલ્પો કરનારા ધર્મના શુદ્ધ સ્વરૂપ તરફ ન જોતાં, તેના ઉપર અંધશ્રદ્ધા, અવિવેક, અજ્ઞાન ઇત્યાદિના થરો ચડવાથી શ્રેયેલા તેના વિકૃત સ્વરૂપનું જ દર્શન કરી રહ્યા છે એટલે તેમને એનો ઉદ્દેશ વિપરીત ભાસે તો તેમાં શી નવાઈ ?

મનુષ્ય-શવ પામ્યા પછીનું સૌથી પ્રથમ કર્તવ્ય વસાધુજનનો સમાગમ છે- વિદ્યા-વ્યાસંગની લાલસા વધારવા માટે શુદ્ધ શાસ્ત્રનું શ્રવણ છે. અર્થ અને કામની લાલસા ઘટાડવા માટે, કષાયની કટુતા મંદ કરવા માટે, વિષય-વાસનાને વિદારવા માટે, ટુંકમાં કહીએ તો સંસાર-સાગર તરવા માટે આ કાર્ય કરવાની આવશ્યકતા છે. જે શાસ્ત્રના પ્રરૂપક સર્વજ્ઞ હોય, રચનાર અપૂર્વ પ્રતિભાશાળી ખીજબુદ્ધિ ગણધર-દેવ હોય અને તેને ધારણ કરનારા અને સાચવી રાખનારા સુનિપુરંદરો ત્યાગની મૂર્તિ સમાન હોય તેની સત્યતા વિષે શંકા કરવી એ માણસાઈ નથી; પરંતુ એના ઉપર અપ્રતિમ વિશ્વાસ રાખવો, એને વિષે સાચી શ્રદ્ધા રાખવી એમાં મનુષ્યપણાની મોટાઈ રહેલી છે, સાચું જૈનત્વ છે, ગુણથી જૈન બનવાપણું રહેલું છે, સમ્યક્ત્વની વિભૂતિ રહેલી છે અને એ શ્રવણ પછીનું કર્તવ્ય છે. ત્રીજું કર્તવ્ય શ્રવણના મનન અનુસારનું વર્તન છે. વર્તન ન થાય તો લાચારી બહાર કરવી, પરંતુ વિરુદ્ધ વર્તન કરવું અને તેને પણ ધાર્મિક આચરણ તરીકે ગણાવવું એમાં તો બદમાસીની હદ થયેલી ગણાય, કેમકે સત્યનો સ્વીકાર અને અસત્યનો પરિત્યાગ ન થઈ શકે તો હજી નીલે, પરંતુ સત્યના વેરી બનવું એ ક્ષતવ્ય ગણાય અરૂં કે? વિશેષમાં સાધ્યને પહોંચી વળવા માટે જે સાધનો શાસ્ત્રકારે દર્શાવ્યાં હોય તેનું સેવન ન થઈ શકે તેથી તેમાં અનુચિત પરિવર્તન કરવું એ અન્ય જીવને પણ સાધ્યની સિદ્ધિથી વિમુખ કરવા જેવું છે એટલે એ કાર્ય પણ ઇષ્ટ નથી જ.

આથી કરીને ગમે તેમ થાય તો પણ ઉચ્ચતમ ધ્યેયને ક્યારે પણ સદાને માટે અશક્ય ઠરાવવાની ભૂલ કરવી નહિ, કેમકે ધ્યેયને જો તેના ઉચ્ચ આસન ઉપરથી ગબડાવીએ તો તેનો વિનિષ્પાત શતમુખે નહિ પણ અનંતમુખે થશે. જે સ્થિર નહિ તે ધ્યેય શાનું? વળી એ ધ્યાનમાં રાખવું કે સાચું ધ્યેય

૧ જેઓ ધર્તિગને-પોલોને ધર્મના નામથી ઝોળખાવી ભોળા ભક્તોને છેતરતા હોય તેઓ 'સાધુ' નહિ પણ 'સેતાન' છે. ખરી સાધુતાનું લક્ષણ તો એ છે કે—

“આપા તજ હરિકો ભજે, તખ શિખ તજે વિકાર;

સખ જીવનસે નિરવૈર, સાધમતા હય સાર.”

એ પણ યાદ રાખવું કે આજકાલ હિંદુસ્તાનમાં સાધુઓનો રાફડો ફાટ્યો છે, બાવા-ઓની જમાત ભેગી થઈ છે. તેમાંના ઘણા ખરા ધુતારાઓ છે; સમ્યક્ચિત્તના પ્રભાવ વડે સત્તત્વોનો પ્રવાહ ચાલુ રાખનારા તેમજ અહિંસાનું સામ્રાજ્ય સ્થાપનારા એવા સંતો તો વિરલા જ છે. કહ્યું પણ છે કે—

“હાટ હાટ હીરા નહિ, કંચનકા નહિ પહાર;

સિંહનકા ટોલા નહિ, સંત બિરલા સંસાર.”

વિશિષ્ટ વ્યક્તિ કે કાળના સામર્થ્યથી મદદી શકાતું નથી. ટુંકમાં સર્વજ્ઞોએ સૂચવેલ કાર્યક્રમ આપણા આદર્શો સૂચવે છે. એ આપણા ધ્યેય ઉપર પ્રકાશ પાડે છે. એ આદર્શોને આપણે જેટલે અંશે ઝીલી શકીએ-એ ધ્યેયને આપણે જેટલે દરબજે પહોંચી શકીએ તેટલી આપણી સિદ્ધિ છે. ન પહોંચાય તેટલા માટે ધ્યેયને ટુંકું રાખવું એ ટુંકી નજરનું પરિણામ છે. એક પણ મનુષ્યે જો આ ધ્યેય સુધી પહોંચી અતાવ્યું હોય તો પછી તેને શક્ય કેટિમાં જ ગણવું જોઈએ. પવિત્ર ઉચ્ચ ધ્યેયને છોડીને સુખની ભ્રાંતિથી ખીજા ધ્યેય ઉપર આવવું એ સુધારણા નહિ પણ કુધારણા છે, એ અધઃપતન છે; બાકી એને પહોંચી વળવા માટે ગીતાર્થો સાધનોમાં પરિવર્તન કરે અથવા સૂચવે તેમાં કશું ખોટું નથી. ટુંકમાં પરિસ્થિતિ પ્રમાણે સાધનોમાં પરિવર્તન કરી શકાય છે. કેટલીક વાર તો તેમ કર્યા વિના ચલાવી શકાય નહિ એવી પણ પરિસ્થિતિ ઊભી થાય છે, કિન્તુ એવા સમયે પણ સાધ્ય-ધ્યેય-આદર્શ તો ધ્રુવના પેઠે અચળ રહે એ તરફ પૂર્ણ લક્ષ્ય આપવું જોઈએ.

જેણે પોતાની પાશવ વૃત્તિ ઉપર વિશ્વય મેળવ્યો છે, જેના ચિત્તે ક્ષુદ્ર સ્વાર્થને જલાંબલિ આપી છે તેવા નિષ્પક્ષપાતી, અનાસક્ત અને સામ્ય-સ્થિત મનવાળા મહાત્માને જ મનુષ્યનું શ્રેય શું છે તે સમજાય છે. આ શ્રેયને ધ્યેયરૂપ ગણી તે માટે પૂર્ણ પ્રયાસ કરવો એ મનુષ્યનું સર્વોત્તમ ભૂષણ છે. સૌ કોઈએ પોતાની શક્તિ અને પરિસ્થિતિ અનુસાર આ ઉચ્ચ ધ્યેયને કૃતિમાં ઉતારવા પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.

અત્ર એ પણ ઉમેરવું અનાવશ્યક નહિ લેખાય કે આપણો સામાજિક વ્યવહાર પણ ન્યાય અને ઉદારતાથી વિભૂષિત હોવો જોઈએ. કોઈ માણસની ભૂલ થઈ હોય, તેનું વર્તન અનુચિત જણાતું હોય તો તે વખતે તેના વર્તન ઉપર ટીકા કરતી વેળા પણ મનુષ્ય-પ્રાણી સખલનશીલ છે, ઇન્દ્રિય-ગ્રામ બળવાન્ છે, પરિસ્થિતિ આગળ મનનો નિશ્ચય ટકવો મુશ્કેલ છે એ વાત લક્ષ્યમાં રાખીને તે ભૂલોને માટે અત્યંત ક્રોધ કે તિરસ્કાર ન અતાવતાં અને તેટલી ઠયા, અનુકંપા અને સહાનુભૂતિ રાખવી એ યોગ્ય છે.

વિરોધી પ્રતિ વેરની વૃત્તિ નહિ પણ સહુભાવ રાખવો. ક્રોધને ક્ષમાથી પરાસ્ત કરવો, અસત્યને સત્યથી જીતવું, એ પ્રમાણે આસુરી સંપત્તિને દૈવી સંપત્તિથી હરાવવી અર્થાત તામસ અને રાજસ મનોવૃત્તિઓનો સાત્ત્વિક વૃત્તિથી પરાજય કરવો એમાં માનવ-જીવનની મહત્તા સમાયેલી છે. એમ કરવાથી પ્રેય કરતાં શ્રેયને આદ્ય સ્થાન અપાયેલાની પ્રતીતિ થાય છે.

પ્રતિસમય એ યાલ રાખવો કે જિનેશ્વરની આજ્ઞા અનેકાંતથી અલંકૃત છે. દરેક ગુણસ્થાનક માટે જુદી જુદી આજ્ઞા છે. આ આજ્ઞાને માથે ચઢાવવા અને તદનુસાર વર્તન કરવામાં જેટલો પ્રયાસ થાય તેટલો અંશે ધર્મની મોક્ષમરૂપ માનવ-જીવન સફળ કર્યું ગણાય. આથી મહાત્માઓ તેા ફરી ફરીને એ જ અમૃતમય ઉપદેશ આપી રહ્યા છે કે—

“^૧ધ્યાનાગ્નિકુण्डजीवस्थे, दममारुतदीपिते ।
असत्कर्मसमित्क्षेपे, अग्निहोत्रं कुरूत्तमम् ॥”

આ ઉપદેશને ઝીલનારા ધન્ય લવ્ય જીવો એમ કહી શકે કે—

“^૨इन्द्रियाणि पशून् कृत्वा, वेदीं कृत्वा तपोमयीम् ।
अहिसामाहुतिं कृत्वा, आत्मयज्ञं यजाम्यहम् ॥”

અંતમાં એટલું જ નિવેદન કરવું બસ થશે કે પરાક્રમ અને પ્રેરણાના કલ્પલોલથી તરંગિત તથા રસ, ઉલ્લાસ અને પ્રગતિના પ્રબળ પ્રવાહોથી પરિપૂર્ણ, પરંતુ દુરાગ્રહ, મિથ્યાભિનિવેશ, આડંબર, સ્વાર્થ વગેરે દુર્ગુણરૂપ વિષથી અસ્પૃષ્ટ એવા અધ્યાત્મ-રત્નાકરની છોળોથી આત્માને ભીંજાવવો એ માણસ માત્રનું આવશ્યક અને આવકારદાયક જીવન છે. તેમાં પણ મદ, મદન વગેરેથી ઉત્પન્ન થતી વિષયાસક્તિ અને ઇન્દ્રિય-સુખ પ્રતિ મનનું ખેંચાણ નષ્ટ થાય, અકુશળ વિચાર અને અમંગળ ભાવનાનો ધ્વંસ થાય, એવું જીવન તે ‘જીવન’ ગણાય; બાકી બીજું બધું મોતનાં ફાંદાંરૂપ છે. પવિત્રતારૂપ સુવાસથી યુક્ત, માયારૂપ કંટકથી શૂન્ય અને કલ્યાણરૂપ કુસુમથી સુશોભિત એવી શુદ્ધ ધ્યાનરૂપ વલ્લરી હૃદય-ભૂમિ ઉપર ડોલવા લાગે અને આ પ્રમાણે અકુશળ વિચારની વિનિતિ પૂર્વક કુશળ વિચાર-પ્રવૃત્તિથી ઉદ્ભવનારા નિરતિશય નિર્વાણ-સરોવરમાં મનઃકમલ વિકસે એ આદર્શ જીવન છે. આવું જીવન જીવવા સૌ કોઈ ભાગ્યશાળી થાય એ જ અભિલાષાપૂર્વક વિરમીશું.

૧ જીવરૂપ અગ્નિકુંડને વિષે રહેલા ધ્યાનરૂપ અગ્નિને સંયમરૂપ પવનથી પ્રદીપ્ત કરી તેમજ તેમાં અશુભ કર્મરૂપ સમિધોના પ્રક્ષેપ કરી તેું ઉત્તમ અગ્નિહોત્ર કર.

૨ ઇન્દ્રિયોને પશુરૂપ કરી, તપશ્રયામય વેદી કરી અને અહિંસાની આહુતિ આપી હું આત્મ-યજ્ઞ કરું છું.

અન્યગ્રન્થાર્ણવાત્ સારં, પય આદાય વર્ષતિ ।

વૈરાગ્યસસ્યનિષ્પત્યૈ, ગ્રન્થોડયં મે ઘનોપમઃ ॥ ૧૬૪ ॥

ગ્રંથનો પરિચય—

શ્લો०—“ અન્ય ગ્રન્થરૂપ સમુદ્રમાંથી સારરૂપ જળ લઇને વૈરાગ્યરૂપ ધાન્ય તૈયાર કરવા માટે મારો આ મેધ સમાન ગ્રન્થ વર્ષ છે. ”—૧૬૪

❀ ❀ ❀ ❀

પૂર્વર્ષિપ્રોક્ત ઇવાસ્તિ, માવોડત્ર ચિત્તહારકઃ ।

શતશઃ ત્રુટિસંયુક્તા, કેવલાડસ્તિ કૃતિર્મમ ॥૧૬૫॥

પૂજ્યપાદૈસ્તથા પ્રાતઃ—સ્મરણીયૈશ્ચ પ્રેરિતઃ ।

શ્રીમત્કમલસૂરીશૈ—ગુરુભિઃ કૃતવાનહમ્ ॥ ૧૬૬ ॥

રચનાં વિજયાલ્લબ્ધિઃ, પરઃ સૂરિગુણાવહામ્ ।

પક્ષમાત્રેણ કાલેન, ભવેયુઃ સ્વલનાસ્તતઃ ॥૧૬૭ ॥

સજ્જનૈર્હંસવદ્ ભૂત્વા, સારમાદાય કેવલમ્ ।

પયઃપાનં હિ કર્તવ્યં, ત્રુટિનીરમપાસ્ય ચ ॥ ૧૬૮ ॥

—કલાપકમ્

ગ્રંથકારની લઘુતા વગેરે—

શ્લો०—“ આ (ગ્રન્થ)માં જ જ મનોહર ભાવ છે તે પૂર્વ ઋષિઓએ કહેલો જાણવો, બ્યારે સેંકડો ત્રુટિથી વ્યાપ્ત એવી કેવળ કૃતિ જ મારી છે. પૂજ્યપાદ અને પ્રાતઃસ્મરણીય મારા ગુરુ વિજયકમલસૂરીશ્વરની પ્રેરણાથી મેં વિજયલબ્ધિ-સૂરિએ એક પખવાડીયા માત્ર સમયમાં (આ) ગુણકારી કૃતિ કરી (છે), તેથી તેમાં સ્ખલનાઓનો સંભવ છે, (એથી કરીને) જમ હંસ પાણીને લજી દૂધ લે છે તેમ સજ્જનોએ ત્રુટિરૂપ જળને છોડીને કેવળ સાર (રૂપદૂધ)ને ગ્રહણ કરી એવું પાન કરવું. ”—૧૬૫-૧૬૮

રચના-સમય—

૨૫૯૦—અન્યકારે સ્વયં સૂચ્યું છે કે આ કૃતિ પંદર દિવસમાં તૈયાર કરવામાં આવી હતી એટલે કે લગભગ ૪૩ પદો રોજ સરેરાશ રચાયાં હશે. આ ઉપરથી સૂરિજીની વિક્રતાનું અનુમાન કરતી વેળા મારા નમ્ર મત પ્રમાણે જૈન શ્રમણ-વર્ગમાં ગીવાર્ણુ ગિરામાં મનોમોહક કાવ્ય રચી શકે એવાની સંખ્યા ગણીમાંડી છે અને વિવિધ છંદોમાં અધ્યાત્મ તેમજ ન્યાય જેવા પ્રૌઠ વિષયોનું ગુંથન કરનારા મુનિવરો તો એથી પણ થોડા હોય એમ જણાય છે, એ હકીકત લક્ષ્યમાં રાખવી યુક્ત છે.

પ્રસંગતઃ એ પણ ઉમેરવા હું લલચાઉં છું કે અત્યારે જૈન ગગનાંગણમાં પ્રાચીન મુનિવરોના સમાન કે પૂર્વકાલીન ગૃહસ્થોના જેવી પ્રતિભા-ચન્દ્રિકા દષ્ટિગોચર થતી નથી. વિચારો શ્રીશોભન મુનીશ્વરે ગોચરી માટે ગમનાગમન દરમ્યાન રચેલી ૯૬ પદોની યમકમય સ્તુતિચતુર્વિંશતિકા, એક દિવસમાં કવિચક્રવર્તી શ્રી શ્રીપાલે રચેલો પ્રબન્ધ ઇત્યાદિ. અજૈન સમાજમાં પણ વિદ્યાની વૃદ્ધિને બદલે હાનિ અને તેમ છતાં અભિમાનની વૃત્તિની પુષ્ટિ થતી હોય એમ કવિ શ્રીવેંકટાધ્વરિકૃત વિશ્વગુણાદર્શ નામના અ'પૂ-કાવ્યના રનિર્નલિખિત પદ ઉપરથી સ્ફુરે છે:—

‘વેદવ્યાસઃ સ इह दश यो वेद वेदाक्षराणि

श्लोकं त्वेकं परिपठति यः स स्वयं जीव एव ।

आपस्तम्बः स किल कलयेत् सम्यगौपासनं यः

कष्टं शिष्टक्षतिकृतिकलौ काश्यपमृच्छन्ति विद्याः ॥’

—મન્દાકાન્તા

અર્થાત્ અત્ર જે વેદના દશ અક્ષરો બાણે છે તે વેદવ્યાસ ગણાય છે, જે એક શ્લોકનું પઠન કરી શકે છે તે તો સાક્ષાત્ બૃહસ્પતિ જ છે અને જે ખરેખર રૂઢી રીતે ઉપાસના કરી શકે છે તે આપસ્તંબ છે. કષ્ટ છે કે શિષ્ટોના ક્ષય કરનારા ‘કલિ’યુગમાં વિદ્યાની કૃશતા થતી બય છે.

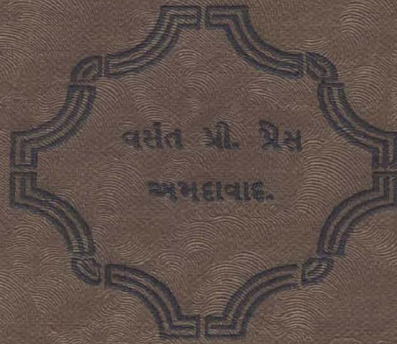

૧ સરખાવો પ્રભાવક-ચરિત્રગત શ્રીહિમચન્દ્રસૂરિપ્રબંધનો નિર્ન-લિખિત શ્લોક:—

“ एकोहं(काह)विहीतस्फीत-प्रबन्धोऽयं कृतीश्वरः ।

कविराज इति ख्यातः, श्रीपालो नाम भूमिभूः ॥ ૨૦૪ ॥ ”

૨ લગભગ બે સૈકા જેટલું પ્રાચીન કાવ્ય.

वसंत श्री. प्रिय
अमदावाद.